SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLERDE TEORİ VE ARAŞTIRMALAR II

CİLT 3

EDİTÖR: PROF. DR. SERDAR ÖZTÜRK

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı

Editör / Edıtor • Prof. Dr. Serdar Öztürk

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2020

ISBN • 978-625-7319-30-0

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR

Telefon / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerı Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II

Cilt 3

Editör

PROF. DR. SERDAR ÖZTÜRK

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 57
SOSYAL MEDYADA GİZİN KAMUSALLAŞTIRILMASI ÇABASI BAĞLAMINDA SORUNLU BİR ALAN OLARAK UZMAN VE MEKÂNIN FAİLLİK DURUMU: KATARİS PROGRAMINA İLİŞKİN SOSYAL MEDYA-ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ
Türker ELİTAŞ 1

BÖLÜM 59
POZİTİF PSİKOLOJİK SERMAYE VE YÖNETİCİ DESTEĞİ İLİŞKİSİ
Merve YILDIZ & MUSTAFA YILDIRIM 19

BÖLÜM 59
KARL POLANYİ'DE "GÖMÜLÜLÜK (EMDEDDEDNESS)" KAVRAMI VE YENİ BİR DÜZEN İNŞASI OLARAK "GÖMÜLÜ LİBERALİZM"
Ali PETEK & Mustafa GÜDER 41

BÖLÜM 60
TÜRKİYE'DE MÜZECİLİK ANLAYIŞININ GELİŞİMİ VE EĞİTİMDEKİ YERİ
Fatma ŞEKER & Yunus YAPALI 63

BÖLÜM 61
SEYF-İ FERGÂNÎ'NİN GAZELLERİNDE GEÇEN TASAVVUFÎ TERİMLER
Hakan YAMAN 79

BÖLÜM 62
II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE TÜRKİYE'DE SİYASİ, SOSYAL VE EKONOMİK ALANLARDA YAŞANAN GELİŞMELERİN TÜRK BASININDAKİ YANSIMALARI VE BASININ SAVAŞA YAKLAŞIMI (1938-1939)
Ömer Ali KESKİN 111

BÖLÜM 63
ALTIPARMAK TABİAT PARKI'NIN REKREASYONEL VE TURİZM POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Hilal SURAT 157

BÖLÜM 64
ZİYA GÖKALP FİKRİYATINDA TÜRKÇÜLÜK -NASIL ORTAYA ÇIKTI, NEREYE VARDI?-
Etem ÇALIK 189

BÖLÜM 65
ANTROPOLOJİK AÇIDAN ESKİ DNA ANALİZİ YÖNTEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Gonca TOPKAYA & Fadime Suata ALPASLAN 213

BÖLÜM 66
AZ GELİŞMİŞ ÜLKE OLGUSU VE AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERİN KALKINMASI
Ahmet TOLUNAY & Türkay TÜRKOĞLU 239

BÖLÜM 67
AİLELERLE SOSYAL HİZMET UYGULAMALARINDA POZİTİF AİLE YAKLAŞIMI
Ayşin ÇETİNKAYA BÜYÜKBODUR 259

BÖLÜM 68
GİRİŞİMCİ KİŞİLİK ÖZELLİĞİ İLE GİRİŞİMCİLİK EĞİLİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA
Eray AYDIN 279

BÖLÜM 69
BİR ÇEVRE SORUNSALI OLARAK EVSEL ÇÖPLER: AMASYA ÖRNEĞİ
Demet Cansaran 309

BÖLÜM 70
ENGELLİLERİN MEDYADA TEMSİLİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA
Kübra DENİZ & Serhat ÇOBAN 317

BÖLÜM 71
HEİSENBERG Mİ, BOOSTERİSM Mİ: MEDYADA "KAMU YARARI" ÇIKMAZI
Şükran PAKKAN 345

BÖLÜM 72
PANDEMİ SÜRECİNİN KENT YAŞAMINA ETKİSİ: COVİD 19 ÖRNEĞİ
Demet CANSARAN 363

BÖLÜM 73
KAOS KURAMININ ÖNERMELERİNİN VE SAVLARININ YENİ BİR SÜREÇ KURMA BAĞLAMINDA İNCELENMESİ
Osman Nuruullah BERK 375

BÖLÜM 74
TÜRKİYE'DE KONUT POLİTİKALARI
Bengü ŞEKEROĞLU 391

BÖLÜM 75
OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE YARIM KALAN BİR TEŞEBBÜS: VAN TRAMVAY PROJESİ (1896-1914)
Abdulaziz KARDAŞ 413

BÖLÜM 76
SATIŞGÜCÜNÜN MOTİVASYONU
Tuğba UZUNKAYA 429

BÖLÜM 77
SAĞLIK ÇALIŞANLARININ PSİKOSOSYAL RİSK ETMENLERİNE COVİD-19 PANDEMİSİNİN ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Berna GÜR 449

BÖLÜM 78
ANTİK YUNAN'DAN OSMANLI'YA OIKONOMIA VE TEDBÎRÜ'L-MENZİL ÜZERİNE KISA BİR ETÜD
Abdulkadir ATAR 467

BÖLÜM 79
M. Ö. III.-II. BİNDE MEZOPOTAMYA'DA DENİZ ULAŞIMI, DENİZ TİCARETİ VE GEMİ YAPIMI
Babür Mehmet AKARSU 517

BÖLÜM 80
MADUN BİR KAMUSAL ALAN İMKÂNI OLARAK ÇEVRECİ HAREKETLER: GÖKÇEADA ÖRNEĞİ
Gülsüm HEKİMOĞLU..... 531

Bölüm 57

SOSYAL MEDYADA GİZİN KAMUSALLAŞTIRILMASI ÇABASI BAĞLAMINDA SORUNLU BİR ALAN OLARAK UZMAN VE MEKÂNIN FAİLLİK DURUMU: KATARİS PROGRAMINA İLİŞKİN SOSYAL MEDYA-ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ

Türker ELİTAŞ[1]

1 Türker ELİTAŞ, Dr.Öğr.Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İletişim Fakültesi

Giriş

Siyaset felsefesinin ontolojisinde önemli bir yer tutan kamusal alan kavramına, bugün bireyin hem teknolojisi ile yaşamsal döngüsünü yordamlaması ve bu yordamlama sonucu ortaya çıkan melez bir yaşamsal formununda hem de herkese açık olarak fiziksel katılım sağlanılan toplumsal yaşam pratiklerinde iletişimin ve ilişkilerin denetlenebilirliğine imkân veren, düzenleyen ve kodlayan bir alan olarak bakmak pek de yanlış olmayacaktır. Böylesi bir kamusal alan anlayışında modernlikle çizilmeye çalışılan sınırlar reddedilmekte ve ötekinin farkındalığı üzerine sezgisel algılamaya dayalı bir kodlama esas alınmaktadır (Mahçupyan,2017:26-27). Bu noktada önemli olan sosyal ilişkiler, kültürel birikim ve toplumsal ilişkilerdir.

Habermas kamusal alanın tüm yurttaşların erişiminin siyasal erk tarafından garanti altına alındığı ve kanaatlerin özgürce ifade edilip tartışılabileceği ortak mekânsal birliktelik olduğu belirtmiştir (2004:95). Sivil toplumun merkezde olduğu kamusal alanda bu mekânsal birliktelik aynı zamanda yurttaşların sosyal pratiklerinin eyleme geçtiği bir alan olarak da düşünülebilmektedir.

Kamusal alanı iki farklı kıskaçta ele alan Arentd temelde siyasal alanla kamusal alanı eşdeğer olarak görmektedir. Bireyin çoğulluğa bağlı bir yaşam pratiği geliştirmesi hem onun siyasi bilincini hem de hem de kamusal alanının sınırlarını belirlemektedir. Alenileşme kavramı ile kamusal alana saydamlık ve şeffaflık yükleyen Arentd'e göre kamusal alan her şeyin herkes tarafından en açık bir şekilde görülebildiği, duyabildiği ve tartışabildiği hem bir mekân hem de dolayım alanıdır. Ayrıca kamusal alan ortaklaşa kurulan bir alandır. Bu alanın kurucuları toplumu inşa eden bireylerdir (Arentd, 2009:93). Bu noktada Arendt ortaklaşa kurulan bu düzeni şu şekilde aktarmaktadır. *"... Ancak bu dünya, insanların üzerinde hareket ettikleri sınırlı bir mekânı ve organik yaşamın genel durumunu oluşturan yeryüzü ya da doğayla aynı değildir. Daha çok, insan eseri bir dünyada birlikte yaşayanlar arasında olup biten meselelerle olduğu kadar, insan elinden çıkma (şeylerle), insanî yapıntıyla ilintilidir*" (Arendt, 2009:95).

Kamusal alan ister Batı Modernitesi penceresinden isterse ötekinin farkındalığı üzerine kurulu bir sistem içinde yeşeren bir bakış açısıyla değerlendirilsin mahiyetinin ve sınırlılıklarının tartışılması hep güncelliğini korumaktadır. Bu bağlamda modernlik etkisi altında değerlendirilen kamusal alan kavramı da gelenekselci bir okumayla eksik ve sorunludur. Modernist bir bakış açısıyla kamusal alan "*modern olanın yaşandığı, kendini dışa vurduğu yerdir."* (Mahçupyan,2017:25).

Habermas'a göre kamusal alan anlamını 17.yüzyıl sonrasında siyasal süreçlerde yurttaş ve devlet etkileşimi sonucunda bulmaya başlamış-

tır. Çokta yeni olmayan kamusal alan tartışmalarının başlangıç noktası ise *'kamu'* yu özümsemekten geçmektedir. '*Kamu'* kavramı kamusal alan için demokratik ideallere pencere açan ve vatandaşların erişimini öngören bir alandır (Papacharissi, 2002:10). Bu bağlamda demokratik toplumlarda kamu, demokrasinin filizlendiği bir aurayı oluştururken, kamusal alan kamunun ideal vatandaş ve ideal politika odağında vücut bulan ancak siyasetten uzak bir sivil alanı temsil etmektedir.

Kamusal alan devlet gücünün sirayet ettiği alan değildir aksine bu alanda devlet dışı söylemler ile siyasetin üretildiği ve gerektiğinde devletin eleştirildiği devlete karşı söylemlerin üretildiği eleştirel bir alandır (Özbek, 2004:322). Bu bağlamda kamusal alan oluşum sürecinin en önemli saç ayağı müdahalesiz, baskısız bir siyasal iletişim ortamının oluşabileceği sivil bir alandır. Bu alanda herkes eşit, özgür bir şekilde düşüncelerini ifade edebilmelidir.

Siyaset felsefesinin ontolojik yapısı içinde kök salan kamusal alan kavramı özellikle kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinin toplumsal yapıları kuşatması ile birlikte siyasetin normatif yapısından çıkmış toplumsal düzlemde ele alınmaya başlamıştır. Bu bağlamda özellikle Habermas'ın siyasal bir etki üzerine kurguladığı kamusal alanı bir hayat alanı olarak açıklaması tam da bu noktada önem arz etmektedir. Bu hayat alanı artık eleştirel bir siyasal söylemden uzaklaşmış ve insanların kendilerini ilgilendiren ortak payeler etrafında toplandıkları, konuştukları, tartıştıkları ve nihayetinde ortak bir noktada buluşup kamuoyu oluşturdukları araç, süreç ve mekânı kutsamıştır. Bu alan toplumsal alana bir atıftır ve özel ilgi alanları ve özel meseleler bu alanın sınırları dışındadır.

Arendt'e göre özele alan iş ve emek etkinliklerini, kamusal alan ise politik eylemleri kapsamaktadır (2009:68). Bu bağlamda özel alan ekonomik ve kişisel ilişkilerin yürütüldüğü alanları kapsamaktadır. Ancak ne var ki günümüzde özellikle yükselen bir dijital kültür ortamının da etkisiyle dönüşüm geçiren kamusal ve özel kavramlarının içeriği, sınırlarının da belirlenmesini güçleştirmiştir. Bunun sebebini ise Habermas devlet ve toplumun iç içe geçmesinde aramaktadır. Ona göre metalaşma ve devlet müdahalesi aracılığıyla iktidar mantığı bireyin yaşam dünyası ve yakın ilişkilerin mahrem alanına nüfuz ederek hem özel alanın özerkliğini hem de kamusal alanın kamusallığının içini boşaltmıştır (2009:256).

Özel alan bireyin kültürel ahlakı ve psikolojik giz alanıdır. Özel alanın bireye tanımış olduğu bu çok yönlü yaşam alanı aynı zamanda mahremiyetinde kapısını aralamaktadır. Birey mahremiyetine dönüt gizlerini özel alanı içinde yaşar. Bu alan kamusal alan gibi herkese açık olmayıp sadece bireyin tercihleri ile şekillenmektedir. Kamusal alanda birey sadece bir unsurdur. Bu nedenle bireysellikten ziyade toplumsallık bu alanın temel kurucu unsurudur. Bireyin sadece bir unsur olduğu bu aladan her şey

alenidir ve bulanıklaşan düşünce ve davranışlar kamusallığın eylemsellik normlarının dışında tutulmaktadır.

Özel alan kamusal alanın arka bahçesidir. Bu iki kavramın birbirleri ile olan ilişkisi ise tıpkı bir evin odaları gibidir. Kamusal alan ve özel alanın tarihsel izleğine bakıldığında Habermas bu alanları burjuva aile yapısındaki kapitalist ast-üst oluşlarla açıklamıştır. Evin salonunun herkese açık olduğunu ve ancak diğer odaların misafire kapalı olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda özel alanın ortaya çıktığı mekân olarak kendini gösteren 'ev' olgusunda birey hem kamusal hem de özel alanını yaşar. Özel alan kamusal alanın aksine doğallıkla bezelidir. Bu durumu Güdücü şu şekilde açıklamaktadır : "*Özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrım çizgisi evin tam ortasından geçer. Özel şahıslar salonda oluşan kamusallığa oturma odalarının mahremiyetinden çıkarak dâhil olurlar, ancak her iki alan birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Soylu cemiyette arkadaşça bir araya gelmenin ve kamusal akıl yürütmenin kökenini hatırlatan, salonun yalnızca adıdır"* (2015:63).

İçinde bulunduğumuz çağda bireyin kamusal alana çıkması evden dışarı çıkması ile başlamaktadır. Bireysel hazlarını, düşüncelerini, acılarını, mutluluklarını evden dışarı çıktığı an ardında bırakarak kamusal alanın istediği kolektif düşünce biçimini ve eylemsel sınırlılıkları benimser.

Dijital devrimlerin yaşandığı bu çağda, Habermas'ın bahsettiği kamusal alan ve özel alanın sınırlarının bulanıklaşmasının en başat sebeplerinden biride iletişim teknolojilerinde yaşanan değişimler ve bireyin teknoloji odaklı bir yaşam standardını merkeze almasıdır. Bu durum kamusal ve özel olarak ayrılan alanların sınırlarını yeniden tartışmaya açmış ve özellikle özel alan olgusu ve sınırları kamusal alanın içine doğru bir eksen kayması yaşamıştır. Bu noktada özellikle evlerin özel alan sınırlarının başlangıç noktaları olduğu gerçeğinden hareketle yeni iletişim teknolojilerinin beğenilme mottoları ve paylaşma teşvikleri ile bu alanın mahremiyeti sarsılmaya başlamıştır.

Kamusal alan ve özel alan, yaşam pratikleri içerisinde yaşamsal dokuyu mekan üzerinden dizayn eder. Birey mahremiyetinden sosyalleşmesine kadar düzenleyeceği eylemleri kendisinden önce düzenlenmiş bu kodlar bağlamında gerçekleştirir. Bu bağlamda mekânın birey üzerinde sınırlayıcı, teşvik edici hatta dışlayıcı bir gücü vardır. Yeni iletişim teknolojileri bu manada mekânsal ve zamansal bütün doğruları yerle yeksana uğratmış ve kendi doğruları ile yeni baştan kamusal alan ve özel alan sınırları oluşturmuştur. Özellikle internet ve onun bir çıktısı olan sosyal medya bu minvalde tartışmaların hep odağında olmuştur.

Kamusal alanın inşasında Habermas'ın vurguladığı herkesin ulaşabileceği ve din, dil, ırk ayrımı olmadan herkesin eşit bir şekilde temsil

edilebileceği, devletin baskısından uzak ama devletin eleştirilebileceği bir alan yaklaşımı bugün internetin dijital kamusal alanı olduğu tezlerini ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan bakıldığında internet ve onun çıktıları çoğulcu, eşitlikçi ve özgürlükçü bir yapıda olması aslında kamusal alanın içerik olarak değişmediğini ancak mekânsal olarak bir değişim geçirdiğini göstermektedir. İnternetin bu özelliği tam da kamusal alanda olması gereken demokratik istekleri karşılar niteliktedir. Bu iyimser yaklaşımların yanı sıra internetin özellikle kamusala alana karşı bir tehlike olduğunu savunan karamsar ve şüpheci yaklaşımlar internetin de tıpkı geleneksel medya anlayışından farklı olmadığını ve içinde yer aldığı toplumsal, ekonomik ve siyasi erklerin ilişkilerinden bağımsız bir teknoloji olmadığını vurgulamaktadır. Siyasi, ekonomik ve ahlaki doneler ile bezeli yaşamsal süreçler içerisinde varlık gösteren internet kamusal alanın aradığı demokratikleştirici nitelikten ziyade kapitalist toplum yapısındaki verili iktidar ilişkilerini yeniden üretmeye hizmet etmektedir. (Törenli,2005,90).

Kamusal alan ve özel alan bireyin yaşam alanlarını ikiye ayıran alanlardır. Birey bu alanların sınırları içerisinde yaşamsal formlarını sürdürmektedir. Bu alanların birinin bulanıklaşan sınırları diğer alanında dönüşümüne neden olacak ve birey mekâna bağlı eylemlerin icrasında paradox yaşayacaktır.

Habermas'ın rasyonel müzakereyi destekleyen bir kamusal alan vurgusu interneti kamusal alan olarak değerlendiren iyimserlerin en önemli argümanıdır. Bu bağlamda internet fiziksel katılım olmadan zaman ve mekân olgusunun sıfırlandığı ve değersizleştiği dijital kamusal alandır. Ancak bu kamusal alan burjuvazi anlayıştan oldukça farklıdır. Öncellikle mekânın yaşamsal pratikleri tamamlayıcı etkisi ortadan kalkmıştır. Artık mekânın birey üstündeki sınırlandırıcı, teşvik edici veya cezalandırıcı etkisi internet ile birlikte yok olmuştur. Bu noktada değişen kamusal alan anlayışı bireyin özel alan için koymuş olduğu sınırları da etkilemiştir. Yeni iletişim teknolojileri ile ortadan kalkan mekânın sınırlayıcı etkisi özel alanın da özerkliğini sarsmış ve özel alanın sınırları kamusal alanın sınırlarını içinde erimeye başlamıştır.

Özel alan bireyin mekânsal, bilgisel ve bireysel mahremiyetini sakladığı alandır. Bu alanda önemli olan bireyin kendisi hakkındaki gizi, sırı veya bilgiyi kontrol etmesi ve istediği bireylerle paylaşma hakkına sahip olmasıdır. *"... gizli alan/yaşam kişinin sadece kendisi için saklı tuttuğu ve başkalarının bilgisinden uzak kalmasını istediği yaşam görünümlerinden oluşur"* (Yüksel,2003:189). Ancak tıpkı kamusal alan gibi özel alan internet ve onun çıktılarının bireyin yaşamsal kodlarına entegre olması birlikte dönüşüme uğramış adeta özel olanın kamusal olmaya başlaması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Özellikle sosyal medyanın bireylere zorunlu kıldığı dijital kimlik oluşturma süreçleri neticesinde bireyin gerçek kimliğinden ziyade sosyal medyada dijital kimliği ile var olma çabası ve bu mecrada beğenilme, takip edilme arzusu bireyin gerçek kimliğinde kimseyle paylaşmayacağı sırlarını ve özelini dijital uzamda paylaşma sürecine sokmuştur. Yeni iletişim teknolojileri kullanıcısına sıradanlığın bu uzamda tutunamayacağını adeta her an hissettirmektedir. Bu minvalde dijital benliğini sıradanlıktan kurtarmak isteyen birey özel alanını kamusallaştırmakta, sanal uzamda popülaritesini artırmak için sırlarını ifşa etmektedir.

Sosyal medyanın eşitlikçi ve demokratik olduğunu iddia eden Habermas referanslı iyimserler, bu alanın kamusal bir mekân olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Bu bağlamda özellikle Youtube gibi platformlar da tamda bu noktada internete iyimser yaklaşanları destekler mahiyette herkesin kullanımına açık, siyasi denetimden uzak ve eşit temsil edilme özellikleri ile içerik üretimine katkı sağlamaktadır.

Youtube hem profesyonel içerik üretimlerinin hem de amatör içerik üretimlerinin dolaşıma sokulduğu bir platformdur. Bu platformda oluşturulan üyelik ile dolaşıma sokulan içerikler izlenme oranına göre hem üyelik sahibine maddi bir kazanç sağlamakta hem de ün sahibi yapmaktadır.'Katarsis' de Youtube platformunda bir meslek uzmanı tarafından kurulmuş kanalda bir program ismidir.

Çalışmanın merkezinde Katarsis adlı program yer almaktadır. Genellikle marjinal bireylerin ve ünlü isimlerin konuk olarak alındığı programın formatı dertleşmek ve 'anlattıkça rahatlarsın' düşüncesi üzerine kuruludur. Uzman bir psikolog tarafından oluşturulan format ile amatör içerik üreten katarsis programında dikkat çeken en önemli özellik ise sırların ve gizlerin mesleki olarak saklandığı fikriyatının yerle yeksan olmasıdır. Bu özellik aynı zamanda sorunlu bir alana da işaret etmektedir. Uzman psikologun aynı zamanda moderatörlükte yaptığı katarsiste konuklar bir nevi hasta olarak işaretlenmektedir. Çünkü Program uzman psikolog tarafından sunulmaktadır ve bir nevi dijital ortamda psikolojik tedavi ve rahatlama vaat etmektedir.

Metodolojik Kurgu ve Yöntem

Sosyal medya incelemeleri artık geleneksel medyadan farklı olarak etkileşimli sosyodilbilim araştırma yöntemlerinin merkezine yerleşmiştir. Bu bağlamda sosyal medyanın geleneksel medyaya göre en önemli ayrıcalığı olan etkileşim olgusu hem sosyal medyanın temel saç ayaklarından birini oluşturduğu hem de sosyal medyada anlam oluşturmaya odaklanan bir argüman olarak ön plana çıktığı için söylem analizlerinin incelemesi gereken bir öz olarak belirginleşmektedir. Söylem analizi geleneksel düzlemde iletişim biçimlerini, konuşmaları veya statik metinleri sınıflandırmaktadır.

Ancak sosyal medyada statik olarak konumlandırabilecek ne eylem ne de söylem bulunmaktadır. Mevcut dijital uzamsal format ve kodlar son statik metinleri bile etkileşimli içeriğe dönüştürmekte ve onları 'ben' yerine 'biz' ürünleri haline getirmektedir (Khosravinik, 2017:584).

Sosyal medya eleştirel söylem çalışmaları üzerine derinlemesine incelemeler yapan Khosravinik'e göre, iletişim sürecindeki eğilimler metinlerden başlar ve bunu medya katmanları ve sosyo-politik bağlamsallaştırma izler (Khosraninik, 2010:57). Bu minvalde *"anlam oluşturma sürecine ilişkin bir bilgisayar aracılı iletişim anlayışının şu ya da bu şekilde veri bağlamını hesabına katması gerekse de, buradaki argüman gözlemsel/iletişimsel uygulamaya dayalı bir yaklaşımın sosyal medyadaki söylem analizine daha etkili bir şekilde uyacağıdır."* (Khosravinik, 2017:584).

Sosyal medya eleştirel söylem çalışmalarını eleştirel söylem çalışmaları üzerine inşa eden Khosravinik etnometodolojiyi söylem temelinde düşünen yeni bir yaklaşımın öncüleri arasına girmiştir. Ona göre sosyal medya eleştirel söylem çalışmalarında söylem araçtan bağımsızdır. Ancak gerçekleştirdiği edimlerin büyüklüğü, anlaşılabilirliği ve biçimsel yönleri, ortamdan büyük ölçüde etkilenmektedir.

Paradigmasını oluştururken bilgisayar aracılı iletişim analizlerine de odaklanan Khosravnik, bilgisayar aracılı iletişim çalışmalarının odaklandığı medya teknolojilerinin aksine sosyal medya eleştirel söylem çalışmalarının başlangıç noktasını 'sosyal olan' olarak belirmiştir. Yani bilgisayar aracılı iletişim çalışmalarının merkeze aldığı teknolojinin yerine toplumu koymuştur.

Khosravnike'e göre sosyal medya başlı başına söylemsel bir zemindir. Bu bağlamda mekân, dekor, sahne ve kullanılan diğer argümanlar söylemin bir parçası ve tamamlayıcısıdır. Sosyal medya söylem analizi sosyal odaklı bir perspektiften çevrimiçi kamusal alanlar, farklı topluluklar ve demografik kesimler bağlamsallaştırılarak kullanılması toplumun özellik ve koşulları hakkında ayrıntılı bilgi verme kapasitesine sahiptir (Khosravinik, 2014: 294).

Fairclough'a göre geçerli bir çözümle için tanımlama, açıklama ve yorumlama süzgeçlerini aktif olması gerekmektedir. Aktif halde kullanılması gereken bu süzme işlemlerinde analiz argümanları olarak sözel ve görsel metinler, taşıdıkları anlamlar ve alımlama süreçleri arasındaki ilişkisine bakılır. Süreçler birincil ve ikincil söylem topikleri olarak ayrılmalıdır (Fairclough,1995: 98).

Khosravinik'te sosyal medya söylem eleştirisi modelinde de söylem önem sırasına göre topikleri ikiye hatta üçe ayrılabilmektedir. Önem sırasına veya yönlendirici gücüne bölümlendirilen bu söylem topikler, model için oluşturulan egemen topiklere destek vermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bu çalışma, youtube platformu üzerinden yayınlanan katarsis programının söylemsel ve davranışsal bağlamını farklı düzeylerdeki topiklerde sınıflandırılmış ve topikleri dolduran sözeylemsel yapısal kerteler, sosyal medya eleştirel söylem analizine tabi tutulmuştur.

Katarsis programına dair

Youtube, kullanıcısına içerik üretme ve yayınlama imkânı veren ve günde milyonlarca kez tıklanan bir sosyal medya platformudur. Profesyonel ve amatör içeriklerin dolaşıma sokulduğu bu platformda, kullanıcı başka kullanıcılar tarafından oluşturulan içerikleri takip edebildiği gibi oluşturacağı abonelikle kendi kanalını açmakta ve dijital ortamda profesyonel ya da amatör yayıncı olarak yayın hayatına katılmaktadır.

'*Bana göre TV'* de youtube platformunda açılmış kanallardan bir tanesidir. Uzman bir psikolog tarafından açılan bu kanalın en çok dikkat çeken programı ise Katarsis adlı programdır. 2019 tarihinde kurulan kanalın hali hazırda 1 milyondan fazla abonesi bulunmaktadır. Şu an sadece katarsis adlı programı bulunan kanalın görüntülenme sayısı ise 115 milyona yaklaşmaktadır (youtube/BanaGöreTV).

Katarsis kelime anlamı olarak "*genel anlamda arınma ve temizlenme anlamlarına gelen gerilimi sona erdirme, rahatlama ve boşalma süreçlerine işaret etmektedir"* (gulsahmeralozgur.dr.tr/). Bu anlamıyla kelime psikolojiye atıf yapmaktadır. Bu bağlamda youtube üzerinden yayın yapan uzman psikoloğun programında bu ismi kullanması her şeyden önce izleyicide bir terapi seansını takip edeceği izlenimini uyandırmaktadır. Her hafta aldığı konuklarla bir terapi yaparcasına dertleşen ve konuklarını dinledikten sonra mesleki çıkarımlar yapan moderatör programın ismiyle vaat ettiği rahatlama ve ruhsal boşalmayı yayındayken de devam ettirmektedir.

'Bana göre Tv' Youtube kanalında 60 bölümlük bir katersis program geçmişi bulunmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen tüm bölümlerde programın moderatör dâhil iki kişi ile gerçekleştirildiği ve yayına çıkarılan konukların toplumsal statüleri bağlamında ya toplumsal organizasyon içinde kimliksel olarak sorun yaşayan ötekileştirilen ya da sanat ve siyasetin ünlü simalarından olduğu belirlenmiştir.

Araştırma ve Bulgular

Çalışma kapsamında katarsis adlı programın tüm bölümleri izlenmiş ve bunun sonucunda uzman ve mekân olgusu merkeze alınarak birincil ve ikincil topikler gizin kamusallaştırılması ile bağdaştırılmıştır.

Çalışma kapsamında uzman ve mekânın gizin kamusallaştırılması noktasında temel rolünü ortaya çıkarmaya amaçlayan çalışmanın birincil topiği ve bu topikle bağdaştırılan uzmanın rolü ve mekânın söyleme katkısı aşağıdaki gibidir.

Birincil Topik: Post-mahremiyet

Mahremiyetin Sorgulanması

Mahremiyetin İfşası

Mahremiyetin Alenileştirilmesi

Toplumsal yaşam formları içerisinde insanlar kimliklerini, dinlerini, acılarını, hislerini vb. gibi kendini tanımlayan birçok özelliklerini bireysel sınırları içerisinde yaşamak istemektedir. Bu aslında özel alan olarak literatürde yer alan nosyonun temel argümanlarıdır.

Birey gerek kamusal alanın gerekse özel alanın tanımış olduğu hareket alanında bazen bir takım söylemsel ve eylemsel sorunlar ve çıkmazlar ile karşılaşabilmektedir. Bu durumda kamusal alanda yaşanılan çıkmazlara karşı birey kamusal alana katılmama ya da mekânsal değişiklikler yaparak içine düştüğü durumdan kurtulma seçeneklerini değerlendirebilirken, özel alanın sınırları içinde yaşadığı çıkmazlar karşısında psikoterapilere kadar uzanan bir süreç ile karşılaşabilmektedir. Son kertede ruhsal tedaviye varan içsel sorunlar bireyin özel alanının sınırlarına konumlandırılan mahrem bir durumdur. Tedavi sürecinde mahremini açarak dertleşme rahatlama kararı alan birey bunu bir uzman eşliğinde gerçekleştirir.

Katarsis programının moderatörü uzman bir psikologdur. Bu bağlamda bir uzmanın bu programda mesleğini icra ettiği düşünülürse konuklar tedavi olmaya gelen birer hasta olarak konumlandırılmaktadırlar. Tıpkı geleneksel hasta-psikolog ilişkisi gibi katarsis programında da moderatör bir psikolog kimliğinin ışığında hastalarına sorular sorup aldığı cevaplara göre ya tanı koymaktadır ya da cevapları yorumlamaktadır. Ancak hastasını dinleyen uzman psikolog beklenen tanıyı konuğuna değil, topluma koymaktadır. Ayrıca programın en sorunlu alanı ise mahremini, sırrını açan uzmanla paylaşan hastanın, geleneksek klinik tedavilerden farklı olarak bu sırra uzmanın aracılığı ile kamuyu ortak etmesidir.

Programda moderatör fiziksel olarak katılım şağlanılan toplumsal statüsü ile yani psikolog kimliği ile katarsis programında yer alırken konuklarının gerçek uzamdaki statüleri silikleştirilmekte ve birer vaka olarak sunulmaktadır. Programda uzman karşısına aldığı konuklara özel alanın sınırlarını işgal edecek soruları neden sorduğu ise meçhuldür. Bunu kendisi için mi yoksa konuklarını tedavi etmek için mi yoksa dijital uzamlar aracılığı ile gerçek yaşamsal formlarına aktarılacak ün için mi yaptığı üzerine düşünülmesi gereken önemli noktalardan birisidir.

Katarsis " *Bu programın bir psikoterapi seansı ile ilgisi yoktur*" ara notu ile başlamaktadır. Bu yazı ile aslında konukların da hasta olmadığını ve bu bağlamda uzman-hasta mahremiyeti gerektirecek bir durumun söz konusu olmayacağı mesajı verilmektedir. Ancak programın formatı bu

iddia ile çelişmektedir. Çünkü program özel alana girip oradaki en dipte kalmış sırları ve gizleri sorgulamaya ve yine özel alanın sınırları içerisinde yer alan etnik, cinsiyet, dini, politik ve duygulanım mahremiyetlerini ifşa etmeye yöneliktir.

Kendi içinde Hafıza Testi, Cevap Hakkı ve Geri Bildirim gibi başlıklarla bölümlendirilen programda konuklar tıpkı bir klinik ortamındaymış gibi yönlendirici ve hali hazırda var olduğu düşünülen psikolojik sorunları ortaya çıkarıcı sorular ile karşılaşmaktadır. Birey kendini koruma içgüdüsü ile farkında olduğu zayıflıkları genellikle ötekilerden saklama yolunu seçer ve bu zayıflıklar bireyin kendince koymuş olduğu kırmızı çizgisidir. Herhangi birinin bu zayıflığı sorgulamasına veya kırmızı çizgisini müdahaleci yaklaşımınla ihlal etme olasılığına karşı savunma mekanizmaları geliştirmiştir. Bu durum özel alanın kamuya karşı korunma refleksidir. Katarsis içinde oluşturulan bu bölümler insanın başkasından sakladığı veya henüz kendinin bile farkında olmadığı zayıflıkları kamusal alanda ifşa etme yöntemlerinden biridir.

Eleştirel bir okuma ile program, konuğun kendine sakladığı her şeyi sorgulama ve bunu ifşa etme üzerine kurulu olduğu belirlenmiştir. Çalışma boyunca tüm bölümleri izlenen programda bu sorgulama ve ifşa sürecinin programın açılış cümlelerinden başladığı görülmektedir.

- *"Seninle daha içeriden, daha derinden tanışmak istiyorum"*

-*" Seni sen yapan şeyler ile konuşmaya başlayalım"*

-*" Senin dünyana gidelim"*

Programın konuk profilleri incelendiği zaman özellikle izleyicinin fiziksel katılım sağladığı toplumsal organizasyonda daha önce görmediği ve haklarında en ufak bir fikir sahibi dahi olmadığı marjinal kimliklere (Lezbiyen, Gay, Jigolo vb.) yer verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra medyada görünürlüğü üst seviye olan sanat, spor ve siyaset eşrafından da konuklara yer verilmektedir. Marjinal kimlikler ile yapılan dertleşme seanslarında iki türlü bir ifşa söz konusudur. Burada ifşa edilen hem bireyin kendini kamusal alanda kamufle olarak yaşadığı ve ötekileştilmediği fiziksel yapısının ifşası ve hem de marjinalliğin kavramının ifşası. Ancak burada bu kimlikler bir yandan ifşa edilirken bir yandan da toplum nezlinde sıradanlaştırılmakta ve toplumsal önyargılar ile müzakere dikkat çekmektedir.

Birincil topiğin ana argümanlarından biri olan mahremiyetin sorgulanması oluşturulan karşılıklı güven ile sağlanmaktadır. Uzman programda bu güvenilirliği gerçek yaşamdaki mesleki saygınlığını dijital ortamda aktarması ile sağlamaktadır. Bu bağlamda program her ne kadar bu bir psikoterapi seansı değildir ile başlasa da mesleki saygınlığın bu uzamda

kullanılması niyeti gölgede bırakmaktadır. Ayrıca programın sonunda yer alan ve doruk nokta olarak görebileceğimiz geri bildirim (feedback) kısmında hastaya yönelik genel çıkarımlarını sıralayan uzman bir nevi tanı koymaktadır. Bu yönüyle de bu bir dijital psikoterapi seansıdır ve bu seansta moderatör mesleki statüsü ile bu programı sunmaktadır.

Program bireyin gizlerini paylaşmasına yönelik bir ikna üzerine kuruludur. Gönüllü rıza ile alenileştirilen bireysel mahremiyet, uzmanın program içinde kullandığı en önemli donedir. Bu noktada saldırı altında olan konukların bireysel mahremiyeti güven eksenine kurulu bir teslim oluşunda yansımasını aynı zamanda. Program sadece bireyin özelini sorgulayıp onun bireysel mahremiyet sınırlarını zorlamamaktadır, aynı zamanda hasta olarak konumlandırılan konuğun fiziksel ve psikolojik sorunlarını alenileştirmesi bakımında da hasta mahremiyeti afişe edilmesi gibi mesleki bir sorunu gün yüzüne çıkarmaktadır.

Katarsis mekânsal tasarımından, dekor düzenine kadar bir tür klinik terapi aurasına sahiptir. Konukların bu aura içinde kamusal alanın sınırları içinde gezindiği adeta unutturulmaktadır. Bu bağlamda mekânın konuğu ele geçirmesi, uzmanın mesleki saygınlığı ile elde ettiği güvenilirlik ilkesini pekiştirmesi bakımında başarılı sayılmaktadır.

Katarsis programında konuklar rızası ile aslında kimliğini desenleyen argümanları ya da sırlarını uzmanın inisiyatifine bırakmaktadır. Yani bir tür teslim olma durumundadırlar. Bu teslimiyet ortamında kazanan hem teslim olma sendromu yaşayan hasta, hem de teslim alan uzmandır. Kazan –kazan durumunun yaşandığı programda uzman dijital ortamda bilinirliğini artırmakta ve bu bilinirlik sayesinde fiziksel katılım sağlanılan toplumsal yaşam formlarında mesleki olarak diğer meslektaşlarının bir adım önüne geçmektedir. Hasta olarak mimlenen konuklar ise özellerini dijital platform aracılığı ile kamusallaştırıp tüketim malzemesi olarak kullanılmaktadır.

Ötekileştirme ve öz-temsil sınırının çok ince bir çizgi ile ayrıldığı mülakatlarda uzman psikolog etniksel, dinsel veya duygulanım noktasında ötekileştirilmenin toplumsal organizasyondaki karşılığını merak etmektedir. Bu merak ekseninde uzmanın konuklarının öteki olma durumunu yeniden inşa ederken aynı zamanda onlara öztemsil hakkı da tanımaktadır.

Rızanın üretimiyle konukların kendini rahatça ifade edebilmesi ve artık madun olma hallerinden kurtulmaya çalışması bakımından katarsis ve dijital uzam önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu durumda toplumsal kaynaşma ve ayrılıkçı dilin ortadan kalması bakımından katarsis önemli bir toplumsal sorumluluğu da yerine getirmektedir.

Program yayına başladığı tarihten itibaren 1 siyasetçi, 17 ses sanatçısı-söz yazarı,8 eşcinsel,2 madde bağımlısı konukların yanı sıra tarikat

üyesi, cinsel istismara maruz kalmış bireyleri konuk almıştır. Bu konukların özelleri üzeri üzerinden toplumsal hafızaya seslenen uzman, toplumun önyargılarını yıkmak istediğini belirtmektedir. Toplumsal önyargıyı yıkmak isteyen uzman psikolog ötekileştirmeye maruz kalmış bireyler olarak konumlandırdığı konuklarını aleni bir şekilde ifşa ederken aynı zamanda gözyaşları içinde sırları anlatan konuğunda bir taraftan özel alan duvarlarını yıkmaktadır.

İkincil Topik: Uzman ve Mekân Mefhumu

Mekân mahremiyetinin kamusallaşması

Mekânın söz eyleme katkısı

Mekânın Uzmana katkısı

Çoğunluğun azınlığı gözetlediği sosyal medya, hem gözetleme eylemini sırandan bir eylem haline getirmiş hem de gözetlemeye dayalı yeni bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gözetleme, toplumsal organizasyonda yasal olarak bile cezai yaptırım gerektiren bir eylemdir. Ancak dijital uzamda normal bir pratik haline gelen bu eylem özellikle mahrem olanın üzerine odaklanmakta ve bu durum gözetleyen ve gözetlenen tarafından kutsanmaktadır. Gözetlemenin artık dikizlemeye evrildiği dijital uzamda özellikle mahremiyet nosyonunun birey üzerindeki etkisi ve anlamı silikleşmeye başlamıştır.

Bireylerin tamamen rıza gösterdiği dikizleme kültüründe dikizlenen bireysel sırlar ve bireyin yalnız kaldığı ve tamamen kendine ait olanı sakladığı mekânıdır. Bireyin sırları ve mekânı özel alanın kapsam alanıdır. Bir reality Show'a dönüşen teşhir etme ve dikizleme kültüründe özel olanların sunulması ise sosyal medya da en fazla talep gören argümanlar haline gelmiştir.

Mahremiyetin nerede başladığını nerede bittiğini kestirmek ve sınırlarını kesin olarak belirleyebilmek oldukça güçtür. Ancak temelde kişisel verilerin korunması mahremiyet mefhumunun temel kurucu unsurudur. Lakin sosyal medya'da kurulan iletişim biçimi görmek, göstermek, gözetlemek hatta dikizlemek üzerine kurulu olduğu için bu bağlamda kişisel verilerin korunması her zaman tartışmaların merkezinde olmuştur.

Katarsis programı kişisel verilerin gönüllü olarak sunumuna dayanmaktadır. Bu veriler bireyin özel alanlarına dair gizlerden, toplumsal yapı içerindeki onu tanımlayıcı kimliğine kadar birçok dinamiği kapsamaktadır. Ayrıca programın bir hasta-doktor ilişkisine dayandığı düşünülürse mekânsal mahremiyete dair de bir veri ifşasını da görmek mümkündür.

Programda mekânsal mahremiyet algısı hastadan (konuk) ziyade uzman üzerinden oluşturulmaktadır. Özellikle program için oluşturulan mekânsal tasarım bir terapi için hastasını bekleyen ve o hasta geldiğinde

kendini rahat, özel hissedebilecek bir şekilde tasarlanmıştır. Terapi seasını andıran bu mekânsal tasarım psikoterapi mesleğini icra eden meslek gruplarının nasıl bir mekân tasarlaması gerektiği yönünde sübliminal mesaj verirken, aynı zamanda mekânın mesleki olarak merkezde olduğu meslek gruplarını mekânsal olarak deşifre etmekte ve o mekânın hem hasta hem uzman için olan önemini de silikleştirmektedir.

"sağlık hizmeti verenler; hastanın kişisel bilgilerinin, tanı ve tedavisinin, sağlık durumunun ve her türlü özel bilgilerinin gizli tutulmasını ve korunmasını sağlamalıdır. Medyada zaman zaman, kamuoyunda tanınan bazı kişilerin sağlık bilgileri yayınlanmaktadır. Bu bilgiler kişilere özel olduğundan, kamuoyunun bilgisine sunulması insan haklarına, hasa haklarına ve temel etik değerlere aykırı bir durumdur" (Alan, Erbay,2011:8). Mesleki becerilerini ve mesleki güvenilirliğini kullanarak milyonlarca izleyiciye hasta olarak mimlenen konukları üzerinden toplumsal mesaj veren katarsis programında ruhsal sağlıkla ilgili tüm çıkarımlar yapılmakta, geri bildirimler verilmektedir.

Birey mekân üzerinden kendini tanımlamakta ve hatta kimliğini desenleyen saçakları mekân üzerinden kodlamaktadır. Öyleyse mekân bireyin hem özel hem de kamusal alanını kutsayan bir olgudur. Birey mekân algısı okumaları üzerinden davranışlarını, düşüncelerini ve eylemlerini düzenler. Özel yaşam sınırları içinde mekân bireye bağımsızlık ve rahatlık vadederken, kamusal alan sınırları içinde baskıcı ve düzenleyici mekanizmalarını devreye sokmaktadır. Kamusal alandaki mekân herkese açık alanlar iken, özel alandaki mekân erişim şartlı ve kontrollüdür. Katarsis programı bu bağlamda mekânın etkisini ve etkileşim gücünü oldukça yerinde kullanmaktadır. Bir taraftan kamusal olabilmenin şartlarını taşıyan yayın formatı gerekliliklerini yerine getirmektedir, bir taraftan konukların şartlı ve kontrollü alanlarına girmek istemektedir. Bu bağlamda oluşturulan mekân uzmanın niyetlerine adeta yardımcı olmaktadır.

'Kimse bizi göremez anlat sen' tadındaki ortam ışıklandırması ve seçilen kırmızı bir kanepe konukların güven duyma hisslerini artırıp karşı tarafa güvenmesini sağlarken tam karşısına oturan uzmanın konuğuyla sürekli göz teması kurması da bu ilişki de etkileşim gücüne pozitif bir etki yapmaktadır.

Özel alana girmek için şart ve erişim iznini, uzman mekânın sözeyleme ve düşünceye olan katkısını yerinde kullanarak rıza üretimi ile elde etmektedir. *Mekânın kendisi (tözü), mekânın sözünü belirler. Mekânın mimari yapısı, mekânın içinde barındırdıklarına yansır; böylece mekânın tözü ve özü bir araya gelerek mekânın mesajını ortaya koyar. Bu mesaj güçlü, zayıf, olumlu ya da olumsuz olabilir ancak yokluğu hiçbir zaman söz konusu değildir."* (Taşcıoğlu,2003:61).

Mekân düşüncenin ifade etme biçimi ve temsilcisidir. Bu bağlamda katarsis programında mekân uzmanın ifade etmek istediklerinin bir temsilcisi iken, ifadeye çağrılan bireylerin tutumları üzerinde önemli bir kontrol gücüne de sahiptir. Uzman mesleki ciddiyetini ve güvenilirliğini mekân üzerinden kurmaktadır. Yine aynı şekilde mekân programın moderatörü olan uzmanın ifade etmek istedikleri ve karşısındakinden beklentilerinin dışavurumudur.

Sonuç

Demokrasi, özgürlük, adalet gibi söylemler ile sürekli siyasetin şekillendiği bir dünya düzeninde tartışılması gereken en önemli sorunlardan biri kamusal alandaki ilişki biçimleridir. Habermas bu alandaki ilişki biçimlerinin siyasal erklerden uzak kalması gerektiğini savunsa da hali hazırda kamusal alan siyasal iletişim aktivitesinin merkezi konumuna gelmiştir. Bu düşünceye paralel olarak herkesin eşit bir şekilde ideal olanı araması gereken bu alan, ötekileştirilen ve kimlik üzerinden değerlendirilen bir yapıya dönüştürülmüştür. Bireyselliğin sıfırlandığı bu alan, aynı şekilde belirli bir zümrenin daimi kontrolü altında tutulmakta ve toplumsal paydaşlık bir ütopya haline getirilmektedir. Fiziksel katılımın sağlandığı bu toplumsal organizasyonun içinde kamusallık böyle bir dönüşüm geçirirken, kamu olgusundan ümidini kesen birey, teknoloji kimliğini daha aktif bir şekilde kullanmaya başlamaktadır.

Teknolojinin iletişime entegre olması sonucu ile ortaya çıkan yeni iletişim teknolojilerinin şüphesiz ki en önemli çıktısı sosyal medya olmuştur. Sosyal medya, araç ve ortamlar bakımından kullanıcılarına oldukça geniş bir altyapı sunması sayesinde, bireylerin tüm günlük aktivitelerini gerçekleştirmesini teşvik edici bir özelliğe sahiptir. Gerçek olarak nitelendirilen fiziksel yaşamın yeniden inşa edildiği sosyal medya, bugün dünya nüfusunun yarısının aktif kullandığı bir uzam olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kendi kuralları ile kullanıcısının karşısına çıkan sosyal medya, değişik kimliklere, dinlere, ırklara vb. niteliklere sahip bireylerin etkileşime girdiği ortak paylaşım alanlarıdır. Bu manada içinde bulunduğumuz yüzyılın en büyük kamusal alanıdır.

Sosyal medya iletişime kazandırmış olduğu yeni boyutları ile bireylerin geleneksel kalıplar içinde sıkışıp kalmasına dair tüm inançları yıkıp, yerlerine iletişim olgusunun merkezde yer aldığı küresel bir kültürü koymuştur. Bu kültür içinde birey iletişime yönelik yeni kazanımlar elde ederken küresel bir demokrasinin ve temsilin de etkisi altında kendi varlığını tanımlamaya başlamıştır. Bu uzamda sınırsız bir demokrasinin ve temsil gücünün şafağında tüm yaptırımlardan uzak bir şekilde yaşamı dizayn eden birey, fiziksel katılım sağladığı toplumsal organizyondaki yerelliğin ve gelenekselliğin çatısı altında yeşeren kamusallığı da yeni baştan kurgulamakta ve içselleştirmektedir.

Fiziki olarak var olduğu gerçek yaşamına sosyal medyada edinmiş olduğu kimliğini entegre eden birey, iki türlü bir hayatı sürdürmektedir. Özellikle kimlik, beden, mekan gibi gerçek yaşamı kutsayan unsurlar ile toplumsal organizasyondaki yerini ve statüsünü öğrenen birey, sosyal medyada bu unsurların sıfırlandığını ve artık her şeyin kamusallaştığı bir yaşamı benimsemeye başlamıştır.

Sanal uzamda gelişim gösteren kültür içinde kamusallaşmak var olmanın, takdir edilmenin, beğenilmenin en temel kuralıdır. Dijital kimliğin bireye ait olanı reddettiği bu mecrada kimlik, beden, mekan olgusu da özel olma özelliklerini kaybetmiştir. Bu bağlamda katarsis programı da sosyal medya içinde oluşturulan yeni kültürün önemli bir temsilcisi olarak dikkat çekmektedir.

Fiziksel katılım ile var olunan ve sanalın karşısına gerçek olarak nitelendirilen yaşam pratikleri sosyal medya ile yeniden inşa edilmektedir. Bu noktadan hareketle katarsis programı ruhsal tedavi merkezlerinin ya da klinik ortamının yeniden inşasını üstlenmektedir. Bu inşa sürecinde argümanlar gerçekle bağını koparmamakta ama gerçeği de dijital uzamın şartlarına göre yeniden şekillendirmektedir. Gerçek hayatta marjinal ya da ötekileştirilmiş konukların toplumsal yaşamdaki yerlerini sorgulayan programda, sadece konuklar kamusallaştırılmamakta aynı zamanda bir hasta gibi toplumun karşısına çıkarılan bireylerin kimlik, beden ve mekanı ile oluşturulan özel alanları ve sırları da kamusallaştırılmaktadır.

Katarsis gerçek ile örüntülenmiş fiziksel koşullarda kendini saklayan ve madunluk yaşayan bireylere sosyal medyanın katılımcı ve demokratik özelliklerini kullanarak öz temsil hakkı tanıması bakımından da dikkat çekmektedir. Fiziksel gerçeğin çizmiş olduğu kamusal sınırlar içinde kendini ifade edemeyen ya da kimliğini kodlayan yapıları temsil edemeyen birey, katarsis programında giyiminden söylemine kadar kimliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak sosyal medya iyimserlerin bakış açısıyla müdahalesiz bir alandır ve bu özelliğinden dolayı herkesin katılımına açık ve herkese eşit bir şekilde temsil edilebilme imkânı sunmaktadır. Bu noktada dijital uzamın kamusal alanlarıdır. Ancak bu kamusallık aynı zamanda sorunlu alanın da bir izdüşümüdür. Çünkü bu alanda özel olabilmek kamusal olabilmekten geçmektedir. Yani ne kadar özel alanının sınırlarını esnetirsen o kadar temsil edilebilirsin.

KAYNAKÇA

Arendt, H.(2009). *İnsanlık Durumu*, (çev.: Şeker, B.S.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Alan,S., Erbay,H. (2011). Tıp Etiği Açısından Ambulans Hizmetlerinde Hasta Mahremiyeti, *Akademik Acil Tıp Dergisi*, 33-38.

Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study Of Language*. London & New York: Longman.

Güdücü,B.(2015). Özel Alan, Kamusal Alan, Kent ve İnsan. *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi* 1(1),59-67.

Habermas, J. (2004). Kamusal Alan, (Der: Özbek, M.), *Kamusal Alan içinde*, İstanbul: Hil Yayınları, 95-102.

Habermas, J.(2009). Kamusallığın Yapısal Dönüşümü,(çev.: Bora,T. ve Sancar, M.) İstanbul, İletişim Yayınları.

Https://gulsahmeralozgur.dr.tr/katarsis-nedir/ Erişim Tarihi:04.12.2020.

Khosravinik, M. (2010). Actor Descriptions, Action Attributions, And Argumentation: Towards A Systematization of CDA Analytical Categories in The Representation of Social Groups. *Critical Discourse Studies* 7(1): 55–72

Khosravinik, M. (2017). Social Media Critical Discourse Studies (SM-CDS). (Ed.:. John Flowerdew Andjohn Richardson). *Handbook Of Critical Discourse Analysis*. London: Routledge. 582-596.

Khosravinik, M. (2014). Critical Discourse Analysis, Power And New Media Discourse. (Ed.: Y. Kalyango And M. Kopytowska), *Why Discourse Matters: Negotiating İdentity İn The Mediatized World*, 287–306

Mahçupyan, E.(1998).Osmanlı'dan Günümüze parçalı Kamusal Alan ve Siyaset. *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*,5,25-53.

Özbek, M.(2004). Kamusal Alan, İstanbul Hil Yayın.

Papacharissi, Z. (2002). *The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere*, New Media & Society, 4(1), pp, 9-27.

Taşçıoğlu, M. (2003).*Bir Görsel İletişim Platformu Olarak Mekân*. İstanbul: Yem Yayınları.

Törenli, N. (2005). E-Devlet'in Ekonomi-Politiğine Giriş: Kullanıcı Dostu Ortamlarda "Sanallaşan" Kamu Hizmetleri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(1), 191-224.

Yüksel. M. (2003). Mahremiyet Hakkı ve Sosyo-Tarihsel Gelişimi. *A.Ü.S.B.F. Yayınları Dergisi.* 58(1) 182-213.

Bölüm 59

POZİTİF PSİKOLOJİK SERMAYE VE YÖNETİCİ DESTEĞİ İLİŞKİSİ*

Merve YILDIZ[1]
MUSTAFA YILDIRIM[2]

1 Merve Yıldız, Doktora Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İşletme ABD, m.merveyildiz1@gmail.com
2 Mustafa Yıldırım, Dr. Öğretim Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, mustafa.yildirim@alanya.edu.tr

*Bu çalışma, Merve Yıldız tarafından Mustafa Yıldırım'ın danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

1990'lı yılların sonlarına doğru çalışılmaya başlanan ve 2000'li yıllarda yaygınlaşan pozitiflik hareketi; hem psikolojide (Gillham ve Seligman, 1999) hem de örgütsel davranış alanında hızla yaygınlaşmıştır (Luthans, 2002a, 2002b; Youssef ve Luthans, 2007; Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000). Pozitif psikoloji yaklaşımına, bireylerin hem fiziksel hem de zihinsel açıdan bir bütün halinde iyi olabilmeleri ve kendi potansiyellerini ortaya çıkarabilmeleri için ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır (Luthans, Youssef ve Avolio, 2007). Kısaca bireyin pozitif psikolojik gelişimsel durumu olan pozitif psikolojik sermayenin; çalışanların performansını (Kappagoda, Othman ve Alwis, 2014; Levene, 2015; Luthans, Norman, Avolio, ve Avey, (2008); Erkuş ve Fındıklı, 2013), iş tatminini (Akçay, 2012; Judge ve Watanabe, 1993), stres yönetimini ve iş yaşam dengesini (Luthans ve Youssef, 2004) pozitif yönde etkilediği yapılan çalışmalarla ortaya konmaktadır. Gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde yönetici desteği ve pozitif psikolojik sermaye ile ilgili az sayıda ampirik çalışmayla karşılaşılmıştır. Örneğin yapılan bir çalışmada yöneticilerinden destek gören çalışanların kendilerini geliştirme ve performanslarında artışla ilgili pozitif yönde etkilendiği görülmektedir (Paterson, Luthans ve Jeung, 2014; Shanock ve Eisenberger, 2006). Bir diğer çalışmada yönetici desteğinin iş stresini azaltıcı etkisi olduğu belirtilmektedir (House, 1981). Yönetici desteğinin; iş tatminini (Baloyi, Waveren ve Chan, (2014); Griffin, Patterson ve West (2001), örgütsel adaleti (Uzun, 2018), rol yapma ve ekstra rol davranışını (Shanock ve Eisenberger, 2006) pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Bu çalışmalardan yola çıkarak yöneticilerin, çalışanların davranışlarını ve düşüncelerini, hem olumlu hem de olumsuz olarak etkiledikleri görülmektedir (Bhanthumnavin, 2003). Örgüt ve yöneticilerin çalışanlarına yapacakları psikolojik yatırımların sonucunda çalışanların daha verimli olmaları, sorumluluk alma konusunda istekli olmaları, yaratıcı olmaları gibi özellikleri daha fazla ortaya çıkaracağı belirtilmektedir (Levinson, 1965). Takdir edilme, değer verme, iyi niyetle yaklaşma, adil davranma gibi tavır ve davranışlar şeklinde yöneticilerinden destek gören çalışanların; örgüt ve yöneticilerine karşı daha olumlu yaklaştıkları, duygusal anlamda kendilerini örgüte bağlı hissettikleri (Blau, 1964; Homans, 1958; Jose ve Mampilly, 2015), performanslarının arttığı (Luthans, vd., 2008), iş tatminlerinde artış olduğu (Rhoades ve Eisenberger, 2002) işe daha çok bağlandıkları, yaşam memnuniyetlerinde artış olduğu (Gillham ve Seligman, 1999) daha üretken oldukları gibi bir dizi kişisel özelliklerinin etkilendiği görülmektedir (Goldsmith, Darity ve Veum, (1998). Bireye ve örgüte faydası olan çıktılar elde edebilmek için potansiyel bir insan kaynakları yönetimi stratejisi (Avey, Wernsing ve Luthans, 2008) olarak değerlendirilebilecek pozitif psikolojik sermayenin otel işletmelerindeki mevcut durumunu tespit etmek ve bunun yönetici desteği ile ilişkisini

belirlemek, araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Araştırmada öncelikle yönetici desteği ve pozitif psikolojik sermaye konusunda literatür bilgisi sunulmuştur. Takip eden kısımda iki değişken arasındaki ilişkinin kuramsal temelleri incelenmiş ve araştırma hipotezleri belirlenmiştir. Son olarak saha araştırması süreciyle ilgili bilgi verilmiş ve sonuçlar kuramsal çerçeve ile tartışmaya açılarak, ilgili akademik çevreye ve uygulayıcılara olan katkıları üzerinde durulmuştur.

2. Literatür

2.1. Yönetici Desteği

Yönetici desteği yöneticinin, çalışanların fikirlerine ve katkılarına değer vermesi aynı zamanda onların refah ve mutluluklarını önemsemesi, onlara yardımsever ve adil davranması, çalışanlarla sosyo-duygusal açıdan ilgilenmesi (Kottke ve Sharafinski, 1988; Eisenberger, Stinglhamber, Vandenberghe, Sucharski ve Rhoades, 2002), çalışanlara yönelik anlamlı katkılar sağlaması (Rhoades ve Eisenberger, 2002) durumu olarak tanımlanmıştır. Yönetici desteği, çalışanların öğrenmelerini kolaylaştırmakla birlikte, başkaları ile iletişim kurmalarında da yardımcı görevi gören bir kavram olarak belirtilmektedir (Baloyi, vd., 2014).

Bhanthumnavin (2003) yönetici desteği, iş arkadaşları desteği, aile desteği vb. kaynakları sosyal desteğin kaynakları olarak belirtmiştir. Yönetici desteğini yönetici ve çalışan arasındaki bilgi desteği, maddi/araçsal destek ve duygusal destek şeklinde kişiler arası davranış olarak tanımlamıştır (Bhanthumnavin, 2000). Halbesleben (2006) ise sosyal desteği, işle ilgili ve iş dışı kaynaklar olmak üzere ikiye ayırmış, işle ilgili kaynakları da kendi arasında yönetici desteği, örgütsel destek, iş arkadaşları desteği şeklinde; iş dışı kaynakları da aile üyelerinin desteği, eş desteği vb. şekilde örneklendirmiştir. Sosyal desteğin alt dallarından biri olarak geçen yönetici desteği ile örgütsel destek kavramlarının birbirleriyle de yakın ilişki içerisinde olduğunu destekleyen çalışmalar olduğu (Eisenberger, Huntington, Hutchison, ve Sowa, 1986; Shore, Barksdale ve Shore, 1995; Eisenberger, Armeli, Rexwinkel, Lynch ve Rhoades, 2001; Rhoades ve Eisenberger, 2002), yine her iki kavramın aynı psikometrik özelliklere sahip ve aralarında yüksek korelasyon olduğu yapılan bazı çalışmalarla belirtilmiştir (Eisenberger, vd., 2002; Kurt, 2013; Göktepe, 2016). Her ne kadar iki kavramın birbirleriyle ilişkili oldukları yukarıdaki çalışmalarla desteklenmiş olsa da, birbirinden farklı kavramlar oldukları da (Shanock ve Eisenberger, 2006) gösterilmektedir. Bu bakımdan oluşabilecek karışıklığı önlemek maksadıyla mevcut çalışmada yönetici desteğinin kavramsal olarak kökeninin belirtilmesi ihtiyacı doğmuştur. Genel olarak bakıldığında, sosyal destek kavramının bir çatı kavram olduğu; örgütsel destek, yönetici desteği ve iş arkadaşları desteğinin sosyal desteğin birer alt kümeleri olduğu ve yönetici desteği kavramının örgütsel destek ve sosyal destek kavramlarına

nispeten daha yeni incelenen bir kavram olduğu görülmüştür (Bhanthumnavin, 2000).

Aralarında yakın bir ilişki olan yönetici desteği ve örgütsel desteğin, çalışanlar için birbirinden tamamen bağımsız kavramlar olmadıkları belirtilmiştir. Örgütsel destek, örgütün çalışanları önemsemesi, çalışanların iyiliklerini düşünmesi, çalışanlara değer vermesi, çalışanların örgüt değerlerine yaptıkları katkıları dikkate alması ile ilgilidir (Eisenberger, vd., 2001; Eisenberger vd., 1986; Shore vd., 1995). Bu durum yönetici desteği için de geçerli olmaktadır. Levinson(1965) çalışmasında kişileştirme (personification) kavramını öne sürmüş ve bu kavramı çalışanların örgüte insan özellikleri ataması durumu şeklinde tanımlamıştır. Bu duruma örnek olarak çalışanların, yöneticilerinin eylemlerini, örgütün eylemleri olarak değerlendirmesi gösterilmiştir (Levinson, 1965, s. 385). Örgütün temsilcileri tarafından gerçekleştirilen eylemlerin, yalnızca eylemi gerçekleştiren kişiye değil aynı zamanda örgüte de atfedildiği görülmüştür (Levinson, 1965; Eisenberger vd., 1986; Rhoades ve Eisenberger, 2002).

Çalışanların performanslarını etkileyen birçok olası faktör arasında yönetici desteğinin de olduğu (Bhanthumnavin, 2003), yöneticilerin davranışlarının doğrudan ve dolaylı olmak üzere hem olumlu hem de olumsuz şekilde çalışanları etkilediği üzerinde durulmuştur (Bhanthumnavin, 2003). Çalışanların yönetici desteği görmelerinin, onların performansları, rol yapma ve ekstra rol davranışı ile pozitif yönlü ilişkili olduğu belirtilmiştir (Shanock ve Eisenberger, 2006). Yine aynı çalışmada yöneticileri tarafından desteklenen çalışanların iş stresinin azaldığı ve performanslarının arttığı yönünde olumlu sonuçlarla karşılaşılmıştır (Shanock ve Eisenberger, 2006). Bir başka çalışmada yönetici desteğinin, iş stresini azaltabileceği ve dolaylı olarak sağlığı iyileştirebileceği belirtilmiştir (House, 1981). Yapılan bir çalışmada, yönetici davranışlarının çalışanların duygusal tepkileri üzerinde etkisi olduğu öne sürülmüştür (Durham, Knight ve Locke, 1997). Griffin vd. (2001), yönetici desteği ile iş tatmini arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışanların iş yerlerinde algılamış oldukları yönetici desteğinin, çalışanların algıladıkları örgütsel destek üzerinde güçlü bir etkisi olduğu belirtilmektedir (Shanock ve Eisenberger, 2006).

2.2. Pozitif Psikolojik Sermaye

Teorik çerçevesi, 1990'lı yıllarda Seligman ile literatüre kazandırılan pozitif psikolojiye (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000) ve pozitif örgütsel davranışa dayandırılan pozitif psikolojik sermaye kavramı, Luthans ve arkadaşları tarafından 2000'li yılların başında literatüre kazandırılmıştır (Larson ve Luthans, 2006). Araştırmacılar tarafından psikoloji alanında yıllar içinde yapılan çalışmalarda, psikolojik sorunlara ve ilgili sorunların tedavilerinin neler olabileceği konusuna odaklanıldığı görülmüştür (Luthans, 2002a). Bu odaklanmanın altında, olumsuz duygu ve deneyimlerin

olumlu duygulara nazaran daha acil, dikkat çekici, önemli olması varsayımı bulunmaktadır. Olumsuz duygu ve durumların, bireyleri durdurma, duraklatma, onların dikkatlerini dağıtma veya eylemlerini değiştirmeye zorlayan güçlü bir etkisi olduğu vurgulanmakta; bu durumun, bireyin psikolojik evrimsel seyrinin devamı olduğu kabul edilmektedir. Buna karşın olumlu duyguların, diğer bir deyişle bireylerin hayata tutunmalarını sağlayan olumlu unsurların ihmal edildiği fark edilmiş ve Seligman öncülüğünde yapılan çalışmalarla pozitif psikoloji ortaya çıkmıştır (Luthans, 2002a). Pozitif psikolojinin amaçları; insan psikolojisinin olumsuzluklarını onararak bireyde pozitif nitelikleri inşa etmek ve yapılandırmak (Seligman, 2002; Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000), bireyde var olan potansiyeli ortaya çıkarmak ve geliştirmek şeklinde açıklanmıştır (Peterson ve Spiker, 2005). Pozitif psikoloji yaklaşımının öncülüğü ile birlikte "yaşamda iyi olan şeylerin de kötü olanlar kadar özgün, gerçekçi ve bu nedenle eşit bir ilgiyi hak etmesi gerektiği" anlayışı giderek yaygınlaşmış ve kabul görmeye başlamıştır (Peterson ve Seligman, 2003, s. 15; Youssef ve Luthans, 2007, s. 774). Seligman ve arkadaşları, yaptıkları pozitif psikoloji çalışmaları ile psikolojinin unutulmuş misyonunu ortaya çıkararak, bireylerin daha mutlu hissetmelerine, daha üretken olmalarına, yeteneklerinin arttırılmasına, bireylerin daha gerçekçi olmalarına ve hayatı tüm bireyler için daha tatmin edici hale getirilmesine yardımcı olacak değişkenler üzerine odaklanmışlardır (Seligman, Steen, Park, ve Peterson, 2005). Bireyin olumlu duygu durumlarını, çoğu zaman zorlanmadan deneyimlemesinin, bu duyguların etkisinin ve kalıcılığının daha kısa süreli olmasına yol açtığı belirtilmiş ve bu nedenle olumlu duygular üzerinde fazla durulmadığı öne sürülmüştür (Gillham ve Seligman, 1999). Sağlıklı bireylerin fiziksel, zihinsel ve manevi açıdan bir bütün halinde daha iyi olabilmeleri ve kendi potansiyellerini ortaya çıkarabilmeleri için pozitif psikoloji yaklaşımına ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Luthans, vd., 2007). Bu bağlamda, bireylerin örgütte verimli olması ile onların fiziksel ve psikolojik anlamda iyi bir düzeyde bulunması arasında önemli bir ilişki söz konusudur. Çalışanların pozitif duygulara sahip olması, onların ruhsal ve zihinsel yapılarına etki etmekle birlikte, fiziksel nitelikleri üzerinde de etkilidir. Fredrickson ve Branigan (2005) olumlu duyguların, bireylerin algılarını ve düşünme biçimlerini etkilediğini belirtmiştir. Olumlu duyguların bireylerin sezgilerini, karar verme yeteneğini (Bolte, Goschke ve Kuhl, 2003), yaratıcılığını (Isen, Daubman ve Nowicki, 1987) etkilediği kimi çalışmalarda görülmüştür. Pozitif psikolojik sermayenin kökeninin dayandığı bir diğer kavram olan pozitif örgütsel davranış, günümüz işyerlerinde performans iyileştirmesi için çalışanların pozitif psikolojik sermayelerini ölçmeyi, geliştirmeyi, etkin bir şekilde yönetebilmeyi ve örgütsel çıktılara dönüştürmeyi amaçlamaktadır (Luthans, vd., 2007).

Pozitif psikolojik sermaye dört boyutun oluşturduğu bir yapıdır. Bu boyutlar özyeterlilik, iyimserlik, umut ve dayanıklılıktır. Bu boyutlar; (1) bireyin zorlayıcı, mücadele gerektiren görevleri üstlenmesi ve bu görevlerde başarılı olmak için gerekli olan çabayı, özveriyi gösterebilmesi ve kendine olan güveni (öz yeterlilik); (2) şu anda ve gelecekte başarılı olmak için olumlu, yapıcı tavırlar gösterebilmesi ve beklentilerinin olması (iyimserlik); (3) hedeflere ulaşma sürecinde sabırlı olması, hedefe giden yolda azimli olması (umut); (4) karşılaştığı sorunlarda başarıya ulaşmak için dirençli olması, ileriye bakması ve devam etmesi (dayanıklılık) şeklinde tanımlanmıştır (Avey, Luthans ve Jensen, 2009; Avey vd., 2008; Luthans, vd. 2006; Luthans, vd. 2008; Luthans, vd., 2007). Pozitif psikolojik sermaye, çalışanların kendilerini nasıl algıladıklarına, tanımladıklarına odaklanır ve yukarıda tanımlanan dört boyuttan oluşur (Akçay, 2012). Yapılan bir çalışmada pozitif psikolojik sermayenin kısa süreli eğitimlerle insan kaynakları gelişimi ve performans yönetimine doğrudan etkisi olduğu görülmüştür (Luthans, vd., 2010). Ekonomik sermaye neye sahip olduğumuzla, insan sermayesi neleri bildiğimizle, sosyal sermaye kimleri tanıdığımızla ilgilenirken pozitif psikolojik sermaye kim olduğumuzla ilgilenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Luthans, vd., 2004). Araştırmacılar pozitif psikolojik sermayeyi, bireysel ve örgütsel düzeydeki faktörlerle ilişkilendirmektedir. Bireysel düzeyde pozitif psikolojik sermayenin, büyümeyi ve performansı artırabilecek psikolojik bir kaynak olduğu belirtilmektedir. Örgütsel düzeyde ise çalışanların performansını artırarak örgüte güç, avantaj, yatırım getirisi ve rekabet avantajı gibi faydalar sağlamaktadır (Luthans, vd., 2005).

Pozitif psikolojik sermayenin; çalışanların performanslarını pozitif yönde etkilediği (Çöp ve Kızanlıklı, 2017; Erkuş ve Fındıklı, 2013; Luthans, vd., 2010; Luthans, vd. 2008; Luthans, vd. 2007; Walumbwa, Luthans, Avey ve Oke, (2011), sinizmi engellemek ve örgütlerde olumlu değişime teşvik etmek için potansiyel insan kaynakları yönetimi stratejisi olduğu (Avey vd., 2008) belirtilmektedir. Ayrıca diğer araştırmalarda da pozitif psikolojik sermayenin, çalışanların iş tatminine pozitif etkide bulunduğu görülmüştür (Akçay, 2012; Judge ve Watanabe, 1993; Jung ve Yoon, 2015; Öztürk, Eryeşil, ve Damar, 2018; Tetik, Ataç, ve Köse, 2018; Zeynel, 2018).

Önce de ifade edildiği üzere pozitif psikolojik sermayenin dört boyutu bulunmaktadır (Luthans, vd. 2004). Özyeterlilik bireylerin yaşamlarında etkilendikleri olaylar karşısında belirlenen performans düzeylerine ulaşmak için kendi yeteneklerine olan inancı doğrultusunda gerekli çabayı göstermesi durumu olarak kabul edilmektedir (Bandura, 1997). Özyeterliliğin, çalışanların iş performansını pozitif yönde etkilediği, bunun yanı sıra iş motivasyonunu da olumlu anlamda etkilediği görülmüştür (Judge ve Bono, 2001; Stajkovic ve Luthans, 2003). Bir çalışmada öz yeterlilik ile duygusal

tükenme arasında negatif yönlü ilişkinin olduğu belirlenmiştir (Kaya ve Altınkurt, 2018).

Pozitif psikolojik sermayenin diğer boyutlarından biri olan umut boyutunu Snyder ve arkadaşları, bireyi amaca yönlendiren enerji, gayret, başarma isteği, hedefe odaklanmış enerji ve hedefe ulaştıracak yollar arasındaki etkileşime dayalı pozitif motivasyon durumu olarak tanımlamaktadır (Snyder, Irving ve Anderson, 1991). Diğer bir deyişle, hedeflere ulaşma süreci içerisinde bireylerin sabırlı ve azimli olmasıdır (Luthans, vd., 2007; Luthans, vd., 2004; Luthans, vd., 2008; Luthans ve Youssef, 2004). Umut boyutu ile örgütsel destek arasındaki ilişkinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu, örgütsel desteğin çalışanların umut düzeyini arttırdığı görülmüştür (Cömert ve Yürür, 2017). İş hayatında umudun, çalışanların motivasyonlarını ve performanslarını olumlu etkilediği yapılan kimi çalışmalarda görülmektedir (Keleş, 2011; Luthans ve Jensen, 2002; Peterson ve Luthans, 2003) Yapılan bir başka çalışmada ise yine umut boyutunun iş performansı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucu görülmüştür (Öğüt ve Kaplan, 2015, s. 96).

Dayanıklılık boyutu, bireyin yaşanan veya olası tüm sıkıntılardan, belirsizliklerden, başarısızlıklardan geri dönebilme kapasitesi şeklinde tanımlanmıştır (Luthans ve Youssef, 2004). Ayrıca dayanıklılığın sıkıntı, başarısızlık, belirsizlik ve bunaltıcı görünen durumlar karşısında kendini toparlayabilme (Luthans ve Youssef, 2004), olumsuz olayların üstesinden gelebilme gibi konularda da güçlenme kapasitesi olduğu belirtilmiştir (Luthans ve Youssef, 2004). Psikolojik açıdan dayanıklı olan bireylerin sorunlar karşısında daha fazla duygusal istikrar gösterdikleri (Bonanno, Papa ve O'Neill, 2001), değişen taleplere karşı daha esnek davrandıkları ve yeni deneyimlere çoğu zaman açık oldukları yapılan kimi çalışmalarla desteklenmektedir (Luthans, vd., 2006, s. 3; Tugade, ve Fredrickson, 2004, s. 320).

Son boyut olan iyimserlik boyutu ise gelecekle ilgili pozitif beklentiler içinde olmak, yaşanılan can sıkıcı olayları olumluya yormakla ilişkili bir kavram olarak açıklanmaktadır (Harms ve Luthans, 2012). Literatürde iyimser kişilerin iş hayatında daha pozitif, tatminkar, sebatkar ve dayanıklı olduklarını gösteren çeşitli araştırmalar bulunmaktadır (Çetin ve Basım, 2012; Bitmiş, 2015; Öğüt ve Kaplan, 2015; Cömert ve Yürür, 2017; Çöp ve Kızanlıklı, 2017). Yapılan bir çalışmaya göre iyimserlik boyutu ile performans arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğu görülürken (Aydoğan ve Uğurlu Kaya, 2015), başka bir çalışmada iyimserlik boyutunun performans üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı bulgulanmıştır (Polatçı, 2014).

3. Yönetici Desteği-Pozitif Psikolojik Sermaye İlişkisi ve Araştırma Hipotezleri

Bireysel ve örgütsel düzeyde faktörlerle ilişkilendirilen pozitif psikolojik sermayenin çalışanların performansını arttırdığı yapılan kimi çalışmalarla desteklenmektedir (Çöp ve Kızanlıklı, 2017, s. 273; Erkuş ve Fındıklı, 2013, s. 314; Gooty vd., 2009; Kappagoda vd., 2014; Levene, 2015; Luthans, vd., 2005, s. 265; Luthans, vd., 2008; Madrid vd., 2018; Mahar vd., 2017; Venkatesh ve Blaskovich, 2012). Çalışanların fikir ve önerilerini dinleyen, çalışanlarına kıymet veren, onların refahını düşünen, her çalışanına adil ve yardımsever davranan, sosyo-duygusal açıdan onlarla ilgilenen (Eisenberger vd., 2002, s. 700; Kottke ve Sharafinski, 1988), çalışanlarını yönlendiren, her konuda yardıma açık olan (Guchait vd., 2014) bir yönetici, çalışanlar için önemlidir. Yönetici desteğinin çalışanlar üzerinde stresi azaltıcı etkisi olduğu (House, 1981), çalışanların iş yerleriyle özdeşleşme düzeylerini arttırdığı (Uzun, 2018) belirtilmiştir. Ayrıca yönetici desteğinin çalışanların performanslarını (Shanock ve Eisenberger, 2006), iş tatminlerini (Griffin vd., 2001) arttırdığı, iletişim becerilerini, öğrenmelerini kolaylaştırdığı (Baloyi vd., 2014) görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı; yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermaye üzerinde bir etkisi olup olmadığını saptamak, yanı sıra pozitif psikolojik sermaye ve boyutları üzerindeki etkisinin yönü ve düzeyini belirlemektir. Bu çerçevede araştırmanın hipotezleri şu şekilde belirlenmiştir:

H_1: Yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin umut boyutu üzerinde pozitif etkisi vardır.

H_2: Yönetici desteğinin pozitif psikolojik sermayenin özyeterlilik boyutu üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_3: Yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin dayanıklılık boyutu üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_4: Yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin iyimserlik boyutu üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın saha çalışmasında anket tekniği ile veriler toplanmıştır. Üç bölümden oluşan ölçeğin ilk bölümünde demografik bilgileri ölçen 7 ifade, ikinci bölümünde pozitif psikolojik sermayeyi ölçen 24 ifade ve üçüncü bölümünde yönetici desteğini ölçen 8 ifade yer almaktadır. Ölçek 5'li Likert tipi (1: Kesinlikle katılmıyorum, 2: Biraz katılıyorum, 3: Orta düzeyde katılıyorum, 4: Oldukça katılıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum) ile derecelendirilmiştir. Çalışmada pozitif psikolojik sermayeyi ölçmek için, Luthans, vd. (2007) tarafından geliştirilen, Çetin ve Basım (2012) tarafından uyarlama çalışması ile Türkçeye kazandırılan ölçek kullanılmış-

tır. Doğrulayıcı faktör analizi bu çalışmada yapılmıştır (Çetin ve Basım, 2012). Ölçeğin orijinali 24 ifadeden oluşmaktadır. Dört boyutta 6 ifade vardır. Bu çalışmada, güvenirlik analizi sonrası, "*bu iş yerinde işler asla benim istediğim şekilde yürümez*", "*işimde bir terslikle karşılaştığımda onu atlatma konusunda sıkıntı yaşıyorum*", "*eğer işimde bir şeyler benim için yanlış gidecekse o şekilde gider*" ifadeleri çıkartılarak 21 ifade değerlendirmeye alınmıştır. Pozitif psikolojik sermaye özyeterlilik, umut, iyimserlik ve dayanıklılık olmak üzere dört boyut olarak ele alınmıştır. Yönetici desteğini ölçmek için, Eisenberger vd. (2002) tarafından geliştirilen örgütsel desteğin 8 ifadeden oluşan kısa versiyonu kullanılmıştır. Eisenberger vd. (2002) "örgüt" kelimesi yerine "yönetici" kelimesini koyarak Yönetici Desteği Ölçeği'ni oluşturmuşlardır. Yönetici desteği tek boyut olarak ele alınmıştır. Yapılan güvenirlik analizine göre, pozitif psikolojik sermaye α=0,947, iyimserlik boyutu α=0,933, dayanıklılık boyutu α=0,920, umut boyutu α=0,905, özyeterlilik boyutu α=0,915, yönetici desteği α=0,709 şeklindedir. Sonuçların nicel araştırmalar için belirtilen güven aralığında (Alpar, 2011) olduğu görülmüştür. Araştırmanın amacı kapsamında korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Sonuçların yorumlanması 0,00-0,19 arası çok düşük, 0,20-0,39 arası düşük, 0,40-0,59 arası orta, 0,60-0,79 arası yüksek ve 0,80-1,00 arası çok yüksek şeklindeki değer aralıkları dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın evrenini Antalya'nın Alanya ilçesindeki beş yıldızlı otel işletmelerindeki çalışanlar oluşturmaktadır. Beş yıldızlı otel işletmelerindeki çalışanlara toplamda 600 anket dağıtılmış olup, bu anketlerden 565 anket geri dönmüş ve çalışmada kullanılabilecek durumda olan 559 anket tespit edilmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmek için frekans analizi gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların %39,9'u kadın, %53,5'i erkektir; %6,6'sı yanıt vermemiştir. Katılımcıların %30,6'ısının 26-33, %28,8'inin 18-25 aralığında yoğunlaştığı görülmektedir. Eğitim kategorisinde, en fazla lise mezunu çalışanların olduğu (%43,3), gelir düzeyinde ise asgari ücretli çalışanların (%54) fazla olduğu görülmektedir. Çalışmada otel çalışanlarının daha çok sezonluk olarak işe girdikleri ve çalışma sürelerinin genelde bir yıldan az (%58,1) olduğu görülmektedir.

5. Bulgular

Tablo 1'de korelasyon analizi sonuçları yer almaktadır. Analiz sonucunda, dayanıklılık ile iyimserlik boyutları arasında pozitif yönlü ve kuvvetli bir ilişkinin olduğu; umut boyutunun, hem iyimserlik boyutu hem de dayanıklılık boyutu ile arasında pozitif yönlü ve kuvvetli bir ilişkinin olduğu; özyeterlilik boyutunun, iyimserlik boyutu, dayanıklılık boyutu ve umut boyutu ile arasında pozitif yönlü ve kuvvetli bir ilişkinin olduğu; yönetici desteğinin ise her dört boyut ile arasında pozitif yönlü fakat zayıf bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Yönetici desteğinin düşük düzeyde anlamlı,

diğerlerinin yüksek düzeyde anlamlı çıkmış olması durumu çalışanların yönetici desteği ile ilgili kısımda daha kararsız veya çekingen davranmış olma ihtimali ile ilişkilendirilebilir.

Tablo 1.Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5	X̄	s.s.
1. İyimserlik	1					3,793	,979
2. Dayanıklılık	0,744**					3,887	,902
3. Umut	0,795**	,812**				3,890	,914
4. Özyeterlilik	0,742**	,804**	,849**			3,912	,917
5. Yönetici Desteği	0,374**	,362**	,392**	,335**	1	3,336	,799

** p<0.01

Çalışmanın hipotezlerini test etmek için basit regresyon analizi yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Sonuçlara göre yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin her dört boyutunun da açıklanmasında anlamlı katkı sağladığı görülmüştür. Model 1'de yer alan sonuçlara göre yönetici desteğinin, umut boyutu üzerinde 0,001 anlamlılık düzeyinde bir öneme sahip olduğu belirlenmiştir. Yönetici desteği, umut boyutunun yaklaşık %15'ini açıklamaktadır. Bu sonuç, araştırmanın ilk hipotezini desteklemektedir.

Tablo 2. Regresyon Analizi Sonuçları

Model 1	Umut							
	B	Std. Hata	**ß**	**t**	**Sig.**	**r**	**r^2**	**F/p**
Sabit	2,393	,153	-	15,651	,000	,392	,154	101,389 ,000
Yönetici Desteği	,449	,045	,392	10,069	,000			
Model 2	**Özyeterlilik**							
Sabit	2,629	,157	-	16,735	,000	,335	,112	70,584 ,000
Yönetici Desteği	,385	,046	,335	8,401	,000			
Model 3	Dayanıklılık							
Sabit	2,525	,153	-	16,497	,000	,362	,131	83,780 ,000
Yönetici Desteği	,408	,045	,362	9,153	,000			
Model 4	**İyimserlik**							
Sabit	2,266	,165	-	13,724	,000	,374	,140	90,472 ,000
Yönetici Desteği	,458	,048	,374	9,512	,000			

İkinci modelde, yönetici desteğinin, özyeterlilik üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları yer almaktadır. Yönetici desteği, 0,001 anlamlılık düzeyinde olmak üzere özyeterliliğin yaklaşık %11'ini açıklamaktadır. Bu sonuç, araştırmanın ikinci hipotezini desteklemektedir.

Yönetici desteğinin dayanıklılık üzerindeki etkisini belirlemek için yapılan analiz sonuçları da üçüncü modelde yer almaktadır. Yönetici desteğinin ilgili boyut üzerinde 0,001 düzeyinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Yönetici desteği dayanıklılığın yaklaşık %13'ünü açıklamaktadır. Böylece araştırmanın üçüncü hipotezi desteklenmiştir.

Son regresyon analizi sonuçları dördüncü modelde sunulmuştur. Yönetici desteği, iyimserlik boyutunun yordanmasında 0,001 anlamlılık düzeyinde bir öneme sahiptir. Yönetici desteği, iyimserlik boyutunun yaklaşık %14'ünü açıklamaktadır. Bu sonuçla araştırmanın dördüncü hipotezi desteklenmiştir.

6. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada yönetici desteği ve pozitif psikolojik sermaye arasındaki nedensel ilişki örüntülerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla, Antalya'nın Alanya ilçesindeki beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışanlar üzerinde bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir.

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda yönetici desteği ve pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü, anlamlı ve zayıf bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Boyutlar bazında ise yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin tüm boyutları üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Öne sürülen dört hipotez analiz sonuçlarıyla desteklenmiştir.

Sonuçları daha detaylı ele alırsak; "*H1: Yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin umut boyutu üzerinde pozitif etkisi vardır*" hipotezi desteklenmiştir. Yönetici desteğinde artış olması durumunda, umut boyutunun da artış göstereceği beklenmektedir. Çalışanların yöneticilerinden destek görmeleri halinde umut düzeylerinin artması bu durumun var olan pozitif psikolojik sermayelerini olumlu anlamda etkilemesi beklenmektedir. Umut düzeyindeki artışın çalışanların performanslarını da olumlu anlamda etkileyeceği beklenen sonuçlar arasındadır. Yapılan kimi çalışmalar pozitif psikolojik sermaye boyutlarından olan umut boyutunun, çalışan performansı üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstererek bu tahmini güçlendirmektedir (Aydoğan ve Uğurlu Kaya, 2015, s. 83; Luthans, vd., 2005, s. 263; Öğüt ve Kaplan, 2015, s. 96; Polatçı, 2014, s. 122). Yapılan bir çalışmada umut boyutu ile örgütsel destek arasındaki ilişkinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu, örgütsel desteğin de tıpkı yönetici desteği gibi çalışanların umut düzeyini artırabileceği görülmüştür (Cömert

ve Yürür, 2017, s. 29). Bir diğer hipotez "*H2: Yönetici desteğinin pozitif psikolojik sermayenin özyeterlilik boyutu üzerinde pozitif bir etkisi vardır"* desteklenmiştir. Tıpkı umut boyutunda olduğu gibi özyeterlilik boyutunun da çalışanların performanslarını artırıcı etki yapacağı beklenmektedir. Çünkü pozitif psikolojik sermaye bireylerin içsel olarak sahip oldukları bir sermaye türüdür ve bu sermayenin boyutları olan özyeterlilik, umut, dayanıklılık ve iyimserlik düzeylerindeki her artış veya azalışın çalışanları duygu durum, performans, verimlilik gibi çeşitli anlamlarda etkilemesi kaçınılmazdır. Yöneticilerinden destek gören çalışanların, performanslarında artış olabileceği beklenilen bir durumdur (Shanock ve Eisenberger, 2006, s. 693) ve bu durum literatürdeki kimi çalışmalarla da desteklenmektedir (Aydoğan ve Uğurlu Kaya, 2015, s. 83; Bandura, 1982, s. 122; Judge ve Bono, 2001, s. 85; Öğüt ve Kaplan, 2015, s. 95; Stajkovic ve Luthans, 2003, s. 131; Stajkovic ve Luthans, 1998, s. 241). Literatür taramasında bu sonuçlarla çelişen bir çalışmayla karşılaşılmış, bu çalışmada özyeterlilik boyutunun performans üzerinde anlamlı bir etki göstermediği sonucu görülmüştür ki bu sonucun çalışmanın polis teşkilatı üzerine yapılması ve onların zor çalışma koşullarından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. "*H3: Yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin dayanıklılık boyutu üzerinde pozitif bir etkisi vardır*" hipotezi desteklenmiştir. Önemli stres ya da travma kaynaklarını etkin bir şekilde yönetme ve adapte etme süreci (Windle, 2011, s. 1) ve olumsuz olayların üstesinden gelme konusunda da güçlenme kapasitesi (Luthans ve Youssef, 2004, s. 154) olarak tanımlanan dayanıklılığın düzeyinin artması durumunda çalışanların performanslarında da artış olabileceği beklenmektedir. Dayanıklılığın artması ile performans artışının pozitif ve anlamlı olması literatürdeki çalışmalarla desteklenmektedir (Aydoğan ve Uğurlu Kaya, 2015, s. 83; Luthans, vd., 2005, s. 263; Polatçı, 2014, s. 122). Son olarak "*H4: Yönetici desteğinin, pozitif psikolojik sermayenin iyimserlik boyutu üzerinde pozitif bir etkisi vardır*" hipotezi desteklenmiştir. Desteklenen bu hipotezin ortaya koyduğu sonuçla birlikte yöneticileri tarafından destek gören çalışanların iyimserlik düzeylerinin artacağı beklenmektedir. Çalışanların karşılaşacakları olaylara daha iyimser bakış açısıyla yaklaşabilmeleri ve bu durumun performanslarına olumlu etkileri olması beklenen bir durumdur. İyimserlik boyutunun çalışanın performansı üzerinde anlamlı etki gösterdiği görülmüştür (Luthans, vd., 2005, s. 263; Yaşin, 2016, s. 127). Bu sonuçlarla çelişen iki çalışmaya denk gelinmiştir ki biri polis sektörü üzerine (Polatçı, 2014, s. 122) diğeri ise Tarım Kredi Kooperatifi Merkez Birliği'nde çalışanlar üzerine yapılmıştır. Her iki çalışmada da iyimserlik boyutunun çalışan performansı üzerinde anlamlı etki göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmadan hareketle bazı önerilerde bulunulabilir. Yönetici desteği ve pozitif psikolojik sermaye üzerine yapılan bu çalışmadaki sonuçların sosyo ekonomik durum, kültürel özellikler, bakış açısı, psikolojik durum,

toplum yapısı gibi birçok özelliklerden kaynaklı olarak ülkelere hatta il ve ilçelere göre değişkenlik gösterebileceği tahmin edilmektedir. Saha çalışmalarında katılımcıların anket ifadelerine yaklaşımları gözlemlendiğinde farklı ölçme araçları kullanmanın daha doğru olacağı sonucuna ulaşıldı. Nicel çalışmanın yanı sıra nitel çalışmanın da yapılması kavramların çalışanların üzerindeki çok yönlü etkilerini derinlemesine anlama açısından araştırmacıya kolaylık sağlayacaktır. Bu sayede çalışanların anketteki ifadeleri daha iyi anlayıp özümseyebilmeleri ve özellikle yönetici desteği konusunda çalışanların daha rahat bir şekilde kendilerini ifade edecekleri tahmin edilmektedir. Levinson(1965), örgütün temsilcileri tarafından gerçekleştirilen eylemlerin, yalnızca eylemi gerçekleştiren kişiye değil aynı zamanda örgüte de atfedildiğinden bahsetmektedir. Yönetici desteğinin; örgütsel bağlılık, iş tatmini, örgütsel adalet, örgütsel güven gibi çeşitli konularla ilişkisi örgüt için önemlilik arz eder. Haliyle yöneticilerin davranışlarının, iş politikalarının, adil ve yardımsever yaklaşımlarının çalışanlar tarafından sadece yöneticiye değil örgüte de atfedileceği bu durumun marka değerini etkileyebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Pozitif psikolojik sermaye konusu çok kısa zaman aralıklarında değişkenlik göstermeye yatkın bir konudur. Çalışanların duygu durumları, ekonomi, örgüt içerisindeki dengeler, sosyal ilişkiler gibi pek çok faktörün çalışanların pozitif psikolojik sermayeleri üzerinde etkisi olması kaçınılmazdır. Çalışanların yaşam biçimi, gelir seviyesi seçilecek örneklem grubu için önemlidir. Çünkü fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan, geçim kaygısı olan bireylerle; kendini gerçekleştirme, değer ihtiyaçları gibi kaygıları olan bireyler için kavramlara bakış açısı ve bu kavramların hayatlarında var olma seviyesi aynı olmayacaktır. Pozitif psikolojik sermayenin çalışan performansına olumlu anlamda katkısı ulusal literatürde kimi çalışmalarla gösterilmiştir (Çöp ve Kızanlıklı, 2017, s. 273; Erkuş ve Fındıklı, 2013, s. 314). Bu bağlamda yöneticilerin bu konuya önem vermeleri, örgüt içinde çalışanlar için eğitimler düzenlenmesi çalışanların daha verimli olmaları açısından önem arz etmektedir. Çünkü pozitif psikolojik sermaye ölçülebilir, geliştirilebilir, öğrenilebilir, esnek özelliklere sahip bir kavramdır (Nelson ve Cooper, 2007, s. 77; Luthans 2002a, s. 69). Sağlıklı bireylerin fiziksel, zihinsel ve manevi açıdan bir bütün halinde daha iyi olabilmeleri ve kendi potansiyellerini ortaya çıkarabilmeleri için pozitif psikoloji yaklaşımına ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Luthans, Youssef, vd., 2007, s. 9). Birçok açıdan (performans, iş tatmini, çalışanların mutluluğu gibi) örgüte katkısı olan pozitif psikolojik sermayenin yöneticiler tarafından ön planda tutulması ve çalışanlarına bu yönde yatırım yapmaları sayesinde olumlu geri dönüşler (örgüt içi iyi iletişim, verimlilik gibi) alabilecekleri tahmin edilmektedir.

Kaynakça

Akçay, V. H. (2012). Pozitif Psikolojik Sermayenin İş Tatmini ile İlişkisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18.

Alpar, R. (2011). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatiksel Yöntemler* (3.). Detay Yayıncılık.

Avey, J. B., Luthans, F., & Jensen, S. M. (2009). Psychological Capital: A Positive Resource For Combating Employee Stress And Turnover. *Human Resource Management*, *48*(5), 677-693. https://doi.org/10.1002/hrm.20294

Avey, J. B., Wernsing, T. S., & Luthans, F. (2008). Can Positive Employees Help Positive Organizational Change? Impact of Psychological Capital and Emotions on Relevant Attitudes and Behaviors. *The Journal of Applied Behavioral Science*, *44*(1), 48-70. https://doi.org/10.1177/0021886307311470

Aydoğan, E., & Uğurlu Kaya, A. (2015). Pozitif Psikolojik Sermaye ile Bireysel Performans İlişkisi: Türkiye Tarım Kredil Kooperatifi Merkez Birliği Örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*.

Baloyi, S., Waveren, C. C. van, & Chan, K.-Y. (2014). The Role Of Supervisor Support In Predicting Employee Job Satisfaction From Their Perception Of The Performance Management System: A Test Of Competing Models In Engineering Environments. *The South African Journal of Industrial Engineering*, *25*(1), 85-95. https://doi.org/10.7166/25-1-739

Bandura, A. (1982). Self-Efficacy Mechanism İn Human Agency. *American Psychologist*, *37*(2), 122-147. https://doi.org/10.1037/0003-066X.37.2.122

Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy in Changing Societies*. Cambridge University Press.

Bhanthumnavin, D. (2000). Importance of Supervisory Social Support and its Implications for HRD in Thailand. *Psychology and Developing Societies*, *12*(2), 155-166. https://doi.org/10.1177/097133360001200203

Bhanthumnavin, D. (2003). Perceived social support from supervisor and group members' psychological and situational characteristics as predictors of subordinate performance in Thai work units. *Human Resource Development Quarterly*, *14*(1), 79-97. https://doi.org/10.1002/hrdq.1051

Bitmiş, M. G. (2015). The Impact of Perceived Organizational Support on Positive Psychological Capacities: A Study of Nurses. *Journal of Business Research - Turk*, *7*(1), 236-236. https://doi.org/10.20491/isader.2015115760

Blau, P. M. (1964). Justice in Social Exchange. *Sociological Inquiry*, *34*(2), 193-206. https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1964.tb00583.x

Bolte, A., Goschke, T., & Kuhl, J. (2003). Emotion and Intuition: Effects of Positive and Negative Mood on Implicit Judgments of Semantic Coherence. *Psychological Science*, *14*(5), 416-421. https://doi.org/10.1111/1467-9280.01456

Bonanno, G. A., Papa, A., & O'Neill, K. (2001). Loss and Human Resilience. *Applied and Preventive Psychology*, *10*(3), 193-206. https://doi.org/10.1016/S0962-1849(01)80014-7

Cömert, Y., & Yürür, S. (2017). Pozitif Psikolojik Sermayenin Bir Belirleyicisi Olarak Algılanan Örgütsel Desteğin Rolü. *İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, *5*(3), 17-34-34.

Çetin, F., & Basım, H. N. (2012). Örgütsel Psikolojik Sermaye: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması. *Amme İdaresi Dergisi*, *45*(1), 17.

Çöp, S., & Kızanlıklı, M. (2017). Otel İşletmesi Çalışanlarında Pozitif Psikolojik Sermaye ile İş Performansı Algısı Arasındaki İlişki (The Relationship Between Positive Psychological Capital and Job Performance Perception on Hotel Employees). *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *3*(5), 268-287. https://doi.org/10.21325/jotags.2017.94

Durham, C. C., Knight, D., & Locke, E. A. (1997). Effects of Leader Role, Team-Set Goal Difficulty, Efficacy, and Tactics on Team Effectiveness. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, *72*(2), 203-231. https://doi.org/10.1006/obhd.1997.2739

Eisenberger, R., Armeli, S., Rexwinkel, B., Lynch, P. D., & Rhoades, L. (2001). Reciprocation Of Perceived Organizational Support. *The Journal of Applied Psychology*, *86*(1), 42-51.

Eisenberger, R., Stinglhamber, F., Vandenberghe, C., Sucharski, I. L., & Rhoades, L. (2002). Perceived Supervisor Support: Contributions To Perceived Organizational Support And Employee Retention. *Journal of Applied Psychology*, *87*(3), 565-573. https://doi.org/10.1037//0021-9010.87.3.565

Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., & Sowa, D. (1986). Perceived Organizational Support. *Journal of Applied Psychology*, *71*(3), 500-507. https://doi.org/10.1037/0021-9010.71.3.500

Erkuş, A., & Fındıklı. A., M. (2013). Psikolojik Sermayenin İş Tatmini, İş Performansı Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, *42*(2), 18.

Fredrickson, B. L., & Branigan, C. (2005). Positive Emotions Broaden the Scope of Attention and Thought-Action Repertoires. *Cognition & Emotion*, *19*(3), 313-332. https://doi.org/10.1080/02699930441000238

Gillham, J. E., & Seligman, M. E. P. (1999). Footsteps On The Road To A Positive Psychology. *Behaviour Research and Therapy*, *37 Suppl 1*, S163-173.

Goldsmith, A., Darity, W., & Veum, J. (1998). Race, Cognitive Skills, Psychological Capital, and Wages. *The Review of Black Political Economy*, *26*, 9-21. https://doi.org/10.1007/s12114-998-1001-0

Gooty, J., Gavin, M., Johnson, P. D., Frazier, M. L., & Snow, D. B. (2009). In the Eyes of the Beholder: Transformational Leadership, Positive Psychological Capital, and Performance. *Journal of Leadership & Organizational Studies*. https://doi.org/10.1177/1548051809332021

Göktepe, E. A. (2016). *Yeni Kariyer Tutumları, Algılanan Yönetici Desteği Ve İşe Tutkunluk Arasındaki İlişki: Bir Araştırma* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi). Geliş tarihi gönderen http://acikerisim.istanbul.edu.tr/bitstream/handle/123456789/33736/55043.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Griffin, M. A., Patterson, M. G., & West, M. A. (2001). Job Satisfaction And Teamwork: The Role Of Supervisor Support. *Journal of Organizational Behavior*, *22*(5), 537-550. https://doi.org/10.1002/job.101

Guchait, P., Paşamehmetoğlu, A., & Dawson, M. (2014). Perceived Supervisor And Co-Worker Support For Error Management: Impact On Perceived Psychological Safety And Service Recovery Performance. *International Journal of Hospitality Management*, *41*, 28-37. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2014.04.009

Halbesleben, J. R. B. (2006). Sources Of Social Support And Burnout: A Meta-Analytic Test Of The Conservation Of Resources Model. *Journal of Applied Psychology*, *91*(5), 1134-1145. https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.5.1134

Harms, P. D., & Luthans, F. (2012). Measuring Implicit Psychological Constructs In Organizational Behavior: An Example Using Psychological Capital: Implicit Measure Of PSYCAP. *Journal of Organizational Behavior*, *33*(4), 589-594. https://doi.org/10.1002/job.1785

Homans, G. C. (1958). Social Behavior as Exchange. *American Journal of Sociology*, *63*(6), 597-606.

House, J. S. (1981). The Nature of Social Support. Içinde *Work Stress And Social Support* (s. 184). Addison-Wesley Longman.

Isen, A. M., Daubman, K. A., & Nowicki, G. P. (1987). Positive Affect Facilitates Creative Problem Solving. *Journal of Personality and Social Psychology*, *52*(6), 1122-1131. https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.6.1122

Jose, G., & Mampilly, S. R. (2015). Relationships Among Perceived Supervisor Support, Psychological Empowerment and Employee Engagement in Indian Workplaces. *Journal of Workplace Behavioral Health*, *30*(3), 231-250. https://doi.org/10.1080/15555240.2015.1047498

Judge, T. A., & Bono, J. E. (2001). Relationship Of Core Self-Evaluations Traits--Self-Esteem, Generalized Self-Efficacy, Locus Of Control, And Emotional Stability--With Job Satisfaction And Job Performance: A

Meta-Analysis. *Journal of Applied Psychology*, *86*(1), 80-92. https://doi.org/10.1037//0021-9010.86.1.80

Judge, T. A., & Watanabe, S. (1993). Another Look At The Job Satisfaction–Life Satisfaction Relationship. *Journal of Applied Psychology*, 939–948.

Jung, H. S., & Yoon, H. H. (2015). The Impact Of Employees' Positive Psychological Capital On Job Satisfaction And Organizational Citizenship Behaviors in The Hotel. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, *27*(6), 1135-1156. https://doi.org/10.1108/IJCHM-01-2014-0019

Kappagoda, U. W. M. R. S., Othman, H. Z. F., & Alwis, G. D. (2014). Psychological Capital and Job Performance: The Mediating Role of Work Attitudes. *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*, *02*(02), 102-116. https://doi.org/10.4236/jhrss.2014.22009

Kaya, Ç., & Altınkurt, Y. (2018). Öğretmenlerin Psikolojik Sermayeleri ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkide Psikolojik ve Yapısal Güçlendirmenin Rolü. *Eğitim ve Bilim*, *43*(193). https://doi.org/10.15390/EB.2018.6961

Keleş, H. N. (2011). Pozitif Psikolojik Sermaye: Tanımı, Bileşenleri ve Örgüt Yönetimine Etkileri. *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, *3*(2), 8.

Kottke, J. L., & Sharafinski, C. E. (1988). Measuring Perceived Supervisory and Organizational Support. *Educational and Psychological Measurement*, *48*(4). Geliş tarihi gönderen https://psycnet.apa.org/record/1989-17608-001

Kurt, E. (2013). *Algılanan Sosyal Destek Ve İş Performansı İlişikisinde İşe Bağlılığın Aracı Etkisi: Turizm İşletmelerinde Bir Araştırma* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi). Geliş tarihi gönderen http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/2435/868dcdb9-8144-4b8b-945f-13f844b31efb.pdf?sequence=1

Larson, M., & Luthans, F. (2006). Potential Added Value of Psychological Capital in Predicting Work Attitudes. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, *13*(2), 75-92. https://doi.org/10.1177/10717919070130020601

Levene, R. A. (2015). *Positive Psychology At Work: Psychological Capital and Thriving as Pathways to Employee Engagement*. 56.

Levinson, H. (1965). Reciprocation: The Relationship Between Man And Organization. *Administrative Science Quarterly*, *9*(4), 370-390. https://doi.org/10.2307/2391032

Luthans, F. (2002a). Positive Organizational Behavior: Developing and Managing Psychological Strengths [and Executive Commentary]. *The Academy of Management Executive (1993-2005)*, *16*(1), 57-75. Geliş tarihi gönderen JSTOR.

Luthans, F. (2002b). The Need For And Meaning Of Positive Organizational Behavior. *Journal of Organizational Behavior*, *23*(6), 695-706. https://doi.org/10.1002/job.165

Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., Norman, S. M., & Combs, G. M. (2006). Psychological Capital Development: Toward A Micro-Intervention. *Journal of Organizational Behavior*, *27*(3), 387-393. https://doi.org/10.1002/job.373

Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., & Peterson, S. J. (2010). The Development And Resulting Performance Impact Of Positive Psychological Capital. *Human Resource Development Quarterly*, *21*(1), 41-67. https://doi.org/10.1002/hrdq.20034

Luthans, F., Avolio, B. J., Walumbwa, F. O., & Li, W. (2005). The Psychological Capital of Chinese Workers: Exploring the Relationship with Performance. *Management and Organization Review*, *1*(2), 249-271. https://doi.org/10.1111/j.1740-8784.2005.00011.x

Luthans, F., & Jensen, S. (2002). Hope: A New Positive Strength for Human Resource Development. *Human Resource Development Review*, *1*, 304-322. https://doi.org/10.1177/1534484302013003

Luthans, F., Luthans, K. W., & Luthans, B. C. (2004). Positive Psychological Capital: Beyond Human and Social Capital. *Business Horizons*, *47*(1), 45-50. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2003.11.007

Luthans, F., Norman, S. M., Avolio, B. J., & Avey, J. B. (2008). The Mediating Role Of Psychological Capital İn The Supportive Organizational Climate Employee Performance Relationship. *Journal of Organizational Behavior*, *29*(2), 219-238. https://doi.org/10.1002/job.507

Luthans, F., Vogelgesang, G. R., & Lester, P. B. (2006). Developing the Psychological Capital of Resiliency. *Human Resource Development Review*, *5*(1), 25-44. https://doi.org/10.1177/1534484305285335

Luthans, F., & Youssef, C. M. (2004). Human, Social, and Now Positive Psychological Capital Management: Investing in people for competitive advantage. *Organizational Dynamics*, *33*(2), 143-160. https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2004.01.003

Luthans, F., & Youssef, C. M. (2007). Emerging Positive Organizational Behavior. *Journal of Management*, *33*(3), 321-349. https://doi.org/10.1177/0149206307300814

Luthans, F., Youssef, C. M., & Avolio, B. J. (2007). *Psychological Capital: Developing The Human Competitive Edge*. Geliş tarihi gönderen http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195187526.001.0001/acprof-9780195187526

Madrid, H. P., Diaz, M. T., Leka, S., Leiva, P. I., & Barros, E. (2018). A Finer Grained Approach to Psychological Capital and Work Performance.

Journal of Business and Psychology, *33*(4), 461-477. https://doi.org/10.1007/s10869-017-9503-z

Mahar, S. W., Basheer, S., & Maitlo, A. A. (2017). The Influence of Psychological Capital on Organization Learning in Banking Sector of Pakistan. *Review of Integrative Business and Economics Research*, *6*(4), 11.

Nelson, D. L., & Cooper, C. (2007). Positive Organizational Behaviour. *Psychological Studies*, *54*, 77-79. https://doi.org/10.1007/s12646-009-0009-2

Öğüt, A., & Kaplan, M. (2015). Sağlık Sektöründe Psikolojik Sermayenin İş Performansı Üzerindeki Etkisi. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14.

Öztürk, M., Eryeşil, K., & Damar, A. (2018). Psikolojik Sermayenin Tükenmişlik, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi. *International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress*, 10.

Paterson, T. A., Luthans, F., & Jeung, W. (2014). Thriving at work: Impact of psychological capital and supervisor support. *Journal of Organizational Behavior*, *35*(3), 434-446. https://doi.org/10.1002/job.1907

Peterson, S., & Luthans, F. (2003). The Positive İmpact Of Development Of Hopeful Leaders. *Leadership & Organization Development Journal*, *24*, 26-31. https://doi.org/10.1108/01437730310457302

Peterson, S., & Spiker, B. (2005). Establishing the Positive Contributory Value of Older Workers: A Positive Psychology Perspective. *Organizational Dynamics*, *34*, 153-167. https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2005.03.002

Peterson, C. M., & Seligman, M. E. P. (2003). Positive Organizational Studies: Lessons From Positive Psychology. *Positive Organizational Scholarship*, 14-27.

Polatçı, S. (2014). Psikolojik Sermayenin Görev ve Bağlamsal Performans Üzerindeki Etkileri: Polis Teşkilatında Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakis (Ege Academic Review)*, *14*(1), 115-115. https://doi.org/10.21121/eab.2014118072

Rhoades, L., & Eisenberger, R. (2002). Perceived Organizational Support: A Review Of The Literature. *Journal of Applied Psychology*, 698–714.

Seligman, M. E. P. (2002). Positive Psychology, Positive Prevention, And Positive Therapy. Içinde *Handbook of Positive Psychology* (ss. 3-9). New York, NY, US: Oxford University Press.

Seligman, M. E. P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology. An introduction. *The American Psychologist*, *55*(1), 5-14.

Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N., & Peterson, C. (2005). Positive Psychology Progress: Empirical Validation Of Interventions. *The American Psychologist*, *60*(5), 410-421. https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.5.410

Shanock, L. R., & Eisenberger, R. (2006). When Supervisors Feel Supported: Relationships With Subordinates' Perceived Supervisor Support, Perceived Organizational Support, And Performance. *Journal of Applied Psychology*, *91*(3), 689-695. https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.3.689

Shore, L. M., Barksdale, K., & Shore, T. H. (1995). Managerial Perceptions Of Employee Commitment To The Organization. *Academy of Management Journal*, *38*(6), 1593-1615. https://doi.org/10.2307/256845

Snyder, C. R., Irving, L. M., & Anderson, J. R. (1991). Hope and Health. Içinde *Handbook of Social and Clinical Psychology: The Health Perspective* (ss. 285-305). New York: Pergamon Press.

Stajkovic, A. D., & Luthans, F. (2003). Conceptual Approaches to Motivation at Work. Içinde *Motivation and Work Behavior* (ss. 126-140). McGraw-Hill Education.

Stajkovic, A., & Luthans, F. (1998). *Self-Efficacy And Work-Related Performance: A Meta-Analysis* (C. 124). https://doi.org/10.1037/0033-2909.124.2.240

Tetik, H. T., Ataç, L. O., & Köse, S. (2018). Psikolojik Sermaye ile İş Doyumu ve Performans İlişkisi: Türkiye'de Yapılan Araştırmalar Üzerinden Bir Meta Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *32*(2), 289-314.

Tugade, M. M., & Fredrickson, B. L. (2004). Resilient Individuals Use Positive Emotions to Bounce Back From Negative Emotional Experiences. *Journal Of Personality And Social Psychology*, *86*(2), 320-333. https://doi.org/10.1037/0022-3514.86.2.320

Uzun, T. (2018). Okullarda Algılanan Örgütsel Adalet, Yönetici Desteği ve Örgütsel Özdeşleşme Arasındaki İlişkiler. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *8*(4), 776-789. https://doi.org/10.24315/trkefd.366093

Venkatesh, R., & Blaskovich, J. (2012). The Mediating Effect of Psychological Capital on the Budget Participation-Job Performance Relationship. *Journal of Management Accounting Research*, *24*(1), 159-175. https://doi.org/10.2308/jmar-50202

Walumbwa, F. O., Luthans, F., Avey, J. B., & Oke, A. (2011). Authentically Leading Groups: The Mediating Role Of Collective Psychological Capital And Trust. *Journal of Organizational Behavior*, *32*(1), 4-24. https://doi.org/10.1002/job.653

Windle, G. (2011). What is Resilience? A Review And Concept Analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, *21*, 152-169. https://doi.org/10.1017/S0959259810000420

Yaşin, T. (2016). *Kişilik Özellikleri Ve Psikolojik Sermayenin Psikolojik İyi Oluş, Akış Deneyimi, İş Tatmini Ve Çalışan Performansına Etkisi* (Başkent Üniversitesi). Geliş tarihi gönderen http://acikerisim.baskent.edu.tr/handle/11727/2490

Youssef, C. M., & Luthans, F. (2007). Positive Organizational Behavior in the Workplace: The Impact of Hope, Optimism, and Resilience. *Journal of Management*, *33*, 774-800. https://doi.org/10.1177/0149206307305562

Zeynel, E. (2018). Akademisyenlerde Psikolojik Sermaye İle İş Tatmini Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29.

Bölüm 59

KARL POLANYİ'DE "GÖMÜLÜLÜK (EMDEDDEDNESS)" KAVRAMI VE YENİ BİR DÜZEN İNŞASI OLARAK "GÖMÜLÜ LİBERALİZM"

Ali PETEK[1]
Mustafa GÜDER[2]

1 Doçent Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF.
2 Araştırma Görevlisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Aydın İktisat Fakültesi.

Giriş

Müreffeh ve adil bir toplumun oluşabilmesi için gereken politikalara yönelik liberal ve korumacı görüşler arasındaki anlaşmazlıklar, ekonomi biliminin ortaya çıkışından beri devam etmektedir. Bu durum, her iki yaklaşımın da farklı varsayımları baz alarak politika üretmelerinden kaynaklanmaktadır. Liberal yaklaşımlar, bireycilik, serbest piyasa ve ekonomik çıkar güdüsüne odaklanırken; korumacı görüşler, daha çok piyasanın aksaklıkları ve oluşturabileceği toplumsal dışsallıklara önem vermektedir. Ekonomi bilimi, liberal bir felsefi geleneğe ait düşünürler tarafından inşa edilse de özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren piyasa ekonomisine dair itirazlar güçlenmeye başlamıştır. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan serbest piyasaya sisteminin çöküşü ise iki savaş arası (1919-1939) olarak adlandırılan dönemde aşikar hale gelmiştir. Ancak ilk savaşa kadarki süreçte görülen sanayileşmiş ülkelerin dünyanın geri kalanına serbest piyasaları dikte etme çabaları, iki savaş arası dönemde de devam etmiştir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan yerel ve uluslararası güçler arasındaki çatışma, hükümetler arası işbirliği çerçevesinde inşa edilebilecek bir küresel ekonomik sistemin önündeki en güçlü engellerden biri olmuştur.

İki savaş arası dönemden çıkarılan dersler, II. Dünya Savası sonrası oluşturulacak düzen için bir yol gösterici olmuştur. 1944'te Bretton Woods Konferansı ile hayata geçen ve yaklaşık otuz yıl devam eden bu yeni düzen, birçok farklı isimle adlandırılmaktadır. Yüksek oranlı ortalama büyüme oranları, orta sınıfın yükselişi ve müdahaleci devlet anlayışı nedeniyle verilen "Refah Kapitalizmi", "Keynesyen Altın Çağ", "Kapitalizmin altın çağı" gibi isimlere ek olarak; başlangıç noktasına atfen tercih edilen "Bretton Woods dönemi" bunlardan bazılarıdır. Bunların yanı sıra, John Ruggie'nin "Gömülü Liberalizm" isimlendirmesi ise piyasaların toplum lehine kısıtlanmasına ve ulusal-uluslararası arasındaki işbölümünün değişimine vurgu yapmaktadır.

Gömülü liberalizmin düşünsel temelleri, Karl Polanyi'nin "Büyük Dönüşüm" eserine dayanmaktadır. Polanyi, ekonomi tarafından belirlenen bir topluma karşı çıkmakta ve piyasanın başta emek olmak üzere üretim faktörleri açısından ortaya çıkardığı olumsuzlukların giderilmesi için ekonominin düzenlenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Ruggie, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde piyasaların Polanyi'nin düşüncesine benzer şekilde kısıtlandığını öne sürmektedir.

Bu bölümde ilk olarak, Polanyi'nin ekonomik ve sosyal alan arasındaki tarihsel ilişkiyi açıklamada kullandığı "gömülülük (embeddedness)" kavramı ele alınmakta; ardından uluslararası politik ekonomi bağlamında Ruggie'nin *gömülü liberalizm* olarak adlandırdığı dönem açıklanmakta; ve son olarak, Ruggie'nin düşüncesine yönelik farklı görüşlere yer verilmektedir.

Polanyi'nin Kavramsal Mirası: "Gömülülük (Embeddedness)"

Klasik ve neoklasik iktisadın dahil olduğu faydacı gelenekte, rasyonel ve çıkarcı davranışların sosyal ilişkilerden minimum düzeyde etkilendiği varsayılır. Bu argümana uygun şekilde idealleştirilmiş bir durum tasvir edilir. Sanayi Devrimi ile birlikte giderek daha özerk bir alan haline gelen ekonominin işleyişi *tam rekabet piyasası* olarak adlandırılan bir model üzerinden açıklanır. Giriş-çıkış serbestîsinin olduğu bu ütopik mikro evren, tam bilgiye sahip olan ve tek başlarına ürün fiyatını etkileyemeyecek kadar çok sayıda rasyonel alıcı ve satıcıyı barındırmaktadır. Bu yaklaşımda sosyal ilişkiler ekonomik analizden dışlanmaktadır. Buradaki sosyal etki ise sadece deistlerin Tanrısı gibi, olayları harekete geçiren ve daha fazla etkisi olmayan bir dış güçtür (Granovetter, 1985: 486).

Polanyi, Klasik İktisatçılar'ın, salt ekonomik işleyişin temel belirleyici olduğu bir toplum yaratmak istediklerini ve politikacıları bu hedefi izlemeye teşvik ettiklerini iddia eder. Günümüzün modern toplumlarında da insan ilişkileri genellikle ekonomik güdülerce yönlendirilmektedir. Birey, devlet ve toplum gibi aktörler arasında ve tüm bunların kendi iç ilişkilerinde bu argümanın örnekleri açıkça görülebilmektedir. Polanyi'ye göre bu yapı, doğal bir sürecin sonucu değildir ve ilk olarak 19. yüzyılda kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin gereklilikleri doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Oysa bu dönem öncesindeki antik despotik uygarlık, feodal toplum, site toplumu ve ortaçağ kent toplumu gibi birçok tarihi toplulukta ekonomik sistem, sosyal sistemin içine gömülü olmuştur. Böyle bir toplumsal yapı, bireylere sosyal bağlamın dışında atomize aktörler olarak davranma veya karar verme olanağı tanımamaktadır (Polanyi, 1947: 96; Polanyi & Pearson, 1977: 47; Granovetter, 1985: 487).

Polanyi tarafından kullanılan "gömülülük (embeddedness)" terimi, doğal norm olarak *ekonominin özerk (otonom, bağımsız) olmadığı, ancak siyasete, dine ve sosyal ilişkilere tabi olduğu* fikrini ifade eder. Polanyi'ye göre ekonomik aktörler, sosyal bağlamın dışında karar veremezler. Bu nedenle gömülü sosyoekonomik yapıda bireyler, piyasa toplumlarında varsayıldığı şekilde sadece kendi bireysel çıkarı için değil; sosyal hakları, statüsü ve değerleri doğrultusunda hareket ettiği için bu kavram "doğal" olan durumu tanımlamaktadır. Ekonomik sistemin sosyal ilişkilere gömülü olduğu bu doğal toplumsal yapıda, elde edilen maddi zenginliğe yalnızca toplumsal amaçların gerçekleştirilmesine katkı sunduğu için önem atfedilir. Üretim ve mübadele ilişkileri dahi ekonomik çıkarlara dayalı olarak değil sosyal çıkarlara göre gerçekleşmektedir. Bu nedenle toplumsal karşılıklı bağlılıkların korunması büyük önem arz etmektedir. Ortaya çıkabilecek ekonomik dar boğazlarda bireyin açlıkla karşı karşıya kalmayacağı, ekonomik sistemi de tahakkümüne alan sosyal ilişkiler tarafından garanti edildiği için bu tür olağanüstü durumlarda bireyin değil toplumun çıkarları

tehdit altında kalmaktadır. Bu sebeple olağan ekonomik gidişatta kazanç hırsı ve cimrilik gibi özellikler, bireyin toplumdan dışlanmasına neden olmaktadır (Polanyi, 1986: 68-69).

19. yüzyılda inşa edilen kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi ise toplumun ekonomik ve sosyal olarak ayrışmasını (separateness) gerektirmiştir. Bu nedenle ekonomi, artık sosyal ilişkilere tabi olarak değil özerk bir alan olarak işlemeye başlamıştır. Polanyi'ye göre bu durum, piyasa sistemine özgü bir sapmadır. Daha önceki hiçbir toplumsal yapıda ekonomik sistemin kendine özgü bağımsız kurumları vasıtasıyla işlediği görülmemiştir (Polanyi, 1947: 102).

Piyasa toplumunda bireyler geçimlerini temelde ekonomik güdüler tarafından belirlenen ve ekonomik kurallar tarafından yönetilen bağımsız kurumlar çerçevesinde sağlamaktadır. Tüm sistem; devlet, hükümet veya herhangi bir insan otoritesinin müdahalesine ihtiyaç duyulmayacak bir biçimde tasarlanmıştır. Ne açlık korkusu ve kar arzusundan başka bir güdüye ne de sözleşme özgürlüğü ve mülkiyet hakkından başka bir ilkeye gerek duyulmamaktadır. Bireysel düzeyde yapılan tercihler sayesinde, satın alma gücü ve kaynakların dağıtımının en etkin biçimde gerçekleşeceği varsayılmaktadır (Polanyi & Pearson, 1977: 47-48). Bu nedenlerle, önceki toplumsal sistemlerde geçerli olan gömülülüğün yerini piyasa toplumunda "parçalanmışlık (disembedded)" olgusu almaktadır (Stiglitz, 2001: xxiv).

Üretimin temel unsurları olan emek, toprak ve para; yeni ekonomik sistem içinde mübadele edilen metalar haline getirilerek, piyasanın egemenliği altına girmiştir. Polanyi ise bu üç unsurun, insanın yaşadığı doğal çevreye ait olduğunu ifade etmektedir. Bunlar diğer metalar gibi piyasada alınıp satılmak amacıyla üretilmedikleri için onları gerçek birer meta olarak tanımlamanın yanlış olacağını savunmaktadır. Bu yüzden bu üç unsuru "hayali metalar" olarak adlandırmaktadır. Ancak piyasa sisteminde, bu hayali metaların gerçek birer meta gibi alınıp satılmasının önündeki tüm düzenleme ve engellerin kaldırılmasını amaçlayan hayati bir örgütlenme ilkesi bulunmaktadır (Polanyi, 1986: 90-91).

Liberal iktisatçılar tarafından piyasanın kendiliğinden oluşan bir süreç (Hayek, 1948) olduğu savunulsa da Polanyi, piyasa sisteminin –ya da onun hayati unsurları olan hayati metaların- oluşturulmasında ve yönetilmesinde devlete merkezi bir rol yüklemektedir (Stiglitz, 2001: xxvi-xxvii). Bunun en önemli örnekleri 19. yüzyıl İngiltere'sinde görülmüştür: İlk olarak, emeğin bölgeler arasındaki hareketliliğini sınırlayan Yerleşim Yasası (1662-1795), ardından üretim faaliyetlerini toplumsal geleneklere hapseden Zanaatkarlar Yasası (1563-1813) ve çoğunlukla işsizler ile düşkünlere yapılan yardımları kapsayan Yoksullar Yasası (1602-1834) kaldırılmıştır. Buna ek olarak başta yerli tarımsal üretimi koruyan Tahıl Yasaları (1815-1846) olmak üzere toprak üzerindeki piyasa egemenliğini engelleyen dü-

zenlemeler terk edilmiştir (Polanyi, 1986: 89, 103, 148).

Serbest piyasa inşasına yönelik devlet eliyle gerçekleştirilen tüm bu yapısal değişimler, piyasa sisteminin kaybeden aktörleri olarak nitelenebilecek bazı kesimleri ortaya çıkarmıştır. Üretimde makineleşme nedeniyle mesleklerini kaybedip proleterleşen zanaatkarlar ve sosyal hakları son derece sınırlı olan işçi sınıfı bunların başında gelmektedir (Beaud, 1984: 83, 85). Bu kesimlerin sorunlarına; halk geleneklerinin çözülmesi, sosyal değerlere dayalı toplumsal sistemin yıkılışı ve doğada yaratılan tahribat eklendiğinde mevcut sisteme karşı tepkilerin yükselmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle 19. yüzyılın toplumsal yapısı iki karşıt hareket (ikili devinim) etrafında şekillenmiştir. Bunlardan ilki, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin tesis edilmesini ve piyasa mantığının insan yaşamının neredeyse tüm alanlarında yerleşmesini amaçlayan *ekonomik liberalizm*dir. Karşı hareket olarak adlandırılan ikincisi ise, başta emek ve doğa olmak üzere üretim faktörlerinin piyasa sisteminin yıkıcı etkilerinden korunmasını amaçlayan bir *sosyal koruma*cılık biçimidir. Bu aynı zamanda koruyucu hukuki düzeni ve güçlü sivil toplumu içeren bir müdahalecilik anlayışını temsil etmektedir (Polanyi, 1986: 141-143).

19. yüzyıl boyunca devam eden ikili devinim ve yüzyılın sonlarına doğru giderek aşikar hale gelen piyasa sisteminin sorunları, ekonomik liberalizmin güç kaybetmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ise çoğu ülkede liberal değerlere olan inanç kaybolmaya başlamıştır. Hükümetler, altın standardının çökmesiyle yerelleşen para politikalarının da desteğiyle; küresel ekonomik işleyişin bir gereği olan istikrarlı para birimleri yerine ekonomik istikrar ve tam istihdam gibi ulusal amaçları gerçekleştirmeye yönelmiştir (Gilpin, 2016: 164). Diğer taraftan çoğu ülke, serbest ticaret yerine korumacı ekonomi politikalarının uygulandığı, piyasaların regüle edildiği ve devletin başat aktör olduğu ekonomik yapılar kurmuştur. Böylece iki savaş arası dönem, piyasa sisteminin temel unsurlarının sorgulandığı ve tedricen terk edildiği bir dönem olmuştur (Prascevic, 2007: 115).

Bu dönemde yeni kurulacak düzenin nasıl olması gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Nihayetinde ise uluslararası sistemde söz sahibi olan aktörler tarafından Milletler Cemiyeti aracılığıyla[1] yeniden liberal değerleri temel alan bir düzen tesis edilmeye çalışılmıştır (Güder, 2020: 99-104). Ancak çoğu ülke, liberal politikaları uygulama konusunda istekli davranmamış ve ülkeler arasında işbirliğine duyulan bir güvensizlik söz konusu olmuştur (Balderston, 2003: 4). Buna koşut olarak, iki

1 Bu dönemde serbest ticaret düzeninin yeniden kurulması, borçların azaltılması ve ortak bir parasal sistem oluşturulması gibi liberal ekonominin devamlılığını sağlayacak adımların hayata geçirilmesi adına Milletler Cemiyeti tarafından çok sayıda organizasyon düzenlenmiştir. 1920'de Brüksel, 1922'de Cenova, 1927'de Cenevre ve 1933'te Londra'da gerçekleştirilen konferanslar bunlardan bazılarıdır (Güder, 2020: 102).

savaş arası dönem boyunca uluslararası ekonomik ve siyasi sorunların üstesinden gelinememiştir. E. H. Carr, istikrarlı bir düzen kurulamamasının sebebini, ülkelerin önerilen politikaları uygulamayı reddetmesi değil söz konusu önerilerin uygulanamaz ve yanlış olması olarak görmektedir. O'na göre 19. yüzyılın bir ütopyası olan liberalizm, uluslararası sorunlara çözüm üretme kapasitesine sahip değildir (Erdoğan, 2020: 20). Ülkelerin pratikteki ekonomi politik tercihleri de liberal ideallerle çatışmaktadır. Zaten çökmüş olan liberal itikada yönelik dayatma ise *Yirmi Yıl Krizi (1919-1939)*'nin nedenlerinden biri olmuştur (Carr, 1946).

Benzer şekilde Polanyi de bu dönemde yaşanan Büyük Buhran (1929), parasal sistemsizlik, Faşizm ve emekçilerin sefaleti gibi birçok sorunun nedenini ekonomik liberalizmde ve onun inşa ettiği piyasa mantığında görmektedir[2]. Buna mukabil, sınırsız bir piyasa yaratımına yönelik ütopik amaçları dikte eden uluslararası düzenlemeler, ülkelerin iç amaçlarıyla çatıştıkça; daha milliyetçi ve otarşik politikaların izlendiği yönünde bir tespitte bulunmaktadır. Özellikle, iki savaş arası dönemde giderek maliyetleri katlanılamaz hale gelen altın standardına ilişkin girişimler, bu durumun en somut örneğini oluşmuştur (Migone, 2011: 359).

Polanyi, mevcut ekonomik düzenin en büyük sakıncası olarak gördüğü insan amaçlarının piyasa mantığına tabi kılınmasının, liberalizmin terk edilmesiyle ortadan kalkacağını düşünmekte ve bu nedenle ikinci dünya savaşı sonrası döneme oldukça iyimser yaklaşmaktadır (Stiglitz, 2001: xxxv, xxxviii). Zira O'na göre; e*konomik sistemin toplumdaki ideallerimize ulaşmamızı sınırlaması* kaçınılmaz bir olgu değildir ve *yalnızca piyasanın içine gömülmüş olan toplum, ekonomik sistem tarafından* belirlenebilmektedir (Polanyi, 1947: 106). Oysa tekrardan sosyal ilişkilere gömülen (re-embedding) bir ekonomide birçok fırsat söz konusu olacaktır. Örneğin: ekonomideki regülasyonlar ve kontroller, kanunlar çerçevesinde garanti edilen gerçek özgürlüğü sadece piyasanın avantajlı kesimleri için değil herkes için geçerli kılabilecektir (Polanyi, 1986: 249).

Polanyi'nin gömülülük kavramsallaştırması, ele alınış biçimine bağlı olarak iki farklı anlama yakınsamaktadır. Bunlardan ilki gömülülüğü, geçmişteki ekonomik sistemlere ilişkin bir değişken olarak ele alan bir *tarihsel açıklama biçimi*ne karşılık gelmektedir. Bu anlamıyla gömülülük, ekonomik ve sosyal kurumlar arasındaki ilişkiye yönelik teorik bir öneri sunmaktadır. Diğer anlam ise tüm ekonomik sistemlerin sosyal kurumlara gömülü olduğunu ifade eden genel ve soyut bir *metodolojik ilke*dir. Gömülülük ilk anlamıyla bir ideale işaret etmektedir (Gemici, 2008: 25) ve onu bu anlamıyla normatif bir ideal olarak ele aldığımızda, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulacak yeni sosyoekonomik sistem için Polanyi'ci anlamda

2 Ancak Polanyi'ye göre ekonomik açmazlar, Marx'ın iddia ettiği gibi kapitalizmin iç çelişkilerinden değil, ekonominin toplum ve doğa ile olan ilişkilerindeki çelişkilerden kaynaklanmaktadır (Fraser, 2011 548).

bir yeniden gömülme (re-embedding) gerekliliği söz konusu olmaktadır. Ancak bu gereklilik, sosyalist bir yeniden dağıtım sistemini değil[3]; karşılılık ilişkilerini artırarak, bireylerin ve toplumun sosyokültürel bütünlüğünü garanti altına almayı hedefleyen bir tür sivil toplum odaklı devlet müdahaleciliğini kapsamaktadır (Lacher,1999b: 314, 326). Bu yaklaşımda emeğin metalaşması, hem genel anlamda toplumu hem de özel anlamda piyasa mübadelesini kapsayan geniş bir perspektifle ele alınarak; bir tür sosyal yeniden üretim biçimi sunulmaktadır (Fraser, 2011 550-551).

Polanyi yeniden gömülme için doğrudan makro bir plan önermemiş ancak bunun yerine belli bir takım ilkeleri vurgulamıştır. Bunlar özellikle, ülkelerin bağımsız para politikaları uygulayabilmesinin önünde bir engel teşkil eden altın standardına odaklanmaktadır. Zira 19. yüzyılın altın standardı ve *laissez faire* merkezli ekonomi tasarımında hükümetlerin bağımsız düzenlemelerine olanak tanınmamıştır. Altın standardının kendiliğinden işleyişi, yerel toplumsal amaçların dahi uluslararası normlarca belirlenmesini gerektirmiştir. Öte yandan serbest ticaret konusundaki dogmatik kabul ise ülkelerin korumacılık tercihlerinin engellenmesini beraberinde getirmiştir. Hükümetlere biçilen bu pasif rol, uluslararası işbirliğine karşı katı bir güvensizliğe neden olmuştur. Polanyi'ye göre altın standardının kaldırılması ile hükümetlerin ekonomi politikası hususundaki bağımsızlıkları iade edileceği için uzunca bir süre sağlanamayan uluslararası işbirliğinin de önü açılacaktır (Polanyi, 1986: 247). Ayrıca hükümetlerin yurt içi ihtiyaçlara yönelik özerk politika üretebilme olanağı, ulusal ve uluslararası ekonomik amaçların eş-anlı gerçekleştirilmesini mümkün kılabilecektir

Polanyi'nin bu fikirleri, zaman içinde sosyal bilimler alanının sosyoloji, siyaset ve ekonomi gibi çok sayıda alt dalında bir açıklama biçimi haline gelmiştir. Polanyi'nin kavramları, farklı düşünürler tarafından bazen doğrudan alınarak, bazen de kısmen değiştirilerek mevcut gelişmeleri yorumlamada referans gösterilmiştir. Bunların içinde II. Dünya Savaşı sonrasındaki uluslararası sistemi tanımlamak üzere John Ruggie (1982) tarafından kullanılan "gömülü liberalizm (embedded liberalism)[4]" kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Ruggie'nin bu kavramı, söz konusu dönemde piyasaların Polanyici bir perspektifle ksıtlanıp kısıtlanmadığına dair tartışmaların da çıkış noktası olmuştur.

---

3 Oysa daha ileriki tarihlerde Hayek, bu dönemin ekonomik yapısını merkezi planlamadan farklı olmayan ve özel mülkiyetin sadece ismen varlığını sürdürdüğü bir "Soğuk (Cold) Sosyalizm" olarak tanımlamıştır (Hayek, 1978: 257).

4 İngilizcedeki "To embed" kalıbı "*bir şeyi bir başka şeyin içinde bırakmak, ona iliştirmek, onun içine gömmek veya bir parçası haline getirmek*" anlamına gelmektedir. "Embedded liberalism" kavramı ise sosyal korumacılığı, liberal ekonomik düzenin ayrılmaz bir parçası haline getirme sürecini tanımlamaktadır. Türkçede bu kavramı doğrudan karşılayacak bir kelime bulunmadığı için çeşitli çalışmalarda "Topluma Gömülü Liberalizm", "İliştirilmiş Liberalizm", "Eklemlenmiş Liberalizm", "Örtük Liberalizm" ve "Saklı Liberalizm" gibi farklı çeviri kalıpları kullanılmıştır (Gözen. 2018). Bu çalışmada "Gömülü Liberalizm" çevirisi tercih edilmiştir.

Bretton Woods ve Gömülü Liberalizm

II. Dünya savaşı sonrasında kurulacak yeni ekonomi politik yapı için hakim görüşler, iki temel öncelik üzerinde mutabık kalmıştır. Bunlardan ilki, ekonomik büyüme ve tam istihdam gibi ulusal gerekliliklerin yerine getirilmesi iken; diğeri Büyük Buhran sonrasında uluslararası ölçekte artan korumacı ekonomi politikalarının önlenmesi olmuştur (Gilpin, 1987: 131). Uluslararası sistemin yeni lideri olarak ABD'nin rolü de; daha serbest bir ticaret düzeni için küresel işbirliğinin sağlanması, sermaye hareketlerinin düzenlenmesi ve dünya parasal sisteminin iyileştirilmesi olarak şekillenmiştir (Hansen, 1945).

1944 yılında 45 ülkeden 730 temsilcinin katılımıyla gerçekleştirilen Bretton Woods Konferansı, kurulacak yeni düzenin başlangıcı olmuş ve bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik düzeni, Bretton Woods sistemi olarak adlandırılmıştır. Konferans sonucunda; uluslararası ticaret (başlangıçta Uluslararası Ticaret Örgütü/ITO olarak kurulmuş sonrasında ise aynı misyonu Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması/GATT sürdürmüştür), parasal sistem (Uluslararası Para Fonu/IMF) ve sermaye hareketlerinin (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası/IBRD) idaresi için üç ayrı organizasyonun kurulması kararlaştırılmıştır (Kindleberger, 1976: 22,32). Bu sayede 1931 yılında İngiltere'nin altın standardını terk etmesinden beri devam eden; uluslararası kural ve norm eksikliğinin, ABD tarafından gidereceği düşünülmüştür (Keohane ve Nye, 2011: 67). Bu bakış açısına göre II. Dünya Savaşı sonrası süreçte, 19. yüzyılda İngiltere'nin serbest piyasa ve *laissez faire* merkezli liberal hegemonyası (Pax Britannica) ile benzer ilkeleri içeren bir ABD hegemonyası[5] (Pax Americana) söz konusudur. Bu iki hegemonya arasında kalan iki savaş arası dönem ise hegemonik güç boşluğu dönemi olarak görülmektedir. Uluslararası ekonomiye istikrar kazandıracak liberal bir hegemonik gücün olmayışı; dönemin izolasyonist ve uluslararası işbirliğinden uzak bir nitelikte olmasına neden olmuştur. Oysa güçlü bir hegemonya söz konusu olduğunda açık bir ticaret sistemi (laissez faire) tesis edilebilmektedir[6].

Ruggie'ye göre hegemonya ve açık bir ekonomik sistem arasında kurulan doğrudan ilişki, kaçınılmaz bir zorunluluk değildir. Bu ilişkinin varlığı, daha çok Realist ve Marksist görüşlere dayanmaktadır. Bu yaklaşımlara göre ticaret ve sermaye akışlarındaki ulus-ötesileşme olgusu hegemonyanın sonucu olarak değerlendirilirken; bunun tam tersi görüşü temsil

5 II. Dünya savaşı sonrasında ABD'yi, İngiliz hegemonyasından sonraki liberal hegemonik güç olarak değerlendiren çok sayıda görüş bulunmaktadır. Bunlardan bazıları için bkz: Keohane (1984), Kindleberger (1981), Wade (2002), Lake (1995), Cox (1983), Modelski (1978), Wallerstein (1984).

6 Liberal sistemin devamlılığını esasen hegemonyanın güçlü veya zayıf oluşu belirlemektedir. Ekonomik gücün belli bir ülkede yoğunlaştığı ve dolayısıyla güçlü bir hegemonun olduğu dönemlerde, liberal ve istikrarlı bir küresel ekonomi sağlanabilmektedir (vice versa). Bu yaklaşım literatürde "Hegemonik İstikrar Teorisi" olarak bilinmektedir (Gilpin, 1987: 72,74).

eden Liberal yaklaşıma göre ise bu olgu uluslararası rejimlerin[7] bir sonucudur. Ruggie'ye göre birbirinin zıttı olan bu iki yaklaşım da uluslararası ekonomideki gelişmeleri açıklamada eksik kalmaktadır. Zira uluslararası rejimler, hem devletler arası hem de devlet ile piyasa arasındaki ilişkilerden neşet etmektedir. Uluslararası rejimlerin devlet-piyasa ilişkilerini kapsaması nedeniyle uluslararası ekonomik faaliyetler üzerinde etkisi olduğu söylenebilmekte ancak bu ilişki doğrudan belirleyicilikten çok bir tamamlayıcılık niteliği taşımaktadır. Bu nedenlerle; Ruggie'ye göre uluslararası rejimler, uluslararası ekonomik faaliyetler üzerinde ne liberallerin iddia ettiği gibi belirleyici, ne de Marksist ve Realistlerin iddia ettiği gibi etkisizdir. O, sadece ulus-ötesileşmenin karakterini biçimlendiren bir parçadır (Ruggie, 1982: 383).

Ruggie, hegemonik istikrar yaklaşımı ile II. Dünya Savaşı sonrası dönemin doğru anlaşılamayacağını öne sürmekte ve bu dönemin 19. yüzyıldaki İngiltere hegemonyasından belirgin farklılıklar içerdiğini ortaya koymaktadır. O'na göre İngiltere hegemonyası altında tesis edilen liberal uluslararası ekonomi, ulusal otoritelerin uluslararası politikaları izlemeye rıza göstermeleri sayesinde olmuştur. Doğrusu bunun Gramsciyan hegemonya olgusunu net bir şekilde yansıttığı söylenebilir (Ruggie, 1982: 390). Zira İngiltere bu rıza ilişkisini; serbest ticareti sürdürme, dengeli bir döviz kuru sistemini yönetme, konjoktürel gelişmelere bağlı olarak uzun vadeli borçlanma olanağı sağlama ve son kredi mercii olarak hareket etme (Kaykusuz, 2014: 174-175) gibi hegemonik güce atfedilen görevleri başarılı bir biçimde yerine getirerek kurmuştur.

İki savaş arası dönemde ise İngiltere'nin başarılı liderliği ortadan kalkmıştır. Aslında bu süreç, 1875'ten itibaren ekonomilerdeki artan korumacılık ve İngiltere'nin nispi üstünlüğündeki azalma ile birlikte başlamıştır. Ancak hegemonya olgusu aşınmaya başlasa da (Cox, 1983: 170), yerini güç dengesi siyasetine bırakması iki savaş arası döneme kadar sürmüştür. Bu dönemde İngiltere, Milletler Cemiyeti üzerinden hegemonyasını sürdürmeye çalışmıştır. Devletlerin giderek değişen rolüne dair birçok gerçeklik ise bu amacın gerçekleştirilebilmesi uğruna göz ardı edilmiştir. Örneğin, ülkelerin altın standardını sürdürebilme adına ulusal düzeyde katlandıkları maliyetler ve giderek güçlenen sosyal koruma talepleri karşısında devletlerin değişen misyonu önemsenmemiştir. Aksine, bu yerel istikrar gerekleri doğrultusunda uygulanan politikaların meşruiyeti zayıflatılmaya çalışılmıştır. Ruggie bu nedenle, iki savaş arası dönemi hegemonik istikrar kuramından farklı değerlendirmektedir. Bu dönemde uluslararası boyutta istikrarlı ekonomik rejimlerin kurulamaması, bir hegemon eksikliğinden

7 Bu kavram, uluslararası ilişkilerin konusuna giren belli bir alana ilişkin olarak aktörlerin beklentilerinin etrafında örtüştüğü gizli veya açık prensip, norm, kural ve karar alma prosedürlerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Özellikle 1970ler sonrasında ABD'nin hegemonik gücünü kaybetmesiyle önem kazanmış bir kavramdır (Krasner, 1983: 186).

çok devletin piyasa ve toplum arasında yürüttüğü aracılık görevinin değişmesiyle ilgilidir. Bunun sonucu olarak ise ulusal ve uluslararası otoriteler arasındaki sosyal amaç uyumu ortadan kalkmıştır (Ruggie, 1982: 391-392).

Polanyi yereldeki toplumsal talepleri ve devletlerin bunları piyasa ile uyumlaştırma girişimlerini fark etmiştir. Zira bu dönemde Orta ve Doğu Avrupa'daki devrimci ve karşı-devrimci ayaklanmalar, 1926'da Büyük Britanya'daki Genel Grev, Sovyetler Birliği'nde Beş Yıllık Planları, ABD'de New Deal, İtalya'da korporatizm, Almanya'da "Yeni ekonomik düzeni"nin ortaya çıkışı, piyasa rasyonalitesine karşı toplumsal tepkinin tezahürleri olmuştur. Laissez faire dogmatizminin tek başına ekonomik refahı sağlayacağına yönelik inanç neredeyse tamamen yok olmuştur. Bu nedenlerle, söz konusu dönemde devlet, toplum ve piyasa ilişkileri değişmiş ve savaş sonrası kurulacak yeni ekonomik düzenin bu değişimler baz alınarak hazırlanması hayati bir gereklilik halini almıştır. Devlet, piyasanın yol açtığı yıkıcı sosyal maliyetleri bertaraf edecek şekilde ekonomide aktif bir rolü üstlenmiştir (Ruggie, 1982: 387).

Polanyi; insanların, bireysel ve toplu ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için ekonomiyi kontrol etmeleri ve yönlendirmeleri gerektiğini savunmuş; ve bunu yaparken de demokratik yönetişim araçlarının kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşıma benzer şekilde, II. Dünya Savaşı sonrası için küresel düzeyde ticaret ve işbirliğine dayalı uluslararası bir ekonomik düzen öngörmüştür. Otomatik dengeleyici bir mekanizma olarak işleyen klasik altın standardının iki savaş arası dönemde terk edilmesiyle birlikte; uluslararası normların mutlak egemenliği ve hükümetlerin bunlara zorunlu uyumu ortadan kalkmış (Stiglitz, 2001: xxxviii) ve birçok yapısal değişim meydana gelmiştir. Altın standardının bıraktığı yan etkiler nedeniyle uluslararası para politikalarını, yerelde uygulanan sosyal ve ekonomik politikalara uyumlaştırma eğilimi başlamıştır. Sorunun, yerel istikrarın gereklerine uygun bir uluslararası sistemin eksikliği olduğu görülmüştür. Buna koşut olarak hükümetler, uluslararası normlara uymaktan ziyade yurtiçi ekonomik sorunların çözümüne odaklanmış ve bu süreçte aktif bir rol almıştır. Kapitalist enternasyonalizm bu dönemde tamamen gözden düşmüştür. Ancak söz konusu dönemdeki bu değişimleri fark eden tek kişi Polanyi değildir. Bretton Woods'un iki meşhur kişisi olan Harry Dexter White ve John Maynard Keynes de söz konusu dönemin dikkatli birer gözlemcisidir. Zira her ikisi de II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası ekonomik düzeninin değişen devlet-toplum ilişkilerini yansıtmak zorunda olduğunu görmüştür. Böylece giderek uluslararası normların, hükümetlerin yurtiçi amaçlarıyla çatışmayacak şekilde belirlenmesi gerekliliği aşikar hale gelmiştir (Ruggie, 1982: 388-392).

Bretton Woods'taki görüşmeler temelde iki tema üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki, mevcut ayrımcılıklara karşı "çok taraflılık" özelliği

taşıyan bir sistem kurmaya ilişkindir. Bu tema çerçevesinde ülkeleri otarşiye sevk eden olguların bertaraf edilmesi ve bloklaşmaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Açık ve liberal ticaret için MFN[8] (En Çok Kayırılan Ülke) kuralı ve karşılıklılık (mütekabiliyet) ilkeleri etrafında işleyen bir sistem planlanmıştır. Nihayetinde sistemin hayata geçirilmesi, ABD'nin himayesinde büyük parasal maliyetlere katlanılarak mümkün olmuştur (Gilpin, 1987: 74; Ruggie, 1982: 394).

Bu yeni ve daha kapsayıcı ticari düzen mimarisi, 19. yüzyılda İngiltere'nin oluşturduğu serbestleşmeden birçok bakımdan ayrışmaktadır. Örneğin; 19. yüzyıl serbest ticaret düzeni, özellikle İngiltere'nin Tahıl Yasaları'nı kaldırarak piyasalarını rekabete açması sonucunda tek taraflı bir şekilde oluşmuşken; savaş sonrasında ABD tarafından uygulamaya çalışılan serbestî, ticaret anlaşması imzalayan ülkelerin tamamının tarife hadlerini azaltmasını zorunlu kılan karşılıklı bir yapıya sahip olmuştur (Barton vd., 2008: 31). Yeni serbest ticaret düzeninde buna ek olarak, devletleri yerelde zor durumda bırakan ödemeler bilançosu dengesizlikleri ve sosyal koruma talepleri gibi gelişmeler göz ardı edilmemiş; koruma önlemleri, muafiyetler, istisnalar ve kısıtlamalar gibi serbestînin hilafına birçok uygulamaya olanak tanınmıştır. Örneğin; miktar kısıtlamaları yasaklanmış ancak yurtiçinde işsizlik karşıtı politikaların yol açtığı ödemeler bilançosu açıkları için alınacak tedbirlere açık kapı bırakılmıştır. Yine, GATT ile birlikte MFN kuralı zorunlu kılınsa da ülkelere gerektiğinde serbest ticaret bölgesi ve gümrük birliği kurma, tercihli ticaret anlaşmaları imzalama gibi inisiyatifler verilmiştir. Genel anlamda tarife veya tarife dışı tüm serbest ticaret karşıtı engellerin düşürülmesi talep edilmiş; ama ithalat karşısında rekabet gücü bulunmayan dezavantajlı grupları koruyacak acil durum planları için istisnalar tanınmıştır (Ruggie, 1982: 395-397).

Bretton Woods'un ikinci ve daha önemli teması ise iç ve dış ekonomik amaçlar arasındaki çatışmanın uygulanabilir bir çözümünü bulmaya yöneliktir. Bu doğrultuda, bir yandan ekonomik büyüme ve sosyal güvenlik gibi yerel gerekler için hükümetler arası işbirliğinin tesisi, diğer yandan ise çok taraflılık ilkesini terk etmeme konusunda fikir birliği oluşmuştur. Konferans'ta tartışmaya açılan Keynes ve White'ın parasal sistem önerileri, fonksiyonel olarak birbirinden farklı olsa da bu noktada aynı amacı paylaşmıştır. Her iki öneri de uluslararası açıdan ödemeler dengesi için işbirliğine, ulusal düzeyde ise tam istihdamı sağlama gerekliliğine önem vermiştir (Ruggie, 1982: 394-395).

Bu konuda gösterilen hassasiyet genellikle, uluslararası normları hiçe sayan yerel mali politikalara dönüş konusundaki endişelerinden kaynak-

8 MFN kuralı, hem GATT hem de daha sonraları DTÖ'nün değişmez ilkeleri arasına girmiştir. Bu kural; organizasyona üye ülkelerden herhangi birinin üye olmayan bir ülkeyle ticari anlaşma imzalaması durumunda o ülkeye tanıdıkları ayrıcalıkları, organizasyon üyesi ülkelere de tanıması koşulunu ifade etmektedir (www.wto.org, 17.11.2020).

lanmıştır. Konferansın sonucu da söz konusu endişeleri giderecek biçimde; hem tam istihdamın sağlanması konusunda ulusal ekonomi politikalarına öncelik tanındığı hem de her ülkenin mali politikalar açısından uluslararası topluluğa karşı sorumlu tutulduğu iki ana çerçeve etrafında şekillenmiştir. Öncelikli olan yurtiçi dengesizliklerin giderilmesi için Cooper'ın *çift ekran* (double screen) olarak tabir ettiği bir yöntem öngörülmüştür. Buna göre, ülkelerin karşılaşacağı ödemeler bilançosu dengesizlikleri için sorunun niteliğine göre izlenebilecek iki ayrı yol belirlenmiştir. Dengesizlik geçici nitelikte ise daha çok IMF tarafından sağlanacak krediler kullandırılacaktır; ancak kalıcı bir dengesizlik ile karşı karşıya kalınırsa bu sorun, ulusal para biriminin değerinde gerçekleştirilecek bir değişimle (devalüasyon/revalüasyon) giderilecektir. Diğer taraftan uluslararası topluluğa karşı sorumluluğun, ülkelerin IMF kurallarına riayet etmesi ile garanti altına alınacağı düşünülmüştür. Bu kurallar da genel anlamda şu üç başlık altında toplanmaktadır: her ülkenin kendi para birimi için sabit bir değer belirlemesi, uluslararası ticari ödemelerde yabancı para birimi kullanımına ilişkin kısıtlamaların kaldırılması ve döviz kurundaki dengesizliği gidermeye yönelik uygulanacak değişikliler için uluslararası onayın alınması (Cooper, 1975; 85). Neticede, kambiyo kontrollerinin ve kısıtlamalarının kaldırılması ile para birimlerinin serbestçe değişimi sağlanmış; her ülke para birimi için altın cinsinden belirlenen sabit değerler vasıtasıyla da istikrarlı kurların oluşturulması planlanmıştır. Sermaye kontrollerinin kullanımı ise hükümetlerin inisiyatifine bırakılmıştır (Ruggie, 1982: 395).

Sermaye kontrolleri hususu, yeni kurulan ekonomik düzenin İngiltere hakimiyetindeki liberal düzenden bir diğer farklılığını oluşturmaktadır. Zira 1914'ten önce çok az sayıda ülke sermaye kontrolüne başvurmuştur. Bu uygulama özellikle 1929 Büyük Buhran'ı sonrasında yaygınlaşmıştır. 1919-1939 döneminde görüldüğü gibi ülkelerin iç ekonomik amaçlarıyla çatışan bir uluslararası sistemin kalıcı olamayacağı gerçeği ve aynı durumun Bretton Woods ile birlikte de tekrarlanabileceğine dair kaygılar, sermaye kontrolünün istisna tutulmasının altında yatan en temel nedenler olmuştur (Helleiner, 1995: 151).

Helleiner'e göre sermaye kontrolleri sayesinde finans; artık toplum üzerinde bir efendi değildir, aksine ona bir hizmetkar olmaktadır. Aslında bu tam da Polanyici anlamda "gömülü" bir ekonomik sisteme karşılık gelmektedir. Kurulan yeni düzen bu yönüyle 19. yüzyıldaki liberal düzenden oldukça farklıdır. Öte yandan önceki dönemlerde spekülatif sermaye hareketlerinin döviz kurları ve ticaret üzerinden yol açtığı toplumsal yıkım, artık finans piyasalarının gömülü olması sayesinde önlenebilecektir. Bu da bir bakıma hükümetlerin yerel ekonomik amaçlardaki politika özerkliğini simgelemektedir. Zira, ülke çıkarının aleyhine gelişen finansal hareketler karşısında hükümetlere geniş bir yetki alanı bırakılmaktadır (Helleiner, 1995: 152).

Tüm bu gelişmeler ışığında yeni sistemin, artan sosyal koruma taleplerini karşılayabilmek adına serbest piyasa işleyişinden birçok taviz verilerek inşa edildiği söylenebilir. Çünkü bu dönemde başta J. M. Keynes olmak üzere birçok politika yapıcı, parçalanmış piyasaların (disembedded) politik olarak sürdürülemeyeceği konusunda Polanyi'nin çizgisine yaklaşmıştır. Geçmişten alınan dersler neticesinde toplumun meşru olarak kabul etmediği piyasaların uzun süre var olamayacağı anlaşılmıştır. Buna koşut olarak da yeni sistemde *laissez faire* dayatması terk edilmiş; piyasalar, yurtiçi refah amaçlarıyla bağdaştırılmış ve liberal demokrasilerdeki seçmenlerin daha makul kabul edeceği şekilde yeniden düzenlenmiştir (Abdelal ve Ruggie, 2009: 152). Ancak bu durum, kesinlikle liberalizmden vazgeçiş anlamı taşımamaktadır. Aksine, alanını genişleten sosyalizme karşı bir tür liberal ülkeleri konsolide etme çabasıdır. Yalnız, yeni sistemin izin verdiği piyasa sistemine zıt uygulamalar, zaman içinde sosyalizme evrilme gibi bazı potansiyel yan etkileri de içinde barındırmıştır. Söz konusu dönemin koşulları ele alındığında, bu oldukça muhtemel bir senaryo olarak görülebilir. Bu nedenle, bu yeni tür liberalizmin korunabilmesi ve sosyalizme geçişin önlenmesi için ABD tarafından birçok önlem alınmıştır. Örneğin; işçi hareketlerinin gücünün zayıflatılması, komünist partilerin siyasi alandan uzaklaştırılması, kolektivist düzenlemelerin sınırlanması ve son olarak Marshall Planı bunlardan bazılarıdır (Ruggie, 1982: 394).

John Ruggie, II Dünya Savaşı sonrası kurulan ve öncekinden birçok yönüyle farklı olan bu yeni liberal sistemi –gömülülük kavramını Polanyi'den ödünç alarak- "gömülü liberalizm (embedded liberalism)" olarak adlandırmıştır. Ruggie'ye göre gömülü liberalizmin özü, "*iç istikrarın gerekleriyle uyumlu birçok taraflılık biçimi*" tasarlamaktır. Bu bakımdan uluslararası politikaların, yerel sosyal ve ekonomik politikalara uygun hale getirilmesi gerekmiştir. Böylece bir yandan uluslararası bir işbölümü teşvik edilmeye çalışılırken; öte yandan ulusal ekonomik ve politik kırılganlıkların en aza indirileceği düşünülmüştür (Ruggie, 1982: 392).

Ruggie'nin ifade ettiği gömülü liberalizm, doğrudan Polanyi'nin gömülülük fikrine karşılık gelmese de (Migone, 2011: 371) ulusal ve uluslararası işbölümü arasında meydana gelen değişimi açıklaması bakımından oldukça önemlidir. Zira gömülü liberalizm sayesinde, yerel özerklik ile küresel kolektif eylem arasında bir uzlaşma oluşmuştur (Wolfe ve Mendelsohn, 2004: 280). Piyasa, Ruggie'nin meşru sosyal amaç[9] olarak adlan-

9 II. Dünya Savaşı sonrası dönemde devletler, sadece piyasaların işleyişini ve gelişmesini sağlamakla görevli olan organizasyonlar olmaktan çıkmış; bunun yerine piyasa güçleri üzerinde daha geniş ve doğrudan kontrolü bulunan aktörler haline gelmiştir. Bu nedenle, devletlerin yurtiçinde gerçekleştirmekle yükümlü oldukları meşru sosyal amaçları değişmiştir. Böylece devletler ekonomiden ziyade toplumun koruyucusu olarak algılanmaya başlamış ve ekonomik gereklilikler, sosyal olanların lehine ikinci plana atılmıştır. Küresel piyasaların geleceği de toplum tarafından meşru görülüp görülmediklerine bağlı hale gelmiştir. Bu meşruiyet ise piyasa işleyişinin artık ulusların değerlerine ve küresel sivil topluma gömülmesinden kaynaklanmaktadır (Berman, 2009: 573; Ruggie, 1982: 387; Abdelal ve Ruggie, 2009: 161).

dırdığı alana gömülü hale gelmiştir. Bölüşüm adaleti ve toplumsal istikrar gibi konular ulusal siyasetin birincil konuları olmaya başlamıştır. Liberalizmi tesis etme görevi; önceki dönemlerde ülkeleri tepeden inme bir mantıkla baskılayan uluslararası otoritelerden alınmış, ulusal düzeye tahsis edilmiştir. Tam istihdam konusu sadece ulusal otoriteleri ilgilendiren bir konu olmaktan çıkmış, uluslararası bir endişe haline gelmiştir. Böylece, adil ve istikrarlı bir toplumsal düzenin kurulması için uluslararası bir çabanın gerektiği anlaşılmıştır (Steffek, 2006: 53).

Gömülü Liberalizme Dair Görüşler

Literatürde Bienefeld (1991) ve Helleiner (1915) gibi II. Dünya Savaşı sonrası piyasaların Polanyici bir perspektifle gömüldüğüne yönelik görüşler olsa da bu konuda çok sayıda itiraz da bulunmaktadır. Örneğin; Bernard (1997) ekonomik sistemin kısmen gömülü olduğunu kabul ederken, Kirshner (1999) gömülü liberalizmi Polanyi'den ziyade Keynes'in fikirlerinin bir sonucu olarak görmektedir. Lacher (1999) ise gömülü liberalizmin varlığını tümüyle reddetmektedir.

Lacher, savaş sonrası düzenin ne ulusal ne de uluslararası yönüyle gömülü piyasalar ortaya çıkarmadığını öne sürer. Zira gömülü liberalizm olarak adlandırılan dönemde, ne kâr güdüsü bireylerin ekonomik işleyişteki önceliği olmaktan çıkmış ne de serbest piyasalar ekonomik yaşamda önemsiz ögeler haline gelmiştir. Toplum, piyasa sisteminin pençesinde kalmaya devam etmiş; piyasa toplumu, piyasaları olan bir topluma dönüşmemiştir. Aksine piyasa mantığı, sosyal örgütlenmenin tam merkezine nüfuz etmeye başlamıştır. Bu nedenle Lacher, söz konusu süreci ekonominin yeniden gömülmesi (re-embedding) olarak değil, kapitalizmin daha da fazla evrenselleşmesi olarak değerlendirir. Refah kapitalizmi uygulamaları ise *laissez faire* ve korumacılık arasındaki çatışmadan doğmuştur. Bu nedenle ona büyük bir anlam atfetmek doğru değildir. Lacher'e göre, refah kapitalizmi çerçevesinde gelişen kısmi korumacılık sadece kapitalizmin yeni bir aşamasından ibarettir. Devletler ekonomide daha aktif hale gelse de emek ve para gibi hayali metaların meta olmaktan çıkarılması (decommodification) söz konusu olmamıştır. Örneğin: uluslararası sermaye hareketlerine getirilen kısıtlamalar, iddia edildiği gibi kolektif idealler uğruna değil, uluslararası mübadelenin ortaya çıkardığı olumsuz etkileri hafifleterek; liberal bir dünya ekonomisini yeniden mümkün kılma amacıyla hayata geçirilmiştir. Bu kısıtlamalar, uygulamada emeğin metalaşmasını kısmen azaltsa da diğer taraftan emeğin meta biçiminin genelleşmesine neden olmuştur. Ayrıca bu uygulamalar sonucunda, paranın meta karakterinde bir değişim olmamıştır[10] Lacher'e göre, gömülü liberalizm bu özelliklerinden dolayı bir gelecek vizyonundan ziyade piyasaların nasıl yönetilemeyeceği-

10 Paranın meta anlamını kaybedip; daha çok bir politika aracı haline geldiğini iddia eden görüşler de bulunmaktadır (Bayrakdar, 2019: 341).

ne kanıt olan başarısız bir örnek teşkil etmektedir (Lacher, 1999: 344-357).

Kirshner (1999) ise gömülü liberalizmin başarılı bir dönem olduğunu kabul eder ancak bu başarıyı Polanyi'nin fikirlerine değil Keynesyen Orta Yol vizyonuna atfeder. Kirshner'e göre Keynes, kurulan yeni ekonomik düzenin felsefi köklerini sağlayan, uzlaşma anlayışını geliştiren ve dönemin gerçek toplumsal ihtiyaçlarını tespit eden kişisidir. Keynes'in görüşünü Polanyi'den ayıran ve orta yol olarak görülmesini sağlayan özellikleri ise piyasa mekanizmasına yönelik saygısı ve bireyci tutumudur. Ancak Keynes de Polanyi gibi sosyal ilişkilerin öneminin farkındadır. Piyasanın ortaya çıkardığı ekonomik verimlilikten ve bireysel özgürlüklerden ödün vermeden sosyal adaleti sağlamayı temel amaç olarak görür. Keynes'e göre, piyasa güçlerinin kontrol edilmesi ve yönetilmesi meşrudur, ancak tamamen bertaraf edilmesi rasyonel değildir. Bu nedenle Keynes'in orta yol vizyonu, ekonomiyi sosyal yapının içine yerleştirme gibi bir amaç taşımaz. Bunun yerine, tam istihdamın sağlanamaması ve gelir adaletsizliği gibi makroekonomik sorunlara odaklanır ve çözüm üretilmesi gereken meselenin *düzenlenmemiş kapitalizm* olduğunu tespit eder. Piyasaların daima mükemmel işlemediğini ve uluslararası piyasa güçlerinin yerel ekonomi politikalarını aksattığını ortaya koyar. Keynes'e göre altın standardı, ulusal para politikalarının otonomisini ortadan kaldırdığı için yerel ve uluslararası piyasa güçleri arasında bir çatışmaya yol açmaktadır. Bu yüzden, talep açığı ve eksik istihdamın giderilmesi konusunda yerel hükümetlere görev verilmesi; ancak uluslararası piyasa güçlerinin de hükümet politikalarını engellememesi gerektiğini savunur. Bu açıdan, ulusal ve uluslararası güçler arasında aracılık edecek organizasyonlar gerekmektedir. Kirshner'e göre; Polanyi, net bir politika önermemiş ancak Keynes'in bu gayet açık olan çözüm önerileri, Bretton Woods ile birlikte hayata geçmiştir: Konferansta her ne kadar White Planı kabul görse de oluşturulan kurumlar tam anlamıyla Keynes'in temellendirdiği gömülü liberalizmi yansıtmaktadır.

Bazı çalışmalar gömülülük olgusunu, Hayek ve Polanyi gibi iki zıt kutbu temsil eden düşünürler üzerinden ele almaktadır. Bunlardan ilki, genel kanaatin aksine Hayek'in bireyci yaklaşımlarında sosyal ilişkilerin dışlanmadığını, hatta Hayek'in gömülülük olgusunu kabul ettiğini iddia etmektedir (Migone, 2011). Neoliberalizme ilham veren en önemli düşünürlerden biri olan Hayek için öne sürülen bu iddia oldukça çarpıcıdır. Bu konudaki diğer çalışmalarda ise Cahill (2014; 2018), Bretton Woods sonrası dönemi "gömülü neoliberalizm" olarak adlandırarak; gömülü liberalizme tarihsel bir süreklilik kazandırmaktadır. Cahill'in çalışmasının dayanağı ise Block ve Somers (2014: 10)'ın "her zaman gömülü ekonomi (always embedded economy)" yaklaşımıdır.

Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek artan küreselleşme olgusu da gömülü liberalizm ile ilişkilendirilen önemli bir konu

olmuştur. Örneğin; Hays (2009), küreselleşmenin ekonomiler üzerinde potansiyel bir kriz kaynağı olduğunu öne sürmektedir. Yine de uygun politikalar tercih eden ülkeler için bu krizin kaçınılmaz bir son olmadığını savunmaktadır. Ampirik verilerle desteklediği çalışmasında; korporatist kurumlara ve refah devleti uygulamalarına sahip Avusturya ve İsveç gibi ülke ekonomilerinin, neoliberal ABD ve Birleşik Krallık ekonomilerine göre küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı daha dirençli olduğunu ortaya koymaktadır. Hays'a göre, küreselleşme karşısında neoliberal ekonomilerin kırılganlığını giderecek reçete ise gömülü liberalizmdir. Lacher (1999:357), ise gömülü liberalizmin, bu konuda faydalı bir sonuç vermeyeceğini savunur. Öyle ki, kısmi bir korumacılığa dayanan gömülü liberalizm sadece geçici bir süre geçerli olabilir ve bu yüzden bu tür politikalar aracılığıyla kalıcı bir çözüm üretilemez.

Wolfe ve Mendelsohn (2004: 280) ise küreselleşmeyi, ülkeler arasındaki politika farklılıklarına imkan tanıyan devlet kapasitesi (capability of state) üzerinde bir aşındırıcı güç olarak görmektedir. Buna göre, küreselleşme nedeniyle devletlerin güç kaybetmesi, uluslararası kurumların işleyişini sağlayan meşruiyet zeminini daralmaktadır. Bu durum ise hükümetler ile uluslararası kurumlar arasındaki uzlaşmaya dayalı ilişkinin bozulmaya başlamasına ve hükümetlerin uluslararası amaçları terk etmesine neden olmaktadır. Buna koşut olarak, yerel ve uluslararası amaçlar arasındaki uzlaşmayı temsil eden gömülü liberalizm, yok olma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Son olarak, Bernard'a göre ise küreselleşme, gömülü liberalizmin tersine bir parçalanma (disembedding) sürecidir. Küreselleşmeyi yol açtığı ekolojik tahribat açısından ele alan Bernard, Polanyi'nin ünlü eseri Büyük Dönüşüm'e atıfta bulunarak; küreselleşmenin İkinci Büyük Dönüşüm (The Second Great Transformation) olabileceğini iddia etmektedir (Bernard, 1997: 87).

Gömülü liberalizme dair görüşlerde, genellikle onun tek ve homojen bir politika sepeti olarak ele alındığı görülmektedir. Ancak Helleiner (2019: 1112), 1980'lerde başlayan neoliberalizme kadarki süreçte gömülü liberalizmin alternatif normatif çerçevelerle bir arada var olduğunu ve bu nedenle tek değil, ulusal otoritelerin uygulamalarına göre sınıflandırılabilecek çok sayıda gömülü liberalizmin söz konusu olduğunu öne sürmektedir. O'na göre, gömülü liberalizmin tartışmalı ve karmaşık yapısı da genellikle bu yanlış kavramsal ön kabulden kaynaklanmaktadır.

Sonuç Yerine

Gömülü liberalizm, genellikle piyasa güçleri ile devletin ekonomik alandaki sınırlarının ne olması gerektiğine dair tartışmalarda ve yerel ile uluslararası otoriteler arasındaki iş bölümünü açıklamada öne çıkan bir kavramdır. Ekonomik krizler ve uluslararası yönetim sorunları söz konusu

olduğunda sıklıkla gündeme gelmektedir. Gömülü liberalizm, esasen II. Dünya Savaşı sonrası Bretton Woods kurumları aracılığıyla inşa edilen yeni düzeni ifade etmektedir. Gerek sağlanan ekonomik refah artışı gerekse uluslararası işbirliğinin tesis edilebilmesi açısından gömülü liberalizm; tekrardan iki savaş arası dönemdeki olumsuzluklara dönüleceğine yönelik kaygıların giderilebildiği, küresel sistem için başarılı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Bretton Woods kurumları ve etki alanı genişleyen hükümetler vasıtasıyla işbirliğine dayalı yeni bir yönetimsel yapı oluşturulmuştur. Diğer yandan gömülü liberalizmin ekonomik karakterini ifade eden refah devleti uygulamaları; ve bu uygulamalar sonucunda gelir dağılımı, kamu hizmetleri ve asgari yaşam standartları gibi konularda meydana gelen ilerlemeler, neredeyse her ekonomik kriz sonrası yeniden gömülü liberalizme dönüş olasılıklarını gündeme getirmektedir.

Gömülü liberalizm sonrası süreç olarak kabul edilen 1980'lerden beri birçok ekonomik krizde devletler, hem reel sektörü korumak için güçlü destek paketleri açıklayarak hem de finansal sektörün ihtiyaç duyduğu likiditeyi sağlayarak ekonomide aktif rol almıştır. Bu dönemlerde piyasalara belli kısıtlamalar getirilmiş ve toplumsal refahın korunması adına ekonomik örgütlenme biçimlerine müdahale edilmiştir. Bu gelişmelerin, Polanyi'nin hayali metalar olarak ifade ettiği üretim faktörlerinin meta karakterini değiştirip değiştirmediği bahsi oldukça tartışmalıdır. Öte yandan serbest piyasa hakimiyetinin genişleyerek arttığı bu neoliberal süreçte kalıcı bir meta bozumu (decommodification) ihtimalinin de giderek azaldığı görülmektedir. Serbest piyasalara getirilen kısıtlamalar genellikle kısa vadeli ve geçici olmaktadır.

Neoliberal sistemin ekonomik anlamda en çok sorunla karşılaşan grubunu, gelişmekte olan ülkeler oluşturmaktadır. Bu ülkelere, karşılaştıkları ekonomik krizleri aşmaları için IMF gibi uluslararası kurumlarca benzer ortodoks politika sepetleri uygulatılmış ve hükümetlere yetki alanını en aza indiren bu çözüm anlayışı, çoğu ülkenin ekonomik kırılganlıklarını gidememiştir. Diğer taraftan tasarruf açığı olan bu ekonomiler, sınırsız sermaye hareketleri sonucunda portföy yatırımlarına bağımlı hale gelmiştir. Bu durum, gelecekte sermaye kontrolü uygulama olasılıklarını da ortadan kaldırmaktadır. Son olarak, bu dönemde giderek artan rezerv para kullanımı, ulusal otoritelerin para politikaları aracılığıyla ekonomiye etki etme kapasitesini azaltmaktadır.

Gömülü liberalizm ile doğrudan ilişkili olan en önemli olgulardan biri ise küreselleşmedir. Zira küreselleşme, gömülü liberalizm dönemi ve sonrasında uluslararası sistemin karakterini biçimlendiren en önemli gelişme olarak görülmektedir. Küreselleşme ile birlikte uluslararası sistemdeki sorunların genelleşmesi, ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunların çözümünü zorlaştırmaktadır. Günümüzde neredeyse her ülke; kimlik çatışmaları, de-

mokrasilerin aşınması ve uluslararası göç hareketleri gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu bakımdan, küreselleşme ile birlikte ulusal ve uluslararası otoriteler arasındaki iş bölümünün güncellenmesi ve küreselleşme sürecine uyumlu bir küresel yönetişim kapasitesi gerekmektedir. Öte yandan küreselleşme sonucunda daha entegre bir uluslararası ekonominin oluşması, ekonomik krizlerin ülkeler arasındaki geçişkenliğini artırarak etki alanını genişletmiştir. Bu soruna ek olarak, Polanyi'nin emek, doğa(toprak) ve para olmak üzere üç unsur üzerinden detaylandırdığı piyasa sistemi kaynaklı yıkıcı etkiler, günümüzde dünyanın büyük çoğunluğunu oluşturan piyasa ekonomilerinde halen karşılık bulmaktadır.

Adil ve istikrarlı bir küresel ekonomi için gömülü liberalizm bir yol gösterici olarak değerlendirilebilir. Hükümetler ve uluslararası otoriteler arasında oluşacak uyum neticesinde ortak amaca hizmet eden politikalar üretilebilir. Örneğin; doğa için, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı daha etkin bir şekilde teşvik edilebilir ve ekolojik dengenin korunması için geliştirilen yeşil finansal enstrümanlar yaygınlaştırılabilir. Ayrıca kirlilik sığınağı olarak adlandırılan ülkelerin korunabilmesi için ulusal otoriteler ile işbirliği içinde politikalar üretilebilir. Emek için ise hem sağlık hem de sosyal sigorta alanlarında kapsayıcı ve güçlü sistemler kurulabilir. Ayrıca sendikal hakların genişletilmesi ve evrensel temel gelir uygulamasının başlatılması gibi amaçların gerçekleştirilebilmesi de gömülü liberalizm çatısı altında daha mümkün görülmektedir.

Kaynakça

Abdelal, R., & Ruggie, J. G. (2009), The Principles of Embedded Liberalism: Social Legitimacy and Global Capitalism . D. Moss ve J. Cisternino İçinde. *New Perspectives on Regulation* (s. 151-162), Cambridge.

Barton, J. H., Goldstein, J. L., Josling, T. E., ve Steinberg, R. H. (2008), *The Evolution of the Trade Regime: Politics, Law, and Economics of the GATT and the WTO*, Princeton University Press.

Bayrakdar, S. (2019), Kapitalizm Krizlerinin Karl Polanyi Penceresinden Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(11), 331-352.

Beaud, M. (1984), *A History of Capitalism 1500-1980*. (Çev. Dickman T. ve Lefebvre A.) Londra ve Basingstroke: The Macmillan Press.

Berman, S. (2009), The Primacy of Economics Versus the Primacy Of Politics: Understanding the Ideological Dynamics of the Twentieth Century. *Perspectives on Politics*, 7(3), 561-578.

Bernard, M. (1997), Ecology, political economy and the counter-movement: Karl Polanyi and the second great transformation. S. Gill ve J. Mittelman İçinde, *Innovation and Transformation in International Studies* (s. 75-89). Cambridge: Cambridge University Press.

Block, F., ve Somers, M. R. (2014), *The Power of Market Fundamentalism*. Harvard University Press.

Cahill, D. (2014), *The End of Laissez-Faire?: On the Durability of Embedded Neoliberalism*. Edward Elgar Publishing.

Cahill, D. (2018), Polanyi, Hayek and Embedded Neoliberalism, *Globalizations*, 15(7), 977-994.

Carr, E. H. (1946), *The Twenty Years Crisis 1919-1939*, Londra: Macmillan Press.

Cox, R. W. (1983), Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. *Millennium*, 12(2), 162-175.

Erdoğan, S. (2020), E. H Carr'ın "Yirmi Yıl Krizi 1919-1939" Kitabında Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası Düzen. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, *5*(1), 11-24.

Fraser, N. (2014), Can Society Be Commodities all the Way Down? Post-Polanyian Reflections on Capitalist Crisis, *Economy and Society*, 43:4, 541-558.

Gemici, K. (2008), Karl Polanyi and the Antinomies of Embeddedness. *Socio-economic Review*, 6(1), 5-33.

Gilpin, R. (1987), *The Political Economy of İnternational Relations*, Princeton ve New Jersey: Princeton University Press.

Gilpin, R. (2016), *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politiği*. Çev. Duran, M., Oktay, S., Ceyhan, M.K. ve Polat, G. Ankara: Kripto Yayınları.

Gözen, R. (2018), *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Granovetter, M. (1985), Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91(3), 481-510.

Güder, M. (2020), Hegemonik İstikrar Teorisi ve İki Savaş Arası Dönemde Eko-Politik İstikrarsızlık, Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*: İzmir.

Hansen, A. H. (1945), *America's Role in The World Economy*. Londra: Allen & Unwin Ltd.

Hayek F. A. (1978), *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press: Chicago.

Hayek, F. (1948), *Individualism and Economic Order*, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Hays, J. C. (2009), Globalization and the New Politics of Embedded Liberalism. Oxford University Press.

Helleiner, E. (1995), Great Transformations: A Polanyian Perspective on the Contemporary Global Financial Order, *Studies in Political Economy*, 48(1), 149-164.

Helleiner, E. (2019), The Life and Times of Embedded Liberalism: Legacies and Innovations Since Bretton Woods. *Review of International Political Economy*, 26(6), 1112-1135.

Kaykusuz, M. (2014), *Geçmişten Günümüze Finansal Krizler (1619-2014),* Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

Keohane, R. O. (1984), *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press.

Keohane, R., ve Nye, J. (2011), *Power & Interdependence: Longman Classics in Political Science Paperback*, Cambridge: Pearson Publisher.

Kindleberger, C. P. (1976), Systems Of Economic Organizations*, L. E. Lehrman* İçinde*, Money And The Coming World Order* (s. 15-40), New York: New York University Press.

Kindleberger, C. P. (1981), Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Rides*, International Studies Quarterly*, 25(2), 242-254.

Kirshner, J. (1999), Keynes, Capital Mobility and the Crisis of Embedded Liberalism, *Review of International Political Economy*, 6(3), 313-337.

Krasner, S. D. (1983), Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables", Krasner (der.), International Regimes.

Lacher, H. (1999), Embedded Liberalism, Disembedded Markets: Reconceptualising the Pax Americana, *New Political Economy*, 4(3), 343-360.

Lake, D. (1995), British and American Hegemony Compared: Lessons for the Current Era of Decline, *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*, 148-166.

Migone, A. (2011), Embedded Markets: A Dialogue Between FA Hayek and Karl Polanyi. *The Review of Austrian Economics*, 24(4), 355.

Modelski, G. (1978), The Long Cycle of Global Politics and the Nation- State. *Comparative Studies in Society and History,* 20(2): 214-235.

Polanyi, K. (1947), On Belief in Economic Determinism. *The Sociological Review*, 39(1), 96-102.

Polanyi, K. (1986), *Büyük Dönüşüm*, Çev. A. Buğra, İstanbul: Alan Yayınları.

Polanyi, K. (2001), *The Great Transformation: The Political And Economic Origins Of Our Time*. Beacon Press.

Polanyi, K., & Pearson, H. W. (1977), *Livelihood of Man*, Academic Press.

Prascevic, A. (2007), Causes And Consequences Of The First World War: The Agony Of The Laissez-Faire, *The Economic Causes And Consequences Of The First World War,* (s. 105-130), Belgrad: University of Belgrade.

Ruggie, J. G. (1982), International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order, *International Organization*, *36*(2), 379-415.

Steffek, J. (2006), *Embedded Liberalism and Its Critics: Justifying Global Governance in the American Century*. Springer.

Stiglitz, J. E. (2001), Önsöz, *The Great Transformation: The Political And Economic Origins Of Our Time* içinde (s. vii- xxiii), Beacon Press.

Wade, R. H. (2002), US Hegemony and the World Bank: The Fight Over People and Ideas. *Review Of International Political Economy*, 9(2), 215-243.

Wallerstein, I. (1984), Patterns and Prospectives of the Capitalist World-Economy. *Contemporary Marxism*. (9), 59-70.

Wolfe, R. ve Mendelsohn, M. (2004), Embedded Liberalism in the Global Era, *International Journal,* 59 (2), 261–280.

WTO, (2020), Principles of the Trading System, 17.11.2020 tarihinde Dünya Ticaret Örgütü: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact2_e.htm adresinden alındı.

Bölüm 60

TÜRKİYE'DE MÜZECİLİK ANLAYIŞININ GELİŞİMİ VE EĞİTİMDEKİ YERİ

Fatma ŞEKER[1]

Yunus YAPALI [2]

1 Öğretim Görevlisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Hafik Kamer Örnek Meslek Yüksekokulu, fatmaseker@cumhuriyet.edu.tr

2 Öğretim Görevlisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Hafik Kamer Örnek Meslek Yüksekokulu, yunusyapali@cumhuriyet.edu.tr

GİRİŞ

Kelime köküne bakıldığında düşünce, akıl ve yaratıcılık gücü kavramlarını içeren müze sözcüğü; antik Yunan Mitolojisinde bahsi geçen ilham perilerini tanımlayan "Mouseion" kelimesinden türetilmiştir. Bu bağlamda müzeleri düşünce, akıl ve yaratıcılık gücünü ortaya çıkaran mekanlar olarak da tanımlayabiliriz. Bu özelliği göz önünde bulundurulduğunda gelişen eğitim sisteminde çocuklara araştırma-sorgulama ve yaratıcılık becerileri kazandırmaya yönelik kapı açmaktadır. Günümüzde turlar aracılığı ile müze gezmek anlayışı değişim göstermektedir. Müze gezileri yetişkinleri ve çocukları da içine alan, atölye çalışmaları ve sergi gibi birçok etkileşimli çalışmaları içeren geniş etkinliklerin bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM) müzeleri; insan ve insanın yaşadığı çevrenin somut ve soyut kültürel mirasını toplayan, koruyan, araştıran, sergileyen ve kar amacı gütmeksizin toplumun gelişimine ve eğitimine hizmet eden kurumlar olarak tanımlanmaktadır.

Müzeler, gelecek nesillere kültürel mirasın aktarıldığı ve korunduğu, onarıldığı, sergilendiği, halkı eğlendirici yönleri olan kurumlardır. Müzeler aynı zamanda, insanların önemsediği maddi değerli kültürel mirasın gerçek fiziksel görüntüsünü koruduğu gibi elle tutulamayan soyut mirasın da korunduğu kurumlardır (Shun, 2004, s. 21).

Çağdaş anlayış ile müzeler; " İnsanlığa ve gelişimine tanıklık eden malzemeleri toplayan, koruyan, zevk olma doğrultusunda sergileyen, üzerinde araştırmalar yapan ve bilgiyi paylaşan, halka açık, eğiten, toplumun gelişimine hizmet eden ve kar amacı düşüncesi olmadan sürekliliğini koruyan kurumlar" şeklinde tanımlanmıştır (Madran, 1999, s.6).

Kültür Bakanlığı'nca 1976 yılında yürürlüğe konulan yönetmeliğe göre müze, "Kültürel değer taşıyan unsurlardan kurulu bir bütünü korumak, incelemek, değerlendirmek, özellikle halkın eğitimi, öğrenimi, dünya görüşünün yenilenmesi için sürekli sergileme yapan ve çoğunluğun yararına yönetilen daimi kuruluşlara müze adı verilir" şeklinde tanımlanmıştır (Gerçek, 1999, s. 1). Çeşitli müze tanımlamalarından da anlaşılacağı üzere müzelerin oluşum amaçlarından biri de eğitim olarak sayılmıştır. Eğitsel işlevleri ile müzeler; gözlem, mantık, hayal gücü, yaratıcılık ve beğeni duygularının oluşumuna ve gelişimine katkı sağlayabilecek yaygın eğitim kurumları olarak da tanımlanabilir (Atagök, 1999, s.137). Eğitim aracı olarak müzeler, insanların kültür-sanat hazineleri olarak görülen kültürleri dolaysız ve somut olarak sunmaktadırlar (Buyurgan ve Mercin, 2005, s. 19).

Yeni müzecilik anlayışına paralel olarak müzeleri eğitimin bir parçası haline getirmek, çocukların sanatsal yetenek ve yaratıcı güçlerini kullanmalarını sağlamak, tarih ve toplum bilincinin yerleştirilmesi amacıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı ve UNICEF " Çocuk Dostu Müze" projesini uygulamaya geçirmiştir. 2009 yılında başlatılan proje kapsamında birçok müze bünyesinde Çocuk Dostu Müze Odaları oluşturmaya başlamış ve çocukların müzeye olan ilgisi büyük oranda artmıştır.

Gelişmiş batı ülkelerinde müzeler yıl boyunca hazırladıkları programlar ile çok farklı bilim dallarına amaçlarını gerçekleştirmelerinde destek vermektedirler (Kramer, 2001, s. 38).

1. Türk Müzeciliğinin Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi

Türk müzeciliğinin ortaya çıkışına baktığımızda, korumacılık anlayışı çerçevesinde Selçuklu Dönemi'nde daha önceki medeniyetlere ait eserlerin kaybolmamaları için mimari içerisinde kullanılması, Türklerde ilk müzecilik anlayışı olarak değerlendirilmektedir. Anadolu beyliklerinden Dulkadiroğulları Beyliği Dönemi'nde Maraş Kalesi surları içerisinde bir bölümde Geç Hitit Beyliklerine ait eserlerin biriktirildiği bilinmektedir. Konya-Ilgın arasında yer alan Selçuklu Kervansarayının cephelerinin inşasında Antik Roma ve Bizans Dönemine ait eserlerin mimari içinde ikincil kullanımı örnek gösterilmektedir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden sonra Bizans İmparatorluğundan kalan lahitleri, sütunları ve Topkapı Sarayı'nın bahçesinde toplamış ve sarayın bir bölümünü hazine binası haline getirerek bazı eserleri muhafaza altına almıştır. Yavuz Sultan Selim'in doğu seferleri sonrasında İstanbul'a getirilen kutsal emanetlerin Osmanlı sarayına getirilmesi, bunların yanı sıra ölen padişahların kıyafetleri ve değerli eşyalarının bohçalar içinde bir gelenek olarak muhafaza edilip biriktirilmeye başlanması ile zengin bir koleksiyon haline dönüşmüştür (Pasinli, 2002).

Modern anlamda Türk Müzeciliği 19.yy'da Sultan Abdülmecid döneminde batılılaşma yönündeki gelişmelerin getirisi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türk müzeciliğinin doğuşunda ve gelişiminde kültürel mirasın korunması kadar batılılaşma çabaları da etken olarak görülmektedir. Avrupa'da ulus-devletlerin siyasi güçlerini kuvvetlendirmek aracı haline gelen müze koleksiyonlarını doğuda Osmanlı topraklarından çıkan eserlerle geliştirme çabaları, Osmanlının kendisinin kaynak olduğu koleksiyonları kendi bünyesinde koruma çalışmaları modern Türk müzeciliğinin temelini oluşturmuştur.

Türk müzeciliğinin modern anlamda ilk kurumsal örneği 19.yy ortalarında savaş ganimetleri olarak elde edilen silahların, savaş araç-gereçlerinin depolandığı Aya İrini Kilisesidir. Bir depo-müze niteliğinde olan Aya İrini Kilisesi, 1869 yılında resmen müze olarak anılmış ve Galatasaray

Lisesi öğretmenlerinden Edward Goold ilk müdürü olarak görevlendirilmiştir. Ancak kurulan bu müze halka açık olmayıp özel izin ile ziyaret edilebilmekteydi. Bu gelişmeler ile birlikte sadrazamlık makamı 19 Ocak 1869 tarihli talimat yazısı ile müze sözcüğü ilk defa Osmanlı Döneminde "müzehane " olarak kullanılmıştır (Gerçek, 1999).

Goold'dan sonra P.A. Dethier müze müdürü olarak atanmıştır. Detheir, 1874 yılında kültür varlıklarının Osmanlı toprakları dışına çıkarılmasına engel olmak amacı ile ilk eski eserler yönetmeliği olan "Asar-ı Atika Nizamnamesi"ni hazırlayarak Türk müzeciliğine önemli bir katkı sağlamıştır. Dethier'in 1881 yılında ölümünden sonra yerine Osman Hamdi Bey atanmış ve 1910 yılına kadar görev yapmıştır. Osman Hamdi Bey Türk müzeciliğinin modernleşmesi sürecinde büyük çabalar göstermiştir. İlk Türk müzecisi olan Osman Hamdi Bey, müdürlüğü süresince Mezopotamya, Filistin, Suriye ve Anadolu'da yaptığı kazılar ile Müze-i Hümayun'a çok sayıda eser kazandırmış ve aynı zamanda Türk arkeolojisinin de önünü açmıştır. Toplanan eserlerin sayıca artması sonucunda yeni bir bina ihtiyacı doğmuş, Türk müzeciliğinde müze binası olarak tasarlanan ilk yapı olan İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin **(Res.1)** temelleri atılmıştır.

Res.1.*İstanbul Arkeoloji Müzesi (*https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/IstanbulArkeolojiMuzeleri-6b8cbd1f-4895-4156-bf7f-e02665e0cc9b.pdf*)*

Bu dönemde Anadolu'da da müzeler kurulmaya başlamış, 1902'de Konya ve 1904'te Bursa müzeleri kurulmuştur (Karaduman, 2007, s. 25). Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat sonrasında Halil Etem, Ismayıl Hakkı ve Satı El-Husri gibi aydınlar müzelerin sadece eski eserleri koruyan binalar olmadığını eğitimsel yönlerini de vurgulamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda 1909 yılında Satı bey Maarif Nezareti'ne bir rapor sunarak müzelerin

pedagojik bir anlayış ile eğitime dahil edilmesine dikkat çekmeye çalışmıştır (Şahan, 2005, s. 489).

1920'li yıllara gelindiğinde Atatürk'ün tarihe ve kültüre verdiği önem doğrultusunda milli kültürümüzün sergilendiği müzeler çoğalmaya başlamış ve yurt çapında yaygınlaşmıştır. 1921 yılında Maarif Kongresi açılış konuşmasında Mustafa Kemal: *" Eski devirlerin boş inançlarından ve yeniden kuruluş özelliğimize hiç uymayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelen etkilerden uzaklaşabilmek ulusal karakterimize ve tarihimize sahip çıkan bir kültür birliği ile mümkündür"* diyerek Türk ulusuna seslenmiştir. Atatürk'e göre bir ulus; etkilenmekten kurtularak etkileyici duruma geçtiği takdirde tam bağımsız olabilecektir. Ulusal birliğe ulaşabilmek ise tarihimize ve kültürel değerlerimize sahip çıktığımız zaman mümkün olabilecektir (Yaldız, 1992).

Ulu Önderin bu düşüncelerinden hareketle müzeciliğimizi geliştirmek için yaptığı girişimlerden en önemlisi yapılan kanun düzenlemeleri olmuştur. 5 Kasım 1922 tarihinde müze çalışanlarının görev ve sorumluluklarını tanımlayan, arkeolojik ve etnolojik eserlerin toplanması, kayıt altına alınması, korunması ve yeni müzelerin kurulmasını isteyen "Müzeler ve Asar-ı Atika Hakkında Talimat" adı ile bir genelge yayınlamış ve tüm illere gönderilmiştir. 1923 tarihinde açıklanan hükümet programı ile yeni müzelerin kurulması teşvik edilmiş ve yapılacak öncelikli işler arasında gösterilmiştir.

Atatürk'ün bir Hitit müzesi açılmasını istemesi ile 1923 yılında Osmanlı Dönemi'nden kalan Kurşun Han ve Mahmut Paşa Bedesteni onarılarak Ankara Arkeoloji Müzesi olarak açılmıştır. İlerleyen yıllarda müze bünyesinde toplanan eserlerin çeşitliliği göz önüne alınarak adı Anadolu Medeniyetleri Müzesi **(Res.2)** olarak değiştirilmiştir (Önder, 1989).

Res.2. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi (*https://ankara.ktb.gov.tr/TR-152345/fotograf-galerisi.html*).*

Cumhuriyetin ilk yıllarında mevcut eşyası ile birlikte Topkapı sarayı 1924 yılında hizmete açılmıştır.1930 yılına gelindiğinde Atatürk'ün talimatları ile Cumhuriyet Dönemi'nde ilk müze binası olarak inşa edilen Ankara Etnografya Müzesi halka açılmıştır (Atasoy, 1984, s. 1465-1467).

Res.3. *Ankara Etnografya Müzesi (*https://ankara.ktb.gov.tr/TR-152345/fotograf-galerisi.html*).*

1950'li yıllara gelindiğinde temel amacını müzecilik konusunda standartları oluşturmak, müzeler ve müzeler arasındaki işbirliğini güçlendirmek, uluslararası kuruluşlarla işbirliği yaparak halkın eğitimini geliştirmek ve bilgi alışverişi sağlamak olarak özetleyebileceğimiz Uluslararası Müzeler Konseyi Türkiye Milli Komitesi kurulmuştur (Gerçek, 1999, s. 16).

Türk müzeciliği her ne kadar devlet idaresi altında Osmanlıdan günümüze kadar sürekliliğini korumuşsa da bağlı bulunduğu bakanlık açısından istikrar sağlanamamıştır. Osmanlı'da ve Cumhuriyetin kuruluşundan sonra uzunca bir süre Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde yer almıştır. Hükümetlerin tercihine göre, 1971 yılında Kültür Bakanlığı'nın oluşturulmasıyla Kültür Bakanlığı'na bağlı kuruluşlar olmuş, 2003 yılında yapılan düzenlemeler ile Kültür ve Turizm Bakanlıklarının birleşmesiyle de müzeler için merkezi yönetim erki günümüze kadar devam etmiştir (Özkasım ve Ögel, 2005, s. 98)

2. Modern Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar ve Müzelerin Eğitime Katkısı

Müzeciliğin dünyadaki gelişimine baktığımızda, 18. ve 19. yy da kurulan müzeler geçmiş uygarlıkları temsil etme amacı içinde idiler. Geçmişte var olan kültürleri aynı mekanda barındırmak için tarihsel talanı meşru görmekteydiler (Okan, 2015, s. 189). Küresel ekonomi ile yeni rekabet ortamlarıyla karşı karşıya kalan ülkeler kültürü, imajlarını ve sosyoekonomik performanslarını güçlendirmede temel araçlardan biri olarak görmektedirler. Ülkeler açısından kültür politikaları giderek daha fazla önemsenmekte, kültür-sanat ile ilgili faaliyetler ekonomik kalkınma çerçevesinde düşünülmektedir (UNCTAD Yaratıcı Ekonomi Raporu, 2010).

Kültürel Miras'ın topluma aktarımı sanatsal faaliyetler, yaratıcı hizmetler ve medyayı kapsayan faaliyetlerin tümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca AB'nin sosyal fayda ve toplumsal bütünleşme olarak kültür odaklı kentsel dönüşüm projelerini desteklediği görülmektedir. Günümüzde her alanda olduğu gibi müzecilikte de bir dönüşüm yaşanmaktadır. Son zamanlarda kurulan her yeni müze "model müze" olarak karşımıza çıkmaktadır.

Artık müzeler gerçekleştirdikleri düzenli faaliyetler ile toplumun değişik kesimlerini dikkate almaktadırlar. Müze rehberleri ile gerçekleştirilen gezi faaliyetlerine ek olarak söyleşiler, dia-film gösterileri, seminerler, sergiler dikkat çekmektedir. Müzelerde oluşturulan çocuklar ya da yetişkinler için atölyeler ve eğitimler, modern müzelerin etkinlikleri arasında yer almaktadır (Okan, 2015, s. 189-193).

21.yy da gelişen ve dönüşen modern müzecilikte dört önemli yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, vakıf müzeciliği, sanal müze, mobil müze ve dokunulabilir müze yaklaşımlarıdır.

Vakıf müzeciliği, bazı vakıfların ve ailelerin koleksiyonları ve bağışları ile kurulan müzelerdir. Dünyadaki ilk örneği 1846'da Smithson ailesinin bağışıyla kurulan on altı müze, araştırma merkezleri ve kütüphanesi ile "Smithsonian Institute" dür (Keleş, 2010, s. 8). Ülkemizde ise Rahmi Koç Müzesi, Sabancı Müzesi, Kadir Has-Rezan Has Müzeleri örnek gös-

terilebilir.

Sanal müzecilik ile müzeler, bünyelerinde yer alan koleksiyonları ve sergileri daha geniş kitlelere ulaştırmak ve insanlarla iletişim sağlamak için modern teknolojiyi kullanarak dünyanın çeşitli yerlerinden ziyaretçileri kendilerine çekebilmektedirler. Londra'da British Museum ve New York'ta Metropolitan Museum sanal müzecilik anlayışından yararlanan müzelere örnek verilebilir.

Mobil müzecilik anlayışında ise müzeler, çağın modern iletişim araçlarını kullanarak koleksiyonlarını ve özel sergilerini iletişim araçları ile ziyaretçilerine sunmaktadırlar(Keleş, 2010, s. 7).

Modern müzeciliğin önemli yaklaşımlarından "Dokunulabilir Müzecilik" yaklaşımına en güzel örnek "Philadelphia Girişimi" olarak adlandırılan çalışma olmuştur. "Philadelphia Lütfen Dokun" müzesi ile kentin varoşlarındaki gruplara ulaşılmış, çocuklar için sergiler düzenlenmiş, seyyar sandıklar ile tanışan müze kopyalarıyla oyun oynayan çocuklar ve aileleri eğitilip bilgilendirilmiştir (Atasoy, 1999, s. 38).

Günümüzde müzeler ziyaretçileri ile yeni ilişkiler kurama çabası içine girmiştir. Klasik müze gezme anlayışını aşarak atölye çalışmaları, yayınları, sergileri, birçok etkileşimli çalışmayı içeren, etkinlikleri ile sadece çocukları değil ailelerini, yetişkinleri de içeren keşif alanları ile geniş etkinlikler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM)'nin 2007 yılında revize ettiği müze tanımına göre; *"müzeler, kar amacı gütmeksizin toplumun gelişmesine hizmet eder, insanlığın ve çevresinin somut ve soyut mirasını eğitim, çalışma ve beğeni çerçevesinde toplar, muhafaza eder, araştırır, sergiler ve halkın mirası ile buluşmasına açık olur"* şeklinde tanımlanırken, müzelerin eski eserlerin sergilendiği yerler olmanın yanı sıra eğitim yolu ile ziyaretçileri ile aktif iletişime kuran bir kurum olma yolunda değişim gösterdiğine dikkat çekilmektedir.

Günümüzde çağdaş kültür politikaları çerçevesinde müzeler, devletin geçmişten gelen kültürel mirasını koruması gelecek nesillere aktarılması için önemli kurumlar olarak görülmektedir. Kültürel hakların insan haklarının ayrılmaz bir parçası olduğu göz önüne alınarak toplumsal işlevleri ön plana çıkarmaktadır (Okan, 2015, s. 196).

UNESCO'nun kültür aktarıcıları bakımından öncelikli gruplar olarak gördüğü çocuklar müzelerin de temel hedef kitleleri haline gelmiştir. Bu bağlamda müzeler bünyesinde çocuklarda kültürel miras ve kültürel kimlik bilincinin gelişmesine katkı sağlayacak çalışmalar yürütülmektedir. Dolayısıyla çocukların müze uygulamaları ile öğrendikleri pekiştirilmekte, yaratıcı düşünce, hayal gücü ve kişisel el becerilerini geliştirmeleri

amaçlanmaktadır. Okul dışı eğitim kurumları olarak müzeler çocukların sosyalleşme ve çevresiyle iletişim kurma, grup çalışması yapma mekanları haline gelmiştir (Tekin, 2017, s. 164).

Müzeler modern anlayış ile bir kurum olarak değil, laboratuvar ile eğitim bölümleri, toplantı salonları ve kütüphaneleri ile " kültür üniteleri" olarak düşünülmelidir. İngiltere ve Almanya'da müze eğitimi bir bilim dalı olarak değerlendirilmekte ve "müze pedagojisi" olarak tanımlanmaktadır. Almanya'da çocukların ve gençlerin eğitim merkezi olarak oluşturulan "Museums Pedaogogisches Zentrum" Almanlar için son derece önemli bir merkezdir. Bu merkezde okul çağındaki çocuklara rehberli gezi, tartışma ve atölye çalışmaları ile aktif bir öğrenme yöntemi uygulanmaktadır. Günümüzde çağdaş müzeler motive edici alanları ile öğrenme ortamları olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Ellen and Principal, 2012).

Avrupa ve Amerika'da müzelerin çoğu okulların yanı sıra eğitimi destekleyici bir rol üstlenmişlerdir. Almanya bulunan müzelerin birçoğunda atölyeler ve dershaneler yer almaktadır. Bu atölyelerde okul öncesi çağından itibaren çocuklara kil ya da hamur ile arkeolojik objelerin gerçeğe yakın kopyaları verilerek öğretmen kontrolü altında çocuklar arkeoloji ve sanat ile küçük yaşlarda tanışmaktadırlar. Ayrıca Avrupa ve Amerika müzelerinin pek çoğunda orta öğretimde tarih dersi müzelerde işlenmekte, Neolitik Dönemden başlayarak maketler ve panolar yardımıyla geçmiş yaşantılar arasında bağ kurulmaya çalışılmaktadır (Okan, 2015 , s. 191-192).

2.1. Türkiye'de Örnek Eğitici Müze Projeleri

Çağdaş müzecilik yaklaşımları doğrultusunda 2010 yılında Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti arasında ortak yürütülen "AB Türkiye Kültürlerarası Diyalog-Müze Hibe Programı(ICD-MUSE)" ile Türkiye'de devlet müzeleri ve özel müzeler ile işbirliği projeleri hazırlanmıştır. AB ülkeleri ve aday ülkeler arasında kültürlerarası diyalog, kültürel etkileşim ve hoşgörüyü müzeler ve müze etkinlikleri aracılığıyla geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu süreçte Türkiye'deki kentsel müzeler, yenilenen arkeoloji müzeleri kültürel mirasın aktarıcısı olan çocuklara ilişkin projelerle bölgesel kalkınmayı güçlendirmeyi amaçlamaktadırlar.

Bu çerçevede Çorum Müzesi "Çorum Müzesi'nde Bir Şeyler Oluyor" adlı projeyi Bergbau Alman Madencilik Müzesi ile ortak geliştirmiş ve bu proje ile kültürler arası diyalogu artırmak amaçlanmıştır. 2011 yılında başlayan projede müze uzmanları ve akademisyenlerin katılımı ile müze eğitimi etkinlikleri kapsamında çocuklara ve gençlere yönelik atölyeler hazırlanmıştır.

Diyarbakır Müzesi ise "Diyarbakır Müzesi'nin Kültürlerarası Diyalog Yoluyla Kapasitesinin Güçlendirilmesi" başlığıyla geliştirilen proje ile tarihsel, kültürel ve doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilirliğine dair

toplumun katılımcılığının arttırılması amaçlanmıştır. İngiltere'nin Bethnal Green Çocukluk Müzesi ile Victoria & Albert Müzesi proje ortağı olmuş, Diyarbakır, Urfa, Mardin, Malatya, Adıyaman, Elazığ ve Batman müzeleri personeli ziyaretçilere ulaşmak ve katılımcılık konularında müze personeline eğitim programları düzenlenmiştir (Karadeniz, 2015, s. 233).

UNICEF, MDGF, Ankara Üniversitesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı işbirliği ile "Müze Eğitimi ve Dostluk Treni Projesi" kapsamında Erzurum ve Kars müzelerinde müzede çocuk odaları açılmış, İstanbul'dan Kars'a uzanan müze eğitimli tren yolculuğu gerçekleştirilmiştir.

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü (SHÇEK) ve BM ortak programı işbirliği ile çocuk hakları baz alınarak projeye katılan çocuklar gönüllü müze eğitimcisi olarak yetiştirilmiştir. Kültürel miras konusunda çocuklarda müze bilinci oluşturmak amacıyla çocuk ve gençler müze eğitimcisi kurslarına katılmış ve müze eğitimcisi olarak edindikleri bilgiler ile akranlarına eğitim vermişlerdir. Dostluk Treni programı kapsamındaki eğitimler İstanbul, Eskişehir, Ankara, Sivas, Erzurum ve Kars müzelerinde gerçekleşmiştir (Çakır İlhan vd, 2014, s. 1728).

Bu amaçla gerçekleştirilen çalışmalara İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü ve Sakıp Sabancı Müzesi işbirliği ile "Müze Rehberim Öğretmenim Projesi", Aydın İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve Aydın Müzesi arasında yürütülen " Müze Okul" eğitim projeleri de örnek olarak verilebilir. Kasım 2016 'da Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında okullarda sanat eğitiminin geliştirilmesi, disiplinler arası öğrenmenin gerçekleşmesi amacıyla protokol imzalanmış ve bu protokol kapsamında okullarca sistematik olarak müze ve ören yerlerinin ziyaret edilmesine vurgu yapılmıştır (Karadeniz, 2017, s. 42).

Bu çerçevede Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından hazırlanan "Müze Eğitim Bölümü" eğitim programları dikkat çekicidir. Müze gezisi sonrasında 6 atölyeden oluşan müze eğitim atölyelerinde, gelecekte müzelerin potansiyel ziyaretçileri olacağı düşünülen 3-20 yaş grupları hedef kitle olarak seçilmekte, Anadolu topraklarının sahip olduğu doğal oluşumlar ve kültürel varlıkları koruma bilincinin kazandırılması amaçlanmaktadır. Atölye etkinlikleri ile yaşam boyu eğitim ve öğrenme sürecinde ziyaretçinin müze ile birkaç kez buluşması hedeflenmektedir.

1- Kil Tablet Atölye Çalışması: Anadolu topraklarının yazı ile tanışması, geçmişteki toplumların bizlere bıraktığı yazılı belge olan kil tabletler ve kullanılan alfabeler hakkında bilgi alan öğrenciler kil üzerine, Hititçe ve Asurca çivi yazısı ile heceleri kullanarak yazı yazma çalışmaları yapılmaktadır.

2- Kalıp Atölye Çalışması: Anadolu Medeniyetleri Müzesi vitrinlerinde sergilenen eserlerin kil malzemeden ve alçı kalıplarla benzerleri yapılmaktadır.

3- Seramik Atölye Çalışması: Müzede sergilenen pişmiş toprak eserlerden ilham alınarak yaratıcı düşüncelerini ve el becerilerini geliştirmek amacıyla çocuklara kilden seramik objeler yaptırılmaktadır.

4- Sikke Atölye Çalışmaları: Anadolu'da paranın kullanılmadığı dönemlerde alış-verişin nasıl yapıldığı hakkında bilgiler verilerek, hatıra sikke basım çalışmaları yapılmaktadır.

5- Restorasyon- Konservasyon Atölyeleri Çalışması: Metal-seramik objelerin onarımı, bakımı ve mozaik uygulama atölyeleri ile çocukların ilgi ve becerilerini sergileme imkanı verilmektedir.

6- Neolitik (Cilalı Taş) Dönem Yaşam Alanı Atölye Çalışması: Yerleşik yaşamın başlamasıyla tarımla üretime geçişin anlatımı, ilk evcilleştirilen buğdayın öğütülerek un haline getirilmesi, deniz kabuğu, kemik ve ahşaptan kolye yapımı atölyelerinin bulunduğu alanda çocuklar öğrendiklerini uygulama imkanı bulmaktadırlar.

Son olarak örnek bir eğitim seti "Senden Önce Anadolu" ile bir ilki ortaya koyan Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Taş Çağından günümüze kadar Anadolu topraklarında izler bırakmış uygarlıklara dair bilgiler çocuklara eğlenceli, akılda kalıcı ve eğitici bir biçimde aktarılmaktadır (Sağır vd. 2017, s. 385-388).

SONUÇ

21.yy müzecilik anlayışında müzeler bir bina ve koleksiyondan ibaret değildir. Müzeler eski eserleri toplayan, koruyan depolar değildirler. Müzeler toplanan eserleri kütüphane gibi belgeler ve arşivler, eğitirler bir okul gibidirler. Tüm bu işlevleri göz önüne alındığında müzeler birer kültür merkezi kompleksi niteliğindedir.

Günümüzde müzeler geçmişle kurulan anlamsal bağlar ile geleceğin şekillenmesinde yardımcı olmakta, ziyaretçilerin farklı toplumlarla iletişime geçerek farklı toplumların birbirlerini tanımasını sağlamaktadır. Bu bağlamda UNESCO, UNICEF gibi kuruluşlar, kültürü toplumsal barışı sağlamada ve kültürlerarası diyalogun güçlenmesinde önemli bir faktör olarak görmektedirler. Kültürün aktarıcısı olarak görülen çocuklar, müzelerin öncelikli hedef kitleleri olmuşlardır.

Günümüzde kültürel haklar insan haklarının ayrılmaz bir parçası olarak düşünülmektedir. Bu çerçevede müzelerin toplumsal işlevleri ön planda tutulmaktadırlar. Müzelerin zamanla içinde gösterdiği gelişim giderek karmaşık yapıya bürünmelerine yol açmıştır. Bu durum Dünyada ve ülkemizde müzelerin profesyonel eğitim almış kişiler tarafından yö-

netilmelerini gerekli kılmıştır. Modern yaklaşımlarla değişen müzecilik anlayışı, ülkemizin sahip olduğu kültürel çeşitlilik ve Türk müzeciliğinin gelişimi üniversitelerimiz tarafından da öngörülmüş Ankara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimar Sinan Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitesi'nde lisansüstü eğitim düzeyine taşınmıştır. Üniversitelerimizin verdikleri akademik eğitim ile kültürel miras alanları ve müzelere nitelikli yöneticiler yetiştirilmesi amaçlanmaktadır.

Müzelerimiz yaratıcı ekonomi anlayışı içinde ülkemizin ekonomik alanda umut bağladığı turizm sektörü tarafından birer kültür, sanat ve eğitim kurumları olarak daha üst statüde algılanmaları gerekmekte, kültürel arası etkileşime katkı sağlamak adına düzenlenen turlarda dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Atagök, T. (1999). Yaşayan Müze ve Eğitim. *Sanat Dünyamız,* 71, s. 223-227.

Atasoy, S. (1984). Türkiye'de Müzecilik. *Cumhuriyet Dönemi Tük Ansiklopedisi,46,* s. 1458-1471.

Atasoy, S. (1999). Müzecilikten Yansımalar 1.Baskı. İstanbul: Anka Yayınları.

Buyurgan, S. ve Mecrin, L. (2005). *Görsel Sanatlar Eğitiminde Müze Eğitimi ve Uygulamaları.* Ankara: Görsel Sanatlar Eğitimi Derneği Yayınları.

Çakır İlhan, A., Artar M., Okturan, A. ve Karadeniz, C. (2014)., Museum Training Programme in Turkey: Story of Friendship Train and Children's Education Rooms in the Museums, *Creative Education, 5,* s. 1725-1732.

Ellen, M. ve Principal, M. (2012). Early Learning in Museums A Review of Literature, Early Learning in Museums, Literature Review Smithsonian Institution .*MEM & Associates,* April 2012.

Gerçek, F.(1999). *Türk Müzeciliği,* 1.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karadeniz, C. (2015). *Çağdaş Müze ve Kültürel Çeşitlilik: Arkeoloji Müzesi Uzmanlarının Kültürel Çeşitliliğe İlişkin Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karadeniz, C., Okvuran, A., Artar, M. ve Çakır İlhan, A. (2017). Müze Eğitiminde Dönüşümler: Kocaeli Müzesi'nde Eğiticilerin Eğitimi. *Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi, S.214,* s.37-59.

Karaduman, H. (2007). *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı*. ICOM Türkiye Milli Komitesi, Ankara.

Keleş, V. (2010). Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , 2,* s.1-2.

Kramer, D. (2001). *Alman Müzelerinde Modern Toplumsal Tarih, Kent, Toplum. Müze Deneyimler- Katkılar.* B. Madran (Ed.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Madran, B. (1999). Müze Türleri. Tomur Atakök (Der.) *Yeniden Müzeciliği Düşünmek* içinde (s. 3-20).İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi.

Okan, B. (2015). Günümüzde Müzecilik Anlayışı. *Anadolu Üniversitesi Sanat& Tasarım Dergisi, S.9,* s. 187-197.

Önder, M. (1989). Müzeler ve Atatürk. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 16, C. 6,* s. 63-74.

Özkasım, H. ve Ögel, S. (2005). Türkiye'de Müzeciliğin Gelişimi. *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi, S.1, C.2,* s. 96- 102.

Pasinli A. (2002). *Türkiye Müzeleri.* Ankara.: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sağır, E., Demirdelen, H. ve Alpagut, A. (2017). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Eğitim Etkinlikleri ve Müze Eğitim Atölyesi. *Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi, S.214,* s. 385-388.

Shun, S.C.V. (2014). *Museums and Intangible Folk Heritage in the Republic of Korea.* Museology and Intangible Heritage II, International Symposium, Organizede by ICOFOM, Seul, Korea.

Şahan, M. (2005). Müze ve Eğitim. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi , 3 (4) ,* s. 487-501 .

Tekin, G. (2017). Dönüşen Müzecilik ve Müzede Öğrenme: Ankara Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi Örneği. *Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi, S.214,* s. 155-166.

Yaldız, M. (1992). Atatürk ve Müzecilik. *Kültür Dergisi, S.101.*

http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/poverty/creativeeconomyreport.html

https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/IstanbulArkeolojiMuzeleri-6b8cbd1f-4895-4156-bf7f-e02665e0cc9b.pdf

https://ankara.ktb.gov.tr/TR-152345/fotograf-galerisi.html

Bölüm 61

SEYF-İ FERGÂNÎ'NİN GAZELLERİNDE GEÇEN TASAVVUFÎ TERİMLER[1]

Hakan YAMAN[2]

1 Bu çalışma, Hakan YAMAN tarafından hazırlanan "Seyf-i Fergânî'nin Gazellerinin İncelenmesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Arş. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, hakanyaman@artuklu.edu.tr

GİRİŞ

Seyf-i Fergânî, Orta Asya'da XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Fergâna bölgesinde doğmuş, bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra Anadolu'ya gelmiş, burada Aksaray'a yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar bu şehirde yaşamıştır. Şairin tek eseri kaside, kıta, gazel ve rubai nazım şekillerinden oluşan ve 6811 beyitlik kısmını gazellerin teşkil ettiği 10.277 beyitlik Divan'ıdır.

Seyf-i Fergânî'nin eğitimi hakkında kaynaklarda ve kendi divanında bilgi fazla bilgi yoktur. Fakat şairin vefatından sonra onun divanını istinsah eden Muhammed b. Ali Aksarâyî, şairi *âlim, zâhid, muttaki, şeyhlerin ve muhakkiklerin efendisi* sıfatlarıyla zikretmektedir. (Safa, 1371 hş, III/I, s. 623.) Seyf'in divanında nerede, ne zaman ve hangi hocalardan ders aldığı geçmese de divanı onun iyi bir eğitim gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Yazmış olduğu ârifâne, âşıkâne, tasavvûfi ve nasihat içerikli şiirleri başta olmak üzere, ayet ve hadislerden iktibas yapması, peygamber kıssalarına telmîhte bulunması, aruz, kafiye ve edebî sanatlara olan hâkimiyeti, bazen bir beytin bir mısraını Arapça yazması; ayrıca Sa'dî'ye yazmış olduğu şiirleri onun iyi bir eğitim aldığını göstermektedir.

Seyf, bir beytinde yazdığı şeylerin kendisine gayb âleminden yazdırıldığını, Allah tarafından verilen ledünnî ilim olduğunu ifade eder. Herkese nasip olmayan, Allah'ın seçkin kullarına lütfettiği bir şekilde divanın ortaya çıktığını söyler.

Burada onun ilminin derecesinin ne kadar yüksek olduğunu daha iyi anlamamız için *"ledünnî ilim"* ile ilgili olan Kehf suresi 65. ayete ve onun tefsirine bakmak gerekir: *"Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik."* (Kehf: 18/65) Bu ayette geçen *"Ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik."* meâlindeki cümle, Hızır'a öğretilmiş olan ilimdir ve bu ilmin özel bir ilim olduğunu ifade eder. Tefsirciler, âyetlerden hareketle bunun *"gayb ve sır ilmi"* olduğunu söylemişlerdir. Allah Teâlâ tarafından olağanüstü yollarla öğretildiği için İslâmî edebiyatta bu ilme söz konusu âyetin lafzından hareketle *"ledünnî ilim"* denilmiştir. (Karaman vd., 2006. III, s. 572.) Ledünnî ilim, fikrî gayretle elde edilmeyip Allah tarafından verilen, sırf Allah vergisi olan ilimdir. Nefsin gerçeğe ulaşması değil, gerçeğin nefiste meydana çıkmasıdır. Doğrudan doğruya bir keşiftir. (Elmalılı, 2013, V, s. 3262.)

Seyf'in inzivaya çekildiği münzevi bir hayat yaşadığı ve *Ne zamana kadar bu şekilde huzur köşesinde münzevi kalacaksın?* diye sormasından kendisinin de bu inzivadan çıkmak istediği; fakat bu yaşama devam ettiği anlaşılmaktadır.

Gazellerinde, insana ait unsurlar, insan tipleri, meslekler ve ünvanlar, şahsiyetler, musiki ve oyun gibi birçok konu işlenmiştir. Ancak daha

çok aşk konusunu işlemiştir; ancak buradaki aşk, mecazî aşk değil ilahî aşktır. Seyf'in gazellerinde geçen tasavvufî yönünün daha iyi anlaşılması için onun gazellerinde geçen tasavvufî terimlerin incelenmesi yerinde olacaktır.

GAZELLERİNDE GEÇEN TASAVVUFÎ TERİMLER

Âbid (عابد)

Namaz, oruç, hac, zekât, dua, zikir, tevbe vb. gibi güzel amelleri işleyen; içki, kumar, zina, yalan vb. haramlardan kaçınan, kısaca Allah ve peygambere itaat eden kimsedir. (Karagöz, 2010, s. 5.) Âbid, cehennemden kurtulmak ve cennete girmek için ibadet eder. Kendini farz ve nafile ibadetlere verir ve kurtuluşu ibadette görür. (Uludağ, 2002, s. 20-21)

Şair, âbidi âşık ile birlikte zikreder. Geçmişte âbid olduğunu şimdi ise âşık olduğunu ifade eder.

دی زاهد و عابد بدم و عاشقم امروز　　آن شد که کهن بود کنون خُلق جدیدم

Dün zahit ve âbid idim; bugün âşığım.

Eski olan gitti; şimdi yeni huyum var. (456/14)

Akıl (عقل)

Arapça "menetmek", "nehy", "alıkoymak", "bağlamak", "sığınmak" ve "tutmak" anlamındadır. "İnsandaki idrak ve düşünme kabiliyeti"ne verilen addır. İslam'da dinin emirlerine uymak, yasaklarından kaçınmak için insanda akıl ve ergenlik şarttır. (Kiyâ, 347) Duyu vasıtalarıyla idrak etmek suretiyle bilinmesi mümkün olan şeyleri bilme ve anlama gücü, maddi olmayan; fakat maddeye tesir eden cevherdir. (Karagöz, 2010, s. 15.) Hak ile batılı birbirinden ayırt etmeye yarayan nurdur. Allah'a ibadete, cennete girmeye vasıta olan düşünce, kulluk yapmaya vesile olan fikir, ibadetin yolunu gösteren ışıktır. Aklın ulaştığı son nokta hayret, hayretin sonucu sekr yani rububiyetin temaşası karşısında aklını kaybetmedir. (Uludağ, 2002, s. 32-33.) Edebiyatta şair, aklı sınırlı ve zayıf bulur. Çünkü aklın karşısında aşk, güzellik, ıstırap ve acı unsurları vardır. (Pala, 2009, s. 16.)

Seyf'e göre akıl ile aşk aynı yerde bulunamaz. Aşk ve akıl her zaman savaş halindedir. Aşk gelmişse, akıl artık orayı terk etmeli; fakat hemen terk etmez. Aşk, gönül kapısına dayandığında kendi yerinden olmamak için aşka mukabil ordu sevk edip onunla mücadele eder. Sevgilinin kokusu dahi gelse kişinin aklı gider ve deli olur. Akıl, dinî meseleler hakkında konuşur; ama aşk bunların dışında konuşur. Akıl tam bir teslimiyet içinde olmayıp küçük bir şüphe ile şüpheye düşer. Kuyumculuğun dokumacılık araçlarıyla yapılamayacağı gibi akılla onun aşkının yolunda gidilemez.

Aklı, akılsız ve ahmak bir yetişkin olarak tanımlayan Seyf, sevgilinin aşkıyla bu hale gelen akıl sayesinde benzerinin olmadığını düşünür. Sevgilinin yüzünü gördükten sonra aklın kör olduğunu belirtip sevgilinin akılla aranamayacağını söyler.

سیف فرغانی بعشقت نادرست　　زین دلِ خود رای و عقلِ بی خرد

Seyf-i Fergânî, senin aşkınla
Bu başına buyruk gönül ve akılsız akıl yüzünden eşsizdir. (10/11)

در پیشِ رخ تو عقل کوریست　　کش آینه در نظر نهاده است

Senin yüzünün önünde akıl kördür.
Çünkü o, göze ayna koymuştur. (22/14)

عشق چون آمد و سرمایهٔ عقل از من رفت　　از پیِ دفعِ زیان سود ندارد تدبیر

Aşk gelince akıl sermayesi benden gitti.
Ziyanı defetmek için tedbir almanın faydası yoktur. (148/6)

کس را بغیر او بسوی او دلیل نیست　　هان تا بعقلِ خود نکنی جست و جوی دوست

Kimsenin ona ondan başka delili yoktur.
Sakın! Kendi aklınla sevgiliyi aramayasın. (172/7)

عشق آمده بود بر درِ دل　　عقل از پیِ دفع لشکر آورد

Aşk gönül kapısına gelmişti.
Akıl savunma için ordu sevk etti. (203/3)

بیهوش شدم چو از درِ تو　　باد آمد و بوی عنبر آورد

Rüzgâr gelip senin kapından amber kokusunu
Getirdiği zaman kendimden geçtim. (203/11)

عقل در کفر و دین سخن گوید　　عشق بیرون ازین سخن گوید
آن بیک شُبهه در گمان افتد　　وین ز حقِّ الیَقین سخن گوید

Akıl küfür ve din hakkında konuşur,
Aşk bunun dışında konuşur.
O bir şüpheyle şüpheye düşer;
Ama bu hakka'l-yakînden konuşur. (308/1-2)

در ادای حق و در ادراکِ حکمتهای تو　　نفسِ کامل ناقص آمد عقلِ بالغِ احمقست

Hakkı yerine getirmede ve senin hikmetlerini anlamada
Kâmil nefis eksik kaldı, yetişkin akıl ahmaktır. (403/2)

بپای عقلِ خود نتوان طریقِ عشق او رفتن　　که نتوان زرگری کردن بدستِ افزارِ جولاهی

Kendi akıl ayağınla onun aşkının yolunda gidilemez!
Çünkü kuyumculuk, dokumacılık araç gereçleriyle yapılamaz! (409/9)

Âşık (عاشق)

Âşık; tutkun, düşkün, vurgun, haddinden çok fazla ve aşırı derecede sevendir. (Uludağ, 2002, s. 48.) Şair daima âşıktır. Bu yüzden her şey aşk ile görünür. Âşık sevgilisiyle asla bir araya gelemez. Onunla olan beraberliği daima hayalidir. Âşığın gıdası üzüntüdür. Sevgiliye ait bir söz, bakış vb. gibi şeyler âşık için sarhoşluk nedenidir. Sevgili için canını verecek kadar cömert olan âşık, ondan gelecek her türlü eziyete katlanır. Sevgili yüz vermedikçe âşığın aşkı da artar. (Pala, 2009, s. 37.)

Seyf'e göre âşık olan, nazlanmaz. Sevgiliye kavuşma yoluna baş koyan âşığa iki dünya bir lokma şeklinde sunulsa da buna meyletmez. Âşığın tek arzusu sevgiliye kavuşmaktır. Ona kavuşma yolunda her türlü sıkıntıya katlanır. Ona yakın olmak bile âşık için yeterlidir. Sevgiliye yakın olan âşığın mutluluğu anlatılamaz. Âşık, hem sevgilisine kavuştuğunda, ona yakın oluşunun mutluluğundan hem de sevgilisinden ayrıldığında, ondan uzak oluşunun üzüntüsünden ölebilir. Sevgiliye kavuşmada asıl engelin kendisi olduğunu anlayan âşık, kendisini kendisinden uzak tutmaya çalışır. Çünkü bu haliyle sevgiliye kavuşamayacaktır. Kendi benliğini bir kenara koymalı ki sevgilide yok olabilsin. Herkes aşk hakkında bir şeyler söyler. Fakat âşık, kendi varlığını unutup her şeyiyle sevgilide yok olandır. Âşık sevgilide yok olduğu zaman ben ve sen diye bir şey kalmaz. Artık âşık tamamen sevgili olmuştur. Yani sevgilinin kendisi olmuştur. Kendisini maşukta

yok eden âşığa dünya ve ahiretle ilgili soru sorulmamalı. Âşık her zaman üzgündür, garip, kimsesiz ve zavallıdır; çünkü sevgilisine kavuşamamıştır. Seyf kendisine işaret ederek, kendisinin de âşık olduğunu ima eder ve bu yönünü öne çıkarmak ister. Âşık o kadar cömerttir ki sevgili için hiç çekinmeden canını verebilir. Ancak başka bir yerde Seyf kendisine âşık demez; çünkü kendisinin canını değil, cananını sattığını söyler. Seyf, gönlüne hitap ederek; âşık olanın canla ilgili bir beklentisinin olamayacağını; sevgilinin arzusu ile canın aynı yerde bulunmayacağını; bu yüzden birisinden vazgeçmesi gerektiğini söyler. Büyüklük de naz da maşukun işidir; âşığın değil. Âşık nazlanmak bir tarafa her an sevgiliye kavuşma isteğiyle doludur. Fakat sevgili buna yanaşmaz ve onu sıkıntılara atar. Sevgilinin peşinde perişan olmuş binlerce âşık vardır. Sevgili tektir; ama onun âşığı o kadar çoktur ki sayılamaz. Âşıklar her an sevgiliye kavuşma arzusuyla yanıp tutuşurlar. Bu yolda durmak, dinlenmek diye bir şey bilmezler. Âşıklar dışında dünyadaki herkes uyumaktadır, uyuyanları da ancak uyanık olan âşıklar koruyup kollayabilir. Bu yüzden âşıklara sığınmamız ve güvenmemiz gerekir. Sevgili güneş gibidir. Yüzünü gösterdiğinde, sabah doğan güneş gibi her yeri aydınlatır. Güneş her gün doğar, kendini gösterir. Fakat onu görmek de görenin işidir. Daha doğrusu ondaki güzelliğin kaynağının onu yaratandan geldiğini anlamak her kişinin işi değildir. Sevgilinin yüz güzelliğine de çoğu kişi bakar; ama onun gerçek güzelliğini sadece âşık görür.

بجز عاشق نبیند کس جمالِ روی جانان را نمودن کارِ خورشیدست و دیدن کارِ بینایی

Âşıktan başka kimse sevgilinin yüzünün güzelliğini göremez.
Görünmek güneşin işi, görmekse görenin işidir. (13/11)

ز شادیِ قُرب و ز اندوهِ دوری گه از وصل و گاه از جدایی بمیرم

Yakınlığın mutluluğundan ve uzaklığın üzüntüsünden
Bazen kavuşmaktan ve bazen de ayrılıktan ölürüm. (23/2)

هرکس از عشق می زند نفسی عاشق تو بجز تو نیست کسی

Herkes kendince aşk hakkında konuşuyor.
Senin âşığının senden başka kimsesi yoktur. (75/1)

بسوی سیف فرغانی نظر کن که چون او عاشقِ مسکین ندیدم

Seyf-i Fergânî'ye bak;
Çünkü onun gibi zavallı bir âşık görmedim. (84/7)

سیف فرغانی ترا عاشق نشاید گفت از آنک جان فروشانند عشاق و تویی جانان فروش

Seyf-i Fergânî sana âşık denilemez;
Çünkü âşıklar canlarını satıyorlar; sense cananı satıyorsun. (87/16)

حدیثِ دنیی و عقبی مپرس از عشاق که هست و نیست ندانند نیستِ هستی چند

Âşıklardan dünya ve ahiretle ilgili soru sorma.
Çünkü o kadar varlığın yokluğuyla varlık ve yokluğu bilmezler. (152/4)

عاشق که سیر گشت ز خود گر چه گرسنه است کونین لقمه یی شد و او در دهان نکرد

Kendi tok olan âşık her ne kadar aç olsa da
İki dünya bir lokma oldu; ama o ağzına almadı. (206/7)

از رسیدن در وصال تو مرا من مانعم من ترا درخور نیم از من مرا مهجور دار

Sana kavuşmamda bana engel benim.
Ben sana layık değilim. Beni benden uzak tut. (305/12)

عشق را حمل بر مجاز مکن جان ده ار عاشقی و ناز مکن

Aşkı mecaza hamletme.
Âşıksan canını ver; nazlanma. (437/1)

پناه و حِرزِ عشّاقند در دنیا خلایق را بجز بیدار نتواند که پاس خفتگان دارد

Dünyada insanların sığınağı ve güvenli yeri âşıklardır ancak.
Uyanıklardan başkası uyuyanları koruyamaz. (581/11)

Aşk (عشق)

Sözlükte "Bir insanı belli bir varlığa, bir nesneye ya da evrensel bir değere doğru sürükleyip götüren gönül bağı, aşırı sevgi," anlamına gelen aşk, tasavvufî bir terimde, sevginin insanı tamamen hükmü altına alma-

sı, sevginin son mertebesi, varlığın yaratılış sebebi, varlığın aslı demektir. Aşk, ilâhî ve beşerî olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. İlâhî aşka hakiki aşk, beşerî aşka da mecazi aşk adı verilmiştir. (Karagöz, 2010, s. 40.)

Seyf'e göre kurtuluş aşktadır. Böyle düşünmeyenler ise asla kurtuluşu olmayan hastalardır. Ecel bedenle ruhu ayırsa da gönüldeki aşk kalıcıdır. Peygamber efendimizin gelmesiyle Kâbe nasıl putlardan kurtulduysa aşkın gelmesiyle de gönül yabancılıktan kurtulur. Sevgilinin aşkıyla hayat bulan kimse için hayatın ya da ölümün farkı yoktur. Aşk sultanı âşığın memleketini fethettiğinde orada sevgilinin izinden başka bir şey kalmaz. Aşkta âşığın hep güzel sözler söylemesine rağmen sevgiliden kötü söz işitmesi bir gelenektir. Sevgilinin aşkına öncelik veren kişi hem bu dünyayı hem de ahireti bir kenara koyar. Aşk cesur erkeklerden istenmesi gerekir, kadın gibi olan erkekler aşk işine giremezler. Sevgilinin aşkında benliği yok etme son noktadır. Sevgilinin aşkı kişiyi kendinden geçirir, bedeninden dışarı çıkarır. Canın aşka yönelmesi halinde gönlü bu işten uzak tutmak mümkün değildir. Aşkın başlangıcını kimse bilmez; hatta ezelin dahi bundan heberi yoktur. Sevgilinin aşkıyla yaşlanmayan kişi gençliğinde ölümün esiri olur. Aşkı hançere benzeten Seyf, bu aşk hançeriyle ölenlerin her şeyden güvende olduklarını ve gelecek ok ya da diğer darbelere önem vermediklerini belirtir. Aşk yolundaki insanları küçümsemeyip onların içinde kimlerin olduğuna ve kimi istediklerine bakılması gerektiğini söyler. Aşkın kolay olduğunu düşündüğünü; fakat aşk yükünü yüklenince çok zor olduğunu ve bu yükü zor taşıdığını ifade eder. Kendi gönlündeki aşkı "Toprağın parçalarındaki akan su" olarak tanımlar.

دلم ز معنيِ عشقت تُهی نخواهد شد　　اجل اگر چه کند صورتم ز جان خالی

Ecel her ne kadar benim bedenimi ruhumdan ayırsa da
Gönlüm senin aşkının manasından yoksun kalmayacak. (1/5)

رسید عشق و ز اغیار گشت صافی دل　　پیمبر آمد و شد کعبه از بتان خالی

Aşk geldi ve gönül yabancılıktan arındı;
Peygamber geldi ve Kâbe putlardan kurtuldu. (1/7)

محو کرده از دل امیدِ حیوة (و) وهمِ مرگ　　زنده از عشقِ تواند ای دوست و ز جان فارغند

Ey sevgili! Hayat ümidini ve ölüm düşüncesini gönlünden yok edenler,
Senin aşkınla diridirler ve cana önem vermezler. (6/4)

کُشتگانِ خنجرِ عشق از حوادث ایمنند　　خستگانِ این نَبَرد از تیرباران فارغند

Aşk hançeriyle ölenler olaylardan emindirler.
Bu savaşın yaralıları ok yağmuruna önem vermezler. (6/13)

تندرستی که ندانست نجات اندر عشق　　اینت بیمار که هرگز بشفایی نرسد

Kurtuluşu aşkta bilmeyen sağlıklı kişi
Asla iyileşmeyecek bir hastadır. (8/8)

عشق سلطانِ غَیورست و چو مُلکی گیرد　　اندر آن مملکت از غیرِ اثر نگذارد

Aşk gayretli sultandır ve bir memleketi aldığında
O memlekette izden başka bir şey bırakmaz. (24/2)

من کارِ عشقِ دوست را آسان همی پنداشتم　　بارگران بر داشتم افتان و خیزان می بَرم

Ben sevgilinin aşk işini kolay sanıyordum.
Yüklerini yüklendim; düşe kalka götürüyorum. (83/3)

سنّتِ عشقست برین در دعا　　گفتن و دشنام شنیدن ز یار

Duada en iyisini söylemek;
Ama sevgiliden kötü söz işitmek aşkın geleneğidir. (85/6)

کسی کو پیش گیرد کارِ عشقت　　نهد کارِ دو عالم را به یک سو

Senin aşk işine öncelik veren kişi
İki dünyanın işini bir kenara koyar. (108/12)

از آن مردانِ شیر افگن طلب عشق　　کزین مردان همچون زن نیاید

Aşkı o cesur erkeklerden iste;
Çünkü bu, kadın gibi erkeklerle olacak iş değildir. (113/5)

کنون او ما و ما اوییم در عشق　　دگر زین بیش چه توان کرد ما را

Şimdi aşkta o, biziz; biz, o;

Artık bizim için bundan fazla ne yapılabilir. (124/15)

کاریست عشق صَعب و اگر جان رود در آن　　هرگز نمی توان دل از این کار بر گرفت

Aşk zor bir iştir. Can ona meylederse,

Gönül bu işten asla uzak tutulamaz. (249/9)

مبداء عشق ز جاییست که نیز آنجا را　　کسی ندیدست و نداند ازل آن مبدا را

Aşkın başlangıcı kimsenin görmediği bir yerdir.

Ezel dahi o başlangıcı bilmez. (299/1)

در عزیزانِ رهِ عشق بخواری منگر　　بنگر این قوم کیانند و کرا می خواهند

Aşk yolunun azizlerine küçümseyerek bakma.

Bu toplulukta kimlerin olduğuna ve kimi istediklerine bak. (500/13)

Ârif (فراع)

Ârif, ahlakî ve manevî arınma sayesinde sezgi gücü ve derin tecrübe ile öğrenen, anlayandır. Daha çok tasavvufta kullanılan bir terim olan ârif manevi tecrübeyle marifet ve hakikat mertebesine ulaşan sûfidir. (Uludağ, 1991, s. 361)

Seyf'e göre sevgilinin tatlı dudağı ve şeker gibi olan gülüşü karşısında zâhit, memnun kalmaz; fakat ârif memnundur. Çünkü zâhit, dünyayı önemsememeyi gerçek dindarlık sayar; ama ârif orada Allah'ın tecellisini görür. Ârifin değeri cübbe ve sarıkla ölçülmez. Akıllı kişide ârifin kendinden geçme hali görülemez.

بدستار و بدُرّاعه نباشد قیمتِ عارف　　که عزّت ز آستین نَبوَد یَدِ بیضای موسی را

Ârifin değeri sarık ve cübbeyle ölçülmez;

Çünkü Mûsa'nın beyaz elinin kıymeti yeninden dolayı değildir. (208/6)

کز لبِ شیرین او وز خنده چون شکرش　　زاهدان را رو تُرش شد عارفان را وقت خوش

Onun tatlı dudağından ve şeker gibi gülüşünden dolayı

Zahitlerin yüzü ekşi, âriflerin zamanı tatlı oldu. (404/8)

از عاقلان چه می طلبی وجدِ عارفان　　عاقل ز زمهریر چه گرما طلب کند

Akıllılardan âriflerin coşkusunu nasıl istersin?

Akıllı soğuktan nasıl sıcak ister? (442/5)

Can (جان)

Sözlükte "rüzgâr, nefis, ruh, bedenin canlılığını sağlayan ana unsur" manalarına gelmektedir. Edebiyatta can, genel olarak varlığı bilinen fakat gözle görülüp elle tutulamayan bir özelliktedir. Şairlerin nazarında âşığın en değerli varlığı can nakdidir. Nakit her an kullanmaya hazır bir değer ve sermaye olduğu için sevgisi veya sevgilisi uğruna âşığın verebileceği, vermekten çekinmeyeceği, bu yolda hesapsızca harcayacağı, kurban ve feda edeceği en değerli varlığıdır. Gerçek aşk ve âşık candan geçebilmekle ölçülür. (Uzun, 1993, s. 138.)

Seyf'e göre can âşığın alış veriş için kullandığı nakdidir. Sevgilinin aşkının üzüntüsünü can nakdiyle satın alır, bu alış verişten zarar etmez ve bu anlaşmayı bozmayı da hiçbir zaman düşünmez. Hatta canını sevgiliye feda eden kişi bunun bile sevgiliye layık olmadığını düşünür. Asıl can sevgilidir. Bu yüzden can değil de sevgili kaybedildiğinde ölmüş olunur. Canına yani sevgilisine kavuşamayan artık cansız bir beden gibidir. Canını sevgiliye feda edip sevgiliyle hayat bulan kişi bundan sonra cansızlıktan hiçbir kaygı duymaz. Canın sevgiliye verilmesi sıradan bir şeydir; çünkü kişi bedendeki canla değil de sevgiliyle hayat bulur. Canını görmek isteyenin kendisine bakması gerekir, baktığında orada candan daha güzel olanı yani sevgiliyi görecektir. Sevgiliyi isteyen kişinin canını terk etmesi gerekir; çünkü can ve cananın birlikte olması mümkün değildir. Sevgilinin yüzünün müşterisi olan kişiler, bu alış verişte canlarını satarlar. Kişinin bin canı da olsa sevgilinin ayağının altına dökmesi gerekir. Sevgili, kişinin canını çok kolay alır; fakat yüzünü de tam tersine çok zor gösterir. İnsanın vücudundaki canının olmaması, danesi olmayan saman çöpü gibi değersiz olması demektir. Kişiye asıl hayat veren sevgili onun yanında olursa kişinin canla hayat sahibi olmasına gerek kalmayacaktır. Sevgilinin gerçek değerini bilen kişinin bilinçli oluşunun göstergesi canı terk etmesidir. İnsan sevgiliyi hem can hem de dünyayla satın alsa da o buna değer. Canından başka verecek bir varlığı olmayan kişi canını hediye olarak sevgiliye tak-

dim eder; ama bu hediyesinin çok basit olduğunu düşündüğü için sevgiliye karşı mahcuptur.

اگر چه اندُهِ عشقت بجان خریدم لیکن زیان نکرد و مَصونست بیع ما ز اِقالت

Gerçi senin aşkının üzüntüsünü canla satın aldım;

Fakat zararı yok, bizim satışımız anlaşmayı bozmaktan korunmuştur. (21/11)

در رهِ عشق گر از قیمتِ یار آگاهی ترکِ جان کن که نشانِ دلِ آگاه اینست

Aşk yolunda sevgilinin değerinden haberdar isen, canı terk et;

Çünkü haberdar gönlün işareti budur. (39/9)

ای (که) تو جانِ جهانی و جهانِ جانی گر بجان و بجهانت بخرند ارزانی

Ey dünyanın canı, canın dünyası!

Seni can ve dünya ile satın alsalar, değersin. (40/1)

دلم بخواست که جان را فدای دوست کند ولیک لایقِ آن دوست نیست جان، چه کنم

Gönlüm canı sevgiliye feda etmek istedi;

Fakat can o sevgiliye layık değildir; ne yapayım! (48/5)

جانم تویی و بی تو بنده تنیست بی جان وین نیز اگر بخواهی کردم فدای جانت

Benim canım sensin ve sensiz kul cansız bir bedendir.

Bunu da istersen senin canın için feda ederim. (68/7)

ترکِ جان کن تا بیاید با تو جانان در میان هر دو نتوانی گرفتن جان و جانان در کنار

Sevgilinin seninle gelmesi için meydanda canı terk et.

(Yoksa) her ikisini, can ve cananı yanına alamazsın. (94/2)

چو مال نیست مرا جان همی دهم بپذیر که شرمسارم ازین تحفهٔ مُحَقَّرِ خویش

Malım olmadığı için canımı veriyorum; kabul et;

Çünkü bu küçük hediyemden dolayı utanıyorum. (177/11)

بخود نظر کن اگر می خوهی که جان بینی بجان که آنچه ز جان خوشترست آن بینی

Canı görmek istiyorsan kendine bak.

Canım üzerine yemin ederim ki candan daha güzel olanı görürsün. (210/1)

گر هزارم جان بوَد در پای او ریزم که نیست در رهِ جانان ز جان دادن پشیمانی مرا

Bin canım olsa onun ayağının altına saçarım;

Çünkü sevgilinin yolunda can vermekten dolayı pişman olmam. (303/12)

Dergâh (درگاه)

Farsça, kapı, eşik, kapı yeri, sığınılacak yer, makam, tekke gibi manaları vardır. Tarikat mensubu şeyhlerle, dervişlerin ikâmet ettikleri büyük tekkelere dergâh denir. (Cebecioğlu, 2009, s. 158.) Dergâhın büyüğüne asitane, küçüğüne de zaviye adı verilir. (Pala, 2009 s. 111-112.)

Seyf, kendisine kendisinden uzak olma tavsiyesinde bulunur. Bu şekilde kendisinden uzak olduğunda dergâhın dostlarından olacağını söyler. Seyf'e göre sevgilinin dergâhı o kadar değerlidir ki dergâh bir yana onun toprağını bile iki dünya mülküyle değişmeyeceğini ifade eder. Ayrıca bu dergâhtan yüz çevirenlerin de yok olması temennisinde bulunur.

کسی که روی ز درگاه تو بگرداند به داغِ غیر تو بادش تَباه پیشانی

Yüzünü senin dergâhından çeviren kimsenin alnı

Senden başka ateşle yok olsun. (279/10)

خاکِ درگاه تو نفروشم بملکِ هر دو گون من چنان نادان نیم آخَر تو می دانی مرا

Senin dergâhının toprağını her iki dünyanın mülküne satmam.

Ben öyle bilgisiz değilim; artık sen beni tanıyorsun. (303/8)

برو ای سیف فرغانی زمانی دور شو از خود دمی کز خویشتن دوری ز نزدیکانِ درگاهی

Seyf-i Fergânî, git; bir süre kendinden uzak dur.

Kendinden uzak olduğun zaman dergâhın yakınlarından olursun. (409/10)

Derviş (درویش)

Fakir, dilenci, dünyadan yüz çeviren, kendini Allah'a veren kişi. Tarikat mensublarının çoğu fakir oldukları için bu isimle anıldıkları ileri sürülür. Hakiki derviş kimseden bir şey istemez. Alçakgönüllü, ârif, kanaatkâr kimselerdir. Tasavvuftaki manasıyla, bir şeyhin terbiyesi altında bulunan kişi demektir. (Cebecioğlu, 2009, s. 159-160.)

Seyf'e göre dervişler bu aşağılık dünyada yaşarlar; ama bu dünyanın değersiz işleriyle uğraşmazlar. Kişi yolunu kaybetmemesi için dervişlerin arasına katılmalıdır. Ebedî mülkü kazanabilmek için dervişlerin kapısına gidilmesi gerekir. Dervişler içinde aşk hakkında konuşanlar kendinden haberdar olmamalıdır; böyle konuşup kendinden haberi olan yalan söylüyor demektir. Seyf, dervişi çöp kovasındaki mücevhere benzetir. Dünya bir çöp kovası gibidir, derviş te çöp kovası gibi olan dünyadaki mücevherdir. Ayrıca dervişlerin hırkalarında kefensiz defnedilen, dinimizde en yüksek mertebelerden olan şehitlik mertebesine ulaşan nice şehitlerin olduğunu söyler.

ای بسا درویشِ زنده دل که در دنیای دون خفت بر خاک وز خاکش گرد بر دامان نداشت

Birçok mutlu derviş vardır ki aşağılık dünyada

Toprağın üzerinde uyudu; ama topraktan onun eteğine toz bulaşmadı. (46/3)

سیف فرغانی اگر ملکِ ابد میخواهی اینچنین ملک به دست از درِ درویشان کن

Seyf-i Fergânî ebedî mülk istiyorsan

Böyle bir mülkü dervişlerin kapısından elde et. (79/13)

اندرین دنیای دون درویشِ صاحب ذوق را راست همچون گوهری در خاکدانی یافتم

Bu aşağılık dünyada zevk sahibi dervişi,

Çöp kovasındaki bir mücevher gibi sağlam buldum. (119/10)

بره تنها رود ره گم کند مرد در آ در خَیلِ درویشان و می رو

Kişi yola yalnız çıkarsa yolu kaybeder;

Dervişler kabilesine katıl ve git. (244/10)

در مذهبِ درویشان کِذبست حدیثِ آن کز عشق سخن گوید و ز خود خبری دارد

Dervişlerin mezhebinde aşk hakkında konuşan;

Fakat kendinden haberi olanın sözü yalandır. (384/8)

زنده در خرقه های درویشان چه شهیدانِ بی کفن داری

Dervişlerin hırkalarında canlı

Nice kefensiz şehitlerin vardır. (468/8)

Eşik (آستان)

Atabe, asitâne ve dergâh. Eşik, zahirden batına, mecazdan hakikate geçilmesini sağlayan veya mürşide, o vasıtayla Hakk'a ermeyi temin eden önemli bir yerdir. Tasavvufta ve genelde doğulu kavimlerde eşiğin bir kutsiyeti vardır. Eşiğe baş koymak bir bağlılık ifadesidir. Eşiğe basılmaz, eşik öpülür. (Uludağ, 2002, s. 128.)

Seyf'e göre sevgilinin eşiği asla terk edilmemesi gereken bir yerdir. Kişi, başını eşiğe koyar, gerekirse başını verir; ama sevgilinin eşiğinden ayrılmaz. Sevgilinin eşiği dünyada değildir; onu bu dünyada aramamamız gerekir. Sevgilinin eşiğinde olmak en değerli yerde olmaktır. Burada ölmek en yüksek mertebedir. Sevgilinin eşiğinden ayrılan insan, değersiz olur ve köpek gibi ona vurup itip kalkarlar. Son olarak Seyf, kendisini eşiğe benzetir. Eşik sevgilinin kapısının önünde sabittir; oradan hiç ayrılmaz. O da eşik gibi sevgilinin kapısının önünden hiç ayrılmaz.

گرم ز صحبتِ جانان بآستین رانند نهاده ام سرِ خدمت بر آستان چه کنم

Eğer beni sevgilinin sohbetinden kovarlarsa

Hizmet başımı eşiğe koymuşum; ne yapayım! (48/2)

در زیرِ بامِ چرخ مجوی آستانِ دوست بالای عرش دان درِ ایوانِ عشقِ یار

Sevgilinin eşiğini felek çatısının altında arama.

Sevgilinin aşkının eyvanının kapısını arşın üzerinde bil. (101/8)

اگر ز پرده برونست سیف فرغانی　　چو آستانه بجز وی مقیم درِ کس نیست

Eğer Seyf-i Fergânî perdenin dışındaysa

Eşik gibi ondan başka kimsenin kapısında ikamet etmez. (191/11)

بر درِ مردم رود چو سگ بزنندش　　هر که جزین آستان پناه ندارد

Bu eşikten başka sığınağı olmayan kişi,

İnsanların kapısına gider; köpek gibi ona vururlar. (419/8)

بر آستان تو بودن مراست مجلسِ عالِی　　بزیرِ پای تو مردن مراست پایهٔ اعلَی

Senin eşiğinde olmak benim için en yüce meclistir.

Senin ayağının altında ölmek benim için en yüksek mertebedir. (439/3)

Fena (فنا، نیستی)

Yok olma, yokluk, geçip gitme anlamlarına gelen fenanın tasavvufa göre anlatımı fenâ fillah'tır. Fenâ fillah, Allah'ın varlığı içinde yok olmaktır. Tasavvufun temel düşüncelerinden biridir. Sûfî, bütün varlığını yok ederek her şeyi unutup, her türlü dünya alakasından geçerek Allah ile bir olmayı amaçlar. (Pala, 2009, s. 150-151; Şerîfî,1390, s. 1101-1102; Yılmaz, 2014, s. 215)

Seyf, baki olmak isteyen insanın yok olması gerektiğini, insanın yok olmadığı sürece ebediliğe ulaşamayacağını, iki dünyadan da elini çekip kendini ilahi aşkta yok eden kişinin varlıkla bir işinin olmadığını söyler. Ayrıca ilahî aşkta kendini yok eden bu kişiler için bedenin ölümünün yokluk olmadığını ifade eder.

هر که در عشق نمیرد ببقایی نرسد　　مرد باقی نشود تا بفنایی نرسد

Aşk (yolunda) ölmeyen ebediliğe ulaşamaz.

İnsan yokluğa ulaşmadıkça baki olamaz. (8/1)

نیستی نزدیکِ درویشان ز خود وارستنست　　مرگِ صورت نیست نزد ما نشانِ نیستی

Yokluk dervişler için kendinden kurtulmaktır.

Bizim için bedenin ölümünde yokluk izi yoktur. (162/2)

جانِ عاشق فارغست از گفت و گوی هر دو کون　　حشوِ هستی را چه کار اندر میانِ نیستی

Âşığın canı her iki âlemin söylentilerinden kurtulmuştur.

Yokluğun ortasında varlık sözünün ne işi olur! (162/8)

Gönül, Kalp (دل)

Gönül, âşığın aşkıyla ilgili her türlü gelişmenin algılandığı yerdir. Gönül bir hitap yeridir. Âşık gönlüyle konuşur, dertleşir. Gönül bir kuştur. Gam ve kederle beslenir. Sevgilinin hayali ile mutlu olur, nazıyla kendinden geçer. (Pala, 2009, s. 168) Sırlar hazinesi, Allah'ın nazar ettiği yer, ilahî kemalin ve cemalin en güzel tecelli ettiği mahaldir. (Uludağ, 2002, s. 107)

Seyf'e göre Allah'ı arzulamayan gönül, ruhsuz bir beden gibidir. Nasıl ki ruhu olmayan beden cesetten ibaret olup hiçbir şey ifade etmiyorsa gönlü, Allah arzusuyla dolu olmayan kişi de ruhsuz beden gibi hiçbir şey ifade etmez. Sevgiliden dolayı her zaman sıkıntı içinde olan âşığın gönlünü denize; sıkıntıyı da dalgaya benzeten Seyf'e göre bu öyle bir sıkıntı dalgasıdır ki deniz gibi bir gönül olmalı ki o sıkıntı dalgasına katlanabilsin. Gönlün isteğinin olması için öncelikle gönlün yerinde olması gerekir. Fakat âşık gönlünü sevgiliye kaptırmıştır. Yani gönül âşıktan çıkmıştır artık. Sevgili gidince gönül sevgiliyle beraber gider. Âşığın gönlü yerinde olmadığı için gönlün isteğini de söyleyemez. Âşık, hem gönlü hem de sevgiliyi kaybetmiştir. Tek bir sevgiliye bağlanan âşık, artık başkalarının sevgisinden de bağını kesmiştir. Seyf "*Ben yere göğe sığmadım, ancak mü'min kulumun kalbine sığdım*." kudsi hadisine telmîhte bulunarak Allah Teâlâ'nın aynası olan gönlü başkasının sevgisinin tatmin edemeyeceğine vurgu yapar. Kendine seslenerek; gönlü tamamen sevgiliye teslim etmesi gerektiğini; yoksa sevgilinin yanında hiçbir değerinin olmayacağını söyler. Kendisini sevgiliye kaptıran gönül, canı yalnız bırakmıştır. Ya canı sevgiliye sunacak ya da can, gönülle yollarını ayıracak. Fakat Seyf, cana biraz sabretmesini ve gönlün durumunun ne olacağını izlemesini tavsiye eder.

مباد دل ز هوای تو یک زمان خالی　　که بی هوای تو دل تن بوَد ز جان خالی

Gönül senin arzundan bir an bile boş olmasın.

Çünkü senin arzun olmayınca gönül ruhsuz bir beden (gibi)dir. (1/1)

بهر بادی مکن پُرچین چو روی آب پیشانی　　کزین سان موجِ انده را دلی باید چو دریایی

Her rüzgârda alnını suyun yüzü gibi kırış kırış yapma;

Çünkü böyle bir sıkıntı dalgası için deniz gibi gönül gerekir. (13/3)

چو دل نباشد و دلبر بوَد بدست خوشست　　کنون که دلبر و دل رفت این زمان چه کنم

Gönül olmasın; sevgili elde olduğunda güzeldir.

Şimdi sevgili de gönlün de gitti ne yapayım bu zamanı. (48/3)

ما ز مِهر دیگران پیوند ببریدیم و تو　　مهر از ما بر گرفتی دل ز ما بر داشتی

Biz başkalarının sevgisinden bağı kestik.

Sen bizden sevgimizi ve gönlümüzü alıp götürdün. (80/2)

کسی که دل ز تو بر گیرد اندر آن عجبم　　که بر کجا نهد آن دل که از تو بر گیرد

Gönlünü senden alan kişiye şaşırırım.

Çünkü senden aldığı o gönlü nereye koyar. (180/2)

دوست جز دل نمی پذیرد جای　　درِ دل بر کسی دگر مگشای

Sevgili gönülden başka bir yer kabul etmiyor.

Gönlün kapısını başka kimseye açma. (566/1)

سیف فرغانی نَبوَد بَرِ یارت قدری　　گر دل و جان ترا نزد تو مقداری هست

Seyf-i Fergânî, gönlün ve canın birazcık yanında olursa

Sevgilinin yanında bir değerin olmaz. (117/11)

دل درین ره زد قدم جان ماند تنها گفتمش　　صبر کن تا بنگری کاحوال او چون می شود

Gönül bu yolda yürüdü; can yalnız kaldı.

Ona, onun durumunun nasıl olduğunu görmen için sabret, dedim. (432/9)

İki dünya, İki âlem (دو عالم ، دو جهان، دو کون)

Âlem, maddî ve mânevî, görülen ve görülemeyen, dünyada ve âhirette Allah Teâlâ'nın yarattığı her şeydir. Görülen, hissedilen, insan bilgisinin ulaşabildiği maddî varlıklara "mülk ve şehâdet âlemi", madde ötesi var-

lıklara da “gayb ve melekût âlemi” denilir. Gayb ve melekût âleminin tek sahibi Allah’tır. Mülk ve şehâdet âlemi olan dünyanın ise gerçek sahibi Allah olmakla beraber görünürde ve mecazen başka sahipleri de olabilir. (Karaman vd., 2006, s.60.)

Seyf, kendisine iki dünyanın nimetleri de verilse insanın alıcısının sevgili olduğunu düşünür. İki dünyayı da veren kişinin henüz sevgilinin değerinin yarısını bile karşılayamadığını söyler. İki dünyanın, sevgilinin bir bakışından bile daha değersiz olduğunu, sevgilinin aşkını elde eden kişinin, iki dünyayı da elden çıkarması gerektiğini ifade eder. İki dünyada da yeri olanın sevgiliyi bulamayacağını, sevgilinin aşkının yolunda giden için iki dünyanın da bir hiç hükmünde olduğunu belirtir.

دل یکی کن بدو عالم مفروش　　خویشتن را چو خریدارت اوست

Gönlü birlik yap; kendini iki dünyaya satma.
Çünkü senin alıcın odur. (141/5)

از جای برو گو دل و جان چون تو بجایی　　و ز دست برو گو دو جهان چون تو بدستی

Sen yerinde olunca gönül ve canın yerinden gitmesini söyle.
Sen elde olunca iki dünyanın elden gitmesini söyle. (349/3)

چه خواهی ازمن درویش چون ادا نکند　　خراجِ هر دو جهان نیمهٔ بهای ترا

Mademki her iki dünyanın haracı senin değerinin yarısını ödemiyor;
Ben fakirden ne istiyorsun? (395/6)

آن کس منم که در عوضِ یک نظر ز تو　　راضی نیم که ملکِ دو عالم مرا رسد

Senden bir bakış karşılığında iki dünya mülkünün
Kendisine ulaşmasına razı olmayan kişi benim. (412/9)

دوست را هیچ جا نخواهی یافت　　تا ترا در دو کون باشد جای

Senin iki dünyada da yerin olduğu sürece
Sevgiliyi hiçbir yerde bulamayacaksın. (566/2)

در رهِ عشقت که منزلِ جز تو نیست　　هر دو عالم چون دو فرسنگ آمده

Senden başka menzili olmayana

Senin aşkının yolunda her iki âlem iki fersahlık[1] *yoldur.* (574/7)

Kul (بنده)

Köle anlamına gelir. İnsan kullukta ilerledikçe özgürlükte de ilerler. Çünkü insan ya nefsinin isteklerine ya da Allah'ın isteklerine kulluk yapar. Allah'a itaatı tam yapana bütün mahlûkat itaat eder. (Cebecioğlu, 2009, s. 382.) Kulluğun aslında Yaradan'a yapılması gerektiği Kur'ân'da açıkça ifade edilmiştir: "Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât: 51/56)

Seyf'e göre kulun sevgilinin istediği şekilde onun hizmetinde bulunması gerekir. Kul sevgilinin hizmetinde bulunmuyorsa bunda bizim bilmediğimiz ve anlayamadığımız bir hikmet vardır. Belki bir hikmeti şu olsa gerek: Sevgilinin hizmetinde bulunmayan kişi ondan uzakta olduğu için tahammülünde aciz kalacağı bela ve çaresiz kalacağı tehlikeden uzak durmuş olur. Sevgilinin kulu nasıl çağırdığı önemli değildir. İster hizmetçi ister köle olarak ona seslenebilir. Seyf, sevgiliye kavuşmaya bu kadar istekli bir kul ve onun karşısında da bütün dualara cevap veren bir sevgili olmasına rağmen kulun niçin kavuşamadığına bir anlam veremez. Ayrıca burada "dualara cavap veren" ibaresinde Mü'min suresi 60. ayete[2] telmîh vardır.

این بنده از وصال تو محروم بهرِ چیست　　او در طلب مُجِدّ و تویی در دعا مُجیب

Bu kul sana kavuşmaktan niçin mahrumdur.

O istemede gayretli; sen duada kabul edensin. (74/10)

گر چاکر اگر غلام خواهی　　این بنده غلام و چاکر تست

İster hizmetçi ister köle olarak çağırırsın;

Bu kul senin hizmetçin ve kölendir. (224/4)

اندرین حال حکمتی عجبست　　بنده از خدمت تو گر دورست
هر که نزدیک نیست با سلطان　　از بلا ایمن ازخطر دورست

Kul senin hizmetinden uzak olursa

1 Yaklaşık 5 kilometrelik bir uzaklık ölçüsü.
2 Rabbiniz şöyle dedi: "Bana dua edin, duanıza cevap vereyim. Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler aşağılanmış bir hâlde cehenneme gireceklerdir."

Bu durumda bir hikmet gizlidir.

Sultana yakın olmayan kişi

Beladan güvende olur, tehlikeden uzak. (544/9-10)

Lâ-illâ (لا الا)

Bir nefiy ve isbat sözü olan "Lâ" ve "illâ" kelimeleri "yoktur ancak vardır" manasına gelir. Bu edatların tasavvufî edebiyatta önemli yerleri vardır. (Seccâdî, 1350 hş., s. 401; Tatcı, 2006, s. 59.) "Lâ" yani nefiy, tasavvufun vahdet-i vücud (varlık birliği) inancına göre varlığın ancak Allah varlığı olduğunu bilmek bu bilgiyi görüş, görüşü de oluş haline getirmektir. Varlıkların var oluşları Allah'ın varlığıyladır. Allah'ın varlığından başka bütün varlıklar izafîdir. (Gölpınarlı, 2004, s 201)

Seyf, olumsuzluk edatı olan "لا" (Lâ) yı bir beyitte yalnız kullanırken bir başka beyitte ise "den başka, ancak" anlamlarında olan "الا" (illâ) ile birlikte kullanır.

هر چه در قبضهٔ الاست ز اعیانِ وجود لقمه یی ساز از آن بهر دهانِ لا را

Her şey "illâ" nın mülkündedir. "Lâ"nın ağzı için

Vücudun ileri gelenlerinden bir lokma yap. (299/9)

از لا مکان گذشتن اگرچه نه کارِ ماست گر لا مدد کند ز مکان نیز بگذریم

Mekânsızlıktan geçmek her ne kadar bizim işimiz olmasa da

"Lâ" yardım ederse mekândan da geçeriz. (563/5)

Maşuk/Sevgili (یار، شاهد، معشوق)

Sevgili, sevilen kişidir. Sevgilinin özellikleri arasında acı ve ıstırap verici olması önde gelir. Sözünde durmaz. Âşığın ağlayıp inlemesi acıdan, üzüntüden ölecek duruma gelmesi onu etkilemez. Bütün bu olumsuz özelliklerine rağmen âşığa düşen görev sevgiliden şikâyetçi olmamak ve onun eziyetlerine sabırla tahammül etmektir. Âşık için sevgilinin kendisine eziyet etmekten vazgeçmesi dahi sevgilinin ilgisinin bittiğinin işaretidir. Sevgilinin olmadığı yer cennet bile olsa değeri yoktur. İki cihan ona feda edilebilir. Sevgilinin platonik bir aşk ile seviliyor oluşu şiirde onu tasavvuf çerçevesinde görmeye yol açmıştır. Tasavvufta sevgili Allah'tır. Aşk ise ilâhî aşktır.

Seyf, sevgiliyi genelde dünyevi sevgili olarak değil de Allah Teâlâ'dan bahsederken kullanmıştır. Allah Teâlâ ise gözden gizlidir. Yani dünya gözüyle O'nu görmeye yetkimiz yoktur. Fakat O'nun isimlerinin tecellisi dünya üzerinde müşahede edilebilir. Seyf'e göre asıl mana peşinde olanlar

için kâinatta Allah'ı bulmak, beden için can gibidir. Nasıl ki can olmayan beden hiçbir şey ifade etmiyorsa dünya hayatında yaratanın izlerini bulamayan kişi de cansız bir beden gibidir. Bir cihan, sevgilinin sahip olduğu güzellikleri anlatmaya ve onu övmeye çalışmıştır. İçlerinden hiçbirisi de bundan şikâyetçi olmamıştır. Bazı insanlar dünyaya dalıp dünya işleriyle uğraşır; bazı insanlar da ahiretle uğraşır. Sevgiliye ulaşma amacında olmayanlar anlamsız işlerle uğraşıyor demektir. Sevgili davetsiz ve aniden gelir; kovulsa da gitmez. Bir bakışı, kokusu vb. gibi şeyleriyle âşığın gönlüne birden oturur. Artık âşığın gönlü elinden gitmiştir. Buna bağlı olarak sıkıntılı dönem başlamıştır. Çünkü davetsiz olarak gelen kişi tam olarak da gelmemektedir. Kavuşmayı bekleyen âşık da sıkıntı çekmektedir. Sevgili iki dünyanın dışındadır. İnsanlar için dünya ve ahiret vardır; fakat âşıklar için sadece sevgili vardır. Sevgiliye kavuşmanın yolu ise hem bu dünya ve lezzetlerinden hem de diğer dünya ve lezzetlerinden vazgeçmektir. O zaman bunlardan kat kat daha üstün lezzete haiz olan gerçek sevgili olan Allah'a kavuşma hâsıl olur. Âşık, sevgiliye öyle bağlanmıştır ki hiçbir zaman sevgiliden ayrılmak istemez. Fakat vefasız olan sevgili, her an âşıktan ayrılabilir. Sevgiliyi bulan âşık, kendisini unutur. Onu bulan onda yok olur ve kendisinden bir iz kalmaz. Onu tanıyınca konuşmaya da gerek kalmaz. Sevgiliden başka her şey terk edilmelidir. Sevgiliden başka yönelinen her şey küfürdür. Dünyada her şeyi sevgili için yaptığımızda ve her şeyi, her şeyin sahibi olandan istediğimizde, O'nun bizi başkalarına muhtaç etmeyeceği temenni edilir. Sevgili güzellik unsurudur. Sevgili o kadar güzeldir ki güneş ve ay olmasa da onun güzel yüzü gündüz güneş gibi; gece de ay gibi dünyayı aydınlatır. Yani sevgiliyi gören kişi güneş ve ayı gökyüzünde görmese de endişelenmez.

از سیف رفت صبر و دل و هر دم اندهی نا خوانده آید و چو برانم نمی رود

Seyf'ten sabır ve gönül gitti; her an bir sıkıntı

Gelir davetsiz, kovulsa da gitmez. (66/11)

بی زبانم بعد ازین چون دوست را بشناختم بی نشانم بعد ازین کز وی نشانی یافتم

Bundan sonra dilsizim artık; çünkü sevgiliyi tanıdım.

Bundan sonra izsiz olurum; çünkü Ondan bir iz buldum. (119/3)

ای درِ دوست طلب کرده ز هر دیواری خانهٔ دوست برون از دو جهان در دارد

Ey her duvardan sevgilinin kapısını isteyen!

Sevgilinin evinin kapısı iki dünyanın dışındadır. (182/5)

مگذار بدیگران کسی را　　کو جز تو کسی دگر ندارد

Senden başka kimsesi olmayan
Kişiyi başkalarına bırakma. (226/8)

دوست در باطنِ معنی طالبان چون جانست　　به اثر ظاهر و پیدا ز نظر پوشیده

Sevgili mana peşinde olanların içinde can gibidir.
İzi aşikâr ve bellidir; ama kendi gözden gizlidir. (285/2)

هر که ترا بر زمین بدید ندارد　　بهرِ مه و خور بآسمان نگرانی

Yeryüzünde seni gören kişi
Gökyüzündeki ay ve güneş için endişe etmez. (414/3)

قومی بکارِ دنیی و قومی بآخرت　　مشغولیی که با تو نباشد بَطَالَتست

Bir kavim dünya işlerinde ve bir kavim ahiretle meşguldür.
Seninle olmayan saçmalamaktadır. (431/2)

اندرین ره هر چه بینی غیرِ دوست　　جمله کفرست ای مسلمان ترک کن

Bu yolda sevgiliden başka her ne görürsen
Hepsi küfürdür. Ey Müslüman! Terk et. (478/2)

Münzevi (معتکف)

Sözlükte ayrılmak, bir köşeye çekilmek anlamına gelen inziva, tasavvufta günaha girmemek ve daha çok ibadet etmek gayesiyle toplumdan ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilip tek başına yaşamak demektir. Bu şekilde yaşayan kişiye de münzevi denir. (Karagöz, 2010, s. 669.)

Seyf, kendisinin herkesten uzakta bir köşede inzivaya çekildiğini söyleyerek; bunun ne zamana kadar süreceğini kendisinden sormaktadır. Yine kendisine seslenerek; inziva köşesinden çıkarak insanların içine girmesini istemektedir.

سیف فرغانی در کوی ملامت نِه پای　　اینچنین مُعتَکِف کُنجِ سلامت تا چند

Seyf-i Fergânî kınama mahallesine ayak bas.

Ne zamana kadar bu şekilde huzur köşesinde münzevi kalacaksın? (220/11)

Mürit (دیرم)

Tarikata giren ve şeyhe bağlanan, efendisi olan şeyhin emrinde olan, kendi şahsi iradesini şeyhinin iradesinde yok eden, iradesi olmayan, iradesini kullanmayan kişi. Mürit, şeyhinin emir ve iradesini yerine getirir ve Allah'ın iradesi karşısında kendi iradesini hiçe sayar. (Uludağ, 2002, s. 263.)

Seyf, âşığı müride; sevgiliyi ise şeyhe benzetir. Mürit şeyhin sözünden çıkmaz. Hatta o kadar ki canını bile istese ona itiraz etmez; canını ona teslim eder. Âşığın; eksik olsa da sevgilinin aşkı sayesinde kemale ereceğini anlatırken müridin şeyhin dediklerini yaparak kemale ermeye namzet olduğu yönünden istifade eder.

گر بجان حکم کند دوست خلافش نکنم　　کاعتراضی نکند بر سخنِ پیر مرید

Dost, cana niyet ederse ona karşı koymam;

Çünkü mürit şeyhin sözüne itiraz etmez. (360/10)

در عشق که از غُصّه کند پیر جوان را　　کامل شوم ار چند که ناقص چو مریدم

Üzüntüden genci yaşlandıran aşkta

Her ne kadar mürit gibi eksik olsam da olgunlaşırım. (456/12)

Rint (رند)

Kayıtsız, laubali, münkir gibi özellikleri olan kişiye rint denir. Rintler iç estetiğe önem verirler ve kalplerini her türlü pislikten temizlemeyi hedef edinirler. Kalendermeşrep, ehl-i dil şeklinde tanınan rindlerin timsali olarak Hâfız-ı Şirâzî zikredilir. (Cebecioğlu, 2009, s. 519-520.)

Seyf'te şarap, aşk şarabıdır. Sevgilinin aşk şarabından bir yudum içen zâhidin rint gibi olacağını, sevgilideki o sır dolu aşkın tadına varacağını ve zâhit olmayı bırakıp rint olacağını söyler. Şirin, kendisi için aşk şarabıyla sarhoş olanların coşkusunu görse kimsenin akıllı kalmaması için akıllılara rintlerin elinden şarap içmelerini söyleyeceğini belirtir.

از میِ عشقت چو من گر بخورَد جرعه یی　　زاهدِ پرهیزگار رند و قلندر شود

Senin aşkının şarabından benim gibi bir yudum içse

Sakınan zâhit, rint ve kalender olur. (136/13)

حکمِ هشیاران کنی کز دستِ رندان می خورند　　گر تو ای شیرین ببینی شورِ مَی خوارانِ خویش

Ey Şirin! Sen kendi şarap içenlerinin coşkusunu görsen

Akıllılara rintlerin elinden şarap içmelerini emredersin. (251/8)

Sûfi (صوفی)

Arapça yünlü, yün giyen anlamına gelen sufî, Hakk'a ulaşan, kendi nefsinde fani, Allah ile baki, tasavvuf ehli olan kimsedir. (Gölpınarlı, 2004, s. 276; Cebecioğlu, 2009, s.581.)

Seyf, sûfiyi hırkası içinde oturan bazen de hırs gösteren kişi olarak ele alır. Aşk şarabı içen sûfinin, hırkasından çıkacağına inanır. Onların, korku ve açlık yerine karınca hırsına sahip olduklarını ifade eder.

ز خرقه ها بدر آیند چون کند تأثیر　　شرابِ عشق تو در صوفیانِ صاحبِ حال

Senin aşkının şarabı ehl-i hal sûfileri etkileyince

Hırkalardan dışarı çıkarlar. (199/7)

در وی بجای خوف و طمع حِرصِ مورچه است　　صوفی که چون مگس همه حلوا طلب کند

Sinek gibi her zaman tatlı isteyen sûfide

Korku ve açlık yerine karınca hırsı vardır. (442/7)

Sultan (سلطان، پادشاه)

Hükümdar, padişah. Sultan, methiyelerde gerçek kişiliğiyle ele alınır. Fakat gazellerde sultandan bahsedildiği zaman genelde sevgili kastedilmektedir. Sultanın özelliği adalettir. Âşık sevgiliden bunu ister. (Pala, 2009, s. 368.)

Seyf sevgiliyi sultana; gönlü de onun ülkesine benzetir; ülkenin sevgiliden başka sultanının olmadığını, o ülkenin yani gönlün de sevgilinin himayesinde olduğu için mutlu olduğunu söyler. Başka bir beyitte de yine sevgiliyi sultana benzetir ve güzellerin tamamımın onun emrinde olduğunu; yıldızların onun ordusu; ayın da onun komutanı olduğunu belirtir. Seyf'e göre sultana yani sevgiliye yakın olanlar sıkıntı, bela ve tehlikeden uzak kalamazlar. Ayrıca aşkla işi olmayanın sultan da olsa hiçbir değeri yoktur.

هر کرا قرب نیست با سلطان　　از بلا ایمن از خطر دور است

Sultanla yakın olmayan kişi

Belada güvende olup tehlikeden uzaktır. (27/10)

دوست سلطان و دل ولایت اوست　　خرّم آن دل که در حمایت اوست

Sevgili, sultan; gönül, onun ülkesidir.

O gönül mutludur; çünkü onun himayesindedir. (64/1)

غم ما خور دمی کآنجا که ماییم　　ولایت غیر تو سلطان ندارد

Bir an bizim üzüntümüzü çek; çünkü bizim olduğumuz yerde

Ülkenin senden başka sultanı yoktur. (69/5)

هر کرا کار نه عشقست اگر سلطانست　　تو ورا هیچ مپندار که در کاری هست

Aşkla işi olmayan kimse, sultan da olsa

Bir işi vardır diye hiç düşünme. (117/8)

تو پادشاهی و خوبانِ همه رعیت تو　　نجومِ جمله سپاهند و هست سلطان ماه

Sen padişahsın ve güzellerin tamamı senin emrindedir.

Yıldızların tamamı ordu; ay komutandır. (193/4)

Zâhit (زاهد)

Dünyada salihlerin makamlarından şerefli bir makam olan zühd yolunda giden ve sevdiği şeyden yüzünü daha sevimli bir şeye çevirene zahit denir. Yani ahirete yönel-mek için dünyadan yüz çevirene veya Allah'a yönelmek için O'ndan başkasından yüz çevirene zahit denir. (İmam Gazzâlî, 2007, s. 375-376.) Allah'ın buyruklarını yerine getirmekle birlikte şüpheli şeylerden de kaçınan kişi. Cennete kavuşma emeli olan zâhitlerin ellerinden ve dillerinden tespih eksik olmaz. (Pala, 2009, s. 488.) Şairler dinin özüne inmeyen, kaba sofu, zahirde dindar geçinip katı ve taş yürekli, gafil, cahil ve riyakâr, münafık ve sözde dindarları zâhit tipi altında tenkit etmişler, buna karşılık rindlik ve âriflik vasfı taşıyan âşık tipini övmüşlerdir. (Şerîfî, 1390 hş., s. 757; Ceyhan, 2013, 532.)

Seyf'e göre zâhit cenneti kazanmaya çalışır ve onun için dünyayı terk eder. Cennet için bu dünyayı terk eden zâhit, sevgilinin âşığı olamamış demektir. Zâhitler cennet için bu dünyayı terk edip ahirete çalıştıkları için onlara cennet mubahtır. Cennete gitmek her iman eden kişinin arzusudur. Bunu istemekte bir sakınca yoktur; ancak asıl olan cennetten de geçerek sevgiliyi yani Allah'ı arzulamaktır. Zâhitler cennet arzusunda oldukları için sevgiliye ulaşmayı amaçlayan ve onun için âlemi terk eden âşıklardan uzak durur. Seyf, insanın mertebesinin arzuladığı şeye göre belirlendiğini düşünür. Aslında zâhitlerin yaptığı cenneti arzulama çok yüksek bir mertebedir; fakat Allah'ın cemalini görmeyi arzulamanın yanında çok düşük bir mertebe olarak kalır.

عشقان از بهرِ جانان ترکِ عالم گفته اند　　زاهدان از بهرِ جنت ترکِ دنیی کرده اند

Âşıklar sevgili için dünyayı terk etmişler.

Zâhitler cennet için dünyayı terk etmişler. (97/4)

زاهد نخواست دنیی و عقبی امید داشت　　جنت پرست عاشقِ دیدار ما نبود

Zâhit dünya ve ahiretten ümitli olmak istemedi.

Cenneti arzulayan bizim yüzümüzün aşığı değildi. (273/6)

مُباحست مر زاهدان را بهشت　　ولی دوست مر عاشقان را بوَد

Zâhitler için cennet mubahtır.

Fakat sevgili âşıklar içindir. (410/10)

زاهدان از عاشقان دورند از بهرِ بهشت　　مرد نازل مرتبه از همّتِ دون می شود

Zâhitler cennet için âşıklardan uzaktırlar.

Kişi aşağılık arzudan dolayı düşük mertebede olur. (432/7)

Zikir (ذکر)

Anmak, hatırlamak, yâd etmek anlamlarına gelen zikir, kendinden geçip Hakk'ı buluş hali, sevgi alameti ve eseridir. Tarikat ehlinin ve sûfi cemaatlerin bir yerde toplanıp şeyh ya da halifesinin gözetiminde belli ibareleri söylemeleridir. (Uludağ, 2009, s. 393.)

Seyf, sevgilinin zikriyle meşgul olmayan dili kesmeyi tercih eder. Sevgiliyi zikretmeyecekse ağızda dilin olmamasının daha iyi olacağını dü-

şünür. Kendini balığa; gönlünü de kuşa benzeterek “balık gibi istediğimi dilimle söyleyemesem de kuşun ötüşü gibi gönlüm her an sevgilinin zikriyle meşguldür” der. İçinde sevgilinin zikrinin olmadığı bütün sözlerin sihir olduğunu ifade eder.

زبان که نیست بذکر تو در دهان گردان　　ببُرّمش که ازو بِه بوَد دهان خالی

Senin zikrini ağzında dolaştırmayan dili keserim.

Çünkü ağzın boş olması ondan daha iyidir. (2/3)

صفیرِ مرغِ دلم ذکر تست در همه حال　　چو ماهی ارچه بود کامم از زبان خالی

Her ne kadar bir balık gibi isteğimi dilimle söyleyemesem de

Gönül kuşum öterek her an seni zikretmektedir. (1/9)

چو نیست ذکر تو عادت چو نیست کارِ تو پیشه　　حدیثِ جمله فسونست و شغلِ جمله بَطَالَت

Senin zikrini adet, senin işini alışkanlık edinmediği için

Bütün sözler efsun, bütün işler saçmalamadır. (21/13)

اشعارِ سیف جمله بذکرت مرصّعست

در زر و سیم سکّهٔ شاهان اثر کند

Seyf-i Fergânî’nin şiirlerinin tamamı senin zikrinle altın işlemelidir.

Padişahların sikkesi altın ve gümüş üzerine işlenir. (223/13)

SONUÇ

Seyf-i Fergânî, tasavvufî konulara hâkim sufî bir şairdir. Ayet ve hadislerden yapmış olduğu iktibaslar, ayet ve hadislerle peygamber kıssalarına ve onların hayat hikâyelerine yapmış olduğu telmihler vb. işlemiş olduğu birçok konu onun bu alandaki vukufiyetinin göstergesidir.

Seyf, gazellerinde insana ait unsurlar, insan tipleri, meslekler ve ünvanlar, şahsiyetler, musiki, oyun vb. gibi birçok konuyu işlemiştir. Ancak daha çok aşk konusunu işlemiştir; ancak buradaki aşk, mecazî aşk değil ilahî aşktır. Kendisini âşık olarak tanıtan Seyf'e göre bu dünyanın yanında diğer dünyayı da terk etmek gerekir. Gerçek sevgili Allah'a, ancak ilahî aşkla kavuşulabilir.

Seyf'e göre sevgiliye kavuşma yoluna baş koyan âşığa iki dünya bir lokma şeklinde sunulsa da o buna meyletmez. Âşığın tek arzusu sevgiliye kavuşmaktır. Sevgiliye kavuşmada asıl engelin kendisi olduğunu anlayan âşık, kendisini kendisinden uzak tutmaya çalışır. Çünkü bu haliyle sevgiliye kavuşamayacaktır. Her ne kadar görünüşte ayrılık olsa da varlıkta birlik (vahdet-i vücut) esastır. Senlik benlik vb. ayırımlar bize göredir, Allah'a nispetle hepsi birdir. Kendi benliğini bir kenara koyan sevgilide yok olabilir. Âşık kendi varlığını unutup her şeyiyle maşukta yok olduğunda ben ve sen diye bir şey kalmaz. Artık tamamen maşuk olmuştur. Yani sevgilinin kendisi olmuştur.

Seyf'e göre Allah Teâlâ gözden gizlidir. Yani dünya gözüyle O'nu görmeye yetkimiz yoktur. Fakat O'nun isimlerinin tecellisi dünya üzerinde müşahede edilebilir. Seyf'e göre asıl mana peşinde olanlar için kâinatta Allah'ı bulmak, beden için can gibidir. Nasıl ki can olmayan beden bir şey ifade etmiyorsa dünya hayatında yaratanın izlerini bulamayan kişi de cansız bir beden gibidir. Sevgiliye ulaşma amacında olmayanlar anlamsız işlerle uğraşıyor demektir. Sevgiliye kavuşmanın yolu ise hem bu dünya hem de diğer dünyadan vazgeçmektir.

KAYNAKÇA

Cebecioğlu, Ethem, (2009) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Ağaç Kitabevi Yayınları.

Ceyhan, Semih, (2013) "Zühd", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, 532.

Elmalılı M. Hamdi Yazır, (2013) *Hak Dinin Kur'an Dili Tefsiri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, (2007) İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn (I-IV), (ter.: Mehmed A. Müftü-oğlu, tetkik ve Tashih: A. Fikri Yavuz) İstanbul: Bedir Yayınevi.

Gölpınarlı, Abdulbâki, (2004) *Tasavvuftan Dilimize geçen Deyimler ve Atasözleri,* İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Karagöz, İsmail (haz.), (2010) *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Karaman, Hayrettin; Çağrıcı, Mustafa; Dönmez, İbrahim Kâfi ve Gümüş, Sadrettin, (2006) *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kiyâ, Zehrâ Hanlerî, (1348 hş.) *Ferheng-i Edebiyat-ı Fârsî-yi Derî*, Tahran: İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran.

Pala, İskender, (2009) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Safa, Zebihullah, (1371 hş) *Târih-i Edebîyyat der İran*, Tahran.

Seccâdî, Seyyid Ca'fer, (1350 hş.) *Ferheng-i Lugât u Istılâhât u Ta'birât-ı İrfânî*, Tahran: İntişârât-ı Tehûrî.

Şerîfî, Muhammed, (1390 hş.) *Ferheng-i Edebiyât-ı Farsî*, Çap-ı Çehârrom, Tahran: İntişârât-ı Mu'în.

Uludağ, Süleyman, (2002) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları,

_____, (1991) "Ârif", *DİA*, İstanbul, III, 361.

Uzun, Mustafa "(1993) Can", *DİA,* İstanbul, VII, 138.

Yılmaz, H. Kâmil, (2014) *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Bölüm 62

II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE TÜRKİYE'DE SİYASİ, SOSYAL VE EKONOMİK ALANLARDA YAŞANAN GELİŞMELERİN TÜRK BASININDAKİ YANSIMALARI VE BASININ SAVAŞA YAKLAŞIMI (1938-1939)

Ömer Ali KESKİN[1]

1 Öğretim Görevlisi Dr. , Kırıkkale Üniversitesi, omeralikeskin@kku.edu.tr ,ORCID ID: 0000-0003-0463-4433

1. GİRİŞ

II. Dünya Savaşı 1939 yılında başladığında dünya henüz I. Dünya Savaşı'nın etkisini üzerinden atabilmiş değildi. Zira, I. Dünya Savaşı sonunda galip devletlerin mağlup devletler üzerinde kurdukları baskı çok ağırdı. Bunun yanı sıra 1929 Büyük Buhranı da bu ülkelerin bulunduğu şartların daha da ağırlaşmasına neden olmuştu. Türkiye Cumhuriyeti ise, savaştan mağlup çıkmış Osmanlı Devleti'nin ardından, Türk Milleti'nin galip devletlere karşı verdiği Milli Mücadele ile, kendisi için bir bakıma bitmemiş olan savaştan galip çıkmayı başarmasıyla bağımsızlığını kazanmış bir devlet olarak ortaya çıkmıştı.

Birinci Dünya Savaşı gibi II. Dünya Savaşı'nın da başlangıç tarihini tam olarak belirlemek olanaklı değildir. Zira, I. Dünya Savaşı İngiltere için 4 Ağustos 1914'de, Fransa ve Almanya için bundan 24 saat öncesinde, Almanya ve Rusya için ise İngiltere'nin savaşa başlama tarihinden üç gün öncesine kadar uzatılabilir. Osmanlı Devleti bakımından savaş fiili olarak 29 Ekim 1914'de Rus limanlarının bombalanmasıyla başlamıştır (Taylor, 2015: 7 ; Bodur, 2005: 119,121,124). II. Dünya Savaşı'nın başlangıç tarihi ise Habeşistan için Ekim 1935, Çinliler için Kasım 1937, Ruslar için 22 Haziran 1941, Amerikalılar için 7 Aralık 1941 olarak söylenebilir (Taylor, 2015: 7 ; Bodur, 2005: 314,378,381).

II. Dünya savaşı kimi tarihçilere göre dünyanın en büyük olayıdır. Bu savaş, yedi kıtanın altısında, okyanusların tamamında yaşanmış olup elli milyon insanın ölümüne ve yüz milyonlarca insanın da bedenen ve zihnen yaralanmasına neden olmuştur. Bu savaş uygarlık merkezlerinin çoğunu yıkıma uğratırken Batı, Doğu, Pasifik ana alanları üzerinde yoğun olarak 1939-1945 yılları arasında yaşanmıştır (Keegan, 2016: 7).

Savaş, temelde Almanya'nın I. Dünya Savaşı'ndan kalan olumsuzluklara karşı bir itirazından kaynaklı olarak gözükse de, Alman-Japon-İtalyan yakınlaşmasıyla bu durum farklı bir boyuta taşınmıştı. Birinci Dünya Savaşı galibi ülkelerin getirdiği yeni düzen, asıl olarak Avrupa düzenini beğenmeyen Almanya ile Uzak Doğu düzenini beğenmeyen Japonya arasındaki bir ittifak ve işbirliği sağlamıştı. Habeş savaşıyla yakınlaşmanın başladığı ve İspanyol iç savaşıyla devam eden Almanya-İtalya yakınlaşması İtalya'nın da bu pakta girmesini sağlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bütün düzenlemelerin asıl olarak İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin isteklerine göre oluşmuş olması böyle bir sürecin yaşanmasının gerekçeleri arasında görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın, Paris Barış Düzenlemeleri çerçevesinde imzalatılan anlaşmaları önemli sonuçları bakımından etkili olmuştur. Alman'ya ile Versailles, Avusturya ile St. Germain, Bulgaristan ile Neuilly, Macaristan ile Trianon ve Osmanlı Devleti ile Sevr imzalanmış, bu antlaşmalarda mağlup devletler hem çok

fazla toprak kaybetmiş, hem de ciddi askeri kısıtlamalar ve savaş tazminatına mahkum edilmiştir ((Keegan, 2016: 11 ; Bodur, 2005: 332 ; Roberts, 2017: 456 ; Akyılmaz, 2015: 633).

II. Dünya Savaşı ise bilinen yönüyle 3 Eylül 1939'da Almanya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanıyla başlamış, bunun yanı sıra 1 Eylül 1939 tarihi -ki Almanya'nın Polonya'ya saldırı tarihidir- de birçok otorite tarafından savaşın başlama günü olarak kabul edilmiştir. Savaşın bölgesel bir savaş olmaktan çıkıp tüm dünya coğrafyasını etkileyen bir dünya savaşı haline dönüşmesi ise zaman almıştır. Almanya'nın Polonya'ya saldırısı sorası Fransa ve İngiltere, Almanya'nın askeri operasyonunu derhal durdurmasını istemiş, İtalya da sulh teklif etmişti. Polonya ise sınırlarını değil varlıklarını korumak üzere müdafaada bulunduklarını belirterek bütün mebuslarını cepheye göndermişti. İngiltere ve Fransa, Almanya'ya verdikleri sürenin bittiğini ve savaş halinin saat 11 itibariyle başladığını açıklayarak II. Dünya Savaşı'nın genişleyici etkisinin ilk işaretini de vermişlerdi. Almanya ile yakın temasta olan İtalya'nın ise bu süreçte tarafsızlığını muhafaza etmeye çalıştığı fakat bu tarafsızlığa ilişkin endişelerin olduğu da muhakkaktı (Akşam, 3 Eylül 1939: 1 ; Cumhuriyet, 3 Eylül 1939: 1).

Almanya'nın savaş yanlısı hükümetine karşın, savaşın olması ihtimaline karşı halkın derin bir endişe içinde olduğu ve manevi kuvvetinin sarsıldığını gözlemlenmişti. 1918'deki gibi bir akıbetle karşılaşılacağı endişesi vardı. Alman halkının genel endişesine rağmen, Almanya'nın ve dolayısıyla devlet lideri Adolf Hitler'in amacının "Danzig" veya "Koridor"[1] olmadığı anlaşılmıştı. Zira, onların I. Dünya Savaşı'nda kendilerine verilmesi halinde bile bunun Almanya'yı en az yirmi beş yıl tutabileceğini, onun asıl isteğinin sömürgeler ve/veya Avrupa'da daha geniş bir hegemonya olduğu muhakkaktı (Almanya'da halkın kuvvei maneviyesi şimdiden sarsılmış bulunuyor", Anadolu, 1 Eylül 1939: 3 ; "Harpten değil harbin mesuliyetinden korku", Anadolu, 1 Eylül 1939: 6).

Almanya genel tutumunu çok net bir şekilde belirlenmiş ve buna göre bir hareket tarzı oluşturmaya başlamıştı. Zira I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasında önemli gelişmeler söz konusu olmuştu. I. Dünya Savaşı bittiğinde, ardında önemli bir yıkım ve dengesi bozulmuş bir uluslar arası sistem bırakmıştı. Savaş fiili olarak bitmişti fakat savaşın getirdiği etkilere bağlı olarak oluşan sorunlar 28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Barış Antlaşması'ndan sonra devletlerin iç hesaplaşma dönemine girmeleri açısından bir milat olmuştu (Bodur, 2005: 177 ; Keegan, 2016: 38 ; Roberts, 2017: 456). Savaşın çıkış noktası olan Avrupa'da savaş sonrası yaşanan iç hesaplaşmada en etkili hareketler milliyetçi hareketlerdi. Faşist

1 Danzig veya Dantzig olarak kullanılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Versailles Antlaşması ile serbest şehir haline dönüştürülen, daha sonra Almanya ve Polonya arasında ihtilafa konu olan bölge ve bu bölgede yapılması talep edilen geçiş yolu (Armaoğlu, 2005: 147).

yaklaşımla yapılan bu hareketlerden ilki ise 28-30 Ekim 1922'de, Benito Mussolini'nin Roma üzerine yürümesiyle İtalya'da görülmüştü. Bu yürüyüş sonrası İtalya'da yönetim faşistlerin eline geçmişti (Bodur, 2005: 221 ; Jacobsen, 1989: 1 ; Keegan, 2016: 354).

İlk Dünya savaşından sonra bütün dünyayı etkileyen ikinci büyük gelişme 1929-1932 tarihleri arasında yaşanan ve Dünya'da önemli bir buhran oluşturan ekonomik krizdi. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı bütün ülkeleri kendi kendine yetecek şekilde hareket etme politikasına götürmüştü. Uluslararası ticaret kapalı ekonomi biçimine dönüşmüş, içe kapanmıştı (Armaoğlu, 2005: 251). 24 Ekim'de New York Borsası'nın çökmesi, ABD ekonomisinin ve dolayısıyla dünya ekonomisinin büyük bir krize girmesine neden olmuştu (Bodur, 2005: 269). Bu krizin ortaya çıkardığı etki tüm dünyada önemli gelişmeleri tetiklemişti. Bu gelişmelerden biri olan ve II. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesinde en büyük etkiye sahip unsur olarak kabul edilen olay Almanya'nın yönetiminde oluşan değişimdi. 30 Ocak 1933'de Adolf Hitler nasyonal sosyalistlerden ve Alman milliyetçilerden oluşan bir "milli hükümet"in başbakanı olarak iktidara gelmişti. (Milliyet, 31 Kanunusani 1933: 1).

Adolf Hitler'in iktidar döneminin başlamasına kadar Almanya'da Weimar Cumhuriyeti egemendi. Hitler 3 Şubat 1933'de Alman komutanlara yaptığı ilk konuşmada, Doğu'da hayat alanı sağlamaktan bahsederek dış politikasının hedefini açıklamıştı. 2 Ağustos 1934'de ise devlet başkanlığı ve başbakanlık makamı, Führer ve Başbakan olarak adlandırılan Hitler'in elinde toplanmıştı. Hitler artık Almanya için mutlak hakim durumuna gelmişti (Bodur, 2005: 293 ; Jacobsen, 1989: 1,3 ; "Hitler Hakimi Mutlak", Milliyet, 4 Ağustos 1934: 1).

Diğer taraftan, 3 Ekim 1933 itibariyle İtalyanlar Habeşistan'a girmeye başlamıştı. Habeşistan istilası 1936'da tamamlanmış ve bunu takiben, Almanya'nın İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakını tanımasıyla 25 Ekim'de Berlin-Roma mihveri kurulmuştu. Diğer taraftan, geç de olsa, Habeşistan'da bazı vekillerin ülkenin tümüyle İtalyan egemenliğinde olmadığı ve bir karşı müdafaanın başladığını belirtmeleri ile önemli mücadelelerin verileceğinin işaretleri de ortaya çıkmaya başlamıştı (Jacobsen, 1989: 4 ; Ulus, 25 İlkteşrin 1936: 1 ; Ulus, 26 İlkteşrin 1936: 1,6 ; Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 1 ; Jacobsen, 1989: 4). "Habeş Davası Canlanıyor", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 1).

1936'da atılan bir diğer önemli adım da Almanya ve Japonya arasında Antikomintern Pakt'ın (Komünist Enternasyonal'in faaliyetlerine karşı alınacak önlemler) imzalanması olmuştu. 25 Kasım'da imzalanan bu anlaşmanın bir gün öncesinde, gazete haberlerine göre, Japon yetkililer hem Almanya hem de İtalya ile görüşmeler olduğunu yalanlasalar da, anlaşma

sağlanmıştı. Böylece komünizme karşı bir cephe oluşturulmuş, Almanya ve Japonya komünizme karşı sıkı tedbirler uygulamak kararı almışlardı (Ulus, 25 Sonteşrin 1936: 3 ; Ulus, 26 Sonteşrin 1936: 1 ; Tan, 26 2nciteşrin 1936: 1,3 ; Jacobsen, 1989: 4). Kısa bir süre sonra, 7 Temmuz 1937'de Japonlar Lukoutschiao'ya baskın düzenlemiş, bunu takiben Çin-Japon Savaşı başlamıştı. İtalya da 6 Kasım 1937'de Antikomintern Pakt'a katılarak safını belirlemiştir. Bu aslında bir Alman ittifakıydı. Bu anlaşma komünist enternasyonal karşıtı bir ittifak olarak hayat bulmuştu (Ulus, 7 Sonteşrin 1937: 3 ; Tan, 7 İkinci Teşrin 1937: 1,8 ; Jacobsen, 1989: 5 ; Bodur, 2005: 332 ; Keegan, 2016: 46). 1938 başında, 13 Mart 1938'de ise Almanya, Avusturya'yı ilhak ederek Büyük Almanya'yı oluşturmuştu. Avusturya Cumhurreisi istifa etmiş ve ilhak için bir kanun yayınlanmıştı. Artık Hitler Avusturya'nın da Cumhurreisi olmuştu (Ulus, 14 Mart 1938: 1,8 ; Jacobsen, 1989: 6 ; Bodur, 2005: 333 ; Keegan, 2016: 46).

15-16 Mart 1939'da Bohemya ve Moravya'nın Alman Devleti'nin himayesine girmesi ve buna bağlı olarak Alman birliklerinin ilerlemesi, Macaristan'ın Karpat Ukraynası'nı topraklarına katması sonucu Münih Antlaşması'nı ihlali söz konusu olmuş, bu da savaşa doğru kesin adımlar atılması olarak görülmüştü (İkdam, 15 Mart 1939: 1 ; İkdam, 16 Mart 1939: 1). Bu gelişmeler ve Polonya sınır sorunlarına ilişkin öneri ve retler koşulların ağırlaşmaya başlaması olarak algılanınca İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Moskova'da gizli görüşmeler yapılmıştır. 14 Mart'ta Slovakya, Hitler'in baskısı sonucu bağımsızlık ilan edince Çekoslovakya'nın parçalanma süreci de başlamıştır. Diğer taraftan 17 Temmuz 1936'da İspanyada general Franco'nun önderliğinde bir askeri ihtilal sonrası başlayan iç savaş sonrası ülke nasyonalistler ve cumhuriyetçiler olarak bölünmüş ve uzun süredir devam eden İspanya iç savaşı 28 Mart 1939'da sona ermişti. General Franco, Madrid'e gelerek hakimiyetini ilan etmişti. Bu gelişmeden sonra Franko, İspanya'yı Antikomintern Paktı'na katarak önemli bir cepheleşmenin parçası olarak ortaya çıkmıştı (Jacobsen, 1989: 7 ; Bodur, 2005: 319,342 ; Akşam, 29 Mart 1939: 1 ; İkdam, 29 Mart 1939: 1,3).

İngiltere ve Fransa ise, Polonya ile ilgili olarak 31 Mart'ta, "Dantzig ve Koridor" garantisi olarak da bilinen bir garanti açıklaması yayınlayarak Almanların muhtemel amaçları konusunda tedbir almaya çalışmışlardı. (Tan, 1Nisan 1939: 1,8,9). Benzer bir güvence 13 Nisan 1939'da Romanya ve Yunanistan için de verilmişti (Jacobsen, 1989: 7 ; Bodur, 2005: 344,345 ; Keegan, 2016: 49 ; Tan, 14 Nisan 1939: 1,10). Dantzig ve Koridor meselesi savaşın henüz başlangıcındaki asıl konu gibi olsa da, Alman davasının esası çok daha farklı olarak oluşturulmuştu. Dönemin önemli diplomatı, Almanya'nın Ankara büyükelçisi ve aynı zamanda Hitler için önemli bir kişi olan Franz Von Papen yaptığı bir konuşmada "Almanya için mevzubahs olunan mesele ne Danzig veya Koridor işi değildir; belki İngiliz İm-

paratorluğunun yanı başında Almanya'nın hayat hakkına malik olup olmadığının tayinidir" diyerek Almanya'nın yeni anlayışının hedefini ifade etmiş oluyordu (Us, 1939/Vakit, 1 Eylül 1939: 1).

Avrupa'nın güney ucunda hareketli bir devlet olarak ortaya çıkan İtalya ise, 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal emişti. İtalya'nın Arnavutluk'u işgali Balkanların sıkışmasına ve tereddüt içine girmesine neden olan önemli bir gelişmeydi. Bu teşebbüs tüm Balkan ülkelerini olduğu gibi Türkiye'yi de endişelendirmişti. Yeni durumda, Almanya Romanya'yı, İtalya da Yunanistan'ı hedefe koymuştu. Bu Avrupa buhranının önemli bir işaretiydi (Bodur, 2005: 346). Bu gelişmeler ve Almanların bir kısım illeri harekatları ile 1 Eylül'den itibaren Polonya'ya taarruzun muhtemel olduğuna ilişkin direktifleri söz konusu olmaya başlayınca Amerika Birleşik Devletleri başkanı Roosevelt, 14 Nisan 1939'da bir konferans önerisi ile Hitler ve Mussolini'yi zor kullanma hareketlerinde bulunmamaya davet etmişti. Buna rağmen Hitler 31 Ağustos 1939'da saat 12.40'da taarruz için direktifini vermiş ve 1 Eylül 1939'da saat 04.45'i Polonya taarruzunun zamanı olarak kararlaştırılmıştı (Jacobsen, 1989: 7-8,170 ; Bodur, 2005: 345). Hitler'in, önceleri sulh taraftarı olarak, birçok girişimle ve savaşsız olarak kazanımlar elde etmesi, onun savaş yanlısı olmadığına dair görüşlerin oluşmasına neden olsa da, nihayetinde belli bir amacı olan ve bu uğurda Alman milletinin iktisadi buhrandan çıkmasını sağlamak isteyen bir milliyetçi olduğu görülmüştür. Uzu bir planlama çerçevesinde Hitler, Versay zincirini kırarak Almanların gönlünde yer edinmek gibi sonuçları olan birikimleriyle savaş yanlısı anlayışını fiil teşebbüse geçirmiştir. Almanya, Versay Anlaşması'nın önemli hükümlerini tek taraflı olarak feshetmişti. Bu da Avrupa'da tedirginlik yaratmıştı (Armaoğlu, 2005: 246 ; Us: 1939/Vakit, 31 Ağustos: 1-3).

Almanya'nın Polonya'ya karşı başlattığı taarruzdan bir gün sonra İtalya arabuluculuk girişiminde bulunmuş ve kendisini de "savaşçıl olmayan devlet" ilan etmişti. Savaştan 2 gün sonra 3 Eylül 1939'da Fransa ve İngiltere, Almanya'ya savaş ilan etti (Jacobsen, 1989: 12 ; Bodur, 2005: 353). Polonya'nın yalnızlığı ve 17 Eylül'de Almanya'nın Varşova'ya ulaşması sonucu Polonya haritadan silinmişti. Bu fırsatı değerlendiren Ruslar da Polonya'ya girmişti. Polonya büyük bir yıkım yaşamış fakat savaştan kurtulan askerler Fransa'nın Almanya ile savaşında piyadelerle ve İngiltere'ye sığınarak hava savunmasında pilot olarak tüm savaş boyunca mücadele etmişti. 5 Eylül'de ABD tarafsızlığını ilan ettikten bir süre sonra 17 Eylül'de Sovyetler Birliği Doğu Polonya'ya girerek Polonya'yı teslime zorlamış bunun üzerine 27 Eylül'de Polonya teslim olmuştu. Bir gün sonra Alman-Sovyet sınır anlaşması, bir diğer deyişle Polonya'nın bu iki ülke arasındaki paylaşım anlaşması imzalanmıştı (Bodur, 2005: 354 ; Keegan, 2016: 52).

Avrupa'nın doğusunda bunlar yaşanırken, 19 Ekim 1939'da İngiliz-Fransız-Türk Yardımlaşma Paktı oluşturulmuştu. Bu anlaşma Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Ankara'da karşılıklı yardım anlaşması olarak kayıt altına alınmıştı. Anlaşma, Türkiye'nin batı sınırlarından kendisine bir saldırı olması durumunda buna karşı koyabilecek etkinliğe ulaşması esası temelinde İngiltere ve Fransa ile ortak hareket etme kararıydı (Jacobsen, 1989: 12 ; Bodur, 2005: 355,356). Bu pakt (karşılıklı yardım anlaşması) hiçbir devlet aleyhine yapılmayarak sadece herhangi bir ülkeye saldırı olması durumunda söz verilen yardımların yapılması esasına dayanıyordu. (Vakit, 20 Birinciteşrin 1939: 1,3).

Amerika Birleşik Devletleri savaş dışında kalmaya karar vermiş olsa da silah satışı için "öde ve götür" uygulamasıyla isteyen devletlere silah satışını serbest bırakmıştı. Bu özellikle İngilizlerin elinin rahatlamasını sağlamıştı. Böylece ABD dolaylı yoldan da olsa Avrupa'daki savaşa müdahil olmuştu (Bodur, 2005: 357). 1939 yılı Ekim ayı biterken İtalya'da kabine değişikliği gerçekleşmişti. Tam da o günlerde, 3 Kasım 1939'da, ABD tarafsızlık durumunu İngiltere lehine bozdu. Hollanda ve Belçika 7 Kasım'da, Romanya Kralı Carol ise 13 Kasım'da savaş yanlısı devletlere aracılık teklif etmişler fakat bu teklife olumlu bir cevap alamamışlardı. Hitler'e 8 Kasım'da Münih'de yapılan suikast girişimi sonrası ortam biraz daha gerildi. 30 Kasım'da ise Sovyet-Fin savaşı patlak vermişti. Kış savaşı da denilen bu gelişme sonrası Milletler Cemiyeti, Sovyetler Birliği'ni saldırganlıkla suçlayarak Cemiyet'ten çıkarmaya karar vermişti (Jacobsen, 1989: 13 ; Bodur, 2005: 357 ; Keegan, 2016: 54).

18 Mart 1940'da gerçekleşen Brenner buluşması ile Mussolini savaşa girmeye hazır olduğunu bildirmişti . 9 Nisan'da Alman güçleri Norveç ve Danimarka'yı işgal harekatı başlatmıştı. Bir dizi çarpışma sonrası Norveç ve Danimarka işgal edildi. Bu gelişme sonrası İngiltere'de hükümet değişti ve Winston Churchill hükümeti kuruldu. 10 Haziran'da İtalya batı devletlerine savaş ilanı yapmıştı. Fakat İspanya "savaşçıl olmayan devlet" olarak kalmayı sürdürme kararı almıştı. İtalya 5-19 Ağustos tarihlerinde İngiliz sömürgesi olan Somali'yi işgal etmiş, aynı zamanda 13 Ağustos 1940'da Mısır'a karşı taarruza başlamıştı. Japonlar 22 Ağustos 1940'da Hindiçini'ye girdikten bir süre sonra, 27 Ağustos 1940'da Almanya, İtalya ve Japonya arasında Üç Devlet Paktı imzalanmıştı (Jacobsen, 1989: 14-15 ; Bodur, 2005: 360). Bir taraftan da batıya doğru seferler planları hazırlanmış ve 10 Mayıs 1940'da batı Alman taarruzu savaş ilanı yapılmaksızın başlatılmıştı. Hollanda, Belçika, İngiltere ve Fransa güçlerine karşı başlatılan taarruz 15 Mayıs'ta Hollanda'nın, 28 Mayıs'ta Belçika'nın teslimiyle sonuçlanmıştı. 5 Haziran 1940'da Weygand Hattı'na Alman taarruzu takiben 14 Haziran'da Paris savaşmaksızın teslim olmuştu. 30 Haziran'da ise İngiltere'ye ait Manş Denizi Adaları'nın işgali gerçekleşmişti. Bu gelişme-

lerden sonra, 1940 Haziran'ında Alman-Fransız ve İtalyan-Fransız ateşkesleri ardı ardına gelmişti. 22 Haziran'da ilki, 24 Haziran'da ise ikincisi yapılmıştı. Ardından İngiltere'ye yönelen Alman ordusu Rusya ile de bir cephe açmıştı (Jacobsen, 1989: 22,23 ; Bodur, 2005: 360,364).

Birinci Dünya Savaşı sonrası yapılan barış anlaşmalarında oluştuğu düşünülen kabul edilemez durumlar dünyayı bu savaştan 19 yıl sonra yeniden bir savaşın eşiğine getirmişti. II. Dünya Savaşı'nın ana gerekçeleri bunlar üzerine oturtulmuştu. Zira, Birinci Dünya Savaşı sonunda Paris'in muhtelif varoşlarında mağlup devletlere zorla imza ettirilen sulh muahedeleri önemli anlaşmazlıkların nedeni olmuş ve bu anlaşmazlıklar zamanla birçok başka etkenin de etkisiyle yeni bir savaşın da kapısını aralamıştı. (Togay, "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 5) Yaklaşmakta olduğu birçok açıdan hissedilen bu büyük savaş dünyada siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri birçok alanda etkisini göstererek önemli değişimleri tetiklemiştir. Türkiye'nin, II. Dünya Savaşı'nın yaklaştığının hissedildiği 1938-1939 tarihlerinde, içinde bulunduğu durum bu savaşa karşı tutunacağı tavrın belirleyicisi olmuştur.

2. TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİNDE DÖNÜM NOKTASI: 1938

1938 Dünya tarihinde önemli bir eşikti. 20 Şubat 1938'de, Hitler'in Çekoslovakya ve Avusturya Almanlarının kendi geleceklerini belirleme hakkına sahip olmaları gerektiğine dönük talebinin ardından 11 Mart'ta Avusturya şansölyesi Schusschnigg istifa ederek yerine Nazi yanlısı olarak bilinen Seyssınquart geçmişti. Onun daveti ile Alman ordusu Avusturya'ya girdi (Bodur: 2005, 334). Bu gelişmeyi takip eden Nisan ayında halk yüzde 99.75 gibi dikkat çekici bir oy oranıyla Avusturya'nın Almanya'ya katılmasını onaylamıştı. Diğer taraftan Çekoslovakya Cumhurbaşkanı Beneş de Südet Almanlarına özerk yönetim önermişti. 8 Eylül'de ise Çekoslovakya Südet Almanları tarafından Almanya ile birleşme isteğine dönük bir büyük miting düzenlenmiş, böylece dikkatleri üzerlerine çekmeyi başararak önemli bir mesaj vermişlerdi. Bunu takiben 1 Ekim'de Alman ordusu Südet bölgesini işgal etmişti. Oysa daha 30 Eylül 1938'de yapılan Münih Konferansı sonrası Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya başbakanlarının bulunduğu bir platformda Çekoslovakya'ya savaş açılmayacağı konusunda anlaşmaya varılmıştı.

6 Aralık 1938'de Avrupa'nın ana güç merkezinde Almanya ve Fransa arasında sınır ihlallerinin yapılmamasına dönük anlaşmaya varıldığında birçok açıdan rahatlama söz konusu olmuştu. Bu, gergin Avrupa kıtasının bir süre de olsa rahatlamasını sağlayacaktı. Öbür taraftan İtalya'da Nazi yanlısı politika önemli bir çoğunluğun düşüncesi haline gelmişti. Uzak Doğu'da da önemli gelişmeler söz konusuydu. Bunlar içinde en önemlisi 8

Haziran'da Japonya'nın Çin'in Kanton şehrini bombalamasıydı. Bu bombardımanda ölü sayısının belirlenemeyecek kadar fazla olduğu bildirilmişti. Hemen ardından, 21 Ekim'de Çin Kanton şehri Japonlarca işgal edildi.

Türkiye ise milletlerarası işbirliği kapsamında ve dünya barışı esası üzerinden politika üretiyordu. Daha 1928'de, yapılan silahsızlanma konferansı hazırlık çalışmalarına davet edilmiş olması, Türkiye'nin milletlerarası işbirliğine yakın duruşunun bir sonucuydu. Türkiye 1932'de de Milletler Cemiyeti'ne üye olarak önemli bir adım atmıştı (Armaoğlu, 2005: 335). Bu girişimleri takiben bölgesel işbirliği ve güvenlik sağlayıcı etkisi bakımından daha sonraki dönemlerde daha iyi anlaşılacak olan 1934 Balkan Antantı'nın önemli bir ortağı olmuştu. 20 Temmuz 1936 ise Montreux Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla Boğazlar ve Adalar silahlı hale getirilerek ülke genel bütünlüğü ve Boğazlar'ın korunması bakımından önemli sonuçları olacak bir kazanım elde edilmişti. Türkiye bunu 22 Haziran 1936'da İsviçre'de yapılan toplantıda sunduğu 13 maddelik tezinde dile getirmişti. Dönemin en önemli gelişmelerinden biri de Saadabad Paktı'nın imzalanmasıydı. Bu Pakt, 8 Temmuz 1937'de Türkiye, Afgnistan, Irak ve İran arasında yapılmıştı (Armaoğlu, 2005: 337,344,347 ; Uçarol, 2010: 761,766).

1938 yılı Türkiye için zor bir yıl olmuştu. Bu yılın önemli olaylarının başında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı vardır. Bu yıl içindeki önemli bir gelişme de Hatay davasının büyük bir oranda başarılması olmuştu. Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından bakıldığında 1938, Hatay davasının başarılması bakımından sevinçli, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı dolayısıyla acı ve kederli bir yıldı ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6).

1938'de Türkiye'nin yüzleştiği genel dünya durumu ise şu şekildeydi: Bir tarafta İspanya iç savaşı sürerken diğer tarafta Alman devleti Avusturya'yı ilhak etmişti. Alman ordularının Avusturya'ya davet edilmesi sonrası 10 Nisan'da Avusturya devleti Almanya ile birleşmiş oldu. Birleşme isteği Hitler'den gelmiş, oylama yapılmasını teklif etmiş, önce kabul edilen oylama isteğinden daha sonra vazgeçilince Naziler bir ayaklanmayla "çengelli haçı" 11 Mart tarihinde Viyana'da asmıştı. (Togay, "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 5). Benzer bir durum da Çekoslovakya için geçerliydi. Bu ülkenin Almanya sınırındaki Südet havalisi üç buçuk milyon Alman barındırıyordu. Fakat, bu bölge Çekoslovakya sınırlarındaydı. Bu bölge halkının girişimleri ve Almanya'nın desteği ile bölgede fiili bir durum oluşturularak Çekoslovakya'dan ilhakı sağlanmıştı. Lehler de bir kısım araziyi almıştı. Bu Çek cumhurbaşkanının istifası sağlanmıştı (Togay, "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 5).

İtalya'nın Akdeniz'de egemenlik kurma çalışmaları ve Habeşistan işgali sonrası Kızıldeniz, Arap Yarımadası, Afrika ve Hint Okyanusu tehdidi veya işgali İngilizleri tedirgin etmiş, bu aynı zamanda Avrupa sulhünü zorlaştırmıştı. Bu nedenlerle endişe eden İngiltere ile İtalya, İspanya iç savaşındaki İtalyan gönüllüleri çekmesi sonrasında, anlaşabilmişlerdi. Fakat Fransa ile İtalya arasında anlaşmazlık oldukça derindi. Bu nedenledir ki, İngiliz-İtalyan anlaşmasına rağmen Akdeniz tam bir sorun yumağı olmaktan çıkmamıştı. İspanya'da süren iç savaşta gönüllü İtalyanların İngiltere-İtalyan anlaşması ile geri çekilmesi savaşı bir ölçüde vahametinden uzaklaştırmış fakat General Franko'nun İngiliz ve Fransızlarca kabul edilmemesi, sorunu yeniden Almanlar ve İtalyanlar nezdinde problemli kılmıştı. Çok önemli bir iç savaşın yaşandığı İspanya aynı zamanda Avrupa'nın geri kalan kısmını da etkilemekteydi. General Franko kuvvetleri bir şehrin zaptedilmesi için 54 kez saldırı düzenlemiş, bu da yaşanan savaşın ne kadar yıpratıcı ve yıkıcı olduğunu göstermiştir (Togay, "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 5 ; "İspanyada çok şiddetli sokak muharebesi oldu", Cumhuriyet, 3 İkincikanun 1939: 1,3).

Türkiye'nin batıya açılan kapısı ve Avrupa anakarasının önemli bir parçası olan Balkanlar'da ise tam bir sükunet hakimdi. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Balkan ülkeleri arasında tam bir uyum, iyi anlaşma ve dayanışma anlayışı mevcuttu. (Togay, "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 5). Türkiye'nin önem verdiği ve devamlılığında önemli katkılarının olduğu Balkan İtilafı kuvvetini muhafaza ediyordu. Askeri yöneticilerin ve dışişleri bakanlarının toplantıları düzenli bir şekilde yapılmaktaydı. Yugoslavya ve Bulgaristan ebedi dostluk anlaşması yapmıştı. Bulgar ve Yunan ihtilafları sonlanmış, bundan Türkiye de faydalanarak ihtilaflı bölgelere Türk askerinin girmesi sağlanmıştı (Togay, "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 5). Ülke, dış siyasi gelişmeler ve buna bağlı olarak atılan adımlarla meşgulken, içinde bulunulan siyasi, sosyal ve ekonomik şartların getirdiği ağırlığı en hafif şekilde atlatmanın çarelerini de aramaktaydı.

2.1. 1938'de Siyasi Durum

1938'in genel dış politika açısından en önemli konusu şüphesiz yaklaştığını hissettiren bir Avrupa savaşıydı. Bu, bölgedeki tüm ülkeleri olduğu gibi Türkiye'yi de yakından ilgilendiriyordu. Fakat ülkenin iç meseleleri de önemli bir ağırlık taşımaktaydı. 1938 yılına gelmeden önce Türkiye'nin siyasi durumuna ilişkin bazı önemli gelişmeler olmuştu. Dersim isyanı bunlardan biriydi. Bu isyan 1930'lu yıllar boyunca ülkenin gündemini önemli ölçüde meşgul etmişti. Çeşitli safhalar şeklinde olsa da isyanın bastırılması ve bölgede güvenliğin ülke bütünlüğü açısından sağlanması mümkün olmuş fakat bu uzun bir süre almıştı (Keskin, 2018: 153). Diğer sorun ise Hatay (Sancak) meselesiydi. Hatay meselesi, başta Fransa olmak

üzere, dış siyasetin müdahil olduğu bir konuydu.

1938 yılının hemen başında, daha önceden önemli kriz aşamaları yaşanmış olan Hatay meselesine ilişkin Fransızlarla görüşmeler başlatılmıştı. 26 Ocak'ta Cenevre'de yapılmaya başlanan bu yeni aşama görüşmeleri bazı yeni siyasi tavırları da beraberinde getirmişti. Ülkenin genel siyasi tavrı ve buna bağlı olarak oluşturulan politikalarda Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün büyük bir etkisi vardı. Onun Hatay meselesine yaklaşımı, "şahsi meselem" diyecek kadar öncelikli ve hassastı. Bu bakımdan bu meselenin çözümü sürecine sürekli müdahil olmuş ve önemli kriz anlarında sonucu etkileyecek kararlar almıştı. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1929 ekonomik buhranı çerçevesinde, devletçilik anlayışına uyan ekonomik kararlara etki eden yönlendirmeler yaptığı gibi, 1930 Serbest Fırka denemesinde Türk siyasi hayatına yön verici teşebbüslerde de bulunmuştu. Bunun yanı sıra tüm Milli Mücadele süreci boyunca birlikte hareket ettiği askeri ve siyasi liderlerle de zaman zaman farklı hareket tarzları tercih ettiği, hatta İsmet İnönü gibi çok yakın çalışma birliği içinde bulunduğu siyasetçilerle yollarını ayırdığı zamanlar da olmuştu. Bütün farklı siyasi davranışlara rağmen 1938 yılına gelindiğinde ülkenin ortak hedefleri ve milli meseleler konusundaki yaklaşımları ittifakla karar altına alınarak çözülmeye çalışılmaktaydı. Bu temel milli meselelerin başında şüphesiz Hatay gelmekteydi. Hatay halkı da kendi içinde bulundukları durumun çözümü için Türkiye'den büyük bir beklenti içine girmişlerdi. Bölgedeki çeşitli kesimlerden Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e talepler gelmekteydi. 1938 Mart ayında Gazi Mustafa Kemal'in sağlığına ilişkin bazı haberlerin çıkması Hatay Meselesi'nin çözümü aşamasında halkı da tedirgin etmişti. Bu ayda sağlık durumuna yönelik verilen sıhhat raporu bazı tedirginlikleri de beraberinde getirmişti. Gazi Mustafa Kemal'in sıhhatine ilişkin yapılan haberlerden şikayetçi olan halk Mersin'e gelerek o sıralarda güney gezisinde olan lideri ziyaret etmek istemişti ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: s. 6 ; "Menfur İşaalardan Müteessir Olan Hatay Halkının Atatürk'e Tazimleri", Ulus, 24 Mayıs 1938: 1).

Gazi Mustafa Kemal özellikle Hatay bölgesinde yaşanan gelişmelere dikkat çekmek ve durumu ciddiyetle ele aldıklarını göstermek bakımından 1938 Mayıs'ında Mersin, Adana ve Silifke'yi kapsayan incelemelerde bulunmak üzere güney bölgesine gitmişti. 24 Mayıs'ta Mersin' e uğramış ve ardından Adana'ya geçmişti ("Büyük şef dün Adana'dan Ankara'ya hareket ettiler", Akşam: 25 Mayıs 1938, 1). Gazi Mustafa Kemal bu geziyle Hatay konusunda halkı teskin ve durumu tespit için bölgeye ziyarette bulunmuştu. Ulusal basının yanı sıra yabancı basının da ilgisini çeken Hatay meselesine ilişkin bazı yabancı gazeteler de Atatürk'ün Hatay meselesi ile yakından ilgilenişini ve bu gezinin önemini dile getirmişlerdir. Hatta "Hatay İşi Atatürk'ü şahsen alakadar eden bir meseledir" diyerek bir makale

yazan Samo Prova gazetesi (Belgrad); "Atatürk Hataylıları kurtaracağını vaat etmişti. Aradan on sene geçti. Atatürk gibi millet mevzubahis olunca hiçbir tereddüt bilmeyen bir adam için bu çok uzun bir devredir" diyerek konunun çözümünün yaklaştığını ima etmişti ("Hatay İşi Atatürk'ü şahsen Alakadar eden bir meseledir", Akşam, 25 Mayıs 1938: 1, 13).

Gazi Mustafa Kemal, Hatay meselesi konusunda yaşanan son gelişmelerden dolayı Bakanlar Kurulu'nun İstanbul'da acilen toplanmasını isteyerek, bu toplantıda ayrıca Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın da bulunmasını bildirmişti. Zira durum kritik bir aşamaya gelmiş ve sorunun çözümsüz bir noktaya doğru gittiği, Hatay'da elde edilen kazanımların kaybedilme riskinin oluştuğu görülmüştü. Gazi Mustafa Kemal'in başkanlığında Savarona'da toplanan Bakanlar Kurulu, yaklaşık dört buçuk saat süren toplantıda önemli kararlar almıştı. Bu toplantının belki de en önemli sonucu yakın zamanda Türk ordusunun Hatay'a girmesi yönünde alınan karardı. Başvekil Celal Bayar, toplantı sonrası yaptığı açıklamada Hatay meselesinin on güne kadar hallolacağını bildirmişti ("Vekiller heyeti Atatürk'ün başkanlığında bu gün fevkalade ictima edecek", Akşam, 20 Haziran 1938: 1 ; Akşam, 21 Haziran 1938: 1,13 ; Keskin, 2018: 186-187 ; "Atatürk Kabineye Riyaset Etti", Ulus, 21 Haziran 1938: 1).

Hatay'da yaşanan olağanüstü gelişmeler bazı kararlar almayı zorunlu kılıyordu. Zira, bu sırada Hatay'da Türk evleri işgal ediliyor ve malları yağmalanıyordu. Bu konuda Başvekil Celal Bayar her türlü tedbir için yetki isteneceğini de belirtmişti. Bu gelişmeden sonra 21 Haziran 1938'da Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne nota vererek Hatay'daki Milletler Cemiyeti Komisyonu ile ilişkileri kestiğini açıklamıştı. Orgeneral Asım Gündüz ve beraberindeki heyet de Hatay'a gönderilmişti. 29 Haziran'da Başvekil Celal Bayar TBMM'de ülkenin genel durumuna ilişkin yaptığı bir konuşmada "bu milli dava ancak Hatay'ı Türk ekseriyeti içerisinde bir hükümet kurmuş ve Türk kültürü ile idare olmuş bir halde görmekle hallolunabilir" diyerek meselenin çözümünde hedeflenen nihai amacı göstermişti ("Milletler Cemiyeti komisyonunu tanımıyoruz", Akşam, 22 Haziran 1938, 1 ; Akşam, 30 Haziran 1938, 1 ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: s. 6 ; "Komisyon İle Münasebeti Kestik", Ulus, 22 Haziran 1938: 1 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 26, İctima 3, 83. Birleşim, 29/6/1938: 508).

Bu kararlı tutumdan sonra 1938 Temmuz ayında önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. Hatay sorunu bu ayda kökünden halledilerek, Hatay'a giden heyetle Fransa arasında bir itilafname imzalanmıştı. 3 Temmuz'da imzalanan bu anlaşma önemli kazanımlar sağlamıştı. Bunu takiben Türk askeri Hatay'a girmişti ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6). Anlaşma Cenevre ve Londra'da da olumlu karşılanmıştı. Başlangıçta önemli bir sorun olarak Türkiye ve Fransa ara-

sında gerginliklere ve anlaşmazlıklara neden olan Hatay meselesi gelinen noktada Türk-Fransız dostluğunun oluşmasında önemli bir etki yaratmıştı. Fransızlarla yapılan bu anlaşma Hatay'da askeri işbirliğine de temel oluşturarak, Hatay'ın geleceğine yönelik görüşmelerin ivedilikle başlamasını da sağlamıştı (Akşam, 4 Temmuz 1938: 1). Yapılan görüşmeler sonrasında, 4 Temmuz 1938'de Ankara'da Türk-Fransız Dostluk Anlaşması imzalanmış ve Türk öncü birlikleri Hatay'a girmişti. Türk-Fransız anlaşması münasebetiyle Fransız gazetelerinde de bazı makaleler yayınlanmış, Paris Soir gazetesi "yakın şarkın en kuvvetli ve en disiplinli ülkesi ile bu kadar sıkı bir anlaşmadan dolayı sevinebiliriz" diyerek yapılan anlaşmanın ve bunun sağlayacağı işbirliğinin önemini dile getirmişti (Akşam, 9 Temmuz 1938, 1). Aynı günlerde Fransız Hariciye Nazırı Bonnet "anlaşma yalnız Hatay meselesini halletmekle kalmıyor, şarki Akdeniz'de hatta umum Avrupa vaziyeti üzerinde tesir yapacaktır" diyordu ("Fransız kabinesinin bir toplantısı", Akşam, 9 Temmuz 1938: 2).

İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı bu günlerde Türkiye'nin siyasi hamleleri ve kabiliyeti Almanya'nın da dikkatini çekmekteydi. Alman dışişleri bakanı Riddentrop Türkiye'nin Montreux ve Hatay meselelerinde izlediği politikalar ile revizyonist bir devlet olduğunu, bu nedenle de kendileriyle yani revizyonist devletlerle birlikte hareket etmesinin daha doğru olacağını belirtmiş, buna ilişkin önerilerde de bulunmuştu. Dönemin Dışişleri Bakanı N. Menemencioğlu buna Türkiye'nin komşuları ile ilişkileri çerçevesinde bu tür ilişkiler geliştirdiğini, bunun başka türlü anlaşılmaması gerektiğini söyleyerek bu teklifi reddetmişti (Bodur, 2005: 336).

Gazi Mustafa Kemal rahatsızlığının da zaman zaman nüksettiği bu süreçte son Bakanlar Kurulu toplantısını yine Savarona'da yapmıştı. Yaklaşık üç saat süren bu toplantıda da önemli görüşmeler yapılmış ve memleket meselelerinin yanı sıra Hatay konusunda gelinen durum değerlendirilmişti ("Kabine Atatürk'ün riyasetinde toplandı", Akşam, 10 Temmuz 1938: 1).

Türk-Fransız anlaşması çerçevesinde ve Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde Hatay'da seçimler yapılarak Hatay'ın yeni statüsü için adımlar atılmaya devam edilmişti. 2 Ağustos'ta yapılan seçimlerin sonucuna göre Meclis'e 22 Türk mebus girmiş ve böylece çoğunluğu sağlamışlardı. Hatay Millet Meclisi 2 Eylül'de açılarak faaliyetlerine başlamıştı. Bağımsız bir yönetim biçimi olarak yeni siyasi yapısına kavuşan Hatay'ın devlet başkanlığına Tayfur Sökmen seçilmişti ("Hatay Meclisinde 22 Türk mebusu bulunacak", Akşam, 3 Ağustos 1938: 1 ; "Yaşasın müstakil Hatay", Akşam, 3 Eylül 1938: 1 ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; Uçarol, 2010: 772).

Türkiye bir taraftan ulusal meselelerle ilgilenirken diğer taraftan da, dünyanın içinde bulunduğu hassas dengeler açısından askeri gücünü zinde

tutmak için çalışmaktaydı. Zaman zaman farklı bölgelerde yapılan askeri manevralar bu bakımdan önemliydi. Temmuz 1938'den itibaren planlanan ve doğu illerinde yapılan büyük askeri manevralarla bunu sağlamaya ve ordusunu hazır halde tutmaya özen gösteriyordu. 24-27 Ağustos 1938'de gerçekleştirilen Elazığ Palu bölgesinde gerçekleşen ve oldukça önem verilen Doğu Manevraları'nı Başvekil Celal Bayar'da yerinden takip etmişti. Tatbikatlar Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın kontrolünde başarılı bir şekilde tamamlanmıştı. Siyasi gücün önemli bir unsuru da ülkenin askeri kabiliyeti olarak görüldüğünden Elazığ merkezli bu tatbikatlara büyük önem veriliyordu. Bu askeri manevralardan sonra 8 Eylül'de Güney Manevraları başlatılmış ve Gaziantep'te gerçekleştirile bu manevralar yine Mareşal Fevzi Çakmak gözetiminde yapılmıştı ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; "Doğu manevraları tam bir muvaffakiyetle devam ediyor", Akşam, 27 Ağustos 1938: 1).

Dönemin siyasi karakteri, ülke güvenliğini sağlamanın yanı sıra, öncelikle bölgesel işbirliğini oluşturmak ve buna bağlı olarak genel dünya siyaseti içinde kendine yer edinmek anlayışından geçiyordu. Bu çerçevede, 8 Temmuz 1937'de Türkiye-Irak-İran ve Afganistan arasında imzalanan Saadabad Paktı'nın 14 Ocak 1938'de TBMM'de onaylanması sağlanmıştı. Yine Mart 1938'de Türkiye-Mısır Dostluk Muahedesi iki ülke bakanları arasında teati edilmişti. Türk Hariciye Nazırı Tevfik Rüştü Aras ve Mısır Hariciye Vekili arasında mutabakatı sağlanan bu dostluk ve işbirliği anlaşması bölge barışı ve güvenliği açısından da önemliydi ("Şark Paktı Dün Tahran'da İmzalandı", Akşam, 9 Temmuz 1937: 2 ; Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; "Asya Paktının İmzası", Ulus, 9 Temmuz 1937: 1,4 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 22, İctima 3, 28. Birleşim, 14/1/1938: 101-102).

Diğer taraftan Türkiye, Balkan Antantı çerçevesinde çalışmalarını sürdürmekteydi. 25 Şubat 1938'de, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Başvekilleri ve Hariciye vekillerinin de hazır bulunmasıyla Ankara'da toplanan Balkan Konseyi, Habeşistan'ın İtalya'ya ilhakının tanınması ve General Franko hükümeti nezdinde ajanlar gönderilmesi konularını ele almıştı. Bunun yanı sıra Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde 27 Nisan-2 Mayıs tarihleri arasında Başvekil Celal Bayar Yunanistan'a gitmiş ve iki ülke ilişkileri açısından pekiştirici gelişmeler yaşanmıştı. Ayrıca Türk-Yunan mumzam paktı imzalanmıştı. Bu anlaşma 30 Teşrinievvel 1930 ve 14 Eylül 1932 muahedelerine ilave olarak Ankara'da parafe edilmiş olan anlaşmanın tamamlanmasına yönelik bir çalışmaydı. Türkiye ile Yunanistan arasında Atina'da dostluk ve tarafsızlık anlaşması 27 Nisan'da imza edilmişti. Anlaşma 15 Temmuz 1938'de yürürlüğe girmişti. Türkiye ile Yunanistan'ın yakınlaşmasında ana neden İtalya'nın Balkanlar üzerindeki tehdidi ve Bulgar siyasetinin etkisiydi. Mayıs 1938'de yine Başvekil Celal Bayar

Romanya ve Bulgaristan'a giderek önemli görüşmeler yapmıştı. (Bodur, 2005: 335 ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; "Başvekilimiz 11 de Atina'ya Vasıl Oluyor", Akşam, 27 Nisan 1938: 1,4 ; "Balkan Antantı Konseyi bu gün Ankara'da toplanıyor", Ulus, 25 Şubat 1938: 1,8).

Balkan Konferansı sonrası Balkan ülkeleriyle ilişkiler hızla gelişmeye başlamıştı. Başvekil Celal Bayar 9-14 Mayıs tarihleri arasında Yugoslavya'yı ziyaret etmişti. Yugoslav gazetelerinden yapılan alıntılara göre ilişkilerin geliştirilmesinin öneminin özellikle vurgulandığı ve bu yönde çalışmaların yapılması gerektiği belirtilmekteydi. 19 Haziran'da ise Romanya Kralı Karol Türkiye'ye gelmiş ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Savarona yatında misafiri olmuştu ("Başvekilimiz bu gece Belgrad'da Parlak Tezahüratla Karşılanacak", Akşam, 9 Mayıs 1938: 1,5 ; Akşam, 21 Haziran 1938: 1,13 ; "Dost ve Müttefik Romanya'nın Kralı ile Büyük Şefimiz Atatürk İstanbul'da Hususi Görüştüler", Ulus, 21 Haziran 1938: 1).

Balkan Antantı'na bağlı ülkeleri 31 Temmuz 1938 Balkan Antantı ile Bulgaristan arasında bir anlaşma yaparak kendi aralarındaki sorunları çözmede kuvvete başvurmayacaklarına dair kararla bölge güvenliğine çok önemli bir katkı sağlamıştı. Selanik'te yapılan anlaşma ile Lozan Anlaşması esası çerçevesinde hudutta bulunan gayri askeri alana Türk askerinin girmesi mümkün olmuştu. Montreux ile Boğazlar'da sağlanan gelişme Selanik'te yapılan anlaşma ile bu sefer Edirne'de hayata geçirilmişti. Ülkelerin kendi ara sınırlarında ve özellikle de Türkiye-Yunanistan-Bulgaristan sınırlarında var olan 30 kilometrelik silahsızlandırılmış sınır alanlarının durumu değiştirilerek bu ara alanlar silahlandırılmıştı. Bu, ülke sınırlarına dahil olmasına rağmen, bağımsız ülke anlayışına uymayan "hakim olunamayan sahaların" varlığını ortadan kaldırmasını sağlamış, böylece bu ülkeler tam toprak hakimiyetlerini sağlayabilmişlerdi. Bunu takiben önemli bir gelişme de 16 Eylül tarihi itibariyle Bulgaristan'daki Türk okullarında öğretimin Türk harfleriyleyapılmasının kabulünün sağlanmasıydı. ("Kahraman ordumuz yarın sabah Edirne'ye giriyor", Akşam, 19 Ağustos 1938: 1,4 ; Bodur, 2005: 336-337).

1938 yılı gerek Hatay Meselesi'nin çözümü gerekse dış ilişkiler ve özellikle Balkan ülkeleriyle oluşturulan dayanışma ve dostluk temasları bakımından olumlu sonuçlar alınan bir yıl olmuştu. Fakat bu yıl aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti tarihi için önemli bir dönemin bitişi olarak da tarihe geçmişti. Ekim ayından başlayarak, Gazi Mustafa Kemal'in sıhhi durumunda ani kötüleşmeler başlamıştı. 18 Ekim'de verilen ilk raporda durumun ciddiyeti belirtilmiş, ayın 23'üne kadar her gün raporlaştırma yapılarak duyurulmuştu. 23 Ekim'de kısmi iyileşme olmuş ve durumu bir süre böyle devam etmişti. 9 Kasım'da ise sıhhi durumun normal seyrinden

çıktığı rapor edilmiş, 10 Kasım 1938'de öğle vakti verilen raporda ise Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün aynı gün saat 9.05'de vefat ettiği bildirilmişti. 1 Kasım 1938'de TBMM başkanlığına Abdulhalik Renda'nın yeniden seçilmesinden sadece on gün sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk vefat etmişti (Resmi Gazete, Sayı: 4059, 10 Teşrinisani 1938: 10847 ; "Bütün memleket matem içinde", Akşam, 10 Teşrinisani 1938, 1 ; "Türk Milleti! Kurtarıcını ve en büyük evladını kaybettin. Sen sağ ol. Mukaddes vazifen onun eserini yaşatmak ve devam ettirmektir", Akşam, 11 Kasım 1938: 1 ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6). Bu vefat ülkeyi derinden üzüntüye boğmuştu. Milli Mücadele'nin lideri ve yeni cumhuriyetin kurusu Gazi Mustafa Kemal bir süredir önemli bir hastalıkla mücadele etmekteydi. Gazi Mustafa Kemal'in ölümü sadece yurt içinde değil, yabancı ülkelerde de üzüntüyle karşılanmıştı. Yabancı gazetelerde onun büyüklüğüne değinilerek, tarihe mal olan liderliği vurgulanmaktaydı (Akşam, 12 Teşrinisani 1938: 2). Dolmabahçe Sarayı önünde halkın ziyaretleri ve naşının Ankara'ya gönderilecek olmasından dolayı veda etmek isteyenler tarafından oluşturulan kalabalıkta zaman zaman izdihamlar yaşanmış ve bu izdihamlarda onbir kişi hayatını kaybetmişti (Haber. Dolmabahçe Önündeki Müessif Hadise Hakkında Resmi Tebliğ", Akşam, 19 Teşrinisani 1938: 3).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından bir süre önce İsmet İnönü ile bazı sorunlar yaşamış ve onun hükümetinin istifasıyla da hükümeti kurma görevi Celal Bayar'a verilmişti. Celal Bayar da hükümeti kurarak Başvekalet görevine başlamıştı. Gazi Mustafa Kemal Dolmabahçe'de vefat ettiğinde Celal Bayar Başvekildi. Fakat, çok kısa bir süre içinde Cumhurbaşkanı seçimi yapmak üzere toplanıldığında namzed olarak İsmet İnönü gösterilmiş ve 11 Kasım'da yapılan seçimde 348 oyla ve ittifakla Cumhurbaşkanı olmuştu. Aynı gün Celal Bayar hükümeti istifa etmiş, yeni hükümeti kurmakla yeniden Celal Bayar görevlendirilmişti. Celal Bayar'ın kurduğu kabine aynı gün açıklanmıştı. Yeni Kabinede, Gazi Mustafa Kemal döneminin dahiliye ve hariciye vekilleri olan Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras yer almamışlardı. Dahiye Bakanlığına Refik Saydam, Hariciye Bakanlığına ise Şükrü Saraçoğlu atanmıştı ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; "Parti Grubu toplandı. İsmet İnönü Reisicumhur namzedi seçildi", Akşam, 11 Kasım 1938: 1 ; "Meclis dün İsmet İnönü'yü ittifakla Reisicumhur seçti", Akşam, 12 Kasım 1938: 1 ; Resmi Gazete, Sayı: 4061, 12 Teşrinisani 1938: 10855,10856).

İsmet İnönü Gazi Mustafa Kemal sonrası yeni dönemde geçmişte muhalif saflarda olan ve bu nedenle bir süredir siyasetten uzak bulunan Milli Mücadele komutanlarını ve tanınan simalarını yeniden siyasi yaşamın içine davet etmişti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın lideri olan Kazım Karabekir bunlardan biriydi. İsmet İnönü onunla 18 Aralık 1938'de Çan-

kaya'da görüşerek siyasete girmesine yönelik tavsiyelerde bulunmuştu. 31 Aralık'ta yapılan ara seçimlerde eski mualiflerden Kazım Karabekir, Fethi Okyar ve Hüseyin Cahit Yalçın milletvekili seçilmişti (Akşam, 1 Kanunusani 1939: 1,13 ; "Kazım Karabekir'in Beyanatı", Akşam, 19 Kanunuevvel 1938, 1). Milli Mücadel yıllarında "yüzellilikler" olarak nitelenen ve ülkede faaliyetlerine yasak getirilenler de Haziran 1938'de hazırlanan bir af kanunu çerçevesinde affedilmişlerdi. Onlar arasında yurda dönenlerden bazıları da siyasete girerek ülkeye hizmet etmek üzere girişimlerde bulunmuşlardı ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 26, İctima 3, 83. Birleşim, 29/6/1938: 482-484).

İsmet İnönü tüm gücü elinde toplarken aynı zamanda geçmişte muhalif olarak siyaset yapanları da CHP çatısı altına alarak daha kontrol edilebilir bir siyasi ortam oluşturmaya çalışmaktaydı. Zaten, 26 Aralık'ta Ankara'da toplanan CHP olağanüstü kurultayında Gazi Mustafa Kemal "ebedi reis/ebedi şef" İsmet İnönü de "değişmez umumi reis/milli şef" olarak belirtilmişti ("Büyük kurultay bu gün Ankarada toplanıyor", Akşam, 26 Kanunuevvel 1938: 1,7).

2.2. Sosyal Yaşamda Öncelikli Konular

Milli Mücadele'den zaferle çıkan Türk milleti, Gazi Mustafa Kemal'in rehberliğinde yeni bir yola girmişti. Hızla yapılan devrimler ve bu devrimlerin oluşturduğu yeni düzen birçok temel sorunu çözerken bazı sorunları da beraberinde getirmişti. Geçmişi sınırlı olarak benimseyen veya tamamen reddeden anlayışların varlığı toplumun yeni döneme uyumunu zorlaştırıyordu. Buna rağmen önemli bir aşama kaydedilmiş ve toplumsal uyum ve birliktelik birçok alanda sağlanabilmişti. 1930'lu yıllara gelindiğinde, 1929 yılının ekonomik buhranının da etkisiyle önemli bir toplumsal gerginlik söz konusuydu. Bunu fark eden Gazi Mustafa Kemal, Serbest Cumhuriyet Fırkası marifetiyle toplumsal gerginliği minimize etmek üzere hareket ettiyse de yaşanan gelişmeler bu amaca ulaşılmasına mani oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesi yaşanırken ortaya çıkan Menemen Olayı ciddi ve sıkı toplumsal politikaları uygulama gerekçesi oluşturdu. Bir süredir devam eden ve sonradan adı genel olarak Dersim Meselesi olarak söylenen isyan hareketi ülkede ciddi krizlerin oluşmasına neden olmuştu.

Dersim'de ortaya çıkan isyan hareketi askeri tedbirlerle bastırılmıştı. Bölgede halkın isyancılar tarafından etki altına alınmasıyla baş gösteren hareket 1930'lu yıllar boyunca, değişik isimler altında önemli süreçlerden geçmişti. Sonunda devlet bölgede hakimiyet kurarak sosyal, iktisadi ve hukuki zemini bölge halkı ve ülke menfaatleri çerçevesinde iyileştirmeye başlamıştı ("Dersimde toplu şekavetin vukuu bertaraf edilmiştir", Akşam,

30 Ağustos 1938: 1,8 ; Keskin, 2018: 151-158). Başvekil Celal Bayar da bölgeye giderek bölgenin imar ve iskanıyla yakından ilgilenmişti. Doğu Anadolu'da yapılan askeri manevralar bu hareketin sona erdirilmesi sürecine önemli bir katkı sağlamış, 24 Ağustos'ta başlayan manevralar 3 gün sürdükten sonra 26 Ağustos'da saat onsekizde bitirilmişti. Bu 16 yıl önce, 26 Ağustos 1922 tarihine bir atıf olarak düşünülmüştü. Manevraları yöneten Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak Gazi Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek ordunun başarılı harekatını bildirmişti (Akşam, 29 Ağustos 1938: 1,4).

Batılı güçlerin Avrupa anakarasında önemli bir gerginlik içinde bulundukları bu dönemde Türkiye bir taraftan dış diğer taraftan da iç sorunlarla uğraşmaktaydı. 1930'lu yıllarda sosyal hayatı etkileyen önemli olaylar meydana gelirken toplumun genel sükunetini bozan etmenlerden bazıları da deprem, sel gibi önemli doğa olaylarıydı. 19 Nisan 1938'de Kırşehir ve çevresinde deprem olmuş ve 200'e yakın kişi hayatını kaybetmişti. 3143 evin yıkıldığı bu büyük afet Ankara'da bazı binaların bacalarının da yıkılmasına neden olmuştu ("Dünkü zelzelede 10 köyde 200 köylü öldü", Akşam, 20 Nisan 1938: 1,10) 1938'de ülke genelinde zelzeleler zaman zaman tekrarlıyordu. Diyarbakır'ın bazı kazaları, Kırşehir, Ankara, Eskişehir zelzelenin meydana geldiği şehirlerdi. Ardından yeniden Kırşehir ve Yozgat şehirleri ile Ankara vilayetinin Keskin kazasında oluşan depremler önemli hasarlar oluşturmuştu. Yaşanan zelzelelerden ölenler olduğu gibi binaların zarar görmesi sonucu elli bin kişi de açıkta kalmıştı (Akşam, 15 Mayıs 1938: 1,13 ; "Son zelzelede 6 köy tamamen harap oldu", Akşam, 18 Mayıs 1938: 2 ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6). 1938 aynı zamanda su taşkınlarının da yoğun olduğu bir yıldı. Toplumunun büyük bir oranı çiftçilikle geçinen ülkede bu taşkınların toplum hayatına birçok yönden etkisi vardı. Ege'de Gediz ve Menderes ırmaklarında su taşkınları meydana gelmişti ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?"Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6). Kasım ayında da Urfa'da büyük bir sel 44 kişinin ölümüne neden olmuştu. Cezire bölgesinde 9 Aralık'ta Fırat Nehri'nin taşması sonucu birçok yer sular altında kalmış ve 9 vatandaş ölmüş, 40 kişi de kaybolmuştu.

Bu yıl içinde ülke sınırları dahilinde var olan sosyal sorunların yanı sıra Hatay'da bulunan Türklerin temel sorunları ile de yakından ilgilenilmekteydi. Hatay'da Mayıs ayı içinde vuku bulduğu konusunda bazı şikayetlerin olduğu ve oluşan basıklara dair Alevilerin Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e şikayetlerde bulundukları, seçim serbestisi konusunda haksızlığa uğradıkları, hükümet baskısına maruz aldıkları, bu nedenle bu baskının ortadan kaldırılmasını ve iptal edilen intihap serbestisinin temin edilmesini istemişlerdi. Gazi Mustafa Kemal bu konularla oldukça yakından ilgilenmişti ("Hatay'daki Alevilerden Atatürk'e telgraf", Akşam, 15 Mayıs 1938:

1). Bir taraftan da Başvekil Celal Bayar bölgede yaşayan halka, hakkından davasından emin insanların davranışı olan itidal ile intizar edilmesini tavsiye etmişti ("Parti grubunda Hatay davası: son safhanın icap ettirdiği tedbirler alınıyor", Akşam, 18 Mayıs 1938: 1,6).

1938 yılının önemli toplumsal meselelerinden biri de komünist ilişkiler nedeniyle ülke içinde oluşan siyasi kamplaşmaların etkinliğini ortadan kaldıracak çalışmaların yapılmasına ilişkindi. Komünist ideolojiye yakınlığı ile bilinen veya bu ideoloji çevresinde faaliyet gösterdiğine kanaat getirilenlere karşı önemli kovuşturmalar yapılmaktaydı. Özellikle askeri faaliyetler çerçevesinde yapılan çeşitli girişimler yine asker mahkemeleri tarafından cezalandırılmaktaydı. Bu konuda önemli mahkumiyetler verilmişti. Türkiye'nin sonraki dönemlerinde oldukça bilinen bir siması olacak olan Nazım Hikmet'de bu mahkumiyet alanlar arasında bulunuyordu. Donanma Komutanlığı'na bağlı bulunan askeri mahkemenin verdiği mahkumiyet kararı hem siyasi hem sosyal alanda önemli sonuçlar doğurmuştu. Fakat yine 1938 Haziran ayında, daha önceden İstiklal Mahkemeleri kararı ile mahkum olan 150'likler olarak bilinen çoğu siyasi birçok kişi bir af kanunu kapsamında affedilmişti. Bu kanun savunulurken dönemin Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun "büyük milletler ve büyük şefler cezalarında ve aflarında daima büyük hamleler yaparlar. Türk milleti, onun şefi çok büyüktür. Affı da eserleri gibi büyük olacaktır" sözleri kanunun ne derece sahiplenildiğini ve Milli Mücadele döneminde alınan bazı kararların değişen süreçte sosyal barış anlayışı çerçevesinde nasıl tersine bir kararla hayata geçirildiğini göstermesi bakımından önemliydi. Kanuna çok önemli eleştiriler yapılmış ve karşı görüşler belirtilmişti. Fakat kanun yine de kabul edilmişti ("Af Kanunu layihası mecliste hararetli münakaşalardan sonra ittifakla kabul edildi", Akşam, 30 Haziran 1938: 1,8,10).

Bu tür sosyal bütünleşme ve toplumsal barış çalışmalarının yapıldığı 1938 yılının şüphesiz en önemli gelişmesi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatıydı. Onun vefatı Türkiye'de toplumsal yapıda önemli derecede etki yapmıştı. Tan Gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman'ın Gazi Mustafa Kemal'in sağlığına ilişkin yazısı dolayısıyla üç ay süreyle kapatılması, ülkede bu kurucu lidere karşı gösterilen hassasiyetin en bariz örneklerinden biriydi. Görünen haliyle Gazi Mustafa Kemal toplumun birleştirici unsuru görünümündeydi. 26 Eylül 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda ilk komasını atlatana kadar önemli bir sağlık sorunu yaşamamış olan Gazi Mustafa Kemal 17-19 Ekim tarihleri arasında ağır bir komaya girmişti. Girilen komaya ilişkin yayınlanan bir resmi tebliğde genel gelişme ve muayenelerden bahsedilerek vaziyetin tüm tedavilere rağmen ciddiyetini muhafaza ettiği belirtilmişti ("Atatürk'ün sıhhı vaziyeti hakkında resmi tebliğ", Akşam, 17 Teşrinievvel 1938: 1). Genel sağlık durumu hızlıca ve gitgide ağırlaşan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1 Kasım TBMM açış konuşmasını başba-

kan Celal Bayar okumuştu: "Memleketimizi her gün daha çok kuvvetlendirmek, her sahada her türlü ihtimallere karşı koyabilecek bir halde bulundurmak ve dünya hadisatının bütün safahatını büyük bir teyakkuzla takip etmek sulh sever siyasetimizin dayandığı esasların başlıcasıdır" sözleriyle Gazi Mustafa Kemal, Başbakan Celal Bayar'ın ağzından halka hitabetmişti ("Meclis bugün Atatürk namına Başvekil'in nutku ile açılıyor", Akşam, 1 Teşrinisani 1938: 1 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 27, İctima 4, 1. Birleşim, 1/11/1938: 3-7).

Gazi Mustafa Kemal 8 Kasım'da ikinci ağır komaya girmişti. O günün gazeteleri vaziyetin ciddi olduğunu ve endişe verici bulunduğunu belirtmişlerdi. Artık arka araya her gün genel sıhhi durum tebliğleri yayınlanmaya başlanmış ve bu gelinen son durum kamuoyuyla paylaşılmıştı (Akşam, 9 Teşrinisani 1938: 1). Tarihler 10 Kasım'ı gösterdiğinde Dolmabahçe Sarayı'ndan tüm memlekete acı bir haber paylaşılmış, ülkenin kurucu lideri Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat ettiği bildirilmişti. Hükümet resmi tebliğlerle bu acı haberi bütün ülkeye duyurmuştu ("Bütün memleket matem içinde", Akşam, 10 Teşrinisani 1938: 1 ; "Kemal Atatürk Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır", Akşam, 10 Teşrinisani 1938: 1). Gazi Mustafa Kemal'in naaşı 19 Kasım 1938'de İstanbul'dan Ankara'ya, ebedi istirahatgahına defnedilmek üzere yola çıkarılmıştı (Akşam, 19,20 Teşrinisani 1938:1).

2.3. Ekonomik Durum, Ticari İlişkiler ve Yatırımlar

1929 yılında başlayan ve tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkileyen ekonomik daralma ülkeyi yeni arayışlara ve mevcut durağanlıktan çıkmaya itmişti. Dünya buhranının Türkiye üzerinde olumsuz etkileri birçok alanda kendini göstermeye başlamıştı. Cari bütçe açığı ve döviz sıkıntısı ağırlaşmıştı. Dünya bunalımının ortaya çıktığı dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisi parlak bir durumda değildi Liberal politikalar olumlu sonuç vermemişti. 1930-32 yılları bir bakıma buhrandan çıkış için önemli kararların ve bir bakıma arayışların yılları oldu. Bu dönemde Celal Bey (Bayar) İktisat Vekili olarak özel girişimcileri destekleyen yumuşak bir devletçilik anlayışını sürdürmekteydi (Tezel, 2015: 252 ; Çavdar, 2003: 294).

Buhranı getirdiği yeni durum, ülkede belirli oranda uygulanmaya çalışılan liberal ekonomik anlayışın bırakılmasını ve yerine devletçilik politikalarının uygulanmasını zorunlu kılmıştı. Bu dönem tam tanımlamayla devletçi endüstrileşme dönemiydi. Batılı demokrasilerin ve liberal piyasanın çöküşü bu tercihin en önde gelen nedenlerinden biriydi. Bu da ekonomik anlamda Türkiye'yi Sovyet ekonomik programlarına yaklaştırmıştı. Daha 1934 yılında, pamuklu mensucat fabrikalarının Ruslar yardımıyla kurulmasına ilişkin sanayi programındaki çalışmaların devam ettiği ve

gerekli adımların atıldığı görülmeye başlanmıştı. Kayseri'de, Nazilli'de ve Konya'da girişimler yapılmaktaydı. İzmit'te kağıt fabrikası temeli atılırken, Kütahya'da porselen fabrikasının ve ayrıca İstanbul'da Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın kurulmasına dönük çalışmalar yoğunlaşmış, bazı temel atma törenleri de gerçekleştirilmişti. Bu törenlere Başvekil İsmet Paşa (İnönü) ve dönemin İktisat vekili Celal Bey (Bayar) de katılmışlardı. Dönemin genel görünümü korumacılık ve kamu kesimi ağırlıklı endüstrileşme politikaları esası üzerine inşa edilmiş bir durum arz ediyordu (Milliyet, 3 Ağustos 1934: 1 ; Milliyet, 4 Ağustos 1934: 1-2 ; Parasız, 2004: 60,66).

1938'e gelindiğinde hem iç hem de dış ticaret alanında önemli faaliyetler yapılmaktaydı. Henüz 1938 yılı Ocak ayında Türk-Rumen Ticaret Anlaşması imzalanmıştı. Denizbank kurulmuş, bunun yanı sıra devletleştirme çalışmaları çerçevesinde İzmir Telefon Şirketi 24 Ocak'ta devlet bünyesine alınmıştı. Şubat ayında ise Merinos Fabrikası ve Gemlik Sun'i İpek Fabrikası açılmıştı. 10 Temmuz'da ise İzmit'te Klor Fabrikası'nın temeli atılmıştı. Ayrıca selüloz fabrikasının işletmesinin açılması da planlanmıştı. Makine montajlarının tamamlanması için yoğun çalışmalar yapılarak fabrikanın hizmete sunulması için önemli bir süreç yürütülmüştü ("Selüloz Fabrikası Ağustosta İşletilecek", Akşam, 20 Kanunuevvel 1938, s. 2. ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6 ; "İzmit Klor fabrikasının temeli bu gün atılıyor", Akşam, 10 Temmuz 1938: 1,6 ; Akşam: 20 Kanunuevvel 1938: 2).

Dönemin önemli ekonomik unsurlarından biri de altındı. Bu dönemde altın ticaretine dair yeni kararlar alınmıştı. Daha sonraki zamanlarda da altın ticaretinin serbest bırakılmasına ilişkin yeni kararlar alınacaktı. Bunun yanı sıra 13 Mart'ta İstanbul Borsası üç sene için kapatılarak Ankara'ya nakledilmiş, Ankara Borsası da 1 Nisan'da Maliye Bakanı Fuat Ağralı tarafından açılmıştı. Bunu takiben 5 Eylül'de, küçük esnafın her türlü ihtiyacına cevap vermek üzere Ankara'da Halk Bankası açılarak hizmete sunulmuştu. Halk Bankası ile birlikte Halk Sandığı da açılmıştı (Resmi Gazete, Sayı: 4217, 27 Mayıs 1939: 11820-11821 ; Ankara'da Halk Bankası ve halk sandığı açıldı", Akşam, 6 Eylül 1938: 4).

1938 yılında önemli devletleştirme çalışmaları yapılmıştı. Bu yıl içinde yapılan önemli devletleştirmelerinden birisi de Mayıs ayında gerçekleştirilen İstanbul Elektrik Şirketi satın almasıydı. Hükümet devletleştirme politikaları çerçevesinde bu satın almayı 23 Mayıs'ta gerçekleştirmişti. Dönemin Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Meclis bütçe görüşmelerinde üç ecnebi şirketin daha satın alınacağını açıklamıştı. Satın almayı bizzat Ali Çetinkaya imzalamıştı. Eylül ayında ise İstanbul Tramvay şirketini almak üzere harekete geçilmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 25, İctima 3, 67. Birleşim, 26/5/1938: 27-28 ; "İstanbul Elektrik Şirketi tamamen hü-

kümete geçti", Akşam, 24 Mayıs 1938: 1,4. ; "Mecliste Bütçe Müzakereleri", Akşam, 27 Mayıs 1938: 1,11 ; "Tramvay şirketi de nafia vekaletine geçiyor", Akşam 6 Eylül 1938: 2 ; "İstanbul Elektrik Şirketi Satın Alma Mukavelesi Nafia Vekaletinde İmzalandı", Ulus, 24 Mayıs 1938: 1).

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik darlık Haziran ayında İngiltere'den 16 milyon sterlin kredi alınmasını zorunlu kılmıştı. Alınan bu kredi ülke ekonomisinin acil sorunları için kullanılmak üzere ekonomiye kazandırılmıştı. 27 Mayıs'ta imzalanan Türk-İngiliz İstikraz anlaşması TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girmişti. 26 Temmuz'da bir yıllığına imzalanan Türk-Alman Ticaret Muahedesini takiben Ekim ayında Türkiye'yi ziyaret eden Alman İktisat Nazırı doktor Walther Funk beraberindeki heyetle 6-11 Ekim tarihleri arasında bazı görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmeler neticesinde bir iktisadi anlaşma gerçekleştirilmiş ve bu çerçevede 150 milyon liralık kredi açılması kararlaştırılmıştı. Kredi sanayi, askeri ve bayındırlık alanlarında kullanılacaktı. Bunu takiben de Türk- İtalyan Ticaret Anlaşması, 30 Haziran 1940'a kadar geçerli olmak üzere imzalanmıştı. Aralık ayında ise Türk-Amerikan Ticaret Muahedesi imzalanarak önemli bir dış ticaret ilişkisi sağlanmıştı ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 7 ; Akşam, 18 Mayıs 1938: 1,6 ; Akşam, 29 Haziran 1938: 1 ; "Yeni Türk-Alman ticaret muahedesi imzalandı", Akşam, 26 Temmuz 1938: 2 ; "Almanya Türkiye'ye kredi açıyor", Akşam, 8 Teşrinievvel 1938: 1,5 ; "Türk-İtalyan ticaret anlaşması dün merasimle Ankara'da imza edildi", Akşam 16 Teşrinievvel 1938: 2 ; " Türk-Amerikan ticaret anlaşması parafe edildi", Akşam, 19 Kanunuevvel 1938: 1). Yine yakın tarihlerde Türkiye-İsveç arasında ticaret müzakereleri başlatılmıştı (Cumhuriyet, 3 İkincikanun 1939: 3).

Bir taraftan da Balkan Matbuat ve İktisat Konseyi İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda toplanarak önemli görüşmeler yapılmış, ileriye yönelik kararlar alınmıştı. Balkan Matbuat Birliği Kongresi ve Balkan Paktı Ekonomik Konseyi olarak da adlandırılan bu oluşum çalışmalarına 7 Nisan'da başlamıştı ("Balkan İktisad Konseyi ile Matbuat Kongresi bu gün Yıldız Sarayında açılıyor", Akşam, 7 Nisan 1938: 1,4). Bu yıl içinde önemli alt yapı çalışmaları yapılmış ve devam etmekte olan ulaşım seferberliğinde ciddi mesafeler kat edilmişti. 18 Şubat'ta Balkan memleketleri demiryolu konferansı İstanbul'da toplanmıştı. Bu bölgesel ulaşım ve altyapı işbirliği açısından önemli bir gelişmeydi. Ülke içinde ise ulaşım yatırımları devam etmekteydi. 8 Ekim'de Ankara-Erzurum demiryolu Erzincan'a ulaşmıştı. Aralık ayında Sivas-Erzincan demiryolu hattı açılarak hizmete sunulmuştur ("İlk tren dün tezahürat içinde Erzincan'a girdi", Akşam, 9 Teşrinievvel 1938: 1,13 ; Akşam, 20 Kanunuevvel 1938: 1 ; "Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 7).

Bir tarım ülkesi olan Türkiye'de ziraata verilen önem yapılan çalışmalarla ortaya konulmaya çalışılıyordu. Büyük Ziraat ve Köy Kalkınma Kongresi 27-30 Aralık tarihleri arasında Ankara'da toplanarak önemli kararlar alınmıştı. Kongreye katılımın yoğun olması dolayısıyla Halkevinde planlanan faaliyet TBMM'de yapılmıştı. Kongrede bir konuşma yapan Başvekil Celal Bayar "Köy ve Ziraat Kalkınma davası büyük milli davalarımızın en başında gelir. Kongre bu istikamette milli seferberliğe mesned olmalıdır. Türk köylüsü büyük Türk tarihinin, daima büyük kalmış adsız kahramanıdır" diyerek konunun önemine işaret etmişti. Ziraat Kongresi'nde verilen kararlarda köy kalkınması için memleket on mıntıkaya ayrılmış ve planlı bir şekilde bölgesel kalkınma planlaması kararlaştırılmıştı. ("Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 6,7 ; "Ankara Halkevindeki Müsamere", Cumhuriyet, 2 İkincikanun 1939: 1,7 ; "Ziraat Kongresi Ayın 27'sinde toplanıyor", Akşam, 18 Kanunuevvel 1938: 2 ; "Birinci köy ve ziraat kalkınma kongresi yarın açılıyor", Akşam, 26 Kanunuevvel 1938: 1 ; "Ziraat kongresi başvekilin mühim bir nutku ile açıldı", Akşam, 28 Kanunuevvel 1938: 1 ; Cumhuriyet, 4 İkincikanun 1939: 1,7). Tarımsal faliyetlere destek bakımından önemli bir açığı kapatmak amacıyla 24 Haziran 1938'de Toprak Mahsülleri Ofisi'nin kurulmasına dair kanun TBMM'de kabul edilmişti ("Toprak mahsulleri ofisi", Akşam, 24 Haziran 1938: 2 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 26, İctima 3, 80. Birleşim, 24/6/1938: 309-318).

17 Mayıs'ta ülke ekonomisi için büyük önemi olan ve ağır sanayide ihtiyaç duyulan Divriği demir madenleri işletmeye açılmıştı. 13 Temmuz'da İstanbul'da yapılan ve Türk sanayisi ve teknolojisi için oldukça değerli görülen ilk Türk uçağı İstanbul'dan Ankara'ya uçuşu sırasında İnönü mevkiinde düşmüştü. Bu bir tecrübe olması bakımından önemli bir girişim olarak milli sanayi için bir milad olmuştu.

İkinci Dünya Savaşının yaklaşması ile siyasal gerginlikler artmıştı. Bu silahlanma yarışını hızlandırınca Türkiye de önemli oranda savunma harcaması yapmak durumunda kalmıştı. Silah ithalatı ticaret dengesi açığını tetikleyen unsurlardan biri olarak önemli daralmalara neden olmuştu. Türkiye ekonomisi 1939 yılına girerken önemli ölçüde devletçi politikalar ekseninde hareket etmişti. Bu bir bakıma bazı kontrolleri sağlasa da genel olarak dünyanın içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal meselelerin çözümünde tek başına yeterli sonuç elde edemiyordu (Tezel, 2015: 254).

3. SAVAŞ YILI: 1939

Bir gazete köşe yazısında, İngiltere başvekilinin bir makalesine atıfla, yeni yılda bir harp tehlikesinin ihtimal dahilinde olmadığına, savaş olma ihtimali durumunda güçlenen İngiltere'nin geliştirdiği sanayisiyle önemli ölçüde savaşa hazır bulunduğuna, Fransa gibi müttefiklerin kendi sınır-

larına yakın olması dolayısıyla onu müdafaaya zorunlu olduğuna, buna rağmen Avrupa'daki devletlerin çeşitli görüşmeler neticesi birçok sorunu belli anlaşmalarla stabil hale getirdiklerine değinilmekte ve bu durumda Avrupa'da bir savaşın ortaya çıkma olasılığının oldukça düşük olduğunun gözüktüğü ifade edilmekteydi (Togay, Siyasi İcmal: "1939 Senesine Nasıl Giriyoruz", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 2).

Basında bu tür görüşler olsa da farklı bakış açılarıyla kaleme alınmış başka önemli yaklaşımlar da mevcuttu. Bu görüşlerden birine göre İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olan asıl sürecin başlangıcı Almanya'nın Avusturya'yı ilhakıydı. Fakat bu ilhaktan sonra olaylar durağanlaşmış ve bir bakıma sükunetin hakim olduğu Avrupa'daki karşılıklı durum stabil hale gelmişti. Yine de İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına neden olan asıl unsurlar bu gelişmeden sonra olgunlaşmaya başlamıştı. 1939 yılı başında Türk basınında yayınlanan bir makale bu konuyu özetler mahiyetteydi: "*Almanya bundan sonra yazın manevra bahanesile ordusunu seferber ettikten sonra, Çekoslovakya ile kozunu paylaşmak istedi. Evvela, Südetler için yalnız muhtariyet talep eden Almanya, İngiltere ile Fransa'nın zaafını anlayınca, Südet mıntıkasını Almanya'ya ilhak etmek arzusunu gösterdi. Çekoslavakya'nın iki büyük müttefiki vardı: Fransa ile Sovyet Rusya ve iki küçük müttefiki vardı: Yugoslavya ile Romanya. Buna mukabil dört de düşmanı vardı: Almanya, İtalya, Lehistan ve Macaristan. İtalya'nın Çeklerle düşmanlığı dolayısile idi. İtalya, dostumuzun düşmanı bizim de düşmanımızdır diyerek bu davada Almanya'nın tarafını iltizam etti. Çekoslovakya ile sınırdaş olan Almanya, Lehistan, Macaristan bu ülkeyi taksime kalkıştılar. Ne Çekoslavakya müttefikimizdir, ona taarruz edilirse harbederiz diyen Fransa'nın lafta kalan yardımı, ne de Çekoslovakya ile olan ittifakı, ancak Fransa harekete gelince işleyecek olan Sovyet Rusya'nın dostluğu ve ne de Çekleri kurtarmak için harbetmek istemeyen İngiltere'nin muzahereti Çekoslovakya'yı kurtaramadı. Çekoslovakya meselesinin bu şekilde halli Avrupa'nın bilhassa sevkulceyşi ve askeri müvazenesini hem maddeten hem manen bozdu ki 1939'da harb olursa bu yüzden olacaktır.*" (Daver, Tahminler : "1939'da Harb Olacak mı ?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 3). Avrupa için 1939 yılının henüz başında bu tür düşünceler söz konusu iken Uzakdoğu'da durum biraz daha farklıydı. Japonya'da Prens Konoye kabinesi istifa etmişti. Yerine Hiranuma'nın yeni kabineyi kurması bekleniyordu. 4 Ocak 1939'da Japonya'da faşist Hiranuma başbakan olarak iş başına geldiğinde yeni yönetimin izleyeceği politika tedirginliğe neden olmuştu ("Japonya'da Buhran", Akşam, 4 Kanunusani 1939: 2). Dönemin demokrasi öncüsü olarak kabul edilen ABD diktatörlüklere ve aşırı otoriter rejimlere yönelik önemli uyarılar yaparak dünya siyasetinde denge unsuru rolüne soyunmuştu. ABD Başkanı Roosevelt: "Diktatörlük çocuklarımızın serbest ve liyakatli insan gibi yetişme-

lerine mani olmakta, onları bir makineye esir edilmiş dama taşları haline getirmektedir" diyerek endişesini paylaşmıştı. Silahlanma yarışı ve herkesin meselesini masada değil silahla çözme niyetinde olmasının sakıncalı olduğuna ilişkin bir yaklaşım söz konusuydu ("Amerika Cumhurreisi diktatörlükler aleyhine bir nutuk neşretti: Mesaj İtalya'da endişe Almanya'da da şiddetli infial uyandırdı", Akşam, 6 Kanunusani 1939: 1,10).

Bir taraftan bu düşünceler paylaşılırken diğer taraftan emperyalist amaçlar uğruna önemli bir silahlanma yarışı tüm dünyada hakim olmaya başlamıştı. Avrupa'nın o dönemde en hareketli ve aykırı politikalar üreten ülkesi olan Almanya 14 Şubat'ta 35 bin tonluk, adına Bismarck denilen savaş gemisi denize indirmişti. Törende Almanya'nın lideri Hitler de bulunmuş ve yaklaşık elli bin kişilik bir topluluk törene katılmıştı ("35 bin tonluk ilk alman zırhlısı denize indirildi", Akşam, 15 Şubat 1939: 5).

1939 yılı başında oluşan bazı iyimser düşüncelerin aksine öncelikle Avrupa'da olmak üzere önemli siyasi çalkantılar ve bölgesel savaşlar kendini göstermeye başlamıştı. 1 Nisan'da İspanya milliyetçileri İspanya iç savaşını resmen bitirseler de yeni dönemde Avrupa'da oluşmaya başlayan ittifaklara uzak kalması mümkün olamayacaktı. Nihayetinde 7 Mayıs'ta İspanya Milletler Cemiyeti'nden ayrılma kararı aldı. Yeni ittifakların ana ülkesi Almanya'ydı. Almanya hızla güç kazanan ve bu güce orantılı olarak kendi çevresindeki ülkeleri tehdit etmeye başlayan dizginlenemez bir ülke olmaya başlamıştı. 22 Mayıs'ta Almanya ve İtalya arasında Berlin'de politik ve askeri ittifak içerikli çelik paktı imzalanmıştı. 7 maddelik, mütekabil esaslar üzerinden ve on senelik bir pakt olarak belirlenmişti. Alman gazetelerine göre Alman-İtalyan ittifakı harp tehlikesine karşı oluşturulmuştu. Bu gazetelere göre demokrasiler Alman-İtalyan zırhına hücum eden arılar gibidirler Almanya barışçı ve savaş karşıtı görüntüsünde güven vermek niyetiyle 30 Mayıs'ta Danimarka ile saldırmazlık anlaşması imzalamıştı ("Alman-İtalyan İttifak paktının esas maddeleri", Akşam, 22 Mayıs 1939: 2).

6 Nisan'da Paris'te buluşan Fransız ve İngiliz yetkililer Almanya'nın tehdidine maruz kalan Polonya'ya destek olmak amacıyla bir karara varmışlardı. İngiltere, Fransa ve Polonya, herhangi bir yabancı saldırı durumunda karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalayarak bir bakıma yeni bir müttefiklik oluşturmuşlardı. Bundan iki gün sonra, 8 Nisan'da İtalya Arnavutluk'a girerek Tiran'ı işgal etmişti. Almanya ve İtalya'nın tehditkar politikalarını gören Rusya 30 Nisan'da İngiltere ve Fransa'ya karşılıklı yardım ittifakı önermişti. 23 Ağustos 1939'da ise Almanya-Rusya saldırmazlık paktı imzalanmıştı. Bu pakt her iki ülkenin birbirlerine karşı güven, dış tecavüzlerde tarafsızlık, karşılıklı saldırıda ise diğerinin serbest olması esası üzerinden kayda alınmıştı ("Alman-Sovyet paktının üç hükmü vardır", Akşam, 23 Ağustos 1939: 1). Bu karışık siyasi ilişki sarmalı Avrupa'da henüz bir dengenin oturmadığının açık kanıtı niteliğindeydi

Öte yandan Türkiye de bu gelişmeleri yakından takip ediyordu. 30 Mayıs 1930'da Türk basınında yayınlanan bir makale, Türkiye'nin ittifakları, ordusunun hazır bulunuşu ve özellikle Türkiye'nin savaş merkezi Avrupa'ya göre coğrafi konumunun korunaklı olmasına önemli atıflar yaparak ülkeyi kalkındırmak, memleketin inşasını arttırmak, nüfusu çoğaltmaya ve kuvvetlenmeye devam etmek gerektiği üzerinde durmuştu (Yazman, "Dünya Buhranı Müvacehesinde biz niçin korkmayız?", Akşam, 30 Mayıs 1939: 4).

1939 Ocak ayında yayınlanan bir makalede dünyada bir savaş olup olmayacağına dair yapılan analiz birçok konunun anlaşılması bakımından önemli ipuçları vermişti. Makalede: "1939 senesi milletlerin ve dünyanın siyasi hayatında, dört mevsime ayrılmış mücerred ve alelade bir yıl değildir" denilmekteydi. Makaleye göre 1939'da savaş olup olmayacağının tabi bir meseleyi araştırı gibi cevaplanamaz. Makale, siyasi hayatın senelerinin birbirine bağlantılı olduğu, takvim seneleriyle benzerlik göstermediği bu bakımdan içinde bulunulan yılda yaşanacak olayların bir, iki veya birkaç on yıl öncesindeki gelişmelerle doğrudan ilişkili olabileceğini belirtir. Makale'de "*1938'de, hatta 1937'de, 1936'da veya 1919'da cereyan eden siyasi hadiseler, bir zincir halkaları gibi birbirine bağlıdır ve harb bu zincirin veya kablonun bir ucundan başlayarak bütün halkalardan geçer ve öteki ucundaki barut fıçısını patlatabilir*" denilmektedir. Asya ve Avrupa'da devam eden savaşların genel dünya savaşı niteliği taşımadığı, Avrupa uzak garbında ve Asya uzak şarkındaki savaşların yıllardır sürüp giden bir miras niteliği aldığı, Almanya'nın çok da ses çıkarılmayan Avusturya ilhakının bu anlamda bir Dünya Savaşı niteliğinde görülemeyeceği bu yazıda belirtilerek, bunların şüphesiz 1939'daki yeni gelişmelere etkisi olacağı belirtilmiştir. Asıl olarak 1939'da bir dünya savaşının patlak verip vermeyeceğinin daha geniş bir etkileşim sonucunda ortaya çıkabileceğini, bu kanlı mirasların yeni bir savaşa etkisinin olacağını belirtir (Daver, Tahminler : "1939'da Harb Olacak mı ?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 3).

Tarih 29 Ağustos 1939'u gösterdiğinde Avrupa'da birçok açıdan cepheler kurulmuştu. Kendine, Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalatılan Versay Barış Anlaşması'nda haksızlık yapıldığına inanan ve bu anlaşmayla kaybettiklerini yeniden kazanmayı planlayan Almanya 29 Ağustos'ta Polonya'ya "Danzig" ve "Koridor"a ilişkin bir ültimatom vermişti. Danzig ve koridor meselesi, Hitlerin isteğiyle Danzig'in Almanya'ya ilhakını ve Polonya'nın deniz yolu olarak bilinen koridorun üzerinde doğu Prusya ile asıl Almanya'yı birbirine karada doğrudan doğruya bağlayacak otomobil hattının Almanya tarafından yapılmasını istemesi olarak bilinir. Bu talep Polonya'yı seferberliğe itmişti. İngiltere ile Polonya arasında daha önceden varılan karşılıklı teminat esaslı anlaşmanın gereği olarak konuya İngiltere'nin kayıtsız kalmaması nedeni ile Avrupa genel politikasında seviyesi

hızla artan bir gerginlik oluşmaya başlamıştı ("Politika: Danzig ve koridor meselesi", Akşam, 30 Mayıs 1939: 4).

Bu gergin ortama rağmen, ilk aşamada İngiltere ile Almanya arasında bir müzakere olması ihtimali doğmuş fakat ardından bu gerçekleşmeyince 1 Eylül'de Alman askerleri Polonya'ya girmişti. 3 Eylül'de ise İngiltere ve Fransa, Almanya'ya savaş ilan etmişti. Bu ciddi çatışma riski ve dünya savaşına dönüşebilecek gerginlik aşamasında ABD başkanı Roosevelt ülkesinin tarafsızlığını ilan etmişti. ABD'nin 5 Eylül'de tarafsızlığını ilan etmesinden 12 gün sonra, 17 Eylül'de Sovyet askerleri de Polonya'ya girmeye başlamıştı ("Harp tehlikesi azaldı", Akşam, 30 Ağustos 1939: 1 ; "Hitler İngiltre'ye Cevap Verdi", Vakit, 30 Ağustos 1939: 1,10 ; "Polonya'da Umumi Seferberlik Yapıldı", Vakit, 30 Ağustos 1939: 1,10 ; "Bugünkü Vaziyet: Amerika, İspanya ile Yugoslavya, Belçika Bitaraf Kalıyorlar", Tan, 6 Eylül 1939: 1 ; "Sovyet Orduları Polonya'da İleri Hareketine Başladılar" Tan, 18 Eylül 1939: 1).

3.1. 1939'da Siyasi Durum

1938 yılında Türkiye'de şüphesiz en önemli olay, devletin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüydü. Ülkenin kurucu liderinin ölümünün getirdiği sarsıcı durum birçok siyasi unsurun yeni döneme uyumunu da zorlaştırmıştı. 1939 yılının 1938'den devreden birçok sorunu mevcuttu ve bu sorunların seçilecek yeni Cumhurbaşkanının yönetim anlayışıyla çözüme kavuşturulacaktı. Yeni Cumhurbaşkanının seçimi kısa bir süre içinde gerçekleşti. Gazi Mustafa Kemal'in son yıllarında, bazı nedenlerle görevden ayrılmış olan İsmet İnönü oybirliğiyle seçilerek görevine başlamıştı. Cumhurbaşkanı her ne kadar ittifakla seçilmiş olsa da şüphesiz gizli kalan birçok anlaşmazlıklar da mevcuttu. İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Gazi Mustafa Kemal'in sağlığının son birkaç yılında ondan ve siyasetten uzak kalmıştı. Şüphesiz bu durum, geçmişte anlaşmazlıklara kaynaklık eden ana meselelerin çözümüne ilişkin olarak temel yaklaşımlar konusunda yeni dönemde daha farklı bir siyasi, sosyal ve ekonomik tutumun sergileneceğinin de habercisiydi.

İsmet İnönü, Gazi Mustafa Kemal Atatürk döneminde bazı anlaşmazlıklar nedeniyle Başbakanlık görevinden ayrılmıştı. Yerine Celal Bayar hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Gazi Mustafa Kemal'in ölümünden sonra ilk değişim de Celal Bayar ile yaşandı. Bayar Hükümeti 25 Ocak'ta istifa etmiş, yerine Refik Saydam hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Refik Saydam, Celal Bayar Hükümeti'nde İçişleri Bakanıydı. Aynı zamanda parti genel sekreterliği görevini de yürütüyordu. Celal Bayar'ın istifasına ilişkin teklifi de o vermişti "Celal Bayar Kabinesi Bu gün İstifa etti", Akşam, 25 Kanunusani 1939: 1 ; Goloğlu, 2013: 16-18).

Diğer taraftan daha Ocak ayının 10'unda bağımsız milletvekilleri Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele CHP Meclis Grubu'na katılmışlardı. Bu İsmet İnönü'nün muhalif siyasileri CHP içine alma planının önemli basamaklarından biriydi. Yeni yönetim bir taraftan iç siyasi birlik oluşturmaya yönelik girişimlerde bulunurken diğer taraftan da bu birliğin içinde ülke yönetiminde etkin olacak belirli bir kadroyu da bir araya topluyordu. İnönü'nün genel tavrı siyasi muhalif unsurları kendi yanına çekmek ve kendine sadık siyasetçileri de ülke yönetiminde etkin kılmaktı. Böylece muhalifleri kendi partisi içinde kontrolünün daha kolay olacağını düşünüyordu. 5 Temmuz tarihinde Enver Paşa'nın çocuk ve torunlarının yurda alınmalarına ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geri dönmelerine izin verilmesi de yeni bir siyasi yaklaşım olarak dikkat çekmekteydi. Fakat bir taraftan da dünyada önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Yavaş yavaş bir savaş beklentisi oluşmaya başlamıştı. Türkiye'nin de bu gerilim sürecinde önemli kararlar alması gerekiyordu.

Türkiye, 21 Şubat'ta İspanya'daki Franco rejimini resmen tanımıştı. Bu tanıma Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın Balkan Antantı çerçevesinde ittifakla kararlaştırdıkları bir tutumdu ("Balkan Antantı Konseyi resmi tebliğ neşretti", Akşam, 23 Şubat 1939: 1,10). 12 Mayıs'ta ise Türk-İngiliz Ortak Bildirisi imzalanmıştı. Bu bildiri ile Türkiye sulh cephesinde yer alacağına karar vermiş oldu. Bu bir deklarasyondu ve karşılıklı yardımı öngörüyordu. Türkiye barışı kurtaran bir siyasetle, öncelikle Balkan ülkeleriyle bu birliği oluşturma politikası güdüyordu. Aynı görüşmeleri Fransa ile de yapılmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştı. Bu çalışmalar sonucu 23 Haziran'da Türk-Fransız ortak bildirisi imzalandı (Bodur, 2005: 347 ; "Türkiye bütün kuvvetile sulh cephesine iltihak etti", "İngiltere ile karşılıklı yardım ve müzaheret için anlaştık", "Fransa ile de görüşmelerin yakında iyi bir netice vermesi bekleniyor", Akşam, 13 Mayıs 1939: 1,9,11 ; "Tür-İngiliz Anlaşması", Cumhuriyet, 13 Mayıs 1939: 1).

Avrupa'da oluşan ittifaklar ve bu çerçevede Türkiye'nin bulunduğu konum onu kendi saflarında görmek isteyen ülkelerin sayısını arttırmıştı. Türkiye dengeli bir şekilde Balkan Antantı çalışmalarını sürdürüyordu. Fakat İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya arasında oluşturulan paktın içine Türkiye ve Polonya'nın da dahil olması istenmekteydi. İngiltere her ne kadar bu yaklaşımı onaylamayıp paktta yer ala ülke sayısının üçte kalmasından yana olsa da bu yönde bazı taleplerin oluştuğu açıktı. İngiltere de bunu tamamen dışlamıyordu "Üçler paktı Türkiye ve Lehistanın da iştirakiyle beşler paktına çevrilmesi isteniyor", Akşam, 7 Temmuz 1939: 1,10).

Türkiye'nin kendi saflarında bulunmasının önemini bir süre sonra daha net olarak fark eden İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile olan siyasi ilişkilerinde de yeni bir yaklaşım içine girdikleri gözüküyordu. Türkiye ile Fransa önemli adımlar atarak bir anlaşma imzalamışlar ve bu çerçevede

Türkiye'nin çok önem verdiği Hatay davasının nihayete ermesi konusunda anlaşmışlardı. Bu yeni anlaşma Hatay'ın Türkiye'ye iltihakını sağlayarak sorunun tam olarak çözülmesine imkan vermişti. 23 Haziran'da Türkiye ile Fransa arasında, Türkiye-Suriye arasındaki toprak sorunlarının da tamamen sona ermesini sağlayan bu anlaşma, büyük oranda Gazi Mustafa Kemal döneminde kat edilmiş büyük gelişmelerden sonra Türk dış siyaseti açısından çok büyük bir kazanım olmuştu. Bu anlaşma sonrası 29 Haziran'da Hatay Meclisi Türkiye'ye katılma kararı almış ve hemen ardında tüm kurumlara Türk bayrağı asılmıştı ("Türk –Fransız anlaşması dün Pariste imzalandı", Akşam, 24 Haziran 1939: 1 ; "Hatay devleti dünden itibaren tarihe mal oldu", Akşam, 30 Haziran 1939: 1,8 ; Bodur, 2005: 349 ; Resmi Gazete, Sayı: 4249, 4 Temmuz 1939: 12108-12111). Bu gelişmeden kısa bir süre sonra, 7 Temmuz'da, Hatay vilayetinin kurulmasına ilişkin yasa çıkarılarak kanuni süreç de tamamlanmıştı. Hatay Sorunu ile oldukça yakından ilgilenen ve tüm süreç boyunca bölgede önemli ve kritik çalışmalar yürüten Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer Hatay valiliğine atandı ("Hatay vilayetine dair kanunlar Mecliste alkışlarla kabul edildi", Akşam, 8 Temmuz 1939: 1,7 ; "Hatay valiliği: B.Şükrünün tayini yüksek tasdike iktiran etti", Akşam, 13 Temmuz 1939: 2 ; BCA 030-18-01-02-87-68-6 ; BCA 030-10-0-0-225-515-23).

Dış siyasette önemli başarılar elde eden Türkiye Cumhuriyeti iç siyasi denge açısından tipik Tek Parti anlayışı ile hareket ediyordu. 3 Haziran'da Tek Parti sistemi içinde Meclis'te yeni bir yaklaşımla Müstakil Grup üye seçimi yapılmıştı. 7 Haziran'da ise CHP Tek Parti yönetimi devlet ve parti yönetimini yeniden ayırma kararı alarak önemli bir siyasi hamle yapmıştı. 5 Temmuz'da da valilerin CHP il başkanlığı görevlerine son verilmişti. ("Valiler parti başkanlıklarından ayrılıyorlar", Akşam, 6 Temmuz 1939: 1,13).

Türkiye'nin dış ve iç siyasetindeki gelişmeler sürerken Avrupa'nın yeni bir savaşın eşiğinde olduğu çok net bir şekilde hissedilmeye başlanmıştı. Türkiye bu savaşın dışında kalmak konusunda oldukça dikkatli bir siyaset uygulama niyetindeydi. 2 Ağustos 1939'da İngiliz savaş gemisi Malaya, İzmir limanına, Wars Pite ve dört destroyer de İstanbul'a geldiğinde bazı önemli gelişmelerin yaşanacağı gayet açıkça görülmeye başlanmıştı. Donanma kumandanı önce İstanbul'a gelmiş ardından Cumhurbaşkanı ile görüşmek üzere Ankara'ya hareket etmişti ("Kıymetli bir misafir: İngiliz Akdeniz kuvvetleri başkumandanı istanbula geldi", Akşam, 2 Ağustos 1939: 1,11). Bu gelişmeleri yaşandığı dönemde Türkiye de askeri manevralarla ordusunun kabiliyetlerini göstermek ve zindeliğini muhafaza etmek üzere harekatlar yapmaktaydı. 15 Ağustos'ta başlayan Trakya manevraları 21 Ağustos'ta sona ermişti. Bu manevralar çerçevesinde Kırklareli mıntıkasında şiddetli muharebeler yaşanmıştı. Askeri donanımı ve

unsurları arttırıcı faaliyetlerine hız veren Türkiye 28 Ağustos'ta Yıldıray Denizaltısı İstanbul'da suya indirilmişti. 31 Ağustos'ta Batıray Denizaltısı Almanya'nın Kiel limanında denize indirilerek Türk ordusuna önemli bir güç daha katılmış oldu ("Milli Şef Manevra sahasında harekatı takip ettiler", Akşam, 16 Ağustos 1939, s. 1,9. ; "Yıldıray dün Haliçte Denize İndirildi", Akşam, 29 Ağustos 1939: 1).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına müteakip Türkiye'de 8 Eylül'de ihtiyat erleri talim-terbiye amaçlı olarak askere çağrılmasına ilişkin bir tebliğ yayınlanmıştı. Başvekalet bu tebliğe ilişkin olarak, tebliğin memleketin her tarafına mahsus olmadığını kısmi olduğunu belirtse de bu tür tedbirler Avrupa'da yaşanan savaştan bağımsız olarak düşünülmemiştir. Zira ülkenin bazı mıntıkalarında ihtiyat erleri bir buçuk aylık bir süre için silah altına çağrılsa da bunun bir tedbir amacı güttüğü de oldukça açık olarak görülmüştür. 11 Eylül'de TBMM'de bir açıklama yapan Başbakan Refik Saydam: "biz bu günkü harbin haricindeyiz. Aldığımız askeri tedbirler ihtiyati tedbirlerdir" demişti. Saydam, muharip taraflarla münasebetin normal olduğunu, harbin dışında bulunulduğunu, bu harbin Türkiye'ye sirayet etmemesi için gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığını belirtmişti ("İngiltere ve Fransa Almanya'ya harb ilan ettiler. Japonya bitaraflılığını ilan etti", Akşam, 4 Eylül 1939: 1,10 ; "Başvekaletin tebliği: askere davet memleketin her tarafına mahsus değildir", Akşam, 9 Eylül 1939: 2 ; "Meclis Dün Açıldı: Başvekil vaziyet hakkında mühim bir nutuk söyledi" ; "Memleketimizin bazı yerlerinde aldığımız askeri tedbirler ancak ihtiyat tedbirleridir", Akşam, 12 Eylül 1939: 1,8 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 5, İctima F, 39. Birleşim, 11/9/1939: 3).

Avrupa'da başlayan ve 3 Eylül ile birlikte genişleyen savaşın etkisi kısa sürede Türkiye'de birçok alanda kendini göstermeye başlamıştı. Bunlardan en önemlisi ve dışarıyla etkileşimi bakımından en kritik olanı limanların kapatılması ve buna bağlı olarak kömür, petrol ve birçok maddenin ithalat ve ihracatı ile Türk gemilerinin yabancı limanlara çıkış yasağının uygulanmaya başlanmasıydı. 3 Eylül'de başlayan bu uygulamaların ardından 4 Eylül'de ise tüm gıda maddelerine ihraç yasağı konmuştu. Bu gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan önemli sorunları da beraberinde getirmişti ("Başvekaletin tebliği: Hükümetçe alınan tedbirler ne bugün ve ne de yarın gıda sıkıntısı olmasına imkan bırakmayacak niteliktedir", Akşam, 8 Eylül 1939: 1,8 ; "Türkiye'den ihracı men olunan maddeler", Akşam, 8 Eylül 1939: 2 ; "Akdeniz'de seferde bulunan vapurlar", Akşam, 3 Eylül 1939: 2).

3.2. Sosyal Hayata Etki Eden Başlıca Konular

1939 yılı, Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyal yaşamı etkileyen birçok gelişmenin ardarda gelmesiyle başlamıştı. Ocak ayının hemen başında Millet Vapuru'nun Ereğli yakınlarında çarpışma sonrası batması ve 18 ki-

şinin vefat etmesi günün en önemli konusu olmuştu. 2 Ocak'ta gerçekleşen bu olayda on kadar vapur da karaya oturmuştu. Bu vapurlar kömür nakliyatında kullanılıyordu. Bu nedenle kış ortasında gelişen bu olayın toplumsal arka planda önemli etkilerinin olması kaçınılmazdı. Bu gelişme ülkede bir kömür buhranı oluşturabilecek seviyede önemli bir kriz özelliği de taşımaktaydı. Zira kömür nakliyatının sekteye uğraması gibi önemli bir durum söz konusuydu ("Millet vapuru battı. On vapur da karaya oturdu", Akşam, 3 Kanunusani 1939: 1,4 ; "Kömür buhranı korkusu artıyor", Akşam, 6 Kanunusani 1939: 1,8).

Bu yıl içinde Karadeniz ve Ege'de çok şiddetli fırtınalar olmuştu. Özellikle Ege'de meydana gelen depremler ile 27 Ocak'ta Erzurum ve Amasya'da oluşan şiddetli depremde önemli hasarlar oluşmuştu. Bir köyde yirmi kadar ev çökmüş, büyük şehirlerin merkezinde önemli bir sorun yaşanmamıştı ("Erzurum'da ve Amasya'da Zelzele", Akşam, 28 Kanunusani 1939: 2). Bu gelişmelerin hemen ardından, Zonguldak Kozlu'da 27 Şubat 1939'da maden kazası meydana geldi. Kozlu Kömür Madeni kazasında 23 (26) kişi vefat etmişti. Ocak içinde dinamit patlatılması yöntemiyle çalışılan bu işyerinde ölen işçiler zehirlenme sonucu yaşamlarını yitirmişlerdi. 1939 en önemli sosyal travması ise şüphesiz ki Erzincan Depremi olmuştu. İkinci Dünya Savaşı başladıktan yaklaşık dört ay sonra gerçekleşen ve 45000 evin yıkılmasına, yaklaşık 33000 vatandaşın ölümüne neden olan bu büyük felaket toplumun hafızasında yıllarca geçmeyecek büyük izler bırakmıştı ("Kozluda bir madende feci bir kaza oldu", Akşam, 28 Şubat 1939: 2 ; "Bütün Felaketli Anlarda Büyük Yardımcı: Kızılay", Ulus, 5 II. Teşrin 1940: 1-2).

Diğer taraftan toplumun sosyal yaşamını etkileyen ve vatandaşlık hakları açısından mahrumiyet oluşturan gelişmeler yaşanmaktaydı. Toplumun henüz denge oluşturamamış geçmiş ve bugün birlikteliği anlayışı, kurulan cumhuriyetin devrimlerinin anlaşılmasına göre fay hatları oluşturuyordu. Adalet Bakanlığı'nın Arap harfleri ile ders verenlerin cezalandırılmasına yönelik 14 Mart'ta yayınlanan genelgesi bu toplumsal sorunu daha açık olarak ortay çıkarmaktaydı. Zaten daha önce, 25 Ocak 1939'da Başvekil olan Refik Saydam ilk basın toplantısında Arap harflerinin ve din derslerinin yeniden geri getirileceğine dair söylentileri de yalanlamıştı. Diğer taraftan halkevleri anlayışı toplumsal bir çatı yaklaşımıyla toplumun bir arada tutulması amacıyla önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştı. Dönemin Başbakanı Refik Saydam da halkevi kavramına ve onun toplumdaki yerine işaret ederken, bütün Türkiye'nin yıllardır büyük bir halkevi manzarası arz ettiğini belirtmişti. 19 Şubat 1939'da 158 halkevinin açılışı yapılarak bu konuda hızla mesafe alınmakta olduğu hissettiriliyordu ("Başvekil Ankara'da halkevinde mühim bir nutuk söyledi", Akşam, 20 Şubat 1939: 1,6).

1939 yılında, önemli eğitim çalışmaları çerçevesinde Maarif Şurası toplanmıştı. Maarif Şurası'nda yapılan toplantılarda ülkenin eğitim geleceği için önemli kararlar alınmaktaydı. Bu kararlardan biri de temel eğitim süresinin üç yıldan beş yıla çıkarılmasıydı. 17 Temmuz 1939'da 1. Maarif Şurası Maarif Vekili Hasan Ali Yücel tarafından açılmıştı. Yüz yirmi eğitimcinin katıldığı şura İsmetpaşa Kız Enstitüsü'nde gerçekleştirilmişti ("Maarif Şurası", Akşam, 17 Temmuz 1939: 2 ; "Maarif şurası toplandı", Akşam, 18 Temmuz 1939: 1,13). Türkiye'de bu tür çalışmalar devam ederken Avrupa'da yaşanan savaş nedeniyle 8 Eylül'den itibaren Avrupa ülkelerinde bulunan Türk öğrenciler ülkeye geri çağrılmaya başlanmıştı. Bu sıralarda basın hayatına ilişkin önemli düzenlemelerin yapıldığı da görülmekteydi. Basına yönelik bazı kısıtlamaların uygulanmaya başladığı açıkça görülürken Matbuat Kanunu'nda yapılacak bir değişiklikle ülkenin genel siyasetine zarar verecek, milli hisleri inciten ve milli tarihi yanlış gösteren yayınların yasaklanmasına dönük bir karar alınması söz konusu olmuştu ("Matbuat Kanununda İki Madde Değiştiriliyor", Ulus, 10 Ağustos 1939: 2).

Türkiye'de uzun süredir toplumsal bir sorun olarak devam eden bir konu olan Dersim İsyanı 21 Mart 1937'den itibaren önemli safhalardan geçtikten sonra 1939'a gelindiğinde tamamen çözülmüştü. Yakın zamana kadar hükümet güçlerinin nüfuz edemediği ve bölge halkının önemli bir karmaşa içinde yaşadığı bölgede hem devlet hakimiyeti sağlanmış hem de bölgede yaşayan halkın güvenli bir ortamda yaşamını sürdürmesi temin edilmişti. Dönemin Dahiliye Vekili Faik Öztrak verdiği bir beyanatta Tunceli (Dersim) vilayetinde geçmişte yaşananları, bu bölgedeki başkaldırının ülke üzerine getirdiği maliyeti ve sonuçta varılan noktayı ayrıntılı olarak ele almıştı. 7 Temmuz'da çıkarılan Tunceli Vilayetinin idaresi hakkındaki kanun hükmünün 31 Aralık 1942'ye kadar uzatılarak bölge kalkınması için gerekli sürecin devam ettirilmesi kararlaştırılmıştı ("Tunceli Vilayeti", Akşam, 8 Temmuz 1939: 1,13).

3.3. Ekonomik Durum ve Savaş Hazırlıkları

Ekonomik açıdan devletçilik politikasının çok ileri derecede uygulandığı 1938 yılının ardından bu yaklaşım 1939 yılında da devam etmiştir. 28 Ocak'ta İstanbul Tramvay Şirketi, 30 Ocak'ta ise Tünel Şirketi (Galata-Beyoğlu) satın alınmıştı. Bu iki şirket satın alma işleminden sonra 7 Şubat'ta devletleştirilmişti. Havagazı Şirketi'nin de alınması planlanmıştı ("Tramvay şirketi 1 milyon 575 bin liraya alınıyor", Akşam, 29 Kanunusani 1939: 1 ; "Havagazı şirketi ile de anlaşma oldu: Tünel, tramvay ve havagazı şirketlerinin mukaveleleri bu gün imzalanıyor", Akşam, 8 Şubat 1939: 1).

Bunların yanı sıra 11 Şubat'ta İzmit Selüloz ve Kaolin fabrikaları inşaatı sona ermişti. 1 Nisan'da ise Ergani Bakır Madeni hizmete girmiş-

ti. 12 Mayıs'ta da İzmit Gölcük'te liman ve tersane inşasına ilişkin bir Alman grubu ile sözleşme imzalanmıştı. 19 Mayıs 1939'da Kırşehir'de elektrik santrali açılarak önemli bir enerji kuruluşu hayata geçirilmişti. Hemen ardından, 22 Haziran'da Ankara'da elektrik ve gaz işletmelerinin, Adana'da ise elektrik işletmelerinin devletleştirilmesine ilişkin sözleşme imzalanmıştı ("Ankara ve Adana elektrik ve havagazı şirketleri", Akşam, 23 Haziran 1939: 2). 17 Mart'ta Fethiye'de inşa edilen elektrik santralinin ardından, 7 Temmuz 1939'da İskenderun limanı devlet limanları idaresine, Payas-İskenderun demir yolu Devlet Demiryolu İdaresi'ne devredilmişti. 26 Haziran'da ise Yalova Kaplıcaları'nın Sağlık Bakanlığı tarafından işletilmesine ilişkin yasa çıkarak hükümetin önemli devletleştirmelerinden biri daha gerçekleştirilmişti. Türkiye yer üstü zenginliklerini değerlendirirken aynı zamanda sanayi için önemli hammadde kaynağı olan yer altı kaynaklarına da yönelmeye başlamıştı. Bu çerçevede 27 Temmuz 1939'da Karabük'te kok kömürü üretimine başlandı. İlk Türk demiri de yine Karabük'te Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın birinci fırınının ateşlenmesiyle üretim sürecine girmişti ("Karabükte kok fabrikası çalışmağa başladı", Akşam, 29 Temmuz 1939: 2 ; "İlk Türk demiri", Akşam, 9 Eylül 1939: 2 ; Resmi Gazete, Sayı: 4249, 4 Temmuz 1939: 12108-12109).

1939 yılında Türkiye Cumhuriyeti ekonomisi açısından önemli ticaret anlaşmalarının yapıldığı bir yıl olmuştu. Bu anlaşmalar İsveç, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Polonya ile yapılmıştır. 24 Mart'ta İsveç'le yapılan ticaret anlaşmasından bir hafta sonra 1 Nisan 1939 tarihinde Türkiye ile ABD arasında yapılan ticaret anlaşmasında ABD'nin durumunu ve gücünü ifade eden bir yaklaşım görülmüştür. Polonya ile yapılan ticaret anlaşması ise 30 Haziran'da imzalanmıştır. 3 Eylül'de yürürlüğe girmek üzere imzalanan Türk-Fransız Ticaret Anlaşması ise Türk ekonomisi ve ticareti için önemli görülmüştür (Akşam, 3 Eylül 1939: 2 ; Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939: 3 ; Bodur, 2005: 344).

Bir diğer ekonomik gelişme de Hatay konusunda olmuştu. 1939 yılında Türkiye siyasi anlamda uzun süredir mücadele ettiği Hatay Sorunu'nu bir sonuca ulaştırmıştı. Hatay Sorunu'na ilişkin siyasi başarı Hatay Meclisi'ni Türk parasını resmi parası olarak kabul etmesiyle siyasi-ekonomik bir başarı da elde etmişti. 14 Mart'ta gerçekleşen bu adımdan sonra, 21 Nisan'da Hatay, Türk gümrük tarifesine dahil edilerek önemli bir ekonomik entegrasyon sağlanmıştı.

Türkiye ile İngiltere arasında 27 Mayıs 1938'de imzalanan Londra Kredi Anlaşması'nın onay belgeleri 17 Mayıs 1939'da karşılıklı teatilerle teyit edilmişti. Bu piyasalarda faaliyetin artmasını sağlayan önemli bir gelişme olmuştu. Zira her yılın bu dönemlerinde canlanan piyasanın savaş durumu etkisi nedeniyle yavaşladığı, durağanlaştığı görülmüştü. Bu anlaşma hareketliliğin yeniden sağlanmasına olanak verdi. Sunday Times

gazetesine göre Türkiye mükemmel bir orduya sahiptir. Türkiye'nin stratejik mevkiini ise oldukça mühimdi. Bu bakımdan Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleşen ve Türkiye'nin de sulh cephesine dahil olduğu şeklinde algılanan siyasi anlaşmanın önemli olduğu dile getirilmiştir (Hüseyin Avni, "Haftalık piyasa: Türk-İngiliz anlaşmasından sonra piyasada faaliyet arttı", Akşam, 18 Mayıs 1939: 6 ; "Türk-İngiliz Anlaşması", Akşam, 18 Mayıs 1939: 4).

1939 yılının, tüm savaş ve kriz dönemlerinde olduğu gibi, en büyük ekonomik tedirginliği ülkede oluşabilecek gıda ve temel ihtiyaç darlığı veya yokluğu meselesiydi. Bu kendini yavaş yavaş hissettirmeye de başlamıştı. Ulusal gazetelerden birinde yayınlanan bir makalede, artmaya başlayan zahire fiyatlarından ve bunun anlamsız olduğundan bahsedilmiştir. 1914'de başlayan Birinci Dünya Savaşı döneminde Şeker Fabrikası'nın bulunmadığı, şimdi ise fabrikaların ihtiyacın yarısını karşıladığını ifade etmiştir. Şeker, pamuklu bez, demiryolu ve bunun gibi imkanların geçmiş dönemde olmadığı, Cumhuriyet döneminde ise bunların önemli oranda gelişme gösterdiği belirtilerek, yeni dönemde bir bolluğun var olduğu ve bu nedenle de endişe etmemek ve savaş bahanesiyle telaşa düşmemek gerektiği belirtilmiştir. Buna rağmen savaşın etkisinin toplumsal davranışta ne gibi bir hareket tarzı oluşturabileceğine dair kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. (Hüseyin Avni, "İktisadi Meseleler : 914 Türkiyesi, Bu günkü Türkiye", Akşam, 9 Eylül 1939: 5).

4. SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılmış Osmanlı Devleti'nin ardından, Türk milletinin Anadolu'da başlattığı Milli Mücadele zafere ulaşmış, TBMM çatısı altında oluşan siyasi birlik Türkiye Cumhuriyeti olarak yeni bir devlet kimliğiyle uluslararası arenada yerini almıştı. Türkiye Cumhuriyeti, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlar başta olmak üzere yaptığı reformlarla ülkenin temel sorunlarını gidermek, gelişmesini sağlamak ve uluslararası sahada söz sahibi olabilmek için yoğun bir çalışma sürecine girmişti. 1930 yılına girerken gelişen "Dünya Ekonomik Buhranı" tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiş buna bağlı olarak dünyada oluşan siyasi ve ekonomik krizler birçok dengenin bozulmasına neden olmuştu.

Birinci Dünya Savaşı'nın galip güçleri mağlup devletler üzerinde ağır ve önemli yaptırımlarla baskı uygulayarak onların siyasi, sosyal ve ekonomik düzenlerini sınırlamışlardı. Bu 1920'den başlayarak, mağlup devletlerin farklı bir arayışa girmelerine dünyada yeni bir krizin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Hem Avrupa'da hem de Uzakdoğu'da başlayan bu hareketlerin ortak dayanak noktası Birinci Dünya Savaşı sonucunda kendi üzerlerine uygulanan baskının ağırlığını kırma ve diğer devletler gibi dünya siyaseti

ve ekonomik kaynakları üzerinde hak sahibi olmaktı. Başta Almanya ve İtalya olmak üzere yeni oluşturulan blok, zamanla kendilerine Japonya'nın da katılmasıyla önemli bir cephe haline gelmişti. 1938 yılının sonuna gelindiğinde ise artık karşılıklı yeni cephelerin unsurları belirlenmiş ve buna göre yeni ittifaklar oluşturulmaya başlanmıştı. Türkiye ise bu ittifaklar arasında sulh cephesinde bulunmak, fakat aynı zamanda kendi güvenliğini ve geleceğini de düşünerek pozisyon almak durumunda kalmıştı.

1938-1939 yılları Türkiye Cumhuriyeti için, II. Dünya Savaşı'nın başlamasından önceki en önemli tarihlerdir. Bu tarihler içinde ülkenin kurucu lideri ölmüş, fakat diğer taraftan yeni siyasi yönetim mevcut politikaları yürütmek üzere hem Almanya ve bağlantılı ülkelerle hem de İngiltere ve yanında yer alan devletlerle ikili ilişkilerini sürdürmüştür. II. Dünya Savaşı'na giden süreçte hem savaşın dışında kalmak hem de savaşın getireceği etkileri en az kayıpla atlatmak üzere geliştirilen politikalarla Türkiye birçok sıkıntılı dönemi yönetmeye çalışmıştı. Türkiye 1930'lu yıllarda önemli gelişmeler yaşamış, Dersim'de büyük bir iç isyanla uğraşarak sonuçlandırmaya çalışmış, önemli orandaki gücünü buraya yönlendirmişti. Bunun yanı sıra Hatay Meselesi Türkiye'nin çok önem verdiği bir konu olmuş ve bunun başarılı bir şekilde nihayete ermesi için olağanüstü gayret sarf etmişti. Avrupa'da ve Dünya'nın geri kalanında yaşanan gerginliklerin bir kenarında kendi varlık mücadelesini veren Türkiye'nin bu mücadeleden başarılı çıkmak için oldukça önemli siyasi, sosyal ve ekonomik girişimleri olmuştu. Fakat diğer taraftan ülkenin kurucu lideri Gazi Mustafa Kemal 1938 Kasım'ında vefat etmiş, bu büyük acı ile yüzleşen toplum önemli bir yara almıştı. Gerek 1938'de ülkenin kurucu lideri Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü, gerekse bundan sonra uygulanan siyasi ve ekonomik yönetim anlayışı ülkede birçok sıkıntılı dönemin yaşanmasına neden olmuş, fakat aynı zamanda bloklaşan dünyada güçler arası dengeyi kurmak konusunda oluşan zorluklar önemli sorunları da beraberinde getirmişti.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce Türkiye'nin içinde bulunduğu durum, 1939 da başlayan ve 6 yıl süren savaşta Türkiye'nin aldığı pozisyonu doğrudan etkilemiştir. 1938'e gelene kadar yaşanan gelişmeler ve dünyada oluşan olaylar ülkeleri daha temkinli ve sürdürülebilir bir yönetim içinde bulunmaya zorunlu kılmıştı. Bu bakımdan Türkiye'nin de II. Dünya Savaşı öncesi içinde bulunduğu konum, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardaki kazanımları ve buna bağlı olarak geldiği seviye onu yaklaşan savaşa karşı temkinli ve mesafeli durmaya itmişti.

Bu dönemi anlamak ve derinlemesine analiz edebilmek için dönemin basının konuya yaklaşımı, analizleri ve gündemde öne çıkardığı konular tarihsel bakışı yansıtması bakımından önemli olmuştur. Söz konusu tarihlerde Türk basının ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin değerlendirmeleri yaptığı, gündemi takip ettiği, hem ulusal hem de ulus-

lararası gelişmeleri öne çıkardığı ve buna bağlı olarak da özellikle 1938-1939 yıllarında hem ülkenin hem de dünyanın geri kalan kısmının içinde bulunduğu durumu kamuoyuyla paylaştığı açıktır. Bu bakımdan dönemin basının, Türkiye Cumhuriyeti tarihini anlamak ve o dönemde yaşanan gelişmeleri takip edebilmek bakımından önemli veriler sunduğu ve tüm bu gelişmeleri yaklaşan savaş ihtimali esası üzerinden değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA 030-18-01-02-87-68-6.

BCA 030-10-0-0-225-515-23.

Resmi Gazete

Resmi Gazete, Sayı: 4059, 10 Teşrinisani 1938, s. 10847.

Resmi Gazete, Sayı: 4061, 12 Teşrinisani 1938, s. 10855,10856.

Resmi Gazete, Sayı: 4217, 27 Mayıs 1939, s. 11820-11821.

Resmi Gazete, Sayı: 4249, 4 Temmuz 1939, s. 12108-12111.

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 22, İctima 3, 28. Birleşim, 14/1/1938, s. 101-102.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 25, İctima 3, 67. Birleşim, 26/5/1938, s. 27-28

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 26, İctima 3, 80. Birleşim, 24/6/1938, s. 309-318.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 26, İctima 3, 83. Birleşim, 29/6/1938, s. 508.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 26, İctima 3, 83. Birleşim, 29/6/1938, s. 482-484.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 27, İctima 4, 1. Birleşim, 1/11/1938, s. 3-7.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 5, İctima F, 39. Birleşim, 11/9/1939: 3).

Süreli Yayınlar: Gazeteler

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

İkdam

Milliyet

Ulus

Tan

Vakit

Gazete Yazıları

“35 Bin Tonluk İlk Alman Zırhlısı Denize İndirildi”, Akşam, 15 Şubat 1939, s. 5.

"Af Kanunu Layihası Mecliste Hararetli Münakaşalardan Sonra İttifakla Kabul Edildi", Akşam, 30 Haziran 1938, s. 1,8,10.

"Akdenizde Seferde Bulunan Vapurlar", Akşam, 3 Eylül 1939, s. 2.

"Alman Kıtaatı Dün Akşam Çeko-Slovakaya Girdi", İkdam, 15 Mart 1939, s. 1.

"Alman-İtalyan İttifak Paktının Esas Maddeleri", Akşam, 22 Mayıs 1939, s. 2.

"Alman-Sovyet Paktının Üç Hükmü Vardır", Akşam, 23 Ağustos 1939, s. 1.

"Almanya Türkiyeye Kredi Açıyor", Akşam 8 Teşrinievvel 1938, s. 1,5.

"Almanya'da Halkın Kuvvei Maneviyesi Şimdiden Sarsılmış Bulunuyor", Anadolu, 1 Eylül 1939, s. 3.

"Amerika Cumhurreisi Diktatörlükler Aleyhine Bir Nutuk Neşretti: Mesaj İtalya'da Endişe Almanyada da Şiddetli İnfial Uyandırdı", Akşam, 6 Kanunusani 1939, s.1,10.

"Ankara Halkevindeki Müsamere", Cumhuriyet, 2 İkincikanun 1939, s.1,7.

"Ankara ve Adana Elektrik ve Havagazı Şirketleri", Akşam 23 Haziran 1939, s. 2.

"Ankarada Halk Bankası ve Halk Sandığı Açıldı", Akşam, 6 Eylül 1938, s. 4.

"Anlaşma Yalnız Hatay Meselesini Halletmekle Kalmıyor, Şarki Akdenizde Hatta Umum Avrupa Vaziyeti Üzerinde Tesir Yapacaktır", Akşam, 9 Temmuz 1938, s. 2.

"Asya Paktının İmzası", Ulus, 9 Temmuz 1937, s. 1,4.

"Atatürk Kabineye Riyaset Etti", Ulus, 21 Haziran 1938, s. 1.

"Atatürk'ün Sıhhı Vaziyeti Hakkında Resmi Tebliğ", Akşam, 17 Teşrinievvel 1938, s. 1.

"B. Hitler Kont Cianoya Habeşistanın İlhakını Tanıyacağını Bildirdi", Ulus, 25 İlkteşrin 1936, s. 1.

"Balkan Antantı Konseyi Bu Gün Ankarada Toplanıyor", Ulus, 25 Şubat 1938, s. 1,8

"Balkan Antantı Konseyi Resmi Tebliğ Neşretti", Akşam, 23 Şubat 1939, s. 1,10.

"Balkan İktisad Konseyi İle Matbuat Kongresi Bu Gün Yıldız Sarayında Açılıyor", Akşam, 7 Nisan 1938, s. 1,4.

"Başvekaletin Tebliği: Askere Davet Memleketin Her Tarafına Mahsus Değildir", Akşam, 9 Eylül 1939, s. 2.

"Başvekaletin Tebliği: Hükümetçe Alınan Tedbirler Ne Bugün ve Ne de Yarın Gıda Sıkıntısı Olmasına İmkan Bırakmayacak Niteliktedir", Akşam, 8 Eylül 1939, s. 1,8.

"Başvekil Ankarada Halkevinde Mühim Bir Nutuk Söyledi", Akşam, 20 Şubat 1939, s. 1,6.

"Başvekil İzmir Fuarını Mühim Bir Nutukla Açacak", Akşam, 26 Temmuz 1938, s. 1.

"Başvekil İzmir Fuarını Mühim Bir Nutukla Açtı", Akşam, 21 ağustos 1938, s. 1,4.

"Başvekilimiz 11 de Atina'ya Vasıl Oluyor", Akşam, 27 Nisan 1938, s. 1,4.

"Başvekilimiz Bu Gece Belgradda Parlak Tezahüratla Karşılanacak" , Akşam, 9 Mayıs 1938, s. 1,5.

"Bir Yılda Memlekette Neler Oldu?", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939, s. 7.

"Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yarın Açılıyor", Akşam, 26 Kanunuevvel 1938, s. 1.

"Bu Günden İtibaren İhracı Men Edilen Maddeler", Akşam, 8 Eylül 1939, s, 2.

"Bugünkü Vaziyet: Amerika, İspanya ile Yugoslavya, Belçika Bitaraf Kalıyorlar", Tan, 6 Eylül 1939, s. 1.

"Bütün Dünya Gazetelerinde Atatürkün Büyüklüğüne İlişkin Makaleler Yayınlanmıştır", Akşam, 12 Teşrinisani 1938, s. 2.

"Bütün Felaketli Anlarda Büyük Yardımcı: Kızılay", Ulus, 5 II. Teşrin 1940, s. 1-2.

"Bütün Memleket Matem İçinde", Akşam, 10 Teşrinisani 1938, s. 1

"Büyük Kurultay Bu Gün Ankarada Toplanıyor", Akşam, 26 Kanunuevvel 1938, s. 1.

"Büyük Şef Dün Adanadan Ankaraya Hareket Ettiler", Akşam, 25 Mayıs 1938, s. 1,13.

"Celal Bayar Kabinesi Bu Gün İstifa Etti", Akşam, 25 Kanunusani 1939, s. 1.

"Çekoslovak Devleti Tarihe Karıştı", İkdam, 16 Mart 1939, s. 1.

"Denizbank Tarihe Karıştı", Akşam, 1 Temmuz 1939, s. 4.

"Dersimde Toplu Şekavetin Vukuu Bertaraf Edilmiştir", Akşam, 30 Ağustos 1938, s. 1,8.

"Doğu Manevraları Bitti", Akşam, 29 Ağustos 1938, s. 1, 4.

"Doğu Manevraları Tam Bir Muvaffakiyetle Devam Ediyor", Akşam, 27 Ağustos 1938, s. 1.

"Dolmabahçe Önündeki Müessif Hadise Hakkında Resmi Tebliğ", Akşam, 19 Teşrinisani 1938, s. 3.

"Dolmabahçeden Ankaraya Vedada Kapı Önündeki İzdihamda 11 Ölü", Akşam, 19 Teşrinisani 1938, s. 3.

"Dost ve Müttefik Romanya'nın Kralı ile Büyük Şefimiz Atatürk İstanbul'da Hususi Görüştüler", Ulus, 21 Haziran 1938, s. 1.

"Dr. Funk Dün Geldi Akşam Ankaraya Gitti", Akşam, 6 Teşrinievvel 1938, s. 1,6.

"Dünkü Zelzeled 10 Köyde 200 Köylü Öldü", Akşam 20 Nisan 1938, s. 1,10.

"Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939, s. 5.

"Erzurumda ve Amasyada Zelzele", Akşam, 28 Kanunusani 1939, s. 2.

"Fransız Kabinesinin Bir Toplantısı", Akşam, 9 Temmuz 1938, s. 2.

"General Kazım Karabekir'in Beyanatı", Akşam, 19 Kanunuevvel 1938, s. 1.

"Haber. Dolmabahçe Önündeki Müessif Hadise Hakkında Resmi Tebliğ", Akşam, 19 Teşrinisani 1938, s. 3

"Habeş Davası Canlanıyor", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939, s. 1.

"Harp Tehlikesi Azaldı", Akşam, 30 Ağustos 1939, s. 1.

"Harpten değil harbin mesuliyetinden korku", Anadolu, 1 Eylül 1939, s. 6.

"Hatay Devleti Dünden İtibaren Tarihe Mal Oldu", Akşam, 30 Haziran 1939, s. 1,8.

"Hatay İşi Atatürkü Şahsen Alakadar Eden Bir Meseledir", Akşam, 25 Mayıs 1938, s. 1,13.

"Hatay Meclisinde 22 Türk Mebusu Bulunacak", Akşam, 3 Ağustos 1938, s. 1,4.

"Hatay Valiliği: B.Şükrünün Tayini Yüksek Tasdike İktiran Etti", Akşam, 13 Temmuz 1939, s. 2.

"Hatay Vilayetine Dair Kanunlar Mecliste Alkışlarla Kabul Edildi", Akşam, 8 Temmuz 1939, s.1,7.

"Hataydaki Alevilerden Atatürke Telgraf", Akşam, 15 Mayıs 1938, s. 1.

"Havagazı Şirketi İle de Anlaşma Oldu", Akşam, 8 Şubat 1939, s. 1.

"Hitler Avusturyanın da Cumhurreisi ve Başkumandanı", Ulus, 14 Mart 1938, s. 1,8.

"Hitler Hakimi Mutlak", Milliyet, 4 Ağustos 1934, s. 1.

"Hitler İngiltre'ye Cevap Verdi", Vakit, 30 Ağustos 1939, s. 1,10.

"İlk Tren Dün Tezahürat İçinde Erzincana Girdi", Akşam, 9 Teşrinievvel 1938, s. 1,13.

"İlk Türk Demiri", Akşam, 9 Eylül 1939, s. 2.

"İngiltere ve Fransa Almanyaya Harb İlan Ettiler. Japonya Bitaraflılığını İlan Etti", Akşam, 4 Eylül 1939, s. 1,10.

"İngiltere ve Fransa Yunanistana ve Romanyaya Kat'i Teminat Verdiler",Tan,14 Nisan 1939, s. 1,10.

"İspanyada Çok Şiddetli Sokak Muharebesi Oldu", Cumhuriyet, 3 İkincikanun 1939, s.1,3.

"İstanbul Elektrik Şirketi Satın Alma Mukavelesi Nafia Vekaletinde İmzalandı", Ulus, 24 Mayıs 1938, s. 1,8.

"İstanbul Elektrik Şirketi Tamamen Hükümete Geçti", Akşam, 24 Mayıs 1938, 1,4.

"İstanbul-Avrupa Hava Hattı", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939, s. 1.

"İtalya Almanyanın Müstemleke Sahasındaki İsteklerine Yardım Edecek", Ulus, 26 İlkteşrin 1936, s. 1,6.

"İzmir'de İktisadi ve Ticari İnkişaf", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939, s. 2.

"İzmit Klor Fabrikasının Temeli Bu Gün Atılıyor", Akşam, 10 Temmuz 1938, s. 1,6.

"Japonya, Alman-Japon İttifakı Hakkındaki Şaiyaları Tekzib Ediyor", Ulus, 25 Sonteşrin 1936, s. 3.

"Japonya'da Buhran", Akşam, 4 Kanunusani 1939, s. 2.

"Kabine Atatürkün Riyasetinde Toplandı", Akşam, 10 Temmuz 1938, s. 1.

"Kahraman Ordumuz Yarın Sabah Edirneye Giriyor", Akşam, 19 Ağustos 1938, s. 1,4.

"Karabükte Kok Fabrikası Çalışmağa Başladı", Akşam, 29 Temmuz 1939, s. 2.

"Kemal Atatürk Türkün Tarihinde ve Gönlünde Daima Yaşayacaktır", Akşam, 10 Teşrinisani 1938, s.1.

"Kıymetli Bir Misafir: İngiliz Akdeniz Kuvvetleri Başkumandanı İstanbula Geldi", Akşam, 2 Ağustos 1939 s. 1,11.

"Komisyon İle Münasebeti Kestik", Ulus, 22 Haziran 1938, s. 1.

"Komintern İle Mücadel İçin Almanya ve Japonya Berlin'de Dün Bir Mukavele İmzaladılar", Ulus, 26 Sonteşrin 1936, s. 1.

"Komünizm Aleyhindeki Pakta İtalya da Girdi", Ulus, 7 Sonteşrin 1937, s. 3.

"Komünizme Karşı Almanya, İtalya ve Japonya Arasında Bir Itilaf İmzalandı", Tan, 7 İkinci Teşrin 1937, s. 1,8.

"Komünizme Karşı Cephe Kuruldu: Almanya-Japonya Anlaşması İmzalandı", Tan, 26 2nciteşrin 1936, s. 1,3.

"Kozluda Bir Madende Feci Bir Kaza Oldu", Akşam, 28 Şubat 1939, s. 2.

"Kömür Buhranı Korkusu Artıyor", Akşam, 6 Kanunusani 1939, s. 1,8.

"Londranın Kat'i Teminatı Varşovada İyi Karşılandı ; Fransa da Ayni Şekilde Harekete Karar Verdi", Tan, 1 Nisan 1939, s. 1,8,9.

"Maarif Şurası Toplandı", Akşam, 18 Temmuz 1939, s. 1,13.

"Maarif Şurası", Akşam, 17 Temmuz 1939, s, 2.

"Matbuat Kanununda İki Madde Değiştiriliyor", Ulus, 10 Ağustos 1939, s. 2.

"Meclis Atatürk'ün nutku ile açıldı", Akşam, 2 Teşrinisani 1938 s. 1.

"Meclis Bugün Atatürk Namına Başvekil'in Nutku İle Açılıyor", Akşam, 1 Teşrinisani 1938, s. 1.

"Meclis Dün Açıldı: Başvekil Vaziyet Hakkında Mühim Bir Nutuk Söyledi", Akşam, 12 Eylül 1939, s. 1,8.

"Meclis Dün İsmet İnönüyü İttifakla Reisicumhur Seçti", Akşam, 12 Kaım 1938, s.1.

"Mecliste Bütçe Müzakereleri", Akşam, 27 Mayıs 1938, s. 1,11.

"Menfur İşaalardan Müteessir Olan Hatay Halkının Atatürke Tazimleri", Ulus, 24 Mayıs, 1938, s.1.

"Millet Vapuru Battı. On Vapur da Karaya Oturdu", Akşam, 3 Kanunusani 1939, s. 1,4.

"Milletler Cemiyeti Komisyonunu Tanımıyoruz", Akşam, 22 Haziran 1938, 1,4.

"Milli Şef Manevra Sahasında Harekatı Takip Ettiler", Akşam, 16 Ağustos 1939, s. 1,9.

"Müthiş Bir Zelzele Felaketi Oldu", Ulus, 28 I.Kanun 1939, s. 1.

"Parti Grubu Toplandı. İsmet İnönü Reisicumhur Namzedi Seçildi", Akşam, 11 Kasım 1938, s.1.

"Parti Grubunda Hatay Davası: Son Safhanın İcap Ettirdiği Tedbirler Alınıyor", Akşam, 18 Mayıs 1938, s. 6.

"Politika: Danzig ve Koridor Meselesi", Akşam, 30 Mayıs 1939, s. 4.

"Polonya'da Umumi Seferberlik Yapıldı", Vakit, 30 Ağustos 1939, s. 1,10.

"Selüloz Fabrikası Ağustosta İşletilecek", Akşam, 20 Kanunuevvel 1938, s. 2.

"Son Zelzelede 6 Köy Tamamen Harab Oldu", Akşam, 18 Mayıs 1938, s. 2.

"Sovyet Orduları Polonyada İleri Hareketine Başladılar" Tan, 18 Eylül 1939: 1).

"Şark Paktı Dün Tahran'da İmzalandı", Akşam, 9 Temmuz 1937, s. 2.

"Toprak Mahsulleri Ofisi", Akşam, 24 Haziran 1938, s. 2.

"Tramvay Şirketi 1 Milyon 575 Bin Liraya Alınıyor", Akşam, 29 Kanunusani 1939, s. 1.

"Tranvay Şirketi de Nafia Vekaletine Geçiyor", Akşam, 6 Eylül 1938, s. 2.

"Tunceli Vilayeti", Akşam, 8 Temmuz 1939, s. 1,13.

"Türk Enerjisi Ekonomi Savaşını da Başaracaktır", Akşam, 19 Kanunuevvel 1938, s. 1,4.

"Türk Milleti! Kurtarıcını ve En Büyük Evladını Kaybettin. Sen Sağ Ol. Mukaddes Vazifen Onun Eserini Yaşatmak ve Devam Ettirmektir", Akşam, 11 Kasım 1938, s. 1.

"Türk-Amerikan Ticaret Anlaşması Parafe Edildi", Akşam, 19 Kanunuevvel 1938, s. 1.

"Türk-Fransız Anlaşması Dün Pariste İmzalandı", Akşam, 24 Haziran 1939, s. 1.

"Türk-Fransız Anlaşması Münasebetiyle Fransız Gazetelerinin Makaleleri: Paris Soir Gazetesi; Yakın Şarkın En Kuvvetli ve En Disiplinli Memleketile Bu Kadar Sıkı Bir Anlaşmadan Dolayı Sevinebiliriz", Akşam, 9 Temmuz 1938, s. 1.

"Türk-İngiliz Anlaşması", Akşam, 18 Mayıs 1939, s. 4.

"Tür-İngiliz Anlaşması", Cumhuriyet, 13 Mayıs 1939, s. 1

"Türk-İngiliz-Fransız Paktı İmzalandı", Vakit, 20 Birinciteşrin 1939, s. 1,3.

"Türk-italyan Ticaret Anlaşması Dün Merasimle Ankarada İmza Edildi", Akşam, 16 Teşrinievvel 1938, s. 2.

"Türkiye Bütün Kuvvetile Sulh Cephesine İltihak Etti", Akşam, 13 Mayıs 1939, s. 1,9,11.

"Türkiye-Amerika Ticaret Anlaşması", Cumhuriyet, 1 İkincikanun 1939, s. 3.

"Türkiyeden İhracı Men Olunan Maddeler", Akşam, 8 Eylül 1939, s, 2.

"Türkiye-İsveç Ticaret Müzakereleri", Cumhuriyet, 3 İkincikanun 1939, s. 3.

"Üçler Paktının Türkiye ve Lehistanın da İştirakiyle Beşler Paktına Çevrilmesi İsteniyor", Akşam, 7 Temmuz 1939, s. 1,10.

"Valiler Parti Başkanlıklarından Ayrılıyorlar", Akşam, 6 Temmuz 1939, s. 1,13.

"Vapurlar Akdenize Çıkıyor", Akşam, 5 Eylül 1939, s. 2.

"Vekiller Heyeti Atatürk'ün Başkanlığında Bu Gün Fevkalade İctima Edecek", Akşam, 20 Haziran 1938, 1.

"Yaşasın Müstakil Hatay", Akşam, 3 Eylül 1938, s. 1.

"Yeni Türk-Alman Ticaret Muahedesi İmzalandı", Akşam, 26 Temmuz 1938, s. 2.

"Yıldıray Dün Haliçte Denize İndirildi", Akşam, 29 Ağustos 1939. s. 1.

"Ziraat Kongresi Ayın 27 sinde Toplanıyor", Akşam, 18 Kanunuevvel 1938, s. 2.

"Ziraat Kongresi Başvekilin Mühim Bir Nutku İle Açıldı", Akşam, 28 Kanunuevvel 1938, s. 1.

"Ziraat Kongresinde Verilen Kararlar: Köy Kalkınması İçin Memleket 10 Mıntıkaya Ayrıldı", Cumhuriyet, 4 İkincikanun 1939, s. 1, 7.

Kitaplar ve Makaleler

Akyılmaz, G. (2015). *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Armaoğlu, F. (2005). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul.

Bodur, H. (2005). *Kronolojik 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1900-1999*, Çağlar Yayınları, Ankara.

Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara

Daver, A. (1939). "Tahminler : 1939'da Harb Olacak mı ?", *Cumhuriyet*, 1 İkincikanun 1939, s. 3.

Goloğlu, M. (2013). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV: Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Hüseyin Avni (1939). "Haftalık Piyasa: Türk-İngiliz Anlaşmasından Sonra Piyasada Faaliyet Arttı", *Akşam*, 18 Mayıs 1939, s. 6.

Hüseyin Avni (1939). "İktisadi Meseleler : 914 Türkiyesi, Bu Günkü Türkiye", *Akşam*, 9 Eylül 1939, s. 5.

Jacobsen, H.A.(1989). *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, Çev.: İbrahim Ulus, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Keegan, J. (2016). *İkinci Dünya Savaşı*, Çev.: Samet Öksüz, Say Yayınları, İstanbul.

Keskin, Ö.A. (2018). Tek Parti Dönemi'nde Bir Asker, Devlet Adamı ve Siyasetçi: İbrahim Şükrü Sökmensüer, Yayımlanmamış Doktora Tezi, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale.

Parasız, İ. (2004). *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.

Roberts, J.M. (2017). *Kısa Dünya Tarihi*, Çev.: Mehmet Tanju Akad, İnkılap, İstanbul.

Taylor, A.J.P. (2015). *İkinci Dünya Savaşının Kökenleri*, Çev.: Hakan Abacı, ALFA Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

Tezel, Yahya S. (2015). *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950*, İş Bankası, İstanbul.

Togay, M.F. (1939). "Dünya'da Geçen Bir Yılın Tarihi", *Cumhuriyet*, 1 İkincikanun 1939, s. 5.

Togay, M.F. (1939). "Siyasi İcmal: 1939 Senesine Nasıl Giriyoruz", *Cumhuriyet*, 1 İkincikanun 1939, s. 2.

Uçarol, R. (2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul.

Us, A. (1939). "Hitler Sulhten Korkuyor mu?", *Vakit*, 31 Ağustos 1939.

Us, A. (1939). "Alman Davasının Esası", *Vakit*, 1 Eylül 1939.

Yazman, M.Ş. (1939). "Dünya Buhranı Müvacehesinde Biz Niçin Korkmayız?", *Akşam*, 30 Mayıs 1939.

Bölüm 63

ALTIPARMAK TABİAT PARKI'NIN REKREASYONEL VE TURİZM POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hilal SURAT[1]

1 *Doç.Dr. Hilal SURAT, Artvin Çoruh Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü*

1. GİRİŞ

Teknolojik ve bilimsel gelişmelerin yanısıra kentleşme yapısının değişimine bağlı olarak yaşam şartlarının güçleşmesi ve bunun sonucunda oluşan baskılar sonucunda insanlar, boş zamanlarını değerlendirmek, merak duygularını giderebilmek ve macera yaşamak amacıyla daha farklı etkinlikler yapmaya başlamış ve bu amaçla farklı ortamlara seyahat etmişlerdir (Özdemir vd., 2004). Bu ortaya çıkan seyahat etme olgusunun gelişmesi sonucu dinlenme, eğlenme, merak giderme, macera yaşama, sportif faaliyetlerde bulunma, bilgi edinme gibi amaçlar doğrultusunda doğal, tarihi ve kültürel kaynaklarla iç içe olan, gürültüden uzak, sakin ve doğal çekiciliklere sahip alanlara doğru yönelim artmıştır (Doğanay ve Zaman, 2001;Koday ve Çelikoğlu, 2009; Kaymaz ve Özşahin, 2013).

Kentsel mekanların olumsuz koşulları, kent dışı açık hava sportif rekreasyonel aktivitelere yönelimlere neden olmuş bu yönelim sonucu sahip oldukları sıra dışı ve cezbedici nitelikteki doğal alanlar turistik ve rekreasyonel seyahatler için cazibe merkezleri halini almıştır. Ziyaretçileri doğal kaynak değerleri yönünden zengin olan rekreasyon merkezlerine çeken önemli unsurlar içerisinde sağlıklı ve temiz havada fiziksel hareketler yapmak, zihinsel olarak yenilenmek gelmektedir (Hansen-Moller ve Oustrup, 2004; Eriksson vd., 2013). Bu sayede doğal alanlar açık hava sportif rekreasyon aktiviteleri açısından farklı birçok alternatif etkinliklere kaynak oluşturmuş ve bu doğal alanlardaki ekonomik faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlanmıştır (Soykan, 2004; Koday vd., 2018). Doğal alanların sahip oldukları flora ve fauna zenginliği, o alanları ziyaret edenler için çok önemli unsurların başında gelmektedir. Aynı zamanda, bu kaynakların kullanımlarının devam edebilmesi için ziyaretçiler üzerinde korunmalarına yönelik bilinç ve algının oluşmasında da olumlu anlamda etkilerinin olduğu ortadadır (Akpınar ve Bulut, 2010; Sezer, 2015; Tonge vd., 2015). Gelişmiş ülkelerde doğal alanlarda tatil yapmak isteyenlerin sayısındaki artışın altında yatan temel itici güç olarak insan ve doğa arasındaki etkileşimin ve çevre bilincinin artması gelmektedir (Sezer ve Bekdemir, 2016).

Doğal yapısı korunmuş alanların sahip olduğu doğal peyzaj değerleri ziyaretçilere etkinlik ve aktiviteler yönünden zengin seçenekler sunmaktadır. Bu alanlardaki söz edilen peyzaj değerlerin arasında flora ve fauna zenginliği, topografik yapısındaki değişimler, jeolojik oluşumların varlığı, farklı peyzajlar, kültürel-tarihi değerler, hidrolojik yapının zenginliği gibi değerler yer almaktadır. bu değerler sayesinde doğal alanlarda bir çok açık-hava rekreasyon aktivitesi yapılabilmektedir (Aslan vd., 2002; Dönmez, 2008).

Korunan alanlar, sağladığı ekolojik ve ekonomik katkılar yanında turistik ve rekreasyon potansiyelleri ile de öne çıkan ekosistemlerdir. Fakat

bu ekosistemlerin turistik veya rekreasyonel alan olarak kullanılması ile bir takım olumsuz etkiler oluşmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde rekreasyonel ve turistik faaliyetlerin gerçekleştirildiği bu alanlarda oluşacak antropojenik etkilerin azaltılabilmesi hatta ortadan kaldırılabilmesi için yapılan faaliyetlerin yapıldığı kaynak değeri üzerine etkileri ve taşıma kapasitesi hesaplanmalı ve alandaki faaliyetler bu veriler ışığında planlanmalıdır (Zhang, vd., 2012; Geneletti ve Dawa, 2009; Çetin ve Şevik 2016). Dünya genelinde bozulmamış ve bakir yerlerin, şehir merkezine çok yakın olmayan alanların rekreasyonel ve turizm kullanımlara açıldığı, bu özelliklere sahip alanların planlanması ve yönetilmesi aşamasında rekreasyon fırsatlarında çeşitliliğin sağlandığı, farklı tipteki ziyaretçilerin destinasyona çekilmesi yönünde uygulamaların yapıldığı, değişik rekreasyon alternatiflerinin değerlendirildiği yaklaşımlar benimsenmelidir (Ryan, vd., 2012; Harshaw ve Sheppard, 2013; Altunöz vd., 2014).

En önemli koruma alanlarından biri olan tabiat parkları, ülkemizin zengin doğal ve kültürel kaynaklarının gelecek kuşaklara bozulmadan aktarılmasının amaçlandığı alanlardır. Tabiat parkları, 9.8.1983 tarihinde kabul edilen 2873 nolu milli parklar kanununun 2/b maddesine göre şöyle tanımlanmaktadır: "Bitki örtüsü ve yaban hayatı özelliğine sahip, manzara bütünlüğü içinde halkın dinlenme ve eğlenmesine uygun tabiat parçalarıdır"(Doğanay ve Zaman, 2001; Akten, 2003). Ayrıca tabiat parkları insanların sınırlı kullanımına izin verilen, sahip olduğu kaynak değerlerini gelecek nesillere aktarma zorunluluğunun olan alanlardır (Doğanay ve Zaman, 2001). Bu yüzden tabiat parkları gibi koruma statüleri olan alanlarda belirli kriterler ile bağlantılı olarak korunması gerektiği belirlenen peyzajlar, doğa parçaları ve doğal elementler dikkatle değerlendirilmelidir.

Tabiat parklarında, "hayvan ve bitki popülasyonları için optimum sıklık ve genetik çeşitlilik, biyozonözlerde tür çeşitliliği, organizmaların evriminde doğal şartlar ve işleyiş, doğala yakın ve dengeli ekosistemler, çeşitli komplekslerin oluşumu sonucu bütünleşen peyzajların ve peyzaj parçalarının biyolojik, jeolojik ve kültürel tarihle ilgili taşıdıkları önem nedeni ile" yapılacak çalışmalardan, düzenlemelerden ve kullanımlardan kaynaklı olumsuzluklardan korumak amacı ile uzun vadeli ve geniş kapsamlı hedefleri belirlemek gerekmektedir (Sezer ve Bekdemir, 2017).

Turizm destinasyonları ve rekreasyon alanları, sahip oldukları çekiciliklere bağlı olarak gelişirler, farklı uygulamalar ve farklı tipler olarak ortaya çıkarlar. Son yıllarda doğal ve kültürel değerleri ile ön plan çıkan ve bu özellikleri ile çeşitli statülerde koruma altına alınan tabiat parkları turizm ve rekreasyonel potansiyelleri nedeniyle çok sayıda ziyaretçinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Tabiat parkları farklı doğal ve kültürel kaynaklar ile katılımcılara çok çeşitli turistik ve rekreasyonel etkinliği yapma imkanı sunmaktadır (Birinci vd., 2016 s.286; Koday vd., 2018). Özellikle tabiat

parkları insanlara hem fiziksel hem de ruhsal yönden de olumlu katkılar sağlayan, sahip oldukları farklı doğal kaynak değerleri ile katılımcılara ilgileri ve tercihleri doğrultusunda açık havada yapılabilecek aktiviteler için birçok seçenek sunan en uygun mekânlardır (Sezer ve Bekdemir, 2017). Aynı zamanda insan ile doğanın uyumunu ortaya koyabilen; aynı zamanda da, günlük yaşam tarzları ve ekonomik faaliyetleri içinde rekreasyon ve turizm yoluyla ziyaretçilerine iyi vakit geçirme olanakları sağlayabilen ulusal açıdan önemli olan tabiat parkları (Özgüç, 2007) doğal olan ortamlara yapılan seyahatleri ifade eden "doğa turizmi", açısından önemli bir potansiyele sahiptirler (Bulut vd., 2005; Özgüç, 2007; Koday vd., 2018).

Son yüzyılda doğal kaynaklar saf ekonomik araç olarak görülüp bilinçsiz kullanımlarının artması sonucu ekosistemin dengesi bozulmaya başlamış, türler zarar görmüştür. Aynı zamanda bu yok oluşun sonucu olarakta bireyler tarafından farkındalık artmış, müdahale edilmesi gereğinin anlaşılmasıyla tüm alanlarda kaynakların sürdürülebilir kullanılması gereği ortaya çıkmıŞtır. Sürdürülebilir kullanım anlayışı öncelikle yoğun olarak faaliyetlerin yapıldığı ve kaynak kullanımını etkileyen sektör olan turizm sektöründe kendisini göstermiştir. Aynı zamanda ulusal ve uluslararası boyutta ekonomik kalkınmayı hedefleyen ülkeler, bölgeler için turizm sektöründe ekonomik kazanç sağlamada kullanılan kaynakların sürdürülebilir kullanımlarının önemli olduğu görüşü ön plana çıkmıştır.

Doğal çeşitliliklerin ve hassas ekosistemlerin bir arada toplandığı tabiat parklarının var olan potansiyelinin koruma-kullanma dengesi kurularak insan-doğa arasındaki olumsuz etkileşimi engellemek için sürdürülebilirlik çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Doğal bir alanda rekreasyonel ve turistik faaliyetlerinin yapılabilmesi ve turistik amaçlı pazarlanabilmesi için envanter çalışmaları ile potansiyel faaliyet türlerinin belirlenmesi gerekmektedir Bu kapsamda Artvin ili Yusufeli ilçesi sınırları içerisinde, Bıçakçılar ve Özgüven köyleri yakınında yer alan Altıparmak Tabiat Parkı, sahip olduğu doğal turistik değerleri ile eşsiz bir potansiyeli bünyesinde barındırması açısından araştırma konusu olarak belirlenmiştir. Çalışmada; Altıparmak Tabiat Parkı"nın sahip olduğu mevcut potansiyelin, doğal ve kültürel çevreye zarar vermeyecek ve ekonomik faydalar sağlayacak şekilde turizm sektörüne alternatif olarak sunulması ve kazandırılması hedeflenmektedir. Altıparmak Tabiat Parkı hakkında temel bilgiler verilmiş, ekosistemi, mevcut kullanımı ortaya konulmuş ve Altıparmak Tabiat Parkı"nın turistik ve rekreasyonel yönden değerlendirilmesi yapılmış ve bu doğrultuda önerilerde bulunulmuştur. Altıparmak Tabiat Parkının sahip olduğu biyolojik çeşitliliğin ve diğer kaynak değerlerinin uzun dönemde korunması ve geliştirilmesi, alandaki doğal kaynakların koruma-kullanma dengesi içinde sürdürülebilirliğini sağlanması için en uygun aktivitelerin neler olduğunu ortaya konulmuştur.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

2.1. Materyal

Çalışmanın ana materyalini Artvin ili Yusufeli ilçesi sınırları içerisinde, Bıçakçılar ve Özgüven köyleri yakınında yer alan Altıparmak Tabiat Parkı oluşturmaktadır. Alan, 11.07.2013tarihinde 2.111 hektar büyüklüğünde tabiat parkı olarak ilan edilmiştir. Altıparmak Tabiat Parkı il merkezine 112 km ilçe merkezine ise 32 km uzaklıktadır (Şekil 1).

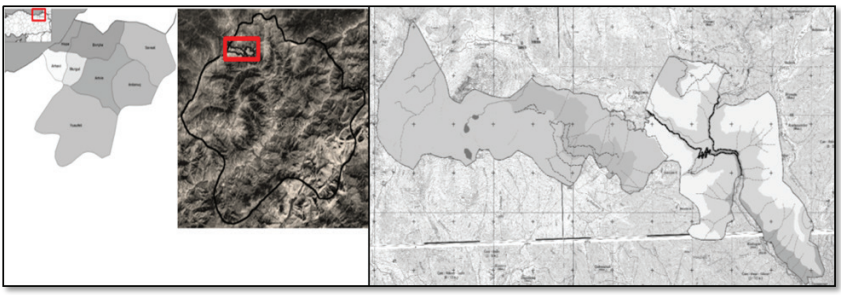

Şekil 1. *Altıparmak Tabiat Parkının konumu ve sınırları*

Artvin ili Yusufeli ilçesi sınırları içerisinde, Bıçakçılar ve Özgüven köyleri yakınında yer alan Altıparmak Tabiat Parkı, sahip olduğu doğal ve kültürel turistik kaynaklarıyla değerlendirilebilecek düzeyde bir potansiyeli barındırmaktadır. Araştırmamızdaki temel amaç, söz konusu tabiat parkının turistik ve rekreasyonel potansiyelinin ortaya konulması ve sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesine katkı sağlanmasıdır. Bu bağlamda sözü geçen tabiat parkında yer alan başta doğal güzellikler (flora ve fauna elemanları, buzul gölleri, orman yapısı vb) olmak üzere, alana sınır olan Özgüven köyünün kültürel yaşamına ait çekicilikler (geleneksel mimari, yöresel yemekler, el sanatları, düğün ve eğlenceler, yöresel müzik, oyunlar vb.) ve bunların turistik ve rekreasyonel açısından değerlendirilmesine yönelik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bunlara ek olarak tabiat parkı ve çevresinde yapılabilecek aktivitelerin (doğa yürüyüşü, botanik turu, yaban hayatı ve kuş gözlemciliği, doğa fotoğrafçılığı vb) yapılabilirliği detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun yanı sıra bu çevrede kültür turizmi, kırsal turizm, tarımsal turizm gibi turizm türleriyle ilgili araştırmalar da yapılmıştır.

Araştırma sahasının gelişim bölgesinde bulunan şelalesi, irili ufaklı buzul gölleri, tarihi ahşap değirmeni, zengin fauna ve florasının rekreasyonel ve turistik faaliyetler için başlı başına bir çekicilik oluşturması bu alanı, özgün ve değerli hale getirmektedir. Sahayla ilgili gerçekleştirilen literatür taraması, yetkililerle gerçekleştirilen mülakat, veri ve dokümanların toplanmasıyla birlikte gerçekleştirilen arazi çalışması neticesinde Altıparmak

Tabiat Parkı'nın rekreasyonel ve turizm potansiyeli ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tabiat parkı ve çevresinin sahip olduğu doğal ve kültürel değerlerin doğa fotoğrafçılığı, doğa yürüyüşü, kamp ve günübirlik rekreasyon gibi birçok faaliyetin talebi karşılaya bilirliği ve taşıma kapasitesi hakkında gözlem ve araştırmalar yapılmıştır. Çalışma dahilinde literatür incelemesi, harita analizleri ve arazi çalışmalarıyla elde edilen bütün bulgular birbiriyle bağlantılı bir şekilde düzenlenerek metin, şekil ve haritalara aktarılmış, bilimsel açıdan coğrafi bir kurgu üzerinden yorumlanmıştır. Yapılmış olan arazi çalışmasında doğal güzelliklerin tanıtılması, korunması ve var olan sorunların tespit edilip giderilebilmesi açısından önerilerde bulunmaya çalışılmıştır.

2.2. Yöntem

Araştırmamızda gezi-gözlem ve mülakat metotları sıklıkla uygulanmış, alan çevresindeki doğal alanlar gezilerek, doğal güzellikler, yöresel çekicilikler araştırılmış; bu çevrede yaşayan köylülerle, yetkilileriyle mülakatlar gerçekleştirilmiş ve turistik ve rekreasyonel potansiyel ile ilgili oluşabileck sorunlar bizzat yerinde tespit edilmeye gayret edilmiştir. Yaptığımız çalışma, Altıparmak Tabiat Parkı'nın kaynak değerlerinin belirlenmesi, korunması ve sürdürülebilir bir şekilde varlığının devam ettirilmesi; potansiyelinin ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi, bu husustaki sorunların tespiti ve çözümü açılarından yarar sağlayacaktır.

Çalışmada yöntem olarak birinci aşamada alanın doğal ve kültürel kaynak değerlerinin belirlenmesine yönelik arazi çalışmaları ve literatür araştırması yapılmıştır. Resmi kurum ve kuruluşlardan alan ile ilgili tüm doğal ve kültürel veriler, yazılı kaynaklar, haritalar ve raporlar elde edilerek incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Hazırlanan Altıparmak Uzundevreli Gelişim Planı kapsamında yapılan arazi çalışmalarında veriler toplanmıştır. Bu arazi çalışmaları kapsamında öncelikle Altıparmak Tabiat Park alanı gezilmiş, bölge hakkında incelemeler yapılmış ve alana ait görsel bilgi olarak fotoğraflar çekilmiştir. Araştırmada yöntem olarak tabiat parkı"nın güçlü ve zayıf yönleri ile tehdit ve fırsatlarının belirlenmesine yönelik SWOT Analizi Tekniği kullanılmıştır.

SWOT, incelenen alanın, bölgenin güçlü ve zayıf yönlerini belirlemekte ve dış çevreden kaynaklanan fırsat ve tehditleri saptamak amacıyla kullanılan bir tekniktir (Gürlek, 2002). SWOT Analizi Tekniği, alanın mevcut güçlü yanları ve zayıf yanlar ile birlikte gelecekte karşılaşabilecek fırsatlar ve tehditler önceden tespit edilerek planlama ve yönetim aşamasında karar vermede kullanılan bir yöntemidir. SWOT kelimesi, Strenghts (Güçlü yanlar/Avantajlar), Weaknesses (Zayıf yanlar/Dezavantajlar), Opportunities (Fırsatlar) ve Threats (Tehditler) kelimelerinin baş harflerinden meydana gelmektedir. SWOT hem "mevcut durum" hemde "gelecek du-

rum" analizi olarak tanımlanmaktadır (Polat, 2006). Gürlek (2002)"e göre "SWOT Analizi, güçlü olunan ve büyük fırsatların yattığı alanlara odaklanmayı sağlayan ve stratejik bir plan geliştirilmesinde, sorun tanımlama ve çözüm oluşturulmasında, nicel verilerin yetersiz, bilgilerin kişilerin belleklerinde olduğu durumların analizinde kullanılan bir yöntemdir". Bir ülkenin ya da bir yörenin alternatif turizm politikalarının belirlenmesinde SWOT analizi tekniğinden yararlanılarak, ülkenin turizm potansiyelinin güçlü-zayıf yönleri ve fırsatlar-tehditler faktörlerini ortaya çıkarılabilmektedir (Avcıkurt vd., 2003).

Ülkemizde giderek önemi artan korunan alanlarda yapılan turistik ve rekreasyonel faaliyetler için alanların mevcut güçlü ve zayıf yönlerinin açıkça bilinmesi, bugün ve gelecekte fırsat ve tehditlerin tahmin edilmek suretiyle analiz edilmesi, ülkelerin uygun stratejilerin ve politikaların belirlenmesi ve seçiminde önemli bir rol oynayacaktır (Nayir vd., 2008). Altıparmak Tabiat Parkı"nın turizm ve rekreasyon potansiyelinin değerlendirilmesi amacıyla, içsel (güçlü ve zayıf yönler) ve dışsal (fırsatlar ve tehditler) faktörleri belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma alanının iç ve dış etkenleri dikkate alarak izlenen bu yöntemle, alanın var olan güçlü yönleri ve fırsatlardan en üst düzeyde yararlanacak, tehditlerin ve zayıf yanlarının etkisini en aza indirecek öneriler geliştirilmiştir. Günümüzde bir korunan alanın turistik ve rekreasyonel amaçlı kullanımlarında güçlü ve zayıf yönlerinin açıkça bilinmesi, bugün ve gelecekte fırsat ve tehditlerin tahmin edilmek suretiyle analiz edilmesi, özellikle turizm sektörüne uygun stratejilerin ve politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Bu amaçla çalışma alanının turizm ve rekreasyonel potansiyeli açısından güçlü ve zayıf yanları, fırsatlar ve tehditlerinin incelenmesi ile turizm ve rekreasyonel potansiyeli ve değerlendirilmiştir.

3. Araştırma Alanının Doğal ve Kültürel Özellikleri

Altıparmak Tabiat Parkı 11.07.2013 tarihinde, kaynak değeri göl ekosistemi ve peyzaj değerleri göz önünde bulundurularak Bakan Oluru ile ilan edilmiştir. Tabiat parkı aynı zamanda 16.01.2013 tarih 127 sayılı kararla Altıparmak (Barhal) Çayı Vadisi Nitelikli Doğal Koruma ve Sürdürülebilir Koruma Kontrolü statüsündeki bir alan niteliği taşımakatadır (Anonim 2017(uzun devreli gelişim planı). Altıparmak Tabiat Parkı; Artvin ilinin Yusufeli ilçesi sınırları içerisinde olup il merkezine 112 km ilçe merkezine ise 32 km uzaklıktadır. Altıparmak Tabiat Parkı $41^0 02' 28'' – 40^0 59' 24''$ kuzey enlemleri ile $41^0 19' 53'' – 41^0 26' 49''$ doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Altıparmak Tabiat Parkı 1141 m ile 3240 m yükseltiler arasında bulunmaktadır. Alanın büyüklüğü 2111 hektardır. Alanın önemli dağ ve tepeleri ise; Kaçkar Dağı (3932 m), Altıparmak Dağı (3562 m), Marsis Dağı (3334 m) ve Aşağıkarataş, Başkaya, Hevekucu, İntorbaşı, Karataş, Körgöl tepeleridir. Kaçkar, Altıparmak ve Marsis Dağları üzerinde irili

ufaklı çok sayıda buzul göller bulunmaktadır. Araştırma alanı fitocoğrafik bölge açısından, Davis'in grid sistemine göre A8 karesinde yer almakta olup, Holarktik bölgenin, Avrupa-Sibirya flora alanının Öksin kesiminin Kolşik altkesiminde yer almaktadır (altiparmak.tabiat.gov.tr., 05.02.2020)

Altıparmak Tabiat Parkı, jeo-tektonik bakımdan Doğu Karadeniz Dağları (Doğu Pontitler) içinde yer almaktadır. Tabiat parkı içerisinde bulunan Altıparmak Dağları, Kaçkar Dağları'nın doğuda kalan kesimini oluşturmaktadır. Tabiat parkı içerisindeki arazi yapısı engebeli bir topoğrafya ya sahiptir. Tabiat parkı sınırları içerisinde yükseklik değerleri 1100 m den başlayıp 2500 m ye kadar değişmektedir. Tabiat parkı içerisinde 3 buzul gölü bulunmaktadır. Tabiat parkının gelişim bölgesi içerisinde Ciro Çağlayanı ve Gudadaşhev Yaylası bulunmaktadır. Bölge engebeli bir topoğrafya ya sahip olduğundan örtüsüz çorak alanlar geniş yer kaplamaktadır. Yörede genelde kahverengi orman toprağı ve alüvyonlu topraklar bulunmaktadır. Genel itibarıyla toprakları mineral yönünden son derece zengindir(Anonim 2017).

Şekil 2. *Tabiat Parkı Yakınındaki Türkiye'nin en uzun şelalesi Özgüven (Ciro Şelalesi) ve Tabiat Parkı içerisindeki buzul gölünden görüntüler (Orijinal)*

Artvin Meteoroloji İstasyonu'ndan alınan Yusufeli Meteoroloji İstasyonunun uzun süreli gözlem değerlerine bakıldığında yıllık ortalama sıcaklık 14,13 °C, yıllık ortalama maximum sıcaklık 30,6 °C, yıllık ortalama

minimum sıcaklık –16,4 °C'dir. Yılın en sıcak ayı 43,8 °C ile ağustos ayı, yılın en soğuk ayı ise -16,5 °C ile ocak ayıdır. Yıllık ortalama yağış 275,4 mm olup, yılın en yağışlı ayı 56,0 mm ile temmuz ayıdır. Yıllık ortalama kar yağışlı gün sayısı 12,7 gün, ortalama rüzgar hızı (bofor) 2,09, yıllık en hızlı esen rüzgar hızı (bofor) 15,5, en hızlı esen rüzgar yönü S, ortalama bağıl nem %51,7, en düşük bağıl nem %2 olarak tespit edilmiştir. Mevsimler itibariyle en yağışlı mevsim ilkbahar, en kurak mevsim sonbahardır (https://mgm.gov.tr, 04.11.2020).

Altıparmak Tabiat Parkı doğal kaynak değerleri, görsel peyzaj değerleri ve hidrojeolojik ve hidrolojik özellikleri ve eşsiz ekosistemi sebebiyle kullanımı olan bir korunan alandır. Dünyanın 25 önemli sıcak noktasından biri olan Kafkasya Dağları'nın Türkiye'deki uzantısı olan Kaçkar Dağları'nın, doğu kısmında yer alan tabiat parkı da doğal olarak dünyanın önemli biyolojik çeşitlilik merkezlerinden biri olarak kabul edilmelidir. Tabiat parkının bitki örtüsü iklime bağlı olarak şekillenmiştir. Altıparmak Tabiat Parkı, Holarktik bölgenin, Avrupa-Sibirya flora alanının Öksin kesiminin Kolşik altkesiminde yer almaktadır. Avrupa-Sibirya ve İran-Turan fitocoğrafik bölgeleri arasında yer alan bir geçiş bölgesi olarak farklı özellikler gösterir ve her iki fitocoğrafik bölgenin de bitki türlerine sahiptir. Alan Doğu Karadeniz-Doğu Anadolu-Kafkas Coğrafi Bölgesindedir. Tabiat parkı 1141 m' den başlayıp 3240 m rakıma ulaşan bir arazide yer alması farklı lokal iklim alanları ve farklı vejetasyonlar oluşmasına neden olmuştur. Tabiat parkında doğu-batı istikametinde uzanan oldukça dik ve kayalık alanlarda yapraklı çalı vejetasyonu ve kuzey - güney istikametinde uzanan alanlarda orman vejetasyonu ve orman üst sınırından zirvelere kadar olan alanalarda ise alpin çayırlar hâkimdir. Bölge oldukça engebeli bir topoğrafyaya sahiptir ve kayalık alanlar yoğun olarak görülmektedir. Bu kayalık alanlarda yine görülen iklime uygun olarak baskın türleri değişen kendine has bir vejetasyon gözlemlenir. Alanda akarsu kenarlarında higrofil formasyonları ve nispeten daha kurak olan güney bakılı, düşük rakımlı yamaçlarda ise bozkır formasyonlarını görmek mümkündür. Alpin çayırlarda daha çok higrofil türler hâkimdir. Tabiat parkı ve yakın çevresinde orman vejetasyonu, subalpin vejetasyonu, alpin (Yüksek Dağ Çayırları) vejetasyonu, ılıman çayır vejetasyonu, kaya vejetasyonu, higrofil vejetasyon ve bozkır vejetasyonu olmak üzere 8 vejetasyon tipi bulunmaktadır (Eminağaoğlu ve Aksu, 2015).

Deniz seviyesinden 1100 metreden başlayarak yaklaşık 3300 metreye kadar yükselen tabiat parkında; Doğu kayını (*Fagus orientalis*), akçaağaç (*Acer* sp.), üvez (*Sorbus* sp.), kızılağaç (*Alnus glutinosa* subsp. *barbata*) ve meşenin (*Quercus sp.*) hakim olduğu yaprağını döken taksonlar ile ladin (*Picea orientalis*), göknar (*Abies nordmanniana* subsp. *nordmanniana*), sarıçam (*Pinus sylvestris* var. *hamata)*, ardıç (*Juniperus* sp.)'nin hakim olduğu iğne yapraklı taksonlar mevcuttur (Eminağaoğlu vd., 2015). Araştır-

ma kapsamında alanda 76 familya ve 278 cinse ait toplam 446 takson belirlenmiştir. Taksonların, fitocoğrafik bölgelere göre dağılımları ise şöyledir: Avrupa-Sibirya %27.4, İran-Turan %5.6, Akdeniz %0.7 ve coğrafi bölgesi bilinmeyenler ve birden fazla bölgede yayılış gösterenler %66.3'tür. Bu taksonlardan 6 tanesi endemik olup (*Acer cappadocicum Gled. subsp. divergens (K. Koch ex Paxton) A.E. Murray, Psephellus appendicigerus (K. Koch) Wagenitz., Campanula troegerae Damboldt, Campanula betulifolia C. Koc., Linaria genistifolia subsp. confertiflora (Boiss.) Davis, Lilium ponticum var. artvinense (Miscz.) P.H.Davis & D.M.Hend.*) 37 tanesi ise endemik olmayıp nadir türlerdendir (Anonim 2017).

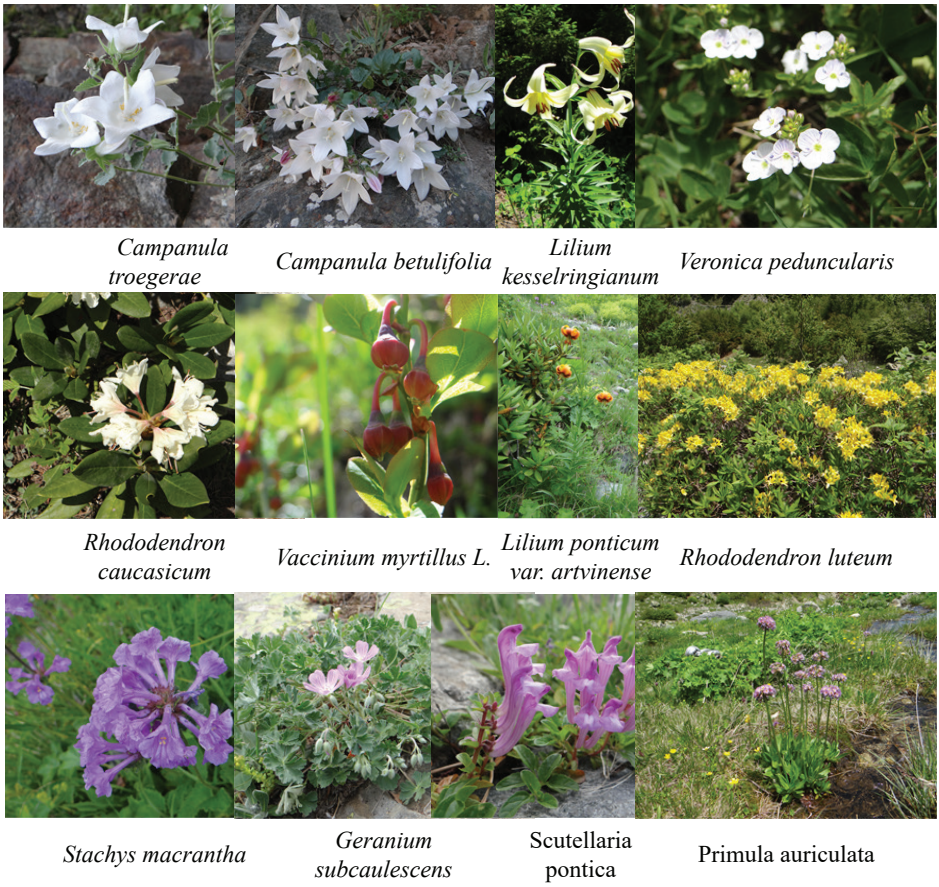

Şekil 3. *Altıparmak Tabiat Parkı'nda bulunan peyzaj değeri olan bazı bitkiler (Fotoğraflar: Özgür EMİNAĞAOĞLU)*

Altıparmak Tabiat Parkı biyolojik çeşitlilik açısından önemli alanlardan biridir. Tabiat pakında 5 takım 13 familyaya ait 29 memeli hayvan türü belirlenmiştir. 7 takım 14 familyaya ait 54 kuş türü, 1 takım 1 familyaya ait 2 balık türü, 1 takım 5 familyaya ait 15 sürüngen, 1 takım 2 familyaya ait 4 çiftyaşar türü belirlenmiş (Anonim, 2017).

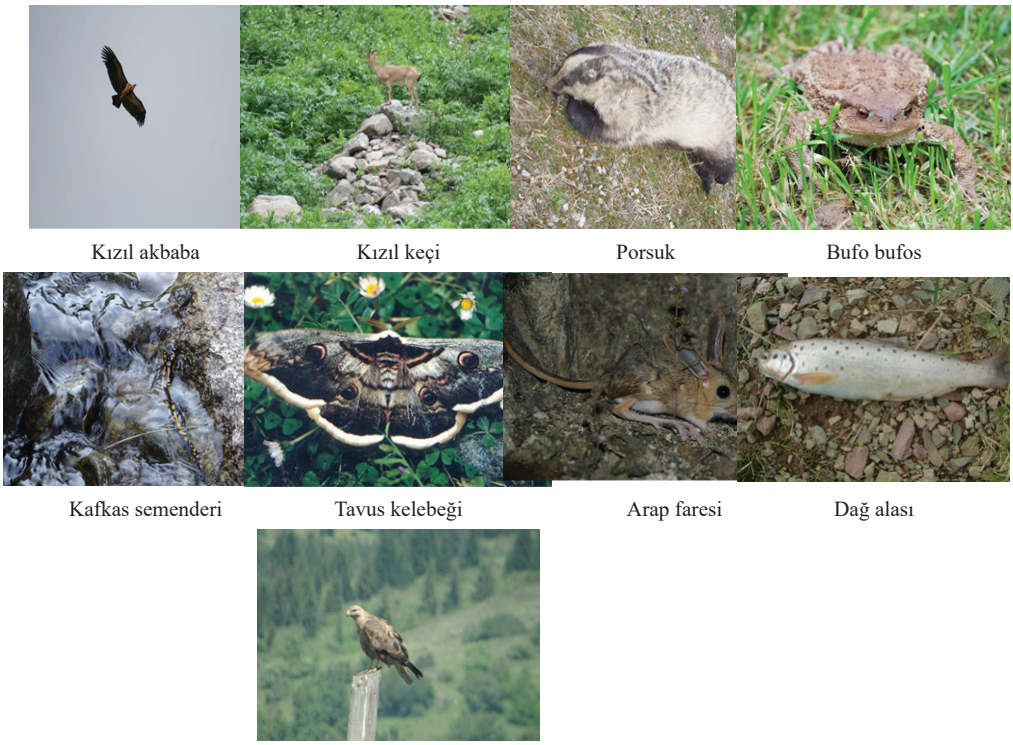

Şekil 4. *Altıparmak Tabiat Parkı'nda bulunan bazı fauna türleri (Fotoğraflar: Temel GÖKTÜRK)*

Tabiat Parkı Yusufeli merkezden Tabiat parkının Özgüven köyü tarafından olan giriş noktasına 20 km uzaklıkta, Özgüven köyüne 26 km uzaklıkta olup bu yolun 20 km si asfalt 5 km si ise stabilize yoldur. Ulaşımı sağlayan bu yol 5 metre genişliğinde orman yoludur. Tabiat parkı içerisinde yaklaşık 5 km lik stabilize orman yolu mevcuttur. Park alanı içerisinde başka yol mevcut değildir. Alanın dışındaki Özgüven şelalesine giden patika yol yaklaşık 5 kmdir. Tabiat parkına en yakın yerleşim yerleri Altıparmak, Özgüven, Bıçakçılar ve Balcılı köylerdir. Alana en yakın ilçe ise Yusufeli'dir. Yusufeli Bölgesi Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgelerinin kesişiminde yer almakta ve karakteristik olarak her iki bölgenin kültürel özelliklerini taşımaktadır. Tabiat parkı yakınlarındaki köylerde dağınık yerleşim tarzında olup yapılar, bitişik nizam olmasa da yaklaşık nizam içinde, soğuğu kırmak adına iç-içe özellik göstermektedir (Surat, 2011; Anonim, 2011).

Şekil 5. *Yöresel mimari Örnekleri (Orijinal)*

Tabiat parkının gelişim bölgesi içerisinde bulunan Gudadaşhev Yaylası yöre halkı tarafından yoğun kullanılan yayladır ve turistler tarafındanda ziyaret edilmektedir. Bu yaylada her yıl Temmuz ayı içerisinde, Bıçakçılar köyü Dumlupınar mahallesi halkı ile birlikte topluca ve göç şenlikleri, eğlenceler düzenlenmektedir. Yaylanın hemen yakınlarında biri volkanik, sekizi tabü göl olmak üzere Kapıgöl, Karagöl, Büyükgöl vs. adlarındaki toplam dokuz göl bulunmaktadır. Gudadaşhev Yaylasındaki derede bolca kırmızı benekli dere alabalığı bulunur (Surat, 2011; Anonim, 2011).

Şekil 6. *Tabiat Parkından genel peyzaj görüntüleri (Orijinal)*

Tablo 1. *Altıparmak Tabiat Parkının Turizm ve Rekreasyonel Çekicilikleri*

ALTIPARMAK TABİAT PARKININ TURİZM ve REKREASYONEL ÇEKİCİLİKLERİ

Doğal Çekicilikler	Tarihi ve Kültürel Çekicilikler
✓ Orman ekosistemi ✓ Özgüven (Ciro) Çağlayanı ✓ Büyük göl ve yüzen adalar ✓ Buzul gölleri ✓ Kaçkar, Altıparmak ve Marsis Dağları ✓ Flora ve fauna zenginliği ✓ *Acer cappadocicum Gled. subsp. divergens* (K. Koch ex Paxton) A.E. Murray, *Psephellus appendicigerus* (K.Koch) Wagenitz., *Campanula troegerae* Damboldt, *Campanula betulifolia* C. Koc., *Linaria genistifolia subsp. confertiflora* (Boiss.) Davis, *Lilium ponticum var. artvinense* (Miscz.) P.H.Davis & D.M.Hend endemik bitki türlerinin varlığı ✓ Kafkasya ekolojik bölgesinde yer alması ✓ Alan içerisinde hakim tepelerden 360º bakı noktaların varlığı ✓ Özgüven deresi ve kırmızı benekli alabalık türünün varlığı ✓ Polyommatus artvinensis (Artvin çokgözlüsü) kelebek türünün varlığı ✓ Kaya tırmanışı için uygun alanalrın varlığı	✓ Gudadaşhev Yaylası ✓ Özgüven Köyü Bıçakçılar Köyü ✓ Yeşildere Mezrasında bulunan tarihi kemer köprü ✓ Altıparmak Köyü Kültür ve Dayanışma Festivali ✓ Tahta kaşık, yün çorap dokuması gibi yöreye özgü değerlerin varlığı

Tabiat Parkının Turizm ve Rekreasyonel Potansiyeli Açısından Mevcut Durumu

Orman ve Su İşleri Bakanlığı'nca 11.07.2013 tarihinde tabiat parkı olarak tescil edilen Altıparmak Tabiat Parkı, sahip olduğu doğal ve kültürel kaynak değerleri ile turistik ve rekreasyonel açıdan yüksek potansiyel değeri taşımaktadır. 2.111 hektar alan üzerindeki tabiat parkının en önemli peyzaj değerleri doğal ormanları ve buzul gölleridir. Biyoçeşitlilik değeri çok yüksek olan alanın bu özelliği ve buzul gölleri, Tabiat Parkının ilan

edilme sürecinde kaynak değeri olarak gösterilmiştir.

Altıparmak Tabiat Parkı, kent yerleşimlerinden, sanayi tesislerinden, enerji nakil hatları gibi yapılardan uzak, doğallığı korunmuş, doğal ormanların arasında göl ve gölün çevresinde çoğunluğu doğal yaşlı nitelikteki ormanlardan oluşan biyolojik çeşitliliği yüksek bir alandır. Alanda doğal süreçler insan etkisi olmadan devam etmektedir.

Altıparmak Tabiat Parkı biyolojik çeşitlilik açısından alan genel olarak Kafkasya ekolojik bölgesinde bulunan birçoğunu ve bunlardan endemik ve nesli tehlike altında olanları barındırmaktadır. Büyük memeliler ve kuşlar açısından tabiat parkı havzası çeşitliği yüksek bir alan olmasına karşın, bulunduğu alan bu türlerin sadece geçiş yerlerini ve bazılarının mevsimsel habitatlarını barındırmaktadır.

Orman ekosistemi Tabiat Parkı'nın hemen her bölümünde hakimdir. Floristik kompozisyonu oldukça zengin olan ekosistem, çok sayıda endemik bitki türünü barındırmaktadır. Bu ekosistem ayrıca, sürüngenler, memeliler ve kuşlar için barınma ve beslenme alanları oluşturmaktadır. Bölgenin doğal bitki örtüsü yüksekliğe göre değişmektedir. Tabiat parkı içerisinde nemli karışık ibreli ormanlar, yarı-nemli karışık ibreli ormanlar ve yapraklı karışık ibreli ormanlar mevcuttur. Sarı Çam tüm sahada en geniş yayılışı gösteren tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Alpin ekosistem alanın kuzeyinde yer alır. Bu ekosistem, flora bakımından zayıf olmasına rağmen oldukça dar yayılışlı bazı bitkileri barındırmaktadır. Alpin ekositem ayrıca, bazı sürüngen, memeli ve kuş türlerine de yaşam alanı oluşturmaktadır.

Tabiat Parkı içerisinde orman ekosistemi 883 hektar alan kaplamakta olup tüm alanın % 42 sini oluşturmaktadır. Orman ekosistemini 838 hektar ve % 40 oranla alpin ekosistem, 194 hektar ve % 9,2 oranla da subalpin ekosistem izlemektedir. Altıparmak Tabiat Parkı floristik açıdan oldukça zengindir. 76 familya ve 278 cinse ait toplam 446 tür kaydedilmiştir. Taksonların, fitocoğrafik bölgelere göre dağılımları ise şöyledir: Avrupa-Sibirya %27.4, İran-Turan %5.6, Akdeniz %0.7 ve coğrafi bölgesi bilinmeyenler ve birden fazla bölgede yayılış gösterenler %66.3'tür. Havzada belirlenen türlerden 6 tanesi endemiktir. Alanda değerlendirilen 43 taksonun 1 tanesinin nesli kritik (CR) derecede tehlikede olduğu, 3 bitki türün tehlikede (EN), 15 tanesinin durumu hassas (VU) 24 türün ise az tehlike (LC) altında olduğu belirlenmiştir (Anonim, 2017).

Altıparmak Tabiat Parkı ve çevresinde tespiti yapılan 54 kuş türü içerinde *Gypaetus barbatus* (Sakallı Akbaba), *Aegypius monachus* (Kara Akbaba) ve *Falco vespertinus* (Ala Doğan) Tehlike katagörisine göre değerlendirildiğinde NT (Tehlike Altına Girebilir) durumda olan önemli kuş türleridir. İlaveten alanda tespiti yapılan hemen hemen tüm kuş türlerin bazıları BERN sözleşmesi kapsamıda EK II bazılarıda Ek III listesinde

yer almaktadır. Sahada tespit edilen iki yaşamlı türlerden biri Semender (Salamandridae), diğerleri ise kurbağalardan (Hylidae ve Ranidae) oluşmaktadır. Bern sözleşmesine göre Semender türü *Mertensiella caucasica* (Kafkas Semenderi) Ek liste-II'de yer almaktadır. Tespit Edilen 15 sürüngen türünden iki tanesi tehlike IUCN katagorisinde (*Darevskia derjugini, Darevskia mixta*) yer almaktadır. Alanda tespit edilen 12 tür Bern Ek liste III te 3 türde Bern ek liste II de Koruma Altındaki Türler Listesi"nde yer almaktadır. Alanda tespiti yapılan 240 omurgasız tür arasında kelebekler önemlidir. Alanda 44 tür kelebek mevcut olup bu türlerden *Polyommatus artvinensis* (Artvin çokgözlüsü) zarar görebilir (VU) koruma katagorisinde yer almaktadır. Altıparmak Tabiat Parkı'nda flora tür sayısı açısından ilk sırayı 53 türle Compositae familyası, ikinci sırayı 48 türle Poaceae familyası ve üçüncü sırayı da 26 türle Rosaceae familyası almaktadır. Tabiat Parkı sınırları içinde yapılan çalışmalar sonucu 13 familyaya ait 29 memeli, 1 familyaya ait 2 balık, 5 familyaya ait 15 sürüngen (Sınıf: Reptilia), 14 familyaya ait 54 kuş (Sınıf: Aves), 2 familyaya ait 4 iki yaşamlı (Amphibia), 77 familyaya ait 240 omurgasız (Invertebrata) türünün alanda ve yakın çevresinde yayılış gösterdiği belirlenmiştir (Anonim, 2017).

Alan içerisinde bulunan buzul gölleri ve dereler sucul ekosistem içerisinde tabiat parkının en önemli kaynak değerini oluşturmaktadır. Sucul ekosistem, alanın içerisinde kalan göller ve Özgüven deresinde yer almaktadır. Özgüven deresinde bulunan Salmo rizeensis ve Salmo coruhensis türleri ile, Kafkas Semenderi, Bozayı, Çengel boynuzlu dağ keçisi, Kızıl Keçi, Kaya Sansarı, Sakallı Akbaba, Kara Akbaba, kelebek türlerinden Artvin çokgözlüsü'nün alanda bulunması tabiat parkının nadirliği bakımından önemlidir.

Tabiat parkı yakınında bulunan Ciro çağlayanı, park içerisinde bulunan ve yüzen adaları bünyesinde barındıran Büyük Göl ülkemizde ender ve keşfedilmeyi bekleyen doğal güzellikler arasındadır. Ciro çağlayanı, kültürel peyzaj değeri olarak alan içerisinde kalmamasına karşın Yeşildere Mezrasında bulunan tarihi kemer köprü gelen ziyaretçiler tarafından yoğun ilgi görmekte, yöre tarihi ve mimarisi hakkında fikir vermektedir. Gelen ziyaretçiler tabiat parkın- içerisinde muhteşem manzaralar eşliğinde trekking yapmakta aynı zamanda manzara değeri yüksek olan alanları fotoğraflayabilmekte ve eşsiz flora ve fauna yapısını gözlemleme fırsatını yakalayabilmektedirler.

Tabiat parkının sınırına yakın bulunan ve tabiat parkın gelişme alanı olarak tanımlanan alanda bulunan Özgüven şelalesinin hemen üstünde bulunan çayır mera alanı, hem buzul göllerine gidebilmek için kullanılacak alternatif bir trekking rota başlangıç noktası, hem de kamp yapabilecek olanaklara sahip başlıca rekreatif alan olarak kullanılmaktadır.

Alan içerisinde bulunan Büyük Göl, ülkemizde ender ve keşfedilmeyi bekleyen doğal güzelliklerinden yüzen adaları da bünyesinde barındırmaktadır. Toprak parçalarının kopmasıyla oluşan üç yüzen adacığın kara ile ilişkisi bulunmamaktadır. Ortalama çapı 10 metrekare ile 40 metrekare arasında değişmektedir. Yine alan içerisinde bulunan ve yağmurun yağdığı günlerde adeta gelin tülüne benzeyen bütün kuru dereler bölgenin önemli doğal peyzaj değerleri arasındadır. Tabiat parkını çevreleyen dağ sırtları boyunca tüm alan görüldüğü için manzara seyri oldukça güzeldir. Alan içerisinde hakim tepelerden 360° bakı mevcuttur. Alan bakir ve tabii eşsiz manzaraya sahiptir. Tüm alan Karadeniz bölgesinin genel karakteristik sarp engebeli derin vadilerden oluşan havasını çok iyi yansıtmaktadır

Tabiat parkı biyoçeşitlilik değeri yönünden önemli bir zenginliğe sahiptir. Üst bölgeleri alpin çayırlar ile alpin bölgenin alt kısımları ise karışık doğal ormanlar ile kaplıdır. Bu ormanlık alanlar özellikle sonbahar aylarında değişik renklere büründüğü için eşsiz manzaralar sunmaktadır. Bu görsel zenginlik doğa turizminin temel kaynağını oluşturur ve tabiat parkının cazibe merkezi haline gelmesini destekleyici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tabiat Parkının en önemli peyzaj değeri doğal ormanları ve buzul göl-leridir. Biyoçeşitlilik değeri çok yüksek olan alanın bu özelliği ve buzul gölleri, Tabiat Parkının ilan edilme sürecinde kaynak değeri olarak gösterilmiştir. Tabiat parkı sınırları dışında bulunan Özgüven şelalesi (Ciro çağlayanı) ve çevresi en yoğun kullanımın yaşanacağı alanlardan birtanesidir. Özgüven şelalesine giden aynı zamanda Özgüven Köyünün yakınından geçen ve ziyaretçiler tarafından kullanılan araç yolu üzerinde rekreasyonel peyzaj değeri yüksek seyir noktaları mevcuttur. Aynı zamanda Özgüven şelalesinin hemen üstünde bulunan çayır mera alanı, hem buzul göllerine gidebilmek için kullanılacak alternatif bir trekking rotası başlangıç noktası olabilecek, hem de kamp yapabilecek olanaklara sahip başlıca rekreatif alandır. Öte yandan tüm tabiat parkına hakim seyir noktalarına ulaşımı sağlayabilecek olan alan Tabiat Parkı için alanın etkileşim içinde olduğu önemli bir görsel peyzaj değeri olarak değerlendirilebilir.

Tabiat parkı yakınında bulunan Özgüven, Bıçakçılar Balcılı ve Balhibar yerleşim alanlarında yaşayan yöre halkı yaylacılık faaliyetlerini halen devam ettirmektedirler. Anadolu'nun diğer bölgelerinden coğrafi yapısıyla olduğu gibi kültürel yapısı ile de farklı olan yöre ve çevresi, tahta kaşık, yün çorap dokuması, yöre kültürünün yansıtıldığı halk oyunları, müziği, yöreye özgü geleneksel giyimi, festivalleri ve yöresel mimarisi ile dikkat çeken turistik ve rekreasyonel amaçlı kullanımlar için büyük bir potansiyel taşımaktadır.

Tabiat parkı yakınında bulunan Altıparmak Köyü Muhtarlığı tarafından düzenlenen Altıparmak Köyü Kültür ve Dayanışma Festivalinin 16-17 Temmuz 2016 tarihlerinde düzenlenmektedir.

Tabiat parkına yaklaşık 11 km mesafede bulunan Altıparmak köyünde 6 adet konaklama tesisi mevcuttur ve artan talep doğrultusunda yeni tesisler de yapılmaktadır. Yörede turizm hareketi rafting yapma döneminin başladığı ve turizm sezonunun açıldığı Mayıs ve Kasım ayına kadar süren 6 aylık dönemde yoğunlukla konaklamalı ziyaretler olarak gerçekleşirken, Eylül ve Ekim aylarında, fotoğraf çekimi buzul gölleri ve Özgüven şelale çevresi ile orman alanlarına yapılan trekking-foto safari-kamp yapma etkinlikleri gerçekleştirilmektedir.

Altıparmak Tabiat Parkının turizm ve rekreasyonel potansiyeli açısından mevcut durumu dikkate alındığında tabiaat parkında yapılabilecek potansiyel turizm ve rekreasyonel etkinlikler aşağıda verilmiştir. Bu çalışma kapsamında araştırma alanı içerisinde, veriler ışığında belirlenen uygun konumlarda rekreasyon alanları önerilmiştir. Bu alanlar ziyaretci merkezi, kamp alanı, yürüyüyüş parkurları, seyir noktaları şeklindedir (Şekil 7).

- Kültürel Yapıları Ziyaret Etmek (Gudadaşhev Yaylası, Özgüven Köyü Bıçakçılar Köyü, Yeşildere Mezrasında bulunan tarihi kemer köprü)
- Festival ve şenliklere katılmak (Altıparmak Köyü Kültür ve Dayanışma Festivali)
- Doğa yürüyüşü yapmak
- Kamp yapmak (Özgüven Köyü içerisinde, Özgüven (Ciro) şelalesinin yakınında bulunan Gudadaşhev Yaylasında, buzul göllerinin yakınlarında kamp yapılabilir.)
- Flora keşfi- Yaban Hayatı Gözlemciliği
- Sportif Olta Balıkçılığı (Özgüven deresi)
- Kuş - Kelebek gözlemciliği
- Kaya Tırmanışı
- Foto safari- Manzara Seyir (Tabiat Parkı güneydoğu sınırından Bıçakçılar ve Balcılı Köyleri ile güneye bakan yamaçlar ile kuzeyinde yer alan, kuzeye bakan yamaçlar ve vadi izlenebilmektedir)

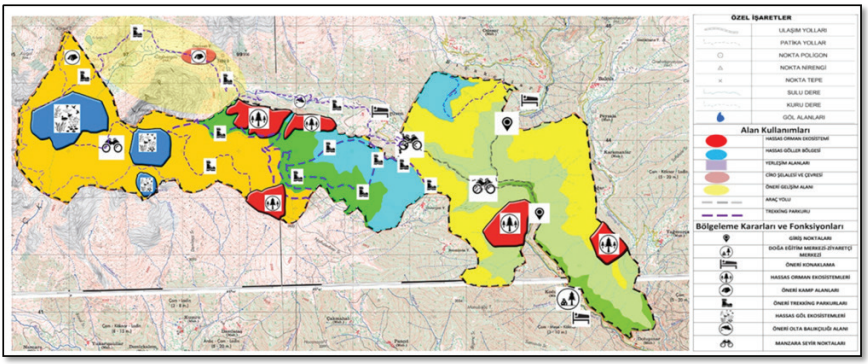

Şekil 7. Rekreasyonel Kullanım Alanları

Yürüyüş Yollar: Tabiat Parkı alanının daha iyi algılanması, kaynak değerlerinin korunarak tanıtılması ve düzenli yürüyüş parkurlarının geliştirilmesi için yürüyüş yolları önerilmektedir. Önerilen yürüyüş parkurunun başlangıç noktalarından birisi olan Dolupınar mahallesi tarafından giriş noktası olan ve aynı zamanda önerilen ***1. Nolu Yürüyüş yolu***, yaklaşık olarak 14 km uzunluğunda olup bu yolun 4.5 km si park alanı içerisinden, 9.5 km si'de tabiat parkı dışındadır. Tabiat parkı dışından Özgüven köyünden Özgüven Şelalesine kadar olan kısım yaklaşık 5 km olup şelaleden tabiat parkı sınırları içerisindeki buzul göllerine yaklaşık 3,5 ile 4.5 km arasında yürüyüş parkuru önerilmektedir. Yürüyüş parkurunun diğer başlangıç noktası olan Bıçakçılar köyü tarafından giriş noktası olarak önerilen ve aynı zamanda öneri ***2. Nolu Yürüyüş yolu***, yaklaşık olarak 15.5 km uzunluğunda olup bu yolun 6 km si park alanı içerisinden, 9.5 km si'de tabiat parkı dışındadır. Öneri 1. ve 2. Yürüyüş yolu Özgüven köyünde birleşmektedir. Doğa yürüyüşü sevenler için iyi örneklerin sunulduğu bir yürüyüş yoludur. Yol boyunca tabiat parkının kaynak değerleri, endemik ve nesli tehlike altındaki türler görülebilmektedir. Her iki yürüyüş yolunda da buzul gölleri, orman ekosistemi ve eşsiz peyzaj en iyi şekilde gözlemlenebilmektedir.

Mola Noktaları (MN): Önerilen 1. ve 2. Yürüyüş yolunun birleştiği Dolupınar mahallesi tarafından ana giriş noktası olan taraftan yaklaşık 2-2.5 km mesafede olan seyir alanları, 4.5 km mesafede olan Özgüven köyü girişi, özgüven köyünden itibaren yaklaşık 5 km mesafede olan Özgüven şelalesi ve şelaleden yaklaşık 5 km mesafede olan buzul göllerine giden yürüyüş yolunda 4 adet mola noktası yapılması önerilmektedir. Önerilen 2 mola noktası 1 Nolu Yürüyüş yolu güzergahında diğer önerilen 2 mola noktasıda 2 Nolu Yürüyüş yolu güzergahındadır.

Manzara Seyir Noktaları (MSN): Tabiat parkı yürüyüş yolu üzerindeki güzergahta 2 adet manzara seyir noktası yapılması önerilmektedir.

Manzara Seyir Noktalarında, ihtiyaç duyulması halinde yağmur barınağı yapılabilir, çöp bidonu, bilgilendirme ve tanıtım levhaları konulabilir. Her iki manzara seyir noktasıda 1 Nolu Yürüyüş yolu güzergâhında yer almaktadır.

Giriş Kontrol Noktası (GKN): Alanda ziyaretçi ve araç trafiğinin kontrol altına alınabilmesi için 2 adet giriş kontrol noktası yapılması önerilmiştir. Giriş kontrol noktası aynı zamanda ziyaretçi bilgilendirme ve yönlendirme birimleri olarak da hizmet verecektir. Bu kontrol noktasında Tabiat Parkı'nın istatistiksel bilgilerinin tutulabilmesi, denetimin güçlendirilmesi ve ziyaretçi profilinin çıkarılabilmesi için bilgi teknolojilerinden faydalanılmalıdır. ***1 Nolu Giriş Kontrol Noktası (GKN-1):*** Tabiat Parkı güneydoğusunda Dolupınar Mahallesi tarafından tabiat parkı sınırı ile içeri giren araç yolunun kesiştiği noktada, Tabiat Parkı güneydoğusunda önerilen giriş kontrol noktasıdır. ***2 Nolu Giriş Kontrol Noktası (GKN-2)*:** Tabiat Parkı kuzeydoğusunda Bıçakçılar Köyü içinden gelip Tabiat parkı sınırı ile içeri giren araç yolunun kesiştiği noktada, Tabiat Parkı kuzeydoğusunda önerilen giriş kontrol noktasıdır.

Konaklama Alanı: Alana gelen ziyaretçilerin konaklama ihtiyaçlarını karşılamak için Tabiat Parkı sınırları yakınında bulunan Özgüven, Bıçakçılar Balcılı ve Balhibar yerleşim alanlarında ev pansiyonculuğu önerilmektedir.

İdare ve Ziyaretçi Merkezi (İZM): İdare ve Ziyaretçi Merkezi, Tabiat Parkına 12 km mesafede bulunan Küplüce Köyü sınırlarında Orman ve Su İşleri Bakanlığı (Doğa Koruma ve Milli Parklar) 12. Bölge Müdürlüğünce belirlenecek alana İZM'nin kurulması önerilmektedir. Bu merkezde; idare birimi, danışma, kütüphane, sinevizyon ve eğitim çalışmalarının yapılabileceği çok amaçlı salon, herbaryum örneklerinin ve yaban hayvanlarının tahnitlerinin sergileneceği bir bölüm, broşür, kitap ve yöresel el sanatları vb. ürünler satış birimleri, ilk yardım üniteleri ve WC yer alabilir.

Günübirlik Kullanım Alanları (GB): Tabiat Parkı alanı içerisinde ziyaretçilerin günübirlik ve rekreasyonel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak Tabiat parkının Özgüven, Bıçakçılar yerleşim alanlarında 2 adet günübirlik kullanım alanı düzenlenmesi önerilmektedir. Bu kullanım alanlarında da giriş kontrol noktalarının yapılması önerilmiştir**.** Günübirlik kullanım alanında ziyaretçilerin oturma, dinlenme ve yemek yeme ihtiyaçlarını karşılamak için kır lokantası, çeşme, otopark, çocuk oyun alanı, piknik masaları, piknik ocağı, kameriye, yağmur barınağı, tuvalet, yöresel ürünlerin tanıtımı ve satışının yapıldığı alışveriş ünitesi yer alabilir.

SWOT Analizi ve Değerlendirmeleri

SWOT analizi tekniği mevcut ve potansiyel turizm aktivitelerinin

belirlenmesi, planlanması ve sürdürülebilirliği açısından rasyonel yaklaşımlar elde edilmesine yardımcı olma özelliği nedeniyle AltıparmakTabiat Parkı"nın turizm ve rekreasyonel potansiyelinin saptanmasında SWOT analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda tabiat parkı ve yakın çevresi için SWOT analizi sonuçları aşağıdaki şekilde değerlendirilmiş ve gruplandırılmıştır.

GÜÇLÜ YÖNLER

- Altıparmak Tabiat Parkı"nın iklim ve jeomorfolojik oluşumlar
- Ekosistem çeşitliliği ve zenginliği,
- Orman alanlarının halen doğal karaktere sahip olması,
- Her mevsimde farklı turizm ve rekreasyonel etkinliklerinin yapılabilmesi,
- Turizm ve rekreasyonel yönden zengin kaynak değerlerine sahip olması.
- Tabiat parkının iklim yapısına bağlı olarak farklı mevsimlerde farklı etkinliklere izin vermesi
- Jeolojik formasyonların çeşitliliği
- Ekosistem açısından zengin olması
- Zengin yaban hayatı varlığı
- Aralarında endemik türlerin de bulunduğu bir tür çeşitliliği sunması
- Ana kaynak değerleri doğal orman varlığı ve buzul göllerinin olması
- Tabiat Parkı rekreasyonel kaynak değerlerinin doğal peyzaj değerleri üzerine kurulu olması
- Önemli kaya tırmanışı alanlarının bulunması
- Tabiat Parkının farklı rekreasyonel faaliyetlere izin vermesi
- Hakim yükseklikler de manzara seyir alanlarının olması
- Tabiat parkı sınırlarında Anadolu'nun bilinen en yüksekteki çağlayanı olan Ciro Çağlayanı'nın (Özgüven şelalesi) varlığı
- Alan içerisinde bulunan Büyük Gölün varlığı
- Tatlı su ekosistemlerini, İğne Yapraklı Ormanlarını,Geniş Yapraklı karışık Yaprak Döken Ormanlarını, Islak Çayır Ekosistemini,Yüksek Dağ Ekosistemlerini,Yüksek Dağ Ladin Ormanlarını, Yüksek Dağ Karışık Ormanlarını bünyesinde barındırmakta
- Rusya'dan Afrika'ya göçen yırtıcı kuşların ve bazı su kuşlarının ana göç yolu üzerinde bulunması
- **ZAYIF YÖNLER**

- Kış aylarında ve yağışlı dönemlerde tabiat parkına ulaşım güçlüğü
- Alanda denetimin zor olması ve yetersizliği
- Katı atıkların toplanması ve bertaraf edilmesinin yetersizliği
- Tabiat Parkı alanındaki rekreatif faaliyetlere imkan sağlayan sosyal altyapı anlamında tanımlanabilecek herhangi bir tesis ve/veya açık alan düzenlemesinin olmaması (Dinlenme, yeme içme, otopark, tuvalet vd.)
- Güzergah ve yürüyüş parkurlarının sevk ve idaresini sağlayacak altyapı eksikliği ve ulaşım planlarının olmaması
- Bilinirliliğinin ve destinasyon imajının olmaması,
- turistik ve rekreasyonel etkinliklerinin uygunluk ölçütlerinin belirlenmemiş olması,
- Yapılan etkinlikleri izleme ve denetlemeye yönelik kurumsal bir yapının olmaması, girişlerin kontrolsüz oluşu,
- Turizme hizmet verebilecek alt ve üst yapının istenilen düzeyde olmaması,
- Zengin fauna ve floraya sahip olmasına rağmen bölgenin potansiyeli üzerinde yeterli çalışmaların bulunmaması,
- Konaklama olanaklarının yetersizliği.
- Antropojen etkilerin varlığı
- Alanda denetimin zor olması ve yetersizliği
- Saha içerisinde kontrolsüz araç erişiminin olması
- **FIRSATLAR**
- Turizm alanında yerel halka yeni iş ve gelir fırsatı sağlaması,
- Turizm sektöründe yeni yatırım ve alt sektörlerin oluşumu,
- Doğa koruma konusunda yerel, ulusal ve küresel bilinç geliştirme olanağı,
- Gelişen ulaşım olanakları ve buna bağlı olarak uzun mesafeli seyahat imkânlarının gelişmesi,
- Ülkemizde yasa ile koruma altına alınan doğal alanların nitelik ve nicelik olarak artması.
- Tabiat Parkını bilen nitelikli alan kılavuzlarının yetiştirilmesi ve yeni bir iş kolunun oluşması ile istihdam yaratması
- Tabiat Parkı yürüyüş parkurları için ulaşım planı oluşturma ve teknik altyapının sağlanması hizmet verebilecek nitelikli sosyal tesislerin oluşturulması giriş çıkışların kontrol altına alınması için gerekli düzenlemelerin yapılması ile tabiat parkında sürdrlebilir turizm anlayışının oluşturulması
- **TEHTİDLER**

- Alanda tursitik ve rekreasyonel faaliyetlerin ve baskıların artması ile birlikte biyolojik çeşitliliğin olumsuz etkilenmesi ve yok olması,
- Plansız artan ve büyüyen turların bir sonucu olarak endemik veya ekonomik değere sahip bitki ve hayvan türlere yönelik yasadışı ticaretin ve kaçakçılığın artması,
- Turizm ve rekreasyonel etkinliklerin tekdüzeleşmesi ve her yerde benzer ve sırada etkinliklerin uygulanmasının getirebileceği sıkıntılar,
- Turizme yönelik yapılacak teşvik ve yatırımların doğal alanlarda aşırı yapılaşmaya yol açması,
- Doğa içine yapılacak, mimari estetiğe sahip olmayan tesislerin yönlendirme ve bilgilendirme tabelalarının görsel kirlilik oluşturması
- Turizm amaçlı işletmecilerin veya yatırımcıların yöre insanını devre dışı bırakması ile turizm faaliyetlerinin yöreye sağlayacağı ekonomik artılardan faydalanamaması ve yöre insanının turizme olan olumlu bakış açısının olumsuz olması
- Taşıma kapasitesinin aşılması ve yörenin turistik kimliğinin cazibesini yitirmesi,
- Günübirlik kullanım alanı olarak kullanılan Özgüven şelalesi ve buzul göllerinde oluşabilecek antropojenik baskılar
- Kontrolsüz gerçekleştirilen rekreasyonel faaliyetler
- Alanın sınırları dışında kalan Özgüven deresinde yapılması planlanan hidroelektrik santrallerin (HES) varlığı
- Alana özgü bir ziyaretçi kılavuzunun olmayışı
- Tabiat parkına giriş noktalarının denetleme olanağının olmaması
- Buzul gölleri ve doğal yaşlı orman alanlarında turizm nedeniyle, herhangi bir taşıma kapasitesi ve planlama olmadan kullanımı bu alan üzerinde ciddi bir baskı oluşturması

Altıparmak Tabiat Parkı doğal kaynak değerleri ile öne çıkan bir alandır. Tabiat Parkı sınırları içerisinde, orman yapısı, jeolojik yapısı, hidrolojik yapısı, barındırdığı flora ve fauna varlığı ile ekosistemler içerisinde bazı alanlar ön plana çıkmaktadır. Bu alanlar, ekosistemlerde meydana gelebilecek değişimlerin kolayca izlenebileceği özellikte ve ilerleyen yıllarda yapılacak olan çalışmalar için istasyon olarak değerlendirilebilecek hassasiyettedirler. Bu ekosistemlerin korunması sadece biyolojik çeşitliliğin korunması açısından değil bölge turizminin gelişmesi ve her şeyden önemlisi bölge halkının sağlıklı şekilde yaşayabileceği çevresel ortamın sürdürülmesi açısından da oldukça önemlidir. Bölgenin ekonomisinde ciddi potansiyele sahip turizm sektörü doğrudan ekosistemlerin sağlıklı bir şekilde varoluşuna bağlıdır.

Özgüven şelalesi ve buzul gölleri yakınlarında yapılan faaliyetler sonucu oluşabilecek antropojenik baskının kontrolünün sağlanamaması

durumda bu alanlar için telafisi zor durumlar ortaya çıkacaktır. Özellikle buzul göllerinin bulunduğu hassas göl ekosistemleri, alpin ve subalpin ekosistemleri ve yakın çevrelerinde yapılması planlanan faaliyetlerle, mevcut durumlarının bozulmaması ve korunmasına özel önem verilmesi gerekmektedir. Özellikle Kodugar Mahallesi, İlyasev mahallesi ve Bıçakçılar yerleşim alanlarında oluşturulabilecek ziyaretçi merkezi alana gelen turistlere alanla ilgili sağlıklı bilgilere ulaşmalarının sağlanması ve giriş çıkış kontrolünün sağlanması ile hassas ekosistemler üzerinde oluşabilecek her türlü etkinin oluşmasında kontrol sağlanmış olacaktır.

Tabiat parkı içerisinde herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Alan günübirlik ziyaret edildiğinden alanı ziyarete gelen turistler Altıparmak Köyünde bulunan pansiyon ve otellerde konaklamaktadırlar. Tabiat parkına yakın bir noktada karşılanabilmesi için Özgüven köyünde ev pansiyonculuğu teşvik edilmeli, tabiat parkı yakınlarında ki yerleşim alanlarındaki yöresel mimari yapıların korunması desteklenmelidir.

Buzul göllerine ulaşımı sağlayan orman yolunun iklim koşullarından kaynaklı olarak zaman zaman bozulması ve ulaşımı kısıtlaması gibi durumların oluşmaması, turizm hareketine cevap verebilecek güvenli bir yol haline dönüşebilmesi için tekniğine uygun sanat yapısı, üst yapı ve yer yer iyileştirmeler yapılmalıdır.

Tabiat Parkı, Yusufeli merkezden Tabiat parkının Özgüven köyü tarafından olan giriş noktasına 20 km uzaklıkta, Özgüven köyüne 26 km uzaklıkta olup bu yolun 20 km si asfalt 5 km si ise stabilizeyoldur. Ulaşımı sağlayan bu yol 5 metre genişliğinde orman yoludur. Tabiat parkı içerisinde yaklaşık 5 km lik stabilize orman yolu mevcuttur. Park alanı içerisinde başka yol mevcut değildir. Alanın dışındaki Özgüven şelalesine giden patika yol yaklaşık 5 km'dir. Mevcut stabilize yol artan turizm hareketini karşılayamaz durumdadır. Yolun sanat yapılarının alanın doğallığına zarar vermeyecek şekilde yapılmalıdır. Tabiat Parkı içerisinde zaruri durumlar haricinde yeni yol açılmamalı, ulaşımı sağlayacak olan mevcut orman yollarında doğal yapıya uygun malzeme kullanılarak iyileştirme yapılmalıdır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Korunan alanların tursitik ve rekreasyonel faaliyetlere açılması ilk bakışta yadırganan bir durum gibi gözükebilir. Gerçekten de çevreye önem verilmeden ve taşıma kapasitesine dikkat edilmeden turizme açılan korunan alanlarda turistik ve rekreasyonel faaliyetlerin olumsuz etkileri görülebilmektedir. Bununla birlikte söz konusu alanlarda sürdürülebilir turizmin bir uzantısı olarak kabul gören doğa korumanın öncelikli amaç olduğu çevreye duyarlı turizm ve rekreasyonel aktivitelerinin geliştirilmesi hem bu alanların korunması için gerekli olan maddi desteğin bulunmasına hem de bu alanlara verilen değerin daha da artmasına katkı sağlamaktadır. Bu

faaliyetlerin, sürdürülebilir çevre ve turizm anlayışı çerçevesinde gerçekleştirildiği takdirde bu sahaların doğal ve kültürel rezervlerine verilen tahribat en aza indirilebilmektedir. Böylelikle korunan alanların hem daha iyi bir şekilde korunması hem de insanlığın ilgi ve beğenisine sunulması söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda koruma-kullanma dengesine dikkat edilmesi oldukça önem taşımaktadır.

Doğal kaynak değerleri yönünden zengin olan bir alan; treking, kamp yapmak, tırmanmak, sportif olta balıkçılığı, kuş-kelebek gözlemciliği gibi birçok rekreasyonel faaliyetin yapılmasına imkan tanıyorsa, bu alan ziyaretçilerin tercih ettiği bir yer haline gelir ve turizm endüstrisinin önemli bir parçası olur (Harshaw ve Sheppard, 2013). Profesyonel bir turizm anlayışı ile planlanması gereken doğal alanlardaki planlamalarda sürdürülebilirlik ilkesi dikkate alınarak katılımcı yaklaşımların benimsenmesi oldukça önemlidir. Tosun (2005)'e göre "sürdürülebilir bir turizm planlamasında toplumun karar alma süreçleri içerisine katılması, planların birçok etkenle beraber çevresel açıdan da başarılı olmasında etkin bir rol oynamaktadır". Yerel halkın turizm gelişimi karar süreçlerine dâhil olması, halkın turizmden ve tüm rekreasyon alanlarından fayda sağlayabilmesi açısından da bir gerekliliktir (Öztürk ve Arslan, 2013; Stylidis, *et all*., 2014; Sert, 2019).

Rekreasyon ve turizm faaliyetlerinin çeşitlenmesi ve bu faaliyetlere katılan ziyaretçi sayısının artması güzel bir gelişme olmasına karşın ziyaretçilerin yoğun olarak ziyaret ettikleri bölgeleri tahrip etmelerine ve tahrip edilen bu bölgelerde ki doğal dengenin bozulmasına neden olmaktadırlar. Ancak son yıllarda önemle üzerinde durulan ve giderek artan doğa bilinci ve özlemi ile rekreasyon ve turizm aktivitelerinde de önemli değişiklikler meydana geldiği ve ziyaretçilerin en çok ziyaret ettikleri alanlardan ve faliyetlerden uzaklaştıkları, doğal çevrenin tahrip edilmediği ve sürekli korunduğu alanlara yöneldikleri görülmektedir. Günümüz de artık ziyaretçiler gittikleri çevre ile bütünleşebilen, insanları ve kültürleri tanımaya gayret eden, çevreye duyarlı davranışlar sergileyen saygılı kişiler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu gelişmeler sonucunda, doğal kaynakların daha uzun süreli kullanımına dayanan sürdürülebilir rekreasyon ve turizm anlayışları ve faaliyetleri gündeme gelmiştir (Yavuz, 2011).

Doğal kaynakların turistik ve rekreasyonel potansiyellerini belirlemeye ve tanıtımına yönelik bilimsel araştırmalar, turizm yatırımlarının doğru konumlara yönlendirilmesi, bu zenginliklerin koruma altına alınabilmesi, turizmin çeşitlenmesi ve bu faaliyetlerden kaynaklanan gelirin saha geneline yayılmasına da olumlu katkıları sağlaması bakımından önem taşımaktadır (Sevindi, 2011).

Sürdürülebilirliği sağlamanın temel yollarından birisi olarak önem kazanan ve doğayı korumayı temel amaç olarak benimseyen ve bunu başara-

bilmek için yerel toplumu ve ihtiyaçları ile eğitimi (turistler, yerel halk ve sektör temsilcileri) dikkate alan yaklaşımların benimsenmesi ve bu yönde politikalrın geliştirilmesi oldukça önemlidir. Yani "tahrip edilmemiş doğal alanlarda doğayı, kültürel değerleri korumaya ve desteklemeye yönelik yapılan minimum ziyaretçi etkisine sahip ve aynı zamanda yöre insanlarının aktif olarak sosyo-ekonomik gelişmelerine katkı sağlayabilecek alan kullanım planlamaları yapmak gerekmektedir. Yüksek kaynak değerlerine sahip alanlarda (milli park, tabiat parkı, tabiatı koruma alanları vb.) yapılacak koruma–kullanma dengesine dayalı ziyaretçi taleplerinin karşılanabildiği etkili bir korumanın ön planda olduğu rekreasyon planlamaları yapmak zorundayız.

Doğal ve rekreasyonel kullanım alanlarının bütünlüğünün sağlanabilmesi için, alandaki doğal yapının korunmuşluk düzeyi, endemizim durumu, ekolojik açıdan önemli olan alanlar, insan faaliyetlerinin yoğun olarak bulunduğu yerler dikkate alınarak taşıma kapasiteleri hesaplanmalı ve bu hesaplamalar doğrultusunda turistik ve rekreasyonel kullanımlar için alan kullanım planları yapılmalıdır.

Bu amaç doğrultusunda,

- Altıparmak Tabiata Parkının kaynak değerlerini korumak,
- Alanın sahip olduğu ve ana kaynak değerini oluşturan Altıparmak Tabiata Parkının ekolojik, biyolojik (flora-fauna), jeolojik, jeomorfolojik, peyzaj ve kültürel değerler ile kültürel yapının devamlılığını sağlamak,
- İnsan baskısı, diğer kullanımlar ve talepler nedeniyle oluşan/oluşacak biyolojik çeşitlilik kayıplarını azaltmada gerekli tedbirleri almak ve sürdürülebilir kullanım olanaklarını tanımlamak.
- Tabiat Parkının kaynak değerlerinin devamlılığını sağlamak ve gelecek nesillere aktarmak,
- Alandaki ekosistemleri etkilecek çevre kirliliğini önlemek,
- Doğal yaşam ortamlarını, alandaki türleri ve habitatları korumak ve alanda doğa dostu uygulamalar ile yöresel ve bölgesel ekonomiyi desteklemek,
- Korunan alan hakkında yöre insanı ile ziyaretçi bilgilenmesini ve bilinçlenmesi sağlanmalıdır.

KAYNAKLAR

Akpınar, E., Bulut, Y., (2010), "Ülkemizde Alternatif Turizm Bir Dalı Olan Ekoturizmi Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı Ve Uygulama Alanları", III. Ulusal Karadeniz Ormancılık Kongresi(20-22 Mayıs 2010)Cilt: IV, Sayfa: 1575-1594, Artvin.

Akten, M. (2003). Isparta İlindeki Bazi Rekreasyon Alanlarinin Mevcut Potansiyellerinin Belirlenmesi. Türkiye Ormancılık Dergisi, 4(2), 115-132.

Altunöz, Ö., Tırıl, A., & Arslan, Ö. E. Hamsilos Tabiat Parkı'nın Rekreasyon Potansiyelini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. Journal Of Recreatıon And Tourısm Research (Jrtr) 2014, 1 (1)

Anonim, 2011. Kaçkar Dağları Sürdürülebilir Orman Kullanımı Ve Koruma Projesi, Kaçkar Dağları Yusufeli Bölgesi, Ekosistem Ve Biyolojik Ceşitlilik Hususlarına Dayalı Bölgesel Çok Sektörlü Yönetim Planı, Tema Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma Ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı, Ankara:

Anonim 2017. Altıparmak Tabiat Parkı Gelişme Planı. "Analitik Etüt Ve Sentez Raporu" T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma Ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü.

Arslan, H., Çağlıyan, A., & Durmuş, E. (2008). Munzur Vadisi'nde (Tunceli) Sürdürülebilir Turizm. *Tücaum V. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 461-471.

Avcıkurt, C., Köroğlu, A., & Doğdubay, M. (2003). Alternatif Turizmin Planlanmasında Swot Analizinin Uygulanması. *Türkiye'nin Alternatif Turizm Potansiyeli Ve Güncel Sorunları Konferansı*, 3-4.

Birinci, S., Zaman, M. & Bulut, İ. (2016). Limni Gölü Tabiat Parkı'nın (Gümüşhane) Rekreasyon Potansiyeli. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(46), 285-294

Bulut, İ. Sevindi, C. Kaya, G. & Zaman, M. (2005). Türkiye'nin Tanıtılmamış Doğal Güzelliklerine Yeni Bir Örnek; Ciro Çağlayanı (Yusufeli/Artvin).

Cetin, M., & Sevik, H. (2016). Evaluating The Recreation Potential Of Ilgaz Mountain National Park İn Turkey. *Environmental Monitoring And Assessment*, *188*(1), 52.

Dönmez, S. (2008). *Akdağ Tabiat Parkı 'Nda Ekoturizm, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Doctoral Dissertation, Yüksek Lisans Tezi).

DMİ, 2014. T.C. Çevre Ve Orman Bakanlığı Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Yusufeli (Artvin) 1975-2000 Verileri.

Doğanay, H. & Zaman, S. (2001). Kurşunlu Ve Düden Çağlayanları: Coğrafi Bir Tanıtım. Doğu Coğrafya Dergisi, 7(5), 1-33.

Eriksson, L., Nordlund, A. M., & Westin, K. (2013). The General Public's Support For Forest Policy İn Sweden: A Value Belief Approach. *Journal Of Environmental Planning And Management*, *56*(6), 850-867.

Eminağaoğlu, Ö. Ve Aksu, G., 2015. Barhal Vadisi Florası (Yusufeli, Artvin), "Açü Bap, 2015.

Eminağaoğlu, Ö., Akyıldırım Beğen, H. Ve Aksu, G., 2015. Artvin'in Flora Ve Vejetasyon Yapısı, S: 27-51.

Geneletti, D., & Dawa, D. (2009). Environmental İmpact Assessment Of Mountain Tourism İn Developing Regions: A Study İn Ladakh, Indian Himalaya. Environmental Impact Assessment Review, 29(4), 229–242. Doi:10.1016/J.Eiar.2009.01.003.

Gürlek, T. B. (2002). Swot Analizi. *Türkiye Bilimsel Ve Teknik Araştırma Kurumu, Tüsside, Haziran*.

Hansen-Møller, J., & Oustrup, L. (2004). Emotional, Physical/Functional And Symbolic Aspects Of An Urban Forest İn Denmark To Nearby Residents. *Scandinavian Journal Of Forest Research*, *19*(S4), 56-64.

Harshaw, H.W. And Sheppard, S.R.J. (2013). Using The Recreation Opportunity Spectrum To Evaluate The Temporal İmpacts Of Timber Harvesting On Outdoor Recreation Settings. Journal Of Outdoor Recreation And Tourism, 1–2, 40– 50.

Https://mgm.gov.tr/Veridegerlendirme/İl-Ve-İlceler-İstatistik.Aspx?M=Artvın; Erişim Tarihi 04.11.2020.

Https://Altiparmak.tabiat.gov.tr; Erişim Tarihi 05.02.202

Kaymaz, Ç. K. & Özşahin, E. (2013). Hatay İlinin Potansiyel Eko Turizm Alanlarının Coğrafi Açıdan Değerlendirilmesi (Doğu Akdeniz). 2. Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu "Ekoturizm", Bildiriler Kitabı İçinde (S. 161-179).

Koday, S. & Çelikoğlu, Ş. (2009). Ekoturizm Açısından Bir İnceleme Aksu Çayı Şelaleleri (Bartın). Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(43), 131-146.

Koday, S., Kaymaz, H., Ve Kaya, G. (2018). Kuzalan Tabiat Parkı'nın Doğa Turizm Potansiyeli (Dereli-Giresun. Marmara Coğrafya Dergisi, (37), 124-143

Nayir, O., Özaltın, O., & Gül, A. (2008). Türkiye 'De Ekoturizm Kavramı Ve Swot Analizi. IV. *Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi Bildiri Kitabı*, 23-27.

Özdemir, Ü., Zaman, S. & Sever, R. (2004). Rekreasyonel Açıdan Ulukaya Şelalesi Ve Kanyonu. Doğu Coğrafya Dergisi, 9(12), 331-348.

Özgüç, N. (2007). Turizm Coğrafyası Özellikler Ve Bölgeler. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Öztürk, Y., Arslan, Ö.E. (2013). Yeni Gelişmekte Olan Destinasyonlarda Turizme İlişkin Yerel Halkın Görüşleri: Sinop İl Merkezinde Bir Araştırma, 14.Ulusal Turizm Kongresi, 05-08 Aralık 2013, Kayseri, Bildiriler Kitabı, S. 1220-1237.

Polat A. T. (2006) Karapınar İlçesi Ve Yakın Çevresi Peyzaj Özelliklerinin Ekoturizm Kullanımları Yönünden Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma. Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarımsal Yapılar Ve Sulama Anabilim Dalı, S. 286, Konya.

Sert, A. N. (2019). Sürdürülebilir Turizm Gelişiminde Turizmin Yerel Halk Tarafından Algılanan Etkilerinin, Toplum Katılımının Ve Turizm Gelişimine Desteğin Rolü: Beypazarı Örneği. *Balikesir University Journal Of Social Sciences Institute*, *22*(42).

Sezer, İ. (2015). Koç Kayası Tabiat Parkı'nın Ekoturizm Olanakları Açısından Değerlendirilmesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(12), 172-207.

Sezer, İ., ve Bekdemir, Ü. (2017). Kuzalan Şelalesi Tabiat Parkı'nın Coğrafi Özellikleri İle Ekoturizm Ve Rekreasyon Olanakları Bakımından İncelenmesi. Electronic Turkish Studies, 12(29).

Sezer, İ., ve Bekdemir, Ü. (2016). Yedi Değirmenler Ve Mağarası Tabiat Parkı'nın Coğrafi Özellikleri İle Ekoturizm Olanaklarının Değerlendirilmesi. Doğu Coğrafya Dergisi, 21(36), 43-78.

Sevindi, C. (2011). Susuz Çağlayanı (Susuz-Kars) Ve Turistik Potansiyeli. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(2), 325-352.

Soykan, F. (2004). Yerele Ekonomi Ürünlerinin Kırsal Turizm İçin Önemi Ve İzmir Örneği (Türkiye). (Iı. Uluslararası Turizm Çevre Ve Kültür Sempozyumu'nda Sunulmuştur. İzmir, Türkiye).

Surat, H. 2011. Yusufeli Ve Çevresinde Analitik Hiyerarşi Süreci Kullanılarak Ekoturizm Planlamasında Katılımcı Yaklaşımla Etkinlik Seçimi "Doktora Tezi", Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011.

Stylidis, D., Biran, A., Sit, J. and Szivas, E. M. (2014). Residents' Support For Tourism Development: The Role Of Residents' Place İmage And Perceived Tourism İmpacts. Tourism Management, 45(1), 260-274.

Tonge, J., Ryan, M. M., Moore, S. A., & Beckley, L. E. (2015). The Effect Of Place Attachment On Pro-Environment Behavioral İntentions Of Visitors To Coastal Natural Area Tourist Destinations. *Journal Of Travel Research*, *54*(6), 730-743.

Tosun, C. (2005). Stages İn The Emergence Of A Participatory Tourism Development Approach İn The Developing World, Geoforum, 36 (3): 333–352.

Yavuz, M. (2011). Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi Akdağ Tabiat Parkı'nın Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi (Master's Thesis, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Zhang, J. T., Xiang, C., & Li, M. (2012). Effects Of Tourism And Topography On Vegetation Diversity İn The Subalpine Meadows Of The Dongling Mountains Of Beijing, China. Environmental Management, 49(2), 403–411. Doi:10.1007/S00267-011-9786-1.

Ryan, C., Ninov, I. And Aziz, H. (2012). Ras Al Khor—Eco-Tourism İn Constructed Wetlands: Post Modernity İn The Modernity Of The Dubai Landscape. Tourism Management Perspectives, (4), 185–197.

Bölüm 64

ZİYA GÖKALP FİKRİYATINDA TÜRKÇÜLÜK

-NASIL ORTAYA ÇIKTI, NEREYE VARDI?[1*]-

Etem Çalık[2]

1 * Bu çalışma, doçentlik kriterleri doğrultusunda, "Ziya Gökalp'te Türkçülük, İslâmcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı" konulu yüksek lisans tezimden türetilmiştir.

2 *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Dr.*

Giriş

Bu çalışmada Ziya Gökalp'in Türkçülükle alâkalı düşünceleri hakkında bilgi verilecektir. Onun Türkçülükle alakalı tavrı, değişik zaman ve zeminlerde, değişik şartlarda değişik biçimler almıştır. Ziya Gökalp'i fikirlerini tashih etmeye sevk eden bu şartlar iktisadî, siyasî ve sosyal olmak üzere birkaç kategoride toplanabilir. Ziya Gökalp'in fikriyatının bu şartlardan nasıl doğduğu ve şartların değişmesine göre nasıl şekillendiği ele alınacaktır. Görülecektir ki, Ziya Gökalp, hayattan kopuk şekilde, fildişi kulesinde oturup fikir üreten bir düşünür değildir. Onda fikir ve teori hep pratiği takip etmiştir. Ülkenin şartları neyi gerektiriyorsa, o gün için ülkenin ve milletin menfaatine uygun olan neyse ve ne mümkünse, onu istemiştir; imkânsızı istememiştir.

Ziya Gökalp'in asıl düşüncesi Türkçülüktü. Ancak Arap Ortadoğusu Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuncaya kadar, İslâmcılığa da karşı çıkmamış, hatta sıcak bakmıştı. Onda şartlara göre değişmeyen fikir, medeniyetçilikti. Zira devletin de, Türklüğün de kurtuluşunun medeniyetçilikte, muasırlaşmakta olduğunu görmüştü.

Ziya Gökalp'in Türkçülüğünün Arka Planı

Ziya Gökalp'in Türkçülüğü çeşitli safhalardan geçmiş ve son haline 1923'te Cumhuriyetin ilânından sonra ulaşmıştır.

Gökalp, başlangıçta Türkçülük ve İslâmcılık'ı bir arada mütalâa etmiş, ülkenin siyasî şartlarına göre fikirlerinde değişiklik yapmakta mahzur görmemiştir.

Ziya Gökalp'in İslâmcılık'a sıcak bakmasının pratik şartlardan ileri gelen bir sebebi vardı. O devrelerde Ortadoğu'daki Müslüman unsurun mühim bir kısmı Osmanlı tebaasıydı. Irak, Suriye ve Arabistan Yarımadası Osmanlı toprağıydı. Ortadoğu'daki Osmanlı toprakları Birinci Dünya Harbi'nin sonunda fiilen elden çıkmıştı, ama resmiyet kazanması asıl 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda olmuştu. Ortadoğu'daki topraklarla beraber Anadolu'nun büyük kısmının da İtilâf Devletlerince paylaşılmasını hükme bağlayan Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920) ise, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nca tasdik edilmediği için resmîleşmemişti. Yani Ortadoğu Arap dünyası henüz resmen Osmanlı toprağıydı. Bu sebeple de Ziya Gökalp 1918 yılında yazdığı *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* isimli eserinde "Türkçülük aynı zamanda İslâmcılıktır" (Gökalp, 2016: 47) diyerek ikisi arasında bir ayniyet kurmaktadır. Dolayısıyle, Müslüman olan gayrimillî unsuru da kapsayan İslâmcılığı da Türkçülüğe dahil ediyor ve aralarında bir zıddiyet görmeyerek, birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak ele alıyordu. Bu devrede Ziya Gökalp, hem Türkçü hem İslâmcı hem de medeniyetçidir. Onun fikriyatında Türkçülüğün ana eksen haline gelmesi, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin İlânından sonra olmuştur. Ancak bu üç

unsurdan ihmal ettiği, sadece İslâmcılıktır. Medeniyetçilikten vazgeçmiş değildir. Zira, Gökalp'e göre, medeniyet sadece maddî unsurlardan ibaret olup; dinî, millî veya kültürel herhangi bir unsur ihtiva etmezler. Bu sebeple de birçok Türkçü ve İslâmcı gibi Ziya Gökalp de aynı zamanda medeniyetçidir, nitekim "Medeniyet milletler arasında müşterek müesseseler olduğuna göre, medeniyetin hakiki unsurları müsbet ilimlerle sinaî fenniyelerdir" (Gökalp, 2018: 460) demek suretiyle medeniyetin bu maddîliğine dikkat çeker.

GÖKALP'İN YAŞADIĞI DEVREDE İMPARATORLUĞUN VAZİYETİ

A) İktisadî Vaziyet

Gökalp'in yaşadığı devre, Batı Avrupa'nın yeni teknolojik keşif ve icatlarla gelişip zenginleştiği ve sanayi toplumuna dönüştüğü bir devredir. Telefon, radyo, otomobil, uçak bu devrede icat edilmiş, gündelik hayat olsun, iktisadî ve sosyal hayat olsun, daha evvelki çağlarla mukayese edilemeyecek kadar hızlanmış, insan, mal ve hizmet hareketliliği artmıştır.

Batı Avrupa böyle gelişir ve zenginleşirken, henüz bir tarım toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu sanayi inkılâbını kaçırdığı için Batı Avrupa karşısında zayıf ve müdafaasız kalmıştır. İmparatorluk her an yıkılabilecek durumdaydı. Onu 19. asırda yıkılmaktan kurtaran, Batı Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki ve Osmanlı İmparatorluğunun komşusu Rusya ile aralarındaki menfaat çatışmaları olmuştu. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu yıkılmadıysa da Batı Avrupa devletleri ellerini İmparatorluk'tan hiç çekmemişlerdi. Zira, Armaoğlu'nun da ifade ettiği gibi;

Endüstrileşmenin XIX. yüzyıl içinde kazanmış olduğu yeni hız ve bunun sonucu olarak gelişen ve genişleyen sömürgecilik, diplomatik münasebetlerin alanını, Avrupa'nın da sınırlarından çıkararak yeni kıtalara, Afrika ve Uzakdoğu'ya yaydığı gibi, çeşitli kombinezonlarla bloklaşan büyük devletler arasındaki çatışma alanlarını ve imkânlarını da arttırmıştır (Armaoğlu, 1973: 410).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasî kuşatılmışlığını hızlandıran asıl faktör, 1838 Ticaret Sözleşmesi[1*] idi. Ortaylı'ya göre, "1838 İngiltere-Osmanlı Devleti Ticaret Anlaşması, yarı sömürgeleşme sürecini hızlandıran ve Tanzimat'ın bir an evvel ilânını gerektiren önemli bir olaydır" (Ortaylı, 2007: 402). Bu anlaşma hükümlerine göre;

İç ticaretteki tekel (yed-i vahit) kalkacaktı. İngiliz tüccarı ülkenin her yanında her çeşit tarım yahut sanayi ürününü alıp satabilecekti. Ödeyeceği vergi ve resimler en imtiyazlı İslâm tebaadan fazla olmayacaktı. Dışarıdan getirdiği mal için %3 gümrük resmine tabi olacaktı (Çalık, 1985: 11).

1 * Balta Limanı Anlaşması.

1) Bu sözleşme ülkedeki hammaddenin dışarı çıkarılmasına ve yabancı ülkeden gelecek olan mamûl maddelerin de, ülke piyasasını istila etmesine yol açacaktı ki, öyle de oldu. Pamuk'un ifade ettiği gibi, "tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra, hammadde ihracatında önemli artışlar görülmektedir" (Pamuk, 1997: 165). Ticaret Sözleşmesinin neticesi, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının bir açık pazar haline gelmesi olmuştur. Nitekim, Yerasimos'un A. Ubicini'den naklettiğine göre;

Eskiden yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun tüketimini karşılamakla kalmayıp, tüm Doğu Akdeniz pazarlarının ve Avrupa'daki birçok ülkenin ihtiyaçlarını da karşılayan çeşitli ve çok sayıda imalâthaneler artık mevcut değildir ya da tam bir çöküş halindedir. 1812 yılında Tırnova'da 2000 muslin tezgâhı varken, 1841 yılında bunların ancak 200'ü kalmıştır. Beş yıl önce Selanik 25 ilâ 28 dokuma tezgâhına sahipken şimdi yılda aşağı yukarı 88 bin libre üretim yapan 18 tezgâhı kalmıştır. Anadolu'da ise; kadifeleri, satenleri, ipekleri onca ün yapmış olan Diyarbakır ve Bursa, bundan otuz-kırk yıl önce ürettiklerinin artık onda birini bile üretmemektedirler (Çalık, 1985: 7).

Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen bu iktisadî çözülme, 1854 yılında başlayan Kırım Savaşı'nın getirdiği külfetlerle daha da arttı ve devlet ilk defa olarak 1854 yılında dış borçlanmaya gitti. Ne var ki, yapılan borçlanma masrafları karşılamaktan uzaktı. Velay'ın verdiği bilgiye göre; Harp dolayısıyla 1856'ya kadar bütçede hasıl olan ve kapatılması icap eden açık, cem'an 8 milyon 500 bin sterlinlik bir yekûn teşkil etmekteydi (Çalık, 1985: 13).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dışarıya olan bu bağımlılığının ve borçlarını, üretip tasarruf ederek değil, gene borçlanarak ödemesinin sebebi, 19. asrın ikinci yarısında değişen ve bozulan üretim sistemiydi.

Osmanlı İmparatorluğu sınaîleşme ile 19. asrın ilk yarısında tanışmıştı. Genç'in belirttiğine göre; 1830'lu yıllarda ilginç bir tesadüf olarak Osmanlı sanayi sektöründe ilk defa buharlı makineleri kullanmaya başlayan birçok yeni fabrika kuruldu (...) Bunlar ordu için elbise, ayakkabı, fes, mühimmat vs. imal edecek fabrikalardı" (Genç, 2016: 89).

Daha sonra ürün çeşitliliğine de gidilerek, tüketim mallarının dışında yatırım malları da üretilmeye başlandı. Gene Genç'in belirttiğine göre;

Bu fabrikalar giderek çoğaltıldı ve kapasiteleri de genişletildi. 1830'lu yılların sonundan itibaren üretim kapasiteleri, devletin ihtiyacını aşan bazı fabrikaların mamûlleri serbest pazarda satılmaya başlandı. Sınaî yatırımların genişlemesi, 1840'lı yıllarda hızlanarak devam etti. Dokuma, deri, gıda, cam, porselen, kağıt gibi çeşitli tüketim malları üreten fabrikalar çoğalınca, bunlara gerekli makine ve teçhizat sağlamak üzere, yatırım malı üreten fabrikalar da kurulmaya başlandı. Aynı yıllarda özel teşebbüse de,

fabrika kurması için çeşitli teşvikler ve kolaylıklar gösterildi. (Genç, 2016: 89-90)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri takip etmesi uzun sürmedi. Genç'in ifade ettiğine göre; Sanayi alanında 1827'de başlayan bir seri yeni fabrikalar kurma faaliyeti, 1850'lerde son buldu (..) daha önce kurulmuş olanların da 1855'ten sonra çoğu ithal rekabetine dayanamadığı için kapanmıştır (Genç, 2016: 90-91).

Devletin borçlanması da bu devrede başlamıştı. Devlet borçlandıkça bütçe açığı büyüyor ve bu da, iktisadî çöküntüyü hızlandırdığı gibi, siyasî yönden de devleti zayıf düşürüyordu. Nihayet 1877-78 yılları arasında cereyan eden ve 93 Harbi denilen Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı İmparatorluğuna oldukça pahalıya malolmuş, büyük toprak kayıplarına ve ciddi bir insan zayiatına ve ekonomik yıkıma yol açmıştı. Bu kayıplar, bir yerde II. Abdülhamit'i baskıcı bir idare kurmaya yöneltirken, bu idare tarzı da Osmanlı aydınlarını çeşitli arayışlara sevk etmişti.

B) Siyasî Vaziyet

Bu devrede dış siyasetteki en ehemmiyetli gelişme, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye yolunu seçmesiydi. Bunun da sebebi, büyük devletler arasındaki stratejik uyuşmazlıktı. İngiltere'yi Osmanlı Devleti'ni himaye politikasına sevk eden hadiseler silsilesini Armaoğlu şöyle anlatır:

İngiltere yedi yıl savaşları (1756-1796) sonunda Fransa'dan Hindistan sömürgesini ele geçirmişti. Bu büyük sömürge, İngiltere'nin ekonomik hayatında önemli bir yer tutmaya başladı. İngiltere'nin bu sömürgesi ile bağlantısı ise, Mısır, Akdeniz ve Cebelitarık Boğazı'ndan geçmekte idi ve buna İngiltere'nin İmparatorluk yolu deniyordu (Çalık, 1985: 4).

Rusya'nın da öteden beri sıcak denizlere inme hayali vardı. Bunun yolu da Boğazlardan geçiyordu ve Boğazlar Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetindeydi. İşte Rusya'yı hem İngiltere hem de Osmanlı İmparatorluğuyla karşı karşıya getiren, stratejik hedeflerdeki bu zıtlaşma idi. Bu hususta Armaoğlu'nun izahı şöyledir:

Bu sırada Kuzey Karadeniz kıyılarına iyice yerleşen Rusya, Boğazları ele geçirip Akdeniz'e inecek olursa, bu İngiltere'nin İmparatorluk yolunun bu devlet tarafından tehdit edilmesi ve hatta kesilmesi demek olabilirdi (...) İngiltere şunu açıkça anladı ki; Osmanlı Devleti'nin varlığı ve devamı, Rusya'nın boğazlardan güneye yani Akdeniz'e inmesini önlemede önemli bir engel teşkil ediyordu. Bu sebepten, 1791 yılından itibaren İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e sarkmasını engellemek için, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma politikasını benimsedi (Armaoğlu, 1974: 45).

Tabiî ki İngiltere'nin bu politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı koruma hedefini güdüyordu. Ancak İmparatorluğun içeriden parçalanmak suretiyle küçülmesine, toprak kaybetmesine karşı bir teminat teşkil etmiyordu. Hatta 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı gösterdi ki, İngiltere'nin teminatı Ruslar karşısında bile işlememekteydi. Zaten İngiltere de gördü ki, Osmanlı imparatorluğunun yıkılması kaçınılmazdı. Bu sebeple o da stratejisini değiştirdi. Armaoğlu, İngiltere'nin yeni stratejisi konusunda şöyle demektedir:

İngiltere yeni bir politika olarak şunu kabul etti: Osmanlı İmparatorluğu nasıl olsa yıkılacağına göre, bu devleti Rusya yıkıp, yıkıntıları üzerine o yerleşeceği yerde, İngiltere yıkmalı ve bu yıkıntılar üzerine kendisi yerleşip, bu suretle Rusya'nın güneye sarkmasını önlemelidir. Bunu da İngiltere iki yolla gerçekleştirecekti. Birincisi; Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kendisine bağlı ve kendi kontrolü altında bağımsız devletler kurmak. Meselâ 1878'den itibaren Anadolu'daki Ermenileri bağımsızlığa kışkırtmak suretiyle, Doğu Anadolu'da kurulacak bağımsız bir Ermeni devletini Rusya'nın Anadolu'ya girmesini önleyecek bir tampon olarak kullanmak istemiştir. İkincisi ise; Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı stratejik noktalarına kendisinin yerleşmesidir. 1878'de Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Kıbrıs'a yerleşmesi bundandır (Armaoğlu, 1984: 45).

Dış siyasette konjonktür Osmanlı İmparatorluğu aleyhine gelişirken, İmparatorluk dahilinde de vaziyet pek iç açıcı değildi.

Bu devrede iç siyasette en ehemmiyetli hadiselerden biri, 1856 tarihli Islahat Fermanı olmuş ve bu da bir takım problemlere yol açmıştı.

28 Şubat 1856 tarihinde Paris Barış Konferansı devam ederken, Fransa'nın teklifi üzerine, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslüman ve Hristiyan tebaa arasındaki farkların padişahın bir fermanı ile ortadan kaldırılması ve bu durumun da barış antlaşmasında yer alması kabul edildi (Çalık, 1985: 6-7).

Hristiyan tebaanın hak ve imtiyazlarının milletlerarası bir antlaşmada yer almasının, iç huzurun temini bakımından menfi tesirleri oldu. Zira bu onlara, yeni tavizler koparmak bakımından cesaret verici oldu.

İlk huzursuzluk Eflak-Boğdan'da ortaya çıktı. 17 Ocak 1859'da Boyar Alexander Cuza, kendini de şaşırtan bir sonuçla Boğdan voyvodası seçildi. 5 Şubat'ta bayağı bir karışıklıktan sonra Bükreş'teki divan oybirliğiyle Cuza'yı Eflâk'ın da voyvodası seçti (Anderson, 2001: 170).

Babıali, başlangıçta Cuza'yı tanımayı reddetti. Ancak, Avusturya ve İngiltere Babıali'ye seçimlerin neticesini tanıması yolunda baskı yaptılar. İngiliz ve Avusturya desteğinden yoksun kalan Babıali, 31 Mayıs'ta Cuza'yı her iki prensliğin de hükümdarı olarak tanımak zorunda kalıyordu (Alderson, 2001: 171).

Aynı yıl Şam'da Dürzîler ve Marunîler arasında başlayan ve 1860 yılı Mayıs'ında iki toplum arasında iç savaşa dönüşen ciddi karışıklıklar oldu. 1866-68 yıllarında Girit'te isyan çıktı (Anderson, 2001: 173). 1869'da III. Napoleon'un davetiyle Paris'te toplanan konferansın kabul ettiği bir deklarasyon Girit krizini sona erdirdi (Anderson, 2001: 178).

İmparatorluk bir taraftan siyasî ve dinî çatışmalarla çalkalanırken, diğer taraftan aydınlar arasında da rejime karşı bir muhalefet hareketi başlamıştı. 1865 yılında Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın önderliğinde kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin gayesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutî bir idare tarzına geçilmesiydi. Onlara bu fikri ilham eden, İmparatorluğun gittikçe kötüleşen siyasî vaziyeti idi. Yeni Osmanlılar, devleti bu buhranlı vaziyetten kurtarmak için, Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, anayasalı bir rejim kurmanın şart olduğunu düşünüyorlardı (Çalık, 1985: 18).

1876 yılında Meşrutiyet'in ilânı ile beraber, Yeni Osmanlılar istediklerini almış gibiydiler. Ancak, II. Abdülhamit'in 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp, Kanun-ı Esasi'yi askıya almasından sonra, aydınlar arasındaki hareketlenme tekrar başladı. Meşrutiyet'i tekrar getirmek için 1889 yılında Askerî Tıbbiye de İttihad-ı Osmanî adında gizli bir teşkilât kuruldu. Kurucuları bu okuldaki öğrencilerden İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade (Akşin, 1980: 17) idi.

Akşin'in verdiği bilgiye göre, 1889 ile 1895 arasında ki bir tarihte (1895'te olması daha muhtemeldir). Örgütün adı değişti ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti oldu (Akşin, 1980: 45).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İmparatorluk çapında teşkilâtlanması ve sıkı disiplini sayesinde 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilânını sağladı. 31 Mart (13 Nisan) 1909 tarihinde çıkan ve İttihatçıları hedef alan ayaklanmadan sonra, Cemiyet, ayaklanma ile bağlantısı olduğu iddiasıyla, II. Abdülhamit'i 25 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ilk yıllarda dolaylı oldu. Ancak cemiyet 23 Ocak 1913 tarihinde yaptığı darbe ile doğrudan iktidara geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ülkeye çok pahalıya maloldu. 1912 yılında çıkan Balkan Savaşı'nda beş yüz yıllık vatan toprağımızı, Rumeli'yi kaybettik, 1914 yılında girilen Birinci Dünya Savaşı'nda ise, bütün olarak İmparatorluk elimizden çıktı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan İstiklâl Harbi neticesinde Anadolu ve Doğu Trakya kurtarılmış, ancak Müslüman Arapların meskûn olduğu Ortadoğu toprakları tamamen elden çıkmıştı.

C) Sosyal Vaziyet

Sosyal vaziyeti anlamak için, sosyal sınıfları incelememiz gerekir.

Osmanlı toplumunu yönetenler (askerî) ve yönetilenler (reaya) olarak

iki ana grup altında toplamamız mümkündür. Böyle bir tasnife göre, ilk gruba dahil olanlar görevleri icabı vergilerden muaf idiler. Bunlar devleti temsil ediyorlardı, ikinci grup ise; şehirli, köylü ve göçebe aşiretlerden meydana geliyordu ki, bunlar vergi mükellefi olan kimselerdi (Kazıcı, 2003: 21).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu siyasî temelli bölümlenme, iktisadî ve sosyal bir bölümlenmeye karşılık geliyordu. İdareci zümre iktisadî yönden de, imparatorluğun en yüksek sınıfını teşkil ediyordu. Bunların yüksek gelirleri vardı. Meselâ kazasker, 500 akça yevmiyeye ilâveten, her yaptığı müderris ve kadı tayininden "resm-i kısmet" adı altında bir harç alıyordu ki, bu 8-10 bin akça gündeliğe kadar yükselmiştir (Ortaylı, 2007: 232-233).

Bu bürokratlar, Osmanlı toplumunun en zengin sınıfını teşkil ediyordu. Bu durumu, tüccar sınıfı ile yapılacak bir karşılaştırmada da müşahede etmek mümkündür. İnalcık'a göre; "1500'lerde bir sancak beyinin yıllık geliri 4 ile 12 bin duka altını arasında değişiyordu. Oysa aynı dönemde Bursa'nın zengin bir tüccarı 4 bin altın servete nadiren sahipti (Ortaylı, 2007: 254-255).

Buna göre, üst sınıfı "askerî" denen bürokrat sınıf, orta sınıfı tüccarlar ve alt sınıfı da esnaf ve köylüler teşkil ediyorlardı.

Osmanlılarda -istisnalar dışında- toprakta özel mülkiyet bulunmadığı için, Avrupa'da olduğu gibi toprak zengini bir aristokrat sınıf ortaya çıkmamıştı.

İmparatorluğun bu sosyal yapısı, mevzumuz olan 19. asrın ikinci yarısında epeyce değişecektir. En ehemmiyetli değişikliklerden birisi, toprakta özel mülkiyetin kabul edilmesidir. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanıyor, toprağın alım satımını serbest bırakıyordu (Pamuk, 1997: 172). Bu kanun ayanlık müessesine karşı bir tedbir olarak düşünülmüştü. Pamuk'un da ifade ettiği gibi "kanunnâme'nin en önemli amaçları bir yandan ayanın ve diğer yerel unsurların gücünü sınırlamak, öte yandan da tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirini arttırmaktı" (Pamuk, 1997: 173).

Merkezî idarenin taşra üzerindeki kontrolünün zayıflamasının neticesi olarak, "ayanlık" müessesesi ortaya çıktı. Pamuk'a göre;

Merkezî yönetim sık sık başkaldıran valilerin yerine malî, askerî ve siyasal konularda işbirliği yapabileceği, yerel koşulları iyi bilen, yerel kökenleri güçlü toplumsal kesimlerin arayışı içindeydi. 17. yüzyılın sanlarından itibaren Anadolu ve Balkanlar'ın kent ve kasabalarında ayanın yükselişi, işte bu koşullarda gerçekleşmiştir (Pamuk, 1997: 122-123).

Böylece ayanlık, devlet iktidarına yardım etme ihtiyacından dolayı ortaya çıkıp, neticede ona ortak olmuş, yeni bir siyasî ve sosyal güçtü.

Devlet de ayanların varlığını tanımış ve 1808 yılında ayanlarla merkezî idare arasında "Sened-i İttifak" adlı bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşma ile ayanlar devlete karşı tebaanın haklarını koruyorlardı. Mesela 3. maddeye göre vergiler ağır olmayacak, düzenli toplanacak, devlete ait vergilere kimse dokunmayacaktı (Akşin, 1997: 95).

Kanunname, diğer taraftan da ziraî sektörde üretimi ve verimi arttırmayı hedefliyordu.

19. asırda sanayi sahasında da bazı hamleler oldu. İlk inorganik enerji ile çalıştırılan fabrika, basmahane ya da Bakırköy Bez Fabrikasıdır (Toprak, 1997: 238). Bunun dışında Hereke Fabrikası vs. Tophane Top Fabrikası, Zeytinburnu Mermi Fabrikası vs. diğer bazı sanayi tesisleridir (Toprak, 1997: 239-240).

Bütün bu faaliyetlerle cılız da olsa bir sanayi sektörü ve bu sektörde çalışan bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştı.

Böylece, 19. asrın ikinci yarısı ve 20. asrın başlarında, Osmanlı sosyal yapısı klasik dönemdekinden farklılaşmış ve orta sınıflar çeşitlenmişti. Tüccarlara ilâve olarak toprak sahipleri de orta sınıfa dahil olmuş, alt sınıflara da ücretli sanayi işçisi eklenmişti.

ZİYA GÖKALP'E GÖRE TÜRKÇÜLÜĞÜN TARİF ve İZAHI

Gökalp'le Türkçülüğün bir diğer safhası başlamıştır. Bu "sistematik ve doktriner Türkçülük"tür. Gökalp'e kadar Türkçülük; ya ilk ortaya çıktığı şekilde ilmî, tarihî ve filolojik olarak ya da daha sonra olduğu şekilde devletin parçalanmasına yol açabilecek bir ırk birliği, "Turancılık" şeklinde anlaşılmıştı. İlk defa olarak Gökalp, Türkçülüğün geniş bir tahlilini yapmış, onu sistemleştirmiş ve Türk cemiyetinin manevî dayanağı olan İslâmiyet'le irtibatlandırarak, aralarındaki bağlılık ve münasebeti dile getirmiştir (Çalık, 1985: 46).

Gökalp'e göre, Türkçülük Türk Milleti'ni yükseltmek demektir (Gökalp, 2017: 32). Gökalp, Türkçülüğü Türk Milleti ile tarif ettikten ve çeşitli millet tariflerini verip tenkit ettikten sonra, kendi görüşünü belirtir.

Ziya Gökalp "ırkî (ırkı esas alan) Türkçülere göre millet, ırk demektir" dedikten sonra, kendi görüşünü; "Irk kelimesi esasen mevaşi fenninin (zooloji biliminin) ıstılahlarındandır (terimlerindendir). Her hayvan nev'i (türü) teşrihi vasıfları (anatomik özellikleri) itibariyle bir takım enmuzeçlere (tiplere) ayrılır. Bu enmuzeçlere "ırk" adı verilir" şeklinde ortaya koyar.

Gökalp, antropoloji ilminin Avrupa'daki insanları kafalarının şekli ve saçlarıyla ve gözlerinin rengi itibariyle üç ırka ayırdığını, bunların uzun kafalı kumral, uzun kafalı esmer ve yassı kafalı olduğunu belirttikten sonra kendi görüşünü ifade eder: Her milletin içinde, muhtelif nisbetlerde (çeşitli oranlarda) olmak üzere bu üç ırka mensup fertler mevcuttur. Hatta aynı

ailenin içinde bir kardeş uzun kafalı, kumral, diğerleri uzun kafalı, esmer ve yassı kafalı olabilir.

Gökalp kavmî Türkçülerin de milleti kavim zümresiyle tarif ettiklerini belirttikten sonra, bu anlayışı tenkit eder. 'Kavim'i "aynı anadan, aynı babadan üremiş içine hiç yabancı karışmamış kandaş bir zümre demektedir" şeklinde tarif ettikten sonra, bunun mümkün olmadığı hususunda da "halbuki cemiyetler kable't-tarih (tarih öncesi) zamanlarda bile, kavmiyetçe halis (saf) değildirler. Muharebelerde esir alma, kız kaçırma, evlilikler vs. gibi hadiseler, daima milletleri birbirine karıştırmıştı" (Gökalp, 2017: 32-33) şeklindeki kendi görüşünü ortaya koyar.

Gökalp, coğrafî Türkçülerin de milleti aynı ülkede oturan ahalilerin (halkların) mecmuu (toplamı) saydıklarını, halbuki, meselâ İran'da Farisî, Kürt ve Türk'ten ibaret olmak üzere üç millet; İsviçre'de Alman, Fransız, İtalyan'dan ibaret olmak üzere üç millet; Belçika'da aslen Fransız olan Valonlarla, aslen Cermen olan Flamanların mevcut olduğunu" belirttikten sonra; lisanları ve harsları birbirinden ayrı olan bu cemiyetlerin hepsine birden millet denemeyeceğini ifade eder (Gökalp, 2017: 35).

Ziya Gökalp, Osmanlıcıların milletin, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bütün tebaaya şamil olduğunu iddia ettiklerini belirttikten sonra; "Halbuki bir imparatorluğun bütün tebaasını (vatandaşlarını) bir tek millet telâkki etmek (kabul etmek) büyük bir hatadan ibaretti. Çünkü bu halitanın (karışımın) içinde müstakil (bağımsız) harslara malik (sahip) müteaddit (birçok) milletler vardı" (Gökalp, 2017: 35-36) diyerek, Osmanlılığın bir millet sayılmak için neden yeterli olamayacağını ifade eder.

"İslâm ittihatçılarına (İslâm birliği taraftarlarına) göre millet, bütün Müslümanların mecmuu (toplamı) demektir" dedikten sonra; "Aynı dinde bulunan insanların mecmuuna "ümmet" adı verilir. O halde Müslümanların mecmuu da bir ümmettir. Yalnız lisanda ve harsta müşterek (ortak) olan millet zümresi (topluluğu) ise bundan ayrı bir şeydir" (Gökalp, 2017: 36) şeklindeki tenkitli görüşünü belirtir.

Ziya Gökalp, son olarak "fertçiler" in millet anlayışını, "bir adamın kendisini mensup addettiği (saydığı) herhangi bir cemiyet" olarak ifade ettikten sonra bu anlayışı tenkit eder ve netice olarak;

"Bir ferdin, istediği zaman milliyetini değiştirebilmesi kendi elinde değildir. Çünkü milliyet de harici (dış) bir şe'niyettir (gerçekliktir). İnsan, milliyetini cehaletle tanıyamamışken, sonradan taharri (araştırma) ve tahkik (soruşturma) vasıtasıyla keşfedebilir. Fakat bir fırkaya (partiye) girer gibi sırf iradesiyle şu yahut bu millete intisap edemez, bağlanamaz (Gökalp, 2017: 36-37).

Ziya Gökalp, çeşitli "millet" anlayışlarını nakil ve tenkit ettikten sonra kendi anlayışını şöyle ifade eder: "Millet; ne ırkî ne kavmî ne coğrafî ne siyasî ne de iradî bir zümre değildir. Millet; lisanca, dince, ahlâkça ve bediiyatça (güzel sanatlarca) müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan (oluşan) bir zümredir" (Gökalp, 2017: 37-38).

Türkçülüğü Türk Milleti'nden hareketle tarif ve izah eden Ziya Gökalp milletçiliği de halkçılıkla aynîleştirir. Ona göre; "Halkçılıkla milletçilik, aynı fikrin yani müsavat mefkûresinin (eşitlik idealinin) iki türlü tecellisinden ibarettir. Cemiyetlerin dahilî müsavatına "halkçılık" haricî müsavatına 'milletçilik' namları veriliyor" (Gökalp, 2018: 298).

Türkçülüğün Programı

1) Lisanî Türkçülük

Bu yöndeki teknik mesele, dilin sadeleşmesi idi. Timurtaş, dilin sadeleşmesi mevzuunda şunları söylemektedir.

Dili sadeleştirme akımı, Tanzimat'tan sonra kuvvetlenmiş ve hızlanmıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Veled Çelebi ve Necip Asım gibi Türkçeciler ve Türkçülerin tesiriyle daha da şiddetlenmiş olan bu akım, 1912'de Selanik'te Genç Kalemler dergisinin çıkmasıyla ve Ömer Seyfettin, Ali Canip, Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin çalışmalarıyla çok genişlemiş ve millî bir mahiyet almıştır (Çalık, 1985: 74).

Ziya Gökalp Türkiye'nin millî lisanının İstanbul Türkçesi olduğunu, fakat İstanbul'da biri konuşulup da yazılmayan "İstanbul lehçesi"; diğeri, yazılıp da konuşulmayan "Osmanlı Lisanı" olmak üzere iki Türkçe olduğunu söyler ve "acaba millî lisanımız bunlardan hangisi olacaktır?" (Gökalp, 2017: 125) diye sorar.

Ziya Gökalp, İstanbul'da gördüğümüz bu ikiliğin lisanî bir hastalık olduğunu ve tedavi edilmesi gerektiğini söyleyerek bunun için ya yazı dilini aynı zamanda konuşma dili haline getirmek yahut konuşma dilini aynı zamanda yazı dili haline getirmek gerektiğini söyler (Gökalp, 2017: 125).

Bu iki şıktan birincisinin mümkün olmadığını, zira İstanbul'da yazılan lisanın tabiî değil, suni bir dil olduğunu belirterek;

O halde, yalnız bir şık kalıyor: Konuşma dilini, yazarak yazı dili haline getirmek (...). İşte Türkçüler, lisanımızdaki ikiliği kaldırmak için şu umdeyi (ilkeyi) kabul etmekle iktifa ettiler (yetindiler); İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yapmak. Bu suretle yazılacak olan İstanbul konuşma diline yeni lisan, sonra güzel Türkçe, daha sonra yeni Türkçe adları verildi (Gökalp, 2017: 126).

Ziya Gökalp, bu yeni Türkçenin menfi ve müsbet bir takım gayelerinin bulunduğunu, lisanımızda fazla birçok kelimenin, terkibin ve edatın

olduğunu ve bunların lisanımızdan atılması gerektiğini, bu hedefin yeni Türkçenin menfi gayesini teşkil ettiğini söyler.

Ziya Gökalp, lisanımızda birçok kelimenin eksik bulunduğunu, bu eksik kelimelerin aranıp bulunmasının ve lisan-ı uzviyetimizde yerli yerine konulmasının da yeni Türkçenin müsbet gayesi olduğunu ifade eder (Gökalp, 1982: 260).

2) Bediî Türkçülük

Ziya Gökalp bedii Türkçülük bahsine eski Türklerde bedii zevkin çok yüksek olduğu iddiasıyla başlar. Ona göre Turfan'da keşfedilen mermer heykeller, hiç de Yunan heykellerinden aşağı değildir (Gökalp, 2017: 153).

Ziya Gökalp, Türklerin Ortadoğu ve Orta Asya'da dünyanın en güzel mimarî eserlerini vücuda getirdiklerini ifade ettikten sonra, edebiyat bahsine geçer. Türk masalları ve halk şiirlerinin büyük bir kabiliyete sahip olduklarını belirttikten sonra, "ancak Osmanlı sanatkârlarının hatası yüzünden, şimdiye kadar bu yüksek sanat kabiliyeti Avrupaî bir tezhibden (işlenmişlikten) mahrum kalmıştır" (Gökalp, 2017: 154) der.

Ziya Gökalp edebiyat sahasındaki hatalı tavırlara "vezin" misalini verir.

Eski Türklerde vezin hece vezni idi. Gökalp, sonraları Çağatay ve Osmanlı şairlerinin taklit vasıtasıyla Acemlerden aruz veznini aldıklarını belirterek, Türkçülerin terkipli lisan karşısında aldıkları tavrı aynen aruz vezni karşısında da aldıklarını belirtir. Türkçüler, terkipli lisanla beraber aruz veznini de kovdular (Çalık, 1985: 81).

3) Ahlâkî Türkçülük

Ziya Gökalp, ahlâkı sosyal bir hadise olarak ele alır. Ona göre;

Fertler içtimaîleştikleri için ve içtimaîleştikleri nisbette ahlâkî bir gaye mahiyetini iktisap ederler (...). Ahlâkın gayesinin cemiyetten ibaret olduğu anlaşılınca, "mefkûre"nin mahiyeti de tezahür etmiş olur. Mefkûre, hayatımızı uğruna feda edeceğimiz bir mevcut demektir ki, ahlâkî gaye de aynı manâyı müfittir (Gökalp, 1981: 150).

Ülken, Gökalp'in ahlâkın gayesini cemiyette görmesi ile alâkalı olarak; "burada Ziya tamamen Durkheim'in *İçtimaî İşbölümü, Ahlâkî Eğitim* adlı kitaplarında anlattığı ahlâk görüşünden esinlenmiştir" (Ülken, 2014: 457) demektedir.

Ziya Gökalp çeşitli ahlâk daireleri ile alâkalı olarak, Türklerin ahlâkî mefkûrelerini (ideallerini) sıralar.

aa) Vatanî Ahlâk: Eski Türklerde vatanî ahlâkın çok kuvvetli olduğunu belirten Gökalp, Türklerin bundan sonra da en ziyade kıymet verecek-

leri ahlâkın vatanî ahlak olması gerektiğini belirtir (Gökalp, 2017: 171).

bb) Meslekî Ahlâk: Ziya Gökalp vatanî ahlâktan sonra meslekî ahlâkın geldiğini belirttikten ve Türklerin Selçukî ve Osmanlı devrelerindeki meslekî teşekkülleri hakkında bilgi verdikten sonra kendi kanaatini belirtir.

Anadolu Selçukîlerinin son zamanlarında Ahîler tarikatı meslekî teşkilâtları-fütüvvet şiarına (prensibine) istinad eden (dayanan) zaviyeler (küçük kuruluşlar) halinde teşkil etti (...). Osmanlı devrindeki esnaf loncaları ve kethüdalıkları bu eski ahîler teşkilâtının devamından ibarettir. Nahiyevî (bölgesel) iktisat devrinde bu esnaf loncaları faydalı bir role maliktiler. Fakat nahiye iktisadı yerine millet iktisadı kaim olunca (geçince) bu loncalar muzır (zararlı) bir mahiyet iktisap ettiler (kazandılar). Çünkü nahiye iktisadı devrinde nahiyevî (bölgesel) loncalar normaldi. Millî iktisat devrinde ise ancak millî loncalar faydalı olabilirlerdi (Gökalp, 2017: 172-173).

cc) Aile Ahlâkı: Ziya Gökalp, aileleri; 1) Maderî aile, 2) Asabevî aile, 3) Pederî aile olmak üzere üçe ayırdıktan sonra, bu aile yapıları hakkında bilgi verir. Maderî ailenin sadece ibtidaî cemiyetlerde görüldüğünü ve nisbetin sadece ana cihetinden muteber olduğunu belirtir (Gökalp, 1980: 120-121). Asabevî aile türünün pederi semiye (klan)'nin bölünmesinden ortaya çıktığını belirten Gökalp, asabenin baba cihetinden erkek akrabalar olduklarını söyler (Gökalp, 1980: 120-121). Üçüncü aile türü olan pederi ailede ana, babaya hukukça müsavî olmakla beraber, müsavîler (eşitler) arasındaki birincilik babaya bırakılmıştır (Gökalp, 1980: 122). Bu ailenin (maderî semiyenin) pederî semiye ile imtizacından doğduğunu ifade eden Ziya Gökalp'e göre, eski Türklerle Germenlerde bu aile enmuzeci (türü) mevcuttur (Gökalp, 1980: 123).

Eski Türklerde ana soyuyla baba soyu kıymetçe birbirine müsavîydi. Ana soyuyla baba soyunun müsavatını (eşitliğini) bazı müesseselerde bir surette görüyoruz. Eski Türklerde asalet yalnız baba cihetinden muteber değildi. Ana cihetinden de asalet aranırdı (Gökalp, 2017: 177).

dd) Rahtî (Cinsî) Ahlâk: Eski Türklerde rahtî ahlâk da çok yüksekti. Yakutlarda, Yunanilerin Venüs'üne mukabil bir velûdiyet ilâhesi (doğum tançrıçası) vardır ki, "Ayzıt" tesmiye olunur (adlandırılır). Bu ilâhe kadınlar doğuracağı zaman imdatlarına yetişir; onların kolayca doğurmasına yardım eder (...). Mamafih (bununla beraber) Ayzıt'ın hiç müsamaha kabul etmeyen bir şartı vardır; ismetini (namusunu) muhafaza etmemiş olan kadınların yardımına, ne kadar tazarrularda bulunurlarsa bulunsunlar (yalvarırlarsa yalvarsınlar) ve ne kadar kıymetli kurbanlar ve hediyeler takdim ederlerse etsinler bir türlü gelmez (Gökalp, 2017: 183).

ee) Medeni Ahlâk: Medeni ahlâkın menfî ve müsbet olmak üzere iki türlü gayesi olduğunu belirten Ziya Gökalp'e göre menfî gayesinde esas adalettir. Adalet fertlere hiçbir suretle tecavüz edilmemektedir. Müsbet ga-

yesinin esası ise şefkattir. Şefkat, fertlere daima iyilik etmektir. Medeni ahlâkın ikinci bir müsbet gayesi daha vardır ki, o da yapılan mukavelelere sadık kalmaktır (Çalık, 1985: 91-92).

Medeni ahlâkın, bilhassa fertlerde şahsiyetin yüksek olmasına istinat ettiğini (dayandığını) söyleyen Ziya Gökalp'e göre, Türkçülüğün mühim bir gayesi de, medeni ahlâkı yükseltmektir. Gökalp, bazılarının medeni ahlâka şahsî ahlâk dediğini kaydeder (Çalık, 1985: 92).

ff) Beynelmilel Ahlâk: Ziya Gökalp, beynelmilel ahlâkı şöyle tarif eder. "Fertlerin birbirine karşı hayırhah ve hayırkâr olması medeni ahlâk namını aldığı gibi milletlerin birbirine hayırhah ve hayırkâr olmasına da beynelmilel ahlâk namı verilir" (Çalık, 1985: 93).

Bu hususta da yine eski Türklerden misal veren Ziya Gökalp eski Türklerin başka milletlerin dinî, siyasî ve harsî mevcudiyetlerine hürmet ettiğinden bahsederek, bunu beynelmilel ahlâkın bir delili sayar (Çalık, 985: 93). Yine Eski Türklerin mağlûp milletlere, sonradan kapitülasyon namiyle başına belâ olan fevkalâde müsaadeler ihsan etmeleri (bağışlamaları) Türk harsındaki (kültüründeki) beynelmileliyetçiliğin (milletlerarası birliğin) bir neticesidir" (Gökalp, 2017: 191) demektedir.

4) Hukuki Türkçülük

Gökalp'e göre; "Hukukî Türkçülüğün gayesi, Türkiye'de asrî (çağdaş) bir hukuk vücuda getirmektir. Bu asrın milletleri arasına geçebilmek için en esaslı şart; millî hukukun bütün şubelerini teokrasi ve klerikalizm bakiyelerinden (arta kalanlardan) büsbütün kurtarmaktır" (Gökalp, 2017: 193).

Ziya Gökalp, teokrasi ve klerikalizmi Ortaçağ devletlerinin ayırt edici unsurlarından sayar ve asrî devlet olabilmek için kanun yapmak ve memleketi idare etmek gibi salâhiyetleri doğrudan doğruya millete vermek gerektiğini söyler (Gökalp, 2017: 193).

Ziya Gökalp, hukukî Türkçülüğün gayesi olan asri bir hukuk vücuda getirmenin ikinci unsurunun "eşitlik" olduğu düşüncesindedir. Ona göre; "Saniyen (ikinci olarak) milletin bütün fertleri tamamiyle birbirine müsavidir (eşittir). Hususi imtiyazlara malik (sahip) hiçbir fert, hiçbir aile, hiçbir sınıf mevcut olamaz" (Gökalp, 2017: 193).

Ziya Gökalp'e göre;

Hukukî Türkçülüğün birinci gayesi, asri (çağdaş) bir devlet vücuda getirmek olduğu gibi; ikinci gayesi de meslekî velâyetleri (otoriteleri), velâyet-i ammenin (kamu otoritesinin) müdahalesinden kurtararak, mütehassısların (uzmanların) salâhiyetine (yetkisine) müstenit (dayanan) meslek muhtariyetleri (kendi kendine hareket edebilme serbestliği) tesis etmektir (Gökalp, 2017: 194).

Ziya Gökalp, hukukî Türkçülüğün üçüncü gayesinin bir asrî aile vücuda getirmek olduğunu söyler. Ona göre;

Asrî devletteki müsavat umdesi (eşitlik ilkesi) erkekle kadının nikâhta, talâkta (boşanmada) mirasta, meslekî ve siyasî haklarda müsavî olmasını da istilzam eder (gerektirir). O halde, yeni aile kanunu ile intihabat (seçimler) kanunu bu esasa istinaden (dayanarak) yapılmalıdır (Gökalp, 2017: 194).

Ziya Gökalp, aile hukukuna dair bu görüşlerinin hayata geçmesinde de rol oynamıştı. Heyd'in ifade ettiği gibi;

Hazırlanmasında Gökalp'in de önemli bir rol oynadığı 1917 Aile Reformu, onun istemlerini kısmen yerine getirmiştir. Bu yasa ile evliliğe sadece dinsel bir olay gözü ile bakılmasına son verilmiştir. Çok karılılık tamamen kaldırılmamakla beraber, kadınlara evlilik sözleşmelerinde yer alacak özel bir madde ile tek karılılığı koşul koyma hakkı tanınmıştır. Gökalp'in önerileri ancak Atatürk tarafından tam anlamıyla uygulanabilmiştir (Zikreden: Çalık, 1985: 95).

5) Dinî Türkçülük

Ziya Gökalp'e göre; "dinî Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demektir" (Gökalp, 2017: 195). Ziya Gökalp, bunun sebebini açıklarken de; "Bir millet, dinî kitaplarını okuyup anlayamazsa tabiîdir ki, dinin hakikî mahiyetini öğrenemez. Hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiçbir zevk alamaz" (Gökalp, 2017: 195) der.

Ziya Gökalp, bu görüşünü temellendirmek için Türk toplumundan misal verir;

Halkımızın dinî hayatını tetkik edersek görürüz ki, ayinler arasında en ziyade vecd duyulanlar, namazlardan sonra, ana diliyle yapılan derunî (içten) ve samimi münacatlardır (Allah'a yapılan yakarışlar).

Türklerin namazdan aldıkları ulvî (yüce) zevkin bir kısmı da yine ana diliyle inşat ve terennüm olunan (söylenen) ilâhîlerdir. Bilhassa teravih namazlarını canlandıran amil (etken), şiir ile musikiyi cami (birleştiren) olan Türkçe ilâhîlerdir" (Gökalp, 2017: 195).

Ziya Gökalp'in Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra dinî Türkçülük hakkında söyledikleri, sadece bu kadardır. Hutbe, vaaz ve duaların Türkçe olması... Halbuki Cumhuriyet'ten evvelki Ziya Gökalp çok farklıdır.

1918 yılında yazdığı *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* isimli kitabında;

"Türkçülerin millet mefkûresi (ülküsü) Türklükse, ümmet mefkûresi de İslâmlık'tır. Bence Türkçülerin ayrıca bir ümmet programları da olmalı

ve başlıca esasları da şunlar olmalıdır" dedikten sonra, birinci maddede "bütün İslâm kavimleri arasında müşterek olan Arap hurûfunu (harflerini) la-yetegayyer (değişmez bir şekilde) muhafaza etmek" (Gökalp, 2016: 46) der ve birkaç madde daha saydıktan sonra, "Türkçülük aynı zamanda İslâmcılıktır" (Gökalp, 2016: 47) şeklinde iki görüş arasında bir ayniyet kurar.

1922 yılında yazdığı "Dine Doğru" isimli makalesinde iktisadî, bediî (estetik), ahlâkî ve dinî kıymetleri bir hiyerarşiye tabi tutar.

"Ahlâkî kıymeti bize 'iyi' tabiri ifade eder. İyi de güzele nisbetle daha manevî, daha derunî, daha sırrîdir. Bu sebeple, ahlâkî kıymet de, bediî kıymetin fevkindedir" (Gökalp, 1982: 22) diyerek ahlâkî kıymeti bediî kıymetin üzerine çıkardıktan sonra ahlâkî kıymeti de dinî kıymetle mukayese eder.

"Fakat, başka bir kıymet daha vardır ki, bütün manevî kıymetleri cami olmak dolayısıyla ahlâkî kıymeti de camidir. Bu itibarla ahlâkî kıymetin de fevkindedir. Bu en yüksek kıymet dinî kıymetten ibarettir" (Gökalp, 1892: 22).

Ziya Gökalp, dinî kıymetin ahlâkî kıymetten niçin daha üstün olduğunu, onların insanı ulaştırabilecekleri seviye açısından izah eder;

"Ahlâk, bir insanı ancak fazilete kadar yükseltebilir. Din ise, evliyalık namını verdiğimiz kudsî makama kadar çıkarır" (Gökalp, 1982: 22).

Cumhuriyetin ilanından bir sene evvel ortaya koyduğu bu düşünceleri bir sene sonra hiç dile getirmemeye Gökalp'i sevkeden neydi? Bu bir sene içinde fikirlerinin değiştiğini söylemek çok makul görünmemektedir. Zira 1923 yılında Ziya Gökalp 47 yaşındadır. O yaştan sonra fikirlerde bu derece keskin dönüşümler olması insan fıtratına çok uygun değildir. O halde Ziya Gökalp'in bir sene evvel söylediklerini unutmuş görünmesini, pratik şartların zorlamasına bağlamak, daha akla yatkın görünmektedir.

Güngör de Ziya Gökalp'teki bu keskin dönüşüme işaret ederken; Gökalp'in "bu ifadelerden anlaşılıyor ki, gençliğin en büyük vazifesi dine gitmektir" dediğini kaydeder ve;

"1922 yılında yazılan bu satırlardan daha iki yıl geçmeden *Türkçülüğün Esasları*'nda dinî Türkçülükten sadece din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması şeklinde söz edilişi, insanı gerçekten şaşırtmakta ve Gökalp'in orada düşüncelerini açıkça ve etraflıca anlatma imkânı bulamadığı intibaını vermektedir" (Gökalp, 1993: 59) der ki, doğrudur.

Gökalp'in din anlayışı hakkında Türkdoğan da;

Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Çağdaşlaşmak bir bütüncül (holistik) yapı arz etmektedir. Hiçbir zaman mekanik bir kimliği yoktur, yapma de-

ğildir. Bu bakımdan bazı yerli ve yabancı bilim adamlarının iddia ettikleri gibi, 'Gökalp bu üçlü sisteminde dine diğerleri kadar önem vermemiştir' sözü gerçek bir anlam taşımaz. Onun milleti; dili dilime, dini dinime uyan bir süreç olarak tanımlaması, bu gerçeğin en önemli bir belgesini teşkil eder (Türkdoğan, 1978: 93-94)

demektedir ki, bizim yukarıdaki görüşümüze zıt değildir. Türkdoğan'ın Gökalp hakkında bahsettiği bu tavır, 1923 yılından evvelki devreye dairdir.

Kocakaplan, Gökalp'in dinî fikirlerinden bahsederken, onun 1918 yılında yazdığı "Vatan" şiirinin ilk kıtasını naklettikten sonra, burada ileri sürdüğü fikrin, Cumhuriyet devresinde hayat bulduğunu ifade eder.

Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,

Köylü onlar manasını namazdaki duanın,

Bir ülke ki, mektebinde Türkçe Kur'an okunur,

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Huda'nın,

Ey Türkoğlu işte senin orasıdır vatanın!

Kocakaplan, Gökalp'in bu fikrinin Cumhuriyetin kuruluşundan sonra etkili olduğunu ve ezanın 1950 yılına kadar Türkçe okunduğu söyler. Yine hutbe ve vaazların Türkçe verildiğini; ancak mekteplerde Kur'an eğitiminin -İmam Hatipler dışında- verilmediğini, namaz sûrelerinin Türkçe okutulmasının düşünüldüğünü, ancak sonra bundan vazgeçildiğini belirtir (Kocakaplan, 2009: 35).

6) İktisadi Türkçülük

Ziya Gökalp, iktisadî Türkçülükle alâkalı görüşlerini açıklarken, iktisatla diğer sosyal müesseseler arasındaki münasebetleri de söz konusu eder. Vardığı netice ise, manevî ve sosyal faktörlerin iktisadî yapıya ve iktisat anlayışına tesir ettiği ve dolayısıyla iktisadî bir sistem arayışına girilirken, bu manevî ve sosyal faktörlerin de dikkate alınması gerektiğidir.

Ziya Gökalp, iktisadî hayatın başlıca üç türü bulunduğunu, bunların da aile iktisadı, şehir iktisadı ve millî iktisat olduğunu belirtir (Gökalp, 1981: 78).

Onu "Millî iktisat" anlayışına götüren sebep iktisadın nötr bir gerçeklik olmayıp, toplumdaki zihnî ve manevî faktörlerle münasebet halinde bulunmasıdır. O, bu münasebeti şöyle ifade eder;

Evvelâ içtimaî hadiselerin her nevi bir içtimaî şe'niyettir.[2*] Saniyen bu hadiselerin her nevi diğerlerine ve bunlar arasında iktisadî hadiselere müessir ve sebep olabilir. Meselâ sihir dinden doğduğu gibi, iktisadî

2 * Gerçekliktir.

tekniklerden birçoğu da sihirden doğmuştur. Ahlâkî hukukî, siyâsî, bediî, felsefî, lisanî, fennî hadiselerin iktisadî hadiseler üzerindeki müessirlikleri, sebeplilikleri de hiçbir suretle inkâr olunamaz (Gökalp, 1982: 37).

İşte bu fennî ve manevî unsurların iktisat üzerindeki tesirinden hareket eden Ziya Gökalp, Türklerin ahlâkî ve kültürel yapısına uygun iktisadî sistemin ne olduğu hususunda şunları söyler;

Türkler, hürriyet ve istiklâli sevdikleri için, iştirakçi (komünist) olamazlar. Fakat müsavatperver olduklarından (eşitliği sevdiklerinden) dolayı, fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem solidarizm yani tesanüdçülüktür (dayanışmacılıktır) (...). Ferdî mülkiyet gibi içtimaî mülkiyet de olmalıdır."

Ziya Gökalp, "Türklerin bir de iktisadî mefkûresi vardır ki, memleketi büyük sanayie mazhar etmektir" (Gökalp; 2017, 200) demek suretiyle, sınaîleşmeyi iktisadî Türkçülüğün bir parçası, dolayısıyla millî bir dava haline getirmektedir. Ancak Gökalp, Türkiye'de ferdî teşebbüsün zayıflığı dolayısiyle, sınaileşmenin fertlerin ve şirketlerin teşebbüsüyle olamayacağını düşünür. Ona göre; "hükümetin, vilâyet şuralarının, belediyelerin teşebbüsleriyle memleketimizde her türlü sanayi teessüs edebilir" (Gökalp, 1982: 164-165).

Ersal, Gökalp'in sınaileşme meselesine yaklaşımını izah ederken;

"Bu sorunun çözümünde devletçi yaklaşımlarla sanayi yatırımlarını finanse etme çabasına, yabancı sermayenin girişinin teşvik edilmesini ortak etmiştir. Bir yanda içtimaî mülkiyet, diğer yanda ferdi mülkiyet; bir yanda devletin kurduğu şirketler, diğer yanda yabancı sermayeyi kendine ortak etmiş piyasalar... Bunlar Gökalp'in telifçi yaklaşımlarının iktisada yansımasıdır" (Ersal, 2012: 316) demektedir.

7) Siyasî Türkçülük

Türkçülüğün siyasî mesleğinin "halkçılık" olduğunu kaydeden Gökalp, Türkçülüğün ancak asrî cereyanlarla uyuşabileceği; klerikalizm, teokrasi ve istibdatla itilâf etmesinin mümkün olmayacağı kanaatindedir (Çalık, 1985: 104).

Ziya Gökalp, halkçılığı da şöyle izah eder; "Halkçılığın esası, cemiyet içinde 'semiyye[3*] kast, tarik, ocak, sınıf' diye bir takım inhisarcı (tekelci) yahut imtiyazlı zümre ve tabakaların bulunmamasıdır" (Gökalp, 2018: 289). Bugün içinde bulunduğumuz siyasî halkçılık devrinde iktisadî tabakalar olan "sınıf"ların mevcut olduğunu, bunların da "büyük eşraf" yani "büyük burjuvazi ile gündelikçiler" olduğunu söyler. Ona göre bugün "içtimaî halkçılık" namı da verilebilen "solidarizm" hareketi, eski devir-

3 * Klan

lerdeki siyasî tabakalar gibi bu iktisadî sınıfların da izalesine[4**] çalışıyor (Gökalp, 2018: 288).

Ziya Gökalp'in semiyye, kast vs. gibi müesseselerin arasına "sınıf"ı da katıp, ortadan kaldırılması gerektiğini söylemesi gerçekçi değildir. Tabiî ki, hiçbir gruba, sınıfa veya kişiye imtiyaz tanınmaması modern hukukun ehemmiyetli bir hususiyetidir. Bu "hukuk devleti" olmanın bir icabıdır. Ancak, "sınıfsız toplum" iddiası veya ideali, modern toplum, hatta toplum gerçeğiyle bağdaşmaz. Çünkü sınıfsız topluluklar, klan topluluklarıdır. Topluluğun üretim ekonomisine geçmesinden sonra toprağa yerleşme başlamış, bu da "mülkiyet"in ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mülkiyetin ortaya çıkmasından sonra insanlık "sınıf" gerçeğiyle taşınmıştı. Üretim ekonomisine geçilmesinden sonra tarım sektöründe çalışanların ihtiyaçlarından fazla üretim yapılmasıyla nüfusun bir bölümünün ziraî sektörden çekilip ticaret, zanaat, ilim ve sanatla uğraşma imkânına kavuşması "şehir" vakıasını ortaya çıkarmıştı. Ancak, verimin düşüklüğü ziraî sektörde boğaz tokluğuna çalışacak insanların istihdam edilmesini zaruri kılmış, bu zaruret de "kölelik" müessesesine yol açmıştı.

Toplumdaki mülkiyet ve gelir farklılığının sınıfları ortaya çıkarması meselesi, üretim ekonomisine geçilmesinden beri, bütün tarım toplumlarının ve modern toplumların ortak gerçeğidir. Ancak, modern toplumlar çağında sınıfların yapısı ve hiyerarşisi değişmiştir. İnorganik enerjinin üretime sokulmasından sonraki sanayi toplumu çağında zenginliğin kaynağı esas olarak sınaî ve ticarî sahalara kaymış, büyük toprak sahipliğinden başka ve daha da ağırlıklı olarak, büyük sınaî ve ticarî işletme sahipliğine dayanır olmuştur.

Modern toplumlarda meydana gelen üretim bolluğuna paralel olarak "kölelik" kaldırılmış, toprak sahipleri üst sınıf olmaktan çıkmış ve onların yerine büyük sınaî ve ticarî işletme sahipleri geçmiştir. Sosyal sınıflar piramidinin en altında ücretli işçi sınıfı yer almış ve bunların dışındakiler orta sınıf mensubu sayılmıştır. Ancak modern toplumlar daha evvelki tarım toplumlarından farklı olarak esnek bir sınıf yapısına sahiptirler. Aşağı sınıftan en üst sınıfa geçişin önünde hukukî bir engel bulunmamaktadır. Ayrıca din adamları modern toplumlarda "üst sınıf" olma hususiyetlerini kaybetmişlerdir.

Halkçılığı böylece Türkçülüğün ayrılmaz parçası haline getiren Ziya Gökalp;

Her Türkçü siyaset sahasında halkçı kalacaktır, her halkçı da hars sahasında Türkçü olacaktır. Dinî ilmihalimiz, bize akaidde mezhebimiz Maturidilik ve fıkıhta mezhebimiz Hanefiliktir, diye öğretiyor. Biz de buna teşbihle şu düsturu ortaya atabiliriz: "Siyasette mesleğimiz halkçılık ve

4 ** Ortadan kaldırılmasına.

harsta mesleğimiz Türkçülüktür" (Çalık, 1985: 105) demek suretiyle, halkçılık ve Türkçülük arasındaki sıkı bağlılığa dikkat çekmiştir.

8) Felsefî Türkçülük

Ziya Gökalp, felsefî Türkçülük anlayışını ortaya koymadan evvel felsefeden ne anladığını açıklar; Felsefe, maddî ihtiyaçların iktiza ve icbar etmediği (gerekli olmadığı ve zorlamadığı) menfaatsiz, garazsız, hasbi (karşılıksız) bir düşünüştür. Bu nev'i düşünüşe "spekülasyon" (akıl yürütme) namı verilir. Biz buna Türkçede muakale (kurgu) ismini veriyoruz (Gökalp, 2017: 205).

Kıymetleri; iktisadî, muakalevî, bediî, ahlâkî ve dinî olmak üzere beş türe ayıran Ziya Gökalp, bunlardan bediî ve muakalevî kıymetleri "gaye" yönünden aynı kategoriye koyar; "Güzel sanatlar umumiyetle lüks eşya nev'indendir. Sanatkâr ibda ederken, hiçbir faydanın husûlünü düşünmez" dedikten sonra düşünüş sahasında da muakalenin (spekülasyonun) aynı halde olduğunu ifade ederek; Muakale hiçbir faydayı emel edinmeksizin, hiçbir amelî tatbikatı istihdaf etmeksizin, sırf düşünmek için düşünmektir. Amelî ihtiyaçların sevkiyle ve fayda temini maksadıyla yapılan düşünüşe "tedebbür" adı verilir (Gökalp, 1982: 30) der.

Türklerin felsefece geri kalmalarının yalnız yüksek felsefe nokta-i nazarından (bakış açısından) doğru olabileceğini, halk felsefesi nokta-i nazarından ise, Türklerin bütün milletlerden daha yüksek olduklarını ifade eden Ziya Gökalp (Gökalp, 2017: 205), buna örnek verir.

O halde, halk felsefesi itibariyle, Yunanlılarla İngilizler mi daha yüksektir; yoksa Türkler mi daha yücedir? Bu sualin cevabını verecek Çanakkale muharebeleriyle Anadolu muharebeleridir. Türkleri bu iki muharebede galip kılan maddî kuvvetleri değildi, ruhlarında hükümran (egemen) bulunan millî felsefeleriydi (Gökalp, 2017: 206).

Ziya Gökalp, "halk felsefesi"ni böylece izah ettikten sonra, netice olarak; "işte felsefî Türkçülük, Türk halkındaki bu millî felsefeyi arayıp meydana çıkarmaktır" (Gökalp, 2017: 206) der.

NETİCE

Ziya Gökalp hem saltanatı hem Cumhuriyeti idrak etmiş; hem muazzam bir imparatorluğun yıkılışına hem işgal edilen toprakların kurtuluşuna şahit olmuştu. İmparatorluktaki gayri millî unsurların milliyetçilik davasına kalkışarak birer birer Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmaları, onu daha evvel sempatiyle baktığı Osmanlıcılık fikrini terk ederek Türkçülük fikrini benimsemeye yöneltti.

Ziya Gökalp'in bütün endişesi, imparatorluğun toprak kaybetmesi, daha fazla küçülmesi idi. Bu endişenin sevkiyledir ki, asıl fikriyatı Türkçülük olmasına rağmen, bunu dile getirmesi Balkan Savaşı'ndan sonra ol-

muş, ancak Arap dünyasının henüz Osmanlı tebaası olmasını göz önüne alarak, Arapları da Türk unsuru içinde telâkki etmiş, Arap Ortadoğusunun, kopmasından ve bunun Lozan Antlaşmasında tescil edilmesinden sonra Arapları Türkçülüğün sahasından çıkarmıştır.

Ziya Gökalp, bir etnik Türkçü, kafatası Türkçüsü değildir. Onun Türkçülüğü bir kültür Türkçülüğü, kendi ifadesiyle "harsî Türkçülük", "harsî milliyetçilik"ti.

BİBLİYOGRAFYA

AKŞİN S. (1997), "Siyasal Tarih (1789-1908)", *Türkiye Tarihi -3- Osmanlı Devleti (1600-1908)*, İstanbul, Cem Yayınevi.

———— (1980), *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

ANDERSON, M. S. (2001), *Doğu Sorunu (1774-1923) - Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* - Çeviren: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

ARMAOĞLU, F. (1973), *Siyasî Tarih (1789-1960)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

———— (1984). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, İkinci Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Ankara-1984).

ÇALIK, E. (1985), "Ziya Gökalp'te Türkçülük, İslâmcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü.

ERSAL, A. (2012), *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp - Mümtaz Turhan - Erol Güngör*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

GENÇ, M. (2016), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

GÜNGÖR, E. (1993), *Sosyal Meseleler ve Aydınlar,* Haz: R. Güler - E. Kılınç, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

KAZICI, Z. (2003), *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, İstanbul, Bilge Yayıncılık.

KOCAKAPLAN, İ. (2009), *Ziya Gökalp*, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

ORTAYLI İ. (2007), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara, Cedit Neşriyat.

PAMUK, Ş. (1997), *Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914),* İstanbul, Gerçek Yayınevi.

TOPRAK, Zafer; "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi - 3 - Osmanlı Devleti (1600-1908),* Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi.

TÜRKDOĞAN O. (1978), *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi,* İstanbul, Türk Kültür Yayını.

ÜLKEN, H. Z. (2014), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

GÖKALP Z. (1982), *Makaleler VII*, Hazırlayan: Dr. M. Abdülhaluk Çay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

————. (1981), *Makaleler VIII*, Hazırlayan: Ferit Ragıp Tuncor, Ankara, Kültür Bakanlığı. Yayınları.

————. (1980), *Makaleler IX,* Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, Kültür Bakanlığı. Yayınları.

————. (2018), *Yeni Mecmua Yazıları,* Hazırlayan: Dr. Salim Çonoğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

————. (2017), *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan: Dr. Salim Çonoğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Bölüm 65

ANTROPOLOJİK AÇIDAN ESKİ DNA ANALİZİ YÖNTEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Gonca Topkaya [1]

Fadime Suata Alpaslan [2]

1 Gonca Topkaya, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü.

2 Prof. Dr. Fadime Suata Alpaslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü.

* Bu çalışma, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilen, Antropolojik Açıdan Eski Dna Analizi Yönteminin Değerlendirilmesi başlıklı çalışmadan üretilmiştir.

GİRİŞ

Antropoloji, insanın biyolojik ve kültürel değişimini inceleyen bilim dalıdır. Başka bir ifadeyle, insanın yer kürede ilk ortaya çıktığı günden bugüne kadar geçirmiş olduğu biyolojik kültürel değişimini ve çeşitliliğini geniş bir bakış açısı ile analiz eden bilim dalıdır. Moleküler antropolojinin ortaya çıkması ve genetik biliminde ilerlemesiyle birlikte, kazıdan çıkartılan insan iskeleti üzerinde yapılan moleküler analizler, sosyal bilimler çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır (Tekeli ve Gültekin, 2017). Son yıllarda eski DNA çalışmalarının artmasıyla, antropolojik araştırmalarda eski DNA yöntemleri uygulanmaya başlamış ve gelecek araştırmalarda antik DNA analizlerinin antropolojik açıdan önemi vurgulanmıştır (Kaestle ve Horsburgh, 2002). Moleküler antropoloji alanında antik DNA çalışmalarının başlaması, eski dönemlerde yaşamış insan toplumlarında gözlenen hastalıkların, evrimsel değişim süreçlerinin, kıtalar arası göç yollarının ve cinsiyet tayinlerinin yorumlanması hakkındaki temel anlayışımızı yeniden şekillendiriştir. Son yıllarda antik DNA analizi ile bağlantılı yapılan çalışmalar geçmişteki bu toplumların antropolojik açıdan daha iyi incelenmesine ve geleneksel antropolojik sorulara daha ayrıntılı cevapların verilmesine imkân sağlamıştır.

Günümüzde yapılan çalışmalar, yüksek verimli dizileme teknikleri sayesinde antik DNA'nın hayatta kalabileceğini, eski ve tarihi materyallerden (kemikler, dişler, mumyalanarak korunmuş dokular) çıkarılabileceğini göstermiş, bu sayede antik insan populasyon genomları ulaşılabilir hale gelmiş ve antropolojik hipotezlerin test edilmesini kolaylaştıran bir kaynak oluşturmuştur (Gamba ve diğ., 2014). Moleküler teknikler insanın tarih öncesi evrimi ve kökeni hakkındaki temel anlayışımızı yeniden şekillendirmektedir.

Son yıllarda antik DNA analiz yöntemleri araştırmalara konu olmasıyla ve teknolojik ilerlemelerle birlikte Türkiye'de de bu çalışmalar yapılmaya başlanmıştır;

2015 yılında Reyhan Yaka tarafından Çemialo Sırtı (Batman) bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında, yaklaşık MÖ 600-500 yılları arasında tarihlendirilen 9 insan iskeletine ait kemik ve diş örneklerinden antik DNA çalışması yapılmıştır. Yapılan çalışmada, mitokondriyal DNA (mt-DNA) haplogrup ve dizi verileri, bazı antik ve günümüz popülasyonlarının sonuçlarıyla birlikte "Temel Bileşenler Analizi" ile değerlendirildiğinde; Çemialo Sırtı popülasyonunun Kuzey Suriye'deki Yakın Doğu Neolitik popülasyonuna göreceli olarak benzer olduğu gözlemlenmiş ve Suriye popülasyonun doğu Neolitik popülasyonu ile benzer olduğu fakat Sagalassos popülasyonuyla benzerlik kurulamadığını göstermiştir. mt-DNA haplogrup frekans verileri Avrupa'daki Neolitik popülasyonların genetik olarak birbirine benzediğini ve Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Ma-

kedonya gibi güney ve güneydoğu Avrupa toplumlarının da genetik olarak benzer olduğunu göstermiştir. Antik DNA elde edilmesinde ve çoğaltılmasında verimli sonuç elde etmek için Ottoni ve arkadaşları (2011) tarafından belirlenmiş protokol uygun şekilde kullanılmıştır (Yaka, 2015).

Antik DNA yöntemi kullanılarak yapılan diğer bir çalışma İzmir ili Nif dağı kazılarından çıkarılan üç farklı bireye ait iskeletlerden yapılan antik DNA izolasyonu çalışmasıdır (Altınışık, 2015). Çalışmada üç farklı araştırma alanından çıkarılan bu iskeletlerin mitokondriyal haplo-gruplarının ve birbirleriyle olan akrabalık ilişkilerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Çalışmada Rohland ve Hofreiter ’in (2007) silika temelli klasik izolasyon metodu optimize edilmiş ve antik DNA çalışmalarında daha başarılı sonuçlar elde edilmesi sağlanmıştır (Altınışık, 2015).

Tekeli ve Gültekin (2017) tarafından Giresun Khalkeritis Kazısı nekropol alanından çıkartılan (Bizans dönemi olarak tarihlendirilen) insan iskeletlerinden 10 birey üzerinde morfolojik incelemeler ve genetik analizler yapılarak bireylerin cinsiyeti araştırılmıştır. Araştırmada kemik ve diş örnekleri kullanılmış, oluşabilecek kontaminasyon riskini ortadan kaldırmak için Yang ve Watt ’ın (2005) çalışmaları dikkate alınarak fiziksel, kimyasal dekontaminasyon ve ultraviyole ışını bütün örneklere uygulanmıştır. Morfolojik incelemeler sonucunda 5 birey erkek 5 birey dişi olarak belirlenmiştir. Genetik analizler sonucunda ise 4 bireyde amplifikasyon oluşmadığı için cinsiyet belirlenememiştir. DNA analizleri ile morfolojik incelemeler karşılaştırıldığında ise %50 oranında bir uyum olduğu bulunmuştur (Tekeli ve Gültekin, 2017).

Günümüzde antik DNA araştırmalarının yaygınlaşması multidisipliner çalışmaları zorunlu hale getirmiştir. Teknolojik ilerlemeler antik DNA çalışmalarında karşılaşılan kontaminasyon problemlerine karşın önlem alınmasını kolaylaştırmış ve yapılan bu çalışmaların daha da güvenilir hale gelmesine olanak sağlamıştır. Bu araştırma kapsamında, antropoloji ve moleküler genetik bilimleri açısından son derece önem arz eden antik DNA çalışmalarının geçmişi ve tarihsel seyri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu çalışma ile insan iskeletine ait kemik ve dişler üzerinde hangi bölgelerde antik DNA kaynaklarının güvenilir olduğu ve kullanılan materyallerde oluşan kontaminasyon riskine karşın alınacak önlemlerin neler olduğu yorumlanmaya çalışılmıştır.

2. MOLEKÜLER ANTROPOLOJİ

Antropologlar, eski insan kalıntılarından antik DNA elde etme yöntemini kullanmadan önce, elde edilen bilgiler ışığında eski topluluklar hakkında evrimsel süreçler ve göç yolları ile ilgili yorumlar yapmaya çalışmışlardır. Organizmalardaki büyük moleküllerin yapı ve fonksiyonlarını inceleyen moleküler biyoloji, elde ettiği bilgilerle birçok bilimsel alana

katkı sağlamaktadır. Bu alanlardan bir tanesi de moleküler antropolojidir. Moleküler antropoloji biyolojide kullanılan yöntem ve tekniklerin fiziki antropolojide uygulanmasıyla birlikte de yeni bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır (Akbaba, 2017). 1980'lerin sonlarında moleküler biyolojideki yeni tekniklerin gelişimi (Mullis ve diğ., 1986), ölü organizmaların genetik materyalinin analizini mümkün kılmıştır.

Günümüzde eski topluluklar üzerinde gerçekleştirilebilen antik DNA analizi yöntemi antropologların çalışmalarına büyük katkı sağlamaktadır. Genetik verilerle birlikte, geçmişte antropologların ileri sürdükleri fikirleri doğrulanmaya ve aynı zamanda yeni ipuçları elde edilmeye başlanmıştır. Moleküler antropoloji bilimi bu gelişmelere paralel olarak ilerleyen ve insanlık tarihiyle ilgili cevapsız kalan birçok soruya; fosil kayıtlar, iskeletler ve arkeolojik verilerle birlikte cevap aramaya ve bilinmeyenleri aydınlatmaya devam etmektedir. Moleküler antropoloji, ilk kez 1962'deki bir antropoloji konferansında biyokimyager Emile Zuckerkandl tarafından "Sınıflandırma ve İnsanın Evrimi" (1962, Burg Wartenstein, Avusturya) sempozyumunda "biyomoleküler yapısındaki farklılıklardan yararlanarak insan evrimini incelemek" tanımı ile kullanılmıştır.

Moleküler antropoloji, antropolojik açıdan ilgi çekici soruları ve sorunları ele alarak, moleküler genetik yöntemlerinin kullanımı olarak tanımlanabilir. İnsan genetik çeşitliliği sürecine kültürel uygulamaların ve insan evrimi üzerinde doğal seçilimin yanı sıra, moleküler tekniklerin kullanılmasıyla modern insanın evrimi, göç yolları, tarih öncesi toplumların sosyal-kültürel yapıları, sağlık sorunları, Neandertaller ve modern insanları da içeren nesli tükenmiş ve yaşayan canlıların filogenetik ilişkileri araştırılarak antropoloji bilimine destek vermektedir (Stone, 2008).

Antik örneklerden DNA elde edilebileceği ve bu DNA'ların dizilemesinin başarı ile yapılabileceği ortaya konulduktan sonra, antik örneklerden tüm mitokondriyal genom ve Y kromozomu dizilenmesi çalışmaları ile tüm genom dizilenmesine kadar ilerlemeler mümkün olmuştur.

Organizmaların canlılığının sonlanmasıyla, bazı dokularda DNA'nın korunabileceği öne sürülmüş, böylece ilk zamanlarda yapılan antik DNA çalışmaları sonuç vermeye başlamıştır. 1990'ların ortalarında Homo neanderthalis'e ait ilk DNA parçası dizilenmiş ve soyu tükenmiş insana en yakın tür olan Neanderthal insanları hakkında genetik veriler elde edilebileceği gösterilmiştir (Altınışık, 2016). Fiziki antropologlar, insanın değişebilirliğini ve insan öncesi tarihi açıklamak için uzun bir süre modern popülasyonların moleküler karakterlerini kullanmışlardır (Wilson ve Sarich, 1969).

Genetik materyalin, korunmuş sert iskelet kalıntılarından geri kazanılması, eski DNA, arkeolojik ve adli araştırmaların önemli bir parçasını

oluşturur. Shapiro (2013) antik DNA'yı; yüzyıldan, yüzbinlerce yıla kadar korunmuş organizma kalıntılarından izole edilebilen DNA dizi verilerini kullanan, moleküler evrimsel biyoloji alanı olarak tanımlar. Antik DNA verileri türlerin ve popülasyonların zaman içinde nasıl evrildiğini anlamak için benzersiz ipuçlarını destekler.

Higuchi ve arkadaşları nesli tükenmiş bir at türü olan Equus quagga üzerinde yaptıkları çalışmada mitokondrial klonlama yöntemiyle filogenetik ağaç oluşturarak zebralarla olan akrabalığını belirlemişlerdir. Bu yapılmış ilk antik DNA çalışması olarak literatüre geçmiştir (Higuchi ve diğ., 1984).

Antik DNA analizi yönteminin kullanımına dair ilk çalışma, PCR'ın (Polimeraz zincir reaksiyonunu) keşfedilmesinden önce 1984 yılında nesli tükenmiş bir zebra olan Quagga ile yapılmıştır. Antik DNA'nın kemiklerde korunamamasından dolayı 1985 yılında PCR'ın başarılı bir şekilde kullanılması, çok az miktardaki DNA'ya ulaşmayı kolaylaştırmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde antik DNA kullanımı artmış ve bilim dünyasında pek çok önemli çalışma yapılmıştır. Yeni nesil dizileme teknolojileri ilk olarak 2006 yılında mamut DNA'sına uygulanmış ve bu teknoloji sayesinde antik insan genomunun kaydettiği aşamaların dönüm noktaları Tablo 1'de gösterilmiştir (Mozorova ve diğ., 2016).

Tablo 1: *Antik DNA alanında kaydedilen gelişmeler (Morozova ve diğ., 2016).*

45.000 ila 7.000 yıllık Avrasya popülasyonu	2016	Paleolitik döneme ait ilk eski insan popülasyon çalışması
430.000 yıllık Hominin	2016	En eski insan genomu sekansı
4.500 yıllık Etiyopyalı ve Bronz çağına ait Avrasyalı	2015	Afrika'dan ilk insan genomu ve ilk eski insan bütün genom popülasyonu verileri
3.400 ila 4.500 yılla tarihlendirilen Paleo-Eskimo	2014	İlk antik insan epigenomu
38.000 yıllık Neanderthal ve 3.400 ila 4.500 yılla tarihlendirilen Paleo-Eskimo'ya ait antik DNA çalışması	2008	İlk tüm Homo mitokondriyal genom analizi
43.000 ila 50.000 yılla tarihlendirilen Neanderthallere ait antik DNA çalışması	2007	İlk antik Homo nükleer gen analizi
28.000 yıllık yünlü mamuta ait antik DNA'nın kullanılması	2006	NGS kullanılarak yapılan ilk antik DNA çalışması

1300 yıllık iskelet örneğine ait amelogenin geni kullanılması	1996	Antik DNA'dan ilk cinsiyet tayini
13 yy'la tarihlendirilen insan ve domuz kemiğinden antik DNA izolasyonu yapılması	1991	Kemik örneğinden ilk başarılı antik DNA izolasyonu
PCR tekniği ile 7000 yıllık bir beyin örneğinden antik DNA elde edilmiştir	1985	PCR tekniğinin ilk defa başarılı kullanılması
140 yıllık, soyu tükenmiş quagga	1984	İlk başarılı antik DNA çalışması

Antik DNA'nın babası olarak gösterilen Svante Pääbo, Mumyaların evrimsel tarihini genetik olarak karakterize etmek amacıyla antik DNA çalışmalarına başlamıştır. 1985'te Pääbo, 2400 yıllık Mısır mumyasında tekrarlanabilir DNA dizisinden Alu ailesinden 2 bireyi yeniden keşfetmiştir. 23 mumyadan yalnızca birinde DNA'yı bulabilmiştir. Ölüm sonrası DNA'da meydana gelen değişiklikleri sonuçlandırmak için verileri daha dikkatli incelenmesine sebep olmuştur. DNA'nın, Pääbo 'nun üzerinde çalıştığı 23 mumyanın sadece birinden edinilmiş olmasına rağmen, verilerin sıkı incelenmesi Pääbo 'yu, ölümden sonra DNA'da az miktarda değişiklik olduğu çıkarımına sevk etmiştir. (Shapiro, and Hofreiter, 2012). Bunu takiben Pääbo ve arkadaşları (1988) 7000 yıllık bir mumya örneğinin beyin dokusundan PCR (Polimeraz zincir reaksiyonunu) tekniği ile antik DNA izole etmişlerdir. PCR tekniği temelde DNA fragment analizine dayanır ve her ne kadar antik DNA nin tespitinde sıkça kullanılsa da, analizinden elde edilen fragmentler kısa olmasından dolayı filogenetik açıdan çok fazla bilgi verici değildir. Antik DNA çalışmaları 2000'li yıllarda kullanılmaya başlanan ve milyonlarca kısa fragmentin aynı anda analiz edilmesini sağlayan yeni teknoloji sekans yöntemiyle hız kazanmıştır.

PCR'ın keşfi ve kullanımı antik DNA alanının gelişiminde büyük katkı sağlamıştır. Son yirmi yılda antik DNA laboratuvarlarında yaygın kullanılan bir teknik haline gelmiş olan PCR, bugüne kadar bu kadar küçük miktarlarda parçalanmış antik DNA analizinde başarılı bir şekilde kullanılabilecek yöntem (Roberts ve Ingham, 2008) ve çok sayıda hasarlı molekülün içinde bulunan az sayıda bozulmamış antik DNA molekülünü büyütmek için ideal bir araçtır (Paboo ve diğ., 1988). PCR'ın keşfi paleogenetikte, genetik markerlardan antik DNA'daki fragment sayısının çoğaltılmasını ve bu sayede antik DNA çalışmalarının hızlı bir şekilde büyümesini ve çeşitlenmesini sağlamıştır (Druzhkova ve diğ, 2015).

3. PCR (POLYMERASE CHAIN REACTION) NEDİR?

İlk antik DNA çalışmaları, 1984 yıllında arkeolojik kazılardan elde edilen biyolojik materyalden DNA izolasyonu ile başlamıştır. Higuchi ve

arkadaşları (1984) bakteriyel klonlama tekniği ile 140 yıllık zebra kalıntısından ilk antik DNA'yı izole etmeyi başarmıştır. Bunu takiben Pääbo ve arkadaşları (1988) 7000 yıllık bir mumya örneğinin beyin dokusundan PCR (Polimeraz zincir reaksiyonunu) tekniği ile antik DNA izole etmişlerdir. Antik DNA çalışmaları 2000'li yıllarda kullanılmaya başlanan ve milyonlarca kısa fragmentin ayni anda analiz edilmesini sağlayan yeni teknoloji sekans yöntemiyle hız kazanmıştır.

PCR, Saiki ve arkadaşları tarafından insan genomik DNA'sının spesifik bir parçasının çoğaltılması olarak tanımlanmıştır. Uygun laboratuvar koşullarında nükleik asitlerin çoğaltılması sayılabileceğinden, PCR bir çeşit in vitro klonlamadır (Kotan, 2010), (Şekil 1).

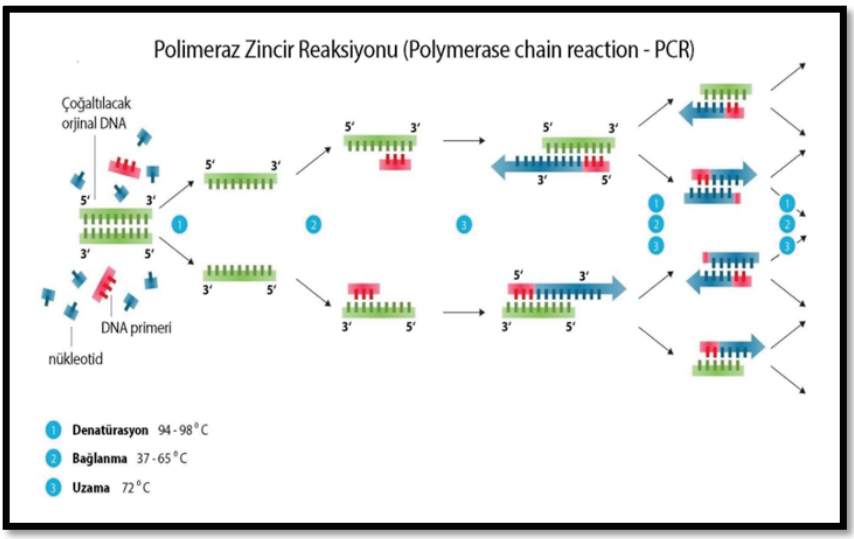

Şekil 1. *Polimeraz Zincir Reaksiyonu (PCR).*
(https://www.google.com/search=polimeraz zincir reaksiyonu)

PCR'ın keşfi ile Kary Mullis, 1993 yılında Nobel ödülünü kazanmıştır. Bu teknik temelde DNA fragment analizine dayanır ve ilk başlarda antik insan örneklerinden elde edilen DNA'nın gerçekten de antik örneklerden gelip gelmediğini doğrulamanın, klasik PCR'a dayalı metotlarla neredeyse imkansız olduğu düşünülmekteydi. PCR sayesinde herhangi bir antik DNA örneğinin büyük çoğunluğunu oluşturan kısa moleküllerinden DNA izolasyonunun verimliliği artmaktadır. Antik DNA araştırmaları, başlangıcından bu yana, hemen hemen bütün eski örneklerde, korunan herhangi bir DNA'nın sadece küçük miktarlarda ve çeşitli bozulma durumlarında mevcut olduğu sorunundan müzdarip olmuştur. Bu nedenle, antik DNA'nın mümkün olduğu kadar kullanılabilir hale getirilmesi çok önemlidir (Rohland ve Hofreiter, 2007)

PCR ile elde edilen antik DNA sekansları, hem soyu tükenmiş hem de mevcut türlerin kapsamlı filogenetik çalışmalarına ve popülasyon genetiğinin yanı sıra soyu tükenmiş genlerin ve evcilleştirmenin çeşitli yönlerinin işlevsel çalışmalarına olanak sağlamıştır (Hofreiter ve diğ., 2015). Verimli antik DNA araştırmalarındaki deneysel zorluk, analiz etmede kullanılacak, yüksek miktarda DNA içeren örneğin zor bulunmasıdır. Kuzey Çin'in Tianyuan bölgesinden 40.000 yıllık bir örnek üzerinde yapılan çalışmada % 0.02 endojen DNA oranına sahip bir örnekle başarılı bir antik DNA çalışması yapılmıştır (Pickrell ve Reich 2014).

4. ESKİ DNA ANALİZİNDE YAYGIN KULLANILAN ÖRNEK DOKULAR VE ANALİZLERİ

Antik DNA çalışmalarında materyal olarak saç, mumyalanmış deri kalıntısı, yumuşak doku, bitki kalıntıları, hayvan ve insana ait kemik ile dişler kullanılmaktadır (Pääbo ve diğ., 2004). Kemik, diş gibi sert yapıya sahip dokular yumuşak dokulara göre daha dayanıklıdır. Onlarca hatta binlerce yıl sonra dahi kemik ve diş kalıntılarına rastlamak mümkündür. Yapılan birçok arkeolojik kazıda insan ve hayvan iskeletleri elde edilmektedir. Bunlar üzerinde yapılan incelemeler, geçmişte yaşayan canlıların anatomik, biyolojik antropolojik ve genetik yapıları hakkında bilgi edinilmesini sağlamaktadır (Higuchi ve diğ., 1984; Pääbo 1985; Hagelberg ve Clegg, 1991).

Kemik ve dişler uzun zaman boyunca korunduğu için DNA izolasyonu için sıklıkla kullanılmaktadır. Yıllarca çeşitli çevre şartlarına maruz kalan kemik örneklerinden DNA verilerinin elde edilebilmesi, kaybolan veya bilinmeyen bireylerin tanımlanmasında değerli ve önemli bir araçtır (Özcan, 2010).

4.1. Kemik

Kemik genellikle en uygun bir antik DNA kaynağı olarak kabul edilir, çünkü DNA'nın hidroksil apatitlere bağlanması DNA bozulmasını azaltır (Şekil 2). Deneysel olarak, DNA'nın kemikten elde ettiği verinin, yumuşak dokudakilerden daha fazla olduğu fikrini desteklenmektedir. Kazıdan çıkarılan iskelet buluntularından DNA analizi yapılacak ise örnek seçiminin iyi yapılması önemlidir. Kemik çalışılacak ise femur, tibia, humerus ve kafatası kemiği gibi kalın ve sert olan kortikal kemiklerin seçilmesi çalışmanın başarısını artırmaktadır. Kontaminasyon kaynaklı olması nedeniyle lezyon olmayan iskelet elemanlarının seçilmesi yapılacak çalışmalar için güvenli bir yol sağlamaktadır (Daskalaki, 2004).

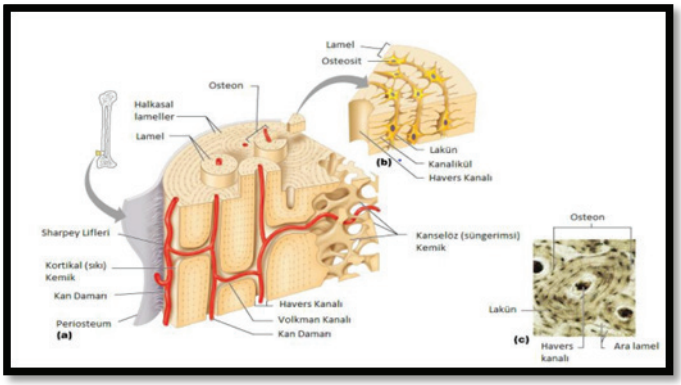

Şekil 2. Kemiğin Yapısı (https://www.google.com/search=kemiğin yapısı).

En önemli buluşlardan biri, kafatasının küçük bir bölümünün pars petrosa olarak bilinen iç kulak etrafındaki kemik kılıfının, kötü çevre şartlarına maruz kalan iskeletlerde bile zengin bir antik DNA kaynağı olduğunun keşfedilmesidir (Şekil 3). Bu bulgu antik DNA çalışmalarının hızı ve güvenilirliğinde muazzam bir artışa yol açmıştır (Prendergast ve Sawchuk, 2018).

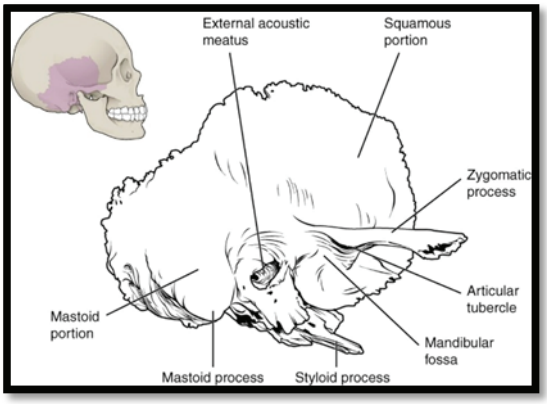

Şekil 3. *Pars petrosa kemiği (Prendergast ve Sawchuk, 2018).*

Gamba ve arkadaşları , 2014 yılında vücudun çeşitli bölgelerinden yapılan çalışmalarda en yüksek miktarda DNA elde edilen örneklerin, kafatasını oluşturan temporal kemiğin pars petrosa bölümü oluğunu tespit etmiştir (Şekil 4) (Gamba ve diğ., 2014).

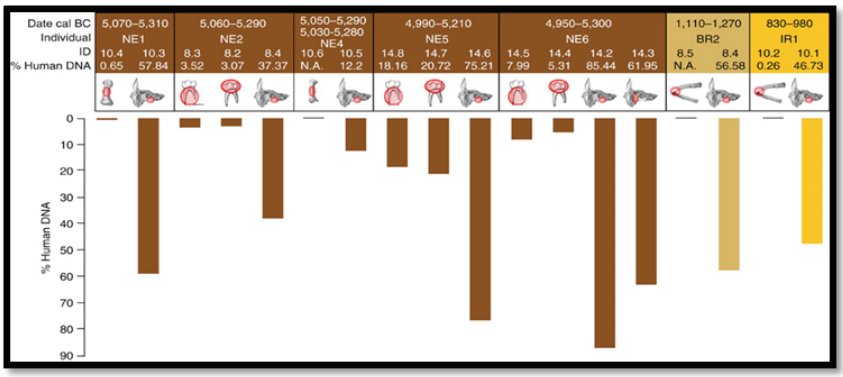

Şekil 4. *Petros kemiği ve diş ve diğer kemiklerden izole edilen DNA miktarının karşılaştırması (Gamba ve diğ., 2014).*

Hansen ve arkadaşlarının (2017) yaptığı bir araştırmada, çeşitli dönemlere ait 34 adet iskelet örneği incelenmiş, pars petrosa ve diş sementum bölümlerinden alınan DNA miktarlarını karşılaştırmışlardır. Yapılan bu çalışmada, yüksek miktarda gözlenen DNA seviyeleri sayesinde pars petrosa kemiğinin antik DNA çalışmalarında kullanılabilecek en uygun kaynaklardan biri olabileceği öne sürülmüştür (Hansen ve diğ., 2017), (Tablo 2).

Tablo 2: Antik Dna çalışmasında kullanılan materyaller (Hansen ve diğ., 2017).

Örnek	Dönem	Sayı	**Materyal**
BA1-BA6	Bronz Çağı	6	Diş ve pars petrosa
IA1-IA7	Demir Çağı	7	Kremasyona uğramış pars Petrosa
V1-V11	Viking Çağı	11	Diş ve pars petrosa
H1-H10	M.Ö 1000 sonrası	10	Diş, pars petrosa ve parietal kemik

4.2. Diş

Dişler vücudun en sert ve dış etkenlere karşı en dayanıklı yapılar olup aynı zamanda antropolojik çalışmalarda kullanılan önemli materyallerdir. Dişler; taç, boyun ve kök kısımlarından oluşmaktadır (Şekil 5). Taç kısım, mineyle kaplı bölümdür. Mine, dentin ve sement dişin sert tabakalarını oluşturur. Pulpa ise dişin yumuşak olan tek dokusudur (İmamoğlu ve diğ., 2012) ve bu tabaka dişin, hücreler dolayısıyla DNA'yı içeren tek bölümüdür (Altınışık, 2015).

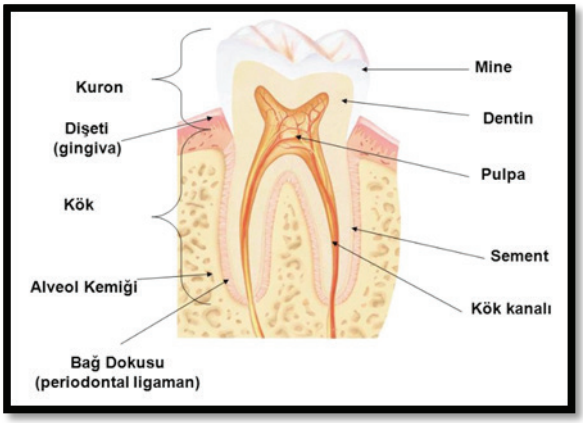

Şekil 5. *Dişin histolojik yapısı (https://www.google.com/search=dişin histolojik yapısı).*

Dişler yanma, travma, bozulma ve çürüme gibi olumsuz koşullara dayanıklıdır ve bu sayede dişlerden elde edilen antik DNA, çalışmalarda önemli bir kaynak oluşturur. Yapılan antik DNA çalışmalarında dişin mine tabakası ve sement, dış etkilere karşı dişi koruyarak DNA'nın kontamine olmasına engel olmaktadır. Adler ve arkadaşları (2011) dişin köküne yakın, gövde kısmından yüksek miktarda DNA elde edilebileceğini saptamışlardır (Şekil 6), (İmamoğlu ve diğ., 2012).

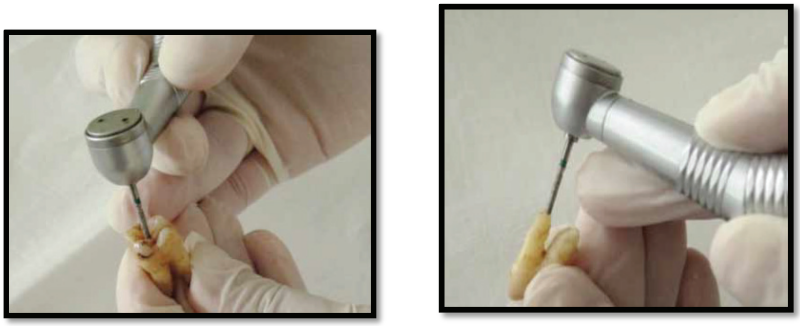

Şekil 6. *Diş kökünden DNA izolasyonu (İmamoğlu ve diğ., 2012).*

Dişler veya diş kökleri birçok ortamda DNA için gelişmiş koruma sağlaması ve belirli koşullar altında modern DNA'dan kirlenmeye daha az eğilimli olmasından dolayı, antik DNA çalışmaları için yaygın kullanılan materyallerdendir (Adler ve diğ., 2011).

5. ANTİK DNA VE KONTAMİNASYON

5.1. Bulaşma (Kontaminasyon)

Antik DNA çalışmalarıyla ilgili en büyük problemlerden biri kontaminasyondur. İncelenen örneğin içerisine başka bir DNA kaynağının transfer olması kontaminasyon anlamına gelmektedir. PCR işleminin çok az miktardaki DNA'yı amplifiye edebilme özelliği, yeterli özen gösterilmediği takdirde bir dezavantaja dönüşebilir (Lange ve diğ., 2011).

5.2. Bozulma (Degredasyon)

Antik DNA zaman içerisinde çevresel koşullardan dolayı bozulur ve kısa fragmentlere (parçalara) ayrılır (Şekil 7). DNA molekülünde meydana gelen ölüm sonrası parçalanma, antik DNA çalışmalarının temel problemlerinden biridir. Çünkü bireyin ölümünün ardından DNA hemen bozulmaya başlar. Degredasyondaki temel etkenlerden biri sudur. Sulu ortamlarda mikroorganizmalar çoğalır ve DNA'da hasarının oluşmasına neden olur. Mantar ve bakteriler gibi mikroorganizmalar da DNA'nın bozulmasında etkiye sahiptir. Degredasyon, DNA miktarındaki çoğalmayı engeller. Kemik degredasyonu, mikroorganizmalar tarafından hızlı gerçekleştirilen bir degradasyondur. Kimyasal degredasyon ise kemikte yavaş meydana gelen bir kemik degradasyonudur (Özcan, 2010).

Antik DNA elde etmek için kullanılacak bir iskelet materyali, kazı esnasında ideal-uygun şartlar altında çıkartıldığı zaman bu materyale herhangi bir uygulama yapılmadan DNA bozulması engellenebilir ve soğuk-kuru bir ortamda tutulması durumunda DNA degradasyonu nispeten önlenebilir. Günümüzde kazılardan elde edilmiş ve yıllarca laboratuvar ya da müze koşullarında bekletilmiş örneklerden DNA elde etmeye çalışılsa da sağlıklı sonuç alma oranı çok düşüktür (Apak ve Doğan, 2017).

Yüksek verimli dizileme teknolojileri, degradasyona uğramış DNA fragmentlerinin yeniden yapılandırılmasını sağlayan antik DNA araştırmalarında yeni gelişmeler sunmuştur. Bu gelişmeler, geniş DNA hasarı ve kontaminasyonu nedeniyle, eski örneklerin genetik analizlere uygun olmasını sağlamıştır (Orlando ve diğ., 2015).

Şekil 7. Kemikte DNA hasarı (Zeytinli Ada iskelet örneği).

5.2.1. Kemik Materyalinin İzolasyon İşlemi İçin Hazırlanması Ve Çalışma Koşulları

Aynı ya da yakın türlere ait güncel DNA'nın, antik DNA'ya bulaşması olarak tanımlayabileceğimiz kontaminasyon, antik DNA çalışmalarının başladığı yıllardan beri özellikle de insanı konu alan çalışmalarda ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik DNA kullanılan kemikler, kazıdan çıkarıldıkları tarihten itibaren uzun yıllar geçmesi nedeniyle degredasyon ve kontaminasyon sürecine girer ve güncel DNA örnekleri ile kontamine olma olasılığı çok yüksektir (Şekil 7). Günümüzde gelişmekte olan tekniklere rağmen, antik örneklerdeki kontaminasyona ve DNA degredasyonuna bağlı sorunlar hala devam etmektedir (Akış, 2014). Dolayısıyla da kontaminasyonunu ortadan kaldırılması bu alandaki çalışmalar için öncelikle dikkate alınması gereken bir sorun niteliği taşımaktadır. Bu nedenle kemiklerin kazıdan çıkarılması, korunması aşamalarında önlemlerin titizlikle alınması gerekmektedir. Antik DNA çalışmalarında laboratuvara getirilen kemik ve diş örneklerine DNA izolasyonundan önce, kontaminasyonu önlemek amacı ile dekontaminasyon işlemleri uygulanır (Lange ve diğ., 2011).

Antik DNA örnekleri ile çalışırken eski örneklerin çıkarılması sırasında da bir takım önlemler alınması gerekir (Şekil 8), (Rohland ve Hofreiter, 2007), bu önlemler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

1.Mümkün olduğunca az personelle çalışılmalıdır; çünkü antik kalıntıya ne kadar çok temas olursa kontaminasyon riski de o derece artmaktadır.

2. Antik DNA'nın daha sonradan özgünlüğünün test edilebilmesi için kazı alanında bulunan bütün personelin referans DNA'ları alınmalıdır.

3. Hedef antik DNA'yı ayırmak için kazı alanında bulunan diğer hayvan ve bitki türlerine ait örneklerde toplanmalıdır.

4. Antik DNA'nın korunma durumunun belirlenmesi için kazı alanının çevresel şartları, iklimi ve toprak yapısı bilinmelidir.

5. Antik örnekler, içinde gerekli malzemelerin bulunduğu ''Antik DNA Numune Toplama Kiti'' yardımı ile toplanmalıdır. Bir antik DNA numune toplama kitinde olması gereken malzemeler; koruyucu kıyafet, tek kullanımlık eldivenler, saç filesi, maske, alüminyum folyo, kapanabilir plastik torba, çamaşır suyu çözeltisi, temiz kazı araç ve gereçleridir.

6. Antik numuneler topraktan çıkartılırken; antik DNA çalışmaları için seçilen kemikler plastik torba içine sarılmalı ve doğal kurutma için temiz bir torbaya konulmalıdır. Bir numuneden diğerine geçerken kullanılan araç, gereçler ve eldivenler değiştirilmelidir. Antik numunelere herhangi bir koruyucu kimyasal madde eklemekten kaçınılmalıdır.

7. Antik DNA çalışmalarında kullanılacak materyaller alüminyum folyo içine sarılmalı ve temiz bir torbaya konulmalıdır (Akbaba, 2017).

Şekil 8. *Kazı alanında Antik malzemenin toplanması.*

Örnekler dikkatli bir şekilde toplandıktan sonra antik DNA izolasyonu özel laboratuvar koşullarında gerçekleştirilmelidir. Antik DNA laboratuvarları, pozitif hava basıncına sahip olan ve düzenli UV ısınlarıyla dekontaminasyonu sağlanan steril laboratuvarlardır (Şekil 9). Tam vücut tulumları (adli çalışmalarda rutin olarak kullanıldığı gibi) gibi özel temiz

oda giysileri bu amaca ulaşmada yardımcı olabilir. Yüz maskeleri, yüz kalkanları ve saç fileleri takan araştırmacı tarafından dökülen DNA miktarını daha da azaltır. Özel temiz oda ayakkabıları, taşınma kontaminasyonunu azaltmak için kullanışlıdır ve antik DNA çalışması düzenli olarak eldiven değiştirilmesini gerektirdiğinden, iki çift eldiven giymek, eldiven değiştirirken cildin maruz kalmasını önleyecektir (Knapp ve diğ., 2012).

Şekil 9. Zürih Üniversitesi antik DNA laboratuvarı ve çalışma koşulları.

Antik DNA çalışmaları için laboratuvarda alınacak önlemler aşağıda listelenmiştir;

1. Antik DNA laboratuvarında, numune hazırlama, antik DNA izolasyonu ve PCR hazırlama adımları, üç farklı kabinde veya özel antik DNA laboratuvarının üç ayrı odasında olmalıdır.

2. Deneyler sırasında her adımda olası kontaminasyonları kontrol etmek için negatif kontroller kullanılmalıdır.

3. Ön PCR ve PCR amplifikasyon adımları özel bir antik DNA laboratuvarında gerçekleştirilmelidir.

4. Antik DNA laboratuvarında tüm tezgâhlar ve plastik aletler % 5 sodyum hipoklorit çözeltisi kullanılarak temizlenmeli ve düzenli olarak UV (254 nm) ışığı ile ışınlanmalıdır.

5. Eldiven, yüz maskesi, bot, bone antik DNA laboratuvarına girilmeden vücuda giyilmeli ve deneyler sırasında eldivenler sık sık değiştirilmelidir.

Sonuçların tekrarlanabilirliğini ve doğruluğunu kontrol etmek için, aynı bireyin ikinci numunesi mevcut olduğunda deneyler, aynı bireyin ikinci bir örneği kullanılarak tekrarlanmalıdır (Yaka, 2015).

6. ANTİK DNA KULLANIM ALANLARI

Moleküler çalışmalar sayesinde, mezarlıklardan çıkarılan iskeletlerden insan kalıntılarının cinsiyetini belirlemeye, sosyal statü, evlilik şekilleri, defin gelenekleri ve hastalıkla ölümün cinsiyetlere göre farklı biçimleri gibi konular aydınlığa kavuşabilir (Pääbo ve diğ. 2004).

Antik DNA, modern DNA veya paleontolojik çalışmalarla birlikte ele alındığında geçmişe dair bilgiler sağlamaktadır. Hominidlerin tarihi ve ilişkileri, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, nüfus dinamikleri ve zaman içinde çeşitlilik ve nesli tükenmiş filogenetik ile ilgili soruları ele almak için yaygın bir şekilde benimsenmiştir. Antik DNA teknikleri antropologlar tarafından benimsenmiş ve çalışmalarda elde edilmeyen bilgilerin yeniden incelenebilmesi için bu uygulamalar geleneksel antropolojik yaklaşımlara entegre edilmiştir. Eski insan kalıntılarından elde edilen moleküler veriler, sosyal yapı modelini açıklığa kavuşturabilir.

6.1. Göç Yollarının Belirlenmesi

Göç popülasyonların çeşitli bölgeler arasındaki hareketleridir ve insan popülasyonlarında, genetik özelliklerin çeşitlenmesinde önemli bir faktördür (Altınışık, 2015). Göçün insan popülasyonlarının genetiğine etkisi açısından antik DNA çalışmaları nüfus tarihi araştırmalarından, insan evrimine kadar çok sayıda antropolojik konunun, genetik bilginin ışığında yeniden ele alınmasına olanak sağlamış, pek çok insan, köklerini, atalarının geldiği göç yollarını ve birbirleriyle olan akrabalık ilişkilerini öğrenme şansını elde etmiştir. (Gökçümen ve Gültekin, 2009).

Genetik bilgi ile teknolojik gelişmeler türümüzün geçmişe ait bilgileri içermekle kalmayıp bu bilgilere erişme olanaklarımızı da değiştirmiştir. Bugün popülasyonlardan elde edilen genom verilerini kullanarak yerel koşullara bağlı adaptasyonlar hakkında bilgiler edinebilmekteyiz. Antik DNA çalışmaları, taksonomide, soyu tükenmiş türlerin tespitinde, göç yollarının belirlenmesinde ve evrim çalışmalarında önemli katkılar sunmaktadır (Pääbo ve diğ., 2004).

Max Planck İnsan Tarihi Bilim Enstitüsü'nün öncülüğünde ve Nature Communications'da yayınlanan ve uluslararası bir bilim ekibi tarafından yapılan yeni bir çalışmada, araştırmacılar 8 bireyin antik DNA'sını analiz ederek, 15.000 yıllık Anadolu avcı-toplayıcılarının bütün genom verilerini tespit etmeyi başarmışlardır. Bu genom verileri 15.000 yıllık bir Anadolu avcı toplayıcısının DNA'sını, daha sonraki Anadolu çiftçileriyle ve komşu bölgelerden gelen bireylerle ilişkisinin nasıl olduğunu belirlemek için karşılaştırlma yapılmıştır. Elde edilen antik DNA verileri Anadolu çiftçilerinin, yerel avcı-toplayıcılarla genetik bir etkileşim içerisinde olduğunu ortaya koymuştur (Şekil 10). Michal Feldman'a göre, iklim ve geçim stratejisindeki değişikliklere rağmen, beş bin yılda orta Anadolu'da uzun vadeli bir genetik istikrar oluşmuştur (Feldman ve diğ., 2019).

Şekil 10. *15.000 yıllık Anadolu avcı-toplayıcılarına ait mezar (Feldman ve diğ., 2019).*

Kılınç ve arkadaşları (2016) Orta Anadolu'da Erken Neolitik dönem ile (çanak - çömlekli Neolitik dönem olarak tarihlendirilen) dokuz insan iskeleti üzerinde antik DNA çalışması yapmıştır. Bu çalışma ile Anadolu'nun en eski çiftçilerindeki genetik çeşitliliğin belirgin bir şekilde az olduğu ve bu genetik çeşitliliğin Avrupalı avcı-toplayıcıların genetik çeşitliliğine yakın bir düzeyde olduğunu ortaya çıkarmıştır. İlk tarım toplumlarının demografik olarak avı-toplayıcılara benzediği ve yalnızca bölgesel gen akışı ve yükselen heterojenliğin ardından tarım nüfusunun Avrupa'ya yayılmasının gerçekleştiği öne sürülmüştür (Kılınç ve diğ., 2016).

Antik DNA çalışmaları başladığından beri, arkaik hominin ve eski insan bireylerinin sayısı artmıştır. İlk tam sekanslı antik insan genomu 2010 yılında 4.000 yıl önce Grönland'da yaşayan bir erkek bireyden elde edilmiştir (Prendergast ve Sawchuk, 2019).

6.2. Evrim ve Filogenetik Çalışmalar

Antropolojik ve arkeolojik kazılardan elde edilen örnekler üzerinde yapılan antik DNA çalışmaları, soyu tükenmiş organizmaların yakın akrabaları arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılmasına ve yaşamın kökenine ilişkin hipotezlerin de test edilmesine olanak sağlamaktadır (Güçlü ve diğ., 2014). Moleküler genetik çalışmaların yaygınlaşmasıyla canlılarda türleşme sürecinin aydınlatılması yolunda yeni adımlar atılmaya başlamıştır. Moleküler teknikler her geçen gün ilerlemekte, bununla birlikte taksonomi çalışmalarının yönü de değişmektedir (Dizdaroğlu, 2014). Türler arasındaki akrabalık ilişkilerinin belirlenmesinde antik DNA analizleri önemli bir araçtır. Rebecca Cann ve arkadaşları tarafından (1987) insanın evrimsel tarihine ilişkin mitokondrial genom üzerine bir çalışma yapılmış ve bu çalışma ile yaşayan insanların mitokondrial kökeninin Afrika'ya dayandığını ispatlamışlardır (Altınışık, 2015).

Modern insanın evrimine ışık tutacak önemli bir çalışmada, Sibirya'nın güneyinde Altay Dağları'nda yer alan Denisova Mağarası'nda bulunan parmak kemiği ve diş buluntusundan elde edilen antik DNA verileridir. Bu mağarada 2008 yılında keşfedilmiş olan parmak kemiği fosilinden bütün bir mt-DNA dizilimi elde edilmiş ve bu veri 54 modern insan, 6 Neanderthal ve 30 bin yıllık bir modern insan mt-DNA dizilimi ile karşılaştırılmıştır (Akbaba, 2017). Denisova bireyi ve ait olduğu populasyon bazı olağanüstü moleküler ve morfolojik özellikler taşımaktadır. Çalışmada farklı bireylere ait diş (Şekil 11) ve falanks örnekleri kullanılmış, bu örneklerin aynı hominin popülasyonundan olan, iki farklı bireyden geldiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, genom analizinden ortaya çıkan tabloya göre Denisova popülasyonunun Neanderthallerle ortak bir atayı paylaşan, ancak farklı bir nüfus geçmişine sahip bir hominin grubuna ait olduğu ve Denisova insanının hepsinden farklı bir mitokondrial dizilime sahip olduğu belirtilmiştir (Reich ve diğ., 2010).

Şekil 11. *Denisova mağarasının güneyinde keşfedilen hominin dişi (Reich ve diğ., 2010).*

7. HASTALIKLAR

Bulaşıcı hastalıklar, tarihi ve tarih öncesi insan topluluklarında her zaman büyük bir yaşam tehdidi olmuştur. Bulaşıcı hastalıkların paleoepidemiyolojisi, yaşam koşullarının yeniden inşası için önemlidir; çünkü bulaşıcı ajanların yayılması, beslenme durumu, nüfus yoğunluğu ve hijyenik koşullar gibi faktörlerle ilişkilidir. Paleoepidemiyolojik veriler, insanları insan popülasyonlarındaki genetik çeşitlilikler hakkındaki bilgilerle ilişkilendirirken bulaşıcı hastalıklara adaptasyon çalışmalarında da faydalı olmaktadır. Bulaşıcı hastalıkların kökenini ve evrimini araştırmak için kullanılan moleküler teknikler antik DNA çalışmalarının hedefi haline gelmiştir. Bulaşıcı hastalıkların çoğu iskelet üzerinde iz bırakmadığından, teşhis ancak bulaşıcı ajanların tespiti ile mümkündür. Enfeksiyon hastalıkların tanımlanmasında moleküler tekniklerin uygulanması paleopatolojinin yeni, büyüyen ve ilgi çekici bir dalıdır. Bu nedenle, insan iskeletinde bulaşıcı hastalıkların teşhisi, antik DNA içeren çok çeşitli eski kemik materyallerine başarıyla uygulanan PCR gibi oldukça hassas bir metotun uygulanmasını gerektirmektedir (Baron ve diğ., 1996).

Zink ve arkadaşları, Mısır'ın Thebes nekropol popülasyonundan 36 bireye ait vertebral örneklerini moleküler tekniklerle incelemişler ve tüberküloz hastalığını saptamışlardır. Bu antik materyal çalışması, tüberküloz enfeksiyonunun, antik DNA verileriyle kesin olarak tanımlanabileceğini kanıtlamıştır (Şekil 12) (Zink ve diğ., 2005).

Şekil 12. *Tübeküloz nedeniyle vertebranın morfolojik değişimi örneği (Zink ve diğ., 2005).*

8. CİNSİYET

Cinsiyeti belirlenemeyen antik insan kalıntılarında, moleküler analizler ile cinsiyetin saptaması antropoloji alanında önemli yer tutmaktadır. Moleküler düzeyde cinsiyetin tayini ile yapılan kimliklendirme, arkeolojik örneklerde antropolojik ölçümlerle elde edilen bilgilerin teyit edilmesine imkân verir. Toplu gömülerde birden fazla birey aynı mezar içerisinde yan yana gömüldüğü için cinsiyet belirlemede sorunlar yaşanmaktadır. Bunun dışında bebek ve çocuklarda cinsiyetin belirlenmesi zor olduğu için kesin bir tespit yapılamamaktadır (Stone ve diğ., 1996). Morfolojik incelemeler ile cinsiyet tespiti yapılamayan antropolojik örneklerde DNA analizlerinin yapılması önemli olmaktadır (Tekeli ve Gültekin, 2017).

Eski insan kemiklerinde biyomoleküler yöntemler kullanılarak cinsiyet tanımlamasının yapılması, geçmiş kültürlerde sosyal uygulamaların daha iyi anlaşılmasına da imkan tanır. Bunlar arasında cinsiyete özgü mezar ayrımı, mezar düzeninde yer alan cinsiyete özgü ritüel uygulamalar veya morfolojik analizlerin net bir şekilde tanımlanamadığı durumlarda kişilerin basitçe cinsiyetlendirilmesi sayılabilmektedir (Matheson ve Loy, 2001). İskelet kalıntılarında en çok sorulan sorulardan biri bireyin cinsiyetidir. Cinsiyet tespiti, insan popülasyonlarında demografik ve sosyal yapının yeniden yapılandırılması için en temel gereksinimlerden biridir.

İlk moleküler genetik yöntem Y kromozomuna özgü dizileri amplifikasyon için kullanılmıştır.

Palmirotta ve arkadaşları Abruzzo Teramo'daki St Maria Aprutiensis Kilisesi'nin altında bulunan ve MS 800-1200 yılları ile tarihlendirilen 40 bireye ait kemik örneklerinde antik DNA yöntemi ile cinsiyet tayini yapılmıştır. Bu çalışmayla tüm örneklerin cinsiyeti açıkça saptanmış ve moleküler tekniklerin antropolojik açıdan eski insan kalıntılarında faydalı bir şekilde kullanılabileceği gözlenmiştir (Palmirotta ve diğ., 1997).

9. SONUÇ

Son yıllarda genetik, antropolojik ve biyolojik bilim dallarında antik DNA analizi ile ilgili çalışmalarda büyük bir ivme gözlenmektedir. Morfolojik ve arkeolojik yaklaşımlara dayanarak yapılan moleküler araştırmalar Türkiye'de antik DNA çalışmalarında moleküler antropolojiye olan ilgiyi artırmıştır.

Günümüzde, eski dönemlerde yaşamış insan topluluklarına ait kemik ve dişler üzerine antik DNA analizi yöntemi kolaylıkla uygulanabilmekte ve bu yöntem antropolojik çalışmalara büyük bir katkı sağlamaktadır. Antik DNA analizi yöntemi ve genetik verilerin kullanımı geçmişte antropologların ileri sürdükleri fikirleri doğrulamakta ve yeni bilgilerin ortaya çıkarılmasına da neden olmaktadır. Moleküler antropoloji alanındaki ge-

lişmeler ve antik DNA analizi yönteminin kullanılması sayesinde geçmişte insanlık tarihiyle ilgili cevapsız kalan birçok soru fosil kayıtlar, iskeletler ve arkeolojik verilerle birlikte kolaylıkla yorumlanabilmektedir.

Bu çalışma kapsamında; eski dönemlere ait örnekler üzerinden alınan az miktardaki antik DNA'nın PCR yöntemiyle çoğaltılabildiği, moleküler biyoloji ve genetik bilimlerinin bu örneklerden veri dizilimleri oluşturarak antropoloji bilimine katkı sağladığı gözler önüne serilmiş ve antik DNA konusu hakkında son yıllarda yapılan tüm çalışmalar derlenerek sunulmuştur. Antropologlar bu çalışmalar ışığında, eski dönemlerde yaşamış çeşitli toplulukların mt-DNA ve Y kromozomlarının karşılaştırarak, bu toplulukların genetik benzerlik ve farklılıkları, evrimsel süreçleri, göçler sırasında yollarının nerede ve ne zaman ayrıldığı konusunda daha kolay ve güvenilir yorum yapabilmektedirler. Eski insan kalıntılarından elde edilen moleküler veriler sayesinde, kazılardan çıkarılan iskeletlerin, anne baba soyunun mekansal örüntüsünün anlaşılması, iskelet kalıntılarında cinsiyet tayini ve hastalıkların tanımlanması, sosyal statü, defin gelenekleri ve hastalıkla ölümün cinsiyetlere göre dağılımı ve oranları gibi konular aydınlığa çıkarılabilmektedir. Kemik, diş gibi sert yapıya sahip dokular yumuşak dokulara göre daha dayanıklıdır. Yapılan birçok arkeolojik kazılarda insan ve hayvan iskeletleri yüzeye çıkarılmaktadır. Bunlar üzerinde yapılan incelemeler, geçmişte yaşayan canlıların anatomik, biyolojik, antropolojik ve genetik yapıları hakkında bilgi vermektedir.

Arkeolojik örneklerdeki DNA korunumunun derecesi birincil olarak çevresel faktörlerle bağlantılıdır ve aynı zamanda DNA'nın korunması analiz edilen arkeolojik malzemenin türüne de bağlıdır. Biyolojik materyallerden DNA analizinin çok güçlü bir araç olması ve PCR işleminin duyarlılığının çok yüksek olması ile çok az miktarlarda ve hasara uğramış biyolojik örneklerden kolaylıkla DNA profili elde edilebilmektedir. Dolayısıyla kazı esnasında yüzeyden örneklerin toplanması, taşınması ve analiz aşamasında kontaminasyonun engellenmesi gerekmektedir. Bu nedenle kemiklerin kazıdan çıkarılması, korunması aşamalarında önlemlerin titizlikle alınması gerekmektedir. Antik DNA çalışmalarında laboratuvara getirilen kemik ve diş örneklerine DNA izolasyonundan önce kontaminasyonu önlemek amacı ile dekontaminasyon işlemleri uygulanmalıdır. Analiz aşamasındaki en büyük tehlikelerden biri de personele ait DNA kalıntılarının örneklere bulaşması ve doğru olmayan DNA profilinin elde edilmesidir. Bunu engellemek için de örnek ile teması olan tüm personelin genotipi belirlenmeli ve laboratuvar çalışanlarına ait veri tabanı oluşturulmalıdır.

Başarılı antik DNA çalışmaları, örneklerin yüzeyden dikkatli bir şekilde toplanması, hijyen özel laboratuvar koşullarında hazırlanması ve alanında deneyimli kişilerin bilgi ve tecrübesi ile mümkündür.

KAYNAKÇA

Adler C.J., Haak W., Donlon D., Cooper A. (2011). Survival And Recovery Of Dna From Ancient Teeth And Bones. Journal of Archaological Science, 38(5), s.956-964.

Akbaba, A. (2017). Antik DNA (aDNA) Çalışmalarından Elde Edilen Bilgiler. Türkiye Klinikleri Forensic Medicine-Special Topics, 3(1), s.99-107.

Akış, I. (2014). Antik Dna Çalışmaları ve Türkiye. Journal of Cell and Molecular Biology, 12 (1/2), s.1-9.

Altınışık E. (2015). İnsan İskeletlerinde Mitokondriyal Genom Analizi ve Haplogrup Tayini, Yüksek Lisans Tezi, (Yayımlanmamış), İstanbul.

Altınışık E. (2016). Modern İnsan Populasyonlarında Arkaik İzler. İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalıar Dergisi, kebikeç (41), s. 283-294.

Apak M.İ. ve Doğan Y. (2017). Farklı Koşullarda Bulunan Antik İskelet Örneklerinden Dekontaminasyon Süreci İle İlgili Metodolojik Yaklaşı., Antropoloji, (34), s.31-48.

Baron H., Hummel S. ve Herrmann B. (1996). Mycobacterium Tuberculosis Complex DNA in Ancient Human Bones. Journal of Archaeological Science, 23(5), s.667-671.

Daskalaki, E. (2004). Archaeological Genetics - Approaching Human History through DNA Analysis, Digital Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Science and Technology 1101,bUppsala University, Sweden.

Dizdaroğlu E.D. (2014). Yaşayan Hominidlerde Türleşme Dinamikleri: Afrika Ve Asya Örnekleri, Yüksek Lisans Tezi, (Yayımlanmamış), Ankara, 163.

Druzhkova A. S., Vorobıeva N.V. ve Trıfonov V.A. (2015). Graphodatsky A. S., Ancient Dna: Results And Prospects. Russian Journal Of Genetics, 51(6), s.529-544.

Feldman, M. Fernández-Domínguez, E., Reynolds, L., Baird, D., Pearson, J., Hershkovitz, I., May, H., Goring-Morris, N., Benz, M., Gresky, J., Bianco, R.A., Fairbairn, A., Mustafaoğlu. G. Stockhammer, P.W., Posth, C., Haak, W., Jeong, C., Krause J. (2019). Late Pleistocene human genome suggests a local origin for the first farmers of central Anatolia. Nat. Commun. 10 (1), s.1-10.

Gamba C., Jones E.R., Teasdale M.D., McLaughlin R. L., Gonzalez-Fortes G., Mattıangelı V., Pınhası R. (2014). Genome Flux And Stasis İn A Five Millennium Transect Of European Prehistory. Nature Communications. 5(1), s. 52-57.

Gökçümen, Ö. ve Gültekin, T. (2009) Genetik ve Kamusal Alan. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 49 (1), 19-31.

Güçlü S., Albayrak G., Deveci A., Ekmekci A. (2014). Evrimin Moleküler İzleri ve Kanıtları, İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi, 77 (2), s. 31-36.

Hagelberg, E., Clegg, J. (1991). Isolation and characterisation of DNA from archaeological bone. Proceeding of the Royal Society of London Series B244, s: 45-50.

Hansen H.B., Damgaard P.B., Margaryan A., Stenderup J., Lynnerup N., Willerslev E., Allentoft M.E. (2017). Comparing Ancient Dna Preservation İn Petrous Bone And Tooth Cementum, Plos One, 12 (1), s.1-18.

Higuchi, R., Bowman, B., Freiberger, M., Ryder, OA., Wilson, AC. (1984). DNA sequences from the quagga, an extinct member of the horse family. Nature. 312, s. 282–284.

Hofreiter M., Paıjmans J. L. A., Goodchıld H., Speller C.F., Barlow A., Fortes G. G., Collıns M. J. (2015). The Future Of Ancient Dna: Technical Advances And Conceptual Shifts. BioEssays, 37 (3), s.284-293.

İmamoğlu O., Karapirli M., Akboyun N. (2012). Comparision Of Dna Exraction Methods From Teeth Samples And Evaluation In Terms Of Forensic Sciences. Turkish Journal Of Forensic Medicine, 26 (1), s.38-49.

Kaestle F. A. ve Horsburgh K.A. (2002). Ancient Dna İn Anthropology: Methods, Applications And Ethics. American Journal Of Physical Anthropology: The Offical Publication of the American Association of Physical Anthropologists, 119(35), s.92-130.

Kılınç G.M., Omrak A., Özer F., Günther T., Büyükkarakaya A.M., Bıçakçı E., Götherström A. (2016). The Demoraphic Development Of The First Farmers İn Anatolia. Current Biology, 26 (19), s.2659-2666.

Knapp M., Clarke A. C., Horsburgh K. A., Matisoo-Smith E. A. (2012). Setting The Stage-Building And Working İn An Ancient Dna Laboratory. Annals Of Anatomy-Anatomischer Anzeiger, 194 (1), s.3-6.

Kotan L.D. (2010). Silika Metodu İle Kemikten Dna Eksraksiyonu. Yüksek Lisans Tezi. (Yayımlanmamış), Adana, s.50.

Lange SS, Takata K, Wood RD. (2011). DNA polymerases and cancer. Nat Rev Cancer, 11(2), s. 96-110.

Matheson C.D. ve Loy T.H. (2001). Genetic Sex Identification Of 9400 Year Old Human Skull Samples From Çayönü Tepesi. Turkey. Journal Of Archaeological Science, 28(6), s.569-575.

Morozova I., Flegontov P., Mıkheyev A. S., Bruksın S., Asgharıan H., Ponomarenko P., Tatarınova T.V. (2016). Toward High Resolution Population Genomics Using Archaeological Samples", Dna Research, 23(4), s.295-310.

Mullis,K.,Faloona,F.,Scharf,S.,Horn,G;Erlich,H. (1986). Spesificenzymatic amplification of DNA in vitro: the polymerase chain reaction. Cold Spring Harbor Symp Quant Biol 51:263-271.

Orlando L., Gılbert M.T.P., Willerslev E. (2015). Reconstructing Ancient Genomes And Epigenomes. Nature Reviews Genetics, 16 (7), s.16-395.

Özcan Ş.Ş. (2010). Arkeolojik Toplumlarda Akrabalık İlişkileri: Bir Moleküler Antropolojik Yaklaşım, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, Fen Bilimleri Ana Bilim Dalı.

Pääbo, S. (1985). Molecular cloning of Ancient Egyptian mummy DNA. Nature, 314, 644-645.

Pääbo, S, Gifford J.A, Wilson AC. (1988). Mitochondrial DNA sequences from a 7000 year old brain. Nucleic Acids Res., 16, s. 9775-9787.

Pääbo, S., Poinar, H., Serre, D., Jaenicke-Després, V., Hebler, J., Rohland, N., ... ve Hofreiter, M. (2004), "Genetic analyses from ancient DNA. Annu Rev Genet, 38, 645-679.

Palmirotta R., Vergınellı F., Tota G. D., Battısta P., Cama A., Caramıello S., Marıanı- Costantını R. (1997). Use Of A Multıplex Polymerase Chain Reaction Assay In The Sex Typing Of Dna Extracted From Archaeological Bone. International journal of Osteoarchaeology, 7 (6), s.605-609.

Pıckrell J. K. , Reich D. (2014). Toward A New History And Geography Of Human Genes İnformed By Ancient Dna, Trend İn Genetics, 30 (9), s.77-389.

Prendergast M.E. ve Sawchuk E. (2018). Boots on the ground in Africa's ancient DNA "revolution": archaeological perspectives on ethics and best practices. Antiquity, 92, s. 1–13.

Reich D., Green R. E., Kırcher M., Krause J., Patterson N., Durand E. Y., Paabo S. (2010). Genetic History Of An Archaic Hominin Group From Denisova Cave İn Siberia. Nature, 468 (7327), s.1053-1060.

Roberts C., Ingham S. (2008). Using Ancient Dna Analysis İn Paleopathology: A Critical Analysis Of Published Papers With Recommendations For Future Work. International Journal Of Osteoarchaeology,18 (6), s.600-613.

Rohland N. Ve Hofreiter M. (2007). Ancient Dna Exraction From Bones And Teeth. Nature Protocols, 2 (7), s.1756-1762.

Stone A. C., Mılner G. R., Paabo S., Stonekıng M. (1996). Sex Determination Of Ancient Human Skeletons Using Dna. American Journal Of Physical Anthropology: The Official Publication Of The American Association Of Physical Anthropologists, 99 (2), s.231-238.

Stone, A.C. (2008). DNA Analysis of Archaelogical Remains. Biological Anthropology of the Human Skeleton, M.A. Katzenberg ve S.R. Saunders (Eds.), Chapter: 15, 461-482.

Tekeli E. ve Gültekin T., (2017). Giresun/Khalkeritis Adası Bizans Dönemi Bireylerinde Morfolojik Ve Genetik Çalışmalar İle Cinsiyetin Belirlenmesi. The Journal Of Academic Social Sciences. 44 (44), s.538-551.

Wilson, A. C. ve Sarich, V.M. (1969). A Molecular Tıme Scale For Human Evolutıon. Proc. natn. Acad. Sci. U.S.A., 63 (4), s. 1088–1093.

Yaka, R. (2015). Ancıent Dna Isolatıon And Mıtochondrıal Dna Analysıs Of Human Samples From Çemialo Sırtı, Batman In Southeast Anatolia. ODTÜ, Yüksek Lisans Tezi, s. 182.

Yang, D.Y. ve Watt, K. (2005). Contamination controls when preparing archaeological remains for ancient DNA analysis. Journal of Archaeological Science 32, s. 331–336.

Zink A. R., Grabner, W., Nerlich, A.G. (2005). Molecular identification of human tuberculosis in recent and historic bone tissue samples: The role of molecular techniques for the study of historic tuberculosis. American Journal of Physical Anthropology 126 (1), s. 32-47.

Erişim Tarihi: 24.06.2019: https://www.google.com/search=polimeraz zincir reaksiyonu

Erişim Tarihi: 24.06.2019: https://www.google.com/search=kemiğin yapısı

Erişim Tarihi: 24.06.2019: https://www.google.com/search=dişin histolojik yapısı

Bölüm 66

AZ GELİŞMİŞ ÜLKE OLGUSU VE AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERİN KALKINMASI

Ahmet TOLUNAY[1]
Türkay TÜRKOĞLU[2]

1 Prof. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Orman Fakültesi, Orman Mühendisliği Bölümü, Isparta, ahmettolunay@isparta.edu.tr
2 Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz Meslek Yüksekokulu, Ormancılık ve Orman Ürünleri Programı, Köyceğiz, Muğla, turkayturkoglu@mugla.edu.tr

1. Giriş

Dünya üzerindeki ülkeler sosyal ve siyasal konumlarıyla uluslararası düzeyde bağımsız ve aynı hukuk kurallarına tabi ülkeler olsalar bile ekonomik konumları açısından gelişmiş ülke (GÜ), gelişmekte olan ülke (GOÜ) ve az gelişmiş ülke (AGÜ) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Ülkelerin gelişmişliğini ya da az gelişmişliğini; kişi başına düşen milli gelir, ulusal gelir, büyüme oranı, enflasyon, sanayileşme düzeyi, ithalat-ihracat oranları, ödemeler dengesi gibi makroekonomik göstergeler ortaya koyabilmektedir. Genellikle, ülkeleri gelişmiş ülkeler (GÜ) ve az gelişmiş ülkeler (AGÜ) olarak sınıflandırılması daha anlamlı olmaktadır (Savaş, 1979).

Ülkelerin sahip oldukları göstergeler hangi konumda olursa olsun, halkının refahı için gelişme çabasından vazgeçememektedir. GÜ'ler ekonomilerinin büyümesini hedeflerken, AGÜ'ler de gelişmiş ülkeler düzeyine çıkmak istemektedirler. GÜ ve AGÜ'ler farklı özelliklere ve farklı sorunlara sahiptir. Bu sorunların çözüm yollarının da farklı olmaktadır. Örneğin; GÜ'ler büyüme kavramı üzerinde dururken, AGÜ'ler kalkınma kavramı üzerinde durmaktadır. AGÜ'lerde, gelişmiş ülke ekonomileri için uygulanan politikalar dışında bazı farklı politikaların ele alınması gerekmektedir. Çünkü AGÜ'lerin gelişme sorunu, bir yapı değişikliği sorunudur (Manisalı, 1982).

Gelişmiş ülke göstergeleri statik değil dinamik göstergelerdir. Yaşanılan zaman süreci içerisinde bu göstergeler sürekli değişmekte ve yenileri eklenmektedir. Eğer ülkeler için gelişme çizgisi sonlu bir yol olsaydı, gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin ulaştıkları noktaya vardıklarında, gelişmelerini tamamlamış ülkeler olarak kabul edilebilirdi. Oysa bugün gelişmiş ülke olarak kabul edilen ülkeler bile, gelişmişlik ölçütlerini yükseltmek ve daha iyi bir teknolojik seviyeye ulaşmak arzusundadırlar. Kısacası gelişme tüm ülkeler için sonu olmayan bir yol görünümündedir (İlkin, 1979; Savaş, 1979). Bu çalışmada az gelişmiş ülke olgusu ve az gelişmiş ülkelerin kalkınması üzerinde durulmuştur.

2. Az Gelişmişlik Olgusu ve Az Gelişmiş Ülkelerin Özellikleri

Dünya üzerindeki her ülke diğer ülkelere göre ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel özellikleri açısından farklı konum ve yapı sergilemektedir. Gelişmiş ülkelerden farklı özelliklere olduğunu belirttiğimiz az gelişmiş ülkelerin de kendi aralarında farklı yapısal özellikleri bulunmaktadır. Bu farklı yapısal özelliklere rağmen, gelişmiş ekonomilerden ayrı bir yapıya sahip olan AGÜ'ler aralarında bulunan temel ortak noktalar ile genel bir çizgide tanımlanabilmektedir. Halbuki, tarımsal üretimin Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki hem pay, hem de nüfus bakımından yüksek düzeyde bulunması, gizli işsizliğin yaygınlığı, kişi başına düşen sabit sermaye ve tasarrufların düşük düzeyde olması, ihracatın tarıma ve doğal

kaynaklara, ithalatın sanayi ürünlerine bağlı olması, verimlilik düşüklüğü, ve kişi başına düşen ulusal gelirin çok düşük seviyede olması, gibi ana kriterler AGÜ'lerin ortak noktalarını oluşturmaktadır (Manisalı, 1982). Bu açıdan az gelişmiş ülkeler kendi aralarında ne kadar heterojen olurlarsa olsunlar, gelişmiş ülkelerden ayrı bir yapıya sahiptir (Savaş, 1979; Geray, 1991).

AGÜ'lerin nitelikleri aşağıdaki başlıklarla açıklanabilir.

(1) Ulusal Gelirin Düşüklüğü

AGÜ'leri tanımlamak için en çok kullanılan ölçüt kişi başına düşen ulusal gelirin büyüklüğü olmaktadır. Kişi başına düşen ulusal gelirin ölçüsü, genel boyutlar içerisinde azgelişmişlik hakkında fikir verebilmektedir. Buna göre kişi başına düşen gelir düzeyi yüksek olan ülkeler "gelişmiş", düşük olan ülkeler ise "az gelişmiş" ya da "gelişmekte olan ülkeler" olarak nitelendirilmektedir. Fakat aşağıda belirtilen nedenlerden dolayı sadece ulusal gelir kıyaslamalarıyla, ülkelerin gelişmiş ve az gelişmiş ülke olarak tanımlanmasının yetersiz olacağı ortaya çıkmaktadır (İlkin, 1979). Çünkü;

- Ülkeler ulusal gelir hesaplamalarında farklı yöntemler kullanmakta ve hesaplarda kullanılan fiyat kavramlarında bir birliktelik bulunmamaktadır.
- Kişi başına ulusal gelir hesaplanırken, ulusal gelir ülke nüfusuna bölünmektedir. Eğer ülkede gelir dağılımı eşit değilse bulunan rakam ülkenin gerçek görüntüsünü yansıtmaktadır.
- Altyapı ve sosyal yatırımlara öncelik tanıyan ülkelerde ulusal gelir nispi olarak düşük görünmektedir.
- Uluslararası bir kıyaslama için kişi başına düşen ulusal gelir rakamları aynı para ünitesine yani dolara göre hesap edilmiştir. Ulusal paraların dolara göre paritesi değiştirildiğinde kişi başına düşün ulusal gelir rakamı da değişmektedir.
- Bütün dünya ekonomilerinde üretimin bir kısmı pazara çıkmamakta ve sadece üreticinin kendi gereksinimi için kullanılmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde tarımsal üretimin büyük bir kısmı, köylü nüfusun kendi tüketimini karşılamak amacıyla yapılmakta ve tarımsal üretimin büyük bir kısmı ulusal gelir hesaplarına dâhil edilmemektedir.

Yukarıda yapılan açıklamalar ülkenin gelişmişlik düzeylerinin ortaya konmasında sadece kişi başına düşen ulusal geliri dikkate almasını her zaman doğru sonuç vermeyeceğini göstermektedir.

(2) Hızlı Nüfus Artışı

AGÜ'lerin nüfus bakımından en önemli özelliği doğum oranlarının yüksek olmasıdır. Gerçi, AGÜ'lerde çocuk ölüm oranlarının da yüksek ol-

masına rağmen, bir taraftan doğum oranının yüksek olması, diğer taraftan sağlık tedbirlerindeki olumlu gelişmelerin ölüm oranını azaltması, AGÜ' lerde nüfus artışının yine de yüksek olması sonucunu getirmektedir. Nüfus artışının hızlı olması AGÜ'lerde nüfus yapısını etkilemekte ve genç nüfusu hâkim hale getirmektedir (İlkin, 1979; Savaş,1979).

AGÜ'lerde meydana gelen hızlı nüfus artışı, ülke kalkınması açısından farklı yaklaşımlarla değerlendirilmiştir. Nüfus artış hızının kalkınmayı engelleyeceğini savunanlar görüşlerini azalan verimler kanununa dayandırmışlar ve hızlı nüfus artışının gelir seviyesi tasarruflar ve yatırımlar yolu ile sermaye birikim hızını azaltacağını belirtmişlerdir. Bu düşünceye göre az gelişmiş ülkeler için kapital ve toprak kit faktörlerdir. Bu nedenle nüfus artışı önceleri üretimi arttırsa dahi sonraları, emek başına düşecek kapital ve toprak miktarı azalacağından üretim de düşecektir.

Nüfus artışının kalkınmayı engellemeyeceğini savunanlar ise sanayileşme ve teknolojik değişmelerin azalan verimler kanunun işlemesini gerektireceğini öne sürmektedirler. Bu görüşe göre emek hem üretim faktörlerinden biridir hem de üretimi tüketecek, yani üretilen mal ve hizmetleri satın alacak kimselerdir. Dolayısıyla nüfus artışı hem en önemli üretim faktörünün artışı hem de büyümesi demektir. Her iki yönüyle nüfus artışı kalkınma üzerinde önemli olumlu etkiler yapmaktadır.

Yukarıda verilen iki farklı görüşün belirli doğruluk payları bulunmaktadır. Burada üzerinde durulması gerekli konu; öne sürülen düşüncelerin hangi analiz dönemi çerçevesinde geliştirildiğidir. Konu kısa dönemli bir analiz dönemi çerçevesinde ele alındığında nüfus artışının kapital birikim hızı düşük ve teknoloji seviyesi geri olan ekonomilerde kalkınmayı zorlaştırdığı ve geciktirdiği kabul edilmektedir. Birleşmiş milletler uzmanları tarafından yapılan hesaplamalara göre nüfusun %1 artması halinde, fert başına gelirin aynı seviyede devam ettirebilmek için gerekli kapitalin yaratılması ulusal gelirin % 2–5 inin tasarrufa ayrılıp yatırıma dönüştürülmesini gerektirmektedir. Bu nedenle nüfusu hızla artan ülkelere göre; daha hızlı bir kapital birikimine bağlı kalacaktır. Örneğin; A ve B gibi iki ülkeyi ele alalım. Başlangıç devresinde iki ülkenin de nüfusunu doğal kaynakları teknoloji seviyesi mevcut kapital ve üretim hacmi aynı olsun. Diyelim ki A'nın nüfusu yılda %1, B'nin nüfusu ise %3 oranında artıyor. Eğer her iki ülkede marjinal kapital hasıla oranı ($\Delta K/\Delta H$) yani üretimi bir ünite arttırmak için gerekli kapital miktarı 3 ise, A ülkesi mevcut fert başına gelirini devem ettirmek için, ulusal gelirinin %3 'ünü ayırırken B ülkesi ulusal gelirinin %9 unu yatırıma ayırmakla ancak başlangıçtaki fert başına gelir seviyesini devam ettirebilecektir. Görülüyor ki; B ülkesinin kalkınması, tasarruf ve dolayısıyla yatırımlar artmıyorsa nüfus artışının azaltılmasını; nüfus artışı azaltılamıyorsa tasarrufların dolayısıyla yatırımların arttırılmasını gerektirir (Savaş,1979).

(3) Tarımsal İşgücünün Fazlalığı

AGÜ'lerde nüfusun büyük bir kısmı tarım sektöründe çalışmaktadır. Toplam ürün içerisinde tarım sektörünün payı yüksek olduğundan bu ülkeler genellikle tarımsal ülkeler olarak nitelendirilmektedir (İlkin,1979).

AGÜ'lerde tarım kesiminde nüfus artış hızının çok yüksek olması ve buna karşılık makineleşme yanında toprağın sınırlı olma özelliği "gizli işsizlik" denilen bir işsizlik türünü ortaya çıkarmaktadır. Sanayi sektöründe tarımdaki fazla işgücünü istihdam edecek ölçekte yatırımlar yapılmadığından ve hizmetler sektörü de istihdam açışından yeterli olmadığından, tarımdaki fazla işgücü diğer sektörlere kaydırılamamakta, dolayısıyla gizli işsizliğe çözüm bulunamamaktadır (Manisalı,1982).

1930'lu yıllarda Calin Clare adlı bir iktisatçı ekonomik kalkınma ile işgücünün sektörel dağılımı arasında sıkı bir ilişki olduğunu öne sürmüştür. "Üç Sektör teorisi" adı verilen bu teoriye göre, ekonomik kalkınma hızlandıkça tarım sektöründe çalışan işgücü azalacak, buna karşılık imalat ve hizmetler sektöründe çalışan işgücü artacaktır. Yani ekonomik kalkınma hızlandıkça işgücünün sektörel dağılımı, tarım sektörünün aleyhine, tarım dışı sektörün lehine olacaktır (Savaş,1979).

(4) Tarımsal Verimliliğin Düşüklüğü

AGÜ'lerde tarımsal verimlilik düşük düzeylerdedir. Tarımsal verimliliğin düşük olmasının bazı nedenleri şu şekilde belirtilebilir;

- AGÜ'lerde tarımsal üretim teknikleri ilkel ve gelenekseldir. Tarımsal ilaç, gübre makine ve iyi tohum kullanılmadığından verimlilik düşük olmaktadır.
- AGÜ'lerde nüfus artışı hızlı olduğundan sürekli yani tarımsal alana ihtiyaç duyulmakta ve tarıma uygun olmayan araziler üzerinde (örneğin; orman alanları) üretim yapılmaya çalışılmaktadır. Bu durumda tarımsal verimlilik ortalama olarak düşmektedir.
- AGÜ'lerde tarım genellikle küçük aile işletmeciliği şeklinde yapıldığından, üretimde modern teknolojiye yer verilmemektedir.
- AGÜ'lerde tarım dışı sektörlerde istihdam olanağının kıtlığı nedeniyle fazla emek kullanılmamakta ve kullanılan her bir fazla emeğin verimlilik artışı üzerinde herhangi bir olumlu etkisi bulunmamaktadır (Savaş,1979).

(5) İkili (Düalist) Yapının Varlığı

AGÜ'ler ikili yapıya sahip ülkelerdir. Yani bu ülkelerde bir taraftan gelişmiş ülkelerin piyasa yapısına, ileri teknolojisine, bankacılık düzenine ve modern organizasyona rastlanmadığı gibi; diğer taraftan geri kamışlığın tipik özellikleri olan aile ekonomisi, geri teknoloji ve geleneksel organi-

zasyona rastlanmamaktadır. Bu nedenle AGÜ'lerin kırsal bölgelerde köy ve kasabalarda yaşayan "geleneksel kesim" ile büyük şehirlerde yaşayan "modern kesim" den oluştuğu ifade edilmektedir (Savaş,1979).

Geleneksel kesim; kapalı bir ekonomi manzarası içindedir. Eski yöntemlere bağlı olan bu kesimde sosyal akıcılık yoktur. Üretim ve tüketim pazarlarını birleştiren bir mübadele mekanizması gelişmemiştir. Nüfus artışı sürekli ve hızlıdır. Geleneksel kesim altyapı yatırımları olarak; yol, su, elektrik, okul, hastane vb. gibi temel hizmetlerden yoksundur. Üretim büyük ölçüde ailenin kenar tüketimi için yapılmakta olup, pek az ürün piyasaya getirilmektedir. Sermaye birikimin yetersizliği, doğal kaynakların azlığı, artan nüfusun istihdamını engellemekte ve gizli işsiz oranını arttırmaktadır. Modern kesim ise; üretim ve tüketim pazarları arasında gerekli mübadele ilişkisini kurmuş ve uluslararası mübadele mekanizması içerisine girmiş durumdadır. Modern kesim kendine gerekli işgücü ve diğer üretim faktörlerini geleneksel kesimden sermaye mallarını dış ülkelerde temin etmektedir. Yani teknik yöntemlerin kullanıldığı bu kesimde, ileri üretim organizasyonu şekilleri benimsenmekte ve daha yüksek bir verim sağlayacak sermaye malları kullanılmaktadır (İlkin,1979).

İki farklı kesimin yaşadığı AGÜ'lerde büyük şehirler piyasa ekonomisini, kırsal bölgeler ise aile ekonomisini yansıtmaktadır. AGÜ'lerde iki yapı (düalizm) özellikle aşağıda belirtilen alanlarda kendini göstermektedir (Savaş,1979).

(a) Tekonolojik Düalizm: Modern üretim teknikleri ile ilkel üretim tekniklerinin yan yana bulunmasıdır. AGÜ'lerin hemen hepsinde petrol, madencilik ve imalat sanayi gibi sektörlerle geniş tarım işletmeleri modern makine ve teçhizat ile donatılmış olup en son teknolojiye uygun bir tarza üretimde bulunurlar. Öte yandan geleneksel sektörler adını verdiğimiz sektörlerde ise makine kullanımı yaygınlaşmamış olup, üretim tekniği yıllar öncesinin geleneklerini yansıtmaktadır. Küçük tarım işletmeleri ile ayakkabı, kumaş ve yiyecek-giyecek maddesi üreten küçük işletmeler bu türün örnekleridir.

(b) Sosyolojik Düalizm: AGÜ'lerde fertler ve topluluklar görgü, düşünce ve davranış yönünden büyük farklılıklar gösterir. Sosyal yönden gelişmiş fertler büyük sektörlerde ve iyi gelir getiren işlerde toplanırken, diğerleri kasaba ve köylerde geleneksel yaşantılarını sürdürmeye devam ederler. Bu nedenle AGÜ'lerde kırsal bölgeden sanayi merkezlerine "emek transferi" sadece emek sahiplerinin yaşadığı yeri değiştirmekten ibaret değildir. (Savaş,1979). Kırsal bölgelerden büyük kentlere emek aktarmak demek geniş bir kitlenin; dilini, görgüsünü, yaşama şeklini de kente aktarmak demektir. Eğer kırsal bölgelerden gelen kişiler değişime uğrayarak kent yaşamına uyum sağlarlar ise kent ile bütünleşmiş olurlar. Uyum sağlayamazlar ise büyük kentler için de ikili sosyal yapı oluşur.

(c) Bölgesel Düalizm: AGÜ'lerde modern kentler ve gelişmiş bölgelerle ilkel ve gelişmemiş bölgeler yan yanadır. Bu yüzden AGÜ'lerin bir önemli özelliğini de sanayileşme, şehirleşme ve fert başına gelir yönünden bölgelerarası dengesizlik oluşturur. Hemen hemen bütün AGÜ'lerde; hızla gelişen bir başkent ve dışa açık orman şehirleri yanında geçmişin bütün özelliklerini aynen koruyan geri kalmış bölgeler vardır. Ülke kalkınması açısından belirtilmesi gereken husus başlangıçta hoş görülen, hatta zorunlu sayılan bölgelerarası dengesizliğin belirli bir zaman süresi içerisinde giderilmesi gerekmektedir (Savaş,1979)

(6) Yetersiz Kapital Birikimi

AGÜ'lerin önemli özelliklerinden biride bu ülkede kapital birikiminin çok yetersiz olması ve çok yavaş bir hızla artmasıdır. AGÜ'lerde kişi başına ulusal gelir düzeyi ne kadar düşük olursa, bu ölçüde gelirin çok az bir kısmı tasarrufa ayrılabilmektedir. Kişi başına gelirin düşük olduğu ekonomilerde tüketim meyli hem ortalama (C/Y) ve hem de marjinal ($\Delta C/\Delta Y$) anlamda yüksek olmakta, buna karşılık tasarruf meyli hem ortalama (S/Y) ve hem de marjinal ($\Delta S/\Delta Y$) anlamda düşük olmaktadır. Ekonomide "Engel Kanunu" adıyla bilinen bir kanun gereğince; gelir seviyesi düştükçe gelirin büyük bir kısmı zorunlu ihtiyaçlar olarak yiyecek ve içecek maddelerine harcanmakta, gelir seviyesi yükseldikçe bu tür zorunlu ihtiyaçlara daha az bir gelir kısmı ayrılmaktadır. Bu nedenle kişi başına gelir düzeyinin çok düşük olduğu AGÜ'lerde halk gelirin hemen hemen tamamını tüketim harcamalarına ayırmakta ve tasarruf çok düşük düzeylerde kalmaktadır. AGÜ'lerde kapital birikimini engelleyen faktörlerin başında kişi başına gelir düzeyinin düşük olması gelmektedir. Kapital birikimini yetersiz ve yavaş olması, hem gelir artısının ve hem de gerçek üretim artışının az olmasına neden olmaktadır (İlkin,1979; Savaş,1979).

(7) Dengesiz Gelir Dağılımı

AGÜ'lerin belirgin özelliklerinden bir diğeri; gelir dağılımını sosyal devlet anlayışından uzak bir yapıda olmasıdır. Oysa sosyal devlet veya refah devlet demek, nüfusun büyük çoğunluğunun ulusal gelirden faydalanması ver pay alması demektir. AGÜ'lerde gerek sanayi sektöründe, gerekse tarım ve hizmet sektöründe ücret seviyeleri gelişmiş ülkelere oranla çok düşüktür. Tarım kesimindeki gizli işsizlik yanında, kamu kesimine dâhil olan hizmet ve sanayi alanlarında da büyük ölçüde gizli işsizlik vardır. Örneğin, kamu hizmet alanlarındaki aşırı istihdam işgücü verimliliği dolayısıyla ücret haddinin düşük düzeyde kalmasına yol açmaktadır. Ülkenin kalkınma yolunda aldıkları mesafeler ile gelir dağılımı daha adil bir şekle dönüşmektedir (İlkin,1979; Savaş,1979).

(8) Eğitim Düzeyinin Düşüklüğü

AGÜ'lerin nüfusları içersinde okuma yazma bilmeyen kişilerin sayısı yüksek oranlardadır.

(9) Beslenme Sorunu

Dünya nüfusunun büyük bir kısmı beslenme yetersizliği içerisindedir. Özellikle az gelişmiş üçüncü dünya ülkelerinde açlık en önemli sorun oma özelliğini hala sürdürmektedir. Her az gelişmiş ülkede bir açlık sorunu yoktur, fakat sağlıksız bir beslenme sorunu vardır. Sağlıklı bir beslenmenin özellikle belirli bir proteinle temin edilebileceği düşünülürse az gelişmiş ülkelerin (AGÜ'lerin) beslenme düzeyinin ölçülmesinde günlük tüketilen hayvansal protein miktarı kullanılabilir. Kişi başına ulusal gelir arttıkça kişi başlına düşen hayvansal protein miktarı da artmaktadır (İlkin,1979).

(10) Sosyal Yapının Gelişmemiş Olması

Ülke kalkınması olayı; sosyoekonomik bir yapı değişimi olarak düşünüldüğünde sosyal olayların önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. AGÜ'lerin sosyal yapılarında görülen bazı olguları aşağıda verilen başlıklarla belirtmek mümkündür;

Kadının Sosyal Yaşamı: Bugün gelişmiş ülkeler gibi AGÜ'lerin yasaları da kadın erkek eşitliğini kabul etmesine rağmen, sosyoekonomik koşullar az gelişmiş ülke kadınını geri plana itmektedir. AGÜ'lerde kadın, özellikle kırsal yörelerde kentsel çevrede bir meslek dalında çalışma olanakları son derece azdır. AGÜ'lerde kadın, ev işleri ve çocuklarla ilgilenmesi dışında sosyal bir görevi ve sorumluluğu yoktur. Böylece, ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olan kadın için özgürlük çok sık duyduğu fakat anlamını bile pekiyi kavrayamadığı bir sözcüktür.

Çocukların Çalıştırılması: AGÜ'lerde, eğitim çağındaki çocukların çalıştırılması gelir yetersizliğinin bir sonucudur. Çünkü toplumsal kesimde çocuk, aile işletmesinde boğaz tokluğunu çalışan bir işgücüdür. Bu nedenle çocuk okula değil tarlaya yollanmaktadır. Kentlerdeki fakir halk gruplarında da çocuk aileye bir gelir kaynağıdır. Herhangi bir işte çırak olarak çalışan çocuk hiç olmazsa aile bütçesinde kendi yükünü taşımaktadır. İş koşullarını düzenleyen yasaların var olmayışı veya ekonomik koşulların yasaları işlemez duruma getirmesi nedeniyle AGÜ'lerin çocukları çağdaş uygarlık düzeyi ile bağdaşmayan bir sosyal durum içindedir.

3. Az Gelişmiş Ülkeler Kalkınmasının Genel Çerçevesi

3.1. Az Gelişmiş Ülkeler ve Kalkınma Modelleri

AGÜ'lerin kalkınmalarının sağlanması için geliştirilen modellerden örnekler aşağıda verilmiştir.

(1) Tarihsel Yaklaşım (W.W. Rostow'un Kalkınma Teorisi)

Rostow 'un kalkınma teorisi, ülkelerin kalkınmasında beş aşamanın var olduğunu belirtilmekte ve bu tarihsel sıra içinde ülkelerin kalkınacağı açıklanmaktadır. Bu teoriye göre her toplum ekonomik bakımdan; (1) Geleneksel toplum, (2) Kalkışa geçiş aşaması, (3) Kalkış aşaması, (4) Olgunluk aşaması, (5) Kütle tüketim çağı aşamaları sırasıyla geçirecektir (İlkin, 1979; Manisalı, 1982).

W.W. Rostow'un kalkınma teorisi, esas olarak piyasa ekonomisine dayandırılmıştır. Devletin ekonomik hayatta etkisi, özellikle atılım dönemi için önem taşımaktadır. Teorinin temelini, bu günkü gelişmiş Batı ekonomilerinin geçirdikleri dönemler meydana getirmektedir. Rostow'un teorisi, belli bir aşamanın diğerlerinde bulunan ve ölçülebilir bazı ortak değerlere sahip olmasından, bir aşamanın ondan önceki ve sonraki aşamalarla analitik ilişkisinin bulunmamasından dolayı, tutarlı bulunmamaktadır. Fakat kalkınma konusunda birçok noktayı açıklığa kavuşturması açısından anlamlı bir değer taşımaktadır (Manisalı, 1982).

(2) Yatırım Politikaları Yaklaşımı

Kalkınma politikasının temelini yatırımlar meydana getirmektedir. AGÜ'lerde kapital birikiminin az olduğu bir gerçektir. Yetersiz kapital, üretimde verimliliğin düşük kalkınmasına neden olmaktadır. Düşük verimliliğin sonunda gelirin az olması, gelirin ancak tüketim harcamalarına kaymasına ve bu nedenle de tasarrufların düşük düzeylerde olmasına yol açmaktadır. Tasarrufların yetersiz olması, yatırım olanaklarına kısıtlamakta ve böylece fakirlik kısır döngüsü AGÜ'lerin kaderi haline gelmektedir (Savaş, 1978; İlkin, 1979). Bu nedenle gelir-tasarruf döngüsünün bir yerinden kırılması kalkınma politikalarının temel amacı olacaktır. Bu kısır döngünün kırılması, kapital birikimine dayandığı için, kapital birikimi kalkınmanın can damarı olarak düşünülmektedir (Savaş, 1979).

Yatırım politikaları yaklaşımı ile çeşitli kalkınma modelleri geliştirilmiştir. Bu modeller kalkınma niteliği açısından iki ana başlık altında toplanmaktadır.

(1) Dengeli Kalkınma: Dengeli kalkınma, Friedrich List tarafından açıklığa kavuşturulmuştur. F. List; tarım, imalat ve ticaret sektörleri içinde dengeli bir gelişmenin önemini belirtmiş, tüketim ile üretim arasındaki ilişkileri göstermiştir. Daha sonra 1928 'de Allen Young bu konu üzerinde durmuştur. Konunun, daha genişliğine ele alınarak incelenmesi Rosentein-Rodan, Nurkse, T. Scitovsky, A. Lewis gibi yazarlar tarafından yapılmıştır (İlkin, 1979).

Dengeli kalkınma modelinin temelinde, AGÜ'lerde piyasa mekanizmasının kaynakların dağılımını yeterince sağlayamadığı düşüncesi vardır

(İlkin, 1979). Dengeli kalkınma modelleri az gelişmiş ülke ekonomilerinde piyasanın tek başına kalkınmayı sağlayabileceğini kabul etmemektedir. AGÜ'lerin ekonomilerinde kıt kaynakları kullanırken ve bunların ekonomi içinde dağılımını gerçekleştirirken sektörler arasında bir uygunluk bir tamamlaşma söz konusu olmalıdır (Manisalı, 1982). Dengeli kalkınmayı benimseyen iktisatçılar ekonomi içerisinde kaynakların dağılımı sorununu birinci derecede önemli sorun olarak ele almışlardır. Kaynakların dağılımı söz konusu olduğunda yatırım kriterleri, piyasa mekanizmasının kaynak dağılımındaki etkinliği gibi konular ön plana çıkmaktadır (Manisalı, 1982).

Dengeli kalkınma ekonomide mevcut bütün sektörlerin aynı anda ve birlikte geliştirilmeleri anlamına gelir. AGÜ'lerin özellikleri sektörlerin hepsinde yatırım yapmak suretiyle ekonomik kalkınmayı gerekli kılar. Dengeli kalkınma kriteri çerçevesinde geliştirilmiş olan bazı modeller; Rosenstein-Rodan Modeli, Nurske Modeli, A. Lewis Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma Modeli olmaktadır (Savaş, 1979).

(2) Dengesiz Kalkınma

Dengesiz kalkınma çeşitli kriterlere göre seçilebilecek olan bazı sektörlere öncelik verilmesi ve kalkınmanın bu sektörlerden başlatılması demektir (Savaş, 1979). Dengesiz kalkınmaya yönelik teoriler dengeli gelişme teorilerinin alternatifi niteliğindedir. Dengesiz kalkınma teorilerinin dayandığı ana ilke şöyle açıklanabilir: AGÜ'lerin kalkınması, durgun yumuşak bir biçimde gerçekleşemez. Kalkınma sıçramalar, dalgalanmalar şeklinde ortaya çıkar. Bu sırçalar ve dalgalanmalar dinamik bir kalkınma ortamı yaratır. Oysa dengeli kalkınma tamamlaşmadır ve tam bir uyum içinde statik bir durum yaratır ve AGÜ'lerin ekonomilerinin kalkınma hızının düşmesine yol açar (Manisalı, 1982).

Dengesiz kalkınma görüşü AGÜ'lerde piyasanın önderliğini ve etkinliğini kabul etmektedir. Dengeli kalkınma teorisindeki planlı kalkınma stratejisine karşılık, dengesiz kalkınma planlı kalkınma ve kamu etkilerini asgariye indirmektedir. Teoriye göre planlama ve kamu kesininin ağırlığı, piyasa ekonomisinin dinamik araçlarından yararlanma olanaklarını azaltır ve ekonomiyi durgunluğa iter. Oysa ekonomik kalkınma sıçramalar ve patlamalar süreci sonunda oluşmaktadır (Manisalı, 1982). Dengesiz kalkınma modeline ilişkin bazı örnekler; A.O. Hirscman Modeli, Kalkınma Kutuplar Modeli şeklindedir (İlkin, 1979; Manisalı, 1982).

(3) Yapısal- Kantitatif Yaklaşımlar

Gelişmiş ülkelerin, sanayileşmelerine ait verileri inceleyen iktisatçılar, bazı ortak yapı değişmelerinin varlığını ortaya koymuşlardır. Ekonominin geçirdiği bu yapı değişikliklerini dikkate alarak kurulan modele "üç sektör kavramı" denilmektedir. Bir ekonomik yapı ana sektörler ve alt sektörler; (1) Tarım Sektörü; Çiftçilik, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık

gibi, (2) Sanayi Sektörü: Madencilik, imalat sanayi, elektrik, gaz, gibi, (3) Hizmetler Sektörü: İnşaat, ticaret, ulaştırma, mali kuruluşlar ve diğerleri olarak ayrılmaktadır.

Kalkınma süreci içerisinde meydana gelen yapısal gelişimi; (1) Ulusal gelir içinde, tarımsal kesimin payının azalması, buna karşılık sanayi sektörünün payının yükselmesi ve sanayileşmenin ileri aşamalarında ise hizmetler sektörünün payının artması, (2) Aktif nüfusun sektörler içindeki paylarının tarım sektöründe azalması, buna karşılık sanayi ve giderek hizmetler kesiminde gittikçe artması, (3) İmalat sektöründe, tüketim malı üreten alt sektörlerin gittikçe azalması, yatırım malı üreten alt sektörlerin payının gittikçe artması şeklinde özetlemek mümkündür.

Üç sektör modeline göre bu yapısal değişme, her ekonomide aynı biçimde kendini göstermektedir. Ülkemizdeki üretim faktörlerinin nisbi oranları, doğal koşullar, teknolojik düzey ve diğer unsurlar bu sürecin genel yapısını etkilemektedir. Bu modele göre kalkınma ile toplam ürün içindeki sektör paylarının, işgücünün sektörler arasında dağılımının değişeceğini ve sanayi içerisinde de yapısal değişimin alacağı belirtilmektedir (İlkin, 1979).

Yapısal-kantitatif yaklaşımlar sektör kavramlarının belirli çizgilerle ayırt edilemediği, hizmetler sektörü için belirtilen özellikler AGÜ'ler açısından her zaman geçerli olmadığı, üç sektör analizinin dayandığı istatistiki veriler yetersizliği yönleri ile eleştirilmektedir. Azgelişmiş olgusu incelenirken değinildiği gibi, AGÜ'lerin sorunları birbirinden farklıdır. Bu nedenle AGÜ'ler için geçerli sayılabilecek tek tip belirli bir kalkınma modelinin kullanılması olanak dışıdır (İlkin, 1979).

3.2. Az Gelişmiş Ülkeler ve Kaynakların Dağılımı

Kalkınma teorisinin iki temel sorunu bulunmaktadır. Birincisi, kalkınmayı belirleyen faktörlerin neler olduğunu tespit etmek, ikincisi üretim faktörlerinin en yüksek kalkınma hızına ulaşması için nasıl kullanılacağını ortaya koymaktır. Yüksek kalkınma hızına ulaşmak için, üretim faktörlerinin alternatif kullanım alanlarından en yüksek verimi sağlayacak bir sistem içerisinde olması gerekmektedir. Üretim faktörlerinin alternatif kullanım alanları içerisinde üç türlü seçim yapılabilir. Birinci seçim, üretim faktörlerinin sektörler arasında nasıl dağıtılacağı ile ilgilidir. AGÜ'lerde kaynaklar kıt buna karşılık bütün üretim dalları, teknik deyimle sektörleri geliştirilmeye muhtaç durumdadır. Bu koşullar altında mevcut kaynakların, sektörler arasında nasıl dağıtılacağı, sektörlere öncelik tanımanın mümkün olup olmadığı araştırılmaya değer bir konudur. İkinci seçim, aynı sektörde uygulanması olanaklı projeler arasındadır. Belli mal ve hizmet üretmek için çeşitli alternatifler vardır. Yapı olarak yatırımlar; kuruluş yeri, kapasite, kalite, gereksinim duyulan finansman ve olgunlaşma süresi gibi yön-

lerden birbirinden farklı olabilir. Bunun için kaynakların (yatırımların) yönelteceği sektör veya sektörler belli olduktan sonra, yatırım projeleri arasında da bir tercih yapmak gerekmektedir. Üçüncü seçim, teknoloji seçimi ile ilgilidir. Zira her yatırım projesi, üretim faktörlerini kullanma oranına göre, kapital-yoğun ya da emek-yoğun teknolojileri içerir. Tercih yapma yetkisine sahip otorite (girişimci, planlama teşkilatı ve siyasi iktidar) daha önceden tespit edilen hedeflere uygun şekilde, mevcut projeler arasından kapital yoğun ya da emek yoğun teknolojileri seçer (Savaş, 1979).

Görüldüğü üzere kaynakların alternatif kullanım olanakları arasında dağıtımı birbiri ile yakından ilgili üç ayrı seçimi gerektirmektedir. AGÜ'lerin özellikleri arasında; ekonomik düşünce ve davranışların yeteri kadar akılcı kurallara bağlanamadığı, gerekli ekonomik organizasyon ve yönetimin gerçekleştirilemediği hatırlanırsa, kaynak dağıtımının kaynaklarının miktarını artırmaktan çok daha önemli olacağı görülecektir. Başka bir deyişle AGÜ'lerde yok olan veya yetersiz olanlar kaynaklar değil, bu kaynakların verimli bir şekilde kullanılmasını gerçekleştirecek düşünce ve organizasyondur. Kaynakların en yüksek verimi sağlayacak şekilde dağılımı veya optimal dağılımı ekonominin amaçlarına bağlıdır. Bir ekonomide ulaşılmak istenen amaçlar ekonomiden ekonomiye değişebileceği gibi bir ekonominin değişik dönemlerinde de farklılıklar gösterir. Örneğin, reel ulusal gelirin maksimizasyonu, kişi başına ulusal gelirin maksimizasyonu veya istihdam düzeyinin maksimizasyonu bir amaç olarak seçilmiş olabilir. Üretim faktörlerinin sektörler arası, projeler arası ve teknolojiler arası dağılımı bu amaçlardan hangisinin veya hangilerinin seçileceğine bağlıdır (Savaş, 1979).

Bir ekonomide üretimin maksimize edilebilmesi için, her üretim faktörünün marjinal prodüktivitesinin birbirine eşit olması gerekmektedir. Başka bir deyişle, ekonomide üretim faktörleri çeşitli kullanım olanakları arasında o şekilde dağıtılmalıdır ki; her faktörün çeşitli kullanış yerlerinde sağladığı marjinal prodüktiviteler birbirine eşit olsun. Eğer bir ülke ekonomisinde böyle bir kaynak dağılımı oluşmuşsa, üretim faktörlerinin dağıtımını değiştirmekle, üretimi artırmak doğru olmayacaktır. Kaynakların optimal dağılımını sağlayan bu kriter *marjinal prodüktivite eşitliği* kriteri olup, bunun gerçekleşmesi için üretim faktörlerinin mobilitesinin tam olması ve tam rekabet koşullarının var olması gerekmektedir. Halbuki, AGÜ'lerin ekonomilerinde hem faktör mobilitesi sınırlıdır, hem de monopol eğilimleri yüksektir. Bu sebeple marjinal prodüktivite eşitliği kriteri ile AGÜ'lerin kalkınma sorununa çözüm üretmek çok zordur (Savaş,1979). Buna rağmen kalkınma teorisinde marjinal prodüktivite eşitliği kriteri, çeşitli yönlerden geliştirilerek yatırım kararlarına yol gösterecek bir kriter haline dönüştürülmüştür. Sosyal marjinal prodüktivite kriteri bunlardan birisi olmaktadır. Bu kriterin hesaplanmasında yatırımlardan elde edilen hasılanın toplum yönünden değerlendirilmesi esas alınmaktadır. Örneğin,

çevre kirlenmesine yol açan bir yatırımın girişimciye sağladığı hâsıla daha fazla, topluma sağladığı hâsıla ise daha azdır. Öte yandan çevre kirlenmesi nedeniyle toplumun katlanması gereken bir fedakârlık bulunmaktadır. Yaratılan hasılanın çevre kirlenmesi nedeniyle toplumun katlandığı fedakârlık çıkarıldığında yatırımın topluma sağladığı gerçek hâsıla bulunacaktır. Bu yüzden kaynakların optimal dağılımını sağlayacak şart, bütün faktörlerin sosyal marjinal prodüktivitelerinin maksimizasyonu olacaktır. Kalkınma teorisinde üzerinde durulması gerekli diğer bir konuda; böyle bir sonuca, yani üretim faktörlerinin sosyal marjinal prodüktivitelerinin maksimizasyonuna hangi mekanizma ile ulaşılacağıdır (Savaş, 1979).

Bir kısım iktisatçılar, piyasa mekanizmasının kaynakların optimal dağılımını sağlayacak güçte olduğuna inanırlar. Bu düşünceyi savunan iktisatçılara göre, çok sayıda karar ünitesinin (girişimciler ve tüketiciler) bir merkeze bağlı olmadan ve birbirinden ayrı olarak karar alması, optimal kaynak dağılımını kendiliğinden sağlar. Diğer taraftan, AGÜ'lerin bazı özellikleri nedeniyle kaynakların optimal dağılımında, piyasa mekanizmasının başarılı olamayacağını belirten iktisatçılar da bulunmaktadır. Bu düşünceye göre; az gelişmiş ekonomiler için önemli olan yapısal değişmelerdir denmektedir. Piyasa mekanizması ise mevcut yapı içinde küçük değişmelerle ilgilidir. Ayrıca, AGÜ'lerde piyasalar çok küçüktür. Bu nedenle kandillerinden beklenen görevi yapamazlar. Son olarak, az gelişmiş ekonomilerde alt yapı yatırımları yetersiz olduğu gibi birbirine hammadde ve yarı mamul madde veren sektörler de gerektiği gibi gelişmemiştir. Bütün bu nendeler dolayı aslında çok güçlü bir mekanizma olan piyasa mekanizması az gelişmiş ekonomilerde gereği gibi işlemez (Savaş, 1979).

Kaynakların optimal dağılımı yönünden ele alındığında piyasa mekanizmasının alternatifi planlama olmaktadır. Planlamayı piyasa mekanizmasının alternatifi olarak gören teorik gerekçe, doğrudan doğruya piyasa mekanizmasının temelini teşkil eden marjinal analizin yetersizliğidir. Bilindiği gibi, marjinal prodüktiveden bahsedildiğinde, ekonominin yapısında herhangi bir değişiklik olmadığı, üretim faktörlerinin bir faktörden diğerine küçük ayrılmalar şeklinde kaydığı varsayılmaktadır. Oysa, AGÜ'ler için asıl olan yapısal değişmelerdir. Öte yandan marjinal prodüktivite, kısmi analize ait bir kavramdır. Hâlbuki kuruluş halindeki bir azgelişmiş ekonomide, bir üretim faktörünün kullanış yerinden diğerine kayması, ekonominin bütün kaynak dağılımını etkiler. Bu durumda marjinal prodüktivite analizi yeterli ve güvenilir sonuçlar veremez. Marjinal prodüktivite analizini yetersiz kılan bir başka neden, üretim faktörlerinin her zaman birbirinin ikamesi olamayacağı, bazen tamamlayıcısı olacağıdır. Üretim faktörlerinin ve üretim mallarının birbirinin tamamlayıcısı olması halinde, marjinal analiz yine yeterli bir analiz aleti olmaktan çıkar. Marjinal prodüktivite analizinin bir başka yetersizliği diğer alternatif teknikler söz konusu olduğunda ortaya çıkar. Zira, marjinal prodüktivite

teorisi üretim faktörleri arasında ikame olanaklarının sonsuz olacağını varsayar. Oysa, gerçek dünyada üretim faktörleri arasında ikame olanakları sınırlıdır. İşte bütün bu nedenler ve yetersizlikler hem marjinal analize ve hem de marjinal analize dayanan piyasa mekanizmasına olan güveni sarsmış ve planlama tekniklerinin faktör dağılımına daha etkin bir mekanizma olması sonucunu doğurmuştur. Bugün, sahip oldukları ekonomik düzen ne olursa olsun dünyanın bütün ülke ekonomileri planlı ekonomi halindedir (Savaş, 1979).

3.3. AGÜ'ler ve Ekonomiye Müdahale Gereği

Klasik liberal ekonomi yaklaşımı piyasa şekli olarak tam rekabet koşullarını gerektirir. Ekonomik sistemin dışardan herhangi bir müdahale olmaksızın işleyeceğini, üretim, teknoloji seçimi, yatırım, mübadele gibi konularda piyasanın rehberlik edeceğini kabul eder. Bu yolla en yüksek refah düzeyine ulaşılacağı birçok iktisatçı tarafından savunulmuştur. Bunlara göre, sistemin serbest çalışmasını engelleyen ve rekabete mani olan etmenleri kaldırmak yeterlidir. Kendi kendine işleyen piyasa mekanizmasına sahip ülke ekonomilerinde; (a) kaynaklar en etkin biçimde dağılıma sahiptir (b) fiyatlar ortalama maliyetlerin en düşük olduğu noktada dengelidir (c) tam istihdama ulaşılır, denilirse de piyasa mekanizmasının iyi çalışması için gerekli koşullar AGÜ'lerde gerçekleşmediğinden, sayılan olumlu sonuçlara ulaşma yolunda devamlı olarak engellerle karşılaşılmaktadır. AGÜ'lerle ilgilenen iktisatçılar ve Birleşmiş Milletler uzmanları kalkınma sorunun çözümü için *"ekonomiye müdahale edilmesi"* nin gerekliliği üzerinde durmuşlardır (Geray, 1986).

AGÜ'lerde üretken kaynakların optimal dağılım açısından piyasa mekanizmasının yetersiz oluşu, kalkınma açısından gerekli olan yatırım miktarının karşılanmaması, dış ekonomik ilişkiler sırasında olumsuz etkilerin ortaya çıkması, vb. gibi pek çok olgu, ekonomiye müdahale edilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. AGÜ'lerde piyasa mekanizmasının işleyememesinin bazı nedenlerini aşağıda verilmiştir. (Savaş, 1979; İlkin 1979).

- Azgelişmiş ekonomilerde piyasada oluşan mal ve faktör fiyatları, ekonomideki nispi yoklukları ve sosyal maliyetleri yansıtmamaktadır. Piyasada kar maksimizasyonu için girişimcinin önündeki göstergeler fiyatlardır. Girişimci piyasada oluşan fiyatlara göre üretim faaliyetini gerçekleştirmekte ve ekonomide hangi sektörlere ve hangi dönemler için ne şekilde yatırım yapılacağını piyasa fiyatları tayin etmektedir. Eğer piyasa fiyatları, piyasa fiyatları sosyal maliyetleri yansıtamıyorsa, girişimcinin nakdi karı ile sosyal kar arasındaki fark artmaktadır. Oysa gelişmiş piyasa ekonomilerinde, piyasa fiyatları ile sosyal maliyetler arasında büyük farklar yoktur. Dolayısıyla kaynak dağılımında optimallikten uzaklaşma söz konusu olamamaktadır.

- Azgelişmiş ekonomilerde, finansman yetersizliği, iç piyasanın sınırlılığı, teknolojik gerilik, ekonomik ve politik istikrarsızlığın bulunuşu, alternatif spekülatif yatırım alanlarının var oluşu gibi temel nedenlere bağlı olarak kar maksimizasyonu dönemleri çok kısadır. Bu etkenler, kısa vadede kar sağlayacak yatırım alanlarının tercih edilmesine yol açar. Söz konusu etkenler piyasanın yeteri kadar gelişememesi sonucunu ortaya çıkarmışlardır.

- Azgelişmiş ekonomilerde üretim faktörlerinin miktar ve maliyetleri zaman içerisinde değişebilmekte ve bu değişim piyasa mekanizmasının klasik anlamdaki işleyişini olumsuz yönde etkilemekte ve istikrarsızlık oluşturmaktadır.

- Kaynakların etkin ve verimli dağılmaması tam istihdam olayını etkilemekte, yapısal sorunlar ve gizli işsizlik nedeniyle noksan istihdam her zaman söz konusu olmaktadır.

3.4. Az Gelişmiş Ülkeler Kalkınması, Planlama ve Planlı Kalkınma

Kalkınmanın yapısal bir değişim olduğu ve piyasa mekanizmasının bunu gerçekleştirme olanağının bulunmaması, AGÜ'lerin ekonomilerinde kalkınma planlarının uygulanmasını zorunlu hale gelmektedir. Öte yandan bugün AGÜ'ler kadar gelişmiş ülke ekonomileri de planlı haldedir ve sağlıklı şekilde hazırlanmış kalkınma planları, gelişen bir ülkede serbest piyasa modelinin oturmasına da destek ve kuvvet vermektedir (İlkin, 1979; Kılıçbay, 1988).

Planlama, kaynakları en etkin biçimde kullanarak, belli hedeflere ulaşmak üzere önceden belirlenmiş eylem akışını ortaya koyma sürecidir (Geray, 1986). Planlama açısından ekonomiler piyasa ekonomileri ve emredici plan uygulayan ekonomiler olarak sınıflandırılabilir. Kabul edilen iktisadi sistemlerin bir sonucu olarak, plan çeşitleri emredici planlar ve yol gösterici planlar olarak ayrılabilir. Sosyalist ülkelerde emredici planlar, piyasa ekonomisini kabul etmiş ülkelerde is yol gösterici planlar bulunmaktadır (İlkin, 1979).

Planlamada çok çeşitli amaçlar ele alınabilir ve hazırlana planlar uygulama alanı ve konuma göre çeşitli amaçlara yer verebilir. Kalkınma planları genellikle; (1) Kaynakların optimal dağılımının sağlanması, (2) Üretim kapasitesinin tam kullanımı, (3) Ekonomik büyümenin en büyük kılınması, (4) İstihdam sorunun çözülmesi, (5) Adil bir gelir dağılımının sağlanması, (6) Ödemeler dengesinde dengenin kurulması, (7) Yapısal sorunların çözülmesi, (8) Bölgeler arası sosyoekonomik farklılıkların azaltılması, şeklindeki amaçları öngörmektedir (İlkin, 1979; Geray, 1986).

İktisadi planlar belirli süre ile sınırlandırılmıştır. Süreler bakımından planları uzun dönemli, orta dönemli ve kısa dönemli planlar olarak sınıf-

landırmak mümkündür. Uzun dönemli planlar; genellikle 15 veya 20 yıllık bir dönemi kapsar. Daha uzun dönemleri dikkate alan planlarda olabilir. Bu planları ülkenin iktisadi ve toplumsal yapı değişimi üzerinde durur. Uzun dönemli planlar kalkınmakta olan ülkelerde kalkınma stratejisini saptar. Orta dönemli planlar; 4-7 yıllık bir süreyi kapsayan planlardır. Genellikle beş yıllık planlarda denilmektedir. Orta dönemli planlarda saptanan stratejilerin değişen koşullara göre uygulanması gerçekleştirilir. Kısa dönemli planlar; genellikle bir yıllık süreleri içerirler. Uzun ve orta dönemli plan amaçlarını gerçekleştirmek ve bütçeye yardımcı olmak üzere hazırlanırlar. (İlkin, 1979, Geray, 1986).

Yapılan bu açıklamalardan sonra plan, proje ve program kavramları arasındaki ilişkiyi kısaca vermek yararlı olacaktır. Proje; belli bir zaman süreci içerisinde mal ve hizmetlerin üretimini artırmak için bazı olanaklar oluşturma, genişletme ve geliştirmeye ilişkin öneridir (Geray, 1986).

Proje yatırım faaliyetlerinin en küçük birimidir. Program ise birbirleri ile ilgili projeler topluluğudur. Okul yapım programları buna örnek olarak gösterilebilir. Programlar ülke, bölge veya küçük bir yöre için hazırlanabilirler. Plan kavramı ise, toplumun belirli bir sürede ulaşması istenen ekonomik ve toplumsal amaçları, bunları gerçekleştirmek için başvurulabilecek araçları ve bu araçların kullanılmasında uyulacak temel ilkeleri içerir. Herhangi bir ekonomide uygulanan bir kalkınma planı dört aşamadan geçmektedir. Bunlar; (1) Hazırlama, (2) Planlama, (3) Uygulama, (4) İzleme ve Değerlendirme, aşamaları olmaktadır. Ülke kalkınmasına yönelik olarak hazırlanmış bir planını gerçekleşme koşulu, uygulama aşamasındaki faaliyetlere bağlıdır. Bu bakımdan planın uygulanabilme olanağı mevcut idari organizasyonun yapısına bağlı olmaktadır (İlkin, 1979).

Bir kalkınma planının başarı ile uygulanabilmesi için gerekli koşullar şu şekildedir;

(1) Plan amaçları gerçekçi olmalıdır. Gerçekçi olmayan bir plandan sonuç beklemek mümkün değildir.

(2) Ülkede iyi bir hükümet yönetimi olmalıdır. İyi bir hükümetten amaç politik bakımdan sağlam bir hükümetin bütün özellikleri yanında, planlı kalkınmayı prensip olarak benimsemiş olmasıdır.

(3) Kalkınmayı yönetin iyi önderliğin olması gereklidir. Kalkınmakta olan ülkelerde bugün liderlerden beklenen özellikler geçmişten çok farklıdır. AGÜ'lerde liderler uzman ve yetkili kişilerle birlikte çalışmalıdır.

(4) Yapıcı öneriler getiren iyi bir muhalefetin varlığı önemlidir. Genellikle kalkınmakta olan ülkeler tek parti veya diktatörlükle idare edildiklerinden iyi bir hükümet ve bunu kontrol edebilecek yapıcı bir muhalefetten yosundur.

(5) Etkin bir kamu hizmeti gerçekleştirilmelidir. Planın uygulamasında devlet hizmetinde çalışan elemanların nitelik ve nicelik bakımından yeterli olması çok önemlidir. Bunun gerçekleştirilmesi için kamu kesiminde ücretlerin yeterli düzeyde olmasına dikkat edilmelidir.

(6) Örnek ve öncü kamu işletmeleri bulunmalıdır. Kamu işletmelerinin gerek ürün ve gerekse fiyat bakımından örnek olacak nitelikte bulunması gerekir.

(7) Özel sektörün dinamik katkısı olmalıdır. Özel sektörün mümkün olan her alanda ve bütün gücü ile kalkınma hamlesine katkıda bulunması gerekir (İlkin, 1979).

4. Sonuç

AGÜ'lerin kalkınmasını tarımsal ağırlıklı bir yapıdan, sanayi sektörünün ağırlık kazandığı bir yapıya dönüştürülmesi ve yapısal sorunların (eğitim, beslenme, sağlık, vb gibi) çözümlenmesi olarak düşünüldüğünde piyasa mekanizmasının yeterli olamayacağı ortaya çıkmaktadır. AGÜ'ler genellikle yatırmalara yeni başlamış veya büyük ölçekli yatırımlara gereksinimi olan ülkelerdir. AGÜ'ler ekonomik yapıda üretimi artırıcı ve geliştirici yatırımlar kadar, yapısal sorunlarını çözümleyici temel altyapı yatırımlarını da (karayolu, demiryolu, barajlar, okul, hastane, vb gibi) yapmak zorundadır. AGÜ'lerde piyasa mekanizması ile ekonomik yapı dışında yapısal değişikleri yapmak ve temel alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmek zordur. Çünkü piyasa mekanizması içinde bu tür yatırımlara girişimciler ilgi göstermemekte ve sadece üretim hayatı ile ilgili yatırımlarla ilgilenmektedir. Bu nedenlerden dolayı, AGÜ'lerin kalkınması ekonomiye müdahale anlamına gelen planlı ekonomi veya planlı kalkınma ile gerçekleştirilebilir (Savaş, 1979; İlkin 1979; Manisalı, 1982).

KAYNAKLAR

Geray, U., (1986). *Planlama Ders Notları* , İ.Ü. Orman Fakültesi, Basılmamıştır, İstanbul, Türkiye.

Geray, U., (1991). *Ekonomi*, İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları, İ.Ü. Yayın No: 3633, Or. Fak. Yayın No:408, İstanbul, Türkiye.

İlkin, A., (1979). *Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi*, Üçüncü Baskı, İ.Ü. Yayın No: 2691, İk. Fak. Yayın No: 453, İstanbul, Türkiye.

Kılıçbay, A., (1988). *İktisat Politikaları ve İşletme*, İ.Ü. Yayın No: 3488, İşletme Fak. Yayın No: 184, İşletme İktisadı Yayın No. 93, İstanbul.

Manisalı, E., (1982). *Gelişme Ekonomisi*, Üçüncü Baskı, Ar Yayın Dağıtım, İstanbul, Türkiye.

Savaş, F.V., (1979). *Kalkınma Ekonomisi*, İkinci Baskı, İ. İ. T. İ. A. Nihad Sayar Yardım Vakfı Yayınları, No:315/547, İstanbul, Türkiye.

Bölüm 67

AİLELERLE SOSYAL HİZMET UYGULAMALARINDA POZİTİF AİLE YAKLAŞIMI

Ayşin ÇETİNKAYA BÜYÜKBODUR [1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Ayşin ÇETİNKAYA BÜYÜKBODUR, Muş Alparslan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı

GİRİŞ

Ailelerle çalışmak her zaman sosyal hizmetin bir parçası olmuştur. Aile refahının teşvik edilmesine dönük uygulamalar, sağlıklı toplumun inşasına katkı sunmaktadır. Aile sistem olarak bireylerin ilk sosyalleşme deneyimlerini yaşadıkları, kişilik gelişiminin desteklendiği, bireylerin biopsikososyal gereksinimlerinin karşılandığı en önemli kurumdur. Aile sisteminin kendi içinde ve çevre ile etkileşimi nedeniyle oluşan çeşitli sorunlar, kriz durumları ise söz konusu gereksinimlerin karşılanmasında çeşitli engellere yol açabilmekte, sistem içerisindeki bireylerde psikososyal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Aile sisteminin söz konusu sorunlar ve krizlere karşı dayanıklılığının ve baş etme kapasitesinin arttırılması için çeşitli terapi modelleri ve yaklaşımlar oluşturulmuştur ve aile sisteminde ortaya çıkan sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik sosyal hizmet uygulamalarında çeşitli yaklaşımlardan yararlanılmaktadır. Söz konusu yaklaşımlardan bazıları psikanalitik, yapısal, yaşantısal aile yaklaşımıdır. Psikanalitik aile yaklaşımı; aile içindeki bireyler arasında olumlu iletişimi engelleyen temel istek ve korkuların ortaya çıkarılmasını içeren (Nichols, 2013, s.269), bireylerin içsel ve üyeler arasında yaşadıkları çatışmalara ve dinamik içsel süreçlere vurgu yapılmaktadır (Lebow, 2019, s.102) ve bu yaklaşım aileyi bütün olarak ele almaktadır (Duyan, 2014, s.285). Yapısal aile yaklaşımında ise; ailenin ve üyelerinin yaşantıları anlaşılmaya çalışılmakta ve aile yapısının önemi vurgulanmaktadır ve yaklaşım doğrultusundaki uygulamaların temel amacı aile işlevselliğini arttırabilmek için aileyi yeniden yapılandırmaktır (Lebow, 2019, s.89). Yaşantısal aile yaklaşımında duygusal deneyime odaklanılmakta "şimdi ve burada" vurgulanmakta olup yaklaşımın temel önermesi ailelerin yaşadıkları sorunların kökeninde duygusal bastırmanın bulunmasıdır (Nichols, 2013, s.241).

Bu çalışmada pozitif psikoloji, pozitif aile yaklaşımının sosyal hizmet uygulamalarındaki yeri ve aile sisteminin güçlendirilmesine sağlayacağı katkıya değinilmesi amaçlanmaktadır. Birey odaklı pozitif psikoloji bireylerin geçmişine şimdiye ve geleceğe odaklanmaktadır. Geçmiş iyi oluş, memnuniyet ve tatmin ile şimdi mutluluk, gelecek ise umut ve iyimserlik ile ilgilidir. Bireylerin kişilik özellikleri ile mutluluk iyimserlik, tatmin ve memnuniyet arasında yakından ilişki bulunmaktadır. Seligman (1990); iyimserliğin öğrenilebildiğini, öğrenilmiş iyimserliğin dayanıklı olan bireylerde bulunan önemli bir özellik olduğunu belirtmektedir. Öğrenilmiş iyimserlik; bireyler sorunların üstesinden gelebilmek için gösterdikleri çabalarının başarı getirebileceğine inanmaya başladıklarında ortaya çıkabilmektedir (Walsh, 2006, s.11). Pozitif yaklaşım bireylerin sevgi kapasitesi, cesareti, kişiler arası iletişim becerisi, sebat, affetme, özgünlük gibi özelliklerine odaklanmaktadır. Pozitif psikolojide her insanın

iki temel yeteneğe sahip olduğu görüşü yaygındır. Söz konusu yetenekler bilme yeteneği ve sevme yeteneğidir ve söz konusu her iki yetenek de her insanın temel doğasında bulunmaktadır (Peseschkian, 1986, s.104). Söz konusu yeteneklerin bireyi çevreleyen koşullara, içinde yaşadığı zamana bağlı olarak ortaya çıkma potansiyeli değişebilir. Bilme yeteneği (algılama): Her insan gerçeklik içerisindeki bağlantıları algılamaya çalışmaktadır. Bir ağacın neden büyüdüğünü, neden hastalık ve üzüntünün olduğunu, nereden gelindiğini ve kim olunduğunu sorgulamak ile ilgilidir. Eğitimde algı bilginin sağlanmasıyla gelişmektedir. Sonrasında ikincil yetenekler gelişmektedir. Bunlar; nezaket, dürüstlük gibi özelliklerdir. Söz konusu özellikler bilme yeteneği ile oluşabilmektedir. Sevme yeteneği; bireyin duygusal ilişkileri ve sevme kapasitesinin bir ifadesi olarak duygu alanına aittir. Sevme yeteneği bireylerin sabır, temas, güven, umut, birlik gibi birincil yetenekleri ile bağlantılıdır (Peseschkian, 1986, s.105) ve bireyin başarısını ya da başarısızlığını etkilemektedir. Bu yetenekler her insanın doğasında bulunabilmektedir. Söz konusu yetenekler ve özellikler bireylerin ve ailelerin olumsuz yaşam olayları ve krizler karşısında dayanıklılık ya da yılmazlık göstermelerine yardımcı olmaktadır.

Pozitif aile yaklaşımının temelini oluşturan pozitif psikoloji; insanların, grupların ve kurumların gelişmesine veya optimal işleyişine katkıda bulunan koşullar ve süreçler ile ilgili iken (Gable ve Haidt, 2005, s.104) pozitif psikolojinin yapı taşlarından birini teşkil eden psikolojik dayanıklılık, sağlamlık ya da yılmazlık; başa çıkmanın veya problem çözmenin ötesinde pozitif dönüşümü ve büyümeyi içermektedir. Dayanıklılık güçlüklerin ve zorlukların üstesinden gelme kapasitesi, krizlere ve sorunlara meydan okuyabilme becerisi olarak tanımlanabilir.

Psikolojik dayanıklılık, sağlamlık ya da yılmazlığa ilişkin ilk araştırmalar ruh sağlığı sorunları olan ebeveynlerin ya da işlevsiz ailelerde büyüyen bazı çocukların ileri yaşantılarında nasıl daha üretken olabildiklerine ilişkin olarak yapılmıştır. Söz konusu araştırmalar sağlıksız aile yapılarında büyüyen çocukların ihmal ve istismarın yaratabileceği travmatizasyonun üstesinden gelmelerini sağlayan koruyucu faktörlerin anlaşılmasını sağlamıştır (Luthar ve Zigler, 1991; Masten v.d.,1990; Rutter, 1987). Umut duygusu ve kişisel kontrol ile birlikte yüksek öz saygı ve öz yeterlilik başarılı biçimde sorunlarla baş edebilmeyi daha olası kılarken, çaresizlik duygusu bir güçlüğün bir başka güçlüğe yol açma olasılığını arttırmaktadır (Rutter, 1985). Antonovsky (1998) dayanıklı bireylerde üç tür özellik olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; 1-Yaşamdaki olayları kontrol edebileceklerine ilişkin algı, kontrol edebilirlik, 2-Yaşamlarındaki faaliyetlere derinden bağlılık 3-Daha fazla gelişme için gerekli olan değişim beklentisidir (Kobasa v.d., 1982). Werner (1993) ise;

dayanıklılığın temel bileşeninin zorlukların aşılabileceğine ilişkin güven duygusu olduğunu belirtmiştir.

Bireylerin gelişim aşamalarında savunmasızlığı artıran stresli olaylar ile direnci artıran koruyucu faktörler arasında değişen bir denge bulunmaktadır. Koruyucu faktörlerin stres ve dayanıklılık arasındaki ilişkiye aracılık edebileceğine ilişkin olarak bağışıklama modeli, telafi etme modeli ve zorluk modeli olmak üzere 3 tür model önerilmektedir.

Bağışıklama modelinde, koruyucu faktörlerin stres yaratan yaşam olayları karşısında rezerv görevi görebileceği düşünülmektedir. "Bağışıklık" kavramı, dayanıklılık literatüründe, stresli deneyimlerin potansiyel olarak zararlı etkilerine karşı direnci arttıran koruyucu önleyici faktörler ile söz konusu faktörlerin oluşturulmasına yönelik psikososyal müdahaleleri tanımlamak için sıklıkla ifade edilmektedir. Seligman (1995) "bağışıklama" süreci aracılığıyla, olumlu öğrenme deneyimlerinin yaşam boyunca öğrenilmiş çaresizliği önleyebileceğini öne sürmüştür. Telafi etme modelinde; bireylerin kişisel özelliklerinin ve çevresel kaynakların stresörlerin olumsuz etkilerini ortadan kaldırabileceği ifade edilmektedir. Örneğin; yaşlanmayla birlikte ortaya çıkan zihinsel işleyişin bazı yönlerindeki düşüş, yaşam deneyimleri aracılığıyla kazanılan bilgelik ve perspektifteki kazanımlar ile dengelenebilir. Zorluk modelinde ise; stres faktörleri, yeterlilik ve esnekliğin potansiyel geliştiricileri haline gelerek büyümeyi ve gelişmeyi ortaya çıkarabilir. Bir kriz durumu yeni beceriler geliştirilmesi için bireyi zorlayabilir. Werner (1993)'e göre; bu üç mekanizma, çeşitli başa çıkma tarzlarına ve gelişim aşamalarına bağlı olarak, dayanıklılık, yılmazlık ya da esneklik için uyarlanabilir repertuar içinde aynı anda veya art arda işleyebilir. Aile sisteminin oluşan kriz ya da stres durumları ile başa çıkma çabaları aileyi ileride ortaya çıkabilecek krizler ve strese karşı güçlendirebilir.

Aile Dayanıklılığı (Aile Yılmazlığı)

Yaşamları kriz durumlarına doymuş son derece savunmasız ailelerde bile tüm müdahaleleri şekillendiren aile potansiyeli bulunmaktadır. Aile dayanıklılığı, yılmazlığı kavramı ailelerin kriz ve zorluklarla başa çıkabilmelerine vurgu yapmaktadır. Yüksek düzeyde uyum, bağlılık ve karşılıklı desteğe sahip olan, açık ve doğrudan yollarla iletişim kurabilen ailelerin yüksek düzeyde aile dayanıklılığına sahip olabilecekleri söylenebilir. Söz konusu aileler yıkıcı yaşam zorluklarından kurtulabilir ve büyüme deseni sergileyebilirler. Bu bağlamda aile yılmazlığı; ailenin zorlukların üstesinden gelebilmesi için kendisinde var olan güçlü yönlere ve potansiyele odaklanmaktadır. İlişkisel direnç oluşturmada aileler daha güçlü bağlar kurmaktadırlar ve gelecekteki zorlukların üstesinden gelebilmek için daha becerikli hale gelmektedirler. Böylelikle her

müdahalenin önleyici faydaları bulunmaktadır. Ailelerde dayanıklılık ya da yılmazlığın arttırılmasına yönelik uygulamalarda ailelerin hayatın yıkıcı zorluklarına dayanması ve bunlardan etkilenmemesini sağlayan temel etkileşim süreçlerinin belirlenmesi ve bu süreçlerin güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu yaklaşım aileleri sorunları olan sistem olarak görmek yerine, mücadeleci olarak görmekte onarım ve büyüme potansiyellerinin olduğunu varsaymaktadır. Bu yaklaşım, hem bireysel hem de ilişkisel gücün, ani kriz veya uzun süreli güçlüklerle başa çıkmak için ortak çabalar yoluyla oluşturulabileceği düşüncesine dayanmaktadır. Aile dayanıklılığı ya da yılmazlığı ailelerin nasıl işlevsiz, başarısız ve sorunlu olduklarına odaklanmak yerine ailelerin güçlü yönlerine, sorunlar karşısında dirençli olmalarına, sorunların üstesinden gelmelerini sağlayan güçlü yönlere odaklanmaktadır.

Aile dayanıklılığı yaklaşımı, ortaya çıkan sorunlar çözülürken aileyi güçlendirmek için müdahalelere rehberlik eden olumlu ve pragmatik bir çerçeve sağlar. Bu yaklaşım, problem çözmenin ötesine geçerek problemlerin oluşmasını önleyici rol oynar. Sadece aileleri onarmakla kalmaz, aynı zamanda onları gelecekteki zorluklarla başa çıkmaya hazırlar. Mevcut bir soruna özel bir çözüm gelecekteki sorunlarla ilgili olmayabilir, ancak dayanıklılık için süreçler oluşturulurken aileler öngörülemeyen sorunlarla başa çıkma ve krizleri önleme konusunda daha becerikli hale gelir. Böylece ailelerin dayanıklılığını arttırılmasına yönelik, güçlendirmeye dayalı her müdahale aynı zamanda önleyicidir (Walsh, 2006, s.25).

Aile yılmazlığı, dayanıklılık perspektifinden bakıldığında medikal model etrafında yapılan sağlıklı aile tanımlamaları yetersiz kalabilmektedir. Medikal modele göre "sağlık" problemlerin olmaması durumunu ifade etmektedir. Buna göre; sorunların olmadığı aile yapıları da sağlıklı aileler olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bağlam aile sistemi içerisinde yer alan bireylerin herhangi bir sorununun işlevsiz aile yapısından kaynaklanabileceği ve semptom özelliği taşıyabileceğine ilişkin varsayımlara yol açabilir. Söz konusu varsayımlar yaşamın olağan parçası olan ve stres yaratan olaylarla başa çıkmaya çalışan aileleri patolojik hale getirebilir. Aileler sadece mevcut sistemde meydana gelen sorunlardan, semptomlardan rahatsız değildirler. Teşhisin kendilerine önerdiği umutsuzluktan da muzdariptirler. Sonuç olarak insan yeteneklerinin ve sorunlarının tanımı yalnızca tek bir modele dayanmamaktadır. Diğer insanların davranışlarından, düşüncelerinden, teorik yapılardan ve üretilen diğer düşünce modellerinden de etkilenmektedir (Peseschkian, 1986, s.99). Hiçbir aile problemsiz değildir. Her ailenin yaşam seyri boyunca çeşitli şekillerde ve zamanlarda karşılaşabileceği sorunları olabilir. Aile yılmazlığı ve dayanıklılığına göre; ailelerin sağlıklı olup

olmadığını belirleyen en önemli nokta sorunların veya ıstırabın olmaması değil, ailelerin sorunlarla başa çıkma becerileri ve problem çözme yetenekleridir. Ailelere pozitif temelli yaklaşım güçlü yönlere dayalıdır ve geleceği vurgulanırken problemlere ve sorunlara çok daha az odaklanma vardır. Güçlü yönlere odaklanılmasına dayalı güçler perspektifi bireyi ve aileyi gösterdiği semptomlara göre nitelendirirken çevresel faktörleri gözetmeyen ve bu şekilde müracaatçıyı, aileleri kusurlu olarak gören teşhisçi modele alternatif olarak oluşturulmuştur (Şahin,2011, s.2).

Ailelerde dayanıklılığın arttırılması için Rutter (1999) tarafından 4 genel koruyucu mekanizma belirlenmiştir. Bunlar;

1. Risk faktörlerinin azaltılması; tehdit edici durumların önceden tahmin edilmesini ve bunlara hazırlığı, maruz kalmayı veya aşırı yüklenmenin azaltılmasını, yıkıcı inançların değiştirilmesi için bilgi sağlamayı,

2. Sürdürülebilir olma riski taşıyan stres reaksiyonlarının etkisinin azaltılması; uyumsuz başa çıkma stratejilerinin değiştirilmesini,

3. Koruyucu aile süreçlerinin güçlendirilmesi ve güvenlik açıklarının azaltılması; ailenin güçlü yönlerini geliştirmek; başarı için fırsatları ve yetenekleri artırmayı, hem olası hem de öngörülemeyen yeni zorluklar için hazırlanmayı,

4. Problemlerin başarılı bir şekilde üstesinden gelinmesi yoluyla aile etkililiğinin güçlendirilmesini içerir (Rutter, 1999).

Aile Dayanıklılığının arttırılması için yapılması gerekenler;

• Ortak çabalar yoluyla güçlüklerin üstesinden gelinebileceğine ilişkin vurgu

• Saygılı bir dilin kullanımı

• Aile üyelerinde utanç ve suçlamanın azaltılması

• Acı, korku ve zorlukları paylaşmak için güvenli bir alanın sağlanması

•Aile üyeleri arasında iletişim, empati ve desteğin oluşturulması

• Güçlüklerin, kırılganlıkların yanı sıra cesaretin, mücadelenin belirlenmesi

• Zorluklarla başa çıkmak için arkadaş, akraba, topluluk kaynaklarından yararlanılması

• Krizin öğrenme, değişim ve büyüme fırsatı olarak görünmesi

• Odağın problemlerden olasılıklara doğru kaydırılması

• Yeniden canlandırma, geleceğe umutlara ve hayallere vurgu şeklindedir (Walsh, 2006, s.162).

Birçok kısa süreli krize müdahale yaklaşımı, kısa vadeli iyileşme için faydalıdır, ancak ailenin dayanıklılığı güçlendirilmedikçe, gelecekte oluşabilecek krizler karşısında aileler savunmasız kalabilirler. Ailelerde dayanıklılığın arttırılması ile gelecekteki krizlerinin önlemesi için güçlü yönlerin geliştirilmesine yardımcı olunur bu bağlamda tüm terapötik çabalar önleyici olabilir. Dayanıklılığın arttırılmasına yönelik uygulamalar paylaşılan umutları ortaya çıkarırken, yeni ve yenilenmiş yetkinlik alanları geliştirirken ve karşılıklı destek oluştururken ailenin güçlendirilmesini teşvik eder. Ailelerin yalnızca mevcut sorunları çözmelerine değil, aynı zamanda gelecekteki zorlukları daha etkili bir şekilde aşmaları için daha proaktif olmalarına da olanak sağlanır. Dolayısıyla dayanıklılık yaklaşımı temelinde her müdahale aynı zamanda önleyicidir (Walsh, 2006, s.173). Pozitif psikoloji ekseninde dayanıklılık yaklaşımı ile ailelere yönelik empatik dinleme, gerçek ilgi ve saygılı bir merak, aile üyelerinin hikayelerini anlatmalarını ve rahatsız edici durumlar hakkında yeni bakış açıları kazanmalarını sağlayabilir

Aile dayanıklılığı (aile yılmazlığı) işlevsel bir birim olarak ailedeki başa çıkma ve uyum süreçlerini ifade etmektedir. Sistem perspektifi, aile süreçlerinin nasıl strese aracılık ettiğini anlamamızı sağlamaktadır. Bir ailenin yıkıcı bir deneyimle nasıl yüzleştiği ve yönettiği, stresi nasıl önlediği, etkili bir şekilde yeniden düzenlediği ve yaşamda nasıl ilerlediği aile dayanıklılığı ya da yılmazlığı ile ilişkilidir (Burnham, 2003, s.15). Başa çıkma ve adaptasyon, bir dizi sabit özellikten ziyade, zaman içinde değişebilen birden çok süreci içermektedir. Beklenmedik durumlarda, bir durum şiddetli veya kalıcı olduğunda veya birden fazla stresör kümülatif etkiler oluşturduğunda işlevselliği olumsuz etkileme olasılığı yüksektir (Boss, 2001).

Pozitif Aile Yaklaşımına Dayalı Sosyal Hizmet Uygulaması

Pozitif aile yaklaşımı sistem teorisini ve pozitif psikolojiyi birleştirerek aile sistemi içerisindeki her bir üyenin büyümesini arttırmak için ailenin güçlü yönlerini esas almaktadır.

Bir aile sistemi tarihsel olarak geniş aile, çekirdek aile olarak kabul edilebilecek ya da yakın bir şekilde birlikte yaşayan akraba olmayan kişileri içerebilir. Aile sisteminin işlevi birçok açıdan incelenebilir ancak en önemlisi ailenin sosyal normlar ile bireyin gelişimi arasında aracılık rolüne ilişkindir. Toplumdaki değişen koşulların aile için sonuçları vardır ve üstesinden gelinmesi gereken yeni görevler üretir ve sistemlerin belirli sınırları bulunmaktadır (Minuchin, 1974). Bir

sınır kimin belirli bir sistemde/alt sistemde olduğunu ve kimin dışarıda olduğunu belirlemektedir. Bir aile ya da kişi olarak tanımlanabilecek bir varlığın olması için bazı sınırların olması gerekir. En uyarlanabilir sınır geçirgenliği miktarını tahmin etmek karmaşıktır. Aile sistemi içerisindeki sınırlar oldukça geçirgendir ya da sınırlar son derecede katı olabilir. Söz konusu geçirgenlik bilgi, şefkat ve denetimin ebeveynler ve çocuklar arasında kolayca aktığını göstermektedir. Sınırların katı olması söz konusu olduğunda ise; ebeveynler birbirlerinden ya da çocuklarından sır saklayabilirler. Ebeveynler çocuklara mesafeli olabilir. Söz konusu durumlar bağlantısız ya da katı sınırı temsil etmektedir. Bu sınırlar, aile sisteminin stres karşısında dayanıklılığını etkiler. Örneğin, bir kriz sırasında bu sınırlar çok açık veya çok kapalı olabilir. Aile üyeleri olumsuz duygular yaşayabilir çünkü diğer aile üyeleri çok müdahaleci veya çok uzak görünürler, bu da terk edilme, maruz kalma veya kontrol edilme deneyimiyle sonuçlanabilir (Conoley ve Conoley, 2009, s.4). Aile içerisindeki ya da aileler arasındaki sistemler birbirini etkilemektedir. Sistem teorisi sistemlerin açık hedeflerinin olduğunu ve hedeflere ulaşılmasını sağlayabilecek birçok yol olduğunu vurgulamaktadır (von Bertalanffy, 1976) ve sistem yaklaşımına göre aile sisteminde özyinelemeli etkileşim söz konusudur. Hedeflere ulaşılması için birçok yolun bulunması büyük ölçüde esneklik ve iyimserlik sağlar. Bir sistem üyesine yardım edebilir ya da zarar verebilir. Benzer şekilde bir üye de sistemin işlevselliğini korumasına yardım edebilir ya da bütün sistemin fonksiyonelliğini yitirmesine neden olabilir ve etkileşim sürekli biçimde gerçekleşmektedir (Conoley ve Conoley, 2009, s.2). Aile insanın izole olmadığı sosyal bağlar içerisinde varlığını şekillendirdiğine ilişkin görüşü desteklemektedir. Bu bağlamda aileler ile ilgili teori ve yaklaşımların birey ve çevre etkileşimini odak alan ekolojik yaklaşım ile bağlantısı bulunmaktadır. Sistem yaklaşımı ile yakından ilişkili olan ekolojik yaklaşım; bireyleri desteklemek için sağlıklı fiziksel, sosyal, duygusal ve bilişsel ortamlar geliştirmenin önemini açıklamaktadır. Ekolojik perspektif ayrıca travma ve yoksunluğun insan gelişimi üzerindeki uzun süreli etkilerine ilişkin açıklamalar sağlamaktadır (Burnham, 2003, s.5). Ekolojik bir perspektif, yaşam boyunca risk ve dayanıklılığın birçok etki alanını odaklanmaktadır. Aile, akran grubu, okul veya iş ortamları ve daha büyük sosyal sistemler, sosyal yeterlilik için iç içe geçmiş bağlamlar olarak görülebilir (Bronfenbrenner, 1979). Rutter (1987) dayanıklılığı ve koruyucu mekanizmaları anlamak ve geliştirmek için, ailelerdeki olaylar ile sosyo-ekonomik, politik ortamlar arasındaki etkileşimin dikkate alınmasının gerekli olduğunu belirtmektedir.

Ailelere yönelik sosyal hizmet uygulamaları bir bütün olarak aile sistemine odaklanmasıyla birey odaklı sosyal hizmet uygulamalarından

farklıdır. Tek başına bireyden ziyade daha geniş olan aile sistemine müdahale ederek değişimi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Genel olarak aile sisteminin mevcut durumunu anlamaya ve müdahalede bulunmaya vurgu yapılmaktadır. Ailelere yönelik sosyal hizmet uygulama alanında, başarılı müdahalelerin temelinde ailenin kaynaklarına erişim yer almaktadır (Karpel, 1986).

Pozitif aile yaklaşımı etrafında örülen uygulamalarda aile sisteminde yer alan bireyler kendilerinde yer alan kaynakların farkına varabilmektedirler. Böylelikle aileler ileride karşılaşabilecekleri güçlüklerle başa çıkabilirler. Pozitif aile yaklaşımı sistem içerisindeki kaynaklara, sistemin içerisindeki olumlu özelliklere odaklanmaktadır. Pozitif "olumlu" terimi olgusal ve verili olanı ifade etmektedir. Olgusal ve verili olanlar sadece çatışmalar ve bozukluklar değil, aynı zamanda insanın doğasında bulunan yeteneklerdir. Pozitif yaklaşım sorunların görmezden gelinmesini değil, eleştirel ve yetenekler arasında ayrım yapılmasını önermektedir. Bu süreç yoluyla kararlı, daha az çelişkili davranışsal bileşenler semptomlardan ayrılabilmektedir. Bu süreç bireyi ve çevresini var olan sorunlarla daha etkili başa çıkmaya hazırlamaktadır. Pozitif aile yaklaşımı temelli uygulamalar güçlü yönlere odaklanmayı, görüşmelerde olumlu duyguların yaratılmasını, hedeflerin belirlenmesini, hedeflere ulaşmak için terapötik ittifakın güçlendirilmesini içerir (Conoley v.d., 2015). Pozitif aile yaklaşımı çok kültürlülüğe de katkı sunmaktadır. Bu bağlamda aynı zamanda damgalamayı da önlemektedir. Çok sayıda çalışmanın işaret ettiği gibi, ruh sağlığı sorunlarına yönelik olumsuz tutumlar ve önyargılar, birçok kişi için erişimin önünde yaygın bir engel ve tedavi sırasında engelleyici bir mekanizma oluşturmaktadır. Aynı durum aile sistemi içinde geçerlidir.

Bu yaklaşımda sosyal hizmet uzmanı aileye yardımcı olabilmek için soruna ve problemli davranışlara odaklanmak yerine ailenin güçlü yönlerine odaklanmaktadır. Güçler perspektifi sosyal hizmet uzmanlarının sorunu ya da patolojiyi merkeze konumlandırmaları yerine güçlere, kaynaklara, becerilere, başarılara odaklanan bir müdahale yöntemidir (Kondrat,2015, s.49).

Güçlere yapılan vurgu ile güç temelli yaklaşım birey, aile, grup ve topluluklarla sosyal hizmet uygulamalarında uzun yıllardır önemli bir yer tutmaktadır. Bireylerle sosyal hizmet uygulamaları için güçlerin var olduğu olası alanlar şu şekilde belirtilmektedir: Bilinenler ve öğrenilenler, nitelikler, erdemler, başa çıkma becerileri, yetenekler, kültürel ve bireysel hikayeler, destek ağı, topluluk, motivasyon, geçmiş yaşantıdaki başarılar, merak, esneklik, sorunların çözümlenmesine yönelik geçmişteki girişimler, ümit, kararlılık (Kondrat,2015, s.51) v.b. olarak sıralanabilir.

Ailelerle güçler perspektifine dayalı sosyal hizmet uygulamalarının temel unsurlarını;

1) Ailenin ihtiyaçlarını giderebilmek ve amaçlara ulaşabilmek için ailenin güçlü yönlerine ve motivasyonuna odaklanmak,

2) Güçleri tanıma ve farkındalık kazanma sürecinde aile ile iş birliği içerisinde çalışmak ve sürece ailenin katılımını arttırmak,

3) Ailede var olan iç güçleri yansıtarak yüksek beklentilere rehberlik etmek oluşturmaktadır (Şahin, 2011, s.6). Bu bağlamda güçler perspektifi ailelere yönelik pozitif aile yaklaşımı ve pozitif psikoloji ile uyumludur. Ailenin güçlü yönlerine odaklanılması ve geleceğe olan vurgu ile başarılan her bir yeni hedef sadece mevcut problemin hafifletilmesini sağlamaz, aynı zamanda yüksek ölçüde başarılması gereken bir hedefe sunabileceği katkı olarak değerlendirilir. Güçlü yönler: yaratıcılık, mizah gibi yetenekler; (b) sağlık ve ilişkiler konusunda başarılar; (c) sevgi, umut gibi duygular d) nezaket, cesaret ve dürüstlük gibi erdemlerdir (Conoley v.d., 2015, s.709).

Pozitif aile yaklaşımı etrafında ailelere yönelik sosyal hizmet uygulamalarında aile üyeleri arasında iş birliği teşvik edilir, yeni ve yenilenmiş yeterlilik, karşılıklı destek ve sorunların üstesinden gelebileceklerine dair ortak güvenin inşa edilmesine olanak tanınır. İlk görüşmede aile üyelerinin kaygısının azaltılması ve iş birliği sürecinin başlatılabilmesi için aileye süreç hakkında bilgi verilmesi önemli görülmektedir. Alan yazında ailelerin güçlü yanları ile ilgili çerçevelerin olumlu iş birliğinin oluşturulmasına oldukça katkı sağlayabileceği belirtilmektedir (Lebow, 2019, s.118). İş birliği aile sistemi içerisindeki her bir bireyin sosyal hizmet uzmanı ile arasında olan iş birliği ve aile içi iş birliği olmak üzere 2 türlüdür. Aile içi iş birliği aile sistemi içindeki her bireyin diğer aile üyeleri ve profesyonel arasındaki iş birliğini nasıl yorumladığını içermektedir ve iş birliği amaçlar, görevler ve bağlar olmak üzere 3 tür unsuru bulunmaktadır (Lebow, 2019, s.117). Bu yaklaşım, güçlendirici bir aile ikliminin oluşmasını sağlamaktadır. Üyeler, birlikte çalışarak krizlerin ve zorlukların üstesinden gelme becerisi kazanır, büyük ölçüde ortak çabaları ve kaynakları sayesinde başarıyı tecrübe ederler. Paylaşılan başarı deneyimleri, bir ailenin gururunu ve yeterlilik duygusunu güçlendirerek, sonraki yaşam stresörleri ile daha etkili başa çıkmayı mümkün kılar. Müdahaleye rehberlik eden güç odaklı kavramsal araçlardır. Semptomlar geçmiş, devam eden ve tehdit altındaki kriz olayları, anlamları ve ailenin başa çıkma becerileri bağlamında değerlendirilir. Terapötik çabalar her ailenin kendine özgü zorluklarına uyum sağlar ve aile kaynakları bunları karşılamak için seferber edilir. Ailelere pozitif yönlü yaklaşım "sorun yok" veya statükonun sürdürülmesi hedefinin ötesine odaklanır. Bu yaklaşımda aileler, her bireyin sevgi, sosyallik,

affetme, kişiler arası iletişim becerisi vb. kapasitesini kolaylaştırmakla görevlidir. Bir sistem olarak ailenin işlevselliklerini nasıl daha iyi yerine getirebileceğini bilmelerine yardımcı olmak amaçlanmaktadır. Pozitif aile yaklaşımı hedefe odaklanmayı, olumlu duyguların ortaya çıkarılmasına yardımcı olmayı, değişim stratejilerinde ısrar etmeyi, değişimi sürdürmeyi, güçlü yönleri vurgulamayı ve insanların karşı karşıya kalabilecekleri ikilemlerini aşabilmeleri için en iyi strateji olarak insanların olumlu yönlerini görmelerine yardımcı olmayı içermektedir (Walsh,2006 s.11).

Ailede amaçlara ulaşılması için iyimserliğin ve gerçekçi beklentilerin oluşturulması önemli görülmektedir. Bu sayede ailedeki bireylerde umut harekete geçirilebilir. Eğer beklentiler gerçekçi değilse ailelerle gerçekleştirilen uygulamalar nadiren başarılı olmaktadır (Lebow, 2019, s.122). Bu bağlamda gerçekleştirilebilir hedeflerin belirlenmesinde sosyal hizmet uzmanı aileyle birlikte hareket ederek gerçekçi olmayan hedefleri oluşturmamaya çalışmalıdır. Sosyal hizmet uzmanı ailenin endişelerini paylaşmasına izin verir ve ilgiyle dinler, ancak ailenin geçirdiği iyi zamanlar, yetenekler ve hedefler hakkındaki açıklamalarına yanıt verir. Profesyonelin soruları ve tepkileri aileyle ilgili inançlarını açıkça ifade etmektedir.

Pozitif aile yaklaşımı çerçevesinde aile içerisindeki her bir bireye ailenin gelişiminde bir fark yaratma etkisine sahip oldukları tekrar ve tekrar hatırlatılır. Sunulacak teknikler ailenin değerlerini ve hedeflerini açıklığa kavuşturmanın yanı sıra onların güçlü yönlerini inşa etmeyi amaçlamaktadır. Aile üyelerinden aile sisteminin nasıl şekillenmesini istediklerini konusunda hayallerinden ve umutlarından bahsetmeleri istenmektedir. Her bireye bu bakış açısını sunması için yardım edilir.

Ailedeki her bir üye hedeflerine doğru ilerlediğinde sosyal hizmet uygulamasını gerektiren sorunlar hafifler. Pozitif aile yaklaşımının amacı bireylerin durdurulmasını istedikleri sorunlu durum yerine olmasını istedikleri durumun oluşturulmasıdır. Değişim kendi kendine sürdürülür çünkü ailenin amacı problemlerin ortadan kaldırılmasının çok ötesindedir. Ailenin sorunları azaldığında değişim tamamlanmış olmaz. Değişim edinilen becerilere ve bunlarla ilişkili olumlu duygulara odaklanarak sürekli olarak yeni hedefler doğrultusunda oluşturulan bir süreç olarak kabul edilebilir. Pozitif aile yaklaşımı etrafında şekillenen ailelerle sosyal hizmet uygulaması ailedeki tüm bireylerin kendilerini daha mutlu hissetmeleri ile sonlandırılmaktadır (Burnham, 2003, s.26).

İlk görüşmeden sonlandırma aşamasına kadar Carl Rogers'ın kişi merkezli yaklaşımı koşulsuz olumlu saygı ve empati; açık, güvene dayalı, terapötik ilişkiler veya ittifaklar yaratmada altın standardı sağlar. Şartsız olumlu saygı, müracaatçının deneyiminin her yönünün müracaatçının bir

parçası olarak kabul edilmesini içerir ve hiçbir şekilde kabul koşulu yoktur, "Seni sadece öyle ve böyleysen beğenirim" duygusu yoktur'' (Rogers, 1957, s.97). Paylaşılan empati ailenin işleyişini kolaylaştırmaktadır. Bir ailenin ortak empatiye ulaşmalarının sağlanması için uygulayıcı empati becerilerini uygulamaya aktarabilmelidir. Uygulayıcının tarafsız duruşu pozitif aile yaklaşımında önemli görülmektedir. Tarafsızlık bir aileyle terapötik ilişkilere bakmanın temel duruşunu ve yolunu tanımlamaktadır (Boscolo v.d., 1987). Tarafsızlık uygulayıcının her bir kişinin bakış açısıyla ilgilendiğini, üyeler arasında paylaşılan hikayelerin sinerjisinden yeni perspektifler geliştirmeyi ifade eder. Tarafsızlık, uygulayıcının sistemin nasıl işlediğine dair tek bir bakış açısına bağlanmaktan kaçınmasına yardımcı olur (Cecchin, 1987). Tarafsızlık aile üyelerinin katılımlarının dengelenmesidir. Ailede her bir kişiyle görüşmenin zamanlaması ve üyeleri dahil etme önemlidir. Dahil etmede bir kişiye odaklanırken bile, diğer aile üyeleri döngüsel sorularla görüşmelere dahil edilebilir. Göz teması kurma, konuşmacıya doğru eğilme, takip soruları sorma gibi çok yaygın tedavi stratejileri ile konuşmacının yorumlarının bazı yönlerini önceki bilgilerle birleştirmek, dahil etmenin yollarıdır. Bu yaklaşımda ilk önce sorunların neler olabileceği hakkında konuşmaya başlamak yerine çiftleri bir arada tutan düşünceler, duygular ve yaşam pratiklerinin konuşulması önemlidir. Yaklaşımın bu yönü diğer aileler ile sosyal hizmet uygulamalarında yararlanılan bazı yaklaşımlardan (sistemik, yapısal, stratejik) ayrılmaktadır. Ailede uyumun tekrar oluşturulması için uygulayıcı aile sistemi içerisinde yer alan her bir bireyi kısaca tanımalıdır. Olumlu aile sürecinin oluşturulması için aile üyeleri ile terimsel ve karmaşık bir dil kullanmak yerine basit ve anlaşılır bir dil kullanmak, aile üyelerinin bakış açılarıyla ilgili meraklı olmak ve söz konusu bakış açılarının kabul edilmesi ile konuşmanın teşvik edilmesi, ailenin değişimi istediğinin kabul edilmesi ve patolojinin aile sisteminin derinlerinde kökleştiği düşüncesini red etmeyi içeren çözüm odaklı bir dilin kullanılması (Lebow, 2019, s.125) gerekli görülmektedir. Söz konusu yaklaşım doğrultusunda ilerleyen uygulama boyunca profesyonelin ifadeleri derin bir anlayışı iletmek için tasarlanmıştır. Hayal kırıklığına dokunmak ve ardından nasıl onarılabileceğine ilişkin hayallere geçmek, konuşmayı hedeflere doğru yönlendirmek önemlidir.

Pozitif aile yaklaşımı etrafında örülen uygulamalarda aile ile yapılan görüşmelerde aile üyelerinin neyi istedikleri ve neyi istemediklerinin bilinmesi önemlidir. Bu nedenle görüşmeler öncelikle şimdi ve gelecekte neyin istendiği üzerine yoğunlaşır. Geçmiş ise güçlü yönlerin artması için neyi iyi yaptıklarını bulmak dışında uygulamanın odak noktasında yer almaz (Burnham, 2003, s.27). Pozitif aile yaklaşımında profesyonel aile üyelerine iletmek için güç arar. Ailenin güçlü yönlerine odaklanmak,

ailenin enerjisini yüksek, motivasyonunu güçlü tutmak ve umutlarını yükseltmek için çok önemlidir. Sıkıntı içindeki ailelerin güçlü yönlerini belirlemede yardıma ihtiyaçları olabilir. Geçmiş başarılar gücü gösterir. Profesyonel geçmişteki iyi zamanların veya iyi hislerin bildirimine odaklanır. Profesyonel geçmişte yaşanan iyi zamanların geleceğin habercisi olduğu gerçeğini görebilmelidir.

Aile üyeleri tarafından yapılan ilerlemeye gösterilen ilgi, aile içinde var olan güçlü yönlere bağlı olarak değişimin mümkün olduğuna dair terapötik inancı açıkça ifade eder. Süreç içerisinde aile üyeleri, başarılarına katılmaya ve ilerlemeye yönelik birbirlerinin çabalarını nasıl destekleyeceklerini anlamaya başlarlar. Pozitif psikolojideki önemli araştırmalar, başarısızlıklar üzerine düşünmekle ilişkili olumsuz sonuçların aksine, seçici dikkatin güçler ve kaynaklara verilmesinin gücüne işaret etmektedir (Gable v.d., 2004).

Ailelere yönelik pozitif yaklaşım temelli uygulamaların başlıca özelliği güç temelli müdahale tasarımı olmasıdır (Fredrickson, 2001). Böylelikle çelişkili içerikler yerine paylaşımda bulunmayı hazırlayan ortak zemin yaratılabilir. Söz konusu bağlam aile sisteminde yer alan bireylerin sorunlarını çözmenin yeni yollarını arayabilecekleri yeni bir durumun oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Ailelere yönelik pozitif yönlü uygulamalarda olumlu çağrışım yapılarak bu doğrultuda yeniden çerçevelendirme önemli bir tekniktir. Yeniden çerçevelendirme ailelerindeki herhangi bir özelliğe yüklenen olumsuz anlamın daha olumlu bir bakış açısı ile yeniden anlamlandırılması iken olumlu çağrışım ise; ailede var olan değerler ile olumsuz olarak görülen tutumların ve davranışların yeniden çerçevelenmesidir (Lebow, 2019, s.126). Ailelere yönelik uygulamaların büyük bir bölümünde problemli olan bir tutumun ve davranışın yeniden olumlu bir şekilde yeniden düşünülmesi için çaba harcanmaktadır. Burada asıl önemli olan aile sistemi içerisindeki bireylerin aileleri hakkında problem odaklı bakış açısını terk etmelerine yardımcı olur. Aile üyelerinin kendi davranışları ile ilgili olumlu düşüncelerine izin verir ve değişime direnci ise azaltır (Lebow, 2019, s.126).

Pozitif aile yaklaşımı aile üyelerinin hem duygularını hem de farklılaşma yeteneklerini geliştirmelerine destek olabilir. Pozitif aile yaklaşımında farklılaşma yeteneği önemli görülmektedir. Farklılaşma yeteneği bireyin uygun ayrımları yapmasını mümkün kılma işlemidir. Bu yetenek taleplere uygun yollarla cevap verilmesini sağlamaktadır. Pozitif aile yaklaşımında olumlu olan duygulara önem atfedilmektedir. Olumlu duygular hedeflere ulaşılmasında yaratıcı düşünmeye katkı sunmaktadır. Bu bağlamda profesyonel bir aile üyesinin olumlu duygular ifade ettiğini duyduğunda, bunları yansıtmalı ve vurgulamalıdır. Olumlu duygulardan minnettarlık değerli bir şey aldığımız inancıyla ilişkili olumlu bir duygu

olarak tanımlanır. Minnettar duygular çok sayıda iyi sonuca yol açar (McCullough v.d., 2002). Wood v.d. (2007) minnettarlığı tüm erdemlerin ebeveyni olabileceğini belirtirken; Lyubomirsky (2008) minnettarlığı mutluluğa ulaşmak için bir meta-strateji olarak tanımlamaktadır. Minnettarlığın öznel iyi oluş ve sosyal işlevselliğin artışına katkıda bulunabileceği ve depresyonda ise düşüşü sağlayabileceğini gösterir araştırma bulguları alan yazında yer almaktadır (Seligman v.d., 2005; Wood v.d., 2007). Sık sık minnettarlık ifadeleri, çocuklar ve yetişkinler için destekleyici arkadaşlık kalıpları oluşturmada yararlı olan becerileri geliştirir. Aile üyelerinin birbirleri hakkında daha olumlu düşüncelere sahip olmalarını kolaylaştırır (Wood v.d., 2008). Böylelikle ailede ciddi çatışmalar ve rahatsızlıklar önlenebilir. Ailenin yeniden bütünleşme ve kendi kendine yardım etme kapasitesinin arttırılması pozitif aile yaklaşımında önemli bir yer tutmaktadır. Pozitif aile yaklaşımı etrafındaki uygulamalarda mevcut olan durumun alternatifi olabilecek durumların tasarlanmasını ve bu alternatifler konusunda ailede farkındalığın arttırılması gerekmektedir. Bu sayede aile kendi yapısı içerisinde birçok biçim ve olasılığın farkında olabilir. Uygulayıcı tarafından problemler yerine hedeflere odaklanılacağına ilişkin mesajların aile üyelerine verilmesi önemlidir. Uygulayıcının ‘’Sorunlar, ailenizdeki bazı şeylerin iyi gitmeyebileceğini bildirir, ancak sorunlar bize ne istediğinizi değil, sadece ne istemediğinizi söyler.’’ şeklindeki açıklamaların yapılması gereklidir.

Pozitif aile yaklaşımı her bireyin kendisi ve diğer aile üyelerinin başarısı için sorumluluk almayı sağlayacak şekilde yeni bir aile gerçekliğinin inşasını oluşturmak için tasarlanmıştır. Söz konusu yaklaşıma göre aile kültürel bağlamda bireyi şekillendirmekte, aile üyeleri arasında paylaşılan hikayeler aracılığı ile bağ oluşturmaktadır. Söz konusu bağ ailenin büyümesi için aileyi desteklemektedir.

Pozitif aile yaklaşımında sosyal desteğin önemi özellikle vurgulanmaktadır. Aile sistem olarak sosyal desteğin kendiliğinden sağlanabildiği önemli bir sistemdir. Sağlıklı aile yapılarında bireyler sosyal desteği kendilerine doğal biçimde verili olarak bulmaktadırlar. Sosyal destek ile aile üyeleri arasındaki bağlar güçlenmekte ve sorunları aşma kapasitesi büyümektedir. Taylor (2003)’e göre; sosyal destek sevilme, değer görme ve karşılıklı yükümlülük ağının bir parçası olma deneyimidir. Ağ, aile, arkadaşlar, toplum kuruluşları ve hatta evcil hayvanlardan oluşabilir. Destek deneyimi duygusal veya somut yardımla ilgili olabilir. Sosyal destek bireylerin biopsikososyal sağlıklarına olumlu yönde katkı sunmaktadır. Sosyal destek unsuru olan ilişkiler stres seviyesini düşürür ve immünolojik sistemin güçlü çalışmasını sağlamaktadır (Uchino v.d., 1996). Ailelerde yer alan bireylerin birbirlerine karşı sosyal destek unsuru

olarak hareket ettiklerini gösteren tutum ve davranışlar; özenli mesajlar, duyarlı dinleme, iyi ve zor zamanların birlikte geçirilebileceğine ilişkin düşünceye sadık olmak şeklindedir. Aile üyelerinde pozitif aile yaklaşımı çerçevesinde söz konusu tutum ve davranışların arttırılması ailelerin güçlenmesine katkı sunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Pozitif aile yaklaşımına dayanılarak yapılandırılan ailelerle sosyal hizmet uygulamaları ile ailelerin var olan güçlü yönleri ortaya çıkarılarak sorunlara ve krizlere dayanıklılık arttırılabilir. Bu bağlamda yaklaşım ailelerin gelecekte karşılaşabilecekleri sorunlara karşı koruyucu ve önleyici bir işleve sahiptir. Bu yaklaşım çerçevesinde sorunlara odaklanmak yerine ailede var olan kaynaklar ve güçler aranmakta, söz konusu güçler ile ilgili aile üyelerinin farkındalığı arttırılmaya çalışılmaktadır. Pozitif aile yaklaşımında sosyal hizmet uygulamasına gereksinim duyan ailelerin geçmiş değil şimdi ve gelecek önemli görülmektedir. Geçmiş yaşantılar ancak başarılar ve mutlu anlar söz konusu ise güç teşkil eden bir kaynak olarak görülebilmektedir. Pozitif aile yaklaşımında şimdiye ve geleceğe odaklanılması ile amaçlara ve umuda vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşım ile ailelerle birlikte belirlenmiş amaçlara ve hedeflere odaklanılarak ailede umudun ve iyimserliğin oluşturulmasına katkı sunulmakta, aile üyeleri arasında karşılıklı destek oluşturmakta böylelikle aile sistemi güçlendirilebilmektedir. Bu yaklaşım ile aile üyeleri güçlü yönlerini keşfetmektedirler.

Pozitif aile yaklaşımı güçler perspektifi ile iç içe olan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım sosyal hizmet uygulamalarında müracaatçı sistemi ile çalışırken yararlanılan güçlendirme yaklaşımı, güçler perspektifi, çözüm odaklı yaklaşım, ekolojik yaklaşım gibi çeşitli yaklaşımlarla uyumludur. Pozitif aile yaklaşımının ailelere yönelik sosyal hizmet uygulamalarında yararlanılması gerekli olan öncelikli yaklaşımlar arasında ele alınması ve uygulamalara yansıtılması gerekli görülmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

Antonovsky, A.(1998). The sense of coherence: An historical and future perspective. In H. McCubbin, E. Thompson, A. Thompson, J. Fromer (Eds.), *Stress, coping and health in families: Sense of coherence and resiliency* (s. 3-20). Thousand Oaks, CA: Sage

Boss, P. (2001). *Family stress management: A contextual approach* (2. Baskı). Newbury Park, CA: Sage.

Boscolo, L., Cecchin, G., Hoffman, L. ve Penn, P. (1987). *Milan systemic family therapy: Conversations in theory and practice.* New York: Basic Books.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Burnham, J.B. (2003). *Family Therapy.* USA: Routledge.

Cecchin, G. (1987). Hypothesizing, circularity, and neutrality revisited: An invitation to curiosity. *Family Process,* 26(4), 405-413.

Conoley, C. W., Conoley, J.S. (2009). *Positive psychology and family therapy: creative techniques and practical tools for guiding change and enhancing growth.* Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.,

Conoley, C.W., Plumb, E. W., Hawley, K. J., Spaventa-Vancil, K.Z. ve Hernández, R.J. (2015). Integrating Positive Psychology Into Family Therapy. *The Counseling Psychologist,* 43(5), 703-733.

Duyan V. (2014). *Sosyal Hizmet Temelleri Yaklaşımları Müdahale Yöntemleri (*1.Baskı), Ankara: Sosyal Çalışma Yayınları.

Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist,* 56(3),218-226.

Gable, S.L., Haidt, J. (2005). What (and why) is positive psychology? *Review of General Psychology,* 9, 103-110.

Gable, S. L., Reis, H. T., Impett, E. A., & Asher, E. R. (2004). What do you do when things go right? The intrapersonal and interpersonal benefits of sharing good events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 228-245.

Karpel, M. (1986). *Family resources: The hidden partner in family therapy.* New York: Guilford Press.

Kobasa, S., Maddi, S., Kahn, R.(1982). Hardiness and health: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1-11.

Kondrat, D.C. (2015). Güçler (Strengths) Perspektifi. *Sosyal Hizmet Kuram ve Yöntemleri Uygulama için Bir Giriş* içinde (s.49-67) Barbra Teater (Ed.), Karatay Abdullah (Çev. Ed.), Burcu Yakut Çakar (Çev.). Ankara: Nika Yayınevi.

Lebow J.L.(2019). *Çift ve Aile Terapisi Alan ile İlgili Bütüncül Bir Harita*. Muzaffer Şahin (Çev. Ed.),Hanife Uğur(Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Luthar, S. S., Zigler, E. (1991). Vulnerability and competence: A review of research on resilience in childhood. *American Journal of Orthopsychiatry,* 61, 6-22.

Lyubomirsky, S. (2008). *The how of happiness: A scientific approach to getting the life you want.* New York: Penguin.

Masten, A. S., Best, K. M., Garmezy, N. (1990). Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology,* 2, 425-444.

McCullough, M. E., Emmons, R. A., Tsang, J. A. (2002). The grateful disposition: A conceptual and empirical topography. *Journal of Personality and Social Psychology,* 82, 112-127.

Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Nichols, M.P. (2013). *Aile Terapisi Kavramlar ve Yöntemler*. Orhan Gündüz (Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Werner, E. E. (1993). Risk, resilience, and recovery: Perspectives from the Kauai longitudinal study. *Development and Psychopathology*, 5, 503-515.

Peseschkian, N. (1986). *Positive Family Therapy The Family as Therapist.* Verlag:Springer.

Rogers, C.R. (1957). The necessary and sufficient conditions of therapeuitic personality change. *Journal of Consulting Psychology,* 21, 95-103.

Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *British Journal of Psychiatry,* 147, 598-611.

Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *Journal of Family Therapy,* 21(2), 119-144.

Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry,* 57, 316-331.

Seligman, M. E. P. (1990). *Learned optimism.* New York: Random House.

Seligman, M. E. P. (1995). *The optimistic child.* Boston: Houghton-Mifflin.

Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N., Peterson, C. (2005). Positive psychology progress: Empirical validation of interventions. *American Psychologist*, 60(5), 410-421.

Şahin, F. (2011). Aileleri Güçlendirmek: Güçler Perspektifi Temelinden Bir Bakış. *Sosyal Dışlanma ve Aile: Sosyal Hizmet Müdahalelerinde Güçlendirme Yaklaşımı* içinde (s.11-11) Yasemin Özkan (Ed.). Ankara: Maya Akademi.

Taylor, S. E. (2003). *Health psychology.* New York: McGraw-Hill.

Uchino, B. N., Cacioppo, J. T., Kiecold-Glazer, J. K. (1996). The relationship between social support and physiological processes: A review with emphasis on underlying mechanisms and implications for health. *Psychological Bulletin,* 119, 488-531.

von Bertalanffy, L.(1976). *General system theory: Foundations, development, applications*. New York: George Braziller.

Walsh, F. (2006). *Strengthening Family Resilience.* New York: Guilford Publications.

Wood, A. M., Joseph, S., Linley, P.A. (2007). Coping style as a psychological resource of grateful people. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26, 1108-1125.

Wood, A. M., Joseph, S., Maltby, J. (2008). Gratitude uniquely predicts satisfaction with life: Incremental validity above the domains and facets of the five factor model. *Personality and Individual Differences*, 45(1), 49-54.

Bölüm 68

GİRİŞİMCİ KİŞİLİK ÖZELLİĞİ İLE GİRİŞİMCİLİK EĞİLİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

***Eray AYDIN*[1]**

1 Dr.Eray AYDIN, Uzman/ Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, erayaydin25@gmail.com Orcid: 0000-0002-4303-2606

Bu çalışma, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından yayımlanan doktora tezinden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

15.yy. da başlayıp günümüze kadar gelen girişimcilik son yıllarda önemini giderek artırmakta ve ülkelerin öncelik verdiği konular arasında gelmektedir. Ekonomiye sağlamış olduğu katkı, toplumsal refaha olan etkisi ve yaratmış olduğu yeni iş imkanları, araştırmacıların ve yöneticilerin bu konuya olan ilgisini artırmıştır. Son yirmi yıl içerisinde teknoloji alanındaki gelişmeler, girişimcilik alanındaki faaliyetlerin tüm dünyada hızla yayılmasına imkân vermiştir. Bu gelişmelerle girişimcilik, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemli bir politika aracı olmuş ve devletlerin ekonomi programlarında önemli bir yer edinmiştir. Birçok ülke bu alanda cazip yatırım fırsatları yaratmış ve girişimcileri yatırıma yönlendirmek için teşvik paketleri açıklamışlardır.

Dünyada hızlı bir ivme yakalayan girişimcilikle birlikte girişimciler de ön plana çıkmış ve yapmış oldukları inovasyon faaliyetleri ile köklü geçmişe sahip fabrikatörleri, üreticileri dahi ekonomik gelir anlamında geride bırakmışlardır. Bu sebeple girişimcilik için en önemli unsur bireylerdir. Üniversiteler ülkenin geleceği için önemli yere sahip olan gençlerin girişimciliğe yönelik yetkinliklerini ve bu alana olan ilgilerini artırmak ve onlara girişimci cesareti vermek için lokomotif rolü üstlenmektedirler. Genellikle kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları (STK) ve üniversiteler tarafından verilen eğitimler, girişimcilik konusunun tabana yayılımını sağlamış ve farkındalık yaratılmıştır. Nitekim açılan girişimcilik sertifika programı yoğun ilgi görmüş ve düzenli olarak KOSGEB ve diğer sivil toplum kuruluşları tarafından uygulanmıştır. Özellikle son dönemde KOSGEB veya üniversitelerde girişimcilik eğitimi almış olan bireylerin yapmış oldukları başarılı girişimler bu konunun çekiciliğini artırmıştır. Bu yüzden üniversite öğrencileri araştırma konusuna dahil edilmiş ve öğrencilerin girişimci olma eğilimi gösterip göstermedikleri belirli ölçeklerle incelenmiştir.

Girişimcileri toplumu oluşturan diğer bireylerden ayıran bir takım kişilik özelliklerine sahip oldukları birçok araştırmada görülmektedir. Kendine güven, güçlü başarma arzusu, risk alma, liderlik vb. birçok kişilik özelliği başarılı girişimcilerin birçoğunda bulunmaktadır. Bird ve Jelinek (1988) başarılı girişimcilerin çoğunun iç ve dış kontrol odağına sahip olduklarını ifade etmektedirler. Çalışma kapsamında üniversite öğrencilerinin girişimcilerin taşımış olduğu bir takım kişilik özelliğine sahip olmalarının onları girişimci olma arzusuna yönlendirici bir etkiye sahip olup olmadığı araştırılmış ve bu iki değişken arasındaki ilişki incelenmiştir. Özellikle genç girişimci olma potansiyeline sahip öğrencilerin kişilik özelliklerini belirlemek ve girişimci olma eğilimlerini araştırmak kariyer planlamalarına yardımcı olabilecektir.

2.KARAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde girişim, girişimcilik, girişimci kişilik özellikleri ve girişimci olma eğilimi kavramlarına ilişkin tanımlamalar yer almaktadır.

2.1.GİRİŞİM VE GİRİŞİMCİLİK

Girişimcilik çok disiplinli bir konudur. Tek bir disipline bağlı olarak açıklamak oldukça dar kapsamlı bir tanımlama olacaktır. Bu yüzden girişimcilik psikoloji, sosyoloji, ekonomi ve antropoloji gibi birçok bilim dalı ile ilgilidir. Girişimcilik kavramıyla ilgili geçmişten günümüze kadar sayısız tanımlama yapılmıştır ancak girişimcilikle ilgili yayınlanmış birçok eser ve tanım olmasına rağmen konu hakkında uzlaşılan bir tanım bulunmamaktadır (Cunningham & Lischeron, 1991, s. 45).

Geçmiş yıllarda sıklıkla kullanılan "teşebbüs" ve "müteşebbis" kavramları yerine bugün daha çok "girişim" ve "girişimci" kavramlarını kullanmaktayız (Aytaç & İlhan, 2007, s. 102). Girişim (enterprise); bir işi yapmak için harekete geçme, başlama, kalkışma durumunu ifade etmekte, girişimci (entrepreneur) ise; bu eylemi gerçekleştiren, yürüten kişi anlamında kullanılmaktadır. Girişim, bir işi yapmak üzere eyleme geçme, bir işe başlama veya bir sonuca ulaşmak için çaba sarf etmek olarak bilinmektedir. Girişimcilik ise; yaşanılan çevrenin yarattığı fırsatları sezme, planlama ve projelere dönüştürme ve üreterek insan yaşamını kolaylaştırma becerisine sahip olmaktır (Bozkurt Ö., 2006, s. 94).

Girişimcilik, risk ve belirsizlik şartları altında kazanç elde etme amacı ile yenilikçi bir ekonomik örgütlenmenin oluşturulmasıdır. Girişimcilik, bir fırsatı yakalamak ve değerlendirmek için kaynakların bir araya getirilmesiyle oluşan bir değer yaratma sürecidir. Başka bir tanıma göre girişimcilik; büyüme, kar ya da başka bir biçimde olmak üzere ekonomik değişimlerle sonuçlanacak biçimde değer yaratmak düşüncesini birleştiren herhangi bir eylem olarak tanımlanması mümkündür (Altuntaş, 2014, s. 104). Ancak unutulmamalıdır ki her girişim basit bir iş fikriyle başlar (Scarborough, 2012, s. 5), girişimci daha sonra bu fikri sürdürülebilir bir işe dönüştürmek için gerekli finansman arayışına girer.

Girişimci finansal, sosyal ve psikolojik risklerle birlikte para kazanarak kişisel tatmin sağlayan, bu amaçla gerekli zaman ve çabayı sağlayıp değer üreten kişidir (Hisrich, Peters, & Shepherd, 2014). Girişimcinin en temel vasfı risk alması ve sorumluluk üstlenmesidir. Girişimciler değer yaratan ve çevrelerinde dönüşüm sağlayan kişilerdir. Girişimcilerde herkeste olmayan çekirdek yetenekler bulunmaktadır (Ramaswamy & Özcan, 2014). Bu yeteneklerden bazıları; birlikte yaratma, farklı düşünme, deneyim ve tecrübeyi paylaşma, olaylara bütüncül yaklaşma ve güçlü sezgileri sayesinde fırsatları değere dönüştürmeleridir.

Girişimciler toplum için değerli kabul edilen insanlardır. Girişimcilerin doğasında üretmek, değer yaratmak ve insanlara hizmet etmek vardır. Öncelikli amacı para kazanmak olan girişimciler hayal kırıklığına uğrayabilir çünkü toplum nezdinde karşılık bulmayan yeniliklerin başarısız sonuçlanması kuvvetle muhtemeldir. Bu yüzden toplumsal fayda temelli gerçekleşen girişimler insanları hedeflerine daha hızlı ulaştırmaktadır. Dolayısıyla her girişimci aslında toplum refahını bir adım ileriye götürmek için çaba sarf etmelidir.

Toplumda değer yaratmak ve girişimin karşılık bulması için insanların beklentilerini karşılamak gerekir. Bu noktada önemli olan insanları ve kurumları yani paydaşları tanımaktır. Girişimcilerin analiz etmesi gereken önemli nokta paydaşları belirlemek ve onları ne zaman ve nerede kullanacağını planlamaktır. Paydaşlar, işletmelerin varlıklarıyla doğrudan bağlantılı olan kişiler veya gruplar olarak tanımlanır (Uzunoğlu & Öksüz, 2010, s. 168). Müşteriler, hissedarlar, çalışanlar, tedarikçiler ve dağıtıcılar girişimciler için önemli birer paydaştır. Dolayısıyla yatırım veya girişim kararı verirken mutlaka paydaş beklentileri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Girişimci insanlar girişimci olmayan insanlardan farklı düşünürler (Hisrich, Peters, & Shepherd, 2014, s. 7). Dolayısıyla olaylara ve nesnelere bakış açıları da diğer insanlardan farklıdır. Bu yüzden keşfedici yani yenilik yaratma eğilimine sahiptirler. Yenilik yaratma ise belirsiz ortamlarda kararlar almakla mümkündür. Girişimci bireyler genellikle duygusal bakış açısından ziyade rasyonel bakış açısına sahiptirler. Girişimciler risklerin yüksek olduğu piyasalarda, değişim yaratmak için zaman baskısı altında dahi önemli kararlar alabilirler. Ancak bireyler girişim sürecinde bilişsel olarak adapte olmalı ve kapsamlı düşünerek girişimde bulunup bulunmayacağına karar vermelidir.

Girişim ve girişimcilik kavramlarıyla ilgili değerlendirmelerden sonra bu sürecin nasıl işlediğine dair bilgi verelim. Girişimcilik süreci, girişimcinin hangi aşamalardan geçmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sürecin doğru şekilde yönetimi, girişimcinin başarısı ile paralellik göstermektedir. Girişimcilik süreci, temel olarak bir değer yaratma sürecini ve bir kişinin girişimcilik serüveninde hangi aşamalardan geçmesi gerektiğini ifade etmektedir. Girişimcilik tipine, kurulacak girişimin türüne göre detaylarda birtakım farklılıklar olsa da her girişim belirli aşamalardan geçerek ortaya çıkar. Bu aşamalar fırsatların tespiti, iş modeli ve iş planı geliştirme, finansman bulunması, gerçekleştirme ve sürdürülebilirliktir.

Bir değerlendirme yapılırsa, ekonomistler, sosyal politikacılar ve psikologlar tarafından girişimcilikle ilgili tanımlamalar kısmen farklılık göstermektedir. Ekonomistler girişimciyi kar elde etme ve büyüme kavramlarıyla ilişkilendirirken, sosyologlar toplumsal fayda temelli olarak

ele almışlardır. Girişimcilikle ilgili yapılan tanımlama sayısı bu yüzden oldukça fazladır.

2.2 GİRİŞİMCİ KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ

Çalışma kapsamında araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanılan altı farklı girişimci kişilik özelliği ele alınmıştır. Bu kişilik özellikleri, girişimcilik literatüründe farklı çalışmalarda sıkça alıntı yapıldığı için seçilmiştir. Ayrıca, yazarlar bu özelliklerin, bireylerin girişimci davranışlarını temsil edebilecek kapasitede olduğunu belirtmiştir (Gürol & Atsan, 2006, s. 28).

Belirsizliğe karşı tolerans, girişimcilerin belirgin özelliklerinden biridir. Belirsizlikler girişimcilerin hedeflerine ulaşmasında engel olduğu gibi yeni fırsatlar da yaratabilir. Her gün ortaya çıkan ve karar almayı zorunlu kılan belirsiz durumlarda, girişimcilerin inisiyatif alması gerekir çünkü belirsiz koşullarda planlama ve yatırım yapma zorlu bir süreçtir (Narea, 2016, s. 126). Belirsizliğe karşı tolerans göstermek girişimcilerin her koşulda büyük adımlar atacağını göstermemektedir. Ayrıca daha ılımlı ve orta düzeyli riskler alarak ileriye yönelik yatırım planlamak girişimcilere kolaylık sağlayabilir.

Risk alma, girişimcilerin kararlarını eyleme geçirme sürecinde en zorlu adımdır. Risk almaya eğilimli olmak, girişimcileri diğer insanlardan ve yöneticilerden ayırır (Luca, 2017, s. 23). Birçok araştırma girişimcinin en belirgin karakterini risk alma eğilimi olarak belirlemiştir. Risk alma, sonucunun başarısız olma ihtimaline rağmen, bir iş fikrini yürütmeye koymaktadır. Girişimci de bu riskin sonucu üstlenen kişi olarak tanımlanır. Yine de araştırmalar, girişimcilerin genellikle hesaplanabilir nitelikte riskler aldıklarını göstermektedir (Chell, 2008, s. 102).

Girişimci kişilerin bir diğer önemli özelliği başarma arzusudur. Bireylerin girişim yapmak için en önemli motivasyonu, hedeflerine ulaşma ve başarma ihtiyacıdır (Kerr vd., 2018, s. 23). Başarıya duyulan ihtiyaç, bir bireyin sahip olduğu yetenekleri kullanarak zorlu hedeflere ulaşması ve diğer insanlar tarafından değer görme isteğidir. Araştırmalar, girişimcilerin sıfırdan bir şirket kurmasının yüksek başarma hevesine bağlı olduğunu savunmaktadırlar. Çünkü her girişimin uzun bir süreci ve ayrıca başarısız olma ihtimali bulunmaktadır (Narea, 2016, s. 129). Planlama, koordine etme, yürütme ve yönetme gibi kapsamlı bir sistemi ancak güçlü başarma arzusu olan bireyler idare edebilirler. McClelland (1961), girişimci olabilmenin anahtarını, başarma motivasyonu olarak belirlemiştir (Chell, 2008, s. 89). Başarı aslında öğrenilmiş bir kişilik özelliğidir (Luca, 2017, s. 23). Benzer şekilde birçok araştırma başarma ihtiyacı ile girişimcilik arasında güçlü bir bağ kurmaktadır.

Kontrol odağı, bir insanın yaşamı üzerindeki kontrol derecesidir (Karabulut, 2016, s. 13). Kontrol odağı insanlarda iç ve dış kontrol odağı olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. İç kontrol odağı, bir kişinin kararlarının yaşamını kontrol edebileceğine inandığını gösterirken, dış kontrol odağı, bir insanın yaşamının kader, şans ve dış unsurlardan veya başka insanlar gibi dış etkenlerden etkilendiğini gösterir. İç kontrol odağına sahip kişilerin kariyer yollarını belirleyebilmeleri, girişimci olma niyetlerini değerlendirmeleri ve girişim yapmaları beklenmektedir.

İç kontrol odağı psikolojide, bireyin kendi davranışları ve sonuçları üzerinde söz sahibi olduğunu gösteren bir kişilik yönelimidir (Tomak, 2015, s. 32). İç kontrol odağı, başarı veya başarısız durumların dış çevre faktörlerinden ziyade (şans, kader, çevresel faktörler) kişinin kendi yetenek ve çabaları sonucunda ortaya çıkma durumudur. Birey eğer davranışlarının sonuçlarının kendi kontrolünde olduğuna inanıyorsa iç kontrol odağına, kendi dışındaki faktörlerden kaynaklandığına inanıyorsa dış kontrol odağına sahiptir.

Kontrol odağı kavramı, Rotter (1960) tarafından yayımlan "Sosyal Öğrenme Teorisi" den ortaya çıkmıştır. (Chell, 2008, s. 98). İç kontrol odağı kavramı, kişinin farklı durumlar karşısında edindiği tecrübe ve yaşadığı sosyal çevreye göre farklılık göstermektedir.

Yenilikçilik ve girişimcilik kavramları benzer dinamikler üzerine inşa edilmiştir. Girişimcilikte yenilikçi olmak düşünsel bakımdan yenilikçi ve sentezci olmayı gerektirir. Yenilikçi ve güçlü vizyona sahip bireyler pratik zekaya sahip girişimcilerdir (Tutar & Fırat, 2014, s. 25). Örgütsel başarı için inisiyatif alır ve değişim yaratır. Girişimcilerin ayırt edici özelliği öngörülerinin yüksek olmasıdır. Girişimciler karşılaşılan sorunlara karşı yenilikçi ve alışılmış dışında çözümler üretme yeteneğine sahiptirler. Bu noktada inovasyon yatan kişiler aslında girişimcidirler. Yeni ürün, hizmet ve iş süreçleri ortaya çıkararak fırsatları değere dönüştürerek ekonomide katma değer yaratırlar (Erdoğan, 2012, s. 44).

Yenilik, toplum nezdinde ekonomik ve sosyal fayda yaratan bir değerdir. Girişimciler yapmış oldukları faaliyetler ile radikal değişiklikler gerçekleştirirler. Bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, verinin daha hızlı ve kolay yayılması, ekonomideki değişimler ve tüketici davranışları girişimcileri yenilik yapmaya zorlamaktadır.

Özyeterlilik, bir kişinin hedeflerini gerçekleştirmek için gerekli motivasyona sahip olması, beklentileri karşılamak için çaba sarf etmesi ve üstesinden gelmesi olarak tanımlanır (Cassar ve Friedman, 2009). Girişimciler, kişisel yargı ve yeteneklerine güvendiklerinde dolayı baskı altında veya belirsiz durumlarda karar alma yeteneğine sahiptirler. Özgüven kişinin mevcut yeteneklerinin farkında olması ve hedeflerine

ulaşacağına inanmasıdır. Chen vd. (1998) girişimcilerin kendine güven duyması ve bazı yetkinliklere sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu kilit özellikler, pazarlama, inovasyon, yönetim, risk alma ve finansal denetimdir. Yeni bir iş kurmayı düşünen veya girişimde bulunanların bu özellikleri veya yetenekleri taşıması gerekir. Öz yeterlilik düzeyleri yüksek bireylerin girişimci olma ihtimalleri daha yüksektir (Chell, 2008, s. 135).

Birçok araştırmacı, belirsizlik ortamında ve rekabet düzeyinin yüksek olduğu piyasalarda, yeni ürünler sunmak veya pazara giriş yapmak için girişimcilerin güçlü bir vizyona, kişisel öz-yeterlik duygusuna ve inovasyona meraklı olmaları gerektiğini savunmuştur (Kerr vd., 2018).

Girişimci kişiliğe sahip kişiler; fark yaratma eğiliminde oldukları için yaratıcı, zorlukları aşabileceklerine inandıkları için özgüveni yüksek, fırsatları yakalayabilme eğiliminde oldukları için yenilikçi ve kendilerine hakim oldukları için iç kontrol odağına sahip bireylerdir.

2.3. GİRİŞİMCİ OLMA EĞİLİMİ

Girişimcilik eğilimi kısaca kişinin iş yeri kurma noktasındaki niyetidir. Dünya Girişim Platformu (GEM) tarafından yapılan tanıma göre girişimcilik niyeti, kısa süre içerisinde (1-3 yıl) bir iş kurma niyetinde olan 18 ile 64 yaş aralığındaki nüfusun yüzdesel olarak ifadesidir (Herrington, Kew, & Mwanga, 2017). Girişimci adayı bireyler, bir girişim başlatmak için gerekli bilgiye, niteliklere ve tecrübeye sahip olduklarına inanarak fırsatları değerlendirme eğilimindedirler. Ancak, yalnızca bu niteliklere sahip olmak girişim için yeterli değildir. Niyeti amaca dönüştürmek için hedefler belirlemek ve bu hedeflere ulaşmak için üstün çaba gerekir. Kişiler, girişim niyetlerini icraata dönüştürmeye başladıklarında, karşılarına fırsatlar çıkabileceği gibi bu niyetlerinden vazgeçmelerine yol açabilecek birtakım riskler veya unsurlar da ortaya çıkabilecektir.

Girişimci olma niyetini veya girişimde bulunma eğilimini etkileyen başlıca unsurlar iç ve dış faktörler olarak ele alınmaktadır. Bazı araştırmalarda bu tanım, kişisel faktörler ve çevresel faktörler olarak da ele alınmıştır. Bireylerin girişimcilik niyetlerini, kişilik özellikleri önemli ölçüde etkilemektedir.

Bu faktörler; başarma arzusu, riske karşı tolerans veya motivasyon olduğu gibi, aile, sosyal statü ve de gelir olabilir. Çevresel faktörler ise kişinin müdahalesi dışında gelişen ve tahmin edilmesi zor olan ve herkesi etkileyen unsurlardır. Başlıca çevresel faktörler, ekonomi, enflasyon, ulusal veya küresel krizler olarak sıralanabilir.

Başarma arzusu, bireyin sahip olduğu beceri ve yetenekleri kullanarak hedeflerine ulaşma isteği olarak tanımlanır (Westhead & Wright, 2013, s. 79). Güçlü başarma arzusu bireyler ve özellikle girişimciler için önemli bir

motivasyon kaynağıdır. Riske karşı tolerans, girişimcilerin veya firmaların katlanabileceği risk derecesi veya isteğini belirtmektedir. Motivasyon ise bireyin girişim fikrini eyleme dönüştürme noktasında harekete geçme isteği olarak tanımlanır. GEM (2018) tarafından yayımlanan raporda girişimcilik eğilimi dünya ortalaması 23,68 iken, Türkiye'de bu oran %30 olarak görülmektedir. Bu da Türk vatandaşlarının girişimciliğe olan ilgilerinin dünya ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir.

Denanyoh, Adjei & Nyemekye (2016) tarafından Gana'lı öğrencilere yönelik yapılan araştırmada, girişimcilik eğilimini etkileyen faktörleri; eğitim, aile ve yapısal/çevresel faktörler olmak üzere üç farklı boyutla ele almışlardır (Denanyoh, Adjei, & Nyemekye, 2015, s. 38). Girişim destek modeli olarak adlandırdıkları çalışma aşağıda yer almaktadır. Girişimcilik eğilimi, kişinin girişimcilik yapmaya yönelmesi ve bunun için kendisine güven duymasıdır (Büyükyılmaz, Karakaya, & Yıldıran, 2015). Büyükyılmaz vd., (2015) yaptıkları çalışmada girişimcilik eğilimini düşünce, proje ve yatırım boyutu olmak üzere üç boyutlu olarak ele almışlardır. Dolayısıyla bir girişimin gerçekleşmesi için ilk olarak bir iş fikrinin zihinde oluşması gerekir. Sonraki süreçte uygulama için gerekli finansman ve diğer üretim kaynaklarının planlaması yapılıp yatırım boyutuna geçilebilir.

Kurumlar veya işletmeler açısından girişimcilik eğilimi, yönetim kadrosu tarafından uzun vadede olumlu sonuçlar getirebilecek riskleri üstlenebilme, inovasyon yapabilme ve proaktif davranışlar sergileyebilme yatkınlığını göstermektedir (Büyükyılmaz vd., 2015). Bu nedenle girişimcilik eğilimi yenilikçilik, proaktiflik ve risk alma konusunda üst yönetimin stratejileri ile yakından ilişkilidir.

3. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Araştırma metodolojisi kapsamında aşağıda araştırmanın amacı ve önemi, araştırma modeli, evren ve örneklem ile araştırmanın sınırlılıklarına yer verilmiştir

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı, üniversitelerde girişimcilik eğitimi alan öğrencilerin girişimci kişilik özellikleri ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişki olup olmadığına yönelik analiz gerçekleştirmektir. Bu amaçla iş hayatına yönelik eğitim verilen ve Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan üniversitelerin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde eğitim gören öğrenciler araştırma kapsamında inceleme konusu yapılmıştır. Farklı demografik özelliğe sahip öğrencilerin, bu iki değişken kapsamında farklılaştırma gösterip göstermediği de araştırma kapsamında incelenmiştir.

Girişimcilik dersi alan öğrencilerin, bilgi ve becerilerinin artırılması, iş fikri geliştirme ve yeni bir girişim yaratma motivasyonu kazandırılması ve ayrıca yeteneklerinin değere dönüştürülmesi noktasında öğrencilere yönelik uygulamalar geliştirilebilir. Öğrencilerin girişimci kişilik özelliklerini belirlemek üzere üniversite eğitimleri sırasında anketler uygulanıp, girişimci kişiliğe sahip öğrencilerin bu alana yönelik çalışmalara ağırlık vermesi sağlanabilir.

ARAŞTIRMA MODELİ

Araştırmada, girişimcilik dersi alan öğrencilerin kişilik özellikleri ile girişimcilik eğilimi arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma kapsamında altı farklı girişimci kişilik özelliğinin girişimcilik eğilimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Aşağıdaki şekilde araştırma modeli görülmektedir.

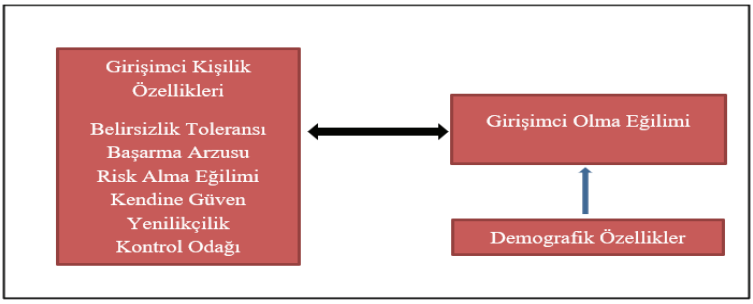

Şekil 3.1: Araştırma Modeli

ARAŞTIRMANIN EVREN VE ÖRNEKLEMİ

Araştırma Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan üniversitelerin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde öğrenim gören öğrenciler ile yürütülmüştür. Karabük Üniversitesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sinop Üniversitesi, Bartın Üniversitesi ve Kastamonu üniversitelerinde 2018/2019 bahar döneminde öğrenim gören ve girişimcilik dersi almış olan öğrencilerden anket yöntemi ile veriler toplanmıştır.

Basit tesadüfi örnekleme modeli uygulanmış ve toplamda 600 anket öğrencilere dağıtılmış ve 506 anket yanıtlanmıştır. Çalışma kapsamında yapılan güvenilirlik ve geçerlilik analizi sonucunda 58 yanıt kapsam dışı bırakılmış ve 448 yanıt değerlendirmeye alınmıştır. Cohen (2007) tarafından yapılan analize göre, araştırma evreni için bu örneklemin yeterli olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tablo araştırma evrenini ve örneklem büyüklüğünü göstermektedir. Karabük, Kastamonu, Sinop, Bartın ve Bülent Ecevit Üniversitelerinin öğrenci işlerinden alınan verilere göre İşletme Fakültesi veya İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde toplamda 985 öğrenci 2018-2019 bahar döneminde girişimcilik dersini almaktadır.

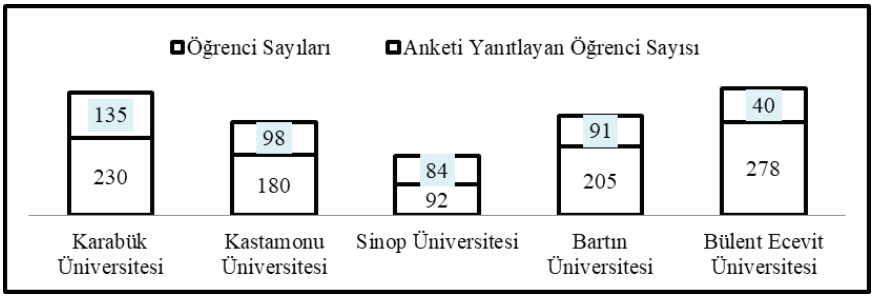

Şekil 3.2: *Araştırma Evreni*

Kaynak: *Araştırma evreni, Öğrenci İşleri Başkanlıklarından alınan bilgiler doğrultusunda, üniversitelerin bahar döneminde girişimcilik dersi alan İİBF öğrencilerinin sayılarına istinaden oluşturulmuştur.*

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE SINIRLILIKLAR

Araştırma sürecinde toplamda 506 kişiye ölçekler uygulanmış ve toplanan veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Veri analizi işlemi ise öncelikle kayıp veri analizi ile başlamış ve bu bağlamda %2'ye kadar olan tolere edilebilir nitelikteki boşluklar aritmetik ortalamalar ile doldurulmuştur. Buna karşın 14 kişiye ait verilerin ciddi boşluk içerdiği belirlendiği ve analiz sonucunu etkileyebileceği değerlendirildiği için veri setinden çıkarılmasına karar verilmiştir. Devamında ise Z puanları ve skewness-kurtosis değerleri hesaplanarak uç değer analizleri yapılmıştır. Uç değer analizleri veri setinde normalliği etkilemesi muhtemel aykırı verilerin ayıklanması işlemidir. Bu bağlamda Z puanları toplamda 32 kişiye ait verinin ve skewness-kurtosis değerleri ile ise 12 kişiye ait verinin ayıklanmasına karar verilmiştir. Uç değerler genel olarak veri toplama aşamasında karşılaşılan isteksiz veya gönülsüz yanıtlayıcılardan veya örneklem çerçevesi içerisinde olmaması gereken katılımcıların kazara örnekleme dahil olması ile ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda araştırma sonuçlarını etkilemesi ve parametrik analiz koşullarını zora sokması nedeniyle toplamda 58 kişiye ait veri ayıklanmış ve 448 veri değerlendirmeye alınmıştır.

Ayıklanan verilerden sonra normallik analizleri ve Levene homojenlik analizleri her bir değişken bağlamında incelenmiş ve parametrik test koşullarının sağlandığı belirlenmiştir. Analiz sürecinde Bağımsız Örneklem t testi, Tek Faktörlü ANOVA, Tukey testi, Korelasyon analizi ve Çoklu Doğrusal Regresyon analizleri ile araştırma sorularına yanıt aranmıştır. Söz konusu analizler SPSS 22 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Veri toplama araçlarının yapı geçerliğine ilişkin analizler ise LISREL 8.8 istatistik programı ile analiz edilmiştir.

Araştırma sürecinde karşılaşılan sınırlıklardan ilki, araştırma kapsamında yalnızca Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan üniversiteler çalışmaya dahil edilmiş ve bu üniversitelerin de özellikle iktisadi ve idari bilimler fakültelerinde öğrenim gören öğrencilere ölçekler uygulanmıştır. Çalışma kapsamında bir diğer sınırlılık ise araştırmanın eğitim ve öğrenim gören öğrencilere uygulanmasıdır. Çalışmanın mezun öğrencilere ulaşılarak gerçekleştirilmesi ve almış oldukları girişimcilik eğitimine yönelik algılarının ölçülmesi ve yapmış oldukları girişimler varsa bunların araştırılması daha faydalı olabilecektir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırmanın bulgular başlığı altında, ölçeğin güvenilirliği ve geçerliliği test edilmiş ve araştırmanın amaçları doğrultusunda oluşturulan her bir alt probleme ilişkin analizler ve elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur**.**

GEÇERLİLİK VE GÜVENİLİRLİK ANALİZLERİ

Öğrencilerin girişimcilik eğilimini ölçmek amacıyla 2004 yılında Girginer ve Uçkun tarafından hazırlanan ve on dört sorudan oluşan ölçek kullanılmıştır (Girginer & Uçkun, 2004). Ölçeğe ilişkin Cronbach Alpha değerleri Girginer ve Uçgun (2004) tarafından $\alpha = 0.89$ bulunmuştur. Ölçeğin güvenirlik değerleri de bu araştırma kapsamında tekrar gözden geçirilmiş ve tek boyutlu yapının Cronbach Alpha değerinin .76 olduğu belirlenmiştir. Yapı geçerliği ve güvenirlik analizinden elde edilen bulgular doğrultusunda girişimcilik eğilimi ölçeğinin bu araştırma sürecinde veri toplamak amacıyla kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu değerlendirilmiştir.

Bu araştırma kapsamında ölçeğin yapı geçerliği doğrulayıcı faktör analizi ile tekrar incelenmiş ve on dört maddeden oluşan ölçek formunun iyi uyum vermediği buna karşın üç maddenin ölçek formundan çıkarılması ile birlikte iyi uyum düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Araştırmacılar 0,50'nin altında faktör yüküne sahip olan ifadelerin analiz dışında bırakılmasını ve analizin tekrarlanmasını önermektedir (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2014). Ölçeğin model uyumuna ilişkin olarak elde edilen uyum indeksleri şu şekildedir: X2/sd= 2.41, RMSEA= .071, RMR= .074, CFI: .96, NFI: .95, GFI: .96. Model uyumuna ilişkin olarak elde edilen değerler doğrultusunda ölçeğin yapı geçerliğinin sağlandığı söylenebilir (Tabachnick & Fidell, 2013).

Tablo 3.1: *Girişimci Olma Eğilimi DFA Uyum İyiliği Değerleri*

Uyum Parametresi	Uyum İyiliği Değeri	Kabul Şartı
Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü **(RMSEA)**	0,071	≤ 0,080
Ki-Kare Uyum Testi **(χ2/sd)**	2,41	≤ 5
Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü **(SRMR)**	0,074	≤ 0,050
Normlandırılmış Uyum İndeksi (**NFI)**	0,95	≥ 0,900
Uyum İyiliği İndeksi **(GFI)**	0,96	≥ 0,800
Karşılaştırmalı Uyum İndeksi **(CFI)**	0,96	≥ 0,950

Araştırmada girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimci kişilik özelliklerinin test edilmesi amacıyla kullanılan 36 sorudan oluşan girişimci kişilik özellikleri ölçeği, Koh'un (1996) Hong Kong'da tezsiz yüksek lisans öğrencilerine uygulamış olduğu ve Bozkurt tarafından 2005 yılında dilimize uyarlanan ölçektir. Ölçek, altı farklı kişilik özelliğini test etmek amacıyla oluşturulmuştur. Öz bildirime dayalı olan ve likert tipi bir ölçme aracıdır.

Bu araştırma kapsamında girişimci kişilik özellikleri ölçeğinin yapı geçerliği doğrulayıcı faktör analizi ile tekrar incelenmiş ve 36 maddeden oluşan ölçek formunun iyi uyum vermediği buna karşın üç maddenin (13, 32, 33) ölçek formundan çıkarılması ile birlikte iyi uyum düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Ölçeğin model uyumuna ilişkin olarak elde edilen uyum indeksleri şu şekildedir: X2/sd= 2.78, RMSEA= .068, RMR= .064, CFI: .97, NFI: .96, GFI: .95. Model uyumuna ilişkin olarak elde edilen değerler doğrultusunda ölçeğin yapı geçerliğinin sağlandığı söylenebilir (Tabachnick & Fidell, 2013). Ölçeğin güvenirlik değerleri araştırma kapsamında tekrar gözden geçirilmiş ve tek boyutlu yapının Cronbach alpha değerinin ölçek toplamı için .81 ve alt boyutlar için sırasıyla .73, .77, .81, .82, .74 ve .75 olarak belirlenmiştir. Yapı geçerliği ve güvenirlik analizinden elde edilen bulgular doğrultusunda girişimci kişilik ölçeğinin bu araştırma sürecinde veri toplamak amacıyla kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo 3.2: *Girişimci Kişilik Özellikleri DFA Uyum İyiliği Değerleri*

Uyum Parametresi	Uyum İyiliği Değeri	Kabul Şartı
Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü **(RMSEA)**	0,068	≤ 0,080
Ki-Kare Uyum Testi **(χ2/sd)**	2,78	≤ 5
Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü **(SRMR)**	0,064	≤ 0,050
Normlandırılmış Uyum İndeksi (**NFI)**	0,96	≥ 0,900
Uyum İyiliği İndeksi **(GFI)**	0,95	≥ 0,800
Karşılaştırmalı Uyum İndeksi **(CFI)**	0,97	≥ 0,950

Araştırma kapsamında kullanılan ölçeklere ilişkin güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 3.10'da verilmiştir. Bu sonuçlara göre Cronbach's Alfa değeri 0,70 ve üzeri olduğundan ölçekler kabul edilebilir güvenilirliktedir.

Tablo 3.3: *Güvenilirlik Analizleri*

Boyut	Cronbach's Alfa
Girişimcilik Eğilimi	0,76
Girişimci Kişilik	0,81
Belirsizlik Toleransı	0,73
Başarı İhtiyacı	0,77
Risk Alma Eğilimi	0,81
Kontrol Odağı	0,82
Yenilikçilik	0,74
Kendine Güven Duyma	0,75

Ölçeklere ilişkin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri sonrasında, oluşturulan her bir alt problem için hipotezler test edilmiştir. Araştırma sorusu ve hipotezlere ilişkin sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

KATILIMCILARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Araştırma üniversite öğrencileri örnekleminde uygulandığı için katılımcıların büyük çoğunluğunun 22-26 yaş aralığında olduğu, daha önce bir girişimde bulunmadıkları aşağıda yer alan tabloda görülmektedir.

Tablo 3.4*: Demografik Özellikler*

Demografik Bilgiler		Sayı	Oran(%)
Üniversite Adı	Bartın Üniversitesi	91	20,31
	Karabük Üniversitesi	135	30,13
	Kastamonu Üniversitesi	98	21,88
	Sinop Üniversitesi	84	18,75
	Zonguldak B.Ecevit Üniversitesi	40	8,93
Cinsiyetiniz	Erkek	210	46,8
	Kadın	238	53,2

Yaşınız	17-21 Yaş	147	32,81
	22-26 Yaş	292	65,18
	26-29 Yaş	9	2,01
Kariyer Hedefiniz nedir?	Aile İşi	12	2,68
	Kamu Sektörü	147	32,81
	Kendi İşimi Kurmak	123	27,46
	Özel Sektör	166	37,05
Ailenizde 1.Derece yakınlarınızda girişimci var mı?	Evet	192	42,86
	Hayır	256	57,14
Ailenizin gelir düzeyi nedir?	1000-2000 TL	67	14,96
	2001-3000 TL	142	31,70
	3001-4000 TL	106	23,66
	4001-5000 TL	46	10,27
	5001 TL ve üzeri	87	19,42
Daha önce iş kurma deneyiminiz oldu mu?	Evet	35	7,81
	Hayır	413	92,19

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ VE SONUÇLARI

Alt Problem 1: Girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimleri ve girişimci kişilik özellikleri cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşma göstermekte midir?

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin ve girişimci kişilik özelliklerinin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek için Bağımsız Örneklem t testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 1'de sunulmuştur. Analiz öncesinde Bağımsız Örneklem t testinin önemli bir koşulu olan Levene homojenlik testi yapılmış ve girişimcilik eğilimi için ($F=1.77$, $p>.05$), Belirsizlik toleransı alt boyutu için ($F=.195$, $p>.05$), yenilikçilik alt boyutu için ($F=2.09$, $p>.05$), kendine güven alt boyutu için ($F=1.33$, $p>.05$), kontrol odağı boyutu için ($F=.74$, $p>.05$), risk alma eğilimi alt boyutu için ($F=.31$, $p>.05$) ve başarı ihtiyacı alt boyutu için ($F=1.33$, $p>.05$) değerleri elde edilmiştir. Elde edilen değerler veri setinin cinsiyet değişkeni açısından homojen dağılım gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 3.5: Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

Boyut	Cinsiyet	N	$\overline{X}$	Ss	**t**	**p**
Belirsizlik toleransı	E	210	33,2333	4,98878	.71	.47
	K	238	32,8992	4,91256		
Yenilikçilik	E	210	7,2714	1,72725	1.97	.04
	K	238	7,5756	1,53185		
Kendine güven duyma	E	210	20,5571	2,87192	1.83	.06
	K	238	21,0378	2,67403		

Kontrol odağı	E	210	11,9571	2,22493	.261	.79
	K	238	12,0126	2,26416		
Risk alma eğilimi	E	210	22,4143	2,62574	.598	.55
	K	238	22,2689	2,51644		
Başarı ihtiyacı	E	210	24,6476	3,02772	.014	.98
	K	238	24,6513	2,61774		
G. Eğilimi	E	213	33,3568	3,90505	.314	.75
	K	241	33,2365	4,22567		

Tablo 3.5.'te görüldüğü gibi girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerinin yalnızca *Yenilikçilik* alt boyutunda cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşma gösterdiği anlaşılmaktadır (t_{446}= 1.97, p<.05). Farkın kaynağını belirlemek için ortalamalar arası fark incelenmiş ve farkın erkeklerin lehine olduğu anlaşılmaktadır.

Buna karşın girişimci kişiliğin Belirsizlik toleransı (t446=.71, p>.05), kendine güven duyma (t446=1.83, p>.05), kontrol odağı (t446=.261, p>.05), risk alma eğilimi (t446=.598, p>.05), başarı ihtiyacı (t446=.014, p>.05) alt boyutlarında cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşma olmadığı görülmektedir.

Benzer şekilde üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin de cinsiyetlerine göre anlamlı farklılaşma göstermediği görülmektedir (t446=.314, p>.05). Elde edilen bulgular bağlamında cinsiyetin üniversite öğrencilerinde yenilikçilik alt boyutu hariç olmak üzere girişimci kişilik ve girişimcilik eğilimi üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir.

Alt Problem 2: *Girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimleri ve girişimci kişilik özellikleri yaşlarına göre anlamlı farklılaşma göstermekte midir*?

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin ve girişimci kişilik özelliklerinin yaşlarına göre anlamlı farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek için Tek Faktörlü Varyans analizi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur. Analiz öncesinde varyans analizinin önemli bir koşulu olan Levene homojenlik testi yapılmış ve girişimcilik eğilimi için (F=.364, p>.05), belirsizlik toleransı için (F= 2.88, p>.05), yenilikçilik için (F=1.381, p>.05), kendine güven duyma için (F= .415, p>.05), Kontrol odağı için (F=.1.72, p>.05), risk alma eğilimi için (F= 1.88, p>.05) ve başarı ihtiyacı için (F=.220, p>.05) değerleri elde edilmiştir. Elde edilen değerler veri setinin yaş değişkeni açısından homojen dağılım gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 3.6: Yaş Değişkenine İlişkin Bulgular

Boyut	Yaş	N	$\overline{X}$	Ss	F	p
Belirsizlik toleransı	17-21 Yaş	147	33,2517	4,51913	1.27	.28
	22-26 Yaş	292	33,0342	5,17848		
	26-29 Yaş	9	30,5556	3,28295		
Yenilikçilik	17-21 Yaş	147	7,5442	1,63117	.926	.39
	22-26 Yaş	292	7,3938	1,64527		
	26-29 Yaş	9	6,8889	1,05409		
Kendine güven duyma	17-21 Yaş	147	20,7619	2,71054	.189	.82
	22-26 Yaş	292	20,8527	2,82397		
	26-29 Yaş	9	20,3333	2,44949		
Kontrol odağı	17-21 Yaş	147	12,0884	2,49911	.299	.74
	22-26 Yaş	292	11,9281	2,13745		
	26-29 Yaş	9	12,2222	,83333		
Risk alma eğilimi	17-21 Yaş	147	22,1701	2,40255	.462	.63
	22-26 Yaş	292	22,4178	2,67933		
	26-29 Yaş	9	22,4444	,88192		
Başarı ihtiyacı	17-21 Yaş	147	24,6327	2,85514	.004	.99
	22-26 Yaş	292	24,6575	2,81854		
	26-29 Yaş	9	24,6667	2,17945		
G. Eğilimi	17-21 Yaş	149	33,3020	3,89508	.073	.93
	22-26 Yaş	296	33,3041	4,18417		
	26-29 Yaş	9	32,7778	3,66667		

Tablo 3.6. incelendiğinde girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerinin *Belirsizlik toleransı* (F_{445}=1.27, p>.05), yenilikçilik, (F_{445}=.926, p>.05) kendine güven duyma (F_{445}=.189, p>.05), kontrol odağı (F_{445}=.299, p>.05), risk alma eğilimi (F_{445}=.462, p>.05), başarı ihtiyacı (F_{445}=.004, p>.05) alt boyutlarında yaşlarına göre anlamlı farklılaşma olmadığı görülmektedir.

Benzer şekilde üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin de yaşlarına göre anlamlı farklılaşma göstermediği görülmektedir (F_{445}=.073, p>.05). Elde edilen bulgular bağlamında yaşın üniversite öğrencilerinde girişimci kişilik ve girişimcilik eğilimi üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir.

Alt Problem 3: *Girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimleri ve girişimci kişilik özellikleri gelir düzeylerine göre anlamlı farklılaşma göstermekte midir*?

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin ve girişimci kişilik özelliklerinin gelir düzeylerine göre anlamlı farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek için Tek Faktörlü Varyans analizi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur. Analiz öncesinde varyans analizinin önemli bir koşulu olan Levene homojenlik testi yapılmış ve girişimcilik eğilimi için (F=.364, p>.05), belirsizlik toleransı için (F= 2.88, p>.05), yenilikçilik için (F=1.381, p>.05), kendine güven duyma için (F= .415, p>.05), Kontrol odağı için (F=.1.72, p>.05), risk alma eğilimi için (F= 1.88, p>.05) ve başarı ihtiyacı için (F=.220, p>.05) değerleri elde edilmiştir. Elde edilen değerler veri setinin yaş değişkeni açısından homojen dağılım gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 3.7: Gelir Düzeyi Değişkenine İlişkin Bulgular

Boyut	Gelir Düzeyi	N	$\overline{X}$	**Ss**	**F**	**p**
Belirsizlik toleransı	1000-2000 Tl	67	32,7015	4,12683	.259	.90
	2001-3000 TL	142	33,3732	4,88246		
	3001-4000 TL	106	33,0094	5,36034		
	4001-5000 Tl	46	32,8478	4,44206		
	5001 TL ve üzeri	87	32,9770	5,41096		
Yenilikçilik	1000-2000 Tl	67	7,5224	1,55074	2.50	.04
	2001-3000 TL	142	7,5352	1,65740		
	3001-4000 TL	106	7,5943	1,47860		
	4001-5000 Tl	46	7,5435	1,72184		
	5001 TL ve üzeri	87	6,9425	1,72098		
Kendine güven	1000-2000 Tl	67	21,1194	1,98877	1.19	.31
	2001-3000 TL	142	20,7746	2,68009		
	3001-4000 TL	106	20,9906	3,02842		
	4001-5000 Tl	46	21,0652	3,07247		
	5001 TL ve üzeri	87	20,2874	2,94487		
Kontrol odağı	1000-2000 Tl	67	12,2537	2,15564	.82	.51
	2001-3000 TL	142	12,1056	2,25252		
	3001-4000 TL	106	11,7170	2,27514		
	4001-5000 Tl	46	11,7826	2,17984		
	5001 TL ve üzeri	87	12,0230	2,29751		
Risk alma	1000-2000 Tl	67	22,2239	2,70141	1.55	.18
	2001-3000 TL	142	22,0634	2,49884		
	3001-4000 TL	106	22,8396	2,54909		
	4001-5000 Tl	46	22,4565	2,29692		
	5001 TL ve üzeri	87	22,1954	2,68865		

Başarı ihtiyacı	1000-2000 Tl	67	24,7015	2,56441	1.46	.21
	2001-3000 TL	142	24,5352	2,96232		
	3001-4000 TL	106	25,0849	2,49997		
	4001-5000 Tl	46	24,8696	2,40932		
	5001 TL ve üzeri	87	24,1494	3,24406		
G. Eğilimi	1000-2000 Tl	68	32,7941	3,50078	1.63	.16
	2001-3000 TL	143	33,0979	4,53051		
	3001-4000 TL	109	34,1284	3,99560		
	4001-5000 Tl	46	33,2826	3,87392		
	5001 TL ve üzeri	88	32,9659	3,83106		

Tablo 3.7 incelendiğinde girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerinin yalnızca yenilikçilik alt boyutunda (F_{443}=2.50, p<.05) gelir düzeyine göre anlamlı farklılaşma gösterdiği anlaşılmaktadır. Farkın kaynağını belirlemek için yapılan Tukey testi sonucunda gelir düzeyi 5001 ve üzeri olanların puan ortalamalarının diğer gelir düzeyinde olanlara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu gelir düzeyinin yükselmesinin öğrencilerde yenilikçi kişilik özelliklerinin daha fazla devreye girmesine zemin hazırladığı şeklinde değerlendirilebilir.

Buna karşın girişimci kişilik özelliğinin diğer alt boyutları olan belirsizlik toleransı, kendine güven, kontrol odağı, risk alma ve başarı ihtiyacı alt boyutlarında gelir düzeyine göre anlamlı farklılaşma olmadığı ve gelir düzeyinin bu kişilik özellikleri üzerinde belirleyici bir role sahip olmadığı söylenebilir.

Benzer şekilde üniversite öğrencilerinde girişimcilik eğiliminin de gelir düzeyine göre anlamlı düzeyde farklılaşma göstermediği (F_{443}=1.63, p>.05) belirlenmiş ve gelir düzeyinin üniversite öğrencilerinde girişimcilik eğilimini farklılaştıran bir etmen olmadığı değerlendirilmiştir. (Demek ki girişimcilik başka etmenlerden etkileniyor diye yorum yapılabilir)

Alt Problem 4: *Girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimleri ve girişimci kişilik özellikleri kariyer hedefine göre anlamlı farklılaşma göstermekte midir*?

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin ve girişimci kişilik özelliklerinin kariyer hedefine göre anlamlı farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek için Tek Faktörlü Varyans analizi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur. Analiz öncesinde varyans analizinin önemli bir koşulu olan Levene Homojenlik Testi yapılmış ve girişimcilik eğilimi için (F=.764, p>.05), belirsizlik toleransı için (F= 1.06, p>.05), yenilikçilik için (F=1.86, p>.05), kendine güven duyma için (F=

.44, p>.05), Kontrol odağı için (F=.71, p>.05), risk alma eğilimi için (F= .33, p>.05) ve başarı ihtiyacı için (F=.45, p>.05) değerleri elde edilmiştir. Elde edilen değerler veri setinin kariyer hedefi değişkeni açısından homojen dağılım gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 3.8: Kariyer Hedefi Değişkenine İlişkin Bulgular

Boyut	Hedef	N	$\bar{X}$	Ss	F	p
Belirsizlik toleransı	Aile İşi	12	31,0000	3,61814	.86	.45
	Kamu Sektörü	147	33,1020	4,76680		
	Kendi İşimi Kurmak	123	32,8862	5,13459		
	Özel Sektör	166	33,2892	5,04051		
Yenilikçilik	Aile İşi	12	6,5000	2,02260	2.56	.054
	Kamu Sektörü	147	7,2517	1,73143		
	Kendi İşimi Kurmak	123	7,5691	1,65995		
	Özel Sektör	166	7,5602	1,45830		
Kendine güven	Aile İşi	12	20,5000	2,93877	1.17	.31
	Kamu Sektörü	147	20,5034	2,73078		
	Kendi İşimi Kurmak	123	20,8537	2,74514		
	Özel Sektör	166	21,0783	2,82197		
Kontrol odağı	Aile İşi	12	12,7500	2,09436	1.21	.30
	Kamu Sektörü	147	12,0544	2,27187		
	Kendi İşimi Kurmak	123	12,1301	1,98750		
	Özel Sektör	166	11,7651	2,39676		
Risk alma	Aile İşi	12	22,3333	2,49848	.54	.65
	Kamu Sektörü	147	22,2313	2,66141		
	Kendi İşimi Kurmak	123	22,1951	2,44500		
	Özel Sektör	166	22,5361	2,58349		
Başarı ihtiyacı	Aile İşi	12	25,4167	3,02890	1.20	.30
	Kamu Sektörü	147	24,4354	2,89323		
	Kendi İşimi Kurmak	123	24,4797	2,63753		
	Özel Sektör	166	24,9096	2,84940		
G. Eğilimi	Aile İşi	12	33,5833	2,99874	.13	.93
	Kamu Sektörü	148	33,1757	4,30269		
	Kendi İşimi Kurmak	127	33,2205	3,67729		
	Özel Sektör	167	33,4311	4,24332		

Tablo 3.8 incelendiğinde girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerinin *Belirsizlik toleransı* (F_{444}=.86, p>.05), yenilikçilik, (F_{444}=.2.55, p>.05) kendine güven duyma (F_{444}=1.17, p>.05), kontrol odağı (F_{444}=1.21, p>.05), risk alma eğilimi (F_{444}=.54, p>.05), başarı ihtiyacı (F_{444}=1.20, p>.05) alt boyutlarında kariyer hedeflerine göre anlamlı farklılaşma olmadığı görülmektedir. Elde edilen bu bulgular

üniversite öğrencilerinin kariyer hedeflerinin girişimci kişilik özelliklerini farklılaştıran bir etmen olmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Benzer şekilde üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin de kariyer hedeflerine göre anlamlı farklılaşma göstermediği belirlenmiştir (F_{444}=.138, p>.05). Bu bulgu kariyer hedeflerinin üniversite öğrencilerinde girişimcilik eğilimi üzerinde belirgin bir etki oluşturmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Alt Problem 5: *Girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimleri öğrenim gördükleri üniversiteye göre anlamlı farklılaşma göstermekte midir*?

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin öğrencilerin öğrenim gördükleri üniversiteye göre anlamlı farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek için Tek Faktörlü Varyans analizi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3.9'da sunulmuştur. Analiz öncesinde varyans analizinin önemli bir koşulu olan Levene Homojenlik Testi yapılmış ve girişimcilik eğilimi için (F=.287, p>.05) değeri elde edilmiştir. Elde edilen değerler veri setinin homojen dağılım gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 3.9: *Öğrenim Görülen Üniversite Değişkenine İlişkin Bulgular*

Boyut	Üniversite	N	$\overline{X}$	**Ss**	**F**	**p**
G. Eğilimi	Bartın Üniversitesi	91	32,0330	4,79919	7.78	.00
	Karabük Üniversitesi	135	32,8074	3,62515		
	Kastamonu Üniversitesi	98	33,1429	3,41313		
	Sinop Üniversitesi	84	34,5238	3,79434		
	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi	46	35,2826	4,40537		

Girişimcilik eğilimi açısından bakıldığında ise üniversite öğrencilerinin puan ortalamaları arasında öğrenim gördükleri üniversiteye göre anlamlı düzeyde farklılaşma olduğu (F_{443}=7.78, p<.05) ve Tukey testi sonucunda bu farkın Zonguldak Üniversitesi öğrencilerinin lehine olduğu belirlenmiştir. Zonguldak üniversitesi öğrencilerinin puan ortalamaları Bartın, Karabük ve Kastamonu üniversitesi öğrencilerine göre anlamlı düzeyde daha yüksektir.

Elde edilen bulgular öğrenim görülen üniversiteye ilişkin faktörlerin öğrencilerin girişimci kişilik özellikleri ve girişimcilik eğilimlerini farklılaştıran bir özellik olarak ön plana çıktığı söylenebilir.

Alt Problem 6: Girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimleri ve girişimci kişilik özellikleri ailede girişimci olup olmamasına göre anlamlı farklılaşma göstermekte midir?

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin ve girişimci kişilik özelliklerinin ailede girişimci olup olmamasına göre anlamlı farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek için Bağımsız Örneklem t testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur. Analiz öncesinde Bağımsız Örneklem t testinin önemli bir koşulu olan Levene Homojenlik Testi yapılmış ve girişimcilik eğilimi için (F=.46, p>.05), belirsizlik toleransı alt boyutu için (F=.014, p>.05), yenilikçilik alt boyutu için (F=.308, p>.05), kendine güven alt boyutu için (F=.016, p>.05), kontrol odağı alt boyutu için (F=.004, p>.05), risk alma alt boyutu için (F=.793, p>.05) ve başarı ihtiyacı boyutu için (F=.220, p>.05) değerleri elde edilmiştir. Elde edilen değerler veri setinin cinsiyet değişkeni açısından homojen dağılım gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 3.10: *Ailede Girişimci Olması Değişkenine İlişkin Bulgular*

Boyut	Girişimci	N	$\bar{X}$	Ss	t	p
Belirsizlik toleransı	Evet	192	32,5156	4,93303	2.09	.04
	Hayır	256	33,4609	4,92597		
Yenilikçilik	Evet	192	7,2344	1,64437	2.24	.02
	Hayır	256	7,5820	1,60914		
Kendine Güven D.	Evet	192	20,5156	2,69569	1.96	.05
	Hayır	256	21,0352	2,81918		
Kontrol odağı	Evet	192	12,0000	2,16589	.109	.91
	Hayır	256	11,9766	2,30418		
Risk alma eğilimi	Evet	192	22,3229	2,40851	.101	.92
	Hayır	256	22,3477	2,68332		
Başarı ihtiyacı	Evet	192	24,7292	2,78357	.518	.60
	Hayır	256	24,5898	2,84083		
G. Eğilimi	Evet	196	33,3571	3,84241	.292	.77
	Hayır	258	33,2442	4,24888		

Tablo 3.10. incelendiğinde girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerinin yalnızca Belirsizliğe tolerans alt boyutunda (t_{446}= 1.97, p<.05) ve *Yenilikçilik* alt boyutunda (t_{446}= 1.97, p<.05) ailede birinci derece girişimci yakının olması durumuna göre anlamlı farklılaşma olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın kaynağına bakıldığında belirsizlik toleransı alt boyutunda ailede girişimci yakını olmayanların puan ortalamasının daha yüksek olduğu ve girişimci bir yakın olması durumunda belirsizlik toleransının arttığı ve yenilikçilik alt boyutunda da ailede yakın bir girişimci olmayanların puan ortalamasının daha yüksek olduğu ve yakın bir girişimci olmamasının yenilikçiliği desteklediği söylenebilir.

Buna karşın ailede yakın bir girişimci olması durumunun öğrencilerde kendine güven duyma, kontrol odağı, risk alma ve başarı ihtiyacı alt boyutları üzerinde farklılaştırıcı bir etkiye sahip olmadığı belirlenmiştir.

Girişimcilik eğiliminde ise ailesinde yakın bir girişimci bulunma durumuna göre öğrencilerin puan ortalamaları arasında anlamlı farklılaşma olmadığı (t_{446}= .292, p>.05) belirlenmiştir. Dolayısıyla ailede birinci dereceden bir girişimcinin olmasının üniversite öğrencilerinde girişimcilik eğilimini farklılaştıran bir unsur olmadığı söylenebilir.

Korelasyon ve Regresyon Analiz Sonuçları

"Girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özellikleri ile girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı ilişki var mıdır?"

Girişimci kişilik özellikleri ve girişimcilik eğilimi arasında anlamlı ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Pearson Korelasyon analizi yapılmış ve ulaşılan sonuçlar Tablo 3.11'de sunulmuştur.

Tablo 3.11: Korelasyon Analizi

	Girişimcilik eğilimi	Belirsizlik toleransı	Yenilikçilik	Kendine güven duyma	Kontrol odağı	Risk alma	Başarı ihtiyacı
Girişimcilik eğilimi	1						
Belirsizlik toleransı	.073	1					
Yenilikçilik	.062	.435**	1				
Kendine güven duyma	.122**	.244**	.604**	1			
Kontrol odağı	-.070	-.020	-.065	.-222**	1		
Risk alma	.027	.259**	.244**	.271**	-.218--	1	
Başarı ihtiyacı	.118*	.259**	.184**	.292**	-.055	.277**	1

Tablo 3.11. incelendiğinde girişimcilik eğilimi ile girişimci kişilik özelliği arasında yalnızca kendine güven duyma alt boyutu (r= .12, p<.01) ve başarı ihtiyacı alt boyutu arasında (r= .11, p<.01) pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Buna göre kendine güven duyma ve başarı ihtiyacı yükseldikçe girişimcilik eğiliminin de yükseleceği söylenebilir. Aynı durum tersi için de geçerlidir. Kendine güven düzeyi ve başarı ihtiyacının azalmasının üniversite öğrencilerde girişimcilik eğilimi üzerinde olumsuz bir etki oluşturacağı söylenebilir.

"Girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özellikleri girişimcilik eğilimlerinin anlamlı bir yordayıcısı mıdır?"

Korelasyon analizi doğrultusunda girişimcilik eğilimi ile girişimci kişilik özelliklerinin yalnızca kendine güven duyma ve başarı ihtiyacı arasında anlamlı ilişkiler belirlendiği için regresyon analizine yalnızca bu değişkenler dâhil edilmiştir. Bu anlamda kendine güven duyma ve başarı ihtiyacının girişimcilik eğilimi üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip olup

olmadığı Çoklu Doğrusal Regresyon analizi ile incelenmiştir. Regresyon analizinde öncelikle analizin ön koşulları olan kriterler incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Durbin-Watson değeri incelenmiş ve 1.16 olarak bulunmuştur. Söz konusu değerin 1-3 aralığında olması gerektiği önerilmektedir. Dolayısıyla kritik değer sağlanmıştır. İkinci aşamada VIF değerleri incelenmiştir. Bu kapsamda ulaşılan değer 1.09 olarak bulunmuştur. Söz konusu değerin 10'dan uzaklaşması önerilmektedir. Bu doğrultuda kritik değer sağlanmıştır. Son olarak ise Tolerance değerleri hesaplanmıştır. Tolerans değeri .91 olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda söz konusu değerin .00'dan uzaklaşması önerilmektedir ve elde edilen değer bu kriteri sağlamaktadır.

Analizin ön kriterleri sağlandıktan sonra regresyon analizine ilişkin bulgular Tablo 3.21'de sunulmuştur.

Tablo 3.12: *Regresyon Analizi*

	B	Ss	B	t	p
Kendine güven	,141	,072	,096	**2.01**	**,04**
Başarı ihtiyacı	,131	,071	,090	1,841	,066

R= .15, R^2= .02, F= 5.09, p<.01

Tablo 3.12 incelendiğinde üniversite öğrencilerinde kendine güven duyma ve başarı ihtiyacını temsil eden kişilik özelliklerinin girişimcilik eğilimi üzerinde düşük düzeyli bir yordama (β= .15, p<.01, % 2) düzeyine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yordayıcı değişkenlerin bireysel etkilerine bakıldığında yalnızca kendine güven duyma değişkeninin girişimcilik eğilimi üzerinde anlamlı bir yordama düzeyine sahip olduğu buna karşın başarı ihtiyacının girişimcilik eğilimi üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir.

Elde edilen bulgular doğrultusunda üniversite öğrencilerinin kendine güven düzeylerinin girişimcilik eğilimleri üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olarak girişimcilik eğilimini şekillendiren etmenlerden biri niteliği taşıdığı söylenebilir.

ARAŞTIRMA SONUÇLARI VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Batı Karadeniz bölgesinde yer alan Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Karabük Üniversitesi, Bartın Üniversitesi, Sinop Üniversitesi ve Kastamonu Üniversitesi'nde İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde öğrenim gören ve girişimcilik dersi alan öğrencilere uygulanmıştır. Araştırma, öğrencilerin girişimci kişilik özellikleri ile girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi incelemek ve ayrıca öğrencilerin demografik özelliklerinin girişimcilik niyetleri üzerinde etkisi olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır.

Çalışmada üniversitelerin seçilmesi, aslında gençlerin girişim konusunda düşüncelerinin ve girişimci kişilik özelliklerine sahip olup olmadıklarının araştırılması noktasında önem arz etmiştir. Batı Karadeniz bölgesinde yer alan üniversitelerde öğrenim gören öğrencilere uygulanan ölçekle öğrencilerin girişimciliğe olan eğilimleri istatistiki olarak analiz edilmiştir. Farklı üniversitelerin örneklem olarak seçilmesi, farklı üniversitelerde aynı dersin eğitimi alan öğrencilerin mukayese edilmesine de imkan vermiştir. Öğrencilerin vermiş oldukları yanıtlar incelendiğinde, kendi işini kurmak isteyen öğrencilerin sayısı, kamu ve özel sektörde çalışma tercihlerine kıyasla düşük kalmıştır. Bu sebeple üniversiteler ve kamu kurumlarının birlikte öğrenciler nezdinde farkındalık yaratması önerilmektedir.

Araştırma sonuçlarına bakıldığında, demografik özellikleri açısından öğrencilerin ekonomik anlamda güçlü bir aile yapısına veya yüksek düzeyde bir gelire sahip oldukları söylenemez. Bu açıdan her ne kadar dezavantajlı olarak görülseler de yaşadıkları coğrafyanın keşfedilmeyen değeri, öğrenciler için birer girişim fırsatı yaratabilir. Dolayısıyla mevcut şartlarda fırsatları görebilen ve bir iş fikri geliştirilebilen gençler ekonomik değer yaratabilir. Nitekim Batı Karadeniz bölgesi girişimci destekleri noktasında KOSGEB nezdinde avantajlı konuma sahiptir. Yine üniversitelerde veya KOSGEB tarafından verilen girişimcilik eğitimleri, öğrencilerin potansiyellerinin farkına varabilmeleri için oldukça önemlidir. Daha önce belki de tanıklık etmedikleri bu kavramı, dersler sayesinde kendileriyle özdeştirebilirler.

Araştırma sonuçlarına göre girişimci kişilik ile girişimcilik eğilimi arasında kendine güven duyma alt boyutu ($r=.12$, $p<.01$) ve başarı ihtiyacı alt boyutu arasında ($r=.11$, $p<.01$) pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Buna göre kendine güven duyma ve başarma ihtiyacı yükseldikçe girişimci olma eğilimi de artacaktır. Benzer durum tersi içinde geçerlidir. Başarma ihtiyacı ve kendine güven duyma kişilik özelliği azaldıkça, girişim eğilimi de azalacaktır denilebilir. Girişimcilik eğilimi ile diğer alt boyutlar arasında ise %95 güvenilirlikle istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanamamıştır.

Araştırmaya dahil olan öğrencilerin yaşları itibarı ile büyük çoğunluğunun genç olduğu görülmektedir. Erdurur, K., (2012) tarafından yapılan çalışmada, yaşa bağlı olarak girişimcilik eğiliminin farklılık gösterdiği görülmektedir. Genel olarak 22-25 yaş dönemi, girişimcilik faaliyetlerine başlama dönemidir. Yaş ilerledikçe insanların risk alma eğilimleri azalmaktadır. Ailevi ve mesleki sorumlulukların artması, hayattan beklentilerin farklılaşması, amaç ve hedeflerin değişiklik göstermesi girişimcilik eğilimini etkilemektedir. Bu çalışmada, örneklemi oluşturan öğrencilerin genel olarak aynı yaş aralığında olması nedeniyle

yaş ile girişimcilik eğilimi ve girişimci kişilik arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (p>.05).

Üniversite öğrencilerin cinsiyetlerinin, girişimci kişilik özellikleri ve girişimci olma niyetlerini belirlemek için yapılan analizde, cinsiyetin yalnızca Yenilikçilik alt boyutunda farklılaşma gösterdiği görülmektedir (t446=1.97, p<.05) Farkın kaynağını belirlemek için ortalamalar arası fark incelenmiş ve farkın erkeklerin lehine olduğu görülmüştür. Buna karşın girişimci kişiliğin belirsizliğe karşı tolerans alt boyutu, kendine güven duyma, kontrol odağı, risk alma eğilimi ve başarma ihtiyacı alt boyutlarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir.

Üniversite öğrencilerin aile gelir düzeylerine bakıldığı zaman, büyük çoğunluğunun 2.000 TL / 4.000 TL aralığında gelire sahip olduğu söylenebilir. Öğrencilerin gelir düzeylerine göre anlamlı farklılaşma olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans analizi sonucunda, yalnızca Yenilikçilik alt boyutunda (F443=2.50, p<.05) gelir düzeyine göre anlamlı farklılaşma olduğu görülmektedir. Gelir düzeyi 5001 TL ve üzeri olanların puan ortalamalarının diğer gelir düzeyinde olanlara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Buna karşın girişimci kişilik özelliği ve diğer alt boyutları ile girişimci olma eğiliminin gelir düzeyine göre farklılaşmadığı görülmektedir (p>.05).

İktisadi ve İdari Bilimler fakültesinde öğrenim gören öğrencilerin büyük çoğunluğu ileride ne olmak istediklerine ilişkin hedef belirleyememekte, almış oldukları dersler ve rol modeller sayesinde son sınıf veya mezuniyetleri sonrasında mesleklerine karar vermektedirler. İşletme ve iktisat bölümü mezunları hemen her mesleğe girebilme hakkına sahiptirler. Öğrencilerin kariyer hedeflerinde bankacılık, muhasebe, ekonomi, finans, denetim, kontrolör, uzmanlık vb. birçok meslek yer almaktadır. Sayıca az olsa da bir grup mezun da kendini işini kurmaktadır.

Öğrencilerin kariyer hedefleri ile girişimci olma niyetleri ve kişilik özellikleri arasında anlamlı bir farklılaşma olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan analizde, girişimci olma niyetleri ve girişimci kişilik özelliği alt boyutlarında kariyer hedefine göre anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlar, öğrencilerin kariyer hedeflerinin girişimci olma eğilimi üzerinde belirgin bir etki yaratmadığı şeklide değerlendirilebilir.

Batı Karadeniz bölgesinde yer alan üniversitelere bakıldığı zaman hemen her biri son yıllarda kurulmuş genç üniversitelerdir. Bu üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin girişimci olma eğilimleri üniversite bazında incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda, Zonguldak B. Ecevit Üniversitesi öğrencilerinin girişimci olma eğilimleri puan ortalamalarının diğer üniversite öğrencilerine göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmektedir.

Ailede girişimci olması veya aile şirketinin olması öğrencilerin girişimci olma tercihlerinde avantaj sağlamaktadır. Yeni bir iş kurmanın zorluğu, iş hayatında yaşanan rekabet öğrencilerin kariyerlerini etkilemektedir. Ailede girişimci olmasının, öğrencilerin girişimci olma eğilimleri ve kişilik özelliklerinin oluşmasında etki edip etmediğini belirlemek amacıyla yapılan analizde, öğrencilerin girişimci kişilik özelliklerinden belirsizliğe karşı tolerans ve yenilikçilik alt boyutlarında ailede girişimci olması durumuna göre anlamlı farklılaşma olduğu görülmektedir ($t446=1.97$, $p<.05$). Buna göre ailede girişimci bir yakının olmamasının, yenilikçiliği desteledeği söylenebilir.

Girişimcilik dersi alan üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerinin girişimcilik eğilimleri üzerinde yordayıcı etkisini araştıran regresyon analizi sonucunda, kendine güven duyma ve başarma ihtiyacını temsil eden kişilik özelliklerinin girişimcilik eğilimi üzerinde düşük düzeyli bir yordama ($\beta= .15$, $p<.01$, % 2) düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Yordayıcı değişkenlerin bireysel etkilerine bakıldığında yalnızca kendine güven duyma değişkeninin girişimcilik eğilimi üzerinde anlamlı bir yordama düzeyine sahip olduğu buna karşın başarma ihtiyacının girişimci olma eğilimi üzerinde yordayıcı etkiye sahip olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla öğrencilerin kendine güven duyma girişimci kişilik özellikleri girişimci olma niyetleri üzerinde pozitif etkiye sahip olarak eğilimi şekillendiren etmenlerden biri olma niteliği taşıdığı söylenebilir.

Wang & Wong (2004) yaptıkları çalışmada, cinsiyet durumlarına göre girişimcilik davranışının değişiklik gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla yapılan girişimlerin büyük çoğunluğunu erkek girişimciler gerçekleştirmiştir. Yine yapılan diğer çalışmalarda, erkeklerin kadınlara göre daha fazla girişimcilik eğilimi gösterdiği görülmektedir (Luca, 2017). Cinsiyet üzerinde kültürün baskın olduğu toplumlarda, genellikle erkeklerin iş kurması, sorumluluk üstlenmesi ve risk alması beklenir. Tsoukatos (2014) yapmış olduğu çalışmada erkeklerin kadınlara göre daha fazla girişimci eğiliminde olduğu görülse de istatistiki olarak anlamlı ve önemli bir farklılaşma görülmemiştir. Kılıç vd., (2012) tarafından yapılan çalışmada erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre daha yenilikçi olduğu görülürken diğer girişimci kişilik özellikleri ile cinsiyet arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir.

Araştırma kapsamında yapılan analiz sonucunda girişimci kişilik özelliklerinden kendine güven duymanın girişimci olma eğiliminde önemli bir yordayıcı olması nedeniyle öğrencilerin öğrenim gördükleri süre boyunca bu yeteneklerini güçlendirici faaliyetler yürütülmesi önerilir.

Öğrencilerin kariyer hedeflerine bakıldığında, kamu ve özel sektörde çalışma isteği ön plana çıkmaktadır. Girişimciliğe olan ilginin artırılması noktasında devlet destekleri ve mevcut finansman imkanları

göz önünde bulundurulduğunda, girişim yaratmanın cazibesi öğrencilere aktarılmalı ve yeni girişimlere ihtiyaç olduğu faydalı model ve örnek vakalarla gösterilmelidir. Bu konuda panel veya seminer düzenlenmesi önerilmektedir.

Araştırma kapsamını genişletmek ve öğrencilerdeki girişimcilik algısını iyi analiz etmek için her üniversite tarafından öncelikle birinci yarı yıl döneminde girişimci olma eğilimi ölçeği uygulanmalı ve sonrasında mezuniyete yakın bir dönemde aynı ölçek tekrar uygulanarak değişim gözlemlenmeli ve dersin etkili olup olmadığı araştırmalıdır. Öğrencilerin girişimci olma eğilimi gösterip göstermedikleri noktasında almış oldukları dersin etkisi analiz edilmelidir.

Araştırma sonuçları, bazı demografik özelliklerin girişimci olma eğilimi üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle gelir düzeyi yüksek olan bireylerin yenilikçi kişilik özelliğine sahip olduğu düşünüldüğünde girişimci olma niyetinde bulunmaları için finansmana erişim imkanlarının öğrencilere aktarılması önerilir.

Araştırmacılar tarafından yapılabilecek yeni çalışmalarda, farklı fakültede öğrenim gören (özellikle mühendislik) ve girişimcilik dersi alan öğrenciler iktisadi ve idari bilimler fakültelerinde okuyan öğrencilerle karşılaştırılma ve girişimci olma eğilimleri karşılaştırılması önerilir. Bu yöntemle almış oldukları girişimcilik dersi dışındaki farkın kaynağı olabilecek faktörlerin araştırılması önerilmektedir.

Girişimci kişilik özellikleri ve girişimci olma eğilimi arasındaki ilişkinin varlığı dışında öğrencilerin almış oldukları eğitimin etkisinin de araştırılması önerilmektedir. Sonraki araştırmaların mezun olan öğrenciler örneklemi üzerinde yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Allen , T., & Thomas, A. (2000). Poverty and Development into the 21st Century. Oxford; Oxford University Press.

Altuntaş, G. (2014). The relationship between entrepreneurship and strategic management: A new model and test of strategic entrepreneurship. Research Journal of Business and Management, 103-129.

Avrupa Komisyonu/EACEA/Eurydice. (2016). Avrupada Okulda Girişimcilik Eğitimi, Eurydice Raporu. Lüksemburg: Avrupa Birliği Yayın Ofisi: Eğitim, İşitsel-Görsel ve Kültür Yürütme Ajansı (EACEA, Eğitim ve Gençlik Politikası Analizi).

Aytaç, Ö., & İlhan, S. (2007). Girişimcilik ve Girişimci Kültür; Sosyolojik bir persfektif. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 101-120.

Bozkurt, Ö. (2006). Girişimcilik Eğiliminde Kişilik Özelliklerinin Önemi. Araştırma Makaleleri, 93-111.

Bozkurt, Ö. Ç. (2014). Planlanmış Davranış Teorisi Çerçevesinde Öğrencilerin Girişimci Olma Niyetlerinin İncelenmesi. Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi / Cilt:3 / Sayı:1 , 27-47.

Büyükyılmaz, O., Karakaya, A., & Yıldıran, C. (2015). Girişimcilik Eğitimi Alan Bireylerin Demografik Özellikleri Açısından Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklar. ournal of Entrepreneurship & Development/ Girisimcilik ve Kalkınma Dergisi, 10(2)., 105-125.

Cassar, G., & Friedman, H. (2009). Does self-efficacy affect entrepreneurial investment?. Strategic Entrepreneurship Journal, 3(3), 241-260.

Chell, E. (2008). Entrepreneurial Personality. East Sussex : Routledge .

Cunningham, J., & Lischeron, J. (1991). Defining Entrepreneurship. Journal of Small Business Management, 45-61.

Denanyoh, R., Adjei, K., & Nyemekye, G. E. (2015). Factors That Impact on Entrepreneurial Intention of Tertiary Students in Ghana. International Journal of Business and Social Research, 5 (3), 19-29.

Erdoğan, Z. (2012). Girişimcilik ve Kobiler. Bursa: Ekin Basım Yayın ve Dağıtım.

Gartner, W. (1985). Framework for Describing the Phenomena of New Venture Creation. Academy of Management Review, 696-706.

GEM. (2018). Global Entrepreneurship Monitor 2017/2018 Global Report.

Girginer, N., & Uçkun, N. (2004). İşletmecilik Eğitimi Alan Lisans Öğrencilerinin Girişimciliğe Bakış Açıları: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F İşletme Bölümü Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama. III. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi (s. 783-795). Eskişehir: Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi İİBF.

Gürol, Y., & Atsan, N. (2006). Entrepreneurial characteristics among university students. Some insights for entrepreneurship education and training in Turkey. Education + Training, 25-38.

Hisrich, R., Peters, M., & Shepherd, D. (2014). Entrepreneurship. McGraw-Hill Education.

Karabulut, A. (2016). Personality Traits on Entrepreneurial Intention. Procedia Social and Behavioral Sciences, 12-21.

Kerr, S. P., Kerr , W. R., & Xu, T. (2018). Personality Traits of Entrepreneurs: A Review of Recent Literature. Foundations and Trends in Entrepreneurship, 279-356.

KOSGEB. (2015). Türkiye girişimcilik stratejisi ve eylem planı 2015-2018. Ankara: bilim sanayi ve teknoloji bakanlığı.

Luca, M. R. (2017). Entrepreneurıal Personalıty and Entrepreneurıal Behavıour. Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series VII: Social Sciences, 19-28.

Narea, J. O. (2016). Entrepreneurial Traits and Innovation. Maastricht: Datawyse | Universitaire Pers Maastricht.

OECD. (2018). Entrepreneurship at a Glance Highlights. Organisation for Economic Co-operation and Development.

Ramaswamy, V., & Özcan, K. (2014). İnovasyonun şifresi: birlikte-yaratma paradigması. . Optimist.

Say, J. B. (1845). A Treatise on Political Economy, translated by CR Prinsep. Philadelphia.

Scarborough, N. (2012). Effective Small Business Management: An Entrepreneurial Approach. New Jersey: Pearson.

Schumpeter, J. A. (2006). Capitalism, Socialism, and Democracy. Nueva York.

Thomas, G. (2004). Entrepreneurship A New Perspective. London: Routledge.

Tikici, M., & Aksoy, A. (2013). Girişimcilik ve Küçük İşletmeler. Nobel Yayıncılık.

Tomak, S. D. (2015). Girişimcilik ve Küçük İşletme Yöneticiliği. Ankara: Detay Yayıncılık.

Tutar, H., & Fırat, A. (2014). Girişimcilik (Temel Girişimcilik ve İş Kurma Süreci). Ankara: Detay Yayıncılık.

Uzunoğlu, E., & Öksüz, B. (2010). Paydaş Yönetimi Bağlamında Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Markalaşmaya Etkisi. Marmara İletişim Dergisi, 162-182.

Westhead, P., & Wright, M. (2013). Entrepreneurship. New York: Oxford University Press.

Bölüm 69

BİR ÇEVRE SORUNSALI OLARAK EVSEL ÇÖPLER: AMASYA ÖRNEĞİ[1]

Demet Cansaran[2]

1 Bu çalışma 10-11 Kasım 2017 tarihleri arasında Uluslararası Multidisipliner Sempozyumu'nda (ISMS) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir

2 Doç. Dr, Amasya Üniversitesi, demet.cansaran@amasya.edu.tr

EVSEL ÇÖP KAVRAMI VE İLGİLİ LİTERATÜR

İnsan ve çevre sağlığının bozulmasına sebep olan evsel çöpler, günümüz kentleşme sürecinin getirdiği önemli çevre sorunsallarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Evsel çöplerin insan ve çevre sağlığına olan zararları olduğunu kabul etmek ve bu zararları azaltmaya yönelik öneriler sunabilmek için evsel çöp kavramının neyi ifade ettiğini tam anlamıyla anlayabilmek gerekir. Evsel çöpler bir tanımda "Özel evlerden veya dairelerden kaynaklanan çöp ve çöpleri içeren katı atık (şişeler, kutular, giyecekler, kompostlar, atık maddeler, gıda ambalajları, gıda hurdaları, gazete ve dergiler ve bahçe düzenlemeleri) evsel çöp olarak adlandırılır." şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca bu tanıma ek olarak evsel çöplerin tehlikeli atık içerebileceği belirtilmiştir (http://www.businessdictionary.com/definition/household-waste.html). Kentlerde belediyelerin çöplerin tanımı ve işlenmesi ile ilgili OECD tarafından yapılan tanımlamada evler dahil kentteki tüm binalardan gelen-toplanılan çöpler evsel çöpler olarak kabul edilirken, inşaat ve yıkım faaliyetlerinden kaynaklanan atıklar bu tanımlamadan hariç tutulmuştur (https://data.oecd.org/waste/municipal-waste.htm). Birleşik Devletler Çevre Koruma Ajansı (EPA), evsel atıkların bir kısmını evsel zararlı atıklar olarak sınıflandırmıştır. Söz konusu atıklar bazı koşullar altında yangın çıkartabilir, reaksiyon gösterebilir ya da patlayabilir veya evde tehlikeli atık olarak aşındırıcı veya zehirli olan bazı kalıntıları oluşturabilir. Bu kapsama giren boyalar, temizleyiciler, yağlar, piller ve zirai ilaçlar gibi ürünler tehlikeli bileşenler içerebilir ve bunları attığınızda özel bir dikkat gerektirir (https://www.epa.gov/hw/household-hazardous-waste-hhw).

Atık üretimi ve atığın toplanması, işlenmesi, taşınması ve bertaraf edilmesi-"atık yönetimi" süreci, hem halk sağlığı hem de estetik ve çevresel nedenlerle önemlidir. Atık, bir birey, ev veya kuruluş tarafından üretilen herhangi bir şey olabilir. Sonuç olarak, atık, farklı maddelerin karmaşık bir karışımıdır; bunların bazıları sağlık için özünde tehlikelidir. Atıkların sağlık üzerindeki muhtemel etkileri ve bunların idare edilmesinin sonuçları çok geniş kapsamlı bir araştırma konusu olmuştur. Kadmiyum, arsenik, krom, nikel, dioksinler ve PAHlar gibi maddelerin birçoğu, hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalara veya yüksek seviyelere maruz kalan kişilerin çalışmalarına dayanarak kanserojen olarak kabul edilir. Karsinojenisiteye ilaveten, bu maddelerin birçoğu merkezi sinir sistemi, karaciğer, böbrekler, kalp, akciğerler, deri, üreme vb. üzerinde diğer toksik etkiler (maruz kalma seviyesine ve süresine bağlı olarak) üretebilir (https://academic.oup.com/bmb/article/68/1/183/421368).

Bu noktada; evsel atıkların gerektiği gibi yönetilememesi noktasında, sağlığa zararlı çeşitli etkiler ortaya çıkması rastlanılan bir durumdur. Bu bakımdan mikrobiyal patojenler, özellikle kompostlama ve kanalizasyon

işlemlerinde değil, aynı zamanda depolama alanlarında potansiyel bir tehlike kaynağıdır (https://academic.oup.com/bmb/article/68/1/183/421368). Özellikle kanalizasyon bulaşan kullanım suyunda banyo yapmanın, gastrointestinal semptom riskini arttırdığı doğrulayan birçok kanıt vardır (Pheby, vd, 2002).

Yufeng ve vd (2003) çalışmalarında 2000'lere gelindiğinde şehirlerde sorunun devasa boyutlara ulaştığını ve göz ardı edilemez hale geldiğini vurgulamak adına Çin örneğini sunmuşlardır. Evsel kirliliğin küresel bir mesele olduğunu, bu durumun Çin'de de 2000'li yılların başına doğru yıllık ortalama %8-10 artış göstererek ilerlediğini, o yıllar itibariyle ülke genelinde tahsis edilen 668 çöp toplama ve itlaf alanlarının yeterli olmaktan çok uzak olduğunu ifade etmişlerdir.

Hoornweg ve Bhada-Tata (2012) çalışmalarında ekonomik kalkınma ve kentleşme oranı ne kadar yüksek olursa, katı atık miktarının da genellikle o kadar fazla olacağını belirtmişlerdir. Harcanabilir gelirler ve yaşam standartlarının arttıkça, malların ve hizmetlerin tüketimi de artmaktadır. Kentsel yerleşim yerleri, kırsal alanda yaşayan meslektaşlarıyla yaklaşık iki kat fazla israf üretmektedir.

Evsel atıklarla ilgili olarak yapılan çalışmalar incelendiğinde, evsel atık yönetimi ile ilgili çalışmaların çoğunlukta bulunduğu açıkça görülebilir. Bu kapsamda evsel atık yönetiminin ekonomisi, muhtemel tehlikeleri, doğaya zararları gibi faktörlerin yanında davranışsal açıdan konuyu ele alan çalışmalara da rastlanmıştır. Bu kapsamda Barr (2007) çalışmasında, atık yönetimi davranışının ayrıca ele alınması gerektiğini ve bu konudaki belirleyici faktörlerin evsel atık yönetiminin gerçeklerini anlamak için değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Barr (2017) çalışmasında, insanların sosyal ve davranışsal olarak evsel atıklara ilişkin yaklaşımları üzerine yazdığı kitabında atık yönetiminde sürdürülebilirlik açısından insanların yaklaşımlarının, sahip oldukları değerlerin ve sergiledikleri davranışların öncelikle değiştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bernstad (2014) yaptığı vaka incelemesi çalışmasında, evsel atık yönetiminde geri dönüşüm açısından atıkların yerinde; tam da üretildiği evde ayrıştırılmasının geri dönüşüm oranlarını büyük oranda artıracağı sonucuna ulaşmıştır. Wiedinmyer ve vd (2014) çalışmalarında, bazı bölgelerde evsel çöplerin de diğer çöplerle birlikte açıkta yakma yöntemiyle yok edilmesi sonucu ortaya çıkan emisyonların çoğunun toksik kirleticiler olduğunu, bu sebeple zararlı sağlık etkilerine sebep olabileceklerini ifade etmiştir. Fiorillo (2013) çalışmasında, İtalya'da evsel atık üretimi performansını değerlendirdiği çalışmasında, AB üyesi ana ülkeler göz önüne alındığında, Almanya dışında bu ülkelerin atık üretimini azaltma konusunda zorluk yaşadıklarını ve kullanılan en temel atık bertaraf yönetiminin araziye depolama olduğunu gözlemlemiştir. Bununla birlikte, İtalya'nın atık yönetimi performansı sürek-

li olarak izlenmekte ve değerlendirilmektedir, çünkü son zamanlara dek, güney İtalya'da bazı alanlarda atık yönetimi krizleri yaşanmaktadır; başta çöp toplama alanlarına ciddi alternatiflerin bulunmaması ve ayrı toplanma oranları çok düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Vogler ve vd (2014) çalışmalarında, Viyana'da evsel çöpler içine karışan ilaç atıkları üzerine yaptıkları çalışmada, reçete edilen ilaçların genelde dikkate değer bir kısmının kullanılmadan atıldığını tespit etmiş, bu durumun başta ekonomik olmak üzere değişik zararları olabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Wünch ve Simon (2017) çalışmalarında, Almanya örneği üzerinden yürüttükleri çalışmalarında evsel atıkların doğrudan veya dolaylı olarak neden olacağı sera etkisini azaltmanın artık modern bir atık yönetim sisteminin parçası olan yerinde ayrıştırma ile etkili olacağını ifade etmişlerdir. Bu kapsamda Çin'in yıllık bir milyar tonun üzerinde evsel çöpü olan Çin'in büyük bir potansiyele sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Yapılmış olan çalışmalarda evsel çöplerle ilgili iki önemli nokta bulunduğunu görmekteyiz: Bunlardan birincisi; bu çöplerin toplanması ve ortadan kaldırılmasında sistemli çalışmalar yapılmadığı durumlarda doğrudan insan ve çevre sağlığını tehdit etmekte olmasıdır. İkincisi ise; bu çöplerin oluşumu ve toplanması işleminin kapalı mekanlarda oluştuğu gerçeğinden hareketle bireylerin özellikle çöplerin toplanması noktasında ilk ve önemli bir adımı oluşturmakta olmalıdır. Dolayısıyla bu iki nokta bu çalışmanın çıkış noktasını ve önemini ortaya koymaktadır.

YÖNTEM:

Çalışmada ilk olarak ilgili literatür incelenerek evsel çöplerin yaratmış olduğu sorunlar belirlenmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise Amasya ilinin 2012-2019 yılları arasında evsel çöp sorunsalında özellikle Amasya belediyesinin yapmış olduğu çalışmalar analiz edilerek, ilin söz konusu sorunsalda hangi noktada olduğu belirlenmeye çalışılmış ve tespit elden sorunlarla ilgili önerilerde bulunulmuştur.

BULGULAR

Amasya ilinin günlük evsel çöp miktarı yaklaşık olarak 120 tondur. Amasya belediyesinin evsel çöplerle ilgili olarak 2012-2019 yılları arasında her yıl ortak ve farklı yapılan çalışmaları olduğu görülmektedir. Bu çalışmalardan her yıl yapılmakta olan çalışmalar Amasya belediyesi tarafından doğrudan yürütülmekte iken, yıllara göre farklılık içeren çalışmaların ise Amasya Katı Atık Belediye Birliği tarafından yapılmakta olduğu görülmektedir.

Amasya belediyesi 2012-2019 yılları arasındaki yıllık faaliyet raporları incelendiğinde evsel çöplerle ilgili aşağıdaki çalışmaların yapıldığı görülmüştür (Amasya Belediyesi Yıllık Faaliyet Raporları):

Her Yıl Yapılmış Olan Çalışmalar

-Belediye sınırları dâhilinde tüm cadde, sokak, meydan ve kaldırımların genel temizliğini yapmak,

- Cadde ve sokakların süpürge araçları ile temizliğini yapmak,

- Konutlar, işyerleri, kamu kurum ve kuruluşları, okullar ve hastanelerden kaynaklanan evsel nitelikli katı atıkların toplanması, taşınması ve ara transfer istasyonlarına nakledilmesini sağlamak,

-Bos arsaların genel temizliğini yapmak,

-Belediye sınırları dâhilinde yer alan semt pazarlarının atıklarını toplayıp, genel temizliğini yapmak ve yıkatmak,

-Kentin tamamında genel temizliğin sağlanması amacıyla, elle ve yol süpürme araçları ile süpürmek,

- Hizmet alanında ihtiyaca göre konteyner alımı ve dağılımını yapmak,

- Mevcut konteynerlerin bakım, onarım ve boyasını yapmak,

-Kentimizde bulunan 400 ve 800 litrelik 1400 adet çöp konteynırları belirlenen zamanlarda yıkamak ve dezenfekte etmek,

-Milli bayramlarda tören alanları, dini bayramlarda cami etrafları, mezarlıkların iç ve dıs temizlikleri düzenli olarak yapılması,

-Okulların, yeni eğitim – öğretim yılına hazırlanması için okul bahçelerinde temizlik çalışmalarını yapmak,

-Bos arsaların temizliğini yapmak.

Yıllara Göre Farklılıkları Olan Çalışmalar

- Evsel Katı Atık Bertaraf Tesisi: Bu tesis 2010 yılında faaliyete geçmiştir.

- Katı Atık Birliği: 2010 yılında Katı Atık Birliği faaliyete geçmiştir.

- Çöp konteynerleri: 2014 yılında ilde özellikle ırmak kenarı boyunca ana cadde üzerinde yapma yeşil çim desenli çöp konteynerleri ile görsel anlamda güzellik amaçlanmıştır. Ana cadde dışında mahalle aralarında bu konteynerlerden bulunmamaktadır.

- Elektrik Enerjisi Üretimi: 2014 yılında evsel katı atıklardan elektrik enerjisi üretilmeye başlanmıştır.

- Atıkların Geri Dönüşümünün Sağlanması: 2017 yılında ambalaj atıklarının geri dönüşümü işlemine başlanmıştır.

- Eğitim Çalışmaları: Okullarda evsel çöp bilincinin geliştirilmesine yönelik eğitimlerin verilmesi

SONUÇ

Amasya belediyesinin evsel çöplere yönelik her yıl yapılmakta olan çalışmaları incelendiğinde; bu çalışmaların evsel çöplerin düzenli olarak toplanması ve çevre temizliğinin sağlanmasına yönelik olduğu görülmektedir. Halkın hizmetinde ve halka en yakın yerel birimler olan belediyelerin evsel çöplerin insan ve çevre sağlığı açısından tehdit olmamasına yönelik çalışmaları düzenli bir şekilde yerine getirmesi olması gereken bir durumdur. Yıllara göre farklılıkları olan çalışmalar incelendiğinde; bu çalışmaların büyük bir çoğunluğunun Amasya Belediyesi Katı Atık Birliği tarafından yerine getirilmekte olduğu görülmektedir. Farklılığı olan çalışmalardan evsel katı atıklardan elektrik enerjisi üretilmeye başlanması ve ambalaj atıklarının geri dönüşümünün sağlanmasına yönelik çalışmalar farklılığı olan çalışmalardandır. Özellikle büyükşehir belediyelerince yapılmakta olan atıklardan elektrik üretimini sağlayıcı çalışmaların Amasya belediyesi bünyesinde de yapılmaya çalışılması önemli bir başarıdır. Yeşil renkli çim desenli çöp konteynerlerin il ana caddesi boyunca konulmuş olması görsel bir il olan Amasya'nın görselliğini artırıcı bir etkisi olmuştur. Ancak bu konteynerlerden mahalle, sokak aralarına da konulmaması bir eksikliktir. Bütün mahalle ve sokak aralarındaki konteynerlerin çim desenli konteynerlere dönüştürülmesi bu noktalarında güzelleştirilmesi adına önemlidir.

Ancak çalışmada elde edilen bulgular ışığında evsel çöpler sorunsalında; diğer çevre sorunlarında olduğu gibi sorunu önlemek, ortadan kaldırmak veya oluşmuş sorunları çözebilmek için kişi ve kurumların birlikte hareket etmesi gerektiği sadece kişiler veya sadece kurumların sorunu çözme başarısı gösteremeyeceği gerçeğini kabul etmek gerekmektedir. Bu noktada belediyelerin evsel çöplerin toplanması, uzaklaştırılması ve ayrıştırılması sürecini başarılı bir şekilde yönetmeleri önemli olduğu kadar, bireylerin de evlerindeki çöpleri gerektiği gibi uygun poşetlerde biriktirme süreçleri de önemlidir. Bu noktada, sağlık ve görsel açıdan sorun oluşturabilecek bir konu olan evsel çöplerle ilgili olarak vatandaşlara belediyelerin eğitim birimleri tarafından belli aralıklarla eğitim verilmelidir. Bu eğitimler vatandaşların bu konuda bilinçli olmaları, belediyelerin bu sorunda başarılı olmalarını kolaylaştıracaktır. Amasya belediyesi de bu noktada okullarda başlamış olduğu eğitimleri artırmalı ve bu eğitimleri vatandaşları da kapsayacak şekilde geliştirmelidir. Ayrıca verilen eğitimlere ek olarak belediye tarafından her eve, uygun çöp poşetlerinin dağıtılması, vatandaşlara çöplerin doğru bir şekilde toplanması alışkanlığını kazandırmada yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Amasya Belediyesi Yıllık Faaliyet Raporları (2012-2017).

Amasya Belediyesi Katı Atık Birliği Verileri (2012-2017).

Barr, S. (2007). "Factors Influencing Environmental Attitudes And Behaviors: A UK Case Study Of Household Waste Management". *Environment And Behavior* 39 (4): 435-473.

Barr, S. (2017). *Household Waste İn Social Perspective: Values, Attitudes, Situation And Behaviour*. Taylor, Francis.

Bernstad, A. (2014). "Household Food Waste Separation Behavior And The İmportance Of Convenience". *Waste Management* 3 (7): 1317-1323.

Fiorillo, D. (2013). "Household Waste Recycling: National Survey Evidence From Italy". *Journal of Environmental Planning And Management* 56 (8): 1125-1151.

Hoornweg, D., And Bhada-Tata, P. (2012). "What A Waste: A Global Review Of Solid Waste Management." (10).

Pheby, D., Grey, M., Giusti, L. and Saffron, L. (2002). Waste Management And Public Health: The State Of The Evidence. Bristol: South West Public Health Observatory

Vogler, S., Christine, L., Christel, Z. And Claudia, H. (2014). Medicines Discarded İn Household Garbage: Analysis Of A Pharmaceutical waste sample in Vienna. *world*, *5*, 8.

Wiedinmyer, C., Yokelson, R.J. And Gullett, B.K. (2014). "Global Emissions Of Trace Gases, Particulate Matter, And Hazardous Air Pollutants From Open Burning Of Domestic Waste." *Environmental Science -Ttechnology* 48(16): 9523-9530.

Wünsch, C., and Simon, F.G. (2017)."The Reduction Of Greenhouse Gas Emissions Through the Source-Separated Collection Of Household Waste İn Germany." 1-19.

Zhang, Y., Jihong, N.D. And Xu. L. C. (2003). A New Pyrolysis Technology And Equipment For Treatment Of Municipal Household Garbage And Hospital Waste. *Renewable Energy*, *28*(15): 2383-2393.

https://www.epa.gov/hw/household-hazardous-waste-hhw (Erişim tarihi: 31.10.2017).

http://www.businessdictionary.com/definition/household-waste.html (Erişim Tarihi: 31.10.2017).

https://data.oecd.org/waste/municipal-waste.htm (Erişim tarihi: 31.10.2017).

https://academic.oup.com/bmb/article/68/1/183/421368 (Erişim tarihi: 21.11.2017).

Bölüm 70

ENGELLİLERİN MEDYADA TEMSİLİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Kübra DENİZ[1]
Serhat ÇOBAN[2]

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Medya ve Kültürel Çalışmalar Tezli Yüksek Lisans Programı, kubraadenizzz@gmail.com
2 Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, serhatcoban@comu.edu.tr

GİRİŞ

İnsan kendi benliğini yaşadığı dönemin tarihsel ve toplumsal yapısı içerinde oluşturmaktadır. Bu oluşturma süreci içinde insanın ürettiği kavram ve tanımlamaların da yine kendi yaşadığı dönemin ürünü olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bu anlamda dönemin egemen toplumsal yapısının kendi dilsel pratiklerini belirlediği de söylenebilir. Engellilik ve engelliliğe dair yaygın kullanılan kavramlar incelendiğinde de her dönemin egemen toplumsal yapısına uygun olan kavramın toplumda başat bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte özellikle de günümüzde kitle toplumunun gelişimine koşut olarak önemli bir noktada yer alan kitle iletişim araçlarında yer alan temsiller bireylerin algılarının şekillenmesinde önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmada engellilik kavramı tarihsel gelişim süreci içinde ele alınarak engelliliğe ilişkin alanda yer alan modellerin bir betimlemesi yapılmaya çalışılacak ve daha sonra da medyada yer alan engellilere yönelik haberler eleştirel söylem analizi ile incelenecektir.

1. Engellilik Kavramının Tarihsel Gelişimi

Engelliler gündelik yaşamda çok fazla görünür olmamasına rağmen istatistiki bilgiler bu görünür olmama halinin yanıltıcı olduğunu göstermektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) 2011 yılı raporuna göre dünya nüfusunun yaklaşık %15'i bir engel ile yaşamaktadır. Raporda ayrıca engelliliğe ilişkin bu küresel tahminin nüfusun yaşlanması ve kronik hastalıkların hızlı yayılımı nedeniyle artacağı da kaydedilmektedir (WHO, 2011). Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2002 yılında yaptığı araştırmaya göre ise Türkiye'de engellilerin nüfus içindeki oranı %12.29'dur (TÜİK, 2002).

Engellilik birçok kaynakta farklı tanımlanmaktadır. Türk Dil Kurumu'na (TDK) göre engelli "vücudunda eksik veya kusuru olan, özürlü" ya da "engeli olan, mânialı" olarak tanımlanmaktadır (2020). TDK, engelli tanımını kişinin sahip olduğu eksikliğe ve kusura vurgu yaparak açıklamaktadır. Bununla birlikte Cambridge İngilizce Sözlüğü engelliliği: "Bir hastalık, hasar ya da diğer insanların yaptığı şeyleri yapmasını zorlaştıran durum" olarak tanımlamaktadır (Cambridge Dictionary, 2020). Her iki sözlükte engelliliği bir eksiklik ya da hastalık üzerinden anlatmaktadır.

Türkçe'de günlük yaşantıda sık sık ve yaygın bir şekilde kullanılan "sakat", "özürlü" gibi kelimelerin aslında anlam farklarına bakılmadan kullanıldığı söylenebilir. Yanlış kullanımlar engellilerin toplum tarafından ötekileştirilmesine neden olabilmektedir. Kişinin sahip olduğu engel sonradan veya doğuştan gelmektedir (Giresunlu ve Akıncı, 2012: 15-16).

Engelliliğin sakatlık olarak ifadesinde Tıbbi çalışmaların önemli olduğu söylenebilir. Sakatlığa dair çalışmaların ABD ve İngiltere eksenli olduğu bilinmektedir. Bu çalışmalar ile engelli bireyin bedeninde fiziksel olarak bulunan eksiklikler sakatlık olarak tanımlanmaktadır. Sakatlık tanımı

sakat olmayan bir beden üzerinden gelişen normallik tasvirinden hareketle açıklanmaktadır (Yardımcı, 2015: 9). Sakatlık kelimesine yüklenen yanlış anlam itibariyle; toplum tarafından engelli bireye atfedilecek olan anlam da olumsuz olabilmektedir. Toplumda oluşacak bu algı aslında engelsiz bireylerin engelli bireye karşı olan tutumunu da etkileyebilir.

Toplumda var olan ve yaşamlarına devam etmekte olan pek çok dezavantajlı birey üzerinden belirli yargılamalar ve suçlamalar yapmaktadır. Sosyal hayatın dışında kalmak zorunda olan engelli birey engelsiz birey ile karşılaştırılmakta ve engelsiz bireyler kimi zaman engelli bireyleri "aciz" olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamalar engelli bireyin sosyal yaşantısına devam etmesi açısından büyük bir sorun oluşturmaktadır (Arslan vd., 2014: 11,12).

Engellilik çalışmalarının hız kazanmasında İkinci Dünya Savaşı sonrası büyük önem taşır. Savaş sonrası sosyal hayatı normale döndürme çabaları, engelliler için de önemli gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Engellilerin sosyal ve ekonomik hakları konusunda önemli adımlar atılmıştır (Kara, 2016: 250).

1992 yılına gelindiğinde ise Birleşmiş Milletlerin (BM) 3 Aralık gününü Uluslararası Engelliler Günü olarak kabul ettiği görülür. Her yıl bu tarihte dünyanın pek çok ülkesinde engelliler adına farkındalık oluşturulmak amacıyla çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir. Aynı zamanda BM tarafından hazırlanan bu belge ile engellilerin yaşama daha kolay uyum sağlamaları ve hayatın her anında aktif rol alabilmeleri amacıyla çeşitli kurallar kabul edilmiştir (Gelmez, 2018: 193). BM tarafından engelliler için ilan edilen bugün; engellilerin toplum tarafından farkında olunmaları açısından büyük önem arz etmektedir. 3 Aralık gününde dünyanın pek çok ülkesinde yapılan etkinliklerle engelliler "toplumda biz de varız" diyerek toplumun dikkatini çekmeye çalışmaktadır.

Engel, bireyin sosyal hayata birtakım eksiklikleri ya da kusurları nedeniyle katılamaması olarak nitelenebilir. Bir başka ifadeyle, topluma kendisine sunduğu rolleri doğuştan ya da sonradan meydana gelen haller nedeniyle gerçekleştirememesidir. Kişi gerçekleştiremediği bu nedenler dolayısıyla engelli olarak tanımlanmaktadır (Giresunlu ve Akıncı, 2012:16).

BM Genel Kurulu'nun 2008 yılında yürürlüğe giren Türkiye'nin de imzaladığı Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme engelli bireylere karşı oluşan ayrımcılığın önlenmesi ve toplumdaki engelli bireylere karşı olan ayrımcılık içeren fikirlerin ortadan kalkması açısından önem arz etmektedir. Sözleşmenin hedefi; engelli bireylerin tüm yaşam haklarından eşit bir şekilde faydalanmasıdır (Resmî Gazete, 2009). Sözleşme aynı zamanda; topluma, zihinsel ya da fiziksel nedenlerden dolayı eksik olarak katılım sağlayan kişileri de kapsamaktadır. Bu kapsayıcılık ile kişi ve toplum kı-

sıtlaması arasında bir bağ kurulmuştur. Engelli kişilerin yaşam hakları güvence altına alınmaya çalışılmıştır (Gül, 2012: 27). Sözleşmede özellikle güvence altına alınan madde; engellilerin hiçbir suretle ayrımcılık görmemesi gerektiğidir. Yapılan bu sözleşme ile engellilerin topluma ve toplumun da engellilere uyarlanmasının kolaylaştırılmasına çalışılmıştır.

Engelli haklarına ilişkin düzenlenen bu sözleşmenin ardından engelli haklarını eşit haklar seviyesinde düzenlemek ve korumak adına DSÖ, 2014-2021 yılları arasındaki süreci kapsayan Küresel Eylem Planı adlı bir düzenleme yapmıştır. DSÖ tarafından üstlenilen bu görev neticesinde; dünya genelinde bulunan tüm engelli ve dezavantajlı durumda olanların sosyal ve eşit haklardan yararlanabilmeleri aynı zamanda sosyal desteklerden ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri kararları alınmıştır. Alınan kararlar neticesinde, engelliliğin bir sağlık probleminden ziyade bir toplumsal sorun olduğu da ortaya konulmaktadır. Böylelikle engelliliğe karşı bakışın iyileştirilmesi, engellilerin tüm sosyal ve ekonomik yardımlardan yararlanabilmeleri, aynı zamanda tedavileri için gerekli rehabilitasyon koşullarının oluşturulması fikri de kabul edilmiştir (WHO, 2015).

Farklı kültürler ve o kültürlere sahip insanlar engelliliğe yönelik kavramları da farklı bir şekilde kullanmaktadır. Engelli, özürlü ya da sakat olarak kullanılan kelimeler her ne kadar kullanım açısından benzerlik taşıyormuş gibi görünse de anlam açısından farklılıklara sebebiyet vermektedir (Öztürk, 2011: 17). Bu anlamda aslında çoğu insan engelliliğe dair kullanım pratiklerini kelimenin anlamına bakmadan gerçekleştirmektedir. Toplumlar, "Özürlü", "engelli" ya da "sakat" kelimelerini aynı anlam içerisinde olduğunu kabul ederek kullanmaktadır.

1980 senesinde ICIDH (Uluslararası Bozuklukları, Özürleri ve Engelleri Sınıflama Kongresi) "özür" kavramını tanımlamıştır. Bu kongreye pek çok engelli dernek üyesi ile uzman katılım göstermiştir. Bu kongrenin ardından DSÖ yeni bir fikrin geliştirilmesine ortam hazırlamıştır. DSÖ, Uluslararası Fonksiyon Görme ve Özürlülük Sınıflaması tanımlamıştır. Bu tanım ile; özürlü kavramı bir dezavantajlı olma hali olarak anlatılmaktadır. Bu durum kişinin içerisinde bulunduğu durum itibariyle sosyal aynı zamanda yasal bir eksiklik yaşamasına neden olan aksaklık olarak tanımlanmaktadır (Burcu, 2007: 54).

Bununla birlikte farklı kaynaklar engellilik ile özürlülük tanımlamalarını birbirinden farklı olarak açıklamaktadır. Özürlülüğü; bireyin bulunduğu ve sahip olduğu durum itibariyle becerilerini gerçekleştirmesindeki kusurluluk hali olarak tanımlanmaktadır. Engellilik ise, herhangi bir nedenle sonradan oluşan ya da doğuştan bireyin sahip olduğu durumdur. Aynı zamanda kişi normal hayatında gerçekleştirdiği faaliyetleri yerine getirmede sorun yaşamakta ve bu nedenle içinde bulunduğu durum kişiye engel yaratmaktadır (Rabia vd., 2005: 183). Engellilik, tanımlanan diğer kavram-

lara göre daha kapsayıcı bir kavram olarak yerini almaktadır. Ülkemizde 2005 yılında yayımlanan 5378 Sayılı Özürlüler (Engelliler) Kanunu ise bu tanıma şöyle yaklaşmaktadır:

Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi (5378 Sayılı Özürlüler Kanunu, 2005).

Engelliliği doğuştan ya da sonradan olmak üzere iki biçimde ele alan 5378 sayılı kanun, aynı zamanda bireyin yaşaması için farklı bir desteğe ihtiyacı olduğu anlamına da vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte engellilik tanımlamaları sürecinde ortaya çıkan ve yaygın olarak kullanılan birçok kelime engelli bireyler için olumsuz bir yargı oluşmasına da ortam hazırlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma engelli bireyleri tanımlama aşamasında "engelli" kelimesinin daha olumlu bir çağrışım yaptığı fikrine katılarak, çalışma süresince bu tanımlamayı kullanacaktır.

20 Şubat 2019 tarihli Resmî Gazetede yayınlanan Çocuklar için Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkındaki Yönetmelik ile özel gereksinimli çocuk şöyle tanımlanmaktadır:

Çocuğun toplumsal yaşama eşit katılabilmesi için bedensel ya da gelişimsel işlev kısıtlılığı olmayan bireylerden farklı sağlık, eğitim, rehabilitasyon, cihaz, ortez, protez, çevresel düzenlemeler ve diğer sosyal ve ekonomik haklara ve hizmetlere gereksiniminin olmasını (...) ifade eder (Resmî Gazete, 2019).

Resmî Gazete'de yayınlanan bu yönetmelik ile engelli çocuk; özel gereksinimli birey olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda toplum içindeki varlığının herkes gibi eşit olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte 20 Şubat 2019 tarihli Resmî Gazetede yayınlanan Erişkinler İçin Engellilik Değerlendirmesi hakkında çıkan yönetmelik ile engellilik durumu şu ifadelerle açıklanmıştır:

Engelli birey: Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyusal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen bireyi,

Engellilik durumu: Bireyin doku, organ ve/veya fonksiyon ve psikiyatri tanısı ve buna bağlı muhakeme yeteneği kaybından kaynaklı engelliliğini uluslararası yöntemleri temel alarak belirleyen derecelendirmeler, sınıflandırmalar ve tanılamaları (...)

2019 yılında yayımlanan Resmî Gazete yönetmeliği ile özel gereksinimli çocuk ve yetişkinler birbirinden ayrılmaktadır. Böylelikle engelli

çocuk ve engelli yetişkinlere farklı ve ayrı yönetmelik yayımlanmıştır. Bu yönetmelik ile yetişkin ya da çocuk engelli devlet tarafından kendilerine tanınan haklardan; kendi yaş grubu üzerinden faydalanmaktadırlar.

Yayınlanan bu ve benzeri yayınlar ile toplum tarafından benimsenen algının değiştirilmesi de kolaylaşmaktadır. Böylelikle toplumun engelli kimselere karşı sahip olduğu yargıların yapılan çalışmalar ile değiştirilmesi hedeflenmektedir.

Türkiye Engelliler Spor Yardım ve Eğitim Vakfı da özürlülüğün engelli kişiye karşı yanlış algıya sebebiyet verebileceğini ifade ederek bireyin toplum tarafından daha doğru anlaşılabilmesi için "engelli" tabirini kullanır (TESYEV, 2020).

Engelliliğin toplum tarafından problem olarak görülmeye başlanması ile -ki bu durum özellikle sanayi toplumuna geçiş süreci ile başlamıştır- bu konu üzerinde pek çok çalışma üretilmeye başlanmıştır (Okur ve Erdugan, 2010). İlk zamanlarda engelliliğin tanımı bir hastalık olarak genelleştirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise engelliliğin daha çok tıbbi bir problem olduğu ifade edilmiştir. Sonraki yıllarda ise Avrupa'nın önemli sivil toplum dernekleri engelliliğin hastalık olarak benimsenmesi fikrine karşı çıkarak engelliliğin sosyal bir problem olarak incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak yasalar neticesinde güvence altına alınan engelli hakları, gündelik hayatta çok dikkate alınmamış ve uygulamada birtakım aksaklıklar yaşanmıştır (Arıkan, 2002: 3). Engelliliğin tıbbi bir tanımlamadan ziyade sosyal tanımlama sürecine geçilmesi ile birlikte engellilik çalışmaları yoğunlaşmıştır. Ancak bu döneme kadar olan süreçte engellilik bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Son dönemlerde Batı'da engelliler için hak temelli çalışma ve girişimlerin yaygınlaştığından bahsedilebilir. Yapılan çalışmalarda; engelli bireyin engelsiz birey gibi eşit ve bağımsız şartlarda eğitim alma hakkının üzerinde durulur. Bununla birlikte engelli bireyler için hazırlanan ve yalnızca engelli bireylerin eğitim aldığı özel eğitim merkezlerinde; engelli bireyin engelsiz bireyden uzaklaştırıldığı, bu nedenle toplumdaki öteki algısının pekişmesine neden olduğu da ifade edilmektedir (Burcu, 2002: 86). Engellilik çalışmalarının hızlanması ve önem kazanması toplumun engellilere karşı olan tutumlarından etkilenmiştir.

2.Engellilik Çalışmalarında Kullanılan Modeller

Engellilik çalışmaları ilk zamanlarda medikal anlamda yoğunlaşırken; ilerleyen zamanlarda toplumsal farkındalığın gelişmesi ile daha çok sosyal alanda gelişmeye başlamıştır. Engellilere yönelik geliştirilen sözleşme ve yasal haklar ile engellilerin gerek ekonomik gerekse sosyal yaşamlarına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Engelliler toplum tarafından yeterli desteği gördüğü süreçte, engelli haklarına ilişkin düzenlemeler hız kazanmıştır. Aynı zamanda geliştirilen bu düzenlemeler neticesiyle engellilere

yönelik pozitif ayrımcılık fikri de ortaya çıkmıştır.

1970 ve 1980'li yıllar arası gelişim gösteren engellilik çalışmaları İngilizce'de karşımıza "Disability Studies" kavramı ile çıkmaktadır. 1960'lı yıllarda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde oluşmaya başlayan engellilik çalışmaları 1960'lı yıllarda Vietnam Savaşı'ndan birtakım sakatlıklarla ülkelerine dönen insanların yoğun olduğu döneme denk gelmiştir (Şentürk vd., 2011: 17). Dolayısıyla engellilik; farklı modeller altında farklı tanımlamalar ile açıklanmıştır. Ahlaki model, tıbbı model ve sosyal model bu modeller arasındadır (Ak, 2019: 43). Toplumsal değişimin devam ettiği her kültürde ya da her toplumda engelli bireye yönelik tanımlamaların dinamiklik taşıdığı da belirtilmelidir (Ünal, 2018: 1327).

2. 1. Ahlaki Model

Ahlaki model, engellilik çalışmalarında bilimsel doğrultuda katkı sunmamakla birlikte aksine engelli bireylerin toplum içerisinde "yanlış" ve "olumsuz" tanımlanmalarına neden olmuştur. Bu model; ortaya çıkan engel durumunun toplumun içerisinde olduğu ahlaksızlıktan kaynaklandığı savunmuştur. Model engelli bireyleri yargılayıcı bir şekilde tanımlamış ve toplumda engellilere yönelik ön yargıların oluşmasına neden olmuştur. Toplum gözünde bu kişiler adeta "şeytani" bir varlık olarak benimsenmiş, ruhlarını şeytana teslim ettiği fikrini kabullenmiştir. Bu durum gerek engelli kişinin gerekse ailesinin sosyal yaşamına devam etmesi açısından büyük bir sorun oluşturmuştur. Engelli kişi ve ailesi sahip oldukları fiziksel ve zihinsel durum nedeniyle cezalandırılmıştır. Özellikle 21. Yüzyıla kadar olan süreçte bu fikir birçok toplum tarafından benimsenmiştir (Arıkan, 2002: 2).

Ancak her toplumun ya da her kültürün normları değişiklik göstermektedir. Bu nedenle kimi toplumlar için "olağan" olarak kabul edilen davranış ya da yargılar bazı toplumlar için "sıra dışı" olarak kabul edilmektedir. Toplumların "olağan" ya da "sıra dışı" tanımlarına engelli bireyler de dahil olabilmektedir. Engellilere karşı benimsenen alışılmışın dışında ya da normal yargılar toplumlara göre değişebilmektedir. Toplumun engelli bireye karşı oluşturduğu yargı çoğunlukla "sıra dışı" olmaktadır (Tuygun, 2019: 10).

Engelli bireye; ahlaki modelin etkin olduğu toplumlarda kimi zaman olumlu anlamlar yüklenirken çoğu zaman ise tamamen olumsuz yargılar üretilerek açıklanmaktadır. Ahlaki modelin savunduğu fikirleri kabul eden toplumlar; engelli bireyin yaşamında karşılaştığı zorlukları bununla birlikte fiziksel ve zihinsel yetersizliklerini tanrının kendilerine verdiği bir ceza olarak algılamaktadır. Öte yandan bazı toplumlar fiziksel ve zihinsel yetersizlikleri olan engelli bireyleri; "melek" olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla ahlaki modelin benimsendiği kimi toplumlar, yetersizlikleri olan

bireylere "acıma" duygusu ile yaklaşmaktadır. Engelli bireye karşı gelişen "melek" anlayışı engellilik ile kader arasında bir bağ kurulmasına ortam hazırlamıştır. Bu nedenle ahlaki model; bilimsel olarak engellilik çalışmalarında kaynak alınmamaktadır (Okur ve Erdugan, 2010: 249).

Ahlaki modelin toplumlarda yayılmasıyla engellilik kavramı yanlış yargılamalar altında ele alınmıştır. Bu anlamda her ne kadar farklı çalışmalar yapılmış olsa da engellilik çalışmalarına dair doğru ve gerçek tanımlamalar çok eskiye dayanmamaktadır. İlk çalışmalar; ekonomi ve tarih alanlarında ortaya çıkmıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda çalışmaların yalnızca belirli alanları kapsamadığı birçok alanı da etkilediği göz önünde tutularak disiplinlerarası bir konu haline dönüşmüştür. Yapılan çalışmalar fiziksel ve zihinsel eksikliği olan kişileri ve dönemin yaygın hastalıklardan biri olan AIDS hastalığını da içermektedir (Burch, 2009: 286, 287).

İçinde bulunan her dönem ve o dönemlerde gerçekleşen önemli toplumsal olaylar engellilik tanımının değişmesine ortam hazırlamıştır. Bu nedenle engelliliğe dair yapılan tanımlamalar aynı zamanda yargılamalar toplumun o dönemki yaşadığı olaylarla birlikte değerlendirilmelidir.

2. 2. Tıbbi Model

20. yüzyılda öne çıkan çalışmalarda kullanılan fikirler, engellilik çalışmalarını da etkilemiştir. Bu dönemde engellilik durumu kişinin içerisinde bulunduğu ve sahip olduğu toplumsal dünyadan bağımsız bir şekilde tanımlanmıştır (Meşe, 2014: 80). Çalışmalarda sıklıkla kullanılan tıbbi modelin temelleri oldukça eskilere dayanmaktadır. Aydınlanma Çağı'nın da etkisiyle insanın eksiksiz olabileceği düşüncesi toplumda yaygınlaşmıştır. Bu fikrin yaygınlaşması ile engelli bireyin tanımı da değişmiştir. Engelli kişileri fiziksel ve zihinsel yetersizlikleri üzerinden tanımlayan tıbbi model gelişmeye başlamıştır (Mackelprang ve Salsgiver, 1996: 7,14).

Tıbbi model engelliliği; hastalık üzerinden açıklayarak bazı tıbbi müdahaleler ile tedavi edilebileceğini ve tamamen iyi bir duruma gelinebileceğini açıklamıştır. Bu anlamda tıbbi model hastalık fikri üzerinden gelişerek engelli kişinin hasta ve ailesi ya da çevresine bağımlı bir kişi olarak hayatına devam etmesi fikrini pekiştirmiştir (Özgökçeler ve Alper, 2010: 37).

Dolayısıyla tıbbi model kişinin fiziksel/bedensel ya da zihinsel eksikliklerine vurgu yapmaktadır. Ahlaki modelin yaklaşımları tıbbi modelde kabul edilmemiştir.

Engelli birey tanımında iki faktör üzerinde duran medikal model; sakatlık ve hastalık açıklamalarının önemli olduğunu ifade etmiştir. Tanımın gelişmesinde katkıları bulunan isimler medikal modeli oluştururken; kişinin içerisinde bulunduğu sosyal çevreyi hiçbir şekilde etkili bir faktör

olarak dikkate almamışlardır (Burcu, 2006: 63).

Medikal modelin vurguladığı engellilik açıklamasında öne çıkan hastalık ve sakatlık durumu engelli kişinin çevresindeki ya da üyesi olarak yaşama devam ettiği toplumsal gruplardan farklılığını vurgulamaktadır. Engelli kişi; medikal modele göre tedavi edilebilir bir hastalık sahibi ya da sakatlığı olan kimsedir. Özellikle sanayi toplumuna geçiş sürecinde engellilerin istihdam süreçlerinden dışlanması ve toplumdan yalıtılması durumunun medikal modelin gelişiminde önemli olduğu söylenebilir. Engellilik sanayi toplularında tedavi edilebilir bir hastalık konumu kazanmıştır (Okur ve Erdugan, 2010).

Medikal modelde sık sık karşımıza çıkan hastalığın tedaviyle iyileştirilmesi ya da ortadan kaldırılabilir bir hale dönüşmesi fikri ilerleyen zamanlarda farklı bir hal almıştır. Hastalık fikri; birkaç tedavi yöntemi sonucunda ortadan kalkılabileceğini ya da iyi bir duruma gelebileceğini betimlemektedir. Bu nedenle diğer modellerden çok fazla farklılaşmaktadır. Engellilerin yaşam özgürlükleri ve hakları oldukça kısıtlanmıştır. Çok sayıda engelli kötü şartlar altında yaşamlarını zorluklar içerisinde devam ettirmeye çalışmıştır. Kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan ya da bedensel, zihinsel yönden ağır kayıpları olan kişiler "patolojik" olarak adlandırılmıştır. Bireylerin bu şekilde tanımlamasıyla beraber ABD ve İngiltere gibi ülkeler başta olmak üzere birçok gelişmiş ülkede 1950-1960 yılları arasında engelliliğe dair yeni girişimler olmuştur (Özgökçeler ve Alper, 2010: 34).

Tıbbi modelin engelli bireyi hasta olarak kodlaması ile hastalığa tedavi olabilecek gelişmelere ilişkin de çalışmalar yapılmıştır. Tıbbi model hastalığın gerçek bir tedavi ile düzeltilebileceğini belirterek hastalığa uygun tedavi seçenekleri de tavsiye eder. Engellilerin gündelik hayatında karşılaştığı zorluklara karşı çözüm arayışından uzak duran tıbbı model, engellilik çalışmacıları tarafından benimsenen bir model olmamaktadır. Modelin olumsuz tarafları olduğu gibi birtakım olumlu katkıları da bulunmaktadır. Bu olumlu katkılardan biri de rehabilitasyon konusundadır. Birçok farklı yerde rehabilitasyon merkezleri kurularak; engellilerin bu merkezlerde bakımı gerçekleştirilmiştir. Ne yazık ki girişimler yalnızca rehabilitasyon düzeyinde kalmıştır (Dalbay, 2009: 29, 30).

Ancak tıbbi model her ne kadar engelli kişinin ruhsal ve fiziksel sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla geliştirilse de zaman içerisinde engelli kimseleri toplumdan soyutlamaya ve farklılaştırmaya sevk etmiştir. Tıbbi modelde tanımlanan engelli kişiler; fiziksel ve zihinsel yetersizlikleri ya da sakatlıkları nedeniyle toplumdan soyutlanmış bireylerdi. Yapılan bu tanım git gide toplum tarafından oldukça güçlü bir şekilde benimsendi. Engelli bireyler "hasta" kalıbı içerisinde toplumda yer almaması gereken bireyler olarak damgalandı. Tıbbi modelin bu tanımlamaları engellileri toplumdan ve toplumu da engelli kişilerin varlığından ayrıştırmaktaydı (Dalbay, 2009: 30).

Medikal ya da tıbbi model engelli bireyi mutlaka tedavi edilmesi gereken bir hastalığı olan kişi olarak görerek engelliliğin sosyal boyutuna önem vermemiştir. Tıbbi modelin engelli bireylere karşı geliştirdiği ve yaygınlaştırdığı bu düşünce birçok ülkede tepkiye neden olmuştur. Ortaya çıkan bu tepkiler; tıbbi modelin benimsediği "anormal" ve "hasta" tanımlamalarına ilişkindir (Arıkan, 2002: 2).

Medikal modelde açıklanan engellilik kavramı pek çok engelli birey için benlik sorunlarının oluşmasına neden olmuştur. Engelli bireyleri hasta olarak kabul eden bu model; engelli kişinin topluma ve kendisine bakış açısını etkilemiştir. Sorumluluk yine engelli bireylere yüklenmiştir. Engelli bireyin içinde bulunduğu toplumun değil bizzat engelli bireyin değişmesi beklenmektedir. Modelde engelli kişi bağımsız bir şekilde kendi fikirlerini geliştiremeyen mutlaka yardıma gereksinimi olan bir varlık olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla engelli kişi bağımlı ve muhtaç konumundadır (Erkan, 2004: 33).

Engelli kişiyi sosyal yaşamdan soyutlayan bu modelin engelli kişilerin gündelik hayatlarına negatif bir etkide bulunduğu söylenebilir.

2. 3. Sosyal Model

Engellilik çalışmalarında kullanılan tıbbi modelden sonra yaşanan gelişmeler ile birlikte sosyal modelin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Tıbbi modelin engelli kişileri "hasta" ya da "anormal" bireyler olarak tanımlamasının ardından araştırmacılar bu fikre karşı olarak farklı bir yaklaşım ortaya koymuşlardır.

Engelli bireyi bağımlı ve hasta kişiler olarak tanımlayan tıbbi model aynı zamanda engellilere karşı sınırlı bir yaşam da çizmiştir. Çizilen bu sınırlı yaşamda engelli ve ailesinin hakları göz ardı edilmiştir. İlerleyen zamanlarda engelliliğin yalnızca tıbbi müdahale ile açıklanamayacağı aynı zamanda toplumla ilgili bir durum olduğu gerçeği önem kazanmıştır. Engelli ve toplum ilişkisi bu anlamda önem taşır.

Bu anlamda ahlaki ve tıbbi modele tepki olarak engellilerin sosyal haklarını elde edebilmesine yönelik önemli hareketler de ortaya çıkmıştır. Özürlülük Hakları Hareketi bunlardan biridir. Haklar çerçevesinde engelli kişinin ailesine ve topluma bağımlı kalmadan kendi yaşamına devam etmesi, toplumla engelli kişi arasındaki bağın kuvvetlendirilmesi ve engelli kişileri ötekileştiren düşüncelerin ortadan kaldırılması bu hareketin amaçlarındandır. Engelli bireyin toplum içerisinde kendini bağımsız bir şekilde ifade etmesi ve toplumda kendisine yöneltilen olumsuz bakışın yıkılmasına çalışmışlardır (Arıkan, 2002: 3).

Bu anlamda sosyal modelin tıbbi modele göre önemli farklılıklar içerdiği söylenebilir. Tıbbi modelde gözlemlenen ve kabullenilen "patolojik

vaka" kavramı sosyal model içerisinde kabul edilmemiştir. Sosyal model aracılığıyla engelli bireyin toplum içerisinde temel haklara ulaşması sağlanmaya çalışılmıştır. Sosyal modelin gelişimi ile engelli bireylere yönelik toplumda yaygın kabul gören "olumsuz" ve "yargılayıcı" düşüncelerin yerini farklı tanımlamalara bırakmıştır.

Engelli bireyi normal ve anormal olarak farklılaştıran tehlikeli görüş yerine, olumlu ve doğru tanımlamalara ihtiyaç duyulmuştur. Normal ve anormal insan tanımı altında engelli bireyi tanımlayan tıbbı model; sıklıkla sosyal model araştırmacıları tarafından eleştirilere neden olmuştur. Bu yüzden sosyal model, tıbbı modelin savunduğu fikirlere karşı gelerek engelli bireyin haklarını ve yaşam mücadelesini ön planda tutmaktadır (Tuygun, 2019: 13, 14).

Toplumda engellilere karşı oluşan önyargılar sosyal model bağlamında yapılan çalışmaların da artmasıyla yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Ancak ne yazık ki bu değişimin çok hızlı olduğu da söylenememektedir.

Sosyal model; engelli kişiyi topluma, toplumu da engelli kişiye yakınlaştırmayı hedefler. Engelli kişi kendisine sunulmaya çalışılan sosyal, eğitim ve ekonomik gibi birçok önemli fakat yeterli olmayan etken sebebiyle toplumda söz sahibi olamamıştır. Kendisini, kendisine sunulan yetersiz ve eksik olanaklarla sınırlandırılmak zorunda kalmıştır (Arıkan, 2002: 6).

Ülkemizde Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde geliştirilen birçok çalışma sayesinde, engelli kişiye karşı oluşan "engelli" algısı değiştirilmeye çalışılmaktadır. Engelli kişiler hak taleplerini birçok platform üzerinde dile getirerek sorunlarına çözüm bulmaya çalışmaktadır. Bakanlık bünyesinde alınan kararlar doğrultusunda engelli birey ya da engelli bireyin bakımını üstlenen aile; sosyal yardım ve desteklerden faydalanabilmektedir. Geliştirilen bu çalışmalar doğrultusunda engelli birey sosyal haklarından yararlanmakta ve toplum içerisinde soyut bir birey olmaktan çıkıp katılımcı bir birey olarak hayatına devam etmektedir.

Sosyal model; engellileri eksiklikleri üzerinden tanımlayan ve ötekileştiren tanımlara karşı çıkmaktadır. Çünkü engelli bireylerin eksiklerine vurgu yapan bu tanımlamalar engellileri toplumsal olarak birbirinden uzaklaştırmaktadır. Tıbbı modelde karşımıza çıkan eksiklik tanımlamaları engelli bireyi sorun olarak ele almakta, toplumdan soyutlamaktadır. Dolayısıyla engelli bireye karşı var olan "sorun" algısı toplum nezdine değiştirilmeye çalışılmalıdır (Tuygun, 2019: 14).

Sosyal modelde toplumdaki her bireye, engelliliğin bir kusur ya da ötekileştirilmesi gereken bir durum olmadığı fikrinin benimsetilmeye çalışılması önemlidir. Bu model engelli bireyleri toplumun her alanında görülmesi ve kabul edilmesi amacıyla daha çok istihdam planlamaları yapılmasını da önermektedir. Tıbbı modelin engelli bireyi "bağımlı" ve "muhtaç"

olarak gördüğü anlayışın aksine, sosyal model çalışmaları engelli bireyin toplumda özgür ve eşit bir şekilde var olmasına odaklanmıştır. Tüm bu girişimler sayesinde, toplum içerisinde aktif olan engelli bireyin toplum tarafından benimsenerek önceden oluşmuş ön yargıların ortadan kalkabileceği ve toplumun engelli bireyi eşit ve önyargısız bir şekilde kabul edebileceği belirtilmektedir. Sosyal model girişimlerinin Avrupa'da Sosyal Refah Devleti politikalarının güç kazandığı bir dönemde gündeme geldiği de belirtilmelidir (Okur ve Erdugan, 2010: 254, 255).

Kısacası sosyal model, engelliliğin bireysel sınırlılığa bağlı olarak değil, toplumun gerekli hizmetleri sunmamasından ve engellilerin gereksinimlerini dikkate almamasından kaynaklandığı belirtmektedir (Yıldırım vd., 2011: 56).

2. 3. 1. Hak Temelli Yaklaşım

Engelli bireyin toplum içerisindeki haklarını desteklediği için hak temelli yaklaşım; engellilik çalışmalarında büyük önem taşımaktadır. İlerleyen dönemlerde sosyal model çalışmaları içinde engelli bireyleri tanımlamak ve sahip olduğu hakları güvence altına alarak korumak amacıyla hak temelli yaklaşım geliştirilmiştir. Hak temelli yaklaşım ile engellilerin sosyal ve ekonomik hakları başta olmak üzere birçok hakkının koruma altına alınması amaçlanmıştır.

TDK hak kavramını şöyle tanımlamaktadır: "Adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç." (TDK, 2020). Bu nedenle engelli hakları da hukuk ve adalet sisteminin kendilerine sunduğu tüm sosyal, ekonomik ve hukuki kavramların bütününü temsil etmektedir. Tıbbi modelin çizdiği engelli tanımı sosyal modelin çalışmalarıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Sosyal modelin gelişmesi ve toplum tarafından benimsenmesinin ardından engellilik çalışmalarında önemli bir noktaya gelinmiştir. Hak temelli yaklaşım ile de engelli bireylerin hakları görünür olmuştur.

Hak temelli yaklaşım insan hakları odaklı çalışmalar gerçekleştirmektedir. Tıbbı modelde engelli birey hasta olarak kabul görürken, sosyal modelde bu hasta görüşü reddedilmiş ve sorunun toplumun engelli bireye bakış açısı olduğu savunulmuştu. Hak temelli yaklaşım ise sorunun yalnızca toplum ya da engelli bireyin sahip olduğu çevre olmadığına; var olan sorunun engelli bireyin toplumla beraber yaşam haklarına eşit bir şekilde ulaşamamış olması olduğunu kaydeder (Egbatan, 2017: 20).

Engelli hakları için yapılan girişimler özellikle 1960-70 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. 1960-70 yıllarındaki girişimler ile engelli bireylerin hakları ile engelsiz bireylerin haklarının eşit olması yönünde adımlar atılmıştır. Toplum içerisinde engelli bireylerin ötekileştirilmesi ve toplumdan soyutlanmaları dahil olmak üzere birçok konuda tepkiler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan tepkiler; engellilerin sahip olamadığı sosyal haklar

başta olmak üzere birçok hakkı da kapsamıştır. Toplumda engelliler adına oluşan girişimler engellilerin haklarına ulaşmasında etkili olmuştur (Okur ve Erdugan, 2010: 258).

Dolayısıyla hak temelli yaklaşım sayesinde; toplumda engelli bireye karşı oluşan olumsuz ve doğru olmayan yargılar yıkılmaya çalışılmıştır. Hak temelli yaklaşımda esas olan engelli ve insan hakları konularıdır. Her engelli birey insan hakları kapsamında değerlendirilmektedir. Aynı zamanda engelli kişinin hakları tüm toplumlarda aynı ve eşit olmalıdır. Bu nedenle evrensellik ilkesi ön plana çıkmaktadır. Bir diğer önemli husus ise; engelli bireyin haklarının yaşamın her alanında uygulanması gerektiği yönündedir. Engelli kişilere sunulan "muhtaçlık" ya da "bağımlı insan" tanımları hak temelli yaklaşım ile reddedilmektedir. Engelli bireyin toplum tarafından "normal" olarak tanımlanan insanlar gibi hür ve bağımsız düşünceleri olduğu fikri ön plana çıkarılmıştır (Egbatan, 2017: 5).

Hak temelli yaklaşımın girişimleri ile engelli hakları evrensel bir anlam kazanmıştır. Her toplumun sahip olduğu farklı kültürel değerler insan hakları çatısı altında bütünleşmiştir. Aralarında taraf devlet olarak Türkiye'nin de yer aldığı Engellilerin İnsan Haklarına Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi; engelli haklarının korunması için oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Sözleşme, engelli bireyin toplumun her ferdi gibi haklarına eşit şekilde ulaşması konusunu temel almaktadır. Sözleşme ile engellilerin birçok hakkı koruma altına alınmıştır. Koruma altına alınan bu haklar arasında; en temel hak olan yaşam hakkı da yer almaktadır. Bununla beraber seyahat serbestliği ve bir insana yükümlü kalmadan özgürce yaşama hakkı da öne çıkan haklar arasındadır. Engellilerin İnsan Haklarına Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nde vurgulanan bir diğer husus ise; engelli bireyin toplum içerisinde özgürce yaşama ve düşüncelerini eşit bir şekilde dile getirme hakkı üzerindedir. Sözleşmede ortaya çıkan diğer bir konu ise engelli kadın ve kız çocuklarının haklarının korunmasıdır. Sözleşme, engelli kadın ve kız çocuklarının toplumda daha fazla sorun yaşadığını ifade ederek kadın ve erkek haklarının eşit olmasına dikkatleri çekmiştir (Aksaç ve Akdağ, 2016: 21, 22).

Hak temelli yaklaşım çalışmaları ile engelli hakları güvence altına alınmaya ve engelli bireyin toplumsal rollerinin farkına vararak toplumun her ferdi gibi eşit haklara sahip olması sağlanmaya çalışılmaktadır.

Dünyada ve ülkemizde her engelli bireyin eşit eğitim alma hakkının yanı sıra eşit sosyal hakları da bulunmaktadır. Ülkemizde engelli birey, engelli raporunda yazan engel oranına göre engelli aylığı almaktadır. 2022 Aylığı olarak da bilinen engelli aylığı; Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı tarafından verilmektedir. SYDV tarafından verilen bu aylık engelli bireyin yaş durumu dikkate alınarak bağlanmaktadır. Bu aylık her ay düzenli olarak ödenmektedir. Aynı zamanda muhtaç ve evde bakım aylığı da

engelli birey ya da ailesine verilen aylıklardandır. Engelli bireyin vergi indirim ayrıcalıkları da bulunmaktadır. Konut ve araç alımlarında engelli bireye birtakım düzenlemeler ve ayrıcalıklar verilmektedir. Engelli birey ya da refakatçisi için şehir içi, yurt içi ve yurt dışı ulaşımda birçok seyahat avantajları sağlanmaktadır

Ülkemizde engelli hakları için çok önemli çalışmalar yapılmaktadır. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından üstlenen birçok çalışma sivil toplum örgütlerinin katılımıyla da devam etmektedir. Bununla beraber yine Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından Alo 183 hattı kurulmuştur. Alo 183 Çağrı Merkezleri aracılığıyla engelli birey yaşadığı sorunları bu hat üzerinden dile getirebilmekte ve çözüm için gerekli işlemler yapılmaktadır

Engelli bireyler için yapılan her girişim ve çalışma büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmalar aracılığıyla engelli bireyin sosyal yaşama uyum sağlaması kolaylaştırılmakta ve hızlandırılmaktadır. Toplumun engelli bireye karşı oluşan olumsuz yargıları; engelli bireyin sosyal yaşamda daha katılımcı bir rol alması ile yıkılmaktadır. Dolayısıyla engelli bireye tanınan tüm haklar engelli bireyin yaşamını engelsiz bireyler ile eşit bir noktaya taşımaktadır.

3. Engelliler ve Medya

Medya toplumsal bilincin geliştirilmesi anlamında önemli bir konumdadır. Özellikle de sanayi toplumuna geçilmesi ile birlikte kitle toplumunun oluşması medya aygıtının daha da önem kazanmasına yol açmıştır. Kitle toplumundaki bireyler köy toplumundaki birincil ilişki biçimleri ile kurdukları iletişimi geride bırakarak daha resmi ikincil ilişki biçimleri ile toplumsal yaşamlarını düzenlemektedir. Kitle toplumunun kentte yaşayan bireyi köydeki dar grubunda samimi iletişim biçimlerinden aldığı havadisleri artık kent toplumunda medya aracılığı ile elde edebilmektedir. Bu durum da medyada akan iletilerin içeriğinin günümüz toplumlarında oldukça önemli olduğunu ve sorgulanması gerektiği hususunu oluşturmaktadır.

Bireylerin tutumlarının oluşum sürecinde medyanın önemli bir yeri olduğu gibi engellilere yönelik tutumların, önyargıların, ayrımcı uygulamaların şekillenmesinde de medya etkili bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Çağlak, 2010; ÖZİDA, 2009: 139). Engellilerin kitle iletişim araçlarınca sunumlarının, engellilerin kişilik haklarını zedelemeyecek, onları ötekileştirmeyecek, ayrımcılığa dayalı olmayan bir anlayışla gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır (Yıldırım, 2011: 51).

Engelli Kadın Derneği'nin yayınladığı Engelli Ayrımcılığına Karşı Medya Dili Kılavuzu engelli haberlerinin nasıl yer alması gerektiğini göstermesi açısından medya açısından önemlidir. Kılavuzda engellileri konu alan haberlerin aşağıda belirtilen özelliklere yer verilerek oluşturulmasının önemine değinilmektedir.

1.Kullanılan dile dikkat edilmeli: Dili yanlış kullanım hem insan hakları ihlallerine hem de çeşitli ayrımcılık biçimlerine yol açabilir. Önyargıları ortadan kaldıracak ifadeler dolaşıma sokulmalı. Engellilerin haberlerde görmek istedikleri ifade tercihlerinin kullanımına özen gösterilmeli. "Özürlü", "mağdur", "muzdarip", "malul", "hasta" ya da "tekerlekli sandalyeye bağlı/ mahkûm" gibi ifadelerden kaçınılmalı. BM Engelli Hakları Sözleşmesi kapsamında kabul gören "engelliler" ve "engelli hakları" terimleri tercih edilmeli.

2.Engelliliğe dayalı önyargıları ve yanlış inanışları besleyen ve sürdüren ifadeler kullanmaktan kaçınılmalı: Haberler özellikle mağdurlaştırma ya da kahramanlaştırma ikiliklerinden kaçınılmalı. "Mağdur=yardıma muhtaç" ya da "kahraman=engeline rağmen başarılı" şeklinde temsillerden uzak durulmalı. "Engeline rağmen başardı" gibi ifadelerin kullanımındaki temel sorunlu yan engelliliği bireysel bir sorun haline getirmesi olduğu söylenebilir. Bunun yanısıra engelli bireylerin toplumsal yaşama tam ve etkin katılımı önündeki engellerin görmezden gelerek engelli olmayı bir çeşitlilik değil, aşılması gereken bir sorun olarak ortaya koymakta. Haberler mağdurlaşma yani "yardım bekliyor" gibi söylemlerden de uzak durulmalı. Bu söylem engelli bireyi güçsüzleştirirken haklar temelli anlayış yerine yardım temelli anlayışı yüceltiyor ve engelliliği olumsuz olarak resmediyor.

3.Engelliliğe yaklaşımda tıbbi model yerine insan hakları yaklaşımı öne çıkarılmalı: Engellilerin sorunlarının haklar perspektifinde ele alınarak haberde yer alması önemli. Diğer türden yaklaşım engelliliği çaresiz ve bakıma muhtaç kişi olarak resmedecektir. İnsan hakları haberciliğinde ise engelli bireylerin toplumdaki diğer herkesle eşit ve aynı haklara sahip olduğuna vurgu yapılır. Bu anlamda da olay odaklı habercilik değil, sorun odaklı habercilik ön plana çıkarılmalıdır. Haberde olayın ortaya çıkmasına neden olan yapısal sorunlara, bu sorunların çözümü için neler yapılması gerektiğine, yükümlülerin kim olduğuna dair ard alan bilgilerinin de verilmesi önemlidir.

4.Engelli bireylerin deneyimlerine yer verilmeli: Engelli bireylerin yaşadıkları ayrımcılıkla ilgili haber yaparken haberin öznesi olarak deneyimlerine yer verilmeli, sorunları ve çözüm önerilerini kendileri ifade edebilmeli.

5.Engelli bireyleri tek ve homojen bir grup gibi göstermekten kaçınılmalı: Engellilerin çeşitliliklerine saygı duyularak farklı engel türüne sahip kişilerin sorunları ve ihtiyaçları haberde yer almalı.

6.Engelli kadınlarla ilgili temsiller çeşitlendirilmeli ve farklı kadınlıklar/kadınlık deneyimlerine odaklanılmalı: Engelli kadınların hem engelli hem de kadın olmaktan kaynaklı ayrımcılığa maruz kalma biçimlerine ha-

berde yer verilmeli. Sağlık, eğitim ve iş yaşamına katılımda karşılaştıkları sorunlara duyarlı bir habercilik anlayışı geliştirilmeli (Egbatan, 2017).

Alana ilişkin literatür incelendiğinde engellilerin medyada nasıl temsil edildiğine ilişkin çalışmaların yapıldığı görülmektedir (Barnes, 1991; Yıldırım, 2011; Zengin, 2014; Çobaner ve Yıldırım, 2017; Kuyucu, 2019; Yavalar, 2020). Medyada akan iletilerin incelenmesi ise medya çalışmalarında söylem çözümleme yöntemleri ile gerçekleştirilebilmektedir (Çalık ve Baykal, 2020).

4. Yöntem

Bu çalışma yayın politikaları bağlamında farklı ideolojik konumlanmalara sahip olan Evrensel, Hürriyet ve Sabah gazetelerinin internet versiyonlarında 3 Aralık 2020 Dünya Engelliler Gününde yayınlanan haberlerin analizine odaklanmaktadır. Farklı ideolojik saiklerle yayın politikalarını oluşturan gazetelerin haber içeriklerinde ne gibi benzerlik ve farklılıkların olduğu bu çalışmanın temel araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın bir diğer araştırma sorusu ise gazetelerin engellilere yönelik haberlerinde yaygın olarak hangi modeli temel aldıklarıdır.

Evrensel gazetesi "sol", Sabah gazetesi "sağ" ve Hürriyet gazetesi de "liberal" ideolojik konumlanmalara sahip olduğu yaklaşımından hareketle seçilmiştir. Çalışma Van Dijk'in eleştirel söylem çözümlemesi tekniğini kendisine temel almıştır. Bu anlamda da gazeteler haber başlıkları, haber girişleri, ard alan bilgisi, kelime seçimleri ve haberin retoriği olarak beş başlıkta incelenmiştir.

5.Bulgular

5. 1. Evrensel Gazetesi

5. 1. 1. Haber Başlıkları

Evrensel gazetesinde 3 Aralık 2020 tarihinde 5 haberin yer aldığı görülmektedir. İncelenen haber başlıklarının birbirleri ile tutarlıdır. Genel olarak bakıldığında başlıklarda engelli haklarına ilişkin vurgunun ön plana çıktığı görülmektedir. Örnek olarak seçilen 3 başlık aşağıdadır.

1. Haber Başlığı: Engelliler pandemide de yok sayıldı.

2. Haber Başlığı: Engelliler, Kovid-19'un etkilerine en açık grupların başında geliyor

3. Haber Başlığı: Engellilerden Meclis önünde 5 acil talep

Başlıklar incelendiğinde "yok sayıldı", "acil talep" gibi kelimelerle engelli haklarına yönelik vurgular dikkatleri çekmektedir.

5. 1. 2. Haber Girişleri

Haber girişleri incelendiğinde başlıklarla tutarlı bir yayın politikası izlendiği söylenebilir. Örnek haber girişleri aşağıdadır.

1. Haber Girişi: Bugün 3 Aralık Dünya Engelliler Günü. Halihazırda pek çok engelle mücadele etmek zorunda olan engelliler, pandeminin getirdiği ek zorluklar ve engellerle karşı karşıya kaldı. Konuyla ilgili görüştüğümüz, Türkiye Sakatlar Derneği Genel Başkan Yardımcı Ali Güler, pandemide engellilerin yok sayıldıklarını belirtirken, Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği Başkanı Süleyman Akbulut ise pandemide alınan önlemlerde engellilerin gözetilmediğine dikkat çekti.

2. Haber Girişi: Dünya genelinde her yedi kişiden biri, yani toplamda 1 milyardan fazla birey bir engelle yaşamını sürdürüyor ve engelli bireyler, yeni tip koronavirüs (Kovid-19) salgını karşısında en savunmasız grupların başında geliyor.

3. Haber Girişi: Engellilerin İstihdamda Hakları Platformu, 3 Aralık Dünya Engelliler Günü kapsamında Meclis Parkı'nda basın açıklaması yaptı. Açıklamaya, CHP, HDP ve İyi Parti'den milletvekilleri katıldı. Taşınan beş ayrı dövizde sorunlara dikkat çekilen açıklamada, elinde döviz bulanan katılımlar sorunları ve talepleri ifade etti.

Haber girişleri incelendiğinde engellilerin zor şartlarla mücadele ettikleri vurgusu ön plana çıkarılırken pandeminin getirdiği olumsuz şartların engellilerin yaşam koşullarını daha da zor bir duruma soktuğu ifade edilmektedir.

Haber girişlerinde dikkat çeken bir diğer nokta ise engellilere yönelik sivil toplum kuruluşlarının açıklamalarına yer verilmesidir. Türkiye Sakatlar Derneği, Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, Engellilerin İstihdamda Hakları Platformu gibi sivil toplum kuruluşları engelli haklarına dikkatleri çekmekte ve engellilerin toplumsal koşullarının iyileştirilmesine yönelik kamudan beklentilerini dile getirmektedir.

5. 1. 3. Ard Alan Bilgisi

Ard alan bilgisi haber yapılan konunun geçmişle bağlantısının kurularak haberin bağlamına ilişkin yapılan vurguyu ifade etmektedir. Ard alan bilgisinin yer aldığı haber okurun konuya ilişkin bakış açısının tarihsel perspektife kavuşmasını sağlar.

Evrensel gazetesinde 3 Aralık tarihinde yer alan 5 haberin 2'sinde haber ard alan bilgisine verildiği saptanmıştır. Örnek ard alan bilgisi aşağıda verilmektedir.

CHP İstanbul Milletvekili Sezgin Tanrıkulu, 3 Aralık Dünya Engelliler Günü ile ilgili yaptığı açıklamada engelliler ile ilgili istatistikleri paylaştı.

Tanrıkulu, 2020 yılı Temmuz ayı verilerine göre, Türkiye'de Ulusal Engelli Veri Tabanında kayıtlı engelli birey sayısının 2 milyon 530 bin 376 olduğunu belirterek Türkiye'de engelli bireylerin yüzde 77,1'nin sosyal dışlanmışlık riski altında olduğunu belirtti.

Örnek ard alan bilgisinin Engelsiz Yaşama Derneğinden alınan ve engellilerin Dünya'da ve Türkiye'deki konumunu ifade eden verilerle de desteklendiği görülmektedir.

5. 1. 4. Kelime Seçimleri

Evrensel gazetesinin kelime seçimlerinin yayın politikasıyla tutarlı olduğu söylenmelidir. Haberde yer alan kelimeler incelendiğinde engelliler lehine bir kapanmanın olduğu görülmekle birlikte engelli hakları ön plana çıkarılmış ve pandemi döneminde yaşanan sıkıntılara vurgu yapılmıştır. Örnek kelimeler aşağıda verilmektedir.

"...yok sayıldı", "...engelliler gözetilmedi", "...en savunmasız grup"

5. 1. 5. Haberin Retoriği

Haberlerde yer alan istatiksel veriler, sayılar ve fotoğraflar haberin retoriğini oluşturmakta olup bu sayede haberde inandırıcılık artmaktadır. Evrensel gazetesi de tüm haberlerinde fotoğraf kullanmıştır. Ayrıca 5 haberin 4'ünde veri ve istatistiki bilgilerin de kullanıldığı saptanmıştır. Aşağıda örnek bir haber girişi ve fotoğrafı yer almaktadır.

Engelli bireyler virüse karşı temizlik gibi önlemlere erişmekte güçlük çekiyor. Engelliler, Kovid-19'un yaratacağı sağlık sorunlarından daha fazla etkilenmeye de açık durumda.

5. 2. Hürriyet Gazetesi

5. 2. 1. Haber Başlıkları

Hürriyet gazetesinde 3 Aralık 2020 tarihinde 21 haberin yer aldığı görülmektedir. İncelenen haber başlıkları birbirleri ile tutarlıdır. Genel olarak bakıldığında başlıklarda engellilerin toplumsal yaşamdaki başarılarına ilişkin vurgu ön plana çıkmaktadır. Örnek olarak seçilen 2 başlık aşağıdadır.

1. Haber Başlığı: Engelli milli yelkenci Hüseyin Akbulut: "Engellerinizi beyninizde aştıktan sonra başaramayacağız hiçbir şey yoktur"

2. Haber Başlığı: Dünya Engelliler Günü'nde engelli milli sporcular "Engelleri sporla aşıyoruz" mesajı verdi

Başlıklar incelendiğinde engellilerin toplumsal yaşamda karşılarına çıkan zorluları özellikle spor uygulamalarına yönelerek aşabileceği vurgusu ön plana çıkmaktadır. Engellilere yönelik 3 Aralık 2020 günü çıkan 21 haberden 6'sı engellilerin sportif başarılarına odaklanmaktadır. Diğer haberlerde de sosyal yaşamda ortaya çıkan güçlükleri yenme olgusu ön plana çıkarılmaktadır. Başlıklarda göze çarpan bir diğer ayrıntıda sivil toplum kuruluşlarından ziyade kamu temsilcilerinin ifadelerinin başlığa çıkarılmasıdır. İncelenen 21 haberden 4'ünün başlığı kamu yöneticilerinin ifadelerini içermektedir. Örnek olarak seçilen 2 başlık aşağıdadır.

1. Haber Başlığı 'Kafaların içindeki engelleri kaldırmak için buradayız' (Milli Eğitim Bakanı'nın ifadesi)

2. Haber Başlığı Bakan Kasapoğlu: "Engelli sporcularımız, azimli mücadeleleri ve benzersiz başarılarıyla hepimize ilham veriyor"

5. 2. 2. Haber Girişleri

Haber girişleri incelendiğinde başlıklarla tutarlı bir yayın politikası izlendiği söylenebilir. Engellilerin sosyal yaşamda karşılaştıkları sorunları aşabilecekleri vurgusunun yaygın bir biçimde haber girişlerinde görülmektedir. Örnek olarak seçilen 2 haber girişi aşağıdadır.

1. Haber Girişi: Muğla'nın Marmaris ilçesinde, 8 yaşında elektrik akımına kapılması sonucu sağ kolu dirsek altından ampute edilen milli yelkenci Hüseyin Akbulut (33), "Engellerinizi beyninizde aştıktan sonra başaramayacağız hiçbir şey yoktur" dedi.

2. Haber Girişi: Türkiye Para Tekvando Milli Takımı Kaptanı Fatih Çelik, hazırlandıkları 2021 Tokyo Olimpiyatları'nda ülkeyi bu kategoride temsil edecek ilk takım olacaklarını belirtti. Adana'da antrenmanlarını sürdüren Çelik, 3 Aralık Dünya Engelliler Günü'ne dikkat çekerek, "Engel uzuvda değil, beyindedir. Engelli her kardeşim bir spor dalına yönelip büyük başarılar sağlayabilirler" dedi.

Haber içeriklerinde başlıklarda olduğu gibi kamu temsilcilerinin ifadelerine de yer verildiği saptanmıştır. Örnek olarak seçilen 2 haber girişi aşağıdadır.

1. Haber Girişi: Gençlik ve Spor Bakanı Mehmet Muharrem Kasapoğlu, 3 Aralık Dünya Engelliler Günü dolayısıyla bir mesaj yayımladı.

2. Haber Girişi: Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk, Dünya Engelliler Farkındalık Gününde özel öğrenciler ve aileleriyle bir araya geldi.

5. 2. 3. Ard Alan Bilgisi

Hürriyet gazetesinde 3 Aralık 2020 tarihinde yer alan 21 haberin sadece birinde ard alan bilgisinin olduğu saptanmıştır. Genelde engellilere dönük haberlerin bireysel başarılar üzerine kurulduğu görülmektedir. Ard alan bilgisinin saptandığı haber girişi aşağıdadır.

Haber Girişi: Dünya Sağlık Örgütü'nün vermiş olduğu son rakamlara göre dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 15'i yani bir milyardan fazla insan bir tür engele sahipken, Türkiye'de ise bu oran yüzde 12 seviyelerinde yer alıyor. Bu kişilerin hayata katılımları noktasında ise fizik tedavi ve rehabilitasyon süreçleri büyük rol oynuyor.

5. 2. 4. Kelime Seçimleri

Haberde yer alan kelimeler incelendiğinde engelliler lehine bir kapanmanın olduğu görülmekle birlikte engellilerin bireysel başarılarının ön plana çıkarıldığı ve azimle çalışma ile yaşadıkları sorunların üstesinden gelebilecekleri mesajı vurgulanmaktadır. Örnek kelimeler aşağıda verilmektedir.

"...sosyal hayatta daha çok yer alma", "...azmiyle örnek oluyor", "...engelleri aşmaya çalıştı", "...hayallerinizden vazgeçmeyin", "...azimli mücadeleleri ve benzersiz başarıları", "Engelleri sporla aşıyoruz", "Engel sadece düşüncemizde"

5. 2. 5. Haberin Retoriği

Haberlerde yer alan istatiksel veriler, sayılar ve fotoğraflar haberin retoriğini oluşturmakta olup Hürriyet gazetesinin bütün haberlerinde konuya ilişkin görsel öğelerin kullanıldığı saptanmıştır. Aşağıda görsel unsura yer vermiş örnek bir haber gösterilmektedir.

Engelli milli yelkenci Hüseyin Akbulut: "Engellerinizi beyninizde aştıktan sonra başaramayacağız hiçbir şey yoktur"

5. 3. Sabah Gazetesi

5. 3. 1. Haber Başlıkları

Sabah gazetesinde 3 Aralık 2020 tarihinde 209 haberin yer aldığı görülmektedir. Başlıklar incelendiğinde üç tematik kategorinin sıklığı dikkat çekmektedir. Kamu kurum ve kuruluşlarının engelliler gününe yönelik mesajları, kamu kuruluşlarının engellilere yönelik ziyaretleri ve engellilerin başarıları bu kategorileri oluşturmaktadır. Kamu kurum ve kuruluşlarının engelliler gününe yönelik mesaj sayısının 33 adet olduğu saptanmıştır. Engelli sivil toplum kuruluşlarının yaptığı açıklamalar ise sadece 2 haberin başlığıdır. Örnek olarak seçilen 3 başlık aşağıdadır.

1. Haber Başlığı: Doğru'dan 3 Aralık Dünya Engelliler Günü mesajı

2. Haber Başlığı: Engelliler Derneği Başkanı: Engelsiz bir yaşam istiyoruz

3. Haber Başlığı: Mamak Belediyesi'nden engelli bireylere ziyaret

5. 3. 2. Haber Girişleri

Haber girişleri incelendiğinde başlıklarla tutarlı bir yayın politikası izlendiği söylenebilir. Kamu kurum ve kuruluşlarının engelliler gününe yönelik mesajları, kamu kuruluşlarının engellilere yönelik ziyaretleri ve engellilerin başarıları en sık görülen haberleri konu alan haber içeriklerinden üç örnek aşağıda verilmektedir.

1. Haber Girişi: Araban ilçe Belediye Başkanı Hasan Doğru, 3 Aralık Dünya Engelliler Günü nedeniyle bir mesaj yayımladı. Araban Belediye Başkanı Hasan Doğru mesajında, "Engelli vatandaşlarımızın sosyal hayata entegre edilerek yaşam kalitelerinin yükseltilmesi, medeni bir toplum olmanın zaruretlerindendir. Engellilik, sadece engellilerin ve ailelerinin maruz kaldığı bir sağlık sorunu olmaktan ziyade sosyal boyutlarıyla her

birimizi yakından ilgilendiren, olumsuz etkilerini asgariye indirmek için herkesin katkı ve ortak çabasına ihtiyaç duyan toplumsal bir husustur. Engelli kişilerin yaşama sevincini yitirmeden mutlu bir yaşam sürmeleri için çaba göstermek, devlet...

2. Haber Girişi: Anamur Engelliler Derneği olarak 3 Aralık Engelliler Gününde pandemi nedeniyle bu yıl etkinlikler düzenlemediklerini açıkladı. Dernek Başkanı Narcı; "Toplumsal bilinç ve bilgi düzeyinin artırılması, yardımlaşma ve empati düzeyinin yükselmesiyle engelli kardeşlerimizin hayat standartlarının yükseleceğine inanıyorum. Bu bilinç ve duyarlılığın arttırılması, engellilerimizin daha rahat bir hayat koşullarına ulaştırılması için her yıl 3 Aralık Dünya Engelliler Gününde etkinler gerçekleştirirdik. Ancak bu yıl pandemi nedeniyle etkinlik yapamadık." dedi.

3. Haber Girişi: Mamak Belediye Başkan Yardımcısı Mehmet Düğmeci, 3 Aralık Dünya Engelliler Günü kapsamında Mamak İlçe Milli Eğitim Müdürü Mustafa Özel ile birlikte engelli vatandaşlara ziyaret gerçekleştirdi. Pandemi sebebiyle ziyaret ettiği vatandaşları kapıdan selamlayarak hediyeler veren Düğmeci ve Özel, engellilerin her zaman yanında olacaklarının sözünü verdi. Düğmeci ve Özel'in ilk ziyareti Aşık Veysel Mahallesi oldu. 26 yaşındaki Ayşegül Koyun'u ziyaret eden ikili, boyama yapmayı çok seven genç kıza boyama kitabı, boya kalemi seti ve hijyen paketi hediye etti.

Engellilere yönelik haberlerde kamu kurum ve kuruluşların ziyaretleri ve mesajlarının önemli bir yeri olduğu görülmekle birlikte engellilerin başarılarına da yer verilmiştir. Engelli STK'larının açıklamalarına ise sadece iki haberde rastlanmaktadır.

5. 3. 3. Ard Alan Bilgisi

Sabah gazetesinde yer alan haberlerde engellilere yönelik tarihsel arkaplanı açıklayan ard alan bilgisine yer verilmediği görülmektedir.

5. 3. 4. Kelime Seçimleri

Haberde yer alan kelimeler incelendiğinde engelliler lehine bir kapanmanın olduğu görülmekle birlikte kamu kurum ve kuruluşların engelliler gününe yönelik yaptığı açıklamalara önem verildiği görülmektedir. Örnek kelimeler aşağıda verilmektedir.

"... engelli bireylere ziyaret", "engelliler günü mesajı", "engelliler günü etkinliği", "yüzünü güldürdü", "hayatını kolaylaştıracak"

5. 3. 5. Haberin Retoriği

Haberlerde yer alan istatiksel veriler, sayılar ve fotoğraflar haberin retoriğini oluşturmakta olup Sabah gazetesinin bütün haberlerinde konuya ilişkin görsel öğelerin kullanıldığı saptanmıştır. Aşağıda görsel unsura yer vermiş örnek bir haber gösterilmektedir.

Başkan Tören'den 3 Aralık Dünya Engelliler Günü mesajı

SONUÇ

Engellilerin medyada sunumuna ilişkin gerçekleştirilen bu çalışmada farklı yayın politikalarından hareket eden Evrensel, Hürriyet ve Sabah gazetelerinin internet versiyonları ele alınmış ve 3 Aralık 2020 Dünya Engelliler Gününde engellilere dönük haberlerde anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır.

Haber sayısı açısından bakıldığında Evrensel gazetesinde 5, Hürriyet gazetesinde 21 ve Sabah gazetesinde de 209 haberin yer aldığı görülmektedir. Bu anlamda değerlendirildiğinde engellilere dönük en fazla haberin Sabah gazetesinde yer aldığını söyleyebilmek mümkündür.

Gazeteler Engelli Ayrımcılığına Karşı Medya Dili Kılavuzunun önerdiği haber yazım pratikleri bağlamında incelendiğinde ise tüm gazetelerin engellilere yönelik kullandıkları ifadelerde özenli oldukları görülmektedir.

Kılavuzda belirtilen haber dilinde "mağdurlaşma ve kahramanlaştırma olgusundan kaçınılmalı" yaklaşımı açısından gazeteler incelendiğinde ise özellikle Hürriyet gazetesinin daha çok bireysel başarı hikayelerine odaklandığı (bireyi kahramanlaştırdığı) ve engelliliği aşılması gereken bir sorun olarak ortaya koyduğu görülmektedir. Sabah gazetesinde de Hürriyet gazetesinden daha az olmakla birlikte benzer bir yaklaşıma rastlanılmaktadır. Evrensel gazetesinde ise bu tür bir dil kullanımından kaçınıldığı ve daha çok engelli haklarına odaklanıldığı görülmektedir.

"Tıbbi model yerine insan hakları yaklaşımı öne çıkarılmalı" yaklaşımı yönünden gazeteler incelendiğinde ise tıbbi modelin argümanlarının üç gazete tarafından da öne çıkarılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte engelli haklarına yönelik haberciliğin Evrensel gazetesinde yaygın bir biçimde

görüldüğü de belirtilmelidir. Gazeteler incelendiğinde Evrensel gazetesinde diğer gazetelere nazaran daha az haber yer almasına rağmen engellilere yönelik tarihsel ard alan bilgisine de daha çok yer verildiği saptanmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Evrensel gazetesinde engelli haklarına ilişkin vurgunun engelli sivil toplum kuruluşları açıklamaları üzerinden gerçekleştirildiği, bu anlamıyla da sosyal modelin engelli hakları yaklaşımına yakın bir tutum içinde gazetenin haberlerini inşa ettiği söylenebilir. Hürriyet gazetesinin ise sosyal modelin yaklaşımlarına uygun bir biçimde haberlerini inşa ettiği ama hak odaklı bir yaklaşımdan ziyade bireysel başarılara odaklandığı görülmektedir. Sabah gazetesinde ise engellilere yönelik çok fazla sayıda haber yer almasına rağmen ki bu durum farkındalık oluşturma açısından sosyal model çerçevesinde değerlendirilebilinir, haber içerikleri genel olarak kamu kurum ve kuruluşlarının engelliler gününe yönelik mesajları, kamu kuruluşlarının engellilere yönelik ziyaretleri ve engellilerin bireysel başarıları üzerine kuruludur. Ayrıca Sabah gazetesinde yer alan haberlerde ard alan bilgisine de rastlanılamamıştır. Bu anlamıyla da gazetelerin yayın politikası ile haber dilinin benzerlikler taşıdığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Ak, Y. (2019), *Çoklu Bir Dezavantajlılık Olarak Engelli Yoksulluğu: Türkiye Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.

Aksaç Tanay, G. ve Akdağ, A. Ş. (2016), *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Engelli Kadın El Kitabı*, Ankara: DİHAA.

Arıkan, Ç. (2002), Sosyal Model Çerçevesinde Özürlülüğe Yaklaşım, *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi,* 2(1), 11-25.

Arslan, Y., Şahin, M. H., Gülnar, U., Şahbudak, M. (2014), Görme Engellilerin Toplumsal Hayatta Yaşadıkları Zorluklar (Batman Merkez Örneği), *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 4(2): 1-14.

Barnes, C. (1991), Discrimination: Disabled People and the Media, *Contact*, 70: 45-48.

Burch, S. (2009), Disability Studies. *Encyclopedia of American Disability History*İçinde. New York: Facts On File, 286-287.

Burcu, E. (2002), Üniversitede Okuyan Özürlü Öğrencilerin Sorunları: Hacettepe-

Beytepe Kampusu Öğrencileri Örneği, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(19), 85-103, Ankara.

Burcu, E. (2006), Özürlülük Kimliği ve Etiketlemenin Kişisel ve Sosyal Söylemleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 61-83.

Burcu, E. (2007), *Türkiye'de Özürlü Birey Olma: Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Çalık M. ve Baykal K.C. (2020), Habertürk, Sabah ve Birgün Gazetelerindeki Suriyeli Mülteci Haberlerinin Eleştirel Söylem Çözümlemesi, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, 241-262.

Çağlak, E. (2010), Yeni Medyada Yer Alan Gizli Çekim Görüntüler ve Etik, *Yeni İletişim Ortamları ve Etkileşim Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, 28-30 Nisan 2010, İstanbul: Mega Basın Yayın, 491-496.

Çobaner, A. ve Yıldırım, P. (2017), Dijital Medyada Engellilerin Temsili: Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook'ta Engelli Grup Sayfaları, *Yeni Medya Çalışmaları III. Ulusal Kongre Kitabı*, 9-10 Mart 2017, Ankara: Alternatif Bilişim, 402-418.

Dalbay, R. S. (2009), Özürlü Yakınlarının Özürlülere Yönelik Sosyal Politikalara İlişkin Bilgi, Beklenti ve Memnuniyet Dereceleri (Isparta Örneği), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleymen Demirel Üniversitesi SBE.

Egbatan, M. (2017), *Engelli Ayrımcılığına Karşı Medya Dili Kılavuzu*,

http://engellikadin.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/medya-dili-k%C4%B1lavuzu-BASIM.pdf, Erişim Tarihi: 20.03.2020.

Erkan, G. (2004), Özürlülüğe İlişkin Modeller ve Sosyal Hizmet Uygulamaları, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 15(2), 31-38.

Gelmez, S. Ö. (2018), Engelliliğe İlişkin Varsayımların Keşfi: Görmezden

Gelme ya da Normal Dışı Görme, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(5), 192-200.

Giresunlu, G. ve Akıncı, V. (2012), *Engellinin El Kitabı*, İstanbul: Destek Yayınları.Cambridge Dictionary, https://dictionary.cambridge.org/tr/, Erişim Tarihi:14.11.20. 5378 Sayılı Özürlüler Kanunu, Tarih: 7/7/2005, Sayı: 25868.

Gül, İ. I. (2015), Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi, *Engellilik ve Ayrımcılık: Eğitimciler için Temel Metinler ve Örnek Dersler* içinde, K. Çayır, M. Soran, M. Ergün (der.), İstanbul: Karekök Akademi, 31-45.

Kara, B. (2016), Türkiye'de Engelli Bireylerin Yasal Hakları ve Uygulamadaki Yeri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 7(48), 249-260.

Kuyucu, M. (2019), Engelli Çocuk ve Medya: Engelli Çocukların Medyadaki Temsili, Sosyal Bilimler Alanında Araştırma Makaleleri-4 içinde, İ. Elagöz, G. Erdoğan, A. Gezer ve A. Yılmaz (der.), Ankara: Gece Akademy, 58-88.

Mackelprang, W. R. ve Salsgiver, O. R. (1996), People with Disabilities and Social Work: Historical and Contemporary Issues, *Social Work*, 41(1), 7–14.

Meşe, İ. (2014), Engelliliği Açıklayan Sosyal Model Nedir, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 33, 79-92.

Okur, N. ve Erbil Erdugan, F. (2010), Sosyal Haklar ve Özürlüler: Özürlülük Modelleri Bağlamında Tarihsel Bir Değerlendirme, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, No.113, 245-263.

Özgökçeler, S. ve Alper, Y. (2010), Özürlüler Kanunu'nun Sosyal Model Açısından Değerlendirilmesi, *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 33-54.

ÖZİDA. (2009), Toplum Özürlülüğü Nasıl Anlıyor?, *Proje Sonuç*, Ankara: Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/2622/toplum-ozurlulugu-nasil-anliyor-arastirma-projesi-sonuclari.pdf, Erişim Tarihi: 15.03.2020.

Öztürk, M. (2011), *Türkiye'de Engelli Gerçeği*, İstanbul: Canda Özür Olmaz Derneği Yayını.

Rabia, B. A., Genç, E., Nişli, İ. (2005), Toplumsal Bir Sorun Olan Engellilik ve Hemşirelik Yaklaşımı, *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi, 21(2), 181-190.*

Resmî Gazete, (2019), Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığından: Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik, Sayı: 30692.

Şentürk, Y.; Bezmez, D.; Yardımcı, S. (2011), *Sakatlık Çalışmaları, Sosyal Bilimlerden Bakmak*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

TDK, (2020), https://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 12.11.20.

TESYEV, (2020), http://tesyev.org/tr/ozur-mu--engel-mi-, Erişim Tarihi: 12.01.2020.

Tuygun, Ç. (2019), Görme Engelli Öğretmenlerin Sorunları ve Çözüm Önerileri: İstanbul Örneği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.

TÜİK, (2002), http://eski.bingol.edu.tr/media/225884/15TuRKiYE-oZuRLuLER-ARAsTiRMASi.pdf, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

Ünal, V. (2018), Toplumsal Değişim Sürecinde Engelliler, *Turkish Studies Social Sciences*, 13(18), 1323-1342.

Yavalar, D. E. (2020), Yazılı Basında Engellilerin Temsili: Hürriyet, Milliyet, Sabah Gazetesi Örneği, *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli Dergisi*, 28(1), 305-323.

WHO, (2011), https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

WHO, (2015), Global Disability Action Plan, 2014-2021, https://www.who.int/disabilities/actionplan/en/, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

Yardımcı, S. (2015). Sakatlığın Tarihsel İnşası, *Engellilik ve Ayrımcılık: Eğitimciler için Temel Metinler ve Örnek Dersler* içinde, K. Çayır, M. Soran, M. Ergün (der.), İstanbul: Karekök Akademi, 7-19.

Yıldırım, Ş. B. (2011), Engellilere İlişkin Haberlerin Hak Haberciliği Bağlamında Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi SBE.

Zengin, O. (2014), Engellilik Modelleri Çerçevesinde Medyada Engelli Temsilleri, *İletişim Ve…* içinde, A. Aziz ve S. Sungur (der.), İstanbul: Hiperlink Yayınları.

Bölüm 71

HEİSENBERG Mİ, BOOSTERİSM Mİ: MEDYADA "KAMU YARARI" ÇIKMAZI

Şükran PAKKAN [1]

1 İstinye Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Radyo TV Sinema Bölümü, Dr. Öğretim Üyesi

Giriş

Kamu yararı ilkesi, ifade özgürlüğü, zarar vermekten kaçınma ve sansür ile birlikte medyanın karar almada en önemli dört ilkesinden biridir. Kamu yararına yönelik medya içerikleri çoğunlukla toplumun büyük bir kesimini etkileme potansiyeline sahiptir. 18. yüzyılda ortaya atılan kamu yararı ilkesinin geçerliliği, günümüzde halen tartışmalara konu olmaktadır. Medyada eşit, özgür bir ortak yaşam diline erişmek, çoğulcu bir ortak kimlik yaratmak ve ortak tecrübeyi mümkün kılma hedefinin nasıl hayata geçeceği halen yanıtı aranan bir sorudur.

Heisenberg Kanunu, kuantumdaki belirsizlik ilkesidir ve medya kuruluşlarının kamuoyuna kasıtlı yönlendirme yapmadığı görüşüne bağlanabilir. Boosterizm, kamuoyunun algısını yönetmek amacıyla bir siyasi parti veya ekonomik güç odağını desteklemek anlamına gelir. Proaktif yayıncılık anlayışı ise kamusal gazetecilik kurallarını açıklar. Bu çatışma alanında kamu çıkarının neye, göre ve hangi şartlara bağlı olarak değiştiği konusu medyanın varoluş amacını sorgulamaya neden olmaktadır.

Son yıllarda gazeteciliğin ideal tanımı içerisinde başrolü oynayan kamu çıkarı kavramı adeta eceline terk edilmiş, Los Angeles Times muhabiri Joe Mathews, ölmekte olduğunu düşündüğünü gazetesi için kaleme aldığı yazıda kamu yararının büyük tehlike içerisinde olduğunu *"Daha az bekçi köpeği, daha az havlıyor. Hiçbir zaman bilemeyeceklerimizin neler olduğunu bilemeyeceğiz" sözleriyle açıklamıştır (Barnett, 2009: 5).*

Kitle İletişimi Kime Hizmet Ediyor?

Kitle iletişim araçlarının tümünü kapsayan medya, genel bir kavramdır ve okur ile izleyicileri etkilemeye çalışırken aynı anda hâkim ideolojiyi yaymaya çalışan en etkili araçlardır (Yengin, 1996: 6). Dolayısıyla, kitlelere hitap eden, belli bir görüşe yönlendirebilen ve savunduğu düşüncenin onaylanmasını sağlayabilen medya organları, kitle iletişimini sağlamakla yetinmez, bu işlevleri yerine getirmek için de faaliyet gösterir. Kitle iletişim araçları, uzun insanlık tarihinin kısa bir bölümü içerisinde toplumsal yapıların oluşmasını sağlayan ana araçlardan biri haline gelmiştir. Değişen dengele ve stratejilerin topluma aktarılmasında en önemli güç haline dönüşmüştür.

Kitle iletişimi sözkonusu olduğunda, mesajı gönderen kurumsal bir yapıya sahiptir. Uzmanlaşmış gruplar sembolik içerikleri hazırlamakla görevlidir. Buradaki amaç, geniş ve heterojen bir yapıya sahip olan hedef kitleye, aygıtlar aracılığıyla yollanan mesajlardan belli çıkarımlar yapabilmesini sağlamaktır. Bu araçlar yazılı basın, radyo, televizyon, web, sinema gibi araçları kapsar, alıcı konumunda olan bireyler aldıkları mesajları bu araçlar vasıtasıyla yorumlarlar. Arabacı, bu noktada bir takım sorulara ya-

nıt aranması gerektiğine dikkat çeker. Bu sorulara verilen medyanın kamu yararına yönelik yayın yapma sorunsalı anlamaya yardımcı olacaktır:

- Medya hangi görevi yerine getirir veya getirmelidir? Temel görevini yapmaya çalışırken, yönetimden ne kadar etkilenmeli ya da yönetimden bağımsız olması mümkün müdür?

- Medya ne kadar özgür olmalıdır? Özgür olmayacak ise, varlığının nedeni ortadan kalkmış mıdır? Özgür olacaksa sınır olmalı mıdır? Olmalı ise, o sınırı kimler, ne hakla, nasıl çizeceklerdir? (Arabacı, 2004).

Medya, kamusal hizmette bulunan, toplum tarafından görevlendirilmiş, alternatifi olmayan bir mecradır. İdeal olan, faaliyetlerini toplum adına ve toplum için yürütmesidir. Ancak medya, siyasal iktidara ve ekonomik çıkar çevrelerine haber kaynakları ve gelirler nedeniyle bağlı hale gelmiştir. Siyasal iktidar seçmenine ulaşabilmek, seçmen kitlesini genişletebilmek ve fikirlerini yayabilmek için medyaya ihtiyaç duyar. Bu diyalektik ilişki zamanla makul ölçüleri aşmış, var olan çıkar ilişkileri yayınların neredeyse tamamının belirleyicisi hale gelmiştir. Medyanın siyasi ya da ekonomik çıkarla bağlı hazırladığı bu anlayış, yaygın kitlelerce kabul gören meşru ve sıradan bir hal kazanmıştır.

Medyada ana unsur kamu yararıdır ve toplumun haber alma ve bilgi edinme hakkı sağlanırken gözetilmesi gereken asli unsur da kamu yararıdır. Ekonomik ve konjonktürel etkilerin öne alınması kamu yararının öncelenmesinin önündeki temel engeldir. Kamu yararı yoksa medyada kamu hakkının korunduğundan söz etmek mümkün değildir.

Bu noktada, kamu yararının sınırı tartışması başlamaktadır. Bu anlamda medyanın temel amacı olan kamu yararına yönelik yayıncılığının yeniden tarifi ve medyanın hangi amaçlarla nasıl tahakküm altına aldığı sorularına yanıt bulmak her zamankinden daha fazla önem taşımaktadır.

Kamu Yararı Kavramı ve Sınırlılıkları

Kamu yararı; çok işlevli, toplumsal sorunlar ve bunlara yönelik çözüm ararken keşfedilen, çok önemli olmasına rağmen tam anlamıyla tanımlanamayan, belirsiz ve esnek bir kavramdır (Zabcı, 2011). Kamu yararı, "ortak, milli, kamusal, devlet yararı" (Çakmak, 2013), gibi kavramlarla açıklanmakta, "genel olanı, herkesi ilgilendireni, devletle ilgili olan"ı işaret etmektedir.

Hukuka göre kamu yararının belirleyicisi devlettir, olaylara göre belirlenebileceği gibi, somut koşulların oluşmasıyla da sözkonusu olabilir. En önemli özelliklerinden biri ise, ortak çıkar ve kamusal çıkarlara ışık tutmasıdır. Kamusal meselelerin hukuka uygunluğunu ölçmeye yaramaktadır. Kamu yararının belirleyicisi devlettir. Kamu yararını, devletin organları

(yasama, yürütme ve yargı) ve doktrinler önceler. Devletin olmadığı yerde kamu yararı değil, "ortak yarar" ya da "toplum yararı" sözkonusu olur.

Kamu yararı kavramı sadece hukuki değil, siyasal ve sosyal boyutlarıyla ele alınan kapsamlı bir kavram olarak karşımıza çıkmakta, yine hukuk kurallarının yaslandığı politik ve sosyal prensiplerle açıklanmaktadır. Bu anlamda kamu yararı ifadesi anayasaların sosyal devlet anlayışına atıfta bulunarak, bu yükümlülüklerle ilgili toplumun maddi ve manevi tutum, inançlarını kapsayan ahlaki bir kavram olarak ele alınmaktadır (Keleş, 2000: 2).

Görüldüğü üzere kamu yararı kavramı üzerine ortak paydada buluşulan yapılan tek bir tanım olmadığı gibi, kavramın tarihsel süreç içerisinde siyasi ve konjonktürel şartlara göre yeniden tanımlandığı, sınırlarının her defasında yeniden inşa edildiği de açıktır. Aynı zamanda kavramın rasyonel olmayan içeriği, toplumsal manasının ön plana çıkarılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla kamu yararı çağın gereklerine uygun olarak üretilmiş bir "hikâye"dir. Diğer bir ifadeyle otorite figürü olarak devletin varlığını sürekli kılan pozitivistlikten uzak bir kavramdır (Akıllıoğlu, 2011:11). Kavramın muhteviyatı, meselesi ve şartları belirsizdir. Olaya ve şartlara göre değişebilir. Kamu yararının ne olduğu bilinir ancak herkesin ortak fikirde buluşması ve ikna olması beklenemez. Ancak kamu yararına ilişkin birtakım ölçütler sözkonusu olabilir ve gerçekleşen duruma göre kamu yararına karar verilir. Bu nedenle son derece tartışmalı bir kavramdır.

Habermas (1997), "Kamusallığın Yapısal Dönüşümü" çalışmasında, farklı tarihlerde ve dönemlerde kamu kavramının karşılığını incelemiştir. Habermas, ortaçağda geçerli olan "temsili kamu", daha öncesinde burjuva sınıfı için entelektüel dayanak olarak açıklanan "edebi kamu" ve "siyasal ya da burjuva kamusal alanı" olmak üzere üç ayrı kamusal alanı işaret etmektedir. Modern kamusal alan bu noktada, burjuva temelli liberal kamusal alanını ifade eder ve siyasal bir alan olduğundan, günümüzün siyasi ve hukuk sisteminin meşruiyet düzlemi olarak kabul edilir.

Habermas kamusal alan sınırlarını çizerken, toplumsal anlam üretim süreçlerinde kamuoyunun önemine dikkat çekmiş, kanaat ile kamuoyunun farkına da vurgu yapmıştır. Kanaat, kamuoyunun hammaddesidir, geçmişten gelen kültürel önyargı, değer ve varsayımlardan oluşur, ortak duyunun ürünüdür. Kamuoyu, kanaatleri yeniden ve yeniden üreten eleştirel aklın sonucudur ancak egemen kanaat değildir. Bir kamusal alana ihtiyaç duymadan oluşabilen kamuoyu, kamusal olmayan kanaatten ibarettir.

Kamu yararı üzerine farklı perspektiflerden katkı sunmuş düşünürlerin görüşleri irdelendiğinde, "kamu yararının, toplumun faydasına hizmet eden genel çıkarı mı savunduğu", yoksa "iktidarın politikalarını meşrulaştırıcı bir araç olarak mı kullandığı" konusunun temel eksende yer aldığı

açıktır. Literatür taramaları, devlet politikalarının oluşturulma ve uygulama aşamasında, bir taraftan kamu yararının gözetilmesinin gerekçe olarak kullanıldığına işaret ederken, diğer taraftan devlet olabilme unsurlarından birisi olarak demografik bir çoğunluğa yani toplumun genel iyiliğine yönelik siyasi faaliyetler bütünü olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Dolayısıyla kamu yararı kavramı üzerinde uzlaşılmış net bir tanım varlığının eksikliği kamu yararının kime göre, neye göre, hangi şartlarda, kimin faydasına hizmet ettiği sorularının kesin olarak cevaplandırılamamasına neden olmaktadır.

1789 Devrimi'nin ardından Fransız kamu hukukuna yerleşen, Türk kamu hukuku tarafından da kabul edilen, "yasa, kamu yararınadır" ilkesi kamu yararının toplumun lehine bir üst yarar olduğuna vurgu yapar (Akıllıoğlu, 1991). Hukuki boyutuyla ise "kamu yararı" kavramı, Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nın 2017 yılında yapılan değişiklik ile güncellenmiş hali üzerinden açıklanabilir. Bu kapsamda "Temel Haklar ve Görevler" kısmının üçüncü bölümünde yer alan "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" başlığında kamu yararı kavramı açıklanmıştır. Kamu yararı, hukuki boyutu ile ele alındığında burada toplumun yararından daha çok kuvvetler ayrılığı ilkesi ile tanımlandığı görülür. Yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirlerinden ayrışarak farklı kollara ayrıldığı devlet yapılanmalarında, kamu yararına ilişkin hükümler devletin kendisi tarafından belirlenir. Kamu yararını belirleme hakkının otoriteye devredildiği bir devlet yapılanmasında, devletin kamu yararını belirlerken siyasi elitin çıkarlarını kolladığı gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti devletinin bir hukuk devleti olmasının öğeleri arasında, "kamu yararını hesaba katmaksızın sadece bireysel çıkarlar için veya bir takım siyasi partilerin menfaatler için bir kanunun yürürlüğe giremeyeceği" esası bulunmaktadır" (Gül, 2014:538).

Literatürde siyasi ve hukuki boyutlarına odaklanılmış olsa da kamu yararı kavramının hayat bulduğu en önemli alanlardan biri medyadır. İletişim kanalları aracılığıyla devlet-toplum ilişkileri oluşturulur, değiştirilir ve yeniden yapılandırılır.

Bu noktada medyanın sorumluluk ve görev alanıyla ilgili iki görüş söz konusudur: "Medya; toplumun içinde bulunduğu durumu ve iktidarın icraatlarını olduğu gibi yansıtan bir gerçeklik makinesi midir yoksa ürettiği içerikler sayesinde devlet ve toplumun gerçekliğini yeniden üreten etki aracı mıdır?" sorunun yanıtı, medyanın görevinin, olması gereken ve olan arasındaki ilişkiye bağlı tanımlanmasında gizlidir (Çaycı, 2016). Medyanın bir hak ve görev alanı anlamında kullandığı kamu yararı, hareket alanını ve bu alandaki kabiliyetini tasvir eder.

Medya açısından, kamu yararının nerede ve nasıl başladığı, nerede

bittiği belirsizdir. Ancak haberi oluşturan temel unsur kamu yararı olmalıdır. Kitle iletişim araçları yayın yaparken "kamu yararı"nı gözetmemişse haberin temel ögesi görmezden gelinmiş olur. Kamu yararı, kişilik haklarından daha üstündür; koşul, haberdeki mutlak kamu yararıdır.

Hukuki anlamda kamu yararı tanımı net iken, nerede başladığı, nasıl geliştiği ve bittiğinin yanıtları medya açısında net olamamaktadır. Kamu yararı bireysel haklardan üstün tutulmakta, medya çalışanları kamu görevlisi olmamalarına rağmen kamu yararına çalışmaktadırlar.

Dewey'e göre kamu, sadece müşterek problemleri bölüştüğünü anlayan insanlar bütünü olarak tanımlanmamalıdır. Demokrasi, toplulukların problemleri üzerine fikirlerini ifade edebilmek ve sorunun kökenini keşfedebilmek adına gerekli ortamı sağlamaktadır. Dolayısıyla toplumsal problemler üzerine tartışmamak ve problemin fikri temellerine inememek, demokrasi düşünden uzaklaşmak anlamına gelir. Bilgiden yoksun bir kamunun varlığı söz konusu olmakla birlikte, kamunun gelişim gösterme ihtimali hep vardır. Bu nedenle iletişim araçları sorumluluklarını layıkıyla yerine getirebilirse belirtilen potansiyel, kendini gerçekleştirebilecektir (Askeroğlu, 2019:516). Bu nedenle medyanın gerçekliği olduğu gibi objektif açıdan yansıtması, medya görevlilerinin işlerini iyi yapmaları, kamunun medya aracılığıyla bilgiyle donatılması ve aydınlatılmasının sağlanması ile "kamu yararı" düşüncesi gelişecektir. Bu idealden hareketle kamu önceliğinin ne olduğu konusunda fikir birliği sağlanması önemlidir çünkü halkın kendisine yönelik öncelikleri ve endişeleri dikkate alma konusundaki ilgisinin sınırlı olduğu defalarca kanıtlanmıştır. Ekonomist Anthony Downs, bir çalışmasında, Amerikan halkının ilgisi; toplum için hayati öneme sahip bir sorunu içerse dahi, çok nadiren herhangi bir iç meseleye uzun süre odaklanmış kalacağını söylemektedir (Downs, 1972).

"Kısa bir dikkat süresi" sadece toplumsal bir sorun değildir, aynı zamanda medyanın dikkat süresi de son derece kısıtlıdır. Bir olaya ilişkin bilgi akışı ve hikayeyi besleyecek yeni gelişmeler olmadığı sürece, en önemli konular bile haber gündeminden çıkarılabilir. Milletvekillerinin ve politikacıların ilgileri sadece günün meseleleriyle boğuşurken ve biraz daha uzun sürebilirken, toplumun kamu meselelerine ilgi kapasitesi, haberin gündemiyle doğrudan orantılıdır. Bu sınırlı kapasite, hangi konuların gündemde yer alması gerektiğine dair önemli bir fikir birliği geliştirmeyi de riskli hale getirmektedir. Kamu gündeminin kamuda tartışılma süre ve kapasitesinin son derece sınırlı olması, fikir birliğine varılmasını da kolaylaştırmaktadır. Gallup anketi ile Amerikalılara "Bugün ülkenin karşı karşıya olduğu en önemli sorun nedir" diye sorulduğunda, halkın sadece yüzde 10'unun ülkenin karşı karşıya kaldığı sorunlar konusunda hemfikir olduğu ortaya çıkmıştır (McCombs, 1995).

Bu fikir birliğinin sağlanmasına yani kamuoyu oluşmasına yardımcı olmak, kitle iletişiminin en önemli görevlerinden biridir. Haber medyasının kamu gündemi üzerindeki etkisi "Kamunun gündeminde hangi konular var?" ve "Bunlar öncelikli konular mı?" sorularına yanıt vermekten geçer. 1968 ABD başkanlık seçimleri sırasındaki araştırma, seçmenler tarafından en önemli kabul edilen konular ile bu konuların haber medyasında yer alması arasındaki korelasyonunda +97 oranında benzerlik saptamıştır (McCombs, vd. 1972). 1972 ABD başkanlık seçimleri sırasında tekrarlanan çalışma, seçim yılının yaz ve sonbaharı boyunca kamu gündemini ölçmek için üç kademeli bir toplum çalışması ve medya gündemini ölçmek için iki yerel gazete ve iki ulusal televizyon ağı üzerinde bir içerik analizi kullanmış, benzer oranlara ulaşılmıştır (Shaw & McCombs, 1977). Funkhouser (1973), 1960'lı yıllar boyunca ulusal bir çalışma yürütmüş, ABD'nin karşı karşıya olduğu en önemli sorunlara ilişkin kamuoyundaki algı ile medya gündemi arasındaki bağlantıyı saptadığı korelasyon oranının bu kez +78 olduğunu saptamıştır. 1980'lerde 42 aylık bir süre boyunca suç, savaş korkusu, işsizlik, yoksulluk ve enflasyon konularının haber içeriği örüntüsü ile ilişkilendirildiği bir diğer çalışmada ise, 11 ayrı başlığın 10'unda medya ve kamu gündemi benzer çıkmıştır. Her bir başlıkta elde edilen korelasyon +45 oranında ölçülürken, negatif korelasyona ulaşılan tek sorun "toplumsal ahlak" başlığında ortaya çıkmıştır (Eaton, 1989). Almanya'da bir yıl süren bir çalışma, medya gündemi ile kamu gündeminin nihai karşılaştırmasını sağlamış, dört büyük Alman televizyon kanalının tüm yıl boyunca haber bültenleri, 53 haftalık ulusal kamuoyu anketleri ile karşılaştırılmıştır. Enerji, Doğu-Batı ilişkileri, Avrupa siyaseti, çevre koruma ve savunma alanlarında gündemin belirleyiciliğini karşılaştıran bu araştırmada hangi konuların kamu gündeminde yer aldığı üzerinde haber medyasının önemli etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Burada konu iletişimsel süreç ve demokratik işleyişin etkisiyle medyanın gündemi belirleme gücüne ve haber değeri konusuna gelir. Medya organları, haber konusu seçimleri ile kamu gündemini belirler. Bu seçimlerde, gazetecinin ve kurumun öncelikli gördüğü konular ve bu konular hakkındaki düşüncelerine yön veren bakış açıları rol oynar. Geleneksel gazetecilik anlayışına göre haber; kamusal alana yapılan bu katkısı nedeniyle "kasıt aranmayan" içeriklerdir. Gazeteciliğe yönelik ortaya çıkan çağdaş yaklaşımlarda, gazeteciliğin gündem belirleyici rolü, mesleğin kamuoyuna karşı sorumluluğunun bir parçası olarak kabul edilmektedir. Her haber kuruluşunun, topluluk fikir birliğine ulaşılmasında- kasıtlı ya da kasıtsız olarak- oynadığı rolü dikkatlice düşünmesi gerektiği bu temel ilkeden ileri gelir.

Kitle iletişiminin, topluluk inşası için önemli sonuçları vardır. Bu nedenle kamu gündeminin belirlenmesinde iki yol vardır: Yukarıdan aşağı-

ya (olayların kamu odağına alındığı yaklaşım) ve aşağıdan yukarıya (kamunun odağındaki meselelerin gündeme alındığı yaklaşım) (McCombs, 1995). Yukarıdan aşağıya yaklaşım, proaktif gündem belirleme rolüyle ilişkilidir ve gündem yaratma işi, haber konularının seçiminin yapıldığı haber merkezinde başlar. Haber kapsamı açısından, tek bir hikaye veya belirli bir araştırma konusunu detaylandıran bir dizi hikaye seçilir, bu süreç bir haber modelini ifade eder. Haber medyasının halkın dikkatini çekme, değiştirme ve fikir birliğine ulaşılmasını sağlama konusunda önemli bir rol oynadığına dair çok sayıda kanıt olmasına rağmen, bu fikir birliğinin ne olacağı konusunda zayıf kalınması dikkat çekicidir. Haber medyasının kamu gündemini etkileme kabiliyetinde sınırlamalar söz konusudur, bu, haber medyasının kamuoyunun gündemini belirlemek için büyük çaba sarf ettiği birçok durumda geçerli olmaktadır.

"Halk" esas olarak politikacıların, medyanın ve sistemin içerisinde hiç iz bırakmadan kaybolduğu bir kara deliktir (Edelman, 1988). Bir konu kamuoyunda yankı bulmazsa da medya gündemindeki önemi ne olursa olsun kamuoyunun gündeminde görünmeyecektir. Haber kapsamının gündem belirleyici etkileri vardır, ancak bu etkiler kaçınılmaz olarak haberin kapsamı ve içeriğinden kaynaklanmaz. Kamuoyu ve haber medyası, gündem belirleme sürecinin ortak katılımcılarıdır.

Haber medyasının bu süreçteki rolüne daha yakından bakıldığında, haber medyasının topluluğun gelişimindeki rolü hakkında dört farklı vizyon belirlenebilir. Pasiften aktife değişen bir profesyonel davranış sürekliliğine giren bu dört kıyaslama pozisyonu, hem haber medyasının gündem belirleyici rolünün ne olduğunu hem de haber medyasının gündem belirleyici rolünün ne olması gerektiğine dair görüşleri tanımlar (McCombs, 1997).

Tarafsız Yayıncılık: Lasswell'in kitle iletişiminin gözetleme rolü olarak adlandırdığı profesyonel bir tutumu tarif eden bu yaklaşım, dünya üzerindeki global haber medyasının ilkelerinde yer almaktadır. Gündem belirleme bağlamında bu gazetecilik vizyonu, haber kuruluşlarının gündemi belirlemede kasıtlı bir amacı olmadığı görüşünü destekleyen profesyonel bakış açısıdır. Daha ziyade, haberler gündem belirleme amacının kasıtsız bir yan ürünüdür. Oysa medya her ne yaparsa yapsın, hizmet ettikleri toplum üzerinde bir etkisi vardır. Gözlem sürecinin kendisi de gözlemlenen alan üzerinde bir etkiye sahiptir. Kuantumdaki belirsizliği ifade eden Heisenberg Kanunu, gazetecilik için de geçerlidir.

Katılım Hedefli Yayıncılık: Medya kuruluşları, gündem belirleme amacıyla hamlelere ihtiyaç duyar. Bunların arasında araştırmacı gazetecilik, saha yayıncılığı faaliyetleri, gazeteciliğin en inandırıcı uygulamaları arasında gelmektedir. Haber medyasının özel bir tür kamu kurumu olduğu varsayımına dayandığımızda, kamu yararını hükümete karşı temsil eden

bir kurum sıfatıyla olayları gündeme taşımaya çalışırlar. Elbette bu konular genellikle çok dar bir şekilde tanımlanmaktadır ve tipik olarak -özellikle siyasi konuların- etkili bir şekilde takip edilememesiyle sonuçlanır. Yine de kamu gündemini belirlemeye yönelik aktif girişimler olarak değerlendirilebilir (Protess, vd. 1991).

Boosterism Yayıncılığı: Halkın algısını geliştirmek amacıyla bir görüşü veya kuruluşu destekleme eylemi olarak tarif edilebilecek "boosterism", medya için bir ekonomik gelişmeyi, bir şirketin yeni yatırımlarını, yolların ve tesislerin kurulumu için kamu fonlarının harcanmasını destekleyen yayıncılık anlayışı anlamına gelir. Çoğu haber kuruluşu, partizan anlayışla gündem belirleyici olmaktan kaçındığını iddia etse de özellikle kamu harcamaları sözkonusu olduğu durumlarda yayın içerikleri tartışma konusu olmaktadır.

İntikal Yayıncılığı: Bu tür yayıncılık gündem belirleme anlayışının muhafazakar çerçevede kurulduğu bir politikayı açıklamaktadır. Araştırmacı haberciliğin ve editoryal içeriğin dar kapsamlı olduğu bu durumlarda, katılımcılığın en az düzeyde olması makul hedeftir.

Proaktif Yayıncılık: Proaktif gündem belirleme rolü, gazeteciliğin geleneksel kamu hizmeti etiğine derin bir şekilde kök salmıştır, ancak bu vizyon, kamusal sorumluluk duygusuna eşlik ettiğinden profesyonel kavramlardan kaçınır. Son yıllarda haber medyası; haber gündemi, kamu gündemi ve hükümet gündeminin etkileşimini formüle etme becerisine sahip olmak gerektiğini savunmaktadır. Pek çok gazetecinin görüşüne göre, önemli konuları topluluğun gündemine taşımak haber medyasının sorumluluğundadır. Haber medyası, demokratik bir toplumda hükümete karşı kamu çıkarını temsil edebilecek kilit kurumlar olarak görüldüğünden, kamu gündemine gelmesi gereken tüm konular hakkında kararlar alınabilmektedir. Rutin ve geleneksel davranış kalıplarının çoğu seçilen bu konuların, kamu gündemine taşımasında mahsur görmemektedir. Ayrıca proaktif habercilik yoluyla toplumun dikkatini çekmenin haber medyasının görev ve sorumluluğu olduğuna inanılmaktadır. Ortaya çıkan bu profesyonel bakış açısına kamusal gazetecilik denir (Merrit, 1995). Bu noktada Shaw ve Martin, kamu gazeteciliğinin bazı savunucularının proaktif bir kota önerdiğini, gündemin yaklaşık yedide birinin toplumdaki diğer kurumlarına bırakılmadan, gazeteciler tarafından aktif olarak belirlenmesi gerektiği görüşünü aktarırlar (Shaw & Martin, 1992). Gazeteciler her toplumda ayrıcalıklı konuma sahiptir. Toplumun gündemini ve meselelerini değerlendirme fırsatına sahipler ve sıradan vatandaşların çok ötesinde bilgilere erişebilirler. Kamu haberciliğinin ve proaktif gündem belirlemenin temel varsayımı, bu ayrıcalığın kamu yararına aktif olarak kullanılması gerektiğidir. Gazeteler ve televizyon kanalları, vatandaşlar ile hükümetleri arasındaki bağların güçlendirilmesinde geniş ve sürekli bir rol oynamalı-

dır. Başka bir deyişle, kamusal haberciliğin amacı yayıncılık yoluyla bir kamu oluşturulmasıdır.

Medya içeriklerinin toplum üzerindeki rolü kapsamında, enformasyon üreten yayınlar ve eğlence programlarının ayrımı da ön plana çıkmaktadır. Medya içeriklerinin belirlenmesinde nihai karar vericilerin kim olduğu sorusu, mikro ve makro ölçekte yanıtlanabilir. Bu bağlamda Herman ve Chomsky'nin Propaganda Modeli karşımıza çıkmaktadır. Propaganda Modeli'ne göre medya araçları aracılığıyla siyasi meşruiyet sağlanır, kamuoyunda rıza üretimi sağlanır. Nihayetinde manipülasyon; elit sınıfların, kitleleri kendi düşüncelerini empoze etmek için kullandığı yöntem olduğundan, medyanın siyasi erkler adına "propaganda" faaliyetini yürüttüğü de iddia edilebilir. Böylece medyanın elindeki en büyük koz olan haber, kitleleri disipline etmek için bir ürün haline gelmektedir. Propaganda modeli, medyanın gerçekleri topluma ulaştırmasının önüne geçen beş süzgeci açıklar, bu süzgeçler haberin değerini belirleyen unsunlardır. Bunlar "kitle iletişim aracının büyüklüğü, mülkiyeti ve kar eğilimi", "reklamcılık ruhsatı", "haber kaynakları", "tepki üretimi", "bir denetim mekanizması olarak anti-komünizm" başlıklarından oluşan süzgeçlerdir (Herman & Chomsky, 1999).

Lipmann da toplumsal bir grup olarak kamunun belirli bir hüküm vermesinde gazeteciliğin ne kadar etkili olduğuna dair şüpheci bir bakış açısı ile değerlendirme yapmaktadır. Lipmann'a göre, kamu bir illüzyondur. Yeni dünyanın kaos ortamı içinde kitle iletişim araçları dolaylı olarak enformasyon sağlarlar, bu nedenle kaynaklar güvenilir içeriklere sahip olmayabilirler (Askeroğlu & Karakulakoğlu,2019:516).

Bu görüşlerden hareketle; medyanın kamu üzerindeki gerçeğin üzerindeki çarpıtıcı işlevine vurgu yapılmakta, dolayısıyla medyanın kamu yararını ortaya çıkaran sorumluluğuna değil, bilakis enformasyon oluşturma sürecinde -gerçekliği saptırabilme gücünden ötürü- kamu bilincinin olumsuz yönde biçimlenmesine hizmet ettiğine dikkat çekilmektedir.

"Kamu Yararı"na Kim Engel Oluyor?

Bilgiye ulaşma imkânı her birey için vazgeçilmez bir haktır. İfade özgürlüğü kişilerin ve toplulukların haklarını korumayı sağlar, kalkan görevi görür. İktidarların karar alma süreçlerinde açık olmalarını ve şeffaflık ilkesine göre hareket etmelerini sağlarken, toplumun iktidara karşı güvenini oluşturur (Uzun, 2020: 13). İfade özgürlüğünün bu anlamda bir hak olarak tanımlanması, medyayı bir yaptırım ile muhatap olmadan, görevini korkusuzca yerine getirmesine teşvik edici bir rol oynar. Sonuç olarak halkın görüşleri ve kamu yararına olan konular olduğu haliyle kamuoyuyla paylaşılması için uygun zemini bulur.

Günümüzde basın özgürlüğüne engel olan nedenlerden biri; kamu yararının gözetilmesidir. Medya içeriğinin üretimi ve paylaşımı sürecini üstlenen medya kuruluşları, toplumun ortak yararını gözeterek yaptığı yayınları ait olduğu ideolojik zemine dayandırabilir. Ayrıca devlet politikalarının ve sansür mekanizmasının medya araçları üzerinde etkili olması ve hatta medyayı denetimi altında tutması da engel oluşturmaktadır. Oysa, devlet, kamu ve medya üçgeninde ortak fayda amacıyla kamu yararının sağlanması, devletin medyaya özgür bir ortam sağlaması ile mümkün olabilir.

Enformasyonun topluma aktarılma sürecinde hangi haberlerin yayınlanacağına, hangi haberlerin yer almayacağına, karşıt fikirlere ne kadar yer verileceğine, yayınlarda kimlerin görüşlerine aktarmasına fırsat verileceğine karar veren bir medya yapısı da kamu çıkarları ile çelişmektedir. Kitle iletişim araçları, kamu yararı gözetme idealine sahip olsa da kar amacı güden kurumlardır. Medyanın mülkiyetleşmesi ise, medya şirketlerini kar odağına sürüklemiştir. Türkiye özelinde 1996'da Telekomünikasyon Yasası'nın yürürlüğe girmesi ile medya yoğunlaşması yaşanmış, bu durum medyada daha önce hiç görülmemiş ve şaşırtıcı bir etki yaratmıştır. Ardından yaşanan medya kümeleşmesi sektörde hâkimiyet kurarken, 2000'li yıllarda bu sayı birkaç gruba inmiş, tüm medya sektöründe otoritesini kazanmıştır.

Geçmiş verilerden yola çıkarak medya sektöründe egemenliğini ilan etmiş şirket sayısının gelecekte daha da azalacağı öngörüsünde bulunulabilir. Bu durum medya tekelleşmesinin bir neticesi olarak, tek tip haber yayıncılığının daha da artmasına zemin hazırlayacaktır. Dolayısıyla önceki süreçte medya alanında seyreden çok yönlü dağılım, medyada farklı görüşlere daha fazla yer verilmesi anlamına gelirken, günümüzde medyanın demokratikleşmesi önündeki en büyük engelin yine medyanın kendisi olduğu görülmektedir. Kamu yararı nihayetinde objektivite ister ancak günümüzde sadece belirli grup ya da çıkar odaklarının elindeki medya sektöründe, kamu yararının sınırlılıkları ile karşılaşılmaktadır.

Parlamenter demokrasi sistemi ile yönetilen ve kapitalist ekonomiyi takip eden devletlerde medya mekanizmalarının üç ana hususu vardır: İlk özelliği medyanın hükümet dışı aktörler tarafından sahipliğini ortaya koyduğu özel mülkiyet anlayışıdır. İkinci olarak, medya mülkiyeti alanının iktidar sahipleri tarafından organize edilmesidir. Üçüncü özelliği ise medya sermayesinin karlılık açısından elverişli olmasıdır (Yaylagül, 2019:140).

1980'lerden sonra neoliberal politikalar, medyanın değişim ve dönüşüm sürecini körüklemiştir. Medya sermayesinin birikimine katkı sağlayan kuruluşlar, aynı zamanda kamuoyunu yönlendirebilme gücünü de elde etmiştir. Çünkü medya sadece ticari boyutuyla değil insanların ve grupla-

rın duygu ve düşünce dünyasına etki edebildiğinden, hükümetler medya şirketlerinin sahipleri ve yöneticileri ile kurduğu ilişkiler doğrultusunda, halkın politikalarına olumlu tepki üretme sürecini beslemektedir. Medya içeriğinin ne olduğundan ziyade kullanılan üslubun nasıl olduğu, kitlelerin tepkisi ya da tepkinin değişimi için öncül koşulları oluşturmaktadır. Bu sırada televizyonculuk yükselir ve gazetecilik ün kazanırken, mesleğin idealleri erozyona uğramıştır. Siyasete fazla yaklaşmak gazetecilerin belirli bir bloğun tarafgirliğini yapmasına neden olmuştur (Lawrence, 2000:95).

Dolayısıyla, medya şirketlerinin içerik üretim sürecinde çoğunlukla siyasi güçlerle ilişkilerini ve kar oranlarını düşünerek adım attıkları dile getirilebilir. Kar amacı güden medya şirketlerinin gerçeği olduğu gibi sunduğu durumlar kamu yararına hizmet ederken; gerçeği saptırdığı veya gerçeği kitlelere tüm boyutlarıyla açmadığı durumlar kamu yararının, toplumun ortak iyiliği himaye edilmemiş olur. Bu noktada, Denis McQuail (2010) "ayna benzetmesi" ile gerçeğin topluma olduğu gibi aktarılıp aktarılmadığını tartışmaya açmıştır. Ayna benzetmesini savunanlar "seyircilerin isteklerine uygun olarak medya içeriklerinin belirlendiğini", karşı çıkanlar ise "gerçeğin yeniden kurgulanarak aktarıldığını" ileri sürer (Varol, 2018:256). Zigi Ekron (2008) da ayna sahibine dikkat çekerek, bu sahiplik çatısı altında toplumun hangi kesimine ait yansımaların ele alındığını eleştirir. Aynadaki imgeyi etkileyen çok sayıda etmen bulunmaktadır, ticari baskılar ve sahiplik yapısı aynaya yansıyan gerçekliği etkileyebilir, değiştirebilir; dönüştürebilir.

Medyanın kamu yararına hizmet edebilmesi için özgür olması gerekir. Ancak özgür basın, kamu yararını önceliğine alarak yayın yapabilir. Ancak bu temel şart olan özgür ortamın önündeki en büyük medya ve siyaset arasındaki ilişkidir. İki mecranın kurduğu "ortak yaşam kültürü" medyanın haber kaynağı olarak siyasileri; siyasilerin ise kamuoyuna ulaşma amacı olarak medyayı kullanmasına neden olmaktadır. Bu diyalektikte; medya ve siyasetin birbirine uyumlu hareket ettikleri, karşılıklı çıkar sağladıkları görülür (Yüksel, 2001:143). Kuşatıcı çevreyi siyaset oluşturur ve bu nedenle siyasi rejime göre medya pozisyon almaktadır. Bu görüşe göre, medya hiçbir zaman siyasi rejimden bağımsız hareket edememiştir (Arabacı, 2004: 109).

Kitleleri bilgilendirme gücünü elinde bulunduran, bundan hareketle izler kitleyi yönlendirmeyi sağlayabilen medya siyaset ile arasında daimi bir işbirliği veya bir çatışma alanı yaratır. Her iki durumda da yönlendirme ve bilgilendirme gücünden taviz vermeyen medya, siyasi gücü kendi alt sistemi haline getirmeyi hedefler. Oysa ki, aynı inancı, siyasi güç de medya için beslemektedir (Hazar, 2008:254). Burton, medya ile siyaset arasındaki ilişkinin, güçleri dolayısıyla kıskançlık düzeyinde olduğunu söylemektedir (Burton, 1995: 137-139). Siyasiler, temsil ettikleri halk adına, medyanın

istediğini söylemesini ve yapmasını engellemeye çalışırken, medya ise, halkı temsil ettiğini ve bu baskıcı güçten kurtulmak istediğini vurgulamaktadır.

Medya için ana amaç etki sağlamaktır. Bunun için kamuoyu karşısında güçlü ve inandırıcı olması gerekir. Kitle iletişim araçlarının bağımsız ya da objektif hareket etmesi bu nedenle çok önemlidir. Aksi durumunda kamuoyu yararı sağlanamaz. Ancak kapitalist toplumlarda medya ve iletişimin temelinde sermaye ve devlet bulunur. Devlet medya üzerindeki aktörlerden birisidir. Devlet kendi mekanizmaları aracılığıyla bu alanda düzenlemeler yapma hakkına sahip olmaktadır. Hükümetler ve otoriteler, bu düzenlemeler ile muhalif kesimdekileri denetimde tutarken, kendisini destekleyen medya organlarını destekleyerek, daha da büyümesine neden olmaktadır. Bu yapı içerisinde medya, ekonomik ve siyasi elitlerin çıkarlarına hizmet eden ideolojik aygıtlara dönüşmüştür (Yaylagül,2019). Bu politikalar ile medyanın mülkiyet yapısı değişmiş, sonuç olarak içerik de dönüşmüştür. Mülkiyet yapısındaki bu değişim belli gruplar doğurmuş, tekelleşme oluşmuştur. Bunun sonucunda kamu yararının değil, otoritenin yararı öne çıkmış, medya yayınlarının içeriğini oluşturan haber, vizyon, bakış açışı ve yorumlardaki çeşitlilik tamamen ortadan kalkmış ya da sınırlandırılmıştır.

SONUÇ

Kamu yararı, özgür toplumdan sosyal devlet anlayışına kadar tüm toplumsal kazanımlar için kilit önemde bir kavramdır. Kamu kavramında, kamuya karşı sorumluluk fikri üzerinden hareket edilir. Kamu da bilgi edinme hakkına dayanarak siyasi erke karşı hesap sorma hakkına böylelikle sahip olur. Yurttaşın "kamu" perspektifinden bilgi edinmesi hakkı, ifade özgürlüğü ve medyanın sorumluluk ilkeleri içerisinde tanımlanmıştır. Gazetecilikte kamu yararı ilkesi sağlıklı ve demokratik bir toplumun bir normu olarak ele alınır. Kitle iletişim araçları bir topluluğun kendi resmini çizmesinin aracısıdır.

Haber kuruluşlarının, toplumda fikir birliğine ulaşılmasında -kasıtlı ya da kasıtsız- bir rolü vardır. Kamu yararı niteliğinin belirlenmesinde haberin ölçütleri önem taşır. Kitle iletişim araçları, haberler aracılığıyla topluluk inşasını sağlar. Medya, kamusal alanın başrolündeki oyunculardan biri olarak büyük bir kültürel ve politik güce sahip olduğundan, kamu yararını sağlamak amacıyla hareket etmesi ana sorumluluğudur. Bu gücünü izlerkitle, sivil toplum kuruluşları ve siyasi otorite üzerindeki etkisiyle gösterir. Merkezi otorite veya iktidarlar medyada çeşitliliğin sağlanması için uğraşmalı, kamu yararını öne çıkaracak yayınların yapılması için özgür ortamı sağlamalı, kârlılık odaklı yayıncılıktan uzaklaşılması için önlem almalıdır. Sivil toplum kuruluşları ise medya üzerindeki baskı grubudur. İzleyiciler,

birincil öznenin kendileri olduğunun ve seçimlerinin medya kültüründeki etkisinin farkında olmalıdırlar.

Medyanın tarihinde görülmemiş bir güvensizlik duygusuyla ele alındığı bu dönemde, kamu yararı ve iletişim etiğinin yeniden ele alınıp, yayınların daha katılımcı, eşitlikçi, hesap verilebilir ve geniş ölçekli bir katılım anlayışıyla yeniden kurgulanmasının gerekliliği açıktır.

Kaynakça

Akıllıoğlu, T. (1991). Kamu Yararı Kavramı Üzerine Düşünceler. *Amme İdaresi Dergisi*, *24*(2), 3-15.

Arabacı, C. (2004). Basın ve Siyaset Üzerine, M. Işık (Ed.), İçinde, *Medyada Yeni Yaklaşımlar* (ss. 105-128). Konya: Eğitim Yayınları.

Askeroğlu, E. D., & Karakulakoğlu, S. E. (2019). Geleneksel Medyadan Yeni Medyaya Geçiş Sürecinde Değişen Gazetecilik 'Yurttaş Gazeteciliği: Kuşaklar Üzerine Bir Araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, *7*(1), 508-536.

Barnett, S. (2009). *Journalism, democracy and the public interest*. Reuters Institute for the Study of Journalism, Department of Politics and International Relations, University of Oxford.

Burton, G. (1995). *Görünenden Fazlası.* İstanbul: Alan Yayıncılık.

Çakmak, M. M. (2013). *İdare Hukukunda Kuramsal Olarak Kamu Yararı*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Çaycı, B. (2016). Medyada Gerçekliğin İnşası ve Toplumsal Denetim. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (25), 84-96.

Downs, A. (1972). Up and Down With Ecology: The Issue Attention Cycle. *The Public Interest* (Summer): 38-50.

Eaton, H.J. (1989). Agenda setting with bi-weekly data on content of three national media. *Journalism Quarterly*, 66, 942–959.

Edelman, M. (1988). *Constructing the political spectacle*. Chicago: University of Chicago Press.

Ekron, Z. (2008). A critical and functional analysis of the mirror metaphor with reference to the media's responsibility towards society. *Global Media Journal-African Edition*, *2*(1), 80-87.

Funkhouser, G. Ray. (1973). The issues of the sixties: An exploratory study in the dynamics of public opinion. *Public Opinion Quarterly*, 37, 62–75.

Gül, İ. (2014). Danıştay Kararlarında "Kamu Yararı" Kavramı. *Ankara Barosu Dergisi*, (2), 533-552.

Habermas, J. (1997). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev: Tanıl Bora ve Mithat Sancar. İstanbul: İletişim Yayınları.

Hazar, Ç. M. (2008). Medya ve Siyasal Sistemin Kaos Yorumu. *Medya ve Siyaset,(Editör: Zülfikar Damlapınar), Konya: Eğitim Kitabevi*.

Herman, E. S. & Chomsky, N. (1999). *Medya Halka Nasıl Evet Dedirtir*. İstanbul: Minerva Yayınları.

Keleş, R. (2000). “Kent ve Çevre Değerleri Bağlamında Kamu Yararı”, Melih Ersoy, Çağatay Keskinok (Ed), İçinde *Mekân Planlama ve Yargı Denetimi*, Ankara, Yargı Yayınevi.

Lawrence, R. G. (2000). Game-framing the issues: Tracking the strategy frame in public policy news. *Political Communication*, *17*(2), 93-114.

McCombs, M. & Shaw, D. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 176–185.

McCombs, M. & Zhu, J-H. (1995). Capacity, diversity, and volatility of the public agenda: Trends from 1954 to 1994. *Public Opinion Quarterly*, 59(4), 495–525.

McCombs, M. (1997). Building consensus: The news media's agenda-setting roles. *Political Communication*, *14*(4), 433-443.

McQuail, D. (2010). *McQuail's mass communication theory*. Sage publications.

Merritt, D. (1995). Public journalism and public life: Why telling the news is not enough. *Hillsdale*, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Protess, D. L. (Ed.). (1992). *The journalism of outrage: Investigative reporting and agenda building in America*. Guilford Press.

Shaw, D. & Martin, S. (1992). The function of mass media agenda setting. *Journalism Quarterly*, 69, 902–920.

Shaw, D. & McCombs, Maxwell (Eds.). (1977). *The emergence of American political issues*. St. Paul, MN: West.

Uzun, R. (2020). National Interest vs. Online Freedom of Expression: The Discussions of Internet Users on the Blocking of ‘Wikipedia’in Turkey. *Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi Etkileşim*, (5), 10-22.

Varol, S. F., & Tayanç, N. K. (2018). Medyada arz-talep ilişkisi: Kamu yararı kârlılık ikilemi. Intermedia International E-Journel, 5(9).

Yaylagül, L. (2019). Eleştirel Ekonomi Politik Perspektiften Devlet ve Medya İlişkisi. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, *5*(2), 134-152.

Yengin, H. (1996). *Medyanın Dili: İletişime Kuramsal Bir Yaklaşım*. İstanbul: Der Yayınları.

Yüksel, E. (2001). *Medyanın Gündem Belirleme Gücü*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Zabcı, F. (2011). Kamu Yararı Üzerine. Y. Bürkev vd.(Ed.), İçinde *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I, Ankara: Nota Bene*, 253-272.

Bölüm 72

PANDEMİ SÜRECİNİN KENT YAŞAMINA ETKİSİ: COVİD 19 ÖRNEĞİ

Demet CANSARAN[1]

1 Doç. Dr, Amasya Üniversitesi, demet.cansaran@amasya.edu.tr

PANDEMİ KAVRAMI

Pandemiler, geniş bir coğrafi alanda morbidite ve mortaliteyi büyük ölçüde artırabilen ve önemli ekonomik, sosyal ve politik bozulmaya neden olan büyük ölçekli bulaşıcı hastalık salgınlarıdır (Madhav, vd., 2017: 315). Onlarca yıldır dolaşımı olmayan ve yeni bir hemaglutinin barındıran yüksek bulaşma kapasitesine sahip yeni bir virüsün ortaya çıkmasıyla bir influenza pandemisi gelişebilir. Geçmişteki her pandemide önce sınırlı bir dalga, ardından bir sonraki yıl küresel yayılma görülmüştür. İnsanlar arasında yüksek bulaşıcılığa sahip bir influenza virüs suşunun, kuş veya insan influenza virüsleri arasında karışık enfeksiyonda melez virüs oluşumu yoluyla ya da virüs mutasyonu yoluyla ortaya çıkması beklenen bir durumdur. Bu açıdan geçmiş deneyimlerden dersler almak, gelecekteki pandemilerde tedavi ve önleme stratejilerinin geliştirilmesinde faydalı olacaktır (Hsieh ve vd., 2006).

Tarihsel süreçler içinde, pandemi salgınları toplumlarda kıyımlar yapmış, savaşların sonuçlarını belirlemiş ve hatta bazı bölgelerde tüm nüfusu yok etmiştir, ama aynı zamanda paradoksal olarak bilimlerde (tıp ve halk sağlığı dahil), ekonomide ve politik sistemlerde yeniliklerin ve ilerlemelerin önünü de açmıştır (Scheidel, 2018). İnsanlık tarihi boyunca çok az fenomen, toplumlarımızı ve kültürlerimizi bulaşıcı hastalıkların salgınları gibi şekillendirmiştir; yine de, davranışsal sosyal bilimlerde ve en azından kısmen sosyal bilgilerde kurulmuş olan tıp dallarında bu fenomenlere dikkat çekecek kadar az ilgi gösterildi.

Salgınların ilk örneklerine dini kitaplarda da yer verildiği görülmektedir. Belki de şimdiye kadar dini kitaplara kaydedilmiş en iyi bilinen veba örnekleri, Eski Ahit'ten başlayarak İbrahimi dinlere temel teşkil eden dini metinlerde atıfta bulunulanlardır. Tevrat'ta 7'den 11'e kadar olan Bölümler, Mısır hükümdarı Firavun tarafından esaret altında tutulan İsrailoğulları'ndan önce Mısırlıları vuran bir dizi on beladan bahseder. Bu kabaca tanımlanmış vebaların bazıları muhtemelen ufak çaplı vakaların yansımaları olabilir, ancak en azından birkaçı açıkça bulaşıcı niteliktedir (Huremović, 2019).

En erken kayıtlardan biri olan Atina vebası, tarihsel olarak belgelenmiş olan ve MÖ 430-26'da meydana gelen bir olaydır. Peloponnesos Savaşı sırasında Atina ve Sparta şehir devletleri aralarında savaşmıştır. Atina vebası Etiyopya'da ortaya çıkıp oradan Mısır ve Yunanistan'a yayılmış, ilk semptomları baş ağrısı, konjunktivit, vücudu kaplayan döküntü ve ateş şeklinde olmuştur. Kayıtlara göre kurbanlar ilerleyen safhalarda kanlı öksürüp ve aşırı ağrılı mide krampları, ardından kusma ve "etkisiz öğürme" atakları yaşamışlardır (Crawley. 2017)

Jüstinyen vebası, MS altıncı yüzyılın ortalarında Etiyopya'dan başlayıp Mısır'dan geçerek ya da daha sonra kervan ticaret yolları boyunca seyahat ettiği Orta Asya bozkırlarında ortaya çıkan "gerçek bir veba" salgını olmuştur. Bu iki yerden birinden, salgın hızla Roma dünyasına ve ötesine yayılmış ve çoğu pandemide olduğu gibi, Justinian vebası da genellikle eşyalarla birlikte enfeksiyon takası da sağlayan ticaret yollarını takip etmiştir. Bu nedenle özellikle deniz kenarında kurulu liman kentlerinde çok amansız gerçekleşmiştir. O zamanki askeri hareketlilik, hastalığın Ön Asya'dan Afrika ve İtalya'ya, daha sonra da Batı Avrupa'ya yayılmasına yol açmıştır. Procopius, Ephesuslu John ve Evagrius tarafından ayrıntılı olarak anlatılan Justinian salgını, gerçek (hıyarcıklı) veba salgınının açıkça belgelenmiş en erken örneğidir (Wagner ve vd., 2014).

"Kara Ölüm" veya Kara Veba" 1334'te Çin'de başlayan, İpek Yolu'nu takip ederek 1347'de Avrupa'ya ulaşan küresel bir hıyarcıklı veba salgınıydı. Dünya üzerinde varoluşunun 50 yılı içinde, 1400 yılına kadar, küresel nüfusu 450 milyondan 350 milyonun altına, belki de 300 milyonun altına düşürmüştür. Dolayısıyla bu pandemi tahminen 150 milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bazı tahminler, Kara Ölüm'ün o sırada Avrupa'da yaşayanların yaklaşık % 60'ını öldürdüğünü iddia etmektedir. Kara vebanın seyri ve semptomları dramatik ve korkunç olmuştur. Vücudun çeşitli bölgelerinde kimi zaman elma büyüklüğünde başlayan şişlikler daha sonra ölüme doğru ilerleyen safhalarda küçülmeye, fakat yayılmaya ve moraramaya doğru ağrılı ve şiddetli bir şekilde ilerlemiştir (https://www.britannica.com/event/Black-Death)

20. yüzyılda insanlar üç büyük pandemiye tanıklık etmişlerdir. Bu salgınların her birinin etiyolojik ajanlar, epidemiyoloji ve hastalık şiddeti açısından diğerlerinden farklı gelişmesinin yanı sıra gelişim zamanları da düzenli aralıklarla olmamıştır. Bunlardan modern viroloji çağında (1957 ve 1968) meydana gelen 2 vakada, virüslerin hemaglutinin (HA) antijeni, hemen önceki suşların antijenlerinden büyük değişiklikler göstermiştir (Kilbourne, 2006). 1918 virüsünün öncülü hala bilinmemektedir, ancak bu salgın muhtemelen virüsün antijenlerinde büyük bir değişikliği yansıtmaktadır (Taubenberger ve Morens, 2006). 1918-1919 İnfluenza pandemisi sırasında klinik olarak belirgin hastalıklar gözlenmiş ve dünya nüfusunun tahmini olarak üçte biri (tahmini olarak 500 milyon civarı) enfekte olmuştur. 1918'de, topluma bağışıklık sağlayabileceği beklenebilecek bir ilk dalga gerçekleşmesine rağmen birkaç ay içinde birincisinden daha ölümcül olan ikinci bir dalga onu izlemiştir. Ancak bu ikinci dalgaya rağmen kısa bir süre sonra üçüncü bir dalga da gerçekleşmiştir (Burnet ve Clark, 1942). Hastalık son derece şiddetli olmuştur. Vaka ölüm oranları, diğer influenza pandemilerindeki <% 0.1 ile karşılaştırıldığında >% 2.5 civarında gerçekleşmiştir. Toplam ölümlerin ≈50 milyon olduğu tahmin edilmiştir ve bazı tahminlere göre muhtemelen 100 milyona kadar çıkmıştır (Johnson ve Mueller, 2002).

COVİD 19 PANDEMİSİNİN KENTSEL YAŞAMA ETKİSİ

Dünyamızdaki doğal ortam ve insan ilişkilerindeki düzensizliklerin çoktan yıpratıcı bir noktaya gelmiş olduğu inkar edilemez bir gerçektir. Kentsel alanların ve insan faaliyetlerinin doğal ortama doğru genişlemesi ve doğal ortamdaki canlıların buna tepkisi çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Dünyanın tamamını etkileyen Covid-19 pandemisi için de varolan ve artmakta olan küresel yıpranma sonucu ortaya çıkan bir tepki olarak kabul edebiliriz.

Covid-19 pandemisi yaşadığımız yüzyılın bulaşıcı bir hastalığı olarak ortaya çıkmasıyla küresel bir şok yaratmıştır. Ancak bu süreçte bu pandemiyi küresel sistem üzerindeki stres hallerinin sonuçlarından birisi olarak bakmak da oldukça yararlı olacaktır. Bu sorunu insan faaliyetleri ve doğal ortamların karşılıklı etkileşiminin sonucu olarak ele alırsak, insan faaliyetlerinin doğal ortam üzerindeki olumsuz etkilerinin sorgulanmasının gerekliliğinin tartışma götürmez bir gerçek olduğunu kabul etmek gerekir.

Hayvan ekosisteminden çıkıp insan yaşamına dahil olan bir koronavirüsün insan faaliyetlerini ne ölçekte etkilediği somut bir şekilde yaşanmaktadır. İnsan yaşamını da kendi içinde bir sistem olarak düşünürsek, bu sistem pandemi başladığından beri sarsılmaya devam etmektedir. Kentsel alanlarda hiç alışık olmadığımız görüntüler ortaya çıkmıştır.

Hynes ve vd. (2020) çalışmalarında karmaşık sistemlerle ilişkili radikal belirsizliğin, bir sonraki krizin nereden geleceğini tahmin etmeyi imkansız kıldığını; yine de bunun geleceğe dönük sistematik bir yanıt hazırlamak için geçmişten dersler almamızı engellememesi gerektiğini belirtmişlerdir. Yine aynı çalışmada eğer Covid-19'dan bir ders çıkarılacaksa bunun krizlerin kendini tekrar etmediği olacağını da vurgulamışlardır. Çünkü Sars gibi önceki koronavirüs krizlerini kontrol altına alabilmiş olmamız, bazı durumlarda gelecekteki herhangi bir krizi kontrol altına alma kabiliyetimiz konusunda bir gönül rahatlığı duygusuna yol açmış olabilir. Bu bağlamda karşılaştığımız diğer bir ciddi krize, alarm halindeki iklim sorununa karşı kayıtsız kalmayı göze alamayız.

İklimsel sistemler, bitkisel ve hayvansal habitatlar ve insan çeşitli şekillerde etkileşim halinde olmaya devam edecektir. Bu etkileşime sabit bir denge sunmaya çalışmak da imkansıza yakın görünmektedir. Ancak bu etkileşimde insan faktörünü daha bilinçli kullanmak tüm paydaşların yararına olacaktır. Çünkü bu paydaşlar içinde sadece insan bilinçli hareket edebilir. Diğer tüm sistemler kendi iç dinamikleri doğrultusunda çevresel uyaranlarla etkileşime girip işleyişine devam edecektir. Bu doğrultuda etkileşimin ne kadar yararlı veya ne kadar sancılı olacağını da yorumlayıp tayin edemeyeceklerdir.

Bu açıdan Covid-19, uyum göstermenin ne kadar gerekli olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bir sistemdeki değişikliklerin nasıl gelişip diğer sistemleri etkileyebileceği veya bu durumda bir virüsteki mutasyonun dünya ekonomisini nasıl felce uğratabileceği henüz kapsamlı bir şekilde açığa çıkarılamamaktadır. Yine de, biyolojik çeşitliliğin yol olması gibi doğal bir sisteme verilen önemli seviyede bir zararın, deniz seviyesinin yükselmesi veya aşırı hava koşullarının artması gibi anlamlı değişimlerin ekonomik ve sosyal sistemler üzerinde de büyük zararları olacağını tahmin edebiliriz.

Ekosistemleri kurtarmaya çalışırken veya muhtemel küresel şokları öngörüp engellemeye çalışırken çok yönlü düşünmek gerekli görünmektedir çünkü söz konusu tehditler henüz belirti vermeyen herhangi bir faktörden veya birbirini etkileyen birkaç sistemin bileşiminden ortaya çıkabilir. Çok yönlü düşünüp farklı kanallardan çoklu harekete geçmek yerine insanların yaşadıkları ortamlar tehditlere direnç gösterecek şekilde tasarlanabilir. Bundan kasıt maruz kalınan etkiden bağımsız bir şekilde kurtarma ve uyum yöntemleri geliştirmek şeklindedir.

Küresel vaziyet şu anda tarif edilenin tam tersi olarak görünmektedir. Bu durum, artan karmaşıklık ve karşılıklı bağımlılığın çeşitli sistemleri (ekonomik, halk sağlığı, siber vb.) yaygın, geri döndürülemez ve kademeli bir hata durumuna açık hale getirmesi şeklinde kendini göstermektedir. Covid-19 gibi ciddi salgınlar sistemik özelliklerin hatasının bir sonucu olarak görünmekte ve bu durumda özellikle ortaya çıkmaktadır. Sorunların ortaya çıkışı, bir duruma neden olurken herhangi bilinçli bir girişim olmaksızın, bir dizi aktör ve etkileyicinin etkileşimi yoluyla ortaya çıkan bir tabloyu karşımıza koymaktadır. UK Royal Society (Johnson ve vd., 2020) tarafından yayınlanan yakın tarihli bir makale, insanlarda ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklara sıklıkla hayvan konakçılarından kaynaklanan patojenlerin neden olduğunu, bu bağlamda virüs bulaşma riskinin, bolluğu artan ve hatta insan hakimiyetindeki arazilere uyum sağlayarak menzillerini genişleten hayvan türleri kaynaklı olması bakımından en yüksek olduğunu bildirmektedir. Tehdit altındaki yaban hayatı türleri arasında, sömürü ve habitat kaybı nedeniyle nüfus azalması olanlar, insanlarla daha fazla virüs paylaşmaktadır. Başka bir deyişle, yoğun tarıma başlanması vb. gibi sosyoekonomik döngüde meydana gelen değişikliklerin ekosistemler üzerinde yapmış olduğu baskılar, salgın riskinin yaratılmasında veya ağırlaştırılmasında etkili olmaktadır. Bulaşıcı hastalıkların oluşma nedenlerini inceleyen bir araştırma, 1940'tan beri yoğun tarımın insanlarda ortaya çıkan tüm bulaşıcı hastalıkların %25'inden fazlasıyla ve hayvanlardan insanlara bulaşan bulaşıcı hastalıkların yarısından fazlasıyla ilgili olduğunu belirtmiştir (Rohr ve vd., 2019).

Covid-19 pandemisi kamusal alan ile ilgili birçok tanımı alt üst ederek olağanüstü bir durum yaratmıştır. Kamusal alan tanımında yer alan "herkese açık ve erişilebilir olmak" ilkesine zıt bir biçimde birçok ülkede kamusal alanlara erişim yasaklanmak zorunda kalınmıştır. Ancak dışarıya çıkmaya izin verilen günlerde bu alanların farklı kalabalık düzeylerinde kullanıldığı, normalleşme sürecinde bazı dönemlerde yoğun kullanımların olduğu görülmüştür. Danimarka-Kopenhag şehrinde kapanmayı takip eden günlerde yapılan bir araştırma kapsamında online olarak yapılan bir anket-te bunun yansımaları aşağıdaki şekilde gözlenmiştir (https://gehlpeople.com/announcement/public-space-public-life-during-covid-19/):

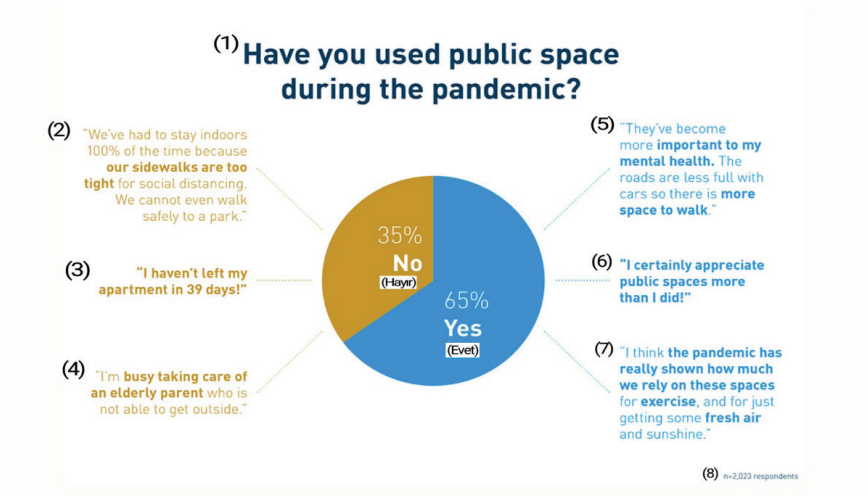

Şekil 1. Anket Soruları (1) Pandemi süresince kamusal alanları kullandınız mı? (2) "Söz konusu sürecin %100'ünü evde geçirmek zorunda kaldık çünkü sosyal mesafe söz konusu olduğunda **kaldırımlarımız çok dar**. Parka bile güvenli bir şekilde gidemiyoruz." (3) "**39 gün boyunca dairemden hiç çıkmadım**." (4) "Dışarıya çıkamayan **yaşlı bir ebeveynimin bakımı ile ilgileniyorum**." (5) "Kamusal alanlar **akıl sağlığım için daha önemli** hale geldi. Yollarda daha az araba var, bu yüzden **yürümek için daha fazla alan var**." (6) "Kamusal alanları eskiye güre kesinlikle daha fazla önemsiyorum." (7) "Bence pandemi **egzersiz yapmak** için olsun, veya sadece biraz **temiz hava** ve gün ışığı almak için olsun, bu alanlara ne kadar çok bağımlı olduğumuzu ortaya koydu." (8) n= 2,023 katılımcı (Telif hakkı: https://gehlpeople.com/)

Yukarıdaki çalışma; şehir merkezlerinin büyük ölçüde ıssızlaştığını, fakat merkezden ötede daha dağınık buluşma noktalarının hareketlendiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma ayrıca kamusal alanlarla ilgili önceki çalışmalarda elde edilen sonuçlara kıyasla bazı dikkat çekici değişimleri ortaya koymaktadır. Kamusal alanlardaki topluluklarda kapanma ve kapanma sonrası tekrar açılma döneminde pandemi öncesine kıyasla daha

fazla çocuk ve yaşlı insan gözlenmiş, ayrıca bu topluluklarda cinsiyet dağılımı pandemi öncesine göre kadınlar lehine artış gözlenmiştir (Telif hakkı: https://gehlpeople.com/)

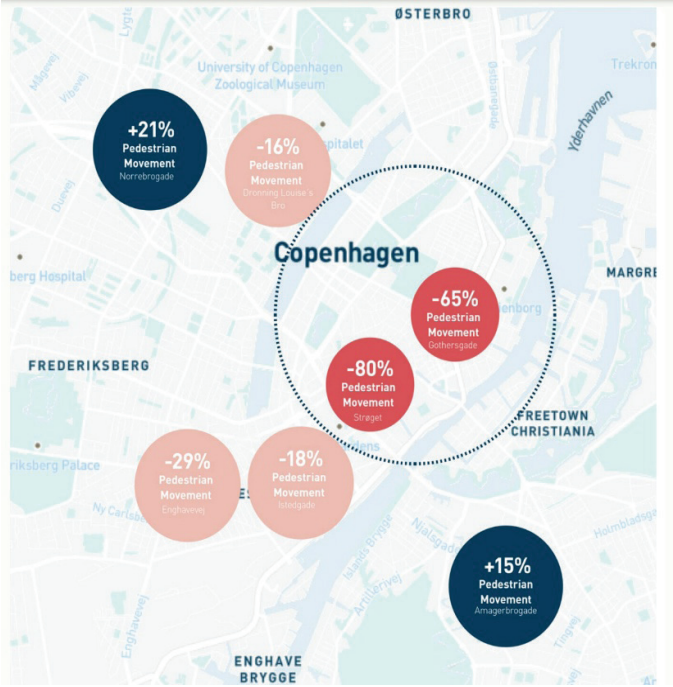

Şekil 2. Kapanma Dönemi Yaya Hareketliliği *(Telif hakkı:* https://gehlpeople.com/ *)*

Şekil 2'de Yaya hareketliliğinin şehir merkezinde %80'lere varan oranlarda düşerken dış mahallelerdeki daha küçük merkezlerde artmış olduğunu göstermektedir (Pedestrian Movement – Yaya Hareketliliği) ((Telif hakkı: https://gehlpeople.com/).

Türkiye'de de ise özellikle İstanbul'da koronavirüs etkisi oldukça yoğun hissedilmiştir. İstanbul her şeyden önce virüsün Türkiye'ye ilk giriş yaptığı kent oldu. Bunda şehrin küresel ölçekteki konumu oldukça etkili olmuştur. İstanbul Havalimanı son yıllarda hızla artan miktarda transit havayolu yolcusu geçişi yaşanan havayollarından biri haline gelmiştir (ACI, 2020). Havalimanlarının virüsün kısa sürede çok hızlı bir şekilde tüm dünyaya yayılmasında baş rolü oynadığı bilinmektedir. Dolayısıyla İstanbul da koronavirüs vakalarında Türkiye'nin diğer kentlerinden ayrışan bir görüntü vermiştir. Bunların arasında en çarpıcı farklılıklardan bir tanesi vaka yoğunluğudur. Verilere göre, İstanbul küresel bir kent olarak salgın oranının yüksekliği ile dikkatleri üzerine çekmiştir. (Sayın ve Bozkurt, 2020). İstanbul'un geçiş yolları üzerinde olması, kent nüfusunun oldukça fazla olması, birim alana düşen insan yoğunluğunun çok fazla olması ve çok çeşitli sanayi ve iş kollarının dar bir alanda toplanmış olması kente koro-

navirüsten kaçış imkanı tanımamıştır. İlk patlamayı İstanbul'da yapan koronavirüs vakaları yeniden artışa geçerken de yine kent başı çekmiştir. Bir ara tüm ülkedeki vakaların %40'ı bu kentte görülür hale gelmiştir (www.hurriyet.com.tr, 2020).

Şekil 3. İstanbul'da Metrobüs Durağı *(Telif Hakkı:* www.milliyet.com.tr)

Şekil 3' de Kentte insanların sürekli uzun mesafelere seyahat etmek zorunda kalmaları acil durumlarda çoğunlukla yoğunluğa yol açmakta olduğu ve diğer birçok ülke gibi Türkiye'de de Kasım ayında ilave kısıtlamalara gidilirken kentte insanlar yine ulaşım kanallarında yoğunluk oluşturduğu görülmektedir.

Şekil 4. İzmir İli Kıyı Şeridinde Bir Park. *(Telif Hakkı: Mehmet Emin Mengüraslan/Anadolu Ajansı – aa.com.tr)*

Şekil 4' de Büyükşehirlerde kamusal alanlarda çeşitli düzenlemeler yoluyla mesafe ayarlamaları yapılmış, insanların kirlilik yoluyla temas noktaları oluşturmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Şekilde birçok büyükşehirde yeşil alanların nüfusa oranla kısıtlı olduğu ülkede bu alanların önemi daha görünür hale gelmiş olduğu ve İzmir'de de kentin denizle buluştuğu kıyı şeridinde buna uygun düzenlemeler yapılmış olduğu görülmektedir (Şekil 4. aa.com.tr, 2020). Kentlerde insanların gözle görünür düzenlemeler yapıldığını görmesi onları hem çevre konusunda daha duyarlı olmaya, hem de koronavirüs tedbirlerine uymaya teşvik etmektedir.

SONUÇ

Pandemi; toplumsal yaşamı ekonomik, sosyal ve politik anlamda esir alan, insan yaşamını sona erdirmeye kadar varan sonuçları olan büyük bir tehlike olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişik dönemlerde değişik adlarla karşımıza çıkmış olan pandemi şu anda tüm ülkeleri COVİD 19 adıyla sarmış bulunmaktadır. Halihazırda yaşamış ve yaşamaya ne kadar devam edeceğimizi bilmediğimiz bu süreçte birçok insan hayatını kaybetmiş, yaşamakta olanlarımız ise hayatta kalabilmek için yaşam alışkanlıklarını değiştirmek zorunda olmaya mecbur bulunmaktadır. Bu değişikliklerin çok daha titiz bir şekilde yapılmasının zorunlu olduğu yerler şüphesiz ki dünya nüfusunun büyük bir bölümünün yaşadığı kentlerdir. Kentlerde yaşayan insanların kentsel yaşamın özüne aykırı bir davranış değişikliği içine girerek sosyal hayatlarını kısıtlamaları bu süreçten en az hasarla çıkabilmenin ilk ve en önemli kuralı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kentsel yaşam olgusu; öyle bir olgudur ki içerisinde durağan bir yaşamı barındırmaz. Kentte yaşayan insanlar ekonomik, sosyal, politik, kültürel anlamda yaşamını hareketli olarak devam ettirir. Ancak COVİD 19 pandemisi bu hareketliliği tersine çevirerek altüst etti dersek abartmış olmayız. Bu süreçte ilk amacımız, bireyler olarak kentsel yaşam alışkanlıklarımızdan fedakarlık yaparak bu süreci sonlandırabilmektir. Sonlandırdıktan sonra ise her şey bitmeyecek ya da bitmemeli. Bizler kendimizi sorgulamaya sağlıklı kentsel yaşam için doğanın kendi kendini çevirebilme döngüsünü bozmamak adına da davranış değişikliği içerisine girmemiz gerektiğini bilmeliyiz. Bu süreç için yazacaklarımız, tespitlerimiz ve önerilerimiz de elbette bitmeyecek. Ancak doğal yaşam döngüne zarar vererek yaşadığımız, kalıcı davranış değişikliğine girmediğimiz sürece unutmayalım ki pandemiler isim değiştirerek farklı dönemlerimize canlarımızı alarak damgasını vuracak. EVDE KALALIM ve kendimizi sorgulayalım.

KAYNAKÇA

Burnet, F. M., & Clark, E. (1942). Influenza. A Survey Of The Last 50 Years İn The Light of Modern Work On The Virus Of Epidemic Influenza. *Influenza. A Survey of the Last 50 Years in the Light of Modern Work on the Virus of Epidemic Influenza.*, (4).

Hsieh, Y. C., Wu, T. Z., Liu, D. P., Shao, P. L., Chang, L. Y., Lu, C. Y., ... & Huang, L. M. (2006). Influenza Pandemics: Past, Present and Future. *J Formos Med Assoc*, *105*(1), 1-6.

Huremović, D. (2019) Brief History of Pandemics (Pandemics Throughout History). *A Mental Health Response to Infection Outbreak*, 7.

Hynes, W., Trump, B., Love, P., & Linkov, I. (2020). Bouncing Forward: A Resilience Approach To Dealing With COVID-19 And Future Systemic Shocks. *Environment Systems And Decisions*, 1-11.

Johnson, C. K., Hitchens, P. L., Pandit, P. S., Rushmore, J., Evans, T. S., Young, C. C., & Doyle, M. M. (2020). Global Shifts İn Mammalian Population Trends Reveal Key Predictors Of Virus Spillover Risk. *Proceedings of the Royal Society B*, *287*(1924), 20192736.

Johnson, N. P., & Mueller, J. (2002). Updating The Accounts: Global Mortality Of The 1918-1920" Spanish" İnfluenza Pandemic. *Bulletin Of The History of Medicine*, 105-115.

Kilbourne, E. D. (2006). Influenza pandemics of The 20th Century. *EmergingİInfectious Diseases*, *12*(1), 9.

Madhav N, Oppenheim B, Gallivan M, et al. (2017). Pandemics: Risks, Impacts, And Mitigation. In: *Disease Control Priorities: Improving Health and Reducing Poverty.* 3rd ed. The International Bank For Reconstruction And Development / The World Bank, Washington (DC).

Rohr, J. R., Barrett, C. B., Civitello, D. J., Craft, M. E., Delius, B., DeLeo, G. A., ... & Remais, J. V. (2019). Emerging Human İnfectious Diseases And The Links To Global Food Production. *Nature Sustainability*, *2*(6), 445.

Sayın, Ö., & Bozkurt, V. (2020). Pandemide Küresel Kentte Yaşamak: İstanbul'un COVID-19 Deneyimi. DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.13

Scheidel, W. (2018). *The Great Leveler: Violence And The History Of İnequality From The Stone Age To The Twenty-first century*. Princeton University Press.

Taubenberger, J. K., & Morens, D. M. (2006). 1918 Influenza: The Mother Of All Pandemics. *Revista Biomedica*, *17*(1), 69-79.

Thucydides, history of the Peloponnesian War, Book 2, Chapter VII. p. 89–100., trans. Crawley R. Digireads.com Publishing; 2017 Sept. ISBN-10: 1420956418.

Wagner, D. M., Klunk, J., Harbeck, M., Devault, A., Waglechner, N., Sahl, J. W., ... & Poinar, D. (2014). Yersinia Pestisand The Plague of Justinian 541–543 AD: A Genomic Analysis.

https://www.hurriyet.com.tr/galeri-son-dakika-koronavirus-istanbul-haritasinda-son-durum-istanbulda-salginin-yogun-gectigi-ilceler-41647459 (Erişim Tarihi: 15.11.2020)

https://www.milliyet.com.tr/gundem/kisitlamaya-dakikalar-kala-metrobuste-yogunluk-olustu-6360607 (Erişim Tarihi: 21.11.2020)

https://gehlpeople.com/announcement/public-space-public-life-during-covid-19/ (Erişim Tarihi: 15.11.2020)

https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/izmirde-yesil-alanlarda-cemberli-sosyal-mesafe-donemi/1849621# (Erişim Tarihi: 15.11.2020)

https://aci.aero/news/2020/05/19/aci-reveals-top-20-airports-for-passenger-traffic-cargo-and-aircraft-movements/ (Erişim Tarihi: 15.11.2020)

https://www.britannica.com/event/Black-Death (Erişim Tarihi: 12.12.2020)

Bölüm 73

KAOS KURAMININ ÖNERMELERİNİN VE SAVLARININ YENİ BİR SÜREÇ KURMA BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Osman Nuruullah BERK [1]

1 Arş.Gör. Osman Nurullah BERK, Selçuk Üniversitesi,

"Bir mıh bir nal kurtarır, bir nal bir at kurtarır,
Bir at bir er kurtarır, bir er bir cenk kurtarır,
Bir cenk bir vatan kurtarır."

GİRİŞ

17. yüzyılın sonlarında Sanayi Devrimi ile birlikte başlayan, 19. yüzyılın ortalarında (İkinci Sanayi Devrimi) hız kazanan ve Birinci Dünya Savaşı'ndan buyana devam eden küreselleşme olgusu 20. yüzyılın sonlarına doğru 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991'de SSCB'nin çöküşüyle birlikte yeni bir uluslararası ortam havası oluşturuştur. Bu değişim rüzgârı 2000'li yıllarda yaşanan bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ile hız kazanarak günümüzde "Yapay zekâ" ve "Endüstri 4.0." teknolojileri ile birlikte öngörülemez bir şekilde ilerlemeye devam etmektedir.

Friedman "Küreselleşmenin Geleceği" isimli eserinde soğuk savaş sonrası dünyayı anlayabilmek için, küreselleşme kavramını tam anlamıyla anlamanın gerekliliğini savunmuştur. İnsanların odaklanması ve önem vermesi gereken konunun küreselleşme olduğunu belirterek küreselleşmenin önemini vurgulamıştır (Friedman, 2000: 18). İnsanlar küreselleşme ile birlikte teknolojiye hızlı bir şekilde uyum sağlamışlardır. Fakat yaşanan bu gelişmeler insanların yaşantısında çeşitli değişikliklere yol açmıştır. Teknoloji ile birlikte insanların "hız ve zaman" kavramlarına bakış açısı değişmiş, onlar için önemli birer olgu haline gelmiştir. Sınırların kalkması, hareket kabiliyetinin ve etkileşimin düzeyinin artması, var olan dünya düzenini değiştirmiştir ve kaotik bir ortamın doğmasına neden olmuştur. Soğuk Savaştan bu yana uluslararası sistemin en önemli özelliklerinden birisi, küreselleşmenin getirmiş olduğu kaos ortamının sadece kaotik devletler içinde ve çevresinde oluşup biten bir süreç olmayıp, tamamen küresel ortamı kapsayan ve etkileyen bir olay haline getirilmiş olmasıdır (Andıç, 2008: 86). Kaos kuramında anlatılan kaotik yapının özellikleri ile küreselleşme kavramının özellikleri arasında büyük bir benzerlik söz konusudur (Ataman ve Tolga, 2003: 293) Bu nedenle küreselleşme sürecindeki kaotik yapının bireyleri ve örgütleri ne derecede etkiledikleri incelenirken, kaos kuramının ortaya koyduğu sonuçlar hesaba alınarak bir değerlendirme yapılmalıdır.

Küreselleşmenin etkisi ile birlikte bilim dünyasında da çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Pozitivist determinizm eleştirileri artmaya başlayarak, durağan ve kontrol edilebilir bir çevre anlayışı yerini doğrusal olmayan ve karşılıklı etkileşimin var olduğu bir bırakmıştır (Bauman, 1988: 790, Tolbert ve Zucker, 1999). Bu bağlamda klasik bilimin yerini alan, pozitivist bilim anlayışının eleştirilerine yanıt olarak ortaya çıkan postmoder-

nist bir bilim anlayışına sahip olan "yeni bilim" görüşü ortaya çıkmıştır. Newton'un öncülük ettiği klasik bilim genellikle doğrusal sistemler üzerineyken yeni bilim ise doğrusal olmayan sistemleri ifade etmektedir (Öge, 2005: 288). Yeni bilim denilince akla gelen ilk kavramlardan bir tanesi de belirsizlik ve tahmin edilemez değişimle tanımlanan "Kaos" kavramıdır.

Yaşanan bu değişim ve dönüşüm dalgaları örgütleri önemli derecede etkilemekte ve beklenilmeyen sonuçlara yol açmaktadır. Günümüz dünyasında kısa zaman içerisinde, beklenilmedik sonuçlar doğurabilecek ani ve hızlı değişimler meydana gelebilmektedir. Bu durum, çevreleri ile sürekli etkileşim halinde olan örgütlerin değer olgusunu beklenmeksizin değiştirebilmekte, piyasanın sahip olduğu avantajları alt-üst edebilmektedir. 2019 yılı sonunda Çinin Wuhan kentinde ortaya çıktığı tartışılan, kısa bir sürede tüm dünyayı etkisi altına alan ve tüm küresel dengeleri bozan Covid-19 krizi durumu güncel bir şekilde örneklendirmektedir. Tüm bu gelişmeler, örgütlerin günümüz dünyasında sürdürülebilirliklerini sağlamaları ve rekabete dayalı üstünlük elde edebilmeleri için kompleks, kaotik ve dinamik bir ortama adapte olabilmeleri gerekliliğini ortaya çıkartmıştır. Açık bir sistem olan örgütlerin çevrelerinden gelen reaksiyonlara karşı ayakta kalabilmek için, oluşan bu kaotik ortamda hızlı ve rasyonel bir şekilde karşılık verebilmeleri gerekmektedir. Aksi durumda çevrenin göstermiş olduğu değişim koşullarına uyum sağlayamayarak varlıklarını sona erdireceklerdir. Özetle örgütlerin kaosu iyi bir şekilde anlamaları ve örgüt kültürlerinde yer vermeleri gerekmektedir. Verilen bilgiler dahilinde, bu makalede kaos kuramı hakkında bilgi verilerek, önermeleri ve savları üzerinden, her geçen gün hızlanan rekabet koşulları, değişim, belirsizlik durumu ve meydana gelen kaotik ortamda örgütlerin nasıl bir yol izleyecekleri yeni bir süreç kurma bağlamında incelenmiştir.

KAOSUN DOĞUŞU ve KAOS KURAMI

İnsanoğlunun yeryüzündeki ilk adımlarının da bir kaos neticesinde ortaya çıktığını gözlemleyebiliriz. Âdem ile Havva'nın cennetten kovulması ve huzurlu bir ortamdan yani cennetten yeryüzüne yani kaosa adım atmaları bir teolojik olgudur. Maddi kültürün yaratılması ancak Âdem ve Havva iyi ve kötünün bilgisini veren yasak meyvesini yiyerek günah işledikten sonra başlar. Kitabı Mukaddes'te giyinmek yani ilk maddi buluş bir düşüşün yani kaosa atılan adımın ilk sonucu olarak ortaya çıkar. Âdem artık yiyecek elde etmek için çalışmak zorunda kalacaktır. (McCants, 2012: 35).[1]

Kaosun kökenine dair bir benzer düşünce Yunan mitlerinde görülmektedir. Yunan mitolojisinin temel kitabı olan "Theogonia ve İşler ve Günler" adlı kitabın yazarı Hesiodos'un anlatılarında Zeus insanlara ateşi vermez ve ateşsiz kaos dolu bir hayata zorlar. Prometheus'un ateşi çalma-

1 Karının sözünü dinlediğin ve yasak meyveden yediğin için toprak senin yüzünden lanetlendi. Yaşa boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın (Yaratılış, 3:17)

sıyla insanlar medeniyete adım atar . (McCants, 2012: 33).

Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde evrenin doğum şeması khaos-kosmos karşıtlığıyla açıklanmıştır. (Hesiodos: 25-40; Dürüşken, 2016: 19).

"Her şeyin başı Khaos'tu.

Geniş göğüslü anne Gaia vardı, bunlar ölümsüzlerin kökeniydi.

Olympos'un karlı zirvelerinde yaşarlardı.

Toprağın altındaki karanlık Tartaros'ta da yaşarlardı.

Ardından ölümsüz tanrıların en güzeli olan Eros".

Khaos, Yunancada "khosko" fiilinden türemiştir. Kelime anlamı " esnemek, yarılmak, açılmak" ya da "bir şeyi doğurmak üzere esneyip açılmaktır. "Khaos" kelimesi ise "boşluk, açıklık, esneyen yarık, uçurum" gibi anlamlara sahiptir ve var olan her şeyin dünya düzenine boşluktan ya da bilinmeyen büyük bir uçurumdan sıçramış olduğunu ima etmektedir. Kaosun karşıtı ise "düzen" olarak çevrilebilecek olan kosmostur. Kosmosu oluşturacak olan üç öge Hesiodos'ta Khaos, Gaia (yeryüzü) ve Eros olarak tanımlanır (Dürüşken, 2016: 19-21).

Kaosun günümüz dünyasındaki kullanımına baktığımızda ise farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Kaos kelimesinin Türk Dil Kurumu sözlüğündeki kelime anlamında bakıldığında "kargaşa, uyumsuz ve karışık durum" şeklinde açıklanmıştır (TDK). Günlük yaşantımızdaki kullanımında "düzensizlik, belirsizlik ve karmaşıklık" gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Örgütsel anlamda bakıldığında ise Gleick tarafından 1987 yılında "düzenli düzensizlik" şeklinde tanımlanmaktadır. Kaos, doğrusal olmayan dinamik sistemlerin ürettiği tahmin edilemeyen düzensiz davranışlardır (Gleick, 1987). Özetle kaos kavramının gündelik kullanımı ile bilimsel dildeki kullanımı arasında farklılıklar bulunmaktadır.

Kuramın bilimsel gelişimini incelendiğinde, 1686'da Newton'un klasik fizik kuramının temellerini atmasına kadar gitmektedir. Bu kuramın temeline bakıldığında Newton'un "Etki-Tepki" kanunu ve "meydana gelen her şeyin kesin olarak ölçülebileceği" düşüncesi yer almaktadır. Klasik fizik kuramı, sebep-sonuç kapsamında belirsiz olan herhangi bir şey olmadığını savunmaktadır. Bu temel görüş bilim dünyasında uzun bir süre kabul görmüş ve 1800'lü yılların sonlarına kadar hâkim bir etki sürdürmüştür. Dönemin bilim insanları (Planck, Einstein, Bohr, Heisenberg, Schrödinger, Born, Neumann, Pauli) mikro evrende araştırmalar yapmaya başlayınca, klasik fizik kuramının ortaya koyduğu kanunların, mikro dünya olaylarını yorumlamada yetersiz kaldığı görülmüştür (Wichmann, 1993: 5). Klasik fizik kuramının sarsılmasıyla, 19. Yüzyılın son dönemlerine doğru "belirsizlik ilkesini" temel alan kuantum fiziği etkisini göstermeye başlamıştır.

Belirsizlik ilkesine, bir şeyin koordinatının tam olarak belirlenebileceğini fakat belirlemek için kullanılan ölçüm aracının bu şeyin koordinatının belirli bir miktar değişmesine neden olacağını açıklamaktadır. Bu ilkeye göre klasik fizik kuramının ortaya koymuş olduğu "kesin doğruluk" geçerliliğini yitirmiştir. Belirsizlik ilkesi ile birlikte kuantum fiziğinin geçerliliği bilim dünyasında etkisini göstermiş, zamanla fizik biliminin dışına çıkarak diğer bilim dallarında da etkisini göstermeye başlamıştır (Ertürk, 2012: 850-851).

Modern kaos kuramının kökeni, çalışmaları durağanlık ve değişimin karşıt güçleri arasındaki diyalektik süreçler aracılığıyla tarihsel evrime odaklanan Hegel (1830/1975, 1976), Marx ve Engels (1873) ile başlar (Loye ve Eisler, 1987, Farazmand, 2003: 356). 1889 yılında, güneş sisteminin kararlılığı üzerine ortaya atılan "üç cisim" problemi, Henri Poincaré tarafından çözülerek teknik anlamda "kaos" terimini ilk kez kullanılmasına neden olmuştur. Poincaré' güneş sisteminin çözümünün başlangıç koşullarına hassas bağımlı olduğunu ve buna bağlı olarak evrenin başlangıç koşullarını bilmenin imkânsız olmasından dolayı güneş sisteminin de kararlı olup olmadığının asla öngörülemeyeceğini ispatlayarak yeni bilimdeki kaos kuramının temellerini ortaya atmıştır (Gleick, 1997, Altunoğlu, 2009: 5). Kuram ortaya ilk çıktığı yıllarda çok ilgi görmemiş, aradan uzun bir süre geçmesinin ardından 1960 yılında meteoroloji profesörü Edward Lorenz tarafından tekrar gün yüzüne çıkartılması ile popüler hale gelmiştir. Lorenz hava durumu tahmini yaparken daha önceki çalışma sonuçlarından elde ettiği bir takım diziyi sadeleştirerek (6 basamaktan 3 basamağa) sisteme girmesi sonucunda, aynı sonuçları almayı beklerken grafikte ortaya çıkan sonuçların öncekilerden farklı bir tablo oluşturduğunu fark etmiştir. Lorenz'in beklentisi sisteme dizileri girerken oluşturduğu binde birlik (1/1000) bir farkın sonucu etkilemeyeceği yönündeydi. Fakat başlangıçta yapılan bu küçük değişim tahminleri etkilemiş, bir önceki sonuçlardan farklı olarak inişli-çıkışlı, kelebeği andıran bir grafik ortaya çıkmıştır (Gleick, 2005: 22). Lorenz elde ettiği sonuçları "Deterministic Non-Periodic Flow" isimli makalesinde yayınlamış ve kaosu "rastlantısal davranan, düzgün geometrik yapıya sahip düzen" şeklinde tanımlayarak, sistemde "düzenli bir düzensizlik" olduğunu vurgulamıştır (Lorenz, 1963: 141). Sonuç itibariyle, değişkenlerdeki meydana gelen küçük farklıkların, başlangıç noktasında kestirilemeyen şaşırtıcı sonuçlar doğurabileceği anlamına gelmektedir. Lorenz bu noktada kaos kuramının ki temel özelliğini ortaya koymuştur. Bunlar; ilerleyen bölümde detaylı bir şekilde ele alınan "Başlangıç Noktasına Hassas Bağımlılık" ve "Rastgele Olmamak" ilkeleridir (Gleick, 2005: 74).

Kaos kuramının genel geçer olarak kabul gören özelliği, hayatın düzen ile düzensizlik arasında yer almasından kaynaklanan, "karmaşık sistemin kendiliğinden oluştuğu, uyum sağladığı ve canlı olduğu alan" ola-

rak tanımlanan kaosun eşiği (edge of chaos) özeliğidir. (Heylighen, 1997, Waldrop, 1992). Bu alan, Grobman'a (2005) göre, sistemin karmaşıklık ve uyumluluğunun maksimize edildiği, yarı denge durumunu (quasi equilibrium state) ifade etmektedir (Sözen ve Basım, 2017: 359).

Pratiği anlamak, öngörmek ve teorilerin pratik karşılığını tam anlamıyla bulmak kuramın temel amaçlarından bazılarıdır. Kaos kuramı bu amaca yönelik olarak mevcut kuramlardaki eksikliği gidermek amacıyla ontolojik açıdan farklılaşmaya gitmiş ve "düzensizlik" olgusunu farklı bir perspektiften değerlendirmiştir (Arıcıoğlu ve Karabıyık, 2019: 147).

Bu bağlamda, aşağıda verilen önermeler kaos kuramını özetlemektedir (Rockier, 1991: 60, Altunoğlu, 2009):

- Kaos kuramı, evrenin doğrusal olmayan yönlerini açıklamaya yardımcı olur.
- Newton modelinin determinizmini, kuantum fiziğinin rastgeleliği ile birleştirir. Bunu kısmen "garip çekerler" kavramı aracılığıyla yapmaktadır.
- Kaos kuramı, bir sistemin başlangıcındaki küçük değişikliklerin sonunda büyük farklılıklara yol açabileceğini göstermektedir.
- Kaosun anlaşılması, evrenin açık bir sistem olduğu perspektifiyle sonuçlanır.
- Canlıların anatomisi ve hava tahmini örneklerinde olduğu gibi önemli beşeri sistemler en iyi şekilde kaos kuramı ile açıklanabilir.
- Geometrik olarak fraktal bir yapıya sahiptir (Eğrelti otu).
- Özgün bir yapıya sahiptir. (Kar tanesi).
- Kendi kaotik sınırları içinde kararlı (düzenli, kozmotik) olabilir.
- Öngörülmesi mümkün değildir. Kendine has bir düzeni olsa da belirsiz bir yanı da bulunmaktadır.

YÖNETİM ve KAOS

Kaos kuramının sosyal bilim alanlarına da dâhil olması, konulara yeni ve farklı bir bakış açışı ile bakabilmeyi sağlamıştır. Bu bakış açısı, sistemlerde göremediğimiz ve değerlendiremediğimiz birçok faktörün görülmesine ve değerlendirmeye alınmasına yol açması beklenmektedir (Ertürk, 2012: 852). Sosyal bilimlerde kuramının değerinin her geçen gün artmakta, karmaşıklığın çözümü ve giderilmesinde daha iyi bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır (Douglas ve Elliott, 1996: 3).

Yeni bilimsel hâkim görüş ışığında nasıl ki fizik evreninde bir cismin hareketi ancak başka bir cismin hareketinin etkisi ile belirleniyor ise, sos-

yal evrende de örgütlerin davranışları ve yapıları diğer örgütler ve kendi iç ilişkilerinin dinamiklerinin bir fonksiyonu olarak tanımlanmalıdır. Çünkü kaos kuramı ile hem örgütlerin hem de eko sistemin sadece kendine benzer bir yapıda öz örgütlendikleri anlaşılmaktadır (Sözen ve Basım, 2017: 364). Örgütlerin hem içsel hem de dışsal çevrelerindeki değişimler, örgütleri önemli ölçüde etkilemekte, izleyecekleri stratejilerde ve alacakları kararlarda belirleyici bir role sahiptir. Tüm çevresel etmenlerin bir zincir halkasının parçaları olduğu, bütünün korunması ve zincirin kopmaması için tüm halkaların dikkatli bir şekilde izlenilmesi gerektiği düşünülebilir. Çevredeki kaotik ortam her geçen gün arttığından, işletmelerin ayakta kalabilmeleri için onların da kaotik sistemler olarak yapılanması gerekir. Kısa dönem içerisinde pek çok olay ve durumla yüz yüze gelebileceklerinden hareket tarzları da devamlı olarak değişiklik göstermelidir (Latif, 2002:131).

Kaos kuramının örgüt kuramlarındaki gelişimi Fombrun (1986), Jauch ve Kraft (1986), Nystrom (1976)'un çalışmalarında mekanik ve durağan örgüt yapılarının varsayımlarına pratikteki olguların gösterdiği direnç perspektifiyle getirdikleri eleştirilerle başlamıştır (Arıcıoğlu ve Karabıyık, 2019: 147). Thietart ve Forgues (1995) yakınsama-ıraksama, evrim-devrim ve durağanlık-dinamiklik faktörlerinin yönetimi nasıl etkilediği üzerine bir araştırma yapmışlardır. Murphy 1996 yılında yapmış olduğu çalışmada kaos kuramını sorunları ve krizleri çözmek için bir model önerisi olarak ele almıştır (Murphy, 1996). Bechtold ise Kaos kuramını, bir organizasyonun stratejiyi günlük faaliyetlerine nasıl yerleştireceğini belirlemek için kullanması uygun bir model olarak ele almış ve kaosu stratejik bir gelişim aracı olarak değerlendirmiştir (Bechtold, 1997). 2000'li yılların başında Warren Smith, kaos kuramının deterministik temelini kuramın tamamen modernist bir girişim olduğunu göstermek için kullanmıştır (Smith, 2001).

Geçmişten günümüze yönetim olgusu sürekli bir biçimde değişmeye devam etmektedir. Geleneksel bakış açısında salt bir anlayışa sahip olan yönetim, analiz, tahmin, planlama ve kontrol üzerine yoğunlaşmıştır. Hiyerarşik bir biçim ve düzen içerisinde olan yönetim; yasalar, kurallar ve prensiplere dayandırılarak anlaşılabilir, öngörülebilir ve kontrol edilebilir bir sistemi yaratmıştır. Bir makine gibi dizayn edilen geleneksel sistemde kaos ve belirsizlik durumu istenilmeyen bir durumdur. Taylor'un öncülük ettiği hareket ve zaman etütlerine dayanan yönetim biliminde temel amaç faaliyetleri kontrol altında tutarak üretkenliği arttırmaktır. Teknolojinin ilerlemesi ile birlikte doğrusal olan analitik teknikler ortaya çıkmıştır. 20. Yüzyılın sonlarına doğru yaşanan gelişmeler ile birlikte bilgi teknolojilerinin hâkim olduğu, kontrol edilmesi ve planlanması eskiye nazaran güç bir yönetin anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu durum kaotik bir ortam yaratmıştır (Öge, 2005: 291). Bu bağlamda kaos kuramını ve getirmiş olduğu önermeleri örgütsel bir bakış açısı ile anlamak örgütlerin geleceği öngörmelerine imkan sağlamasa da geleceğe ışık tutmak, esneklik kazanmak ve sürdürülebilirlik açısından önemlidir.

KAOTİK ORTAMDA HIZ, ESNEKLİK ve BAŞARI

Örgütlerin kaos döneminde her zaman hızlı tepkiler geliştirme ve devamlı hareket halinde olma becerisi olmalıdır. Drucker (1998: 751), çalkantılı zamanlarda örgütlerin güçlü, çevik, sert olması gerektiğini ve hızlı hareket edebilme ve fırsatları değerlendirme yeteneği olması gerektiğini söylemektedir. Zincirkıran da Drucker gibi örgütlerin hızlı olmasının önemini vurgulamaktadır. Örgütler hem yerelde hem de küreselde rekabetin yoğun olduğu bir ortamda faaliyet göstermektedir. Küçük, orta ve büyük olarak nitelendirilen her bir örgüt küresel rekabetin etkisi altında kalmakta ve rakipleri ile yarışmak durumundadır. Tüketici perspektifinde pazarda benzer mal ve hizmet üreten işletmelere ulaşmak artık kolaylaşmıştır. Bu bağlamda örgütlerin yoğun rekabet ortamında tüketici istek ve ihtiyaçlarına hızlı bir şekilde karşılık verebilmeleri için üretim, tedarik, lojistik ve dağıtımın bütünleşik, hızlı ve entegre bir şekilde uygulanabilmesi gerekmektedir. Bu denli yoğun bir rekabetin ve ikame mal/hizmetin fazla olduğu bir pazar ortamında, var olan müşteriyi elde tutmak ve yeni müşteriler kazanmak oldukça zordur (Zencirkıran, 2012: 45). Bu nedenle hızlı hareket edebilmek, tüketici istek ve ihtiyaçlarına seri bir şekilde cevap verebilmek, diğer bir ifade ile mevcut müşterileri elde tutabilmek örgütler için özellikle kaos zamanlarında ayakta kalmak için hayati öneme sahiptir.

James Champy'e göre ise, sürekli değişim yaşanmasının nedeni, piyasanın tarihte görülmedik ölçüde tüketici odaklı olmasıdır. Buna göre, piyasa oldukça dinamiktir. Başka bir ifadeyle, piyasa bir işin bir yıldan diğerine aynı şekilde yapılmasına, hatta aynı işin yapılmasına bile izin vermez. Ekonomist Bennet Harrison ise değişme duyulan isteğin nedeninin "sermayenin sabırsızlığı", yani çabuk getiri elde etme arzusu olduğunu söylemekte, İngiliz ve Amerikan piyasalarındaki kâğıtların ortalama elde tutulma süresinin son 15 yılda %60 kısaldığı örneğini vermektedir. Piyasa, çabuk getiri elde etmenin en iyi yolunun kurumları hızla değiştirmek olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla örgütün hem hızlı olması hem de hızla hareket etmesi beklenmektedir (Özoran, 2017: 261).

Esneklik son zamanların en önemli sözcüklerinden biridir. Bauman, "bu yüzyıl değişti ya da değiştirildi. Bu dönemin anahtar sözcüklerinden biri de esneklik" diyerek bu durumu ifade etmektedir (Özoran, 2017: 261). Örgütler, kaotik düzenle başa çıkmak için değişimlere uyumlu esnek yapılanmalara gitmektedir. Kaotik çevre nedeniyle, örgütler artık uzun dönemli planlama yapamazlar. Yeni dönemde bunun yerini kısa dönemli öngörme almıştır. Gelecekleri belirsiz ve istikrarsız olduğu için örgütlerin uzun dönemli planlarla geleceği öngörmeleri mümkün değildir. Bu nedenle de örgütler faaliyet alanlarından çalışma şekillerine, yönetim yapılarından sözleşmelere kadar bütün süreçleri kaotik çevreyle uyumlu olacak şekilde düzenlemektedir (Zencirkıran, 2012: 46). Esnek çalışma pratiklerinin ör-

gütler tarafından benimsenmesinin bir başka nedeninin ise rekabetin ağırlaşması olduğu söylenebilir. "Rekabette başarılı olmak için hızlı değişimlere uyum gösterecek esnek yapılanmalar, örgütlerin bütün düzeylerinde önem kazanmaktadır" (Zencirkıran, 2012: 40).

Örgütler yukarıda bahsedilen hız ve esneklik kavramlarını iyi bir şekilde anlayarak benimsedikleri ve örgütlerine adapte ettikleri takdirde, olası kaos senaryolarına karşı direnebileceklerdir ve sürdürülebilir bir örgüt olma yolunda başarı sağlayacaklardır. Tom Peters "Thriving on Chaos" kitabında örgütlerin bu dönemde başarılı olması için gerekenleri şu şekilde özetlemektedir:

- Bireylerin güçlendirilerek katılımın ve örgüt esnekliğinin sağlanması
- Optimal düzeyde karışıklığa müsamaha gösteren kontrolü, rehberliği, önderliği ve değişimi içeren liderlik tarzı
- "Doğru şeyleri" ölçen basit ana destek sistemler vasıtası ile sağlanan kontrol
- Esnekliği teşvik etme ve hassasiyeti arttırmak için müşterilere karşı duyarlı olma
- Örgüt içerisinde tüm birimler ve bu birimlerdeki bireyler tarafından piyasa yeniliklerinin süratle izlenmesi (akt. Öge, 2010: 300-301).

ÖRGÜTSEL BAĞLAMDA KAOS KURAMI ÖNERMELERİ

1. Başlangıç Durumuna Hassaslık İlkesi

Aynı zamanda kelebek etkisi olarak da bilinen bu ilkeyi açıklamak için kullanılan metafor, kelebeğin Amazon ormanlarında kanadını çırpması ve bunun bir ay sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde hava durumu üzerinde etkisinin hissedilmesidir. Gleick (1987) kelebek etkisinin yeni bir fikir olmadığını, bunun halk söylemlerinde de görüldüğünü vurgulanmıştır. Gerçek hayatta olduğu gibi bilimde de, birtakım zincirleme olaylarda küçük değişiklikleri büyük sorunlar haline getiren bir kriz noktası bulunduğu bilinmektedir. Kaos bu noktaların her yerde olduğu anlamına gelmektedir ve bu noktalar her yerde hazır bulunmaktadır. Hava gibi sistemlerin içinde, başlangıç durumundaki şartlara hassas bağımlılık küçük ölçekli olayların büyük ölçekli olaylarla iç içe giriş biçiminin kaçınılması imkânsız sonucudur (Gleick, 2005: 18-19). Kelebek etkisi metaforunda başlangıç durumuna olan duyarlılık yüksektir ve başlangıç ile sonuç arasındaki mesafe arttıkça, başlangıç noktasında meydana gelen küçük bir değişiklik sonuçta çok büyük değişikliklere yol açabilecek, beklenilmeyen sonuçlar doğurabilecektir.

Bu önermeye göre hareket edildiğinde, örgütlerin başlangıç noktasın-

daki bilgi akışını, alacakları kararları ve stratejileri iyi bir şekilde belirlemeleri ve yönetmeleri gerekmektedir. Başlangıç durumunda alacakları yanlış bir karar veya atacakları yanlış bir adım, ilerleyen süreçte örgütte öngörülmeyecek sonuçlara neden olabilir. Diğer taraftan, örgütte var olan bir problemin çözümü başlangıç noktasında aranması işi kolaylaştıracaktır.

2. Rastgele Olmamak

Herbig'in (1990) tanımlamış olduğu üç önemli özellikten bir tanesi olan "rastgele olmamak", evrende meydana gelen bütün olayların mutlak surette bir parametreye bağlı olarak gerçekleştiğini ifade etmektedir. Kaos kuramının ortaya koymuş olduğu belirsizlik kavramı tesadüfî ya da rastgele oluş gibi algılansa da aslında belirsizlik; bakılan taraftan sonucun öngörülemeyeceğini ifade etmektedir (Mermer, 2017: 700). Sigara dumanının düzensiz bir şekilde helezonlar halinde yükselmesi, bayrakların rüzgârda dalgalanması veya musluktan damlayan suyun zamanla düzeninin bozulması vb. örnekler gündelik yaşantıda kaosun her noktada olduğunu göstermektedir. Kaos görünüşte düzensiz görünmesine rağmen, gerçekte yapısında ve süreçlerinde biraz tahmin edilebilirlik ve düzen bulunan yarı düzenli sistemleri ifade etmektedir (Williams, 1997: 209, Sözen ve Basım, 2017: 360).

3. Doğrusal Olmama (Non-linearity)

Doğrusal olmama, kaos kuramının ikinci önemli önermesidir. Bilim adamları, doğrusal olmayan konuları, heyecanla karşılarlar; ancak bu durumları sıra dışı olarak adlandırırlar (Gleick, 1987; Lindsay, 1989). Doğrusal olmamanın anlamı, "kuralların değiştirilmesi yoluyla oyun oynama durumudur. Bu durumda, önemli olan karşılaşılacak olan engeller değil, alınan yol ve hızdır" (Gleick, 2005). Lindsay (1991), doğrusal sistemlerin, kontrol altındaki davranışların incelenmesinde daha iyi modeller olduğunu; ancak, amacın doğal davranışı gözlemek olduğunda, doğrusal olmayan modellerin daha iyi islediğini vurgulamıştır.

Doğrusal olmama, olaylar arasındaki ilişkinin düzensizliği esasına dayanmaktadır. Daha önce varsayılanın aksine, olaylar arasında basit ve düzenli bir ilişkinin bulunmadığı anlayışını yansıtmaktadır. Evrendeki bütün olay ve olgular arasında yalnızca düzenli ilişkilerin hüküm sürdüğünü varsaymak zaten doğru bir yaklaşım olarak kabul edilemez. Bu bağlamda, özellikle toplumsal yapıda doğrusal olmayan modellerin nispeten daha işlevsel olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Buna göre, toplumsal yaşamdaki bütün ilişki ve davranış biçimleri sürekli kontrol altında tutulamayacağından, doğrusal modellerle açıklanabilmeleri pek olası görünmektedir. Kompleks sistemlerin temelinde kompleks nedenler bulunmaktadır (Gleick, 2005: 357). Dolayısıyla, çeşitli sosyo-kültürel ve ekonomik etkenlere bağlı olarak gelişen doğal davranış biçimlerinin incelenmesinde doğrusal

olmayan yaklaşımların daha uygun olduğu görülmektedir. Toplumun tabiatının çok boyutlu ve karmaşık yapısı gerek öngörme ve gerekse kontrol etme boyutlarında kesin sonuçlara ulaşılmasını zorlaştırdığı için, doğrusal olmayan modellere nispeten daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Çok yönlü ve karmaşık nitelikli toplumsal davranışların önlenmesinde kaosun doğrusal olmama ilkesinin oldukça kullanışlı olduğu ortaya çıkmaktadır (Yeşilorman, 2006: 80). Örgütler çeşitli problemler üzerinde çalışır ve etkin sonuca ulaşır ancak çıktı tam olarak tahmin edilemez. Bu durum örgütlerin doğrusal olmayan bir olguyu yaşadığını göstermektedir.

4. Zamanın Yönü

Kaos kuramının bir diğer önemli özelliği zamanın yönüne yaptığı vurgudur. Newtoncu bilimsel yaklaşımlarda kolaylıkla bir parametreye indirgenen ve kimi zaman gözlerden kaçırılan zaman boyutu, Kaos kuramı ile birlikte bir sisteme oturtulmak durumundadır. Kaos kuramı, zamanın tek yönlülüğüne, Paris'e giden bir kimsenin yeninden Londra'ya dönmesinin mümkün olduğuna fakat 1998'den 1988'e geri dönüşün mümkün olmadığına işaret edecektir. Bunun başka yansımaları da bulunmaktadır. Meselâ A şahsının deneyimleri ancak A şahsının deneyimleridir ve tekrar edilemez (Kaçmaz, 2005: 46). Bu bağlamda, örgütlerinde zaman kavramının önemi anlayarak, meydana gelebilecek hataları önlemek ve geri dönüşü olmayan hatalardan kurtulabilmek adına daha bilinçli bir şekilde karar almaları, zamanı yönetebilmeleri örgüt adına yararlı olacaktır.

5. Türbülans

Türbülans, her ölçek düzeyinde ortaya çıkan bir düzensizliktir şeklinde tanımlanmıştır. Büyük burgaçlar içindeki küçük burgaçlardan oluşan türbülans istikrarsız olma özelliğine sahiptir. İleri düzeyde sönüm özelliği vardır; bu da şu demektir: Türbülans enerjiyi akıtır ve sürtünme yaratır. Özetle, türbülans gelişigüzel oluşmuş hareket demektir (Gleick, 2005: 143). Türbülans "düzensizlik, aşırı dağınıklık, enerji boşalımı ve sürüklenme" olarak tanımlanmaktadır (Altun, 2001: 4). Bu tanıma göre türbülans, başlangıçta düzenli olan sistemde zamanla "bozulma", "düzensizlik" ve "kuralsızlık" halidir. Söz konusu durumun evrendeki hemen her şey için olası olduğu düşüncesinden hareketle, evrende değişen şartlara rağmen bozulmadan kalan hiçbir şeyden söz etmek mümkün değildir. Örgütlerde asgari seviyede bir düzen bulunduğu varsayılarak, zamanla örgütsel yapıda da bir değişme, bozulma ve düzensizlik meydana gelebilir. Kaos kuramı türbülansların etkisini artırdıkça örgütlerin var olan geleceği öngörme özelliğinin giderek azalacağını savunmaktadır. Bu durumun aksine, türbülanslar etkisini azalttıkça örgütlerin öngörü kabiliyeti gelişecektir.

6. Çekiciler

Kaos kuramında çekiciler, garip, sabit nokta ve sınırlı döngüsel çekiciler olmak üzere üçe ayrılmaktadırlar. Garip çekiciler, bir sistemin tekrarlanmış davranış kalıplarını oluşturması, yeterli durağanlık ve yayılım için gerekli fikirler, inançlar, değerler veya etik kurallar ile dikkatinin çekilmesi durumunu ifade etmektedir (Fitzgerald ve van-Eijnatten, 2002: 412). Garip çekiciler, bir taraftan düzeni korurken, diğer taraftan değişime olanak tanımaktadır. Böylelikle yaratıcılık ve başarının oluştuğu kaosun eşiğinde sürekli olarak uyum sağlamayı ve başarısızlığın oluştuğu kaos ve düzensizliğin sınırında bulunulmasına neden olmaktadır Frederick (1998), çekiciler için örnek olarak örgütlerin faaliyetlerini düzenleyen vizyon ve değerleri göstermektedir. Vizyon ve değerler tercih edilen faaliyetlerin sınırlarını belirlemektedir. Bunlar çok geniş tanımlandığında yanlış yönlendirilmeye, dar tanımlandığında ise özellikle değişen bir çevrede örgütün faaliyetlerinin sınırlanması neden olmaktadır (Sözen ve Basım, 2017: 360).

SONUÇ

Dünya, küreselleşme ve teknoloji rüzgârının etkisiyle bugün her zamankinden daha çok birbirine bağımlı ve bağlı bir hale geldi. Esen hızlı değişim rüzgarı ile birlikte belirsizlik ve öngörülemezdik hâkim olmaya başladı. Dünyada meydana gelen kırılganlıkların yeni bir boyut kazanmasındaki temel etmen bu iki faktördür. Eski bilim anlayışı daha az kontrole ve tahmin edilebilirliğe dayanmaktadır. Rüzgârın nereye doğru estiği çok daha az kestirilebilmektedir. Klasik kuramcılar tarafından geliştirilen mekanik anlayışa dayalı örgüt yapısı ve yönetim anlayışı örgütler açısından değişimi gerektirmeyen, durağan çevresel şartlarda başarılı olmasına karşılık, karmasa, kaos ve değişimin hakim olduğu çevresel şartlarda etkili olmamaktadır.

Kaos kuramının önerdiği önleyici tedbirleri her departmanda cesurca uygulayabilen yöneticiler, öngörülemeyen bir ortamda örgütler geleceklerini garanti altına alabileceklerdir. Bu tür stratejik yaklaşımların uygulanması, yeni gelişmiş bir kültürün uzun bir dönemde ve istikrarlı şekilde yaratılmasını başlatacaktır. Bu durum kültür içinde bütün çalışanlar, örgütlerini belirsizliklere sahip bir gelecekte başarıya ulaştırıp ortamın yarattığı tehlikelerden koruyacak ve ortaya çıkabilecek fırsatları değerlendirecek donanıma sahip olacaktır. Bunu benimseyen örgütler gelecekte uzun dönemli bir şirket sürdürülebilirliğine ulaşmayı sağlayacak, özümsenmiş bir kültürü yaratacak kolektif bir bilgiye ve yeteneğe ulaşacaktır.

Günümüzde birçok yönetim, örgütlerini düzenli, doğrusal ve öngörülebilir sistemler haline getirme çabasındadırlar. Bunun kaotik ortamlarda imkânsız olduğu açık bir gerçektir. Örgütlerin değişim rüzgârına karşı ayakta kalabilmeleri ve karşılık verebilmeleri için öncelikli olarak örgüte

"esneklik" kazandırmaları gerekmektedir. Dinamik ve belirsizliğin hâkim olduğu günümüz dünyasında başarılı olabilmenin temel şartlarından biri budur. Örgüt olarak yenilikçi bir anlayış benimsemeleri ve bu anlayışı örgütün her kademesine adapte edilmesi gerekmektedir. Yeniliğin ve değişimin bir örgüt kültürü haline gelmesi günümüz örgütleri için vazgeçilmez bir gereklilik haline gelmiştir. Örgütlerin çevreden gelebilecek olan ve öngörülemeyen tehditlere karşı "hızlı" bir şekilde karşılık verebilme yetisine sahip olmaları gerekmektedir. Diğer önemli bir faktör ise, dinamik ortamda örgütün değişime karşı hızla adapte olması ve sürdürülebilirliğini sağlayabilmesi için bunları uygulayabilecek güce ve anlayışa sahip bir lidere sahip olmasıdır.

KAYNAKÇA

Altun, Sadegül Akbaba (2001). "Kaos ve yönetim." Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi 7.4, 451-469.

Altunoğlu, Serdar (2009). Kaosun Keşfi ve Felsefesi, Felsefe-Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:9.

Andıç, Ufuk (2008). Uluslararası İlişkiler Teorisine Kaos Teorisi Perspektifinde Post Modern Bir Yaklaşım, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Arıcıoğlu, M. Atilla, ve Karabıyık, H. Çağatay (2019). "Örgütlerin Geleceğine Bir Önerme Olarak Kaos Teorisi ve Kaos Olgusunu Anlamak." Medeniyet ve Toplum Dergisi 3.2, 145-156.

Ataman, Göksel, ve Melih Tolga (2003). "Küreselleşme Sürecindeki Kaotik Yapı Ve Havayolu Taşımacılığı Üzerindeki Etkileri." Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, 18,1, 293-314.

Bauman, Zygmunt (2000). Siyaset Arayışı. Çev., Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları.

Bechtold, Brigid L (1997). "Chaos theory as a model for strategy development." Empowerment in organizations. Empowerment in Organizations, 5. 4, 193-201.

Douglas, Kiel, ve Elliott, Euel (1996). Chaos theory in the social sciences: Foundations and applications. University of Michigan Press.

Dürüşken, Ç. 2016, Antikçağ Felsefesi:Homeros'tan Augustus'a Bir Düşünce Serüveni, Alfa Yayınevi, İstanbul.

Ertürk, Abbas (2012). Kaos kuramı: yönetim ve eğitimdeki yansımaları. Kastamonu Eğitim Dergisi, 20(3), 849-868.

Farazmand, Ali (2003). "Chaos and transformation theories: A theoretical analysis with implications for organization theory and public management." Public Organization Review 3.4, 339-372.

Fitzgerald, Laurie A., ve Frans M. van Eijnatten (2002). "Chaos speak: a glossary of chaordic terms and phrases." Journal of Organizational Change Management.

Lindsay, J. S. (1989). " Chaos" Theory: Implications for Educational Research.

Frederick, W. C. (1998). Creatures, corporations, communities, chaos, complexity: A naturological view of the corporate social role. Business & Society, 37(4), 358-389.

Friedman, Thomas L. (2000). Küreselleşmenin Geleceği, çev.: Elif Özsayar, İstanbul.

Gleick, James (1997), Kaos, Fikret Üçcan (Çev.) Tübitak Yayınları

Gleick, James (2005), Kaos, Fikret Üçcan (Çev.) Tübitak Yayınları.

Hesiodos: İşler ve Günler – Tanrıların Doğuşu, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, Say Yayınları, 2014, s. 58-59, frag. 25-40.

Kaçmaz, Gökçe (2005). Kaos Teorisi ve Sosyolojisi: Toplumların Denetlenmesinde Yeni Bir Adım, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD. İstanbul.

Latif, Hasan (2002). "Kaos Yönetimi." *İktisat İşletme ve Finans* 17.197, 29-39.

Lorenz, Edward N. (1963). "Deterministic nonperiodic flow." Journal of the atmospheric sciences, 20.2, 130-141.

Loye, D., ve Riane Eisler. (1983). ''The Failure of Liberalism: A Reassessment of Ideology from a New Feminine-Masculine Perspective.'' Political Psychology, 4(2), 375–391.

McCants, William F. (2012). Kültür Mitleri: Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek (Çev. M.Tabur), İthaki Yayınları, İstanbul.

Mermer, Aytuğ (2017). "Yeni Bilim Paradigması ve Kaos Teorisi Perspektifinden Halkla İlişkiler " . Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5,(63), 695-705.

Murphy, Priscilla (1996). "Chaos theory as a model for managing issues and crises." Public relations review 22. 2, 95-113.

Özoran, Beris Artan. "Kaos: Örgütler İçin Bir Risk Mi Yoksa Bir Fırsat Mı." Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi 6.4: 253-269.

Rockier, Michael J (1991). "Thinking about chaos: Non-quantitative approaches to teacher education." Action in Teacher Education 12.4, 56-62.

Zencirkıran, Mehmet, Örgüt sosyolojisi. Dora, 2012.

Serdar, Öge. (2005). Düzen Midüzensizlik (Kaos) Mi? Örgütsel Varlığın Sürdürülebilirliği Açısından Bir Değerlendirme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (13), 285-303.

Smith, Warren (2001). "Chaos theory and postmodern organization." International Journal Organization Theory and Behavior 4.3-4, 259-286.

Sözen, H. Cenk ve Nejat. H. Basım (2017). Örgüt Kuramları. Beta Yayıncılık (4. Baskı), İstanbul.

Thietart, Raymond-Alain, ve Bernard Forgues (1995). "Chaos theory and organization." Organization science 6.1, 19-31.

Williams, Garnett. Chaos theory tamed. CRC Press, 1997.

Yeşilorman, Mehtap (2006). "Kelebek kanadını kimden yana çırpıyor? Birleştirilmiş bilimin kıyısında kaos ve sosyal bilimler". Journal of İstanbul Kültür University Science and Engineering, 4.3, 77-86.

Herbig, Paul A (1990). "Marketing chaos–when randomness can be deterministic." Journal of International Marketing and Market Research 16.2, 65-84.

Drucker, Peter (1998). Fırtınalı Dönemlerde Yönetim. Çev., Bülent Toksöz. Ankara: İnkılap Yayınları.

Bölüm 74

TÜRKİYE'DE KONUT POLİTİKALARI

Bengü ŞEKEROĞLU[1]

1 Öğr.Gör. Bengü Şekeroğlu Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

Giriş

İnsanlığın varoluşundan beri en temel ihtiyaçlarından olan barınmanın karşılanmasını sağlayan temel yapı türü olan konut, yaşamsal faaliyetlerin sağlandığı, sosyo-ekonomik yapıdaki statüsü ve yaşadıkları çevreyle olan duygusal ilişkilerinin yaşandığı bir yerdir. Tüm dünyada ve özellikle ülkemizde değişen yaşam koşulları, kentlerde yaşayan ailelerin yapısında meydana gelen değişim yaşam biçimlerini etkilemekte, konuta ve konut politikalarına ait beklentilerini değiştirerek, konuta verilen önemin artmasına neden olmaktadır (Francescato, 1998; Gülmez, 2007; Öncü, 1999). Konut toplumsal, sosyal, ekonomik birçok alanla ve farklı sektörlerle ilişkili durumdadır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde nüfus artışı sonucu, toplumsal ve bireysel getirileri nedeni ile gün geçtikçe daha çok önem kazanan bir yaşam düzeyi belirteci olmuştur (Ayrım, 2007). Konut, yasal düzenlemelerde yer alması ve yasal güvenlik sağlaması bakımından "hukuki" bir yapıya sahiptir Konut uluslararası programlarda, barınma ile dünyanın çevresel ve ekonomik koşullarının iyileştirilmesini amaçlayan Sürdürülebilir Gelişme Göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir (Gökdemir ve Demirel, 2014; Mengi ve Algan, 2003). Ulusal ve uluslararası devlet politikaları açısından konutun bireysel bir hak olması, devlet düzeyinde de yükümlülüklere neden olmaktadır.

Konut Politikası Kavramı

Sosyal devlet anlayışı 20. yüzyıl boyunca gelişme göstererek sosyal refah uygulamalarını benimsemiştir. Bu anlamda da genellikle sanayi toplumlarında görülen dezavantajlı kesimin uygun standartlarda yaşaması amaçlanmıştır (Macridis ve Hulliuns, 1996). Konut politikaları da ana hedefi insan ve adalet olan, içerdiği konular açısından çeşitlilik gösteren sosyal devlet ve politikalarının önemli bir çıktısıdır (Castells, 1997). Bu bağlamda sosyal devlet anlayışı içinde olan konut politikalarının ana hedefi toplumun büyük bir kesimine maliyeti düşük konut sağlayarak dezavantajlı gruplara destek olmaktır. Bu açıdan bakıldığında konut politikaları sosyal refah amacını benimsemektedir. Aynı zamanda konut politikaları reel gelir dağılımında iyileşme varsayımını kapsamaktadır (Tomann, 1994).

Konut politikası "bireylerin konut ihtiyacını karşılamak üzere devletçe belirlenen öncelik durumuna göre alınan yasal ve eylem içeren önlemlerin tümü" olarak ifade edilmektedir. Konut politikaları denildiğinde genel olarak, devletin piyasa mekanizması içinde beliren konut sunumunu ihtiyaç dahilinde yeterli görmediğinde bu sunumu arttırmak ve özendirmek amacıyla yaptığı müdahalenin yasal ve eylemsel önlemlerin tamamı anlaşılmaktadır (Keleş, 2004; Tekeli, 2010). Gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda konut politikaları, makroekonomik hedefler ile iktisadi istikrar için vazgeçilmez olmaktadır (Taşar ve Çevik, 2009). Temelinde konut talebinin nasıl karşılanabileceğine, herkese yeterli ve kaliteli talebi

karşılayacak miktarda konut arzının yapılmasına ilişkin çabaları ifade eder (Şahin, 2013; Yetgin, 2007). Konut politikalarını iki başlık altında ele almak mümkündür.

➢ Devletin doğrudan doğruya konut piyasasına müdahil olması anlamına gelen politikalardır (Sosyal konut inşası, inşaat malzemeleri üretimi vb.).

➢ Devlet konut üretiminde yer almaz, ama konut üretenlerin nasıl konut üreteceklerini belirler, konut piyasasının işleyişini kolaylaştıracak veya zorlaştıracak standartlar getirir, kurallar koyar (Kent planları, yapı standartları, emlak vergisi, intikal vergisi vb.).

Her iki grup konut politikasının uygulanması aşamasında başvurulan araçlar vardır (Şahin, 2013). Ülkelerin coğrafi konumları, ekonomik ve politik durumlarına göre farklı şekillerde konut sorunu ortaya çıkmaktadır. Konut sorununun çözülmesine ilişkin araçlar da sıklıkla kamu yönetimi ve politikalarının yapısıyla bağlantılı olmaktadır (Andersen, 2005). Bu araçlar 3 grupta toplanmaktadır (Keleş, 2013).

Şekil 1: *Konut Politikası Uygulama Araçları*

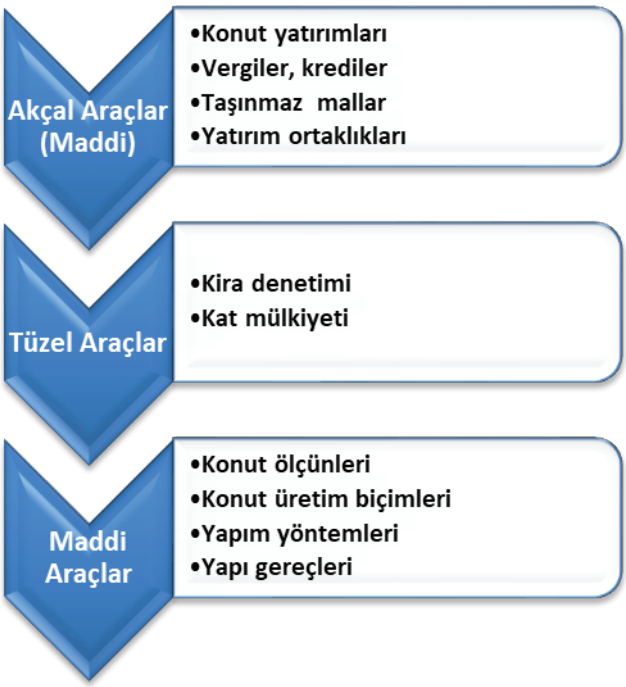

Mali ve finansal araçlar (akçal) kapsamındaki konut yatırımları konut sorununun temelinde yatan konut ihtiyacının karşılanması anlamında önemli olmasına karşın, konut sorunu salt kaynak yetersizliğinden oluşmadığı için, konut yatırımları diğer araçlarla desteklenmelidir. Teknik uygu-

lama araçları ise konut sektörüyle ilgili olup, farklı gelir gruplarına standartlara uygun konut üretimini, konutların üretimi aşamasında kullanılan yapım yöntemleri ve kullanılan malzemeleri kapsamaktadır (Keleş, 2013).

Konut politikalarının yapılması ve uygulanması hususunda kamunun işlevleri konut sektörü üzerinde önemlidir. Bununla birlikte genel kapsamlı bakış açısı ile kamu, özel sektör ve enformel tüm aktörlerin konut politikaları oluşumunun içinde yer alması gerekmektedir. Ayrıca konut politikalarında merkezi idare kadar yerel yönetimler ve belediyelerde anahtar rol oynamaktadır ve bu rolleri paylaşmaktadırlar (Yetgin, 2007). Merkezi ve yerel yönetimlerin konut politikalarındaki rol paylaşımı Tablo 1'de gösterilmiştir (Kılıç ve Özel, 2006).

Tablo 1: *Merkezi ve Yerel Yönetimlerin Konut Politikalarındaki Rol Paylaşımı*

Yönetim Prensibi	Konut Politikasının Düzenleme Alanı	
	Merkezi Yönetim	Yerel Yönetim
Düzenleyici Politikalar	Konut yapma hakkı Kiralama hakkı Konut yapımını teşvik Üretime dönük çeşitli düzenlemeler	Kira artışlarının izlenmesi Konut stokunun, işgal durumunun incelenmesi Konut politikalarının devamlılığının sağlanması Konutların kontrol edilmesi
Hizmet	Konut parası yasası	Konut yapımı için arazi sağlamak ve hazırlamak Konut parası
Mali Teşvikler	Sosyal konut yapımının teşviki için parasal yardım Vergi kolaylıklarının sağlanması Konut yapım primleri Konut yardımı zammı	İşgal alanlarının belirlenmesi Kira yardımı
İşbirliği		İşgal alanlarının birleştirilmesi Kira yardımı

Ülkemizde konut politikalarının oluşturulmasında, mevzuatın oluşturulmasında, konu ile ilgili farklı alanlarda araştırma ve incelemelerin yapılmasında birlikte çalışan kurumlar vardır. Merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin ortak çalışmaları ile sosyal devlet anlayışı kapsamında konut politikalarının oluşturulması sağlanmaktadır (Kızıltepe, 2011).

Toplumsal Konut Politikası

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından konut bir gelişmişlik düzeyi sorunu şeklinde algılanmıştır. Bu soruna devletin müdahalesi de genel olarak nitelikli bir yapıya sahip olmuştur. Böylece konut sorunu sadece düşük

gelirli ve dezavantajlı grubun değil, bütün gelir gruplarının sorunu olarak görülmüştür. Konut sorunu toplumu ilgilendiren kamu hizmetleri kapsamında değerlendirilerek çözümü için geniş içeriklere sahip konut politikaları oluşturulmaya başlanmıştır (Ertürk ve Sam, 2009).

Toplumsal konut politikası; gelir düzeyi, konut standartları veya toplumsal sınıf gibi öncelikleri bulunan, kalkınma planlarına dahil olan, ülkelerin kent ve bölge planlama politikalarıyla uyum gösteren normlar amaçlar ve önlemlerin tümü şeklinde tanımlanabilir. Gelişmekte olan ve gelişmesini plana bağlamış bulunan ülkelerde, konut politikası teriminin başına "toplumsal" kelimesinin eklenmesinin başlangıcı 1950'den sonrasına dayanmaktadır (Keleş, 2013). Toplumsal konut politikası, I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde Batılı ülkelerde ciddi toplumsal huzursuzluklara, konutla ilgili sorunlara olduğu kadar ekonominin genelinde bir duraksamaya geçici bir tepkisel yanıt olarak ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise, gelişen toplumsal refah devleti anlayışına koşut olarak, daha yaygın bir uygulama alanı olmuştur (Alkan, 1997).

Toplumsal konut politikasının başlıca üç öğesi bulunmaktadır (Uçar, 2002; Keleş, 2013).

- Kalkınma hedefleriyle toplumsal konut politikasının birbirine uygun olması gerekmektedir. Böylece, büyük kitlelerin konut gereksinimleri ile ekonomik olanaklar arasında bir denge kurulmuş olur.

- Toplumsal konut politikasının oluşturulması evresinde, kentleşme politikaları ile bölgesel gelişme düzeyi ve politikalarına dikkat edilerek uygunluk sağlanmalıdır. Konut politikaları geniş açılardan ele alınıp sadece konut gereksinimi şeklinde düşünülmemelidir. Konut, konut çevresi ve çevresel kalite unsurları, konut çevresinde ikamet edenlerin ekonomik ve sosyo-kültürel sorunları ve çözümleri, çalışma koşulları ve kent hizmetleri gibi başlıklar da toplumsal konut politikasının içeriğinde olmalıdır.

- Toplumsal konut politikasının öncelikle ele aldığı konular konut standartları, gelir durumu ve toplumsal sınıf olabilir. Bu anlamda korunmaya muhtaç olan sınıflar toplumsal konut politikalarının temel konusunu oluşturmaktadırlar. Toplumsal konut politikasını saptamak ve uygulamakla görevli olanlar bu önceliklerden birini veya birden fazlasını aynı anda kullanabilmektedirler.

Konut Politikaları

Hızlı kentleşme, nüfus artışı ve göçler sebebiyle Cumhuriyetin ilanından sonra konut sorunu ortaya çıkmıştır. Beraberinde konut sektörünün önemi artarak çeşitli konut politikaları geliştirilmiştir ve uygulamaya konulmuştur.

II. Dünya Savaşı Öncesi (1923-1945 Dönemi)

1923-1945 döneminde hükümetlerin politik öncelikleri; ülkenin sınırlı parasal kaynaklar ile savaş sonrası ekonomik canlılığı yaratmak, bağımsızlığı ve siyasi varlığın devamlılığını sağlamak olmuştur (Ayrım, 2007). Dönemin başında 1923'te "Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı" kurulmuş ve 1924 yılında görevleri İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan İskan Genel Müdürlüğü'ne devredilerek kaldırılmıştır (Bayraktar, 2006).

Ankara'nın 1923'te başkent olmasıyla birlikte memurların konut ihtiyacına ve sorununa ilişkin politikalar izlenmiştir. Bu amaçla da "*24 Mart 1925 tarih ve 586 sayılı bir yasa ile Ankara'daki memurlara aylıklarının yarısı kadar ikramiye verilmesi ve bunların kurulacak Ankara Memurlar Tüketim Kooperatifi'ne anapara olarak yatırılması*" öngörülmüştür. Daha sonra Ankara'da memur konutlarının yapılmasını amaçlayan 1352 sayılı yasa çıkarılmıştır. Ankara imarı 1929-1932 yılları döneminde konut sektörü, krediler ve memurlara konut tazminatı yoluyla desteklenmiş, ancak devlet konut yapımına girmeyerek, liberal ekonomi kapsamında konut üreticileri korunmuştur (Tankut, 1993). Memurlara konut tazminatı ödenmeye ise 1929'da 1452 sayılı yasayla başlanmıştır. Bu yasa 1951 yılına kadar sürmüştür. 1937 tarihinden itibaren memur konutları için devlet bütçesinde ödenek belirlenmiştir. "*1940 tarihli ve 3780 sayılı Milli Korunma Yasası ile konut kiralarının sınırlandırılmasına*" karar verilmiştir. Yine aynı dönemde, kiracıların korunması amacıyla kiraların dondurulması uygulamasına gidilmiştir (Demir ve Palabıyık, 2005). 1944 tarih ve 4626 sayılı yasa ile de memurlara konut yapımı görevi devlete verilmiştir. Bu yasadan yararlanılarak Ankara Namık Kemal Mahallesi (Saraçoğlu Mahallesi) oluşturulmuştur. Ankara'nın başkent olmasından sonra, özel bir yasayla (583), o zamanki belediyeye 4 milyon metrekare toprağın, başkenti geliştirmek amacıyla, 1915 yılı değerinin 15 katı üzerinden kamulaştırılması yetkisinin verilmesi bu dönemin önemli bir adımıdır. Trakya bölgesinden gelen soydaşlarımızın, Anadolu'ya yerleştirilmesinin gerekli kıldığı konut sahiplendirme amaç ve çalışmaları da bu dönemde öncelikli konular arasında da sayılabilir (Keleş, 2002).

1923-1928 yıllarında imar planı zorunluluğu olmadığı için, "plansız dönem" olarak da bilinir. 1930 tarihinde Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile konutun sağlık standart ve şartlarına uygun olması ile ilgili kararlar yer almıştır. Mesken Genel Müdürlüğü kurulmuştur. 1930 yılında yayınlanan 1580 sayılı Belediyeler Kanunu ile imar planı hazırlama zorunluluğu getirilmiştir. 18. 06. 1933 tarih 2290 sayılı Belediye Yapı Yollar Kanunu'nda belediyelerin beş yıl içinde 50 yıl için kent planları hazırlama zorunluluğu getirilmiştir. Bu kanun 1956 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (İşbir, 1991).

1929-1932 yılları döneminde krediler ve memurlara konut tazminatı yoluyla konut sektörü desteklenmiştir. Bu dönemdeki devletçilik anlayışı ile özel girişimin arkasında durulmuştur (Boratav, 1982; Tankut, 1993).

1934 yılındaki ekonomik kriz sonrasında, Milli Koruma Yasası gereğince, konut kiralarının sınırlandırılması 1963 yılına kadar sürmüştür. Aynı dönemde Emlak ve Eytam Bankası kredileri geri ödenmemiş, zor durumda kalan banka Emlak Yapı Limited Şirketi kuruluşuna katılmıştır. 1944 yılında belediye ve kamu binalarını ihalesiz yapma ayrıcalığının tanınması ile güçlenen şirket sayesinde banka konut kooperatifçiliğine destek olmuştur (Bayraktar, 2006).

II. Dünya Savaşından Planlı Döneme Kadar (1945-1960 Dönemi)

II. Dünya Savaşı sonrasında kentleşmenin hızlanmasıyla birlikte gecekondu bölgeleri oluşmuş ve sağlıksız yapılaşma sorunu doğmuştur. Sanayide çalışan nüfus oranı artmış, ekonominin yapısında hızlı dönüşümler başlamış, çok partili yaşama geçilmiş ve sendikalar kurulmuştur. Bu değişimlerle birlikte Türkiye, Batılı dünya ülkeleri arasında bulunma isteğini, 1947 tarihinde Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu'na üye olarak, 1948 tarihinde de İzmir İktisat Kongresi'ni düzenleyerek göstermiştir (Aydın, 2003; Kara, 1990; Keleş, 2013). 1958'de İmar ve İskan Bakanlığı kurulmuştur. Kentleşmenin giderek hız kazanması sebebiyle gecekondu bölgelerinin artması da bu dönemin konut politikalarının öncelikleri arasında yer alarak konut üretimini artırmanın yolları aranmıştır. Bu dönemde temel olarak üç iktisat politikası şekillenmiştir. Bunlar;

- tarıma öncelik verilerek sanayileşme yoluna gidilmesi,
- özel kesim yoluyla sanayileşme,
- dış ticarette serbestleşme olmuştur (Tokgöz, 1997).

İktisadi yapıdaki politik değişimlerle birlikte, kırsal kesimde fazla olan nüfus da kent merkezlerine doğru yönelmiş, tarımda makineleşmeyle kırsal bölgelerde sosyo – ekonomik yapı etkilenerek beraberinde göçü artmıştır (Sevim, 2009). İşçi konutları konusunda da devletin atılımda bulunması bu dönemin özellikleri vasıtasıyla olmuştur. 1945 tarihinde Çalışma Bakanlığı yine aynı tarihte İşçi Sigortaları Kurumu (SSK) kurulmuştur. İşçilerin konut ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olarak sigorta primlerinin bir kısmı konut kredisi şeklinde işçi konut kooperatiflerine verilmesi amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. 1949 tarihinde de İhtiyarlık Sigortası Kanunu çıkarılmıştır. Emlak ve Eytem Bankası 1946 tarihi itibariyle Türkiye Emlak Kredi Bankası adıyla yeniden kurulmuş, konut kooperatifleri ile ferdi teşebbüslere kredi yardımında bulunmuştur. 1950 yıllarının ortalarında İstanbul'da girişilen bayındırlık çalışmalarıyla da istihdam amaçlanmıştır. 1951 yılında 5656 sayılı kanunda birlikte belediyelerin konut yapma görevleri zorunlu görevler arasında olması yetkisi verilmiştir. 1947 ve 1955 yıllarında çıkarılan yasayla kiraların sınırlandırılması sürdürülmüştür (Bahçıvan, 1994; Keleş, 2013).

Bu dönemde hem merkezi hem de yerel yönetimler giderek fazlalaşan konut gereksinmesine cevap verememiştir. Uygun ve nitelikli arsaların bulunması konusunda sıkıntılar yaşanmış ve uygun kredi imkânları sağlanamamıştır. Sonuç itibariyle kent çevrelerinde gecekondu bölgeleri oluşmuştur. (Karasu, 2005). Bu dönemin sonunda, 30.09.1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş, konut ve konuta yönelik sorunlar ve çözüm yolları DPT'nin hazırlayacağı beş yıllık kalkınma planlarına dahil edilmiştir (Owda, 2005).

Planlı Dönem (1961-1980 Dönemi)

1961 Anayasası'nın 49. maddesiyle devlete dar gelirli ve yoksul ailelerin sağlık koşullarına uygun barınma gereksinimlerinin karşılanması görevi yüklenmiştir (Keleş, 2013). Anayasa'da konut sorununun sağlık hakkının bir parçası olarak ele alınmasının nedeni, 1960'lı yıllardaki konutların, barınma gereksinmesinin karşılanmasında ve sağlıklı bir ortam olma özelliklerini taşımakta yetersiz kalmış olmasıdır (Peynircioğlu ve Üstünışık, 1994). Planlı dönem, ülkemizin kalkınma ölçüleri içerisinde, nüfus artışı, göç ve şehirleşmenin hız kazandığı yılların büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Sosyo – ekonomik yapıda meydana gelen hızlı değişmeler olumlu veya olumsuz yönleriyle konuta yansıyarak toplum hayatını etkilemiştir (Kara, 1990). 1962 yılında 118.793 adet konut gereksinimi saptandığı halde konut üretiminin 57.330 adet olması bu dönemde yüksek oranda konut açığına neden olmuştur (Demirtaş, 1974).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963- 1967)

Birinci Beş Yıllık Kalınma Planı, 16 Ekim 1962 tarihli ve 77 sayılı Uzun Vadeli Planın Yürürlüğe konması ve Bütünlüğünün Korunması Hakkındaki Kanun Hükümlerine uygun olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan Karma Komisyonu, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisinde görüşülüp 21 Kasım 1962 tarihinde onaylanmış ve 3 Aralık 1962 tarihli ve 11272 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Konut sorunlarının ilk kez bir bütün olarak ele alındığı ve kalkınma ile ilgili ilişkilerin kurulduğu dönemdir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın konut ile ilgili ana ilkeleri şunlardır.

"*Konut yatırımlarına yapılan harcamaları toplam yatırımın % 20' sinden daha çok artırmadan, tedbirler alarak, aynı yatırımla daha çok konutun yapımını sağlamak, lüks konut yapımının sınırlanması ve sağlık bakımından sakıncası olmayan en ucuz halk konutu tipinin seçilmesiyle daha çok sayıda konutun yapımını ve daha geniş bir kitlenin barındırılmasını sağlamaktır. Sahiplerinin oturacakları evlerle birlikte, düşük kiralı halk konutları yaparak kiranın özellikle dar gelirli ailelerin imkânlarını zorlayıcı etkisini azaltmak, her türlü arsa alım - satım oyunlarını önleyici tedbirlerle, ev yaptırmak isteyenlerin uygun fiyatlarla arsa edinmesini sağ-*

lamak, gecekonduları, içinde oturanlara konut bulmadan yıkmamak, her şeyden önce bu gecekonduların arsa mülkiyeti problemini çözmek, kamu hizmetlerini tamamlayarak durumlarını düzeltmek, ancak çok kötü olan gecekonduları içinde yaşayanların konut ihtiyacını karşılamak suretiyle ortadan kaldırmaktır" (Devlet Planlama Teşkilatı, 1963).

Bu plan döneminde Sosyal Sigortalar Kurumu ve Türkiye Emlak Kredi Bankası tarafından verilen kredilerle yapılan konutlarda toplumsal konut ölçünlerine uymanın zorunlu kılındığı halka duyurulmuştur. Özel kesimde konuta yapılan yatırımlarının lüks konutlara gitmesini engellemek amacıyla vergi indirimleri ya da vergi bağışıklıkları tanınmıştır (Keleş, 2013). Ayrıca vergi indirimleriyle lüks konut ve gecekondular arasındaki ayrışmanın neden olacağı toplumsal dengesizliklerin de önleneceği düşünülmüştür (DPT, 1963).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968- 1972)

Bu plan bir önceki planda belirtilen amaç ve öngörüler doğrultusunda hazırlanmıştır. Planın, konut başlığı altındaki en önemli ilkeleri şunlardır.

"Toplam yatırımlar içinde konut sektörü yatırımlarının İkinci Beş Yıllık Plan dönemi için tespit edilen oranını artırmadan, mümkün, olan en çok sayıda konut üretimini sağlamak amacıyla yurt şartlarına uygun, ekonomik standartta halk konutu yapımına yönelmektir. Şehirlerin düzenli gelişmesine yardımı ve sağladığı tasarruf nedeniyle, ayrı ayrı konut birimleri yerine, toplu konut yapımına gidilecektir. Lüks konut yapımı sınırlanacak, ekonomik standartlar üstünde kamu konutu yapılmayacaktır" (DPT, 1968).

Devletin konut ile ilgili sorunların çözümüne yönelik olarak konut kredisi ve finansmanı sağlaması, bireylerin konut edinmeleri amacıyla teşvik etmesi gerektiği vurgulanmıştır (Öztürk, 2008). Bu dönemde gecekondu konusuna yaklaşmada bir anlayış değişikliği söz konusudur. Geçmiş dönemin katı, yasaklayıcı tutumu bu dönemde yumuşatılmıştır. Bir diğer değişiklik ise gecekonduların yasallaştırılmasında görülmektedir. Yasallaştırma, gecekondu yapım sürecinin yasallaştırılması ve süreç sonunda ortaya çıkan ürünün, yani gecekondunun yasallaştırılması şeklindedir. Özellikle de 775 sayılı gecekondu yasası, gecekondunun yasallaştırılmasını olanaklı kılmıştır (Keleş, 1993). Daha fazla konut üretiminin formülü olarak, halk konutu yapılmasına öncelik verilmesi de bu plan kapsamındadır. Konut yapımının sosyal özelliği de göz önüne alınarak, imkânları sınırlı aileleri konut sahibi yapacak şekilde kredi politikası uygulanacağı belirtilerek devletin konut pazarındaki yeri en açık şekliyle sınırlı kredi, geniş ölçüde teknik yardım, mümkün olan durumlarda malzeme desteği ve ucuz arsa olarak belirlenmiştir (Güner, 1988). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında daha çok kentleşme sorunları esas alınmıştır ve "kentleşme, sanayileşme,

tarımda modernleşme, kademeli yerleşme" kavramları önem kazanmıştır (Şenyapılı, 2006). Bu plan döneminde devletin düzenleyici rolü ağırlık kazanmıştır. 1969 tarihli 1163 sayılı Kooperatifler Yasası, yine aynı yıl çıkarılan 1164 sayılı kanunla Arsa Ofisi Genel Müdürlüğünün kurulması gibi çalışmalar devletin düzenleyici görevini sürdürdüğünü göstermektedir (Ayrım, 2007). Dönemin sonunda, İmar Kanunu'na önemli maddeler eklenmiştir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973- 1977)

Bu plan matematiksel bir plana dayandırılmış ve bu modelden türetilen veriler planının temelini oluşturmuştur. Bu yönüyle İkinci Beş yıllık Kalkınma Planından farklıdır. Planın hazırlanmasında Türk planlayıcılar ve bilim adamlarının bilgi ve deneyimlerinden yararlanılmıştır (Ekodialog, t.y.). Bu dönemde, konut politikasında insiyatifin özel sektöre bırakıldığı görülmektedir. Planda konutların kalitesi, yaşı ve sağlığa uygunluk durumu, yapı malzemeleri ve fiyatlarındaki artış ile konut sayımının yapılmadığına dikkat çekilmiştir (Arıcan, 2010).

Bu planın konut yaklaşımı ilk iki plana benzemektedir. Toplumsal nitelikli ve toplu konut yapımı için kamu kaynaklarından pay ayrılması gereğine de bu planda değinilmiştir. Kiralık konut yapımı için yönetim ve finansman önlemlerinin geliştirilmesi ve konuyla ilgili özendirme çalışmalarının yapılması öngörülmüştür. Sosyal konut ölçünlerinin saptanması ve bu ölçünlerine sahip olan konutların özendirilmesine önceki planlardan daha açık bir biçimde yer verilmiştir (Keleş, 2013). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında sosyal amaçlı toplu konut yapımında kooperatifçilik özendirilmiş ve desteklenmiştir. Bununla birlikte özel sektörün toplu konut yapımına yönlendirilmesi hedeflenmiştir (Ersöz,1994).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1978-1983)

Dördüncü Planın modeli teknik olarak bir önceki planın modelinden farklı değildir. Sektör sayısının artmış olması, gelirin bölümlere ayrılmış olması bu planın yeniliklerindendir (Ekodialog, t.y.). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında;

"Kamuya ait arazi ve arsalar, imar planları uyarınca, sosyal konut yapımı için, konut üretiminde görev alacak kamu kredi kurum ve kuruluşlarına ve yerel yönetim birimlerine devren tahsis edilecek, ipotek engelinin ortadan kaldırılması yolunda zorunlu yasal düzenlemeler yapılacaktır. Kentsel arsa kullanımının kamu yararı gözetecek biçimde etkin bir kanun düzenlemesi ve denetimi altında olması sağlanacak, kamu arazilerinin harita kadastro ve tapu işlerinin en kısa zamanda sonuçlandırılmasına öncelik verilecektir. Kentsel gelişme alanlarında ise uzun dönemde konut gereksinimini sağlamak için kentsel arsa üretimine öncelik verilecektir. Artan konut gereksinimini karşılamak, ailelerin ucuz nitelik ve sağlıklı ko-

nuta kavuşturulmasını sağlamak için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemeler gerçekleştirilecektir. Konut üretimi öncelikle dar gelirli grupların konut gereksinmelerini karşılamaya dönük olarak kamu destek ve denetimi altında bu grupların sosyo - ekonomik özelliklerine uygun olarak gerçekleştirilecektir" (DPT, 1979).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, siyasal istikrarsızlığın etkisiyle plansız dönem olarak algılanmıştır. Hükümetlerin değişmesi ve ve bu süreçte farklı hükümetler tarfından hazırlanan mevzuat, planın ilkelerinde tutarlılık olmasını engellemiştir. *"Yeni Kentsel Yerleşim Alanları Kararnamesi, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun bireysel kredi girişimi, Devlet memurları Konut Edindirme Yönetmeliği, Bankalar Yasası'nı değiştiren Yasa Gücünde Kararname, BAĞ-KUR Kredi Yönetmeliği, Milli Konut Politikası Kararnamesi bu dönemin ürünleridir"* (Keleş, 2013).

1978–1983 yıllarını kapsayan plan dönemi askeri darbe olmasıyla kesintiye uğramıştır. Ülkemiz için yeni bir dönüm noktası olan bu darbe ve sonrasında ekonomi, siyaset ve toplumsal yaşamda önemli kırılmalar yaşanmıştır (Boran, 2009). Dolayısıyla planın ilkeleri tam anlamıyla uygulanamamıştır. SSK'nın uyguladığı bireysel kredi olanakları iptal edilmiştir (Erdönmez, 2007).

Ara dönem (1981- 1984)

1980 sonrası ülkede oluşan konut gereksinimini ve bu gereksinmeyle ilgili finansmanı karşılamak için 1981 tarihli 2487 tarihli Toplu Konut Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun konut sektörünün ağır bir bunalımda olduğu ve dar gelirlilerin konut edinmelerinin gittikçe zorlaştığı ekonomik koşulların bulunduğu bir ortamda çıkarılmıştır.

2487 tarihli Toplu Konut Kanununun amacı, konut ihtiyacının toplu konut inşaatı yoluyla karşılanmasını, konut ihtiyacı olanlarla, konut inşaatı yapanları kapsayan yasal gerekçeleri düzenlemektir (Koç, 1998; Tapan, 1996). Aynı zamanda büyük kentlerdeki yığılmanın azalmasını sağlamak, konut iyeliğinin bir kural olarak, bireylere ait olması, toplu konut yapılacak olan yerlerde ayrıca kamu yararı kararı alınmasına ihtiyaç duyulmadan kamulaştırma hakkının oluşması, toplu konutun toplumsal konut ölçünleri içinde öngörülmüş olması bulunmaktadır (Keleş, 2013).

Tüm bu ilkelere rağmen kanunun yürürlükte olduğu zaman süresince başarılı bir durum sergilenememiştir. Bunlardan başka, kanun ile kurulan Kamu Konut Fonu'nun kaynaklarının devlet eliyle fona aktarımı olmadığından verilmiş olan krediler sınırlı kalarak talepler karşılanamamıştır (Çoban, 2012). Ayrıca bu dönemde Memur Yardımlaşma Kurumu (MEYAK) ilgili mevzuat uyarınca yürürlükten kaldırılmıştır (Erdönmez, 2007).

Bu dönemde yeni bir anayasa 1982 Anayasası yürürlüğe girmiştir. Yeni Anayasa, 1961'e göre konut sorunu konusunda daha kapsamlı düzenlemeler içermektedir (Boran, 2009). 1982 Anayasası'nda konut, sağlık hakkının himayesinden çıkarılmış, "konut hakkı" başlığı ile düzenlemiştir. Anayasanın 57. maddesine göre, devletin, konut ihtiyacını karşılamak için tedbirler alması, bu görevi yerine getirirken planlamaya uygun olarak kentlerin özelliklerini ve çevre koşullarını yerine getirmesi gerektiği belirtilmiştir.

1984 yılında 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu 1984 tarihinde çıkarılmıştır. Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı kurulup, daha sonra görev ve yetkileri genişletilip bugünkü şeklini almıştır. Böylelikle konut politikalarının uygulanmasında etkin olan tek kamu kuruluşu konumuna gelmiştir (Kentleşme Şurası, 2009).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planını önceki planlardan ayıran en önemli husus planın, konut sektörünün verimsiz bir sektör olmadığını ifade etmesidir (Sevim, 2009). Konut sektörünün ekonomiyi canlandırıcı ve iş olanağı sağlayıcı özelliğinden de faydalanılması amacıyla ihtiyaç sahiplerinin bankalar aracılığı ile tasarrufa yönlendirilmesi, farklı kredilendirme şartları ile kaynak yaratılması düşünülmüştür. Birinci derece afet bölgelerindeki köylere öncelik verilmesi, köy konut çeşitlerinin geliştirilmesi, kamu lojman inşaatlarının 10 yıl içinde tamamlanması öngörülmüştür (İşbir,1991). Bu plan kapsamında konut için belirlenen hedefler şunlardır.

"Nüfusu 20.000'i aşan yerleşme merkezlerinde demografik gelişmelerden ve yenileme ihtiyacından doğan toplam yeni konut ihtiyacının her yıl ortalama yüzde 3,17 oranında artarak, 1989 da yılda 318.000 birim seviyesine çıkacağı tahmin edilmiştir. Yeni konut inşaatlarının ise, Plan döneminde yıllık ortalama yüzde 12,0 oranında bir büyüme ile, dönem sonunda yılda 291.000 birime ulaşabileceği tahmin edilmektedir. Konut inşaatlarında öngörülen artışların gerçekleşmesinde temel unsur, konut yatırımlarına yönelecek özel tasarrufların düzenli bir büyüme göstermesidir. Plan dönemi boyunca Toplu Konut Fonu kredilerinin, özel konut tasarruflarının genişlemesinde önemli doğrudan ve dolaylı katkılarının olması beklenmektedir. Ayrıca, Toplu Konut Fonu kredilerinin, düşük ve orta gelirli ailelere güven verecek avantajlı şartlarla verilmesi ile, tüketimden ve konut dışı verimsiz yatırımlardan konut yatırımına yeni kaynakların kayması sağlanabilecektir, özel kaynakların bu şekilde hareketlendirilmesi Fon uygulamasının dolaylı etkisi ile olacaktır. Bu etkinin, özel konut yatırımlarının Plan dönemi boyunca yüksek ve giderek artan bir hızla büyümesine yol açması beklenmektedir. Özel konut yatırımlarının Plan döneminde yılda ortalama yüzde 12,4'lük bir hızla büyüyeceği, bu hızın 1985'te 10,9'dan, 1989'da 13,5'e doğru giderek artacağı öngörülmüştür.

Plan döneminde ekonomide toplam 1.161.000 birim konut inşa edilmesi öngörülmektedir. Konut inşa kapasitesinin her yıl artarak, 1989'da yıllık yeni konut ihtiyacını büyük ölçüde karşılayacak seviyeye ulaşması beklenmektedir. Böylece konut ihtiyacının düşük nitelikli veya ruhsatsız konut inşası yoluyla karşılanması eğilimi düşecektir" (DPT, 1985).

Bu plan kapsamında kooperatif konusundaki uygulamalar, toplu konut, gecekondu bölgeleri, arsa spekülasyonu ile lojman ve köy konutları konularında istenilen sonuca ulaşılamamıştır (Keleş, 2013).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990- 1994)

Bu plan kapsamında konutla ilgili hedef ve ilkelerine baktığımızda konut ve konut yatırımlarının önemini bu plan döneminde de korunduğu görülmektedir. Konuta yönelik hedef ve ilkelerinin başında; konut piyasasına ilişkin olarak sermaye piyasası, banka kredileri ve yapı tasarruf sandıkları gibi finansman kaynaklarının değerlendirilmesi amacıyla ilgili düzenlemeler yapılması planda yer almaktadır. Konut sektörüne ilişkin çeşitli yatırımlar ile yerleşme hedeflerinin bir bütün şeklinde değerlendirilmesi vurgulanmıştır. Bu kapsamda konut için belirlenen plan aşağıda verilmiştir. Kamu sübvansiyonları, altyapısı hazır arsa üretimi ile ait gelir gruplarına öncelik tanınmak kaydıyla, konutsuz kişiler için yapılan sosyal konutlara ağırlık verilmesi, Toplu Konut Fonu kaynaklarının rasyonel bir şekilde kullanılması ve Fon kredilerinin toplam konut maliyeti içindeki payının yükseltilmesi yönünde çalışmalar yapılması hedeflenmiştir. Belediyeler öncelikle alt gelir grupları için kiralık ve mülk konut üretimini sağlayacak gerekli düzenlemeleri yapacaklardır. Belediyeler belli alanları konut arsası olarak belirleyerek altyapı götürecekler, gecekondulaşmayı önlemek amacıyla "Kendi Evini Yapana Yardım" programı içinde nüve konut projeleri hazırlayacaklardır.

"Konutun çevresi ile bir bütün teşkil ettiği dikkate alınarak konut tasarımı ve çevre niteliklerinin yükseltilmesine imkan sağlayacak mevzuat geliştirilecektir. Yapı bileşeni elemanı ve malzemesi ile ilgili standartların geliştirilmesi suretiyle "modüler koordinasyon" kurallarına uyulmasının teşviki ve bunun sonucunda piyasadaki mevcut ön üretimli standart bileşen sayısının artışı sağlanacak, konu ile ilgili araştırmalar desteklenecektir. Konutların inşaat ve kullanımında tasarruf sağlamak amacıyla, mahalli malzemeleri değerlendiren, iklim şartlarını dikkate alan, israfı azaltan proje ve teknolojiler teşvik edilecektir. Türkiye şartlarına uygun konut inşa teknolojilerinin belirlenmesi için gerekli çalışmalar yapılacaktır. Deprem bölgelerindeki uygulamalarda, "depreme dayanıklı bina" yapımına uygun olan teknolojiler tespit edilerek tüm yapılarda bu teknolojilerin kullanılması sağlanacaktır. Konut sayımları periyodik hale getirilecektir. Konut inşaatlarının çeşitli aşamalarında kaliteli üretim yapabilmek amacıyla vasıflı eleman yetiştirilmesi için yaygın eğitim imkanları geliştirilecektir.

Kamu lojman yatırımlarının Kalkınmada Öncelikli Yöreler ile konut sıkıntısı çekilen küçük yerleşmelerde sürdürülmesi hedeflenmiştir" (DPT, 1990).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Bu plan dönemde, konut üretiminde kullanılmak üzere yeni kaynak bulunması ve yaratılması amacıyla küçük tasarrufların kullanılması, sermaye piyasasının geliştirilmesi amacıyla çeşitli düzenlemelere olan ihtiyacın önemi vurgulanmıştır. Mevcut konut stoku ve niteliklerinin belirlenmesi için konut sayımının önemine değinilmiştir. Kat Mülkiyeti Kanunu'nun içinde bulunulan şartlara istinaden tekrar düzenlenmesi ihtiyacı artmıştır (Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1995). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kalkınmada öncelikli olan yerlerde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yapılacak projeler yoluyla konut üretiminin hızlandırılması hedeflenmiştir. Kentleşme, arsa, konut, konut çevresi, altyapı bütün olarak görülmüştür. Doğal afetlerin önlenmesi, oluşan veya oluşabilecek zararlarının en aza indirilmesi için çalışmalar yapılıp gerekli önlemler ile konuya ilişkin mevzuatın güncel koşullara göre yeniden düzenlenmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda yapılan çalışmalarda merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasında koordinasyon sağlanmasının gerekliliği belirtilmiştir (Erdönmez, 2007). Bu plan döneminde çeşitli hukuki ve kurumsal düzenlemeler yapılması gerektiği de vurgulanmıştır. 1580 sayılı Belediye Kanunu ve 775 sayılı Gecekondu Kanunu'nun günün şartlarına uygun olarak yeniden düzenlenmesi ve bu konudaki çalışmaların en kısa zamanda sonuçlandırılması gerektiği ifade edilmiştir (Arıcan, 2010). Hızlı kentleşme ve nüfus artışıyla birlikte konut gereksiniminin karşılanabilmesi amacıyla bu plan döneminde, konut üretimi ve konut sahipliğinin özendirilmesi için kamuya ek yük getirmeyecek şekilde finansman modellerinin geliştirilmesini hedeflemektedir (Keleş, 2013).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Bu plan Marmara ve Düzce depremlerinin zararının giderilmesini içerecek biçimde hazırlanmıştır. Plan kapsamında ulaşılmak istenilen hedefler şu şekildedir.

"Konut ve çevre kalitesini belirleyen standart, yönetmelik ve diğer mevzuattaki eksikler, AB mevzuatı ile uyumlu bir yaklaşımla tamamlanmalı, mevcutlar güncelleştirilmeli, kalite kontrolü referans sistemi oluşturulmalıdır. Standartlara uygun tasarım ve yapım yöntemleri, test ve değerlendirme usulleri belirlenmelidir.

Yeni bir kalite kontrol örgütü oluşturulmalıdır. Konut sahiplerine ve kullanıcılarına kalite güvencesi verecek, sigorta şemsiyesine sahip bir garanti sistemi kurulmalıdır. Ayrıca mesleki eğitim programlarıyla, mevcut ve yetişmekte olan mimar ve mühendisler kalite sistemi konusunda bilgi-

lendirilmelidir Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında konut kullanıcılarının yaygın eğitim programlarıyla eğitilmesi de plan kapsamına alınmıştır" (Sekizinci Kalkınma Planı, 2000).

Depremin ardından gelen dış kredi olanaklarıyla, konutların yapımı ve altyapıyla ilgili çalışmalar başlatılmıştır. Hak sahipliği incelemeleri sonucunda 42761 kalıcı konuta ihtiyaç duyulduğu ifade edilmekle birlikte kesin rakamlar elde edilememiştir. Ayrıca, kendi evini yapana yardım programı ile 5867 kişiye 2 milyar lira, 9729 kişiye ise hak sahipliği karşılığı 6 milyar lira yardım yapılması bu plan kapsamında programlanmıştır. Konut üretimi ve konut sahipliğini arttırmak ilke olarak benimsenmiştir (Keleş, 2013; Sekizinci Kalkınma Planı, 2000). Bu plan, konut finansmanı sorununa ilişkin olarak da sermaye piyasası içindeki konut kredisi verebilecek kurumlarla çözülmesini öngörmüştür. Konut ve kentleşmeden sorumlu bakanlığın kurulması ve Kat Mülkiyeti Yasası'nda düzenlemeye gidilerek, site yönetimine ilişkin kurulların oluşturulması gündeme getirilmiştir (Boran, 2009).

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)

Bu plan Avrupa Birliğine üyelik süreci kapsamında "Katılım Öncesi İktisadi Program ve Uyum için Stratejik Çerçeve", "Orta Vadeli Program" gibi dokümanlarla birlikte ulusal ve bölgesel plan ve programlar, sektörel ve kamusal strateji belgelerinin dayanağını oluşturmaktadır (Şahin, 2013). Bu plan Avrupa Birliğine üyelik sürecinde temel strateji dökümanı olarak hazırlanmıştır. Bu plan Avrupa Birliği mali takvimi göz önüne alınarak 7 yıllık bir süreç olarak hazırlanmıştır. Plan kapsamında konut ve konut sorununa ilişkin başlık bulunmamaktadır. 2007-2013 dönemini kapsayan planda, değişimin hızlı ve çok boyutlu bir şekilde yaşandığı ifade edilerek, rekabetin yoğun olarak hissedildiği, belirsizliklerin arttığı döneme olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda bu plan;

"küreselleşmenin her alanda etkili olduğu, bireyler, kurumlar ve uluslar için fırsatların ve risklerin arttığı bu dönemde, plan Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştireceği dönüşümleri ortaya koyan temel politika dokümanıdır. Dokuzuncu Kalkınma Planı; İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB'ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye vizyonu ve Uzun Vadeli Strateji (2001-2023) çerçevesinde hazırlanmıştır" (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2006).

Ayrıca plan dahilinde nüfus artışının hızlı yaşandığına ve kentsel alanların önemine de değinilmiştir.

Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)

Genel olarak Onuncu Kalkınma Planına baktığımızda; yüksek, istikrarlı ve kapsayıcı ekonomik büyümenin yanı sıra hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, uluslararası rekabet gücü, insani gelişmişlik, çevrenin korunması ve kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi unsurları kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Planda, ülkemizin ekonomik ve sosyal kalkınma süreci bütüncül ve çok boyutlu bir bakış açısıyla ele alınmış, insan odaklı kalkınma anlayışı çerçevesinde katılımcı bir yaklaşım benimsenmiştir. Konut piyasasında arz-talep dengesinin kurulması, konut finansman, yapım ve örgütlenme yöntemleri ile altyapılı arsa arzının geliştirilmesi; konut üretiminin gelir gruplarının ihtiyaçlarına, yerleşmelerin gelişme eğilimlerine ve özelliklerine göre yönlendirilmesi; yaşlı, çocuk ve engellilerin ihtiyaçlarına uygun konut ve çevrelerinin tasarlanması ve yapımına olan ihtiyacın devam etmekte olduğu belirtilmiştir. Onuncu Kalkınma Planı döneminde, şehirleşme, nüfus artışı, yenileme ve afetten kaynaklanan konut ihtiyacının toplam 4,1 milyon olacağı tahmin edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)

Bu plan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin ilk kalkınma planıdır. 2019-2023 döneminde ülkemizin kalkınma vizyonunu belirleyerek, temel değerlerin ve beklentilerin karşılanması, uluslararası konumun yükseltilmesi ve toplumsal refahın arttırılması için temel yol haritası olarak kabul edilmektedir. Bu planda amaç; dar gelirli bireyler başta olmak üzere, toplumda her kesimin yeterli, yaşanabilir, dayanıklı, güvenli, kapsayıcı, ekonomik olarak karşılanabilir, sürdürülebilir, iklim değişikliğine dirençli, temel altyapı hizmetlerine sahip konuta erişiminin sağlanmasıdır. Plan dönemini kapsayan politikalar ve tedbirler şunlardır.

"Kentleşme, nüfus artışı, yenileme ve afetten kaynaklanan konut ihtiyacı arz-talep dengesi gözetilerek karşılanacaktır. Konut ihtiyacının yerleşmelere göre belirlenebilmesi için konut stoku ortaya konulacaktır. Plan döneminde dar gelirlilere ve dezavantajlı gruplara yönelik 250 bin sosyal konut üretilecektir. Kamunun, konut piyasasında düzenleyici, denetleyici, yönlendirici ve destekleyici rolü güçlendirilecektir. Kamu yönetiminde konuttan sorumlu birimler arasında düzenli işbirliğini temin edecek koordinasyon mekanizması oluşturulacaktır. Konut üretiminde kalite, sağlamlık, erişilebilirlik, enerji verimliliği, afetlere dayanıklılık standartları geliştirilecek ve her aşamada gözetilecektir. Konut sektöründe arz ve talep yönlü ihtiyaç duyulan veri kaynakları geliştirilecektir. Konut sektörü verilerine entegre bir şekilde tek bir kaynaktan erişim sağlanacaktır. Konut talebini ve içeriğini belirlemeye yönelik araştırmalar artırılacaktır" (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

Sonuç olarak, en temelde insanların barınma ihtiyacını karşılayan konut, ekonomik ve sosyo-kültürel pek çok faktörle birlikte değerlendirmelidir. Günümüzde gelişmişlik düzeyini gösteren unsurlar arasında kentleşme ve konut sektörü de bulunmaktadır. Bu bağlamda konut politikaları oluşturulurken yeterli ve erişilebilir konut, konut kalitesi ve standartları ve konut verileri ve göstergeleri temel konular olmalıdır. Ayrıca konut politikalarında uluslararası gündem ve yeni stratejiler dikkate alınmalıdır.

Kaynaklar

Alkan, A. (1997). *Türkiye'de 1980'den Sonra Dar Gelirlilerin Konut Sorunu Ve Konut Kooperatifleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Andersen, H. S. (2005). *Konut Alanlarında Bozulma Ve Konut Alanları Yenileme Stratejilerinde Avrupa Ve Amerika Deneyimi.* Uluslararası Ketsel Dönüşüm Uygulamaları Sempozyumu İstanbul 27–30 Kasım 2004, İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi Yayını,

Arıcan, F. A. (2010). *Türkiye'de Konut Sorunu ve Toplu Konut Uygulamaları: Eskişehir Örneği.* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aydın, S. (2003). *Türkiye'de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Ayrım, S. M. (2007). *Türkiye'de Konut Sorunu İle İlgili Uygulamalar.* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Bahçıvan, H. (1994). *Türkiye'de Dar Gelirlilerin Konut Sorunu ve Toplu Konut Uygulamaları.* Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bayraktar, E. (2006). *Gecekondu ve Kentsel Yenileme.* Ankara: Ekonomik Araştırmalar Merkezi Yayınları.

Boran, D. (2009). *Konut Politikaları ve Devlet.* Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Boratav, K. (1982). *Türkiye'de Devletçilik.* Ankara: Savaş Yayınevi.

Castells, M. (1997). *Kent, Sınıf, İktidar* (A. Erendil, çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Çoban, A. N. (2012). Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 67(3), 75-108.

Demirtaş, C. (1974). Ülkemizde Konut Sorunu Var Mı?. *Yapı Endüstri Merkezi, Yapı Dergisi,* 7,25-28.

Devlet Planlama Teşkilatı (1968) II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı, (1963). Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967 Erişim adresi: https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı, (1979). IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı. DPT, Yayın No:1664,Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/D%C3%B6rd%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-

Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1979-1983%E2%80%8B.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı, (1985).V. Beş Yıllık Kalkınma Plan. DPT, Yayın No:1974, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Be%C5%9Finci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1985-1989.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı, (1990). VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı. DPT Yayın No:2174, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Alt%C4%B1nc%C4%B1-Be%C5%9F-Y%C4%B1lll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1990-1994%E2%80%8B.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı, (2000). VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı. Erişim: 18.04.2015, http:// www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/2/plan8.pdf

Dokuzuncu Kalkınma Planı, (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007 – 2013). Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2007-2013%E2%80%8B.pdf

Ekodialog, (t.y.). Türkiye'de Konut Sorunu. Erişim adresi: www.ekodialog.com

Erdönmez, H. (2007). *Türkiye`de Konut Sorunu Ve Konut Finansmanı.* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ersöz, H. Y. (1994).*Türkiye'de Konut Politikaları (Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme).*Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Francescato, G. (1998). *Residential Satisfaction, Encyclopedia of Housing,* W.V Vliet (Ed.), Encyclopedia of Housing (p. 484-486), London: Sage.

Gökdemir, A. ve Demirel, C. (2014). Güvenli ve Sağlıklı Konut Hakkı. Adli Bilimler Derneği. I. Ulusal Sağlık Hukuku Kongresi, 1-4 Mayıs 2014, Marmaris.

Gülmez, N.Ü. (2007). Çengelköy'de Alternatif Bir Yaşam Çevresi, *Mimarlık* 44, 337, 38-44,

Güner, İ. (1988). *Türkiye'de Konut ve Konut Sorunu.* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

İşbir, E. (1991). *Şehirleşme ve Meseleleri –Çevre Mesken Yönetim*. Ankara: Gazi Büro Yayınları.

Kalkınma Bakanlığı, (2013). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2014-2018.pdf

Kara, M. (1990). *Türkiye`de Konut Sorunu, Uygulanan Konut Politikalarının Değerlendirilmesi ve Konut Sorununun Çözümü için Model Önerisi.* Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karasu, M.A. (2005). Türkiye'de Konut Sorununun Çözümünde Farklı Bir Yaklaşım: Belediye Toplu Konut İdaresi Konut Kooperatifleri İşbirliği Modeli. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 1, 56-87.

Keleş, R. (1993) *Kentleşme Politikası* (2.bs.). Ankara: İmge Yayınevi.

Keleş, R.(2002). *Kentleşme Politikası* (7. bs.). Ankara: İmge Yayınevi.

Keleş, R. (2004). *Kentleşme Politikası* (8. bs.). Ankara: İmge Yayınevi.

Keleş, R. (2013). *Kentleşme Politikası* (13.bs.). Ankara: İmge Yayınevi.

Kentleşme Şurası, (2009). Kentsel Dönüşüm, Konut ve Arsa Politikaları Raporu. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı. Erişim :15.07.2015, www.kentges.gov.tr.

Kılıç, S. ve Özel, M. (2006). Yerel Yönetimlerin Konut Politikaları Üzerine Bir İnceleme- Çeşitli Ülke Deneyimleri ve Türkiye. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15(1), 207-228.

Kızıltepe, M. (2011). *Türkiye'de Konut Politikasının Belirlenmesinde Kredilerin Etkisi ve Değişen Rolü.* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Koç, H. (1998). Konut Politikaları ve Uygulamaları: İzmir Örneği. *Ege Mimarlık,* 326, 3033.

Macridis, R.C. ve Hulliung, M. (1996). *Contemporary Political Ideologies,* New York:Harper Collins Collage Publishers.

Mengi A. ve Algan, N. (2003). *Küreselleşme ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme, AB ve Türkiye Örneği.* Ankara: Siyasal Kitabevi.

Owda, E. S. (2005). *Dar Gelirlinin Konut Sorunu ve Uygulanan Konut Politikaları.* Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Öncü, A. (1999), İdealinizdeki Ev Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul'a Ulaştı, *Birikim Dergisi,* 123(Temmuz), 26-34.

Öztürk, B.L. (2008). Türkiye 'de Konut Sorunu ve Konut Finansman Sistemi (Mortgage). Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Peynircioğlu, N. ve Üstünışık, B. (1994). *Kentsel Gelişmenin Yönlendirilmesi Açısından Belediyeler ve Konut Üretimi.* T.C. Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü Planlama Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (2000). Uzun Vadeli Strateji Ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001 – 2005 Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Sekizinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2001-2005.pdf

Sevim, A. (2009). *Türkiye'de Konut politikaları Bağlamında Konut Sorunu ve Kentsel Koruma Alanlarına İlişkin Bir Değerlendirme.* Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Şahin, Y. (2013). *Kentleşme Politikası.* Bursa: Ekin Yayınevi.

Şenyapılı, T. (2006). *Gecekondu Olgusuna Dönemsel Yaklaşımlar. Değişen Mekan\Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış:1923-2003*. der.: Ayda Eraydın, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Tankut, G. (1993). *Bir Başkentin İmarı.* İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Tapan, M. (1996). *Toplu Konut ve Türkiye' deki Gelişimi. Sey,Y.(ed.), Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme.* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Taşar, M. O. ve Çevik, S. (2009). Sosyal Konut ve Konut Sektörüne Devlet Müdahalesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 1(2), 133-163

Tekeli, İ. (2010*). Konut Sorununu Konut Sunum Biçimleriyle Düşünmek.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tokgöz, E. (1997). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi.* Ankara: İmaj Yayıncılık.

Tomann, H. (1994). Government Intervention and Regulation: Effects on Housing Finance, *Housing Finance International,* June, 16–21

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf

Uçar, H. (2002). *II. Dünya Savaşından Sonra Avrupa'da Toplu Konut Planlamasının ve Mimarisinin Gelişimi.* Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1995). VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı. DPT Yayın No:2432, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1996-2000%E2%80%8B.pdf

Yetgin, A. (2007). Avrupa Birliği ve Türkiye Konut Politikaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXIII(2), 311-330.

Bölüm 75

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE YARIM KALAN BİR TEŞEBBÜS: VAN TRAMVAY PROJESİ (1896-1914)

Abdulaziz KARDAŞ[1]

1 Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, a.kardas@yyu.edu.tr

Giriş

Anadolu-İran hudutları üzerinde ve milattan asırlarca önce kurulmuş olan Van, çok eski bir tarihe sahiptir (Toksoy, 1939: 18). Coğrafi özellikleri ve askeri-stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca birçok devletin sahip olmak istediği bir şehir olan Van, oldukça geniş ve kendi ismiyle bilinen bir ovada yer alır. Şahestan denilen asıl şehir kalenin güneyinde sur içinde yer almaktaydı. Ermeni ve Müslümanların birlikte yaşadığı sur içindeki alanlar zamanla artan nüfusa dar gelmeye başlamıştı. Kale içinde şehir meydanı, çarşı, dükkânlar, posta ve telgraf ile şehrin muhtelif idari binaları gibi yapılar bulunmaktaydı. Hükümet konağı, jandarma dairesi, dükkânlar ve mesire alanları kale dışında yer alıp bunlar kalenin merkez kapılarına yakındı (Mayewsky, 1330:239-240; Van, 1926: 882). Doğudaki Bahçeler semtine açılan Tebriz Kapı ile şehrin batısında liman konumundaki iskeleye çıkışını sağlayan İskele Kapı Van'ın önemli kapılarıydı (Cuinet, 1892: 693).

Kalenin güneyinde gelişen şehir zamanla doğuya doğru genişleyerek sahilden uzaklaşmıştır. Şehrin kuzey-güney yönlerindeki sahile doğru genişlemeyip doğuya doğru genişlemesinin sebeplerinden biri sahil kenarının yoğun miktarda sivrisineğe ev sahipliği yapması ve sıtma hastalığına davetiye çıkarmasıydı. Çünkü iskele civarından başlayarak güneye doğru 10 km kadar uzunluğunda ve yarım km genişliğinde bataklık, sazlık ve durgun su birikintileri bulunmaktaydı (CCA, 030.10.70.461.3.). Kıyısı bataklık ve göle yakın bu tarihi şehir yerleşimi nem, rutubet (Burnaby, 1877: 231) gibi sağlık ve çevresel sorunlar nedeniyle zamanla eski önemini kaybetmeye başlamıştı.

Yeni idarî binalar ile zengin sınıf, konsolosluklar ve misyonerlerin tercihi artık Bahçeler mevkii olmaya başlamıştır. Geçmiş zamanlardan beri azalarak da olsa devam eden güvenlik kaygılarından ötürü kale surları içindeki eski şehirde yoğun bir yerleşim oluşmuştu. Zamanla şehrin bir çatışma alanına dönmesi eski kentin önemini peyderpey azaltmıştır. Yeni yerleşim, inşa edilen resmi kurumlarla birlikte artık surların dışına çıkmıştı (Arvas, 2018: 146). İlk zamanlarda bu Bahçeler semtinde yerli evler bulunmazdı, ancak yazın bağ ve bahçe sahipleri gelir bir müddet kaldıktan sonra şehre dönerlerdi (Güney Doğu, 1939: 274).

Eskiden halktan sıradan insanların ve göçebelerin yaşadığı Bahçeler semti surların dışında kalan varoş niteliğinde bir yer iken zamanla eski şehrin artan nüfusa yetmemesi ve 1876 yangını gibi etkenler buranın önemini arttırmıştır. Güvenliğin artması neticesinde Bahçeler denilen yerleşim, sadece kasaba merkezindeki zenginlerin yazlık tercihi olmaktan çıkarak Müslüman olan ve olmayan herkesin yerleştiği bir yer haline gelmişti. Eski şehre göre havasının temiz ve rutubetsiz olması nedeniyle zenginler bağ ve bahçeler içinde evler yaparak buraya kalıcı olarak yerleşmişti. Eski

tarihlere dayanan bahçelerdeki halk yerleşimi giderek artmış ve yeni inşa edilen resmi kurumlar da burada kurulmaya başlayınca bu mevki kasabaya tercih edilir olmuştu (Van Salnamesi, 1315: 154; Lynch, 1901: 82; Arvas, 2018: 148).

Van'ın Bahçeler semti şehir surlarından doğudaki Erek Dağı'na doğru yaklaşık 8 km uzunluğunda ve 3 km genişliğinde bir alana yayılmaktaydı. Müslümanların Bağlar/Bahçeler veya Ermenilerin Aygestan dedikleri bu alanda bahçeler arasında çok sayıda yol mevcut olup en geniş ve araba geçişine müsait olanı bahçelerin ortasından geçen şose idi. Buradaki bahçeler 2-2,5 metre yüksekliğindeki kerpiç duvarlarla birbirinden ayrılmaktaydı. Bahçelerin kenarlarında yer alan ağaçlar ve açılan sulama kanalları dar sokakların kenarından geçmekteydi. Şehrin bu kısmında genellikle konsoloslar, misyonerler, vali ve memurların büyük bir kısmı yaşardı. Buradaki memurların çoğu sadece mesaî saatlarinde şehre gitmekteydi (Mayewsky, 1330: 239-240). Bu haliyle Van, XIX. Yüzyıldan itibaren adeta ikiye ayrılmış bir şehir görünümünde idi.

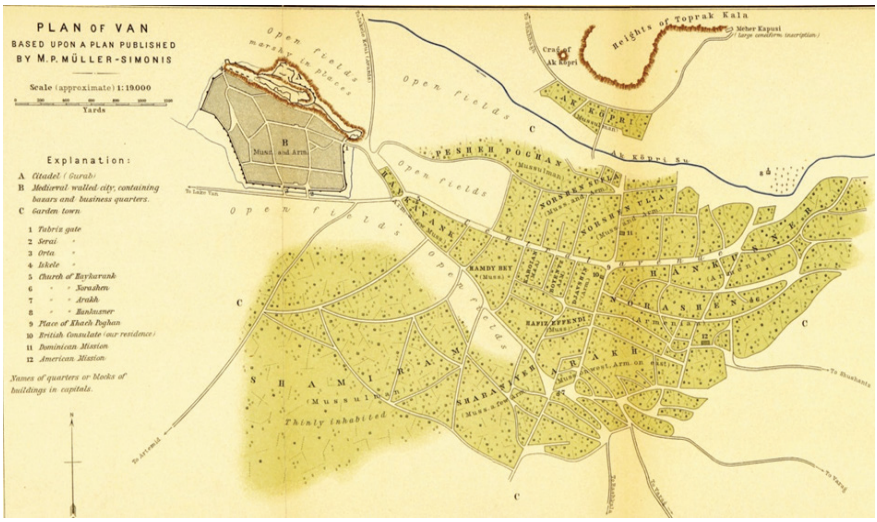

Harita 1) *M.P. Müller-Simonis tarafından hazırlanan Van merkez ve Bahçeler kısımlarını gösteren Van Şehir Planı (Lynch, 1901: 81)*

Yapılan incelemelerden eski şehirde oturan az sayıdaki Ermeni'nin, surların kuzey-doğu bölgesinde yani Tebriz Kapısı mevkiinden yaşadıkları, Topçuoğlu Cami ve Ulu Cami çevresinde ise, Türklerle beraber bulundukları anlaşılmaktadır. Bahçeler alanda yaşayan Ermeniler, Haçboğan'ın üst tarafından Erek Dağı'na doğru olan kısımda yerleşmişlerdi. Ayrıca Aygestan'da Türkler ve Ermenilerin beraber yaşadıkları az sayıda mahalle de vardı. Türkler ise; şehir surlarının içerisinde ve Norşen'in alt tarafından eski şehre doğru olan kısımda yaşardı. Ayrıca surların çevresinde Müslüman Çarşısı diye bilinen, ziynetli ve görkemli dükkânların bulunduğu çok büyük bir çarşı vardı. Ermeni dükkânlarının ve işyerlerinin de bulunduğu

Van'ın en güzel semti ve şehrin ticaret merkezi burasıydı (Ağaoğlu, 2007: 314).

1315 (1897) tarihli Van Vilâyet Salnâmesi'ne göre Van merkez sancağına bağlı Erçek, Tımar ve Havasor nahiyeleri vardı. Söz konusu salnâmede, Van Sancağı'na bağlı merkez kazanın (Erçek, Tımar, Havasor nahiyeleri ile birlikte) nüfusu 63.698 olarak geçmektedir (Van Salnamesi, 1315: 160-184, 204).

İran sınırında yer alan şehrin güvenliğinin arttırılması için gerekli görülen önlemler alınmış ve Erciş, Malazgirt ve Erzurum istikâmetlerinde muntazam şoselerin inşası için çalışmalar başlatılmıştı (COA. Y.A. RES. D. No: 43, G. No: 24.). Bu bağlamda ilk etapta Erzurum-Van yolunun onarım ve bakımı için ödenek çıkarılmıştı (Çadırcı, 1991: 195). Yol inşası şehir güvenliğinin sağlanmasının yanında ziraatın, ticaretin ve yerli sanayinin gelişmesinde önemli bir adım olarak görülmüştü.

Van'ın bayındırlık ve ticaret alanında gelişmesine katkı sağlamak amacıyla Van Gölü sahillerindeki iskeleler arasında yolcu ve yük taşıma teşebbüsleri olmuştu (Kardaş, 2016:265-277). Bu bağlamda Osmanlı Devleti tebaasından Artin Sarrafyan ve Abraham Kavafyan efendiler, Van Gölü'nde vapurla yolcu ve eşya taşımak için şirket kurma imtiyazı kendilerine verilmiş (Tızlak, 2000: 474) ve *"Van Gölü Şirket-i Osmaniyesi"* adı altında bir şirket kurulmuştu. Ancak başvuru sahiplerinin imzalanan mukavelenâme şartlarına göre hareket etmemesi (COA. Y.A. RES. D. No: 12, G. No: 40.) ve bölgede baş gösteren Ermeni olayları, nedeniyle şirketin nizamnâmesi onaylanmamıştı. Bu nedenle hükümet, buradaki vapur işletme çalışmalarını Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne devretmişti.

Ermeni olaylarının giderek artması üzerine 11 Mayıs 1895 tarihinde Büyük Devletler, Bâb-ı Ali'ye bir muhtıra vererek, Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasını istediler. II. Abdülhamid, Müşir Şakir Paşa'yı, Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi ünvanıyla, gerekli incelemelerin yerinde yapılması ve tedbirlerin alınması için, 1895'te Doğu Anadolu'ya göndermişti. Fakat bölgedeki Ermeni olayları yatışmamış ve bölgenin durumu tehlikeli bir hal almıştı. Bunun üzerine II. Abdülhamid, Saadettin Paşa'yı Van'a göndererek (Kodaman, 1987: 50-51; Karaca, 1993: 28, 56) gerekli önlemler alınmaya başlanmıştı. Ancak Ermeniler Haziran 1896'da Van'da isyan çıkarmıştı. Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi Şakir Paşa bu isyanlardan üçbuçuk ay sonra Van'a giderek Islahat Layihası çerçevesinde çalışmalar başlatmıştı (COA, Y.EE., D. No:132, G. No: 21.). Hükümet, Şakir Paşa'dan faaliyetleri yakından izlenen Ermeni komitelerinin tesirsiz bırakılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. Bunun üzerine Şakir Paşa, 17 Eylül 1896'da Van'ın genel durumunu tetkik etmeye başlamıştı (Karaca, 1993: 131).

Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi Şakir Paşa, Islahat Programı çerçevesinde Van'ın idari ve diğer hususlarını incelemekle beraber şehrin kalkınmasında rol oynayabilecek alanlara da önem vermişti. Bu anlamda karayollarının yanında Van'da bulunan madenlerle yakından ilgilenmiş ve Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nden buraya bir maden mühendisinin gönderilmesini istemişti (COA, Y. EE. D. No: 81, G. No: 43.). Şakir Paşa'nın talebi üzerine Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti, Van ve çevresindeki madenlerin araştırılması için Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin Maden Mühendisi Abdullah Kâzım Efendi'yi görevlendirmişti (COA, Y.EE, D. No: 132, G. No: 21.). Abdullah Kâzım Efendi, yedi ay boyunca Van ve çevresinde yaptığı araştırmalar sonunda; bu bölgenin zengin maden yataklarına sahip olduğunu tespit etmişti (COA, Y.EE. D. No: 81, G. No: 43.).

Şakir Paşa 6 Ekim 1896'da Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiği yazıda, Van Gölü'nde İdare-i Mahsusa'ya bağlı olmak üzere gerekli miktarda vapur ve şilep yapabilecek ufak bir tersanenin kurulmasını istemişti (COA, Y.EE, D. No: 132, G. No: 21; COA, Y.EE, D. No: 150, G. No: 33.). Kurulacak tersanede yapılacak vapurlar, bölge asayişinin korunması, posta işletmelerinin sağlanması ve ticari anlamda Van'ın kalkınmasında önemli bir faktör olacağı vurgulanmıştı.

1. Van Tramvay Projesi'nin Gündeme Gelmesi

Şakir Paşa, söz konusu hususların yanında Van'ın ulaşım ve taşımacılık sorununa da el atarak tespit ettiği konuları Bâb-ı Âli'nin gündemine taşımıştı. Bu anlamda 28 Eylül 1896 tarihinde Şakir Paşa'nın makamında hazırlanarak Bâb-ı Âli'ye gönderilen bir raporda, Van'da tramvay inşası ve işletilmesi önerisi yer almıştı. Raporda, Van'ın yeni yerleşim alanının oluşum süreci ve bunun doğurduğu ulaşım sorununun çözümüne yönelik önerilen "Van Tramvay Projesi" sürecini özetler mahiyetteydi.

Raporun giriş kısmında şehrin Bahçeler semtinin oluşum süreci şu şekilde yer almıştı; *"Van merkez kasabasının darlığı ile beraber havasının vahameti, yaz mevsiminde ikamet etmek üzere ahiren varlıklı ahaliden bazıları tarafından kasaba haricinde ve bir buçuk, iki saat mesafede birer hane inşa ve etrafına duvar çekerek bahçe oluşturularak yazlık meydana getirilmiştir. Zamanla diğer ahali tarafından da söz konusu hanelerden eski kasabaya varıncaya kadar gayet geniş bir cadde üzerinde iki sıra hane veya bahçeler inşa ve ihdas olunarak yeni ve oldukça büyük bir kasabanın vücuda gelmiş olduğu malum-u ali-i vekâletpenahileridir*" (COA, Y.EE, D. No: 132, G. No: 21.). Yukarıdaki ifadeden de anlaşıldığı gibi Van merkezindeki nüfus yoğunluğu, havasının sağlıksız olması ve şehrin zengin sınıfının yazlık amacıyla şehrin doğusunda evler inşa etmesiyle Bahçeler semti oluşmuştu.

Harita 2) *Van şehir merkezi ve Bahçeler semti ile civarından geçen yolları gösteren harita (COA, HRT.h. 2076, Tarih: H: 29.12.1341.)*

Raporun devamında iki kasaba halkının her sabah eski kasabada bulunan çarşıya inmek ve akşamları yine evlerine dönmek mecburiyetinde kaldıklarını,[1] bu ulaşımla herkesin imkânı ölçüsünde hayvanını beslemek, bunların hizmetleri için birer seyis tutmak gibi masraflara girmek zorunda kaldıkları vurgulanmıştır. Rapor, yeni yerleşim alanı ile şehir merkezini birbirine bağlayan cadde üzerinde, tramvay hattının inşası için bir şirketin kurulmasını ve bu da hem halkın ulaşım ve hayvan seyisi tutmasından dolayı sarfettikleri masraflardan kurtulacağı, hem de her iki kasabanın mamur hale geleceği ifade edilmiştir. Raporun devamında tramvay için en uygun yöntemin yerel halk tarafından bir şirketin kurulması ve yerel halkın menfaatlerinin korunması olduğu fakat bölgedeki malum kargaşa ve iki unsur (Müslüman ve Hristiyanlar) arasındaki sorunlardan ötürü bunun gerçekleşmesinin zor olduğu, bu nedenle dışarıdan bir şirketin kurulmasının zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Raporda şimdilik söz konusu caddede ve ileride icap ettiği takdirde Van İskelesi'ne kadar gidecek bir hat ilavesi ile tramvay işletme imtiyazının verilmesine yönelik bir talebin olduğu

1 H.F. B. Lynch, şehir halkının iki kasaba arasında cadde boyunca bir yaya akıntısı şeklinde gidip geldiklerini anlatmaktadır. (Lynch, 1901: 81).

ifade edilmiştir. Buna göre; Bağdat eşrafından Paçacızâde Abdurrahman Efendi[2] ve Basra eşrafından Zehirzâde Ahmed Bey müştereken verdikleri dilekçeyle Van'da tramvay işletme imtiyazına talip olmuşlardır. Raporda bu iki şahsın Dersaadet'te oldukları, bunlarla iletişime geçilerek talebin müzakere edilmesi ve kararlaştırılacak şartlar dairesinde kendilerine imtiyaz verilmesi önerilmiştir (COA, Y.EE, D. No: 132, G. No: 21.). Ancak arşiv belgelerinden bu yönde herhangi bir teşebbüste bulunulmadığı anlaşılmaktadır.

Van'da tramvay işletme yönündeki ilk teşebbüsten 14 yıl sonra yani 1910'da Van Valiliği, yeniden harekete geçmişti. Arşiv belegelerinden Van Valiliği ve Ticaret ve Nafıa Nezareti'nin tramvay projesi ve şehrin elektirikle aydınlatması konularında geniş bir çalışma başlattıkları anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmalarla inşası düşünülen tramvayın güzergâhları, Van'ın yeni yerleşim yeri olan Bahçeler semtinin şehir merkezi ve iskeleye bağlanması esası üzerinde planlanmıştı. Nihayette 21 Şubat 1910'da Ticaret ve Nafıa Nezareti, Van şehircilik tarihi açısından çok önemli bir adımı atarak, Van Vilâyeti'ne elektrikli tramvay ve şehir aydınlatması hakkında altyapı sorgulamalarını içeren bir cetvel göndererek, cevaplandırılmasını istemiştir (Oktay, 2013:1). Bunun üzerine Van Valiliği, elektrikli tramvayın güzergâhları, geçeceği yolların durumu, elektirik üretim şekli, aydınlatmada kullanılacak lambaların sayı ve vasıfları ile şehrin hangi kısımlarının üretilecek elektirikten nasıl faydalanacağı konularında bir mühendisin yardımıyla hazırladığı raporu 10 Nisan 1910'da Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne göndermişti (CCA, 230.84.3.8.).

2. Van Tramvay Projesinin Güzergâhları

Van Valiliği'nin Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne gönderdiği rapor soru ve karşısında açıklama içeren bir cetvel şeklinde hazırlanmıştı. Raporun ilk sorusu işletilmesi düşünülen elektrikli tramvayın başlangıç, bitiş noktaları ve şube hatları ile tramvayın işleyeceği sokak, cadde ve yolların vasıfları olmuştur. Van Valiliği'nin raporunda; *"Yapılacak olan işbu hat ekteki krokide gösterildiği üzere Van Gölü İskelesi'nden başlayarak Hükümet Konağı civarında Şamram mevkiine ve üç kilometre ilerisinde Erek Caddesi'ne bir diğer şubeye daha ayrılmak üzere üç kola ayrılır ve bunlar şose ile mefruştur. Bu konuda keşif evrağı yapılmamıştır"* şeklinde yer almıştı.

İkinci soruda sokak genişlikleri, genişletilecek yol varsa olası masraflar sorulmuştur. Verilen cevapta tramvay hatlarının takip edeceği sokaklar 6 ile 15 metre arasında değişen genişlikte ve ana hattı oluşturan Sıhke Caddesi şosesi 6 metre genişlikte olduğu belirtilmişti. Ayrıca ana hattan

2 Paçacızade Abdurrahman Efendi, Osmanlı Devleti'nin VI. Ordusu'nun levazımını sağlayan bir tüccardı. Bu konuda yaptığı yararlı hizmetlerden dolayı terfi ettirilerek ödüllendirilmişti. (COA, BEO, 307.23007; COA, İ. TAL., 217.23.) Abdurrahman Efendi'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. (COA. DH. SAİDd.77. 125. H.29.12.1246.)

ayrılan Şamran ve Erek sokakları 6 metre genişliğinde şose olduğundan tramvay için dikkate değer masraf çıkmayacağı ifade edilmişti. Raporun üçüncü sorusunda güzergâh üzerinde büyük köprü ve menfez olup olmadığı sorulmuş ve verilen cevapta, tespit edilen güzergâh üzerinde büyük köprü bulunmadığı, sadece inşa edilecek veya genişletilecek 7-8 menfezin bulunduğu belirtilmişti (CCA, 230.84.3.8.). Bu raporda göze çarpan önemli bir husus da eski şehir ile tarım alanı Bahçeler semti arasında yer alan sokak, cadde ve yolların oldukça geniş ve düzenli olmasıydı. Bu da şehrin bir plan dâhilinde inşa edildiğini göstermektedir.

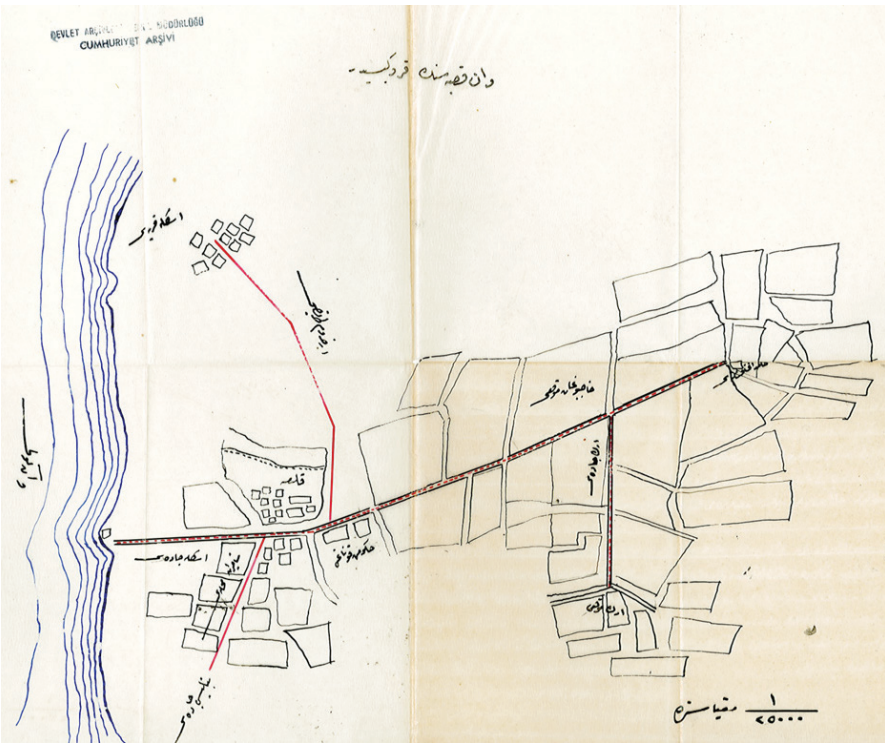

Kroki 1) *Planlanan Van Tramvay Hat Güzergâhını; Van Gölü İskelesi'nden başlayıp İskele Caddesi, Hükümet Konağı, Şamran Mevkii, Haçboğan Mevkii, Erek Caddesi, olarak gösteren kroki (CCA, 230.84.3.8.).*

Raporun dördüncü sorusunda, tramvayın işletilmesi için gerekli elektriği üretecek su gücünün olup olmadığı sorulmuştu. Sorunun devamında varsa mevkii ve şehre olan mesafesi sorulmuş ve daha önce elde edilen gerekli teknik bilgiler istenmişti. Bu soruya verilen cevapta elektiriği üretecek iki su kaynağının bulunduğu fakat bunlardan yararlanmak için bend inşası ve mecralarının değiştirilmesi gerektiği ifade edilmişti. Bu suların Van'a 24 km mesafedeki Engil Nehri ve 75 km mesafede bulunan Bend-i Mahî Nehri adındaki iki su kaynağı olduğu vurgulanmıştı (CCA, 230.84.3.8.). Bu sulardan üretilecek elektrik ile hem tramvay çalıştırılacak, hem de petrol ve lüküs lambaları gibi araçlardan mahrum olan şehrin

aydınlatılması sağlanacaktı. Üretilecek elektirikten faydalanmak için ilk etapta yaklaşık 1.500 evin abone olacağı ve bunun da tramvayın maliyetini düşüreceği ifade edilmişti. Bunun yanında Hüsreviye ve Hayretiye camileri, hastane, mapushane, kasabadaki murahhashane, kilise ile Bahçeler mıntıkasında iki kilisenin ücretsiz aydınlatmadan faydalanacağı belirtilmişti (CCA, 230.84.3.8.).

Raporun beşinci sorusunda, tramvay işletilmesi plânlanan güzergâhta düzenli bir şekilde yolcu ve eşya nakleden araba şirketlerinin olup olmadığı, varsa kaç arabanın çalıştığı, arabaların kaçar kişilik olduğu, bir arabanın günde kaç sefer yaptığı, kaç yolcu ve ne kadar yük taşıdığı ve bunlardan ne kadar gelir elde edildiği sorulmuştur. Bu sorulara verilen cevap şu şekildeydi; "Araba şirketi yoktur. Yalnız ticarete ait toplam yirmi iki adet kira arabası mevcuttur ki beher araba dört kişi alır. Her kişiden 40 para ücret alınarak dört kilometre mesafedeki Bağlar nam mevkiine naklederler. Ortalama olarak her araba sekiz defa gidiş-geliş yapar. Eşya ve saire öküz arabasıyla vuku bulur". Bu soruya verilen cevap kısmının devamında "Mütalaa" başlığı altında; "Bir kısım ahali arabalarla gidip gelir ise de arabanın azlığından ve istenildiği anda tedariki mümkün olmadığından halkın büyük bir kısmı yayan olarak gidip gelirler. Bağlar denilen mahalden cuma ve pazardan gayri günlerde ortalama 2.500 kişi sabahtan gelir ve akşam dönüş yapar," (CCA, 230.84.3.8.) cümlesiyle Van şehir merkezi ile Bahçeler semti arasında günlük ortalama 2.500 kişilik bir nüfus hareketinin olduğu ve bu veri ile yapılacak tramvayın yolcu potansiyelinin yüksek olacağı vurgulanmıştı.

Harita 3) *Bachmann'ın Van-Musul-Halep ticaret yollarını gösteren çiziminde Van merkez bölgesi ve Bahçeler kısmı (Yusuf Rıza, 1331: 17).*

Gönderilen raporda sorulan soruların devamında verilen cevaplarda; şehrin yolcularını muntazaman götürüp getirmek için 30'ar kişi alabilecek arabalardan her 10 dakikada 3 veya 4 arabanın hareket etmesi gerektiği, eşyanın nakli için de günde ortalama iki arabanın çalıştırılması gerektiği üzerinde durulmuştu. Burada tren tarifeleri uygulanacak olursa yolcu ve eşya naklinden günde 4.000 kuruş gelir elde edilebileceği öngörülmüştü

(CCA, 230.84.3.8.). Bu rapordaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, dönemin koşullarında Van'da tramvayın inşa ve çalıştırma gerekliliği ortaya çıkmış olmaktaydı.

3. Van Tramvay Projesi'nin Belediye Vasıtasıyla Gerçekleştirme Çalışmaları

Van'da tramvay inşa ve işletme projesi üzerinde yapılan çalışmalarla fizibilite raporları hazırlanmış ancak sonuca ulaşılamamıştı. 1913'e gelindiğinde proje için yeniden çalışmalar başlatılmıştı. Başlangıçta beygirlerle, daha sonraki dönemde elektrikle çalıştırılması planlanan tramvayın inşa ve işletmesi için Van Vilâyeti İdare Meclisi, 10 Aralık 1913'te aldığı bir kararla Van Belediye Dairesi'ne imtiyaz vermiştir. Belediyenin bu işi tümüyle kendi malî kaynaklarıyla gerçekleştiremeyeceği anlaşıldığından, bunun belediye bünyesinde bir anonim şirket kurularak gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Van Belediyesi öncülüğünde, Van'ın Müslüman ve Hristiyan eşrafından ve bazı aşiret reislerinin de olduğu 10.000 Osmanlı Lirası sermayeli *"Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniye"* isminde bir şirket kurulmuştu. 40 sene müddetle kurulan şirket, ilk etapta beygirle ve daha sonra da elektrikle çalışacak tramvayı işleterek, Hükümet Konağı ile Haçboğan arasında yoğunlaşan şehrin ulaşım sorununu çözme ve kazanç elde etmeyi amaçlamıştı. Kurulan şirketin *"Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniyesi Nizamnamesi 1329"* ismindeki nizamnamesi de hazırlanarak tramvay çalışmasının hukuki prosedürü tamamlanmıştı (COA, DH-İD, D. No: 208.G. No: 2).

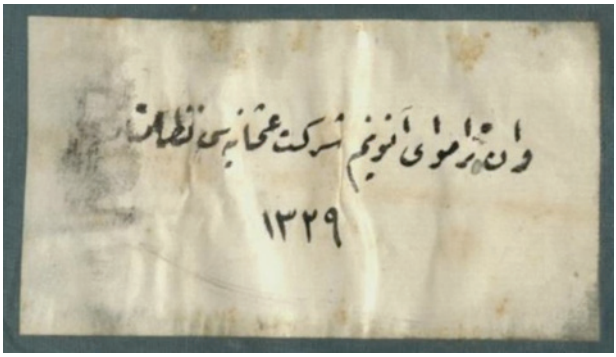

"Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniyesi Nizamnâmesi, 1329" nizamnâme kitapçığının kapak kısmı (COA, DH-İD, D. No: 208. G. No: 2).

Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniyesi Nizamnâmesi 65 maddeden oluşmuştu. Şirketin ortaklarının yer aldığı 1. Maddesi şu şekildeydi; *"Aşağıda imzası olan Van Belediye Dairesi namına Reis Abdurrahman Bey ile Hamazasb Tütünciyan Simon, Dayliyan Avadis, Cidaciyan Markar, Terzibaşıyan Avadis, İşhan Efendilerle Kapamaciyan Seit, Peromiyan Ohanes, Hosyan Makardiç, Hosyan Aknadiyos, Yermiyan Avadis, Kuyumcubaşıyan Kevork, Altranyan Sahak Efendiler ve Haydaranlı Aşireti Rei-*

si Mirliva Hüseyin Paşa ve Mukuri Reisi Necip Bey, Camışçızâde Hilmi, Rıdvanzâde Sadık, Altaylızâde Hacı Hurşid, Türkzâde Tevfik Efendiler Van'da tramvay işletmek üzere Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniyesi unvanı altında olarak ileride gösterilecek şartlar dairesinde ve tarif olunacak hissedarlar arasında bir Anonim Şirket-i Osmaniyesi teşkil etmişlerdir" (COA, DH-İD, D. No: 208. G. No: 2). Bu maddede ifade edildiği gibi Van Belediye Reisi Abdurrahman Bey'in öncülüğünde Van eşrafından pek çok Müslüman ve Hristiyan'ın yanı sıra bazı aşiret reisleri de hissedarlar arasında yer almıştı.

Nizamnâmenin 2. Maddesinde 40 sene müddetle kurulacak şirketin merkezinin Van'da olacağı ifade edilmişti. Nizamnâmenin 3. Maddesi; *"Şirketin muamelatı, Van'da şimdilik hayvanla, ileride elektrikle çalışacak, Hükümet Konağı ile Haçboğan arasında tramvay işleterek taşıma işini sürat ve suhuletle icra ve temettü etmektir,"* şeklinde olup yapılacak tramvayın ne ile çalışacağı ve hangi mahaller arasında yolcu ve yük taşıyacağı açıklanmıştı.

Nizamnâmenin 4. Maddesinde şirketin sermayesi beheri bir Osmanlı Lirası olmak üzere 10.000 Osmanlı Lirası olduğu ifade edilmişti. 5. Maddede bu meblağın hisse senetleri ihracıyla elde edileceği ifade edilerek, güzergâhın mahallelere ve denize doğru uzatılması, vagonların arttırılması, hattın ikiye ayrılması, beygir kuvvetiyle çalışan tramvayın ileride elektirikle çalıştırılması gibi durumların lüzumu durumunda 55. Maddede gösterildiği şekilde sermaye artışına gidilebileceği ifade edilmişti (COA, DH-İD, D. No: 208. G. No: 2). Nizamnamenin diğer maddelerinde şirketin yönetim ve işleyişi ile ilgili konular yer almıştı.

Van Valiliği, Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniyesi'nin işlemlerinin tamamlanması amacıyla yaptığı tetkiklerden sonra Bahçeler semti ile şehir merkezi arasında tramvay inşası ve işletilmesi imtiyazı nizamnâmesinin tetkik ve tasdik edilmesi amacıyla, 22 Aralık 1913'te Dâhiliye Nezâreti'ne göndermişti. Dâhiliye Nezareti de gerekli işlemleri yaptıktan sonra 11 Ocak 1914'te Nafia Nezareti'ne göndermişti (COA, DH-İD, D. No: 208. G. No: 2). Ancak üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen söz konusu nizamnâme ile ilgili her hangi bir gelişme olmayınca, Van Valisi Tahsin (Uzer) Bey, 18 Mart 1914'te inşaat mevsiminin de başlaması üzerine Dâhiliye Nezâreti'nden nizamnâmenin acilen tetkik ve neticesinin bildirilmesini istemişti. Dâhiliye Nezâreti de bu talebi incelenmek üzere ilgili devlet kurumlarına havale etmişti (COA, DH-İD, D. No: 208. G. No: 2).

Nizamnâme aynı zamanda Şurayı Devlet'in onayına sunulmuştu. Dâhiliye Nezareti, 23 Mart 1914'te Sadaret Makamı'ndan nizamnâmenin biran evvel onaylanması için ilgili kurumlara gerekli emirlerin verilmesini istemişti. Arşiv belgelerinden, devlet kurumları arasındaki yazışmaların Haziran 1914'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (COA, ŞD. D. No:40,

G. No:47.). Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Ermeni isyanları gibi gelişmeler, Van'ın bayındırlık ve şehir tarihi açısından çok önemli olan bu girişimin sonuçsuz kalmasına neden olmuştu.

Sonuç

Askeri ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca birçok devletin sahip olmak istediği bir şehir olan Van, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da bu önemini korumuştur. Geniş ve kendi ismiyle bilinen bir ovanın batısında bulunan kalenin güneyinde gelişen şehir, zamanla doğuya doğru genişleyerek, sağlık ve çevresel faktörlerin de etkisiyle sahilden uzaklaşmış ve Bahçeler denilen yeni bir yerleşim alanı ortaya çıkmıştır.

Ermeni olayları nedeniyle Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması gündeme gelmiş ve Müşir Şakir Paşa, Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi olarak tayin edilmiştir. Şakir Paşa, Van'nın da aralarında bulunduğu bölge vilâyetlerinde gerekli incelemelerde bulunmuştur. Şakir Paşa, 17 Eylül 1896'da Van'ın kalkınmasında rol oynayabilecek alanlarla ilgili raporlar hazırlatarak, Bâb-ı Âli'nin gündemine taşımıştır. Bu anlamda 28 Eylül 1896'da Şakir Paşa'nın makamında hazırlanarak Bâb-ı Âli'ye sunulan bir raporda, Van'da tramvay inşası ve işletilmesi önerisi yer almıştır.

Van'da tramvay işletme yönündeki ilk teşebbüsten sonra Van Valiliği'nin de gayreti ile 1910'da yeniden gündeme gelmiştir. Yapılan çalışmalarla inşası düşünülen tramvayın güzergâhları, Van'ın yeni yerleşim yeri olan Bahçeler semtinin şehir merkezi ve iskeleye bağlanması esası üzerinde planlanmıştır. Van şehircilik tarihi açısından çok önemli bir adım olan tramvay projesinin altyapı sorgulamalarını içeren bir rapor hazırlanmıştır.

Ancak sonuca ulaşılamamış ve 1913'e gelindiğinde proje için yeniden çalışmalar başlatılmıştır. Başlangıçta beygirle, daha sonraki dönemde elektrikle çalıştırılması planlanan tramvayın inşa ve işletmesi için Van Vilâyeti İdare Meclisi, 10 Aralık 1913'te aldığı bir kararla Van Belediye Dairesi'ne imtiyaz vermiştir. Belediyenin bu işi kendi mali kaynaklarıyla gerçekleştiremeyeceği anlaşıldığından, belediye bünyesinde *"Van Tramvay Anonim Şirket-i Osmaniye"* isminde bir şirket kurulmuştur. Van Valiliği, şirketin işlemlerinin tamamlanması amacıyla yaptığı tetkiklerden sonra Bahçeler semti ile şehir merkezi arasında tramvay inşası ve işletilmesi imtiyazı nizamnâmesinin tetkik ve tasdik edilmesi amacıyla ilgili devlet kurumlarına göndermiştir. Arşiv belgelerinden devlet kurumları arasındaki yazışmaların Haziran 1914'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Ermeni isyanları gibi gelişmeler, Van'ın bayındırlık ve şehir tarihi için çok önemli olan bu girişimin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

COA, BEO, D. No: 307, G. No: 23007.

COA, HRT.h. 2076.

COA, İ. TAL. D. No: 217, G. No: 23.

COA, ŞD. D. No:40, G. No:47.

COA, Y. EE. D. No: 81, G. No: 43.

COA, Y.EE, D. No: 132, G. No: 21.

COA, Y.EE, D. No: 150, G. No: 33.

COA, Y.EE. D. No: 81, G. No: 43.

COA. DH. SAİDd. D. No: 77, G. No: 125.

COA. Y.A. RES. D. No: 12, G. No: 40.

COA. Y.A. RES. D. No: 43, G. No: 24.

1.2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

CCA, 030.10.70.461.3.

CCA, 230.84.3.8.

2. Başvuru Eserler

"Van", (1926), *Millî Mecmua,* C: 5, S:54, 1 Şubat.

AĞAOĞLU, S. (2007), "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", Erzurum: *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.35. s. 311-339.

ARVAS, T. Z. (2018), *Sultan II. Abdulhamid Döneminde Van Vilâyeti,* Van: Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayını.

BURNABY, C. F. (1877), *On Horseback Through Asia Minor,* Vol II, London.

CUINET, V. (1892), *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province de L'Asie Mineure,* Tome I-II, Paris: Ernest Leroux Éditeur.

ÇADIRCI, M. (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, (1939), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

KARACA, A. (1993), *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899),* İstanbul: Eren Yayınları.

KARDAŞ, A. (2016), "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van Gölü'nde Vapur İşletme Çalışmaları", Van: *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S: 31, s.265-277.

KODAMAN, B. (1987), *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

LYNCH, H.F.B. (1901), Armenia Travels and Studies, Volume II, London&Newyork: Longsman, Green And Co.

MAYEWSKY, G. (1330), *Van, Bitlis Vilayetleri Askeri İstatisliği,* İstanbul: Matbaai Askeriye.

Musul-Van, Musul-Halep Seyahatleri, 1331: Almanca'dan Mütercimi: Karargâh Umumi İkinci Şubesine Memur Yüzbaşı Yusuf Rıza, İstanbul: Matba-i Askeriye.

OKTAY, H. (2013), "Van'da Tramvay", *Vansesi,* 24 Ağustos.

TIZLAK, F. (2000), "Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)", *Belleten,* LXIV / 240, Ankara: Ağustos, s.472-480.

TOKSOY, A. E. (1939), "Doğunun Tarihi Beldesi: Van", *Yarım Ay Dergisi*, S: 98, 15 Mart s.18-22.

VAN Vilâyet Salnâmesi, (1315), İstanbul: Matba-ı Vilâyet.

Bölüm 76

SATIŞGÜCÜNÜN MOTİVASYONU

Tuğba UZUNKAYA[1]

1 Dr. Öğr. Gör. Tuğba UZUNKAYA, Kocaeli Üniversitesi Gazanfer Bilge MYO, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü

1.Giriş

İşletmelerin artan rekabet ortamında varlıklarını sürdürmek ve uzun vadeli rekabet avantajı sağlamak için, çalışanların gereksinimlerini anlamak ve onların taleplerine zamanında ve doğru bir şekilde cevap vermek zorundadırlar. Yoğun rekabet ortamında nitelikli çalışanlara sahip olmak, bununda ötesinde bu çalışanları elde tutmak, ancak, çalışanların motivasyonlarını yüksek tutarak ve çalışanlara doğru kariyer planları sunarak, sağlanabilir. Dolayısıyla, çalışanları iş yapmaya motive eden araçların neler olduğunu bilmek ve bu doğrultuda stratejiler geliştirmek oldukça önemlidir. Doğru motivasyon araçlarıyla motive edilen çalışanların, işlerindeki performansları ve işletmeye olan bağlılıkları artacaktır (Aksu ve Doğan, 2020: 2041).

Motivasyon, bireylerin önceden belirledikleri bir amaca ulaşmaya yönelik kendi istekleri ve arzularıyla hareket etmelerini ifade eden bir süreçtir. İşletme açısından motivasyon ise, gerek işletmenin gerekse çalışanların beklentilerini karşılayan bir çalışma ortamı oluşturularak; bireyin, arzu edilen davranışı sergilemesi için isteklendirilmesini ifade eden bir süreçtir (Ünsar vd., 2010: 250).

Bireyin çevreden gelen bir tetikleyici olmadan kendisini motive etmesi, içsel motivasyonu ifade ederken; dışarıdan gelen tetikleyicilerle güdülenmesi dışsal motivasyondur (Timuroğlu ve Balkaya, 2016: 91). Motivasyon teorileriyle ilgili yapılan çalışmalara göre, hem içsel hem de dışsal motivasyon, çalışanların iş performansını etkilemede önemli bir rol oynamaktadır. Chowdhury'e (2008: 171) göre, içsel olarak motive olan satış elemanları, kuruluşları ve müşterileri tarafından tanınmak ister. Dışsal olarak motive olan satış elemanları ise, ödül, para ya da terfi gibi dış etkenler söz konusu olduğunda motive olmaktadırlar.

Deci'nin içsel ve dışsal teorisi, bireylerin, yetkinlik ve kendi geleceğini, kendinin belirleme arzusu ve motive olmuş davranışların, hem içsel hem de dışsal faktörlerden etkilenebileceği görüşünü esas almaktadır. İçsel motivasyon, bireylerin iş seçimine yönelik kendi geleceğini kendinin belirleme duygusu ve olumlu geribildirim aracılığıyla yetkinlik duygusu mevcut olduğunda, ortaya çıkmaktadır. Dışsal motivasyon ise, bireyler dış kanyaklardan ödül aldığında ortaya çıkmaktadır. Dışsal ödüllerin özellikleri, kontrol ve geri bildirimle ilgilidir. Kontrol duyguları etkili ve olumlu bir şekilde kaldığında, içsel motivasyon artmaktadır (Simintiras ve Lancaster, 1991: 24).

Bireylerin yemek, içmek, başarmak, para kazanmak gibi belirgin gereksinimleri bulunmaktadır. Bireyler bu gereksinimlerini gidermek için gayret göstermeleri gerektiğini bilirler. Gereksinimlerini giderecek ödüller ve kazanımlar peşinde koşarlar. Ödüller, çalışan bireyleri daha fazla çaba göstermeye teşvik eder (Barutçugil, 2004: 372).

Yapılan çalışmalara göre, seyahat avantajları, ulaşım olanakları, oryantasyon eğitimi, danışmanlık hizmeti, çocuk bakıcılığı hizmeti, doğum, ölüm ya da düğün izinleri, iş güvenliği, hisselerden kar alabilme olanağı, yıl sonu primleri, tasarruf destekler, acil durumlarda ortaya çıkabilecek işten ayrılmaya karşın sağlanan maddi destekler, kaza ve hastalık için ödenen tazminat miktarı, esnek çalışma saatleri, yiyecek-içecek yardımları motivasyonu etkileyen önemli faktörlerdir. Konuya paralel açıdan yaklaşan bir başka çalışmaya göre de, çalışma sürelerinin kısaltılması, esnek ücretler, prim veya ek ödemeler, iletişim ve duyarlılık eğitimi, çalışanlar arası iletişim eğitimi, iş ortalıkları veya yönetici eğitimi, motivasyonu etkilemektedir (Bayram, 2017: 260).

2.Satışgücü Motivasyonu

Günümüz koşullarında satışgücü, işletmenin güçlü olması ve kar elde etmesinde, etkili olan faktörlerin belki de en önemlisidir. Müşterinin gözünde satışçılar, işletmenin temsilcisi konumundadır. Müşteriler, kendilerine sunulan mal ve hizmetleri, bu temsilcilere bakarak değerlendirir. Dolayısıyla, işletmeler için satışgücü çok önemlidir. Satışçının kendisinden beklenen görevleri yerine getirebilmesi için desteklenmesi gerekir (Marangoz, 1998: 275).

Satış elemanlarını işletmenin diğer elemanlarından ayrı kılan özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz (Dubinsky vd., 1986: 192-193).

- Satış elamanları, fiziksel, sosyal ve psikolojik olarak, işletmenin diğer çalışanlarından farklıdır.
- Satış elemanları, işlerinin rutin olmayan doğası nedeniyle, esnek ve yenilikçi olmalıdırlar.
- Satış elemanları geniş bir müşteri yelpazesi ile çalışırlar.
- Satış elamanları, birçok rol üstlenmektedir. Genellikle, mevcut ve yeni müşterilerine, müşteri hizmetleri sunmaktan, pazar analizine yardımcı olmaktan ve diğer farklı görevleri yerine getirmekten sorumludurlar.
- Satış, büyük ölçüde, kararlılığı ve kişisel motivasyonu gerektirmektedir.
- Genellikle satış işlemleri, belirsizlik ve kişilerarası çatışmalarla doludur; bu yüzden satış elemanlarının performansının hemen görünebilmesi, görevlerinin de stresini arttırmaktadır.
- Satışın gerçekleşmesi uzun sürebilmektedir. Bu durum satış elemanının performansının azalmasına ve hayal kırıklığına neden olabilmektedir.

Satışçıların tatmin düzeyinin artması, önemli ölçüde doğru ve uygun motivasyon araçlarının kullanılmasına bağlıdır. Pazarlamanın altın kural-

larından biri, “bir şey alabilmek için, bir şey vermek gerekir.”. Bu doğrultuda satışgücünün motivasyonu için gereken unsurlar şu şekilde gösterilebilir (İslamoğlu ve Altunışık, 2007: 203):

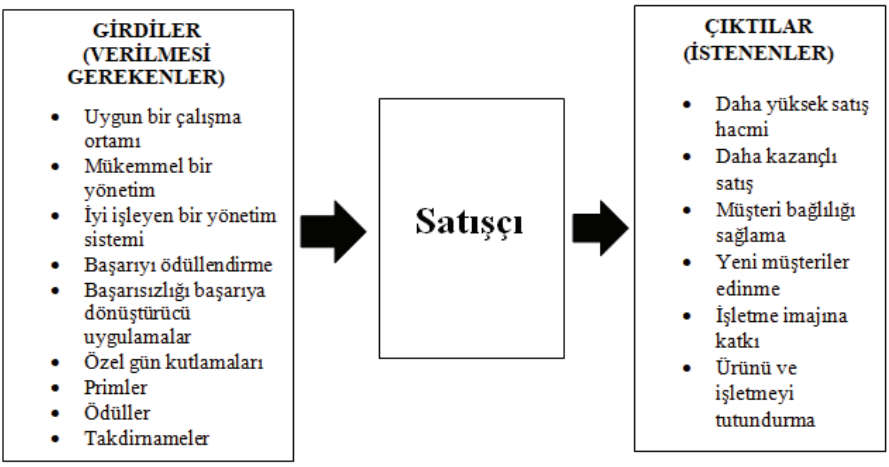

Şekil 1. *Satışgücü Motivasyonu İçin Gereken Unsurlar*

Satış yönetiminin, bu konuları dikkate alarak, motivasyon programlarını hazırlaması gerekmektedir. Motivasyon, işletmenin bütün çalışanlarını ilgilendirir ve insan kaynakları bölümünün faaliyet alanı içerisinde yer alan bir yönetim konusudur. Dolayısıyla, satışgücü motivasyonu, genel motivasyon programından ayrı düşünülmemelidir. Genel motivasyon programıyla beraber satış yarışmaları, satış toplantıları, eğitim programları gibi araçlar kullanılmaktadır. Motivasyon programı kapsamında uygun araçların, uygun zamanda kullanılması, satışçıların işlerinden memnun olmalarını sağlayacaktır; işletmeye bağlanacaklardır. Bunun yanı sıra performanslarını sonuna kadar kullanarak; işletmenin amaçlarını gerçekleştirmek için, gayretli olacaklardır (Yükselen, 2014: 176).

Bir satış ekibinin karşılaştığı motivasyon sorunları gibi görünen şeyler aslında yetenek sorunları olabilmektedir. Yetenekler ve motivasyon birlikte, Şekil 1’de gösterildiği gibi satış gücü performansını belirlemektedir (Zolterns vd., 2001: 248-249).

Motivasyon		Yapamaz	Yapabilir
	Yapacak	Çok Çalışma	Yüksek Başarı
	Yapmayacak	Ciddi İşe Alma Hatası	Hayal Kırıklığı

Yetenekler

Şekil 2. *Satışgücü Çıktıları- Yetenek ve Motivasyonun Bir Fonksiyonu*

3.Motivasyon Teorileri

Motivasyon teorileri, bireyleri bir şeyler yapmaya yönlendiren iç dürtülerin anlaşılmasında etkili araçlardır. Literatürde genellikle, motivasyon teorileri, iki grupta incelenmektedir; kapsam ve süreç teorileri. Kapsam teorileri, bireysel ihtiyaçlara; süreç teorileriyse, ortaya konan davranışın başından sonuna kadar geçen süre içerisinde bilişsel süreçler ele alınarak; bütün değişkenlerin incelenmesine odaklanmaktadır. Kapsam teorilerinde motivasyonun başlaması için çıkış noktası "ihtiyacın hissedilmesi" ve "ihtiyacın içeriğidir". Süreç teorilerinin çıkış noktası ise, iş görenlerin hangi amaçlarla ve nasıl motive olduklarıdır (Barutçu ve Sezgin, 2012: 91).

3.1.Kapsam Teorileri

Kapsam teorileri, Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Teorisi, Alderfer'in ERG Teorisi, Herzberg'in Çift Faktör Teorisi ve McClelland'ın Başarı- Güç Teorisinden oluşmaktadır.

3.1.1. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Teorisi

Maslow, bir psikolog olarak, klinik deneyimine dayanarak, eksiz bir ihtiyaç ve motivasyon teori modelini özetlemiştir. İhtiyaçların, hiyerarşik bir şekilde düzenlenebileceğini savunmuştur. Söz konusu hiyerarşik yapı şu şekildedir (Hunter, 2012: 142):

– *Fizyolojik İhtiyaçlar;* açlık, susuzluk, uyku, barınak ve cinsel ilişkiye karşılık gelen hiyerarşideki en temel seviyedir.

– *Güvenlik ihtiyacı;* duygusal güvence ve güvenlik gibi bireyin aradığı ikinci ihtiyaç seviyesidir.

– *Aidiyet ve sevgi;* bireyin bir gruba ve topluma kabul edilme ve aidiyet duygusuyla ilgili üçüncü ihtiyaç seviyesidir.

– *Kendine saygı;* güç, başarı ve statünün önemli hale geldiği, daha yüksek bireysel ihtiyaç seviyelerinden biridir. Bu seviye hem benlik saygısını hem de başkalarının saygısını içermektedir.

– *Kendini gerçekleştirme ihtiyacı;* diğer tüm ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, birey potansiyelini ve kendini gerçekleştirmeye çabalamaktadır. Bu, bir kişinin benlik kavramı ve benlik algısı ile ilgilidir.

Maslow, insan ihtiyaçlarının hiyerarşisini formüle ederek; insanların, temel ihtiyaçlarının karşılandıkça, daha yüksek ihtiyaçları ve arzuları geliştirdiklerini belirtmiştir. Bu ihtiyaçlar, insanları, tatmin için, faaliyet göstermeye motive etmektedir. Özünde, teori, insanların ihtiyaçlarına verdikleri öncelikli mekanizmaları ve dolayısıyla onları nasıl tatmin etmeye çalıştıklarını anlamanın bir yolunu sağlamaktadır. Bu ihtiyaçlar, insanların karar verme davranışını yönlendirmektedir (Allen vd., 2019: 77).

3.1.2. Clayton Alderfer'in ERG Teorisi

Maslow'dan sonra kapsam teorilerine katkı sağlayan bir diğer düşünür, Clayton Alderfer'dir. Alderfer, Maslow'un teorisinde, değişiklikler yaparak; modeli basitleştirmiştir. Bunun temel nedeni, Clayton Alderfer'in, Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin, gerçek hayata uygun olmadığı sonucuna varmasıdır. Alderfer, ERG kuramını üç temel kategoride ele almıştır (Tekin ve Görgülü, 2018: 1561):

– *Var olma İhtiyaçları:* Fiziksel refaha yönelik olan bu ihtiyaçlar, en alt düzeyde yer almaktadır. İnsanların varlıklarını sürdürebilmelerini sağlayan maddesel özelliğe sahip, fizyolojik (yiyecek, su vb.) ihtiyaçlarla, korunma ve güvenlik ihtiyaçlarını içermektedir. İş gören bu ihtiyaçları yaptığı işin karşılığı olarak aldığı ücretle, çalışmakta olduğu kurumun sağladığı olanaklarla, özgür bir iş ortamıyla, iş sağlığı ve güvenliğiyle giderebilmektedir.

– *İlişki ihtiyaçları:* Etkili bir iletişim süreci içinde, bireyin diğer bireylerle duygularını ve düşüncelerini paylaşması ve tatmin olmasıdır. İlişki ihtiyacı, Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki, sevgi ve ait olma ihtiyaçlarına karşılık gelmektedir. Bu ihtiyaçlar, iş ortamında çalışma arkadaşları ve sosyal ilişkilerle; iş dışında ise, arkadaşlar ve aileyle giderilebilmektedir.

– *Gelişme İhtiyaçları:* Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisindeki kendini gerçekleştirme gereksinimine karşılık gelmektedir. Gelişme ihtiyaçları, kişilerin ilerlemesine ilişkin başarı ve sorumluluk gibi ihtiyaçları da içermektedir.

3.1.3. Frederick Herzberg'in Çift Faktör Teorisi

Herzberg'in çift faktör teorisi, farklı değer sistemleri içerisinde çalışan kişinin, çalıştığı ortama ilişkin beklentilerinin neler olduğunu ve çalı-

şan kişileri nelerin daha çok motive ettiğini; hangi çalışma koşullarının, tatmin etmediğini ve işe yönelik isteksizlik oluşturduğunu, tespit etmeyi amaçlamıştır. Herzberg, Maslow'un teorisini geliştirmeye yönelik yaptığı çalışmalarda, diğer yaklaşımlardan farklılaşarak; deneklerine, onları iş hayatlarında mutlu etmeyen faktörleri ve daha fazla çalışmaya özendiren faktörleri sormuştur. Bu deneyle, iş yerindeki bazı faktörlerin olmaması durumunda mutsuzluğun oluştuğu; var olması durumunda ise, fazladan bir doyum sağlamadığı ortaya çıkmıştır. Herzberg, fazladan doyum sağlamayan bu faktörleri, dışsal (hijyen) faktörler olarak tanımlamıştır. Buna karşın çalışma ortamındaki bazı faktörlerin var olmaması durumunda, belirgin bir doyumsuzluk yaşanırken; var olma durumunda, çalışan kişilerin iş performansının, oldukça arttığını tespit etmiştir. Herzberg, iş performansının artmasını sağlayan bu faktörleri, içsel (motive edici) faktörler olarak adlandırmıştır (Ateş vd., 2012: 149).

Herzberg, motive edici faktörleri, başarı, tanınma, işin kendisi, gelişme ve ilerleme imkanları, sorumluluk ve geri bildirim şeklinde sıralamıştır. Hijyen faktörler ise, denetim kalitesi, işletme kuralları ve politikası, ücret, çalışma şartları, iş güvenliği, kişisel yaşam, statü ve bireyler arası ilişkilerdir (ast-üst, akranlarla ilişkiler gibi) (Gökçe vd., 2010: 237). Herzberg'e göre, olumsuz hijyen unsurlarının ortadan kalkması, motivasyonu otomatikman yükseltmez, ancak olumlu etki yaratabilecek bir veya daha fazla motive edici unsurun önünü açabilir (Kayım, 2018: 38).

3.1.4. David McClelland'ın Başarı-Güç Teorisi

McClelland'ın bu kuramına göre, bireylerin davranışlarını etkileyen üç temel motivasyon kaynağı mevcuttur; başarı ihtiyacı, bağlanma ihtiyacı ve güç ihtiyacıdır. Bu yaklaşımda motivasyonu oluşturan temel unsur, bireyin, başarıya ve performansa duyduğu ihtiyaç üzerine kurulu olmasıdır. Model, bireyin içinde bulunan ve başarmak isteğine duyulan ihtiyacı esas almaktadır (Seker, 2015: 25).

Başarı ihtiyacı, kişinin belirli bazı standartlara göre çok iyi olmak (mükemmel sonuçlara ulaşabilmek) için gayret etmesini açıklayan motivasyon kaynağıdır. Başarı gereksinimi yüksek olan kişiler daha iyi olma arzularıyla emsallerinden ayrılmaktadırlar. Bu kişiler girişimci olma, risk alma, sabırlı olma ve fırsatları değerlendirme gibi öne çıkan davranışlar sergilemektedirler. Erişilmesi güç ve emek gerektiren hedefler belirleyerek; bu hedeflere ulaşmak için gerekli olan bilgiyi elde etmeye, tecrübeyi kazanmaya ve kullanmaya yönelik davranışlarda bulunmaktadırlar (Özkul ve Alparslan, 2019: 3276). Bağlılık ihtiyacı, kişinin hayatını tek başına sürdüremediğini ve toplumsal özelliğe sahip olduğunu baz alarak, diğer kişi ve gruplarla ilişki kuracağını vurgulamaktadır. Her insanın, bazı bireylere karşı bağlılığı ve onlarla farklı derecelerde geliştirdiği, arkadaşlık ve dostluk çevresi bulunmaktadır. Ancak bu durum, kişiden kişiye göre

değişmektedir. Bazı kişiler, dostluklar kurmaktan ve yeni arkadaşlar edinmekten hoşlanırken; bazı bireyler ailesi ve yakın çevresi dışında, çok fazla dostluk bağları geliştirmek istemeyebilirler. Güçlü olma ihtiyacı ise, kişinin çevresine hakim olma isteğinin bir sonucudur. Bu sebeple kişiler ve gruplar, çevresel ilişkilerinde, etkinliklerini artıracak ve seslerini duyurmalarını sağlayacak her türlü araca başvurmaktadırlar. Bu gereksinime sahip olan kişiler, her şeyden önce otorite sistemine, kişilerden çok kurumun önemli olduğuna inanmaktadırlar. Bunun yanı sıra bu kişiler için, iş disiplini önemlidir (Küçüközkan, 2015: 105-106).

3.2. Süreç Teorileri

Süreç teorileri, Vroom'un Beklenti Teorisi, Porter ve Lawler'ın Geliştirilmiş Beklenti Teorisi, Adams'ın Eşitlik Teorisi ve Edwin Locke'ın Amaç Belirleme Teorisini içermektedir.

3.2.1. Vroom'un Beklenti Teorisi

Victor Vroom'un beklenti teorisinde, motivasyon, valens ve beklenti kavramlarına bağlanmaktadır. Valens, "insanın belli bir sonucu tercih etme derecesini başka bir ifade ile sonuca ulaşmaya değip değmeyeceği noktasında yaptığı tercihi" belirtmektedir. Fakat bireyler, sonuçları farklı şekillerde değerlendirebilmektedirler. Bekleyiş teorisi için "sonuçların gerçek değeri değil kavramsal değeri" önemlidir. Kavramsal değer (valens), bireyin, "karşılaşmayı umduğu sonuçtan umduğu tatmin seviyesidir. Buna göre herhangi bir sonucun kişiyi ilk anda motive etme gücü, kişinin o sonucu gelecekte elde ettiği zaman kazanmayı umduğu olumlu getirilere bağlıdır". Beklenti kavramı ise, bireyin algıladığı olasılıktır. Buradaki olasılık, belirli bir çabanın belirli bir ödülle karşılık bulmasıyla alakalıdır. Bu yaklaşımda başarı, "büyük ölçüde ödüllendirilmiş bir davranışın fonksiyonudur". Fakat kişinin, bu ödülü arzulaması ve harcayacağı çabanın, kendisinden beklenen başarıya ulaştıracağına inanması gerekir (Yeşil, 2016: 173).

Beklenti teorisinin dayanağı, bireyin gayreti ve performansı sonucunda elde edilecek getiriler arasındaki ilişkidir. Bu süreçteki en önemli faktör, kişilerin motive olmalarından sonra gösterecekleri davranıştan önce, oluşturdukları beklenti duygularıdır (Önen ve Kanayran, 2015: 53). Teoride, çalışanlar, hem kendi çalışma performansları açısından yeteneklerini, hem de başarılı performansın bir sonucu olarak, alacakları ödül türünü değerlendirmektedirler. Dolayısıyla kişiler, yüksek başarı beklentisiyle çok arzu edilen amaçları başarmak için daha fazla çaba gösterirler; ancak, düşük sonuç beklentilerini içeren hedefler için çok fazla çaba göstermezler (Göksoy ve Argon, 2015: 144).

3.2.2. Porter ve Lawler'in Geliştirilmiş Beklenti Teorisi

Porter ve Lawler, Vroom'un beklenti teorisini baz alarak, kendi teorilerini geliştirmişlerdir. Geliştirilmiş beklenti teorisine göre, bireyin motive olma derecesi, valens ve beklenti tarafından etkilenmektedir. Teorinin temel varsayımına göre, bireyin gayreti, belirli çıktılara atfettiği değer ve kişinin bu gayreti sonunda ödül alacağı inancının derecesine bağlıdır (Gözüm ve Karaçor, 2017: 503).

Bu teoride, "ödülün değerine ve olasılığına göre, motivasyonun ve gayretin derecesi" dikkate alınmaktadır. Bu değerler, bir işi başarmak için kişinin harcayacağı enerjiyle birlikte, kişinin beceri ve bilgisi, o ödevi algılamış olmasıdır. Ödül ise, maddi bir kazanç ve terfi olabileceği gibi kişinin tatmin olması ve başarma hissi gibi tamamıyla içe dönük bir durumda olabilmektedir. Kişiler performanslarını, başkalarıyla kıyaslarlar ve gösterdikleri performansların nasıl ödüllendirilmesi gerektiği noktasında, bir anlayışa ulaşmaktadırlar. Bireyin fiilen aldığı ödül, bu algılanan ödülden az olduğunda, tatmin olmayacak ve kişinin bekleyişi etkilenecektir. Tatmin olma derecesi ise, valans ve bekleyişi etkileyecek ve süreç yeniden işleyecektir (Erdem, 1998: 55).

3.2.3. Adams'ın Eşitlik Teorisi

Eşitlik teorisine göre, kişi, çalıştığı işte, "girdi -çıktı hesabı yapmaktadır". Bu yaklaşımda, kişinin, işi için yaptıkları ve yaptığı fedakârlıklar (girdi) ve sonuçta elde ettiği değerler (çıktı) arasındaki denge önemlidir. Girdiler, kişilerin örgüte verdiklerini (ustalığını, emeğini, aldığı eğitimi, tecrübesini vb.); çıktılar ise, örgütün bireye verdiklerini (saygınlığı, ücreti, takdiri, mesleğinde ilerlemeyi vb.) ifade etmektedir (Kılıç, 2016: 196-197).

Adams'ın bu yaklaşımına göre, girdiler çıktılara eşitse, denge durumu söz konusudur. Dolayısıyla birey, yaptığı işin karşılığını aldığını hissedecektir. Bu durum ise, tatmin olmasını sağlayarak, onu doyuma ulaştıracaktır. Ancak kişi emeğinin karşılığı olan maaşı az bulursa, çalışma ortamı ve sosyal haklarının yeterli olmadığını düşünürse, ortaya dengesiz bir durum çıkmaktadır. Bu dengesiz durum da kişiyi mutsuz etmektedir. Böyle bir durumda ise, kişi, yaptığı işe, daha az emek harcayarak, işine gerekli olan özeni göstermeyebilir. Fakat kişi, her iki durum söz konusu olduğunda da, denge durumunu yakalamaya çalışmaktadır. Eğer kişi, diğer çalışanlara göre, yeterince ödüllendirilmediğini düşünüyorsa, bu durumu düzeltmek için bir şeyler yapmaya motive olmaktadır. Dolayısıyla kişiye, çalıştığı yerde eşit muamele gösterilmesi, kişinin motivasyonunu olumlu yönde etkilemektedir. Çünkü birey çalıştığı ortamda, kendi girdi ve çıktılarını, diğer çalışanların girdi ve çıktıları ile kıyaslamaktadır (Kılıç ve Kademli, 2019: 271).

3.2.4. Edwin Locke'ın Amaç Belirleme Teorisi

Edwin Locke'ın amaç belirleme teorisine göre, bireysel amaçlarla motivasyon arasında doğrusal ilişki vardır. Teoriye göre, gerçekleştirilmesi daha zor, yüksek hedefler belirleyen bir kişi, gerçekleştirilmesi daha kolay hedefler belirleyen bir kişiye göre, daha fazla motive olmaktadır (İbicioğlu vd., 2013: 96). Teoriye göre, bazı kişilerin diğerlerinden daha iyi performans göstermesindeki motivasyon kaynağını en iyi açıklayan unsur, bu kişilerin farklı performans hedeflerine sahip olmalarıdır (Demirdağ ve Çelikkanat, 2017: 434).

Locke'a göre kişinin bilinçli hedef ve niyetleri, davranışlarının esas belirleyicisidir. Bilinçli davranışın esas özelliği ise, hedefe erişinceye kadar sürdürülmesidir. Örneğin, kişi, bir projeye başladığı zaman, bu proje hedeflerine erişinceye kadar çabalarını sürdürdüğü takdirde kişinin bilinçli çabalar sergilediği iddia edilebilir. Locke göre, bir amaç belirleme sürecinde üç temel özellik söz konusudur: Amaçların açıklığı, amaçların güçlüğü ve amaçların yoğunluğudur. Amaçların açıklığı, bir amacın kantitatif yani sayısal anlamdaki netlik derecesini ifade etmektedir. Amacın güçlüğü, amaca ulaşabilmek için gerekli uzmanlık derecesi veya performans düzeyini belirtmektedir. Amaç yoğunluğu ise, amaca nasıl ulaşılacağı konusunda yolların belirlenmesi ile ilgilidir (Kaygısız ve Wolff, 2017: 197).

4. SatışGücünün Motivasyonunda Kullanılan Araçlar

Satışgücünü motive etmek için kullanılan yöntemlerin, iki temel amacı vardır. Birincisi, satış elemanlarının, işlerinde daha başarılı olmalarını sağlamaktır. Bu amaca ulaşmak için, farklı programlarla, satış elemanlarının daha iyi hazırlanmaları arzulanmaktadır. İkincisi ise, satış elemanlarının daha çok ve istekle çalışmalarını sağlamaktır (Odabaşı ve Oyman, 2002: 217).

Satışgücünün motivasyonunu olumsuz yönde etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. İslamoğlu ve Altunışık (2007: 206-208), satışgücü motivasyonunu olumsuz şekilde etkileyen faktörleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

- İşletme dışındaki tatminsizlikler: Satış performansının arzulanan düzeyde olmaması, satışçının müşteriden kaynaklanan problemler olduğuna inanması, müşterinin satışçıyı şikayet etmesi, satışçının rakiplerini aşamaması ve müşteri ilişkilerinde yaşanan başarısızlıktan dolayı oluşabilir.

- İşletme içi tatminsizlikler: Gerçekçi olmayan satış hedefleri, çalışma şartlarının elverişsizliği, yönetimin kısa vadeli çıkarlara odaklanması, kötü ücret politikası, işletme içindeki iletişimin başarısız olması, objektif, adil ve açık olarak belirtilmeyen performans kriterlerinin olması gibi.

– Kişisel sorunlardan kaynaklanan stres: Satışçının motivasyonunun düşük olmasının nedeni, satışçının kişisel özelliklerinden, ihtiyaç, istek ve beklentilerinden dolayı olabilir. Kişisel engellerden bazıları, güven duygusunu kaybetmek, başarısız olmaktan korkmak ve strestir.

– Kişisel ihtiyaç, istek, arzu ve beklentilerinin karşılanamaması.

– Çevresel koşullar.

Kaymak (2005:44-45), başarılı yöneticiler ve çalışanlar arasında yaptığı anketle, en çok istendiğini saptadığı 10 ödülü, önemli motivasyon araçları olarak şu şekilde ifade etmektedir:

– Para ödülü

– Prestij Ödülü

– Terfi

– İzin

– Yetkilerin arttırılması

– Çalışma yerlerine diledikleri eklemelerin yapılması ödülü

– Mesleki veya kültürel dernek üyeliklerinin ödenmesi

– Kişisel ya da mesleki gelişimlerinin programlanması (kariyer planlaması)

– Hobi ya da özel meraklarının desteklenmesi

– Meslek veya yetenek geliştirici seminerlerin ücretlerinin ödenmesi

Yöneticilerin, satışgücünün motivasyonunu arttırmak için kullanabileceği araçlar şu şekilde sıralanabilir:

– Satış Toplantıları

– Satış Yarışmaları

– Terfi ve teşvik programları

– Satış eğitimi programları

4.1. Satış Toplantıları

Satış toplantıları, satışgücünün motivasyonunun sağlanması ve sürekli eğitimin verilmesine yönelik başvurulan bir motivasyon aracıdır. Yurt içinde, bölgesel ve yerel kapsamda planlanabilmektedir. Satış toplantılarında, yöneticiler ile satış elemanları arasında karşılıklı bir iletişimin sağlanması amaçlanır. Bunun yanı sıra satış toplantıları, satış takımında aidiyet duygusu oluşturmak için iyi bir yoldur. Satış elemanları, yalnız olmadıklarını, başka kişilerinde benzer güçlüklerle karşı karşıya kaldığını, başkalarının da aynı şüphelere düştüğünü ve onlarla aynı sorunları ve fırsatları taşıdık-

larını fark ederler ve o kişilerle, iletişime geçme fırsatı elde ederler (Gündoğan, 2012: 100-101).

Satış toplantıları yöneticiler tarafından dikkatlice planlanıp, yürütülmelidir. Toplantının amaçları, konuşulacak konular, yapılacak tartışmalar, düzenlenecek sosyal etkinlikler vb. toplantı öncesi belirlenmelidir. Satış toplantılarıyla ilgili yapılacak planlar (Yükselen: 2014: 186-188):

– *Gündem Planlaması*: Toplantıda ele alınacak konular belirtilmelidir ve gündem satışçılara iletilmelidir. Bu şekilde önceden hazırlık yapması gereken bölge yöneticileri ve satışçılara, hazırlanma ve fikir, öneri oluşturma imkanı sağlanmaktadır. Haftalık toplantılar, kısa ve özel bir konuya göre planlanarak, gerçekleştirilir. Haftalık toplantılar, karşılıklı görüşme şeklinde geçer ve taktik kararlara dönük toplantılardır. Yılda birkaç kez yapılan toplantılar ise, değişen işletme politikalarının açıklamak, yeni mamul/hizmeti tanıtmak, yeni bir kampanyayı açıklamak gibi amaçlarla düzenlenebilmektedir. Bunun yanı sıra satıçgücüne bilgi vermeye ve becerilerini geliştirmeye yönelik eğitim vermek içinde gerçekleştirilebilir.

– *Süre Planlaması*: Satış toplantıları haftalık gerçekleştirilebileceği gibi üç ayda, dört ayda bir şeklinde yılda birkaç kez de planlanabilmektedir. Haftalık toplantılar, satışçıların mesailerinden önce ya da sonra yapılmalıdır. Başarılı toplantıların süresi 30-45 dakikadır. Yılda birkaç kez yapılan toplantılar ise, çoğunlukla 2-3 gün süren ve 5 günü aşmayan süreli toplantılardır. Bu toplantıları çekici kılan özellikler, gündem ve gündem dışı sosyal faaliyetlerdir. Her toplantının 45 dakikayı aşmayacak şekilde planlanması, toplantı aralarının 10-15 dakika olacak şekilde düzenlenmesi gerekir.

– *İçerik Planlaması:* Haftalık toplantılar, meydana gelen bir durumla ilgili olabilir; iletişim problemleriyle ilgili veya kısa süreli bir kampanyayı, satış taktiğini konuşmaya yönelik düzenlenebilir. Yılda birkaç kez düzenlenen satış toplantıları ise, satış becerilerini geliştirme, bilgi yükleme eğitim toplantıları olarak ya da yeni politika ve stratejileri açıklamaya dönük planlanabilir.

– *Satış Toplantılarının Yeri*: Haftalık satış toplantıları iş yerinde gerçekleşirken, yılda birkaç kez düzenlenen toplantılar, işyerinin dışında planlanabilir. Sosyal katkıları göz önünde bulundurulduğunda, bu toplantıların iş yerinin bulunduğu kentin dışında, bir tatil yöresinde düzenlenmesi, motivasyon açısından büyük bir fayda sağlamaktadır.

4.2. Satış Yarışmaları

Yarışmalar motivasyon programlarının başında gelmektedir. Yarışmalar yeni ürünlerin tanıtılmasında, düşen satışların yeniden canlandırılmasında, rakiplerin rekabetçi tutumlarına karşılık verilmesinde etkili ol-

maktadır. Yarışmalar genellikle, satışçıların geçmiş performansları dikkate alınarak düzenlenmelidir ve satış elemanları arasındaki arkadaşlık ve beraberlik duygularına zarar vermemelidir. Ödüllerin aynı olmaması ve farklı olan performansların farklı bir şekilde ödüllendirilmesi gerekir (Baltacı, 2015: 51). Satışçıların dönemsel ya da yıllık toplantılarının, gerek eğitici gerekse eğlendirici olması önemlidir. Bunun yanı sıra daha iyi uygulamaların oluşabilmesi için, toplantılarda yapılan eleştiriler ve sunulan öneriler de önemlidir (Odabaşı ve Oyman, 2002: 218).

Satış yarışmaları, şu konularda düzenlenebilir (Çabuk, 2016: 178)

– Satış hacmini arttırmak: kota konulması yoluyla, belli bir satış hacmine ulaşılması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda başarılı olan satışgücü, ücret veya farklı şekilde ödüllendirilebilir.

– Sipariş oranını arttırmak: Müşterilerden gelen siparişin artmasıyla, her bir siparişin ödüllendirilmesidir.

– Yeni müşterilerin kazanılması: Müşteri sayısının arttırılmasıyla, her yeni müşteri için ödül verilmesidir.

– Aracıların teşvik edilmesi: En fazla aracı kazandıran satışgücüne ödül verilmesidir.

– Maliyetleri azaltmak: İşletmeye, minimum düzeyde maliyete mal olan satışgücünün ödüllendirilmesidir.

4.3. Terfi ve Teşvik Programları

İşletmenin, esaslarını belirlediği bir terfi programının olması, satışgücü açısından önemli bir motivasyon aracıdır. İşletmede yükselme olanağı bulabileceğini gören satışçı, işine ve işletmesine daha çok bağlanmaktadır. En önemlisi satışçının, çalıştığı ve başarılı olduğu takdirde, terfi edeceğini görmesi, kendisine olan güveni ve şevki arttırırken; işletmeye güvenmesini de sağlar. İyi bir ödüllendirme planı, önemli bir motivasyon aracıdır. Maddi ve maddi olmayan ödüller, çalışanın teşvik edilmesini sağlayarak; satışçıların işletmeye ve işine olan bağlılığını arttıracaktır (Yükselen, 2014: 189). Ödüllerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Yetgin, 2009: 96-97)

- Ödüllerin, başarıya özendirecek düzeyde olması gerekir.
- Verimliliğin ve performansın artışının, terfi ve ücret gibi ödüllerle ilişkilendirilmesi gerekir.
- Ödüllerin verimlilikle ilişkilendirilmesi, iş görenlerin daha çok üretmesini sağlar.
- Ödülün, eylemle bütünleşmesini sağlamak için, ödülün en kısa zamanda dağıtılması uygun olur.
- Ödüllerin, teşvik edecek düzeyde olması gerekir.

- Ödülle performans arasındaki ilişkinin, açık bir şekilde belirtilmesi gerekir.

Teşvik programları, satışgücünün motivasyonunda sıklıkla kullanılan araçlardan birisidir. Birçok işletme, teşvik programlarının, satışgücünün motivasyonunda en etkili yol olduğunu düşündüğünden dolayı, verilecek teşviklere bütçelerinden büyük pay ayırmaktadırlar. Uygulanan teşvik programları sayesinde işletmeler, farklı amaçlarını gerçekleştirmeyi planlamaktadırlar. Burada esas amaç, satışgücünün performansını arttırarak; her bir satış elemanının yapacağı satışı arttırmaktır. Bunun yanı sıra yeni müşteriler kazandırma, yeni ürünleri tanıtma ve eski ürünlerin satışını arttırma gibi farklı amaçları da bulunmaktadır (Çabuk, 2016: 183).

4.4. Satış Eğitimi Programları

Satış yönetiminin işletmenim amaçlarına uyumu, tutum ve davranışlarını geliştirip; daha iyi satış yapabilmesi, mevcut pazarda daha fazla bilgi, beceri ve deneyimler kazanabilmesi, satış eğitimiyle sağlanmaktadır. Satışgücünün var olan ve dış çevreden kazandığı, bilgi ve deneyimlere katkıda bulunan işletmeler, daha başarılı olmaktadır (Taşkın, 2010: 196).

Satış eğitimcisi, satış yöneticisiyle birlikte satış eğitiminde yer alan konuların piyasada izlenmesini, konuların benimsetilmesini ve satışgücü üzerinde satış eğitiminin etkisinin saptanmasını yapabilmektedir. Satış eğitiminin uygulama sürecinin temel konuları ise şu şekildedir (Taşkın, 2010: 209):

- Rekabet bilgisi
- Sanayi bilgisi
- Satış becerileri
- Şirket bilgisi
- Ürün bilgisi

Satış eğitimi, eğitim gören satışgücünü gerekli satış becerileri konusunda eğiterek; satış performanslarını, işletmeye fayda sağlayacak şekilde arttırmayı amaçlamaktadır. Satış eğitiminin amaçları işletmeden işletmeye göre farklılık gösterebilir; ancak, bazı evrensel faktörler geçerlidir. Bu faktörler şu şekilde sıralanabilir (Hinson vd., 2018: 134-135).

- Verimliliği arttırmak
- İşgücü devir hızını azaltmak
- Morali yükseltmek
- Müşteri ilişkilerini geliştirmek
- Bölgenin ve zamanın yönetimini geliştirmek

- Amaçları spesifik hale getirmek
- Gerekli eğitim konularını belirlemek

İyi bir eğitim, sosyal bağlılığı, gücü, egoyu ve başarıyı arttırarak; hayatta kalma korkusunu azalttığından dolayı önemlidir. İyi eğitilmiş bir satışgücü, reddedilmenin işinin bir parçası olduğunu anlamaktadırlar. Böylece bir satış kaybı, kişisel bir başarısızlık olarak görülmek yerine, iş yapmanın bir parçası haline gelmektedir (Zoltners vd., 2001: 258).

5. Satışgücünün Motivasyonunda Satış Yöneticisinin Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Motivasyon, performansın önemli bir belirleyicisidir. İyi motive edilen satışgücü, işletmenin amaçlarına ulaşmak için daha fazla çaba harcayacaktır. Aksi bir durumda ise, işletmenin, motivasyonu düşük olan satışgücüne müdahale etmesi, ciddi bir maliyet yaratacaktır. Bu nedenle satışgücünün motivasyonu, satış yöneticisinin işinin, önemli bir parçasıdır (Venugopal, 2008, 19). Ancak, satış yöneticilerinin karşı karşıya geldiği durum, her satış elemanının, farklı şekilde motive olmasıdır. Bazı satışçılar, görevin ilgi çekici ve zorlayıcı (içsel) ödülleri tarafından yönlendirilirken; bazı satışçılar ise, tazminat, teşvikler ve tanınma gibi dışsal ve maddi ödüller tarafından motive edilirler (Mallin vd., 2017: 357).

Gale ve Clay (2000: 112), satış yöneticilerinin, satış elamanlarının, her birinin farklı ihtiyaçları ve hedefleri olan bireyler olduklarını dikkate alarak; davranış sergilemelerinin sağlayacağı faydaları şu şekilde ifade etmektedirler:

- Satış yöneticilerinin, satış elemanlarının kişisel motivasyonlarını anlamalarına yardımcı olur,
- Satış yöneticisinin daha iyi bir takım lideri olmasına yardımcı olur,
- Satış elemanlarıyla olan iletişimin kalitesi artar,
- Ekibin güvenini arttırır,
- Satışgücünün yeteneklerini en iyi şekilde yerine getirme arzusunu teşvik eder.

Kaymak (2005: 44) ise, yöneticiler için, çalışanlarının heyecan ve bağlılığını arttıracak motivasyon tekniklerini şu şekilde sunmaktadır:

- Daima çalışanların başarıları üzerinde durarak; başaran çalışanların isimlerini dile getirin.
- Elemanların arasında, “Bugün müşterisini en çok memnun eden kim oldu?, “Bugün aramızdaki en güler yüzlü arkadaşımız kim?” şeklinde

yarışmalar yaparak; her gün tekrar edin ve arkadaşlarından en fazla oyu alanı/alanları, küçük ama memnun edecek hediyeler ile ödüllendirin.

– Onurlandırma ya da ödüllendirmeyi her zaman herkesin önünde yapın.

– Açık ve net açıklamalar yapın: Kim, neden ödül aldı? Başka çalışanlarda nasıl ödül alabilirler?

– Zamanlama kaçırılmamalıdır; ödül, başarıyı takip etmelidir.

– Başarılı yöneticinize ve elemanlarınıza, başarısını içten bir şekilde överek; kişiye özel notlar gönderin.

– Yönetici ya da elemanlarınızın başarılarını, işletme genelinde yazılı veya sözlü bir şekilde duyurun.

– Daha sık zam yapın (çalışanların görevini değiştirmeden).

– Çok başarılı yöneticinize/elemanınıza, beraber fotoğraf çektirmek istediğinizi söyleyin. Çektirdiğiniz fotoğrafı, birkaç övgü cümlesiyle imzalayarak; verin.

– Çok başarılı yöneticinizi/elemanınızı eşiyle beraber, evinize yemeğe davet edin.

– Çalışanlarınıza eğlenceli bir çalışma ortamı oluşturun.

KAYNAKÇA

Aksu, B.Ç. and Doğan, A. (2020). Kuşaklar Açısından Motivasyon Araçlarının ve Kariyer Çapalarının Karşılaştırılması, *İşletme Araştırmaları Dergisi,* 12(2), 2040-2060.

Allen, J., Muñoz, J.C. and Ortúzar, J.D. (2019). Understanding public transport satisfaction: Using Maslow's hierarchy of (transit) needs, *Transport Policy 81,* 75-94.

Ateş, H., Yıldız, B. and Yıldız, H. (2012). Herzberg'in Çift Faktör Kuramı Kamu Okullarında Çalışan Öğretmenlerin Motivasyon Algılarını Açıklayabilir Mi?: Ampirik Bir Araştırma, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi,* 7(2), 147-162.

Baltacı, M. (2015). *Seyahat Acentalarının Satış Geliştirme Çabaları: Mersin Ve Adana İllerinde Yapılan Bir Araştırma ve Sonuçları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Turizm İşletmeciliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Barutçu, S. and Sezgin, S. (2012). Satış Yönetimi Sürecinde Motivasyon Araçları ve Etki Düzeyleri: Tıbbi Satış Temsilcileri Üzerinde Bir Araştırma, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi,* 4(2), 89-97.

Barutçugil, İ. (2004). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi,* İstanbul, Kariyer Yayıncılık.

Bayram, G.E. (2017). Motivasyonun Demografik Ve Mesleki Özelliklere Göre Farklılaşması: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Yasar University,* 12(48), 257-271.

Chowdhury, M.S. (2008). Enhancing motivation and work performance of the salespeople: The impact of supervisors' behavior, *The International Journal of Applied Management and Technology,* 6(1), 166-181.

Çabuk, S. (2016). *Profesyonel Satış Yönetimi*, Ankara, Akademisyen Kitapevi.

Demirdağ, Ş.A. and Çelikkanat, N. (2017). Ortaöğretim Düzeyindeki Turizm Öğrencilerinin Stajlarından Sağladığı İş Tatmini ve Kariyer Beklentilerine Muhtemel Etkileri, *The Journal of Academic Social Science Studies 62,* 429-442.

Dubinsky, A.J., Howell, R.D., Ingram, T.N. and Bellenger, D.N. (1986). Salesforce Socialization, *Journal of Marketing,* 50(4), 192-207.

Erdem, A.R. (1998). Süreç Kuramlarının Eğitim Yönetimine Katkıları, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 4,* 51-57.

Gale, M. and Clay, J. (2000). *The Sales Manager's Desktop Guide,* Thorogood Publishing.

Gökçe, G., Şahin, A. and Bulduklu, Y. (2010). Herzberg'in Çift Faktör Kuramı ve Alt Gelir Gruplarında Bir Uygulama: Meram Tıp Fakültesi Örneği, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 10(20), 233-246.

Göksoy, S. and Argon, Türkan. (2015). Teacher Views on Performance and Rewards in the Framework of Expectancy Theory, *Journal of Educational Sciences Research,* 5(2), 143-164.

Gözüm, P, and Karaçor, S. (2017). Mobbıng Algısı ile Motivasyon İlişkisi: Kamu ve Özel Kurum Çalışanları Üzerine Bir Araştırma, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9(20), 497-515.

Gündoğan, H.K. (2012). *Alışveriş Merkezlerindeki Giyim Mağazacılığında Satışgücü Motivasyonunu Etkileyen Faktörler: Adana M1 Alışveriş Merkezi Örneği*, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

Hinson, R.E., Adeola, O. and Amartey, A.F.O. (2018). *Sales Management: A Primer for Frontier Markets*, Charlotte: Information Age Publishing.

Hunter, M. (2012). How Motivation Really Works: Towards an Emoto-Motivation Paradigm, *Economics, Management, and Financial Markets,* 7(4), 138-196.

İbicioğlu, H., Özdaşlı, K., Dalğar, H. and Yılmaz, T. (2013). Muhasebe Meslek Mensuplarının İçsel ve Dışsal Motivasyon Düzeylerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 93-105.

İslamoğlu, A.H. and Altunışık, R. (2007). *Satış ve Satış Yönetimi,* Adapazarı, Sakarya Yayıncılık.

Kaygısız, E.G. and Wolff, R.A. (2017). *Yönetim ve Organizasyon Makaleleri*, Konya, Eğitim Yayın Evleri.

Kayım, N. (2018). Herzberg'in Çift-Faktör Teorisi Bağlamında Motivasyon: Şeytan Marka Giyer Filmi, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi 1*, 31-45.

Kaymak, Ö. (2005). *Satış Aşktır,* İstanbul, MediaCat Yayıncılık.

Kılıç, D.B.Ç. (2016). Adams'ın Eşitlik Teorisi Bağlamında Müzik Öğretmenlerinin İş Tatminini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 19(36), 193-235.

Kılıç, D.B.Ç. and Kademli, B. (2019). Adams'ın Eşitlik Teorisi Bağlamında Ortaokulda Görev Yapan Müzik Öğretmenlerinin İş Tatminleri, *2'nd International Congress On New Horizons In Education And Social Sciences,* June 18-19, Istanbul-Turkey, 270-277.

Küçüközkan, Y. (2015). Liderlik ve Motivasyon Teorileri: Kuramsal Bir Çerçeve, *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi,* 1(2), 86-115.

Mallin, M.L., Gammoh, B.S., Pullins, E.B. and Johnson, C.M. (2017). A New Perspective of Salesperson Motivation and Salesforce Outcomes: The Mediating Role of Salesperson-Brand Identification, *Journal of Marketing Theory and Practice,* 25(4), 357-374.

Marangoz, M. (1998). Satış Gücü Yönetiminde Satış Elemanlarının Motivasyonunda Kullanılan Özendirici Araçlar*, Öneri Dergisi,* 2(9), 275-286.

Odabaşı, Y. and Oyman, M. (2002). Pazarlama İletişimi Yönetimi, Eskişehir, MediaCat.

Önen, S.M. and Kanayran, H.G. (2015). Liderlik ve Motivasyon: Kuramsal Bir Değerlendirme, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi,* 5(10), 43-63.

Özkul, A.H. and Alparslan, A.M. (2019). Yaşam Doyumunu Artıran Motivasyon Kaynağı: Düşünme Anlama İhtiyacı, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 8(4), 3272-3288.

Seker, S.E. (2015). Motivasyon Teorisi, *YBS Ansiklopedi,* 2(1), 22-26.

Simintiras, A.C. and Lancaster, G.A. (1991). Salesforce Motivation: A State-of-the-art Review (Part II), *Management Decision,* 29(4), 22-27.

Taşkın, E. (2010). *Satış Arkadaşınız- Kişisel Satış ve Satış Yönetimi,* İstanbul, Türkmen Kitapevi.

Tekin, G. and Görgülü, B. (2018). Clayton Alderfer'in Erg Teorisi ve Çalışanların İş Tatmini, *Social Sciences Studies Journal*, 4(17), 1559-1566.

Timuroğlu, M.K. and Balkaya, E. (2016). Örgütsel İletişim ve Motivasyon İlişkisi -Bir Uygulama, *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9(2), 89-113.

Ünsar, A.S., İnan, A. and Yürük, P. (2010). Çalışma Hayatında Motivasyon ve Kişiyi Motive Eden Faktörler: Bir Alan Araştırması, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 12(1), 248-262.

Venugopal, P. (2008). *Sales and Distribution Management: An Indian Perspective,* New Delhi, India: Sage Publications Pvt. Ltd.

Yeşil, A. (2016). Liderlik ve Motivasyon Teorilerine Yönelik Kavramsal Bir İnceleme, *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi,* 2(3), 158-180.

Yetgin, D. (2009). *Dört ve Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinin Pazarlanmasında Satış Geliştirme Yöntemlerinin Etkisi: Bodrum Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Turizm İşletmeciliği Programı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Yükselen, C. (2014). *Satış Yönetimi*, Ankara, Detay Yayıncılık.

Zoltners, A.A., Sinha, P. and Zoltners, G.A. (2001). *Complete Guide to Accelerating Sales Force Performance,* Amacom Yayınevi.

Bölüm 77

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ PSİKOSOSYAL RİSK ETMENLERİNE COVİD-19 PANDEMİSİNİN ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Berna GÜR[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi

1.GİRİŞ

Bireyler günün büyük bir kısmını iş ortamında geçirmekte ve buradaki sorunlar kişilerde psikolojik sıkıntılara neden olmaktadır. Bu sıkıntılar kişiler arasındaki iletişimden kaynaklandığı gibi iş rutinlerinden veya iş akışlarından da meydana gelebilir (Karahasan, 2019). İş sağlığı ve güvenliğinin temel prensibi işçi sağlığını bedenen ve ruhen korumaktır. Bu yüzden iş ortamında kişiyi psikolojik olarak olumsuz etkileyen durumlarında tespit edilerek ortadan kaldırılması gerekir.

Çalışma ortamına bağlı risk etmenleri fiziksel risk etmenleri (gürültü, aydınlatma, titreşim, basınç, vb.), kimyasal risk etmenleri (tozlar, gazlar, sis vb.), biyolojik risk etmenleri (bakteriler, virüsler, mantarlar vb.), ergonomik ve psikososyal risk etmenleri olarak 5 grupta toplanır (https://personel.omu.edu.tr/docs/ders_dokumanlari/5296_74225_1871.pdf). Risk etmenlerinden *"Psikososyal riskler, çalışma ortamındaki örgütsel ilişkiler ve iş programlarının, psikolojik, fizyolojik ve örgütsel hasara yol açabilecek tehlikelerinin zarar verme ihtimali olarak değerlendirilmektedir."* (Yunusoğlu, 2019:1). Bireyde çalışma ortamının oluşturduğu psikolojik olumsuzlara bağlı olarak iş performansı azalırken bireyin sağlığı ve iş istemi de olumsuz etkilenmektedir. (Karahasan, 2019). En çok rastlanan psikolojik olumsuzluk iş stresidir ve genelde kişi stresli olduğunun farkında bile değildir. İşten kaynaklı oluşan stres, çalışanların bilgi ve kabiliyetleriyle uyumlu olmayan ve üstesinden gelme becerilerine engel olan baskıyla karşılaştıklarında verdikleri cevaptır. İş ortamından kaynaklı stres psikososyal risklerle doğrudan ilişkilidir. (Yunusoğlu, 2019). Psikososyal risk etmeler sonucu oluşan stresin belirtileri, fiziksel belirtiler (kas ağrısı, baş ağrısı vb.), duygusal belirtiler (kaygı, endişe, depresyon vb.), zihinsel belirtiler (konsantrasyon bozukluğu, hatalara bağlı iş kazası artışı), sosyal belirtiler (başkalarını suçlama, insanlara güvenmeme) olmak üzere 4 başlıkta toplanabilmektedir (https://www.birosgb.com/risk-etmenleri/).

Tablo 1*: İş ortamındaki Psikososyal Riskler*

İşin içeriği	İşte çeşitlendirmenin olmaması, çok küçük ya da anlamsız iş olması, işin bireyin yeteneklerin altında olması, yüksek belirsizlik
İş Yükü ve İş Temposu	Aşırı iş yükü ya da düşük iş yükü, yüksek düzeyde zaman baskısı
İş Programları	Vardiyalı çalışma, gece vardiyası, esnek olmayan çalışma programları, öngörülemeyen çalışma saatleri, uzun ya da insanlardan uzak çalışma
Kontrol	Çalışanların kararlara düşük katılımı, çalışanların iş programları üzerinde kontrollerinin az olması

Kurum Kültürü	Zayıf iletişim, problem çözme ve kişisel gelişime ilişkin yetersiz destek, örgüt amaçlarının tanımlanmasında ve çalışanların kabulünde eksiklik
İşyerinde Kişilerarası İlişkiler	Sosyal ve fiziksel izolasyon, amir ve iş arkadaşlarıyla zayıf ilişkiler, bireyler arası çatışma, sosyal desteğin eksikliği
İşletmedeki Görevi	Rol belirsizliği, rol çatışmaları ve bireylerin sorumlulukları
Kariyer Gelişimi	Terfi alamama ve belirsizlik, düşük ücret, İş güvencesizliği, işin sosyal değerinin düşük olması
İş ve İş Dışı Yaşam Etkileşimi	İş ve özel yaşamın isteklerinde çatışma, aile desteğinin azlığı, çift kariyer sorunları

**(Tüfekçi ve Gökçe, 2015)*

Günümüzde çalışma hayatı içinde iş yükünün, çalışma temposunun ve çalışma sürelerinin de giderek artması, işverenlerin çalışanlarına destek olmaması gibi faktörlere bağlı olarak çalışan sağlığı giderek bozulmaktadır. Psikososyal risk etmenleri sonucu oluşan stres çalışanları doğrudan veya dolaylı olarak ciddi şeklide etkilemektedir. Yeni tespit edilen psikososyal risk etmenleriyle başa çıkmak için çalışanların görevlerin tanımının ve yapacakları işin net olarak belirlenmesi gerekmektedir. Bunun yanında kurum içi etkili iletişim geliştirilmesi sağlanmalıdır. Çalışanların işveren tarafından taktir edilmesi de huzurlu bir ortamda çalışmalarına önemli bir etkendir.(Tüfekçi ve Gökçe, 2015).

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve buna bağlı mevzuatlarda işverenler sağlığı tehlikeye sokan yeni durumlarda risklere karşı tedbirleri almak zorundadır. Pandemi süreci düşünüldüğünde değişen durumlarla ilgili önlemleri almak, risk değerlendirmesinin yenilenmesi ve bu süreçle ilgili acil durum eylem planlarının hazırlanması gerekir (Esen, 2020).

Pandemi kelimesi, insan ve tüm anlamına gelen eski Yunanca kelimelerden türemiştir. Bir hastalığın pandemi olarak adlandırılabilmesi için tüm ülkelerde hastalığın görülmesi, bulaşma özelliğinin olması, hızla yayılması ve çoğunlukla ölümle sonuçlanması gibi belli başlı koşulların bir arada olması gerekir (İlhan, 2020). Dünyada tarih boyunca birçok salgın görülürken, son salgın Çin de 2019'un son ayında ortaya çıkmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Çin'de başlayıp dünyaya yayılan salgını Covid-19 olarak isimlendirilmiştir (Ceyhan ve Uzuntarla, 2020). Birçok ülke Covid-19 ile başa çıkmakta zorlanmıştır. Pandeminin hala ne zaman sonlanacağı, ne kadar kişiyi etkileyeceği ve normal yaşam koşullarına ne zaman geçileceği ile ilgili kesin bir öngörü yoktur (Hocaoğlu ve Erdoğan, 2020).

16 Aralık 2020 tarih itibariyle ülkemizde covid-19 sürecinde toplam vaka sayısı 1.928.165 ve toplam vefat sayısı 17.121'dir (https://covid19.saglik.gov.tr/).

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de Covid-19 salgını hızla yayılırken kişilerle yakın iletişim halinde olan farklı birçok meslek grubu risk altındadır. Riskli mesleklerde çalışan kişilerde hastalığa yakalanma olasılığı daha fazla olmaktadır (Ceyhan ve Uzuntarla, 2020). Sağlık çalışanları bulaşıcı hastalıklardan etkilenen en riskli gruplar arasında yer almaktadır. Ayrıca sağlık çalışanları sağlık kuruluşlarını virüslerin yayılma merkezi yapabilirler ve hastalığın bir noktada toplanmasına yol açılabilir. Sağlık çalışanlarında virüs bulaşma riskinin fazla olmasının sebepleri, pandeminin yayılmasında patojenin tam bilinmemesi, KKD kullanmanın öneminin ve eğitimlerinin tam olmaması, virüsün önlenme ve kontrol altına alınmasındaki bilgi eksikliği ve enfekte hastalarla temasın uzun zaman dilimine yayılmasıdır (Pala ve Metintaş, 2020).

Sağlık çalışanlarının işlerini tehlikeyle yapması, iş esnasında kontrol altına alamayacakları durumların olması ve istek dışı pandemi hastalarıyla çalışmalarından dolayı iş stresi oluşabilmektedir. Oluşan iş stresinin ruhsal açıdan olumsuzluklara neden olduğu belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarının pandemi süresince ailelerinden uzak olmak vb. gündelik yaşamlarının eskisi gibi olmamasına bağlı olarak da ciddi ruhsal problemler tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan çalışmalarda covid-19 boyunca kadın sağlık çalışanlarında erkeklere göre daha fazla ruhsal problemler gözlenmiştir (Tükel, 2020).

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı; covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal risklerinin hangi faktörlere bağlı olarak değiştiğini belirlemektir. Bu amaç kapsamında hipotezler belirlenerek doğrulukları test edilecektir. Bu hipotezler;

H1- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri cinsiyete göre değişmektedir.

H2- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri yaşa göre değişmektedir.

H3- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri mesleklerine göre değişmektedir.

H4- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri çalışma yıllarına göre değişmektedir.

H5- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri medeni durumlarına göre değişmektedir.

H6- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri mesleği severek yapmalarına göre değişmektedir.

H7- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri görev yaptıkları kuruma göre değişmektedir.

H8- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri istifa etme isteklerine göre değişmektedir.

H9- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri covid-19 servisinde görev yapmalarına göre değişmektedir.

H10- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri covid-19 hastalığı geçirmesine görev değişmektedir.

H11- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri covid-19 süresince İSG eğitim almalarına göre değişmektedir.

H12- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri covid-19 tanımlamalarına göre değişmektedir.

H13- Covid-19 süresince sağlık çalışanlarının psikososyal riskleri görev yapılan bölgeye göre değişmektedir.

3. EVREN VE ÖRNEKLEM

Araştırmanın evrenini Türkiye'deki sağlık çalışanları oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini Google form üzerinden ankete katılmayı kabul eden 238 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Çalışanların anket sorularını kendi özgür iradeleriyle cevapladıkları kabul edilerek veriler analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

4. VERİ TOPLAMA ARACI

Çalışmada veriler Google form üzerinden anket yöntemiyle toplanmıştır. Anket soruları çalışma şartlarındaki psikososyal risk etmenleri dikkate alınarak hazırlanmıştır. Anket soruları 2 kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda sağlık çalışanlarının demografik bilgilerini ve covid-19 süreci değerlendirmelerini elde etmek için 13 soru, ikinci kısımda ise çalışanların iş sağlığı ve güvenliği uygulama algılarını ölçmek için 16 soruluk 3'lü likert ölçeği hazırlanmıştır. Olumlu anlam ifade eden sorulardaki 3'lü Likert ölçeğinde çalışanların verdikleri cevaplar "1: Hayır, 2: Kararsızım, 3: Evet" , Olumsuz anlam ifade eden sorulardaki 3'lü Likert ölçeğinde çalışanların verdikleri cevaplar ise "1: Evet, 2: Kararsızım, 3:Hayır" olarak kodlanmıştır."

5. BULGULAR

Toplanan veriler "IBM SPSS Statistics 22.0" programı ile analiz edilmiştir. Cevapların analizi sonucunda "Cronbach Alpha (α)" değeri 0.699 bulunmuş ve bu değer $0,6<x<0,8$ aralığında olduğu için çalışmanın güve-

nilirliği iyidir. Çalışanların demografik özellikleriyle ilgili analiz verileri tablo halinde verilmiştir. Nonparametrik analizlerde Mann Withney U, parametrik testlerde ise Anova ve t testi analizleri yapılarak veriler yorumlanmıştır. Çalışanların anket sorularına verdikleri cevapların birbiriyle tutarlı olması anketin doğru anlaşıldığının göstergesidir. Çalışmada $p<0.05$ değeri anlamlı farklılığı ifade etmektedir.

5.1 Demografik özellikler

Ankete katılan sağlık personellerinin demografik verileri tablo 1'de verilmiştir. Tablodaki verilere göre sağlık çalışanlarından 163 kişi kadın, 75 kişi erkektir. Sağlık çalışanlarından 115 kişi 18-28, 53 kişi 29-39, 46 kişi 40-50 ve 24 kişi 50 ve üzeri yaş grupları arasındadır. Ankete katılanlardan 31 kişi doktor, 85 kişi hemşire, 98 kişi sağlık personeli ve 24 kişi de diğer sağlık meslek gruplarında yer almaktadır. Sağlık çalışanlarından 95 kişi 0-6 yıl, 66 kişi 7-13 yıl, 21 kişi 14-20 yıl ve 56 kişi 21 yıl ve üzeri görev yapmaktadırlar. Çalışanlardan 129 kişi evli, 109 kişi bekârdır. Ankete katılanlardan 216 kişi mesleğini severek yaparken, 22 kişi mesleğini sevmeyerek yapmaktadır. Ankete katılanlardan 197 kişi kamu kurumunda, 40 kişi ise özel sağlık kuruluşunda görev yapmaktadır. Sağlık çalışanlarından 32 kişi meslekten istifa etmeyi düşünürken, 206 kişi istifa etmeyi düşünmemektedir. Ankete katılanlardan 111 kişi covid-19 servisinde görev yaparken, 127 kişi covid-19 servisinde görev yapmamıştır. Sağlık çalışanlarından 53 kişi covid-19 hastalığını geçirirken,185 kişi covid-19 hastası olmamıştır. Ankete katılan sağlık çalışanlarından 119 kişi covid-19 sürecinde İSG eğitimi alırken, 119 kişi ise İSG eğitimi almamıştır. Ankete katılan sağlık çalışanlarından 51 kişi covid 19 hastalığının iş kazası olduğunu, 187 kişi ise meslek hastalığı olduğunu ifade etmiştir. Ankete katılanlardan 37 kişi Marmara, 58 kişi Karadeniz, 28 kişi Ege, 5 kişi Akdeniz, 53 kişi İç Anadolu, 57 kişi ise Doğu Anadolu bölgesinde görev yapmaktadır.

Tablo 2: *Sağlık Çalışanlarının Demografik Özellikleri*

Cinsiyet	**N**	**%**
Kadın	163	68,5
Erkek	75	31,5
Yaş Aralığı	**N**	**%**
18-28	115	48,3
29-39	53	22,3
40-50	46	19,3
50 ve üzeri	24	10,1
Mesleğiniz	**N**	**%**
Doktor	31	13,0
Hemşire	85	35,7
Sağlık Personeli	98	41,2

Diğer	24	10,1
Çalışma Yılı	**N**	**%**
0-6 Yıl	95	39,9
7-13 Yıl	66	27,7
14-20 Yıl	21	8,8
21 Yıl ve üzeri	56	23,5
Medeni Durum	**N**	**%**
Evli	129	54,2
Bekâr	109	45,8
Mesleği Severek Yapma	**N**	**%**
Evet	216	90,8
Hayır	22	9,2
Görev Yapılan Kurum	**N**	**%**
Kamu	197	82,8
Özel	40	16,8
İstifa Etme İsteği	**N**	**%**
Evet	32	13,4
Hayır	206	86,6
Covid Servisinde Görev Yapma	**N**	**%**
Evet	111	46,6
Hayır	127	53,4
Covid Hastalığı Geçirme	**N**	**%**
Evet	53	22,3
Hayır	185	77,7
Covid Süresince İSG Eğitimi Alma	**N**	**%**
Evet	119	50,0
Hayır	119	50,0
Covid Nedir	**N**	**%**
İş Kazası	51	21,4
Meslek Hastalığı	187	78,6
Görev Yapılan Bölge	**N**	**%**
Marmara	37	15,5
Karadeniz	58	24,4
Ege	28	11,8
Akdeniz	5	2,1
İç Anadolu	53	22,3
Doğu Anadolu	57	23,9

Sağlık çalışanlarının psikososyal risk etmenlerinin cinsiyet, medeni durum, mesleği sevme, çalışılan kurum, covid-19 servisinde çalışma, covid-19 hastalığı geçirme, covid-19 sürecinde İSG eğitimi alma durumuna göre değip değişmeyeceğini belirlemek için analizler yapılmıştır. Analizlere başlamadan önce gruplar arası homojen dağılımları test edilerek p>,05 değeri elde edilmiştir. Homojen dağılımın olduğu bu gruplarda *t* testi analizi kullanılmıştır. Elde edilen veriler tablo 2'de verilmiştir.

Ankete katılanların psikososyal risk etmenlerinin cinsiyete göre değişip değişmediğini belirlemek için yapılan test sonucunda *t* (238) =0.52; *p*= 0,604 elde edilmiştir. p>.05 elde edildiğinden çalışanların cinsiyetine göre işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değişmediği tespit edilerek H1 hipotezi ret edilmiştir.

Sağlık çalışanlarının psikososyal risk etmenlerinin medeni durumlarına göre değişip değişmediğini belirlemek için yapılan test sonucunda *t* (238) =0.40; *p*= 0,687 elde edilmiştir. p>.05 elde edildiğinden çalışanların medeni durumlarına göre işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değişmediği tespit edilerek H5 hipotezi ret edilmiştir.

Çalışanların psikososyal risk etmenlerinin mesleği sevip-sevmeme durumlarına göre değişip değişmediğini belirlemek için yapılan test sonucunda *t* (238) =2,01; *p*= 0,046 elde edilmiştir. p<.05 elde edildiğinden çalışanların mesleği sevip-sevmeme durumlarına göre işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değiştiği tespit edilmiş ve H6 hipotezi kabul edilmiştir.

Sağlık çalışanlarının çalıştıkları kuruma göre psikososyal risk etmenlerinde değişim olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda *t* (237) =0,38; *p*= 0,702 elde edilmiştir. p>.05 elde edildiğinden çalışanların çalıştıkları kuruma bağlı olarak işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değişmediği tespit edilmiş ve H7 hipotezi ret edilmiştir.

Ankete katılanların covid-19 servisinde çalışmalarına bağlı olarak psikososyal risk etmenlerinde değişim olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda *t* (238) =2,64; *p*= 0,009 elde edilmiştir. p<.05 elde edildiğinden çalışanların covid-19 servisinde çalışmalarına göre işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değiştiği tespit edilmiş ve H9 hipotezi kabul edilmiştir.

Çalışanların covid-19 hastalığı geçirip geçirmemesine bağlı olarak psikososyal risk etmenlerinde değişim olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda *t* (238) =1,33; *p*=0,185 elde edilmiştir. p>.05 elde edildiğinden çalışanların çalıştıkları kuruma bağlı olarak işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değişmediği tespit edilmiş ve H10 hipotezi ret edilmiştir.

Sağlık çalışanlarının covid-19 süresince İSG eğitimi alıp almamalarına göre psikososyal risk etmenlerinde anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda *t* (238) =,27; *p*=0,789 elde edilmiştir. p>.05 elde edildiğinden çalışanların covid-19 süresince İSG eğitimi alıp almamalarına bağlı olarak işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değişmediği tespit edilmiş ve H11 hipotezi ret edilmiştir.

Sağlık çalışanlarının covid-19'u iş kazası veya meslek hastalığı olarak tanımlanmasına göre psikososyal risk etmenlerinde anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda *t* (238) =1,60; *p*=0,110 elde edilmiştir. p>.05 elde edildiğinden çalışanların covid-19 süresince İSG eğitimi alıp almamalarına bağlı olarak işyerlerinde psikososyal risk etmenlerinin değişmediği tespit edilmiş ve H12 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 3: *t Testi Analiz Sonuçları*

	Psikososyal Risk Durumu	N	X	SS	t	p
Cinsiyet	Erkek	75	1,76	,03	,52	,604*
	Kadın	163	1,79	,04		
Medeni Durum	Evli	129	1,78	,32	.40	.687*
	Bekâr	129	1,76	,40		
Mesleği Sevme	***Evet***	216	1,79	,03	2.01	**.046***
	Hayır	21	1,61	,06		
Çalışılan ***Kurum***	***Kamu***	197	1,76	,03	,38	**.**702*
	Özel	40	1,79	,06		
Covid-19 Servisinde Çalışma	***Evet***	111	1,70	,04	2,64	**.009***
	Hayır	127	1,83	,03		
Covid-19 Hastalığı Geçirme	***Evet***	53	1,71	,05	1,33	,185
	Hayır	185	1,79	,03		
Covid-19 Sırasında İSG ***Eğitimi Alma***	***Evet***	119	1,77	,04	,27	,789
	Hayır	119	1,76	,03		
Covid-19 nedir?	İş ***Kazası***	51	1,84	,06	1,60	,110
	Meslek Hastalığı	187	1,75	,03		

Sağlık çalışanlarının yaş, meslek, çalışma yılı ve görev yaptıkları bölgeye bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmelerinde değişiklik olup olmadığını belirlemek için analizler yapıldı. Gruplar arasında homojenlik analizi p>,05 bulunup, homojenliğin sağlandığı tespit edilmiştir. İkiden fazla değişken grupların olmasından dolayı analizlerde Anova testi kullanılmıştır. Elde edilen veriler tablo 3'de verilmiştir.

Sağlık çalışanlarının yaş gruplarına göre işyerindeki psikososyal risk etmenlerinin anlamlılık testi sonucu *F*= (3,234) = ,922; *p*=,431 elde edilmiştir. p>0,05 olduğundan çalışanların yaşlarına bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinde anlamlı fark olmadığı tespit edilmiş ve H2 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 4: *Yaşa Bağlı Anova Testi Sonuçları*

Yaş	N	X	Ss
18-28	115	1,78	,036
29-39	53	1,72	0,48
40-50	46	1,74	0,51
50 ve üzeri	24	1,86	0,94
Toplam	238	1,77	0,24

Yaş	KT	sd	KO	F	p
Gruplar arası	,394	3	,131	,922	,431*
Gruplar içi	33,345	234	,142		
Toplam	33,739	237			

Ankete katılanların mesleklerine göre işyerindeki psikososyal risk etmenlerinin anlamlılık testi sonucu *F*= (3,234) = ,439; *p*=,431 elde edilmiştir. p>0,05 olduğundan çalışanların mesleklerine bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinde anlamlı fark olmadığı tespit edilmiş ve H3 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 5: *Mesleğe Bağlı Anova Testi Sonuçları*

Meslek	N	X	Ss
Doktor	31	1,74	,063
Hemşire	85	1,73	,040
Sağlık personeli	98	1,78	,038
Diğer	24	1,87	0,85
Toplam	238	1,77	,024

Meslek	KT	sd	KO	F	p
Gruplar arası	,387	3	,129	,439	,431*
Gruplar içi	33,352	234	,143		
Toplam	33,739	237			

Çalışanların çalışma yıllarına bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinin anlamlılık testi sonucu *F*= (3,234) = ,108; *p*=,956 elde edilmiştir. p>0,05 olduğundan çalışanların mesleklerine bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinde anlamlı fark olmadığı tespit edilmiş ve H4 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 6: *Çalışma Yılına Bağlı Anova Testi Sonuçları*

Çalışma yılı	*N*	*X*	*Ss*
0-6 yıl	95	1,78	,038
7-13 yıl	66	1,75	,047
14-20 yıl	21	1,76	,079
21 yıl ve üzeri	56	1,78	,053
Toplam	238	1,77	,024

Çalışma yılı	*KT*	*sd*	*KO*	*F*	*p*
Gruplar arası	,046	3	,015	,108	,956*
Gruplar içi	33,693	234	,144		
Toplam	33,739	237			

Çalışanların görev yaptıkları bölgelere bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinin anlamlılık testi sonucu *F*= (5,232) = 6,603; *p<,001* elde edilmiştir. p<0,05 olduğundan çalışanların görev yaptıkları bölgelere bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinde anlamlı fark olduğu bulunmuştur ve H13 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7: *Görev Yılına Bağlı Anova Testi Sonuçları*

Görev Yapılan Bölge	N	X	Ss
Marmara	37	1,79	,059
Karadeniz	58	1,81	,049
Ege	28	1,86	,070
Akdeniz	5	1,85	,121
İç Anadolu	53	1,52	,041
Doğu Anadolu	27	1,87	,051
Toplam	238	1,76	,024

Görev yapılan bölge	KT	sd	KO	F	p
Gruplar arası	4,203	5	,841	6,603	**<,001***

Gruplar içi	29,536	232	,127
Toplam	33,739	237	

Çalışanların covid-19 sürecinde istifa etme isteklerine bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinin değişip değişmediğini tespit etmek amaçlı yapılan homojenlik testi sonunda p<,05 elde edilmiştir. Gruplar arasında homojenlik olmadığından Mann Whitney U testi analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda U=2667,00; z= -1,739; p=.082 elde edilmiştir. Elde edilen p değeri 0.05 den büyük olduğundan çalışanların covid-19 esnasında istifa etme isteklerine bağlı olarak işyerindeki psikososyal risk etmenlerinin değişmediği belirlenmiş ve H8 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 8: *İstifa Etme Durumuna Bağlı Mann Whitney U Testi Sonuçları*

Psikososyal risk etmenleri	İstifa etme isteği	N	Sıra Toplamı	Sıra Ortalaması	U	z	p
	Evet	32	3195,00	99,84	2667,00	-1.739	.082*
	Hayır	206	25246,00	122,55			

Tablo 9: *Tamamlayıcı Analiz Verileri*

SORULAR	N	ORT	SS	Sonuç
Covid-19 sürecinde çalışma saatlerimde artış oldu	238	2,13	,97	Kararsızım
Covid-19 sürecinde nöbet sayımda artış oldu	238	1,15	,51	Hayır
Covid-19 sürecinde çalışma saat ve koşullarıma göre maaş ve ek ödemelerimin yetersiz olduğunu düşünüyorum	238	1,79	,91	Kararsızım
Covid-19 sürecinde psikolojik desteğe ihtiyacım oldu	238	1,73	,92	Kararsızım
Covid-19 sürecinde iş arkadaşlarım arasında eşit iş paylaşımı olduğunu düşünmüyorum.	238	1,60	,87	Hayır
Covid-19 sürecinde görev tanımımda yer almayan işlerle de ilgilenmek zorunda kalıyorum.	238	1,68	,897	Kararsızım
Covid-19 sürecinde çalışma ortamımda hastalığa karşı yeterli tedbirlerin alındığını düşünmüyorum	238	1,6345	,83	Hayır
Covid-19 sürecinde çalışmalarımdan dolayı yönetim tarafından takdir edilmek beni motive etmektedir.	238	1,81	,94	Kararsızım
Covid-19 sürecinde ortaya çıkan yeni durumlar ve alınacak tedbirlerle ilgili yazılı olarak bilgilendirilmekteyim.	238	2,13	,96	Kararsızım
Covid-19 sürecinde iş arkadaşlarımla iletişimim bozuldu.	238	1,92	,94	Kararsızım
Covid-19 sürecinde hastalıkla ilgili yeterli bilgilendirilmemem beni tedirgin etmektedir.	238	1,54	,85	Hayır

Covid-19 sürecinde ailemden uzun süre ayrı kalmam psikolojimi olumsuz etkiledi.	238	1,52	,81	Hayır
Covid-19 sürecinde her geçen gün karamsarlığım artmaktadır.	238	1,50	,82	Hayır
Covid-19 sürecinde hasta sayısının fazlalığından dolayı yeterli dinlenme molalarım olmuyor	238	1,92	,96	Kararsızım
Çalışma arkadaşlarım Covid-19 hastası olduğunda tek başına çalışmak zorunda *kalıyorum.*	238	2,26	,91	Kararsızım
Covid-19 sürecinde nöbet veya çalışma programlarının düzenlenmesinde benimde görüşlerim alınmaktadır.	238	1,95	,98	Kararsızım

6. SONUÇLAR

Sağlık çalışanlarının *Covid-19 sürecinde çalışma saatlerimde artış oldu* sorusuna verdikleri cevapların ortalaması kararsızım olmuştur. Sağlık çalışanlarının bir kısmında çalışma saatlerinde artış yaşanırken, bir kısmında değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. 6331 sayılı İSG Kanununda çalışanların haftalık çalışma süreleri 45 saat, yıllık fazla çalışma süreleri ise 270 saati aşmayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Yasalarda belirtilen sürelerden daha fazla çalışmak zorunda kalan sağlık personellerinde fiziksel yorgunlukla birlikte ruhsal sorunlar da ortaya çıkmaya başlayacaktır. Fiziksel ve ruhsal yönden olumsuz durumlar dikkat eksikliği ve iş stresine neden olabilir. Dikkat eksikliği ve iş stresi de çalışanların korunma politikalarına uyumda zorlanmalara neden olabilir ve buna bağlı olarak iş kazaları veya meslek hastalığı sayısında artış yaşanabilir.

Covid-19 sürecinde nöbet sayımda artış oldu sorusuna verilen cevapların ortalaması *hayır* olmuştur. Çalışanların nöbet sayılarında artışın yaşanmaması iş yükünün eskisi gibi devam ettiği anlamına gelmektedir. İş yüküne bağlı oluşabilecek iş stresinin olmayışı, iş veriminin artmasına ve ruhsal yönden sağlıklı kişilerin görev yapmasına neden olacaktır.

Çalışanlar *Covid-19 sürecinde çalışma saat ve koşullarıma göre maaş ve ek ödemelerimin yetersiz olduğunu düşünüyorum* sorusuna ortalama kararsızım cevabı vermişlerdir. Salgın sürecinde en önde çalışan sağlık çalışanlarının yarıya yakını verilen ücretin yeterli olduğunu diğer yarısı ise yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Yetersiz ücret aldığını düşünen sağlık çalışanlarında zihinlerinde yer alan bu konular iş konsantrasyonunu ve verimini olumsuz etkileyecektir.

Covid-19 sürecinde psikolojik desteğe ihtiyacım oldu sorusuna verilen cevapların ortalaması kararsızım olmuştur. Pandeminin 10 aydır devam etmesi, yoğun koruyucu ekipmanlarla çalışmak, covid-19 hastalarıyla direk temas ve ölüm riskinin giderek artması çalışan kişilerde psikolojik destek ihtiyacını ortaya çıkarmış olabilir. Bu durumda hem işveren hem de devlet tarafından destek sağlanarak kişilerin ruhsal sağlıklarının korunması ge-

rekmektedir. Psikolojik desteğe ihtiyacı olan kişiler iş güvenliği uzmanı ve iş yeri hekimi tarafından tespit edilmeli, işverene bildirilmesi ve gerekli destek sağlanmalıdır.

Sağlık çalışanlarının *Covid-19 sürecinde iş arkadaşlarım arasında eşit iş paylaşımı olduğunu düşünmüyorum* sorusuna verdikleri cevapların ortalaması hayır olmuştur. Aynı işi yapan kişiler arasında görev paylaşımının eşit yapılmaması kişilerin kendilerini önemsiz veya değersiz hissetmelerine neden olabilir. Bu psikolojiye sahip olan çalışanlar giderek yaptıkları işe önem vermemeye ve dikkatsiz çalışmalarına sebep olabilir. Bu durumda kişisel hatalar sonucu oluşan iş kazalarına kaçınılmaz olacaktır. İşveren kişilerin hem fiziksel hem de psikolojik özelliklerine uygun ve eşit iş paylaşımı yapması bu psikososyal risk faktörünü ortadan kaldıracaktır.

Covid-19 sürecinde görev tanımımda yer almayan işlerle de ilgilenmek zorunda kalıyorum sorusuna verilen cevapların ortalaması kararsızım olmaktadır. İSG'nin benimsediği ilkelerden biride kişilerin işe başlarken işe uygunluğunun belirlenmesi ve görev tanımlarının yapılmasıdır. Görev tanımı yazı olarak kendisine tebliğ edilen kişilerde kişisel hatalardan kaynaklı iş kazası veya meslek hastalığı daha az görülecektir. Pandemi sürecinde bazı çalışanlar görevlerinin dışında farklı görevlerde de çalıştığını ifade etmiştir. Görev tanımında yer almayan işlerde çalışma ve işin yapımı hakkında bilgisizlik yüksek iş stresi ve kaygıyı beraberinde getirecektir. Bu durumda kişisel hatalara bağlı iş kazaları da yaşanabilir. Bu kazalar pandemi sürecinin yayılım hızını da artırabilir. Covid-19 sürecinde farklı görevlerde çalışması gereken sağlık personeline iş güvenliği uzmanı, iş yeri hekimi veya işveren tarafından iş ile ilgili bilgiler İSG eğitimleriyle verilmelidir. Çalışanların yeni göreviyle ilgili dikkat edilmesi gereken hususlar ve görevleri yazılı olarak bildirilmelidir. Engellenemeyen durumlar karşısında kişilere uygun KKD'ler eksiksiz sağlanarak kullanımları teşvik edilmelidirler.

Covid-19 sürecinde çalışma ortamımda hastalığa karşı yeterli tedbirlerin alındığını düşünmüyorum sorusuna verilen cevapların ortalaması hayır olmuştur. Çalışanların covid-19 boyunca yönetime güvenmesi ve kendileri için sağlanan KKD'lerin eksiksiz olduğunu bilmesi güvenli çalışmalarını sağlayacaktır. Çalışanların çevre ve ekipmana bağlı psikolojik riskle karşı karşıya olmadığı söylenebilir.

Covid-19 sürecinde çalışmalarımdan dolayı yönetim tarafından takdir edilmek beni motive etmektedir sorusuna çalışanlar kararsızım cevabını vermişlerdir. Çalışanların bir kısmı yönetimin kendisini takdir etmesinden etkilenirken, bir kısmının ise etkilenmediği belirlenmiştir. Yönetim tarafından takdir edilmeme kişilerde isteksizlik veya zihinsel yorgunluğa bağlı iş stresine sebep olurken kişiyi de ruhen zarara uğratabilir. Pandemi süresinde yönetimin İSG politikalarını gözden geçirilerek kişiye uygun motive kaynaklarının belirlenmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Covid-19 sürecinde ortaya çıkan yeni durumlar ve alınacak tedbirlerle ilgili yazılı olarak bilgilendirilmekteyim sorusuna verilen cevapların ortalaması kararsızım olmuştur. Ankete katılanların yarısına bu bilgilendirme yapılırken, yarısına bilgilendirme yapılmadığı yorumu yapılabilir. İşveren 6331 sayılı kanun gereğince mevcut tehlikeleri ve riskleri, eğitimlerde sözlü olarak ve yazılı olarak çalışana bildirmek zorundadır. Çalışanlara bilgilendirmelerin eksiksiz yapılmasıyla gelecekte yaşanabilecek iş kazası ve meslek hastalıklarının önüne geçilebilir.

Sağlık çalışanları *Covid-19 sürecinde iş arkadaşlarımla iletişimim bozuldu* sorusuna verdikleri cevapların ortalaması kararsızım olmuştur. Kişiler arası iletişim kaynaklı psikolojik riskler mevcut olup, bu riskler sonucu özellikle iş stresine bağlı sosyal belirtiler (konuşmamak, insanlara karşı güvensizlik vb.) görülebilir. Soruya evet cevabını veren sağlık çalışanlarına yönetim tarafından destek sağlanarak iletişim kaynaklı psikolojik riskler ortadan kaldırılmalıdır.

Covid-19 sürecinde hastalıkla ilgili yeterli bilgilendirilmemem beni tedirgin etmektedir sorusu sağlık çalışanlarda 9. sorununun etkilerini belirlemek için sorulmuştur. Kişilerin pandemi sürecinde bilgilendirme yapılmamasından etkilenmediği tespit edilmiştir. Çalışanların covid-19 bilgilerini gazete, TV, sosyal medya gibi kaynaklardan alması da bu etkilenmemenin sonucu olabilir.

Covid-19 sürecinde ailemden uzun süre ayrı kalmam psikolojimi olumsuz etkiledi ve *Covid-19 sürecinde her geçen gün karamsarlığım artmaktadır* sorularına sağlık çalışanlarının cevap ortalamaları hayır olmuştur. Ankete katılanların ailelerinden uzun süre ayrı kalmadıkları ve süreçteki belirsizlikten etkilenmedikleri yorumu yapılabilir. Çalışanların bu yüzden kişiler arası iletişime bağlı risklerle karşı karşıya kalmadığı sonucu çıkarılabilir.

Covid-19 sürecinde hasta sayısının fazlalığından dolayı yeterli dinlenme molalarım olmuyor ve Çalışma arkadaşlarım Covid-19 hastası olduğunda tek başına çalışmak zorunda kalıyorum sorusuna ankete katılanların cevap ortalamaları kararsızım olmuştur. Çalışanların bir kısmının yoğun iş temposuna bağlı olarak yeterli dinlenme molasına sahip olmadığı tespit edilmiştir. Görev yapılan bölgeye ve ile bağlı olarak covid-19 sayısında farklılık görülebilmektedir. Mevcut hasta sayısı fazlalığına veya bölümde tek çalışmaya bağlı olarak iş yükünün artığı ve buna paralel mola zamanlarının azaldığı söylenebilir. Kişilerde mola azlığı ve aşırı iş yüküne bağlı olarak iş stresi ortaya çıkabilir. İş stresi çalışanlarda fiziksel, duygusal, zihinsel ve sosyal belirtiler verebilir. İşverenin veya yöneticilerin çalışan sağlığını düşünerek çalışma programının düzenlenmesi ve mola zamanlarının ayarlaması gerekmektedir.

Covid-19 sürecinde nöbet veya çalışma programlarının düzenlenmesinde benimde görüşlerim alınmaktadır sorusuna sağlık çalışanları kararsızım cevabı vermişlerdir. Çalışanların yaptığı işi benimsemesi ve kendisini değerli hissetmesi için yönetimin kendisiyle ve yaptığı işle ilgili kararlarda söz sahibi olmalıdır. Sağlık çalışanlarının yönetimde söz sahibi olması iş kaynaklı stresin oluşum nedenlerinden birini ortadan kaldıracaktır. Bu da hem iş kazası ve meslek hastalıkları sayılarında azalmaya hem de ruhsal yönden sağlıklı bireylerin görev yapmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Ceyhan, S. ve Uzuntarla, Y. (2020). *"Akademik Personelin COVID-19'a Yönelik Bilgi, Tutum ve Davranışlarının Belirlenmesi"*. Electronic Turkish Studies, *15*(6).

Esen, B.(2020). ***"****Koronavirüs (Covid-19)'e Karşı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu Gereğince İşyerlerinde Alınması Gereken Tedbirler."* e-Yaklaşım Dergisi, 28(330), 1-6.

Hocaoğlu, Ç. ve Erdoğan, A. (2020). "*COVID-19 ve intihar*." Coşar B, editör. Psikiyatri ve COVID-19. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 35-42.

https://covid19.saglik.gov.tr/. (Erişim Tarihi:16.12.2020)

https://personel.omu.edu.tr/docs/ders_dokumanlari/5296_74225_1871.pdf. (Erişim Tarihi:12.12.2020)

https://www.birosgb.com/risk-etmenleri/ (Erişim Tarihi:12.12.2020)

İlhan, Ü. D. (2020).*"Covid-19 ile Mücadelede İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarında İhtiyaç Duyulan Aksiyonların Belirlenmesine Yönelik Örgütsel Müdahale Yöntemi* Önerisi." Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, *19*(COVID-19 Special Issue), 288-307.

Karahasan, D. Ç. (2019). *"İş Sağlığı Ve Güvenliği Açısından Psikososyal Riskler: "Otomotiv Sektörü Üzerine Bir Uygulama.*" Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

Pala, S. Ç. Ve Metintaş, S. (2020).*"Covıd-19 Pandemisinde Sağlık Çalışanları."* Estüdam Halk Sağlığı Dergisi (COVID-19 Özel Sayısı), *5*, 156-178.

Tüfekçi, Ü., Gökçe, A.(2015). *"Metal Sanayinde Çalışan Kadınlar Arasında Algılanan Bir Risk Faktörü Olarak Psiko-Sosyal Riskler"*. Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, *3*(3), 301-307.

Yunusoğlu, M. (2019). "İş Sağlığı Ve Güvenliğinde Psikososyal Tehlike Ve Riskler". Tarsus Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Tarsus.

Bölüm 78

ANTİK YUNAN'DAN OSMANLI'YA OIKONOMIA VE TEDBÎRÜ'L-MENZİL ÜZERİNE KISA BİR ETÜD

Abdulkadir ATAR[1]

1 Dr. Öğr. Ü. Abdulkadir Atar, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. a.kadir83@gmail.com
Bu çalışma 28-30 Kasım 2020 tarihinde düzenlenen *International Symposium on Economic Thought (ISET)'*te sunulan özet/sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

Giriş

İktisat tarihi ve iktisadî düşünceler tarihi alanında yazılmış eserler öncelikle ekonomi kelimesinin etimolojik kökeni, kelime anlamı ve ıstılahî anlamı gibi konularla başlamaktadır. Özellikle ıstılahî anlamında farklı tanımlar bulunsa da ekonomi kelimesinin kökeni ve anlamı konusunda literatürde mutabakat sağlanmıştır. Bilim adamları tarafından Yunan kökenli bu kavramın tarihsel arka planı konusunda sorgulamalar yapılmış ve bu kavramın eski metinlerde özellikle felsefî kitaplarda hangi bağlamda ele alındığı araştırılmıştır. Ekonomi kelimesi Yunanca kökenli 'oikonomia' kelimesinden Batı dillerine geçmiştir. Tarihçiler 'oikonomia' kavramını ele alan neşredilmiş ilk müstakil eserin kadîm Yunan filozoflarından Xenophon'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Xenophon, *Oeconomicus*[1] adlı eserinde sokratik bir dilde diyaloglar şeklinde öncelikle kavramın anlamı üzerinde durmuş, daha sonra ekonominin meslekî özelliklerine değinerek üretim, tüketim, kıtlık, ihtiyaç, kölelik, para gibi iktisadî konulardaki görüşlerini ortaya koymuştur. Her ne kadar bazı araştırmacılar, 'oikonomia' kavramının Xenophon'dan önce de kullanılmış olunabileceğini ileri sürseler de eldeki tarihsel veriler, bu alandaki ilk müstakil eserin Xenophon'a ait olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu çalışmada Xenophon'un iktisat alanında neşredilen ilk eser olarak kabul edilen *Oeconomicus* adlı eserinin İngilizce metninden çevirisini yaptığımız diyaloglardan örnekler sunularak filozofun iktisada ilişkin ele aldığı konular tasnif edilip tahlil edilecektir.

İslâm filozofları oikonomia kelimesinin karşılığını 'tedbîrü'l-menzil' olarak göstermişlerdir. Ahlâk ve felsefe kitaplarında tedbîr kelimesi 'yönetim, siyaset' menzil kelimesi de ev anlamına gelmektedir. Ev yönetimi anlamına gelen tedbîrü'l-menzil terkibinde yer alan menzil (ev) kelimesi taş, toprak ve ağaç gibi malzemelerden yapılmış binayı değil karı ile koca, ebeveynle çocuk, hizmetçiyle efendi, mal sahibiyle mal arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir (Çağrıcı, 2011, s. 260).

Filozoflar amelî felsefinin üç ana konusu olan 'êthiko' (ahlâk), 'oikonomikos' (ev yönetimi) ve 'politikos' (siyaset: şehir yönetimi) ile ilgili pek çok eser telif etmişlerdir. Bilindiği gibi ev ekonomisi, genel ekonominin temel nüvesini oluşturur. Bundan dolayıdır ki filozoflar eskiden iktisat ile ilgili görüşlerini genellikle 'oikonomikos' (ev yönetimi) terimi altında ortaya koymuşlardır. Günümüzde de hâlâ iktisat alanında en küçük temel biriminin hane halkı/aile olduğu kabul edilmektedir. İslâm filozofları da Yunan filozoflarının geleneklerine uyarak amelî felsefenin üç ana konusunu 'tehzîbü'l-ahlâk', 'tedbîrü'l-menzil' ve 'tedbîrü'l-medîne' terimleriyle ele alıp konuları ayrıntılı bir biçimde incelemişlerdir (Çağrıcı, 2011, s.

1 Oeconomicus (Yunanca: Οικονομικός) kelimesi Türkçeye "hane halkı yönetimi" olarak tercüme edilebilecek "oikos" (hane/ev halkı) ve "nemein" (yönetim/idare) kelimelerinin terkibinden oluşmaktadır.

259-260). Tûsî, Kınalızâde gibi ahlâk kitabı müellifleri de amelî felsefenin üç ana konusunu 'ilmu'l-ahlâk', 'ilmu tedbîri'l-menzil', 'ilmu tedbîri'l-medîne' şeklinde amelî felsefenin üç bilim dalı olarak ifade etmişler ve bu konuları kaleme aldıkları ahlâk kitaplarında üç ana bölüm halinde ayrıntılı bir şekilde açıklamışlardır. Türkçede ilmu'l-ahlâk 'ahlâk bilgisi', ilmu tedbîri'l-menzil 'ev yönetimi bilgisi', ilmu tedbîri'l-medîne de 'şehir/ülke yönetimi bilgisi' şekillerinde ifade edilebilir.

Bu çalışmada Antik Yunan ve İslâm/Osmanlı dönemlerinde bu konulardaki görüşleriyle tebârüz etmiş Aristoteles, İbn Sînâ, Nasirüddün Tûsî ve Kınalızâde Ali Efendi, Taşköprizâde Ahmed Efendi ve Kâtip Çelebi gibi Yunan ve İslam filozoflarının kavrama ilişkin yaklaşımları ele alınıp mukayeseli bir şekilde incelecek, ayrıca, Aristo, Brûson gibi Yunan filozoflarının risalelerindeki 'oikonomia' kavramı ile İslâm filozofu İbn Sînâ çizgisinden başlayarak özellikle Nasîruddîn Tûsi'nin Ahlâk-ı Nâsırî isimli eseri ile Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Alâî isimli eserlerindeki 'tedbîr-i-menzil' kavramları karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Böylece Antik Yunan'dan başlayarak, İslâm'ın ilk dönemi ve Osmanlı dönemi hattında bütünlükçü bir bakış açısı ile 'oikonomikos' kelimesinin medeniyetler arasındaki geçiş, gelişim ve muhteva değişikliğinin izleri sürülmeye çalışılacaktır.

1. Oikonomia, Tedbîrü'l-Menzil Kavramları ve Ekonomi Bilimi

Ekonomi ile ilgili konularla Antik Yunan'dan itibaren ekonomi bilimi bağımsızlığını kazanıncaya kadar daha çok felsefeciler ilgilenmişler, bu konuları genellikle 'oikos' (ev) ile 'nemein' (yönetim) kelimelerinden meydana gelip 'ev yönetimi' anlamındaki 'oikonomia' terimi altında ele almışlardır (Leshem, 2016, s. 225). Modern iktisat biliminin kurucusu sayılan İskoçyalı Adam Smith[2]'in (1723-1790) ve çağında iktisadî konularla ilgilenen düşünürlerin birer ahlâk felsefecisi oluşları Antik Yunan'dan gelen bu kadîm geleneğin uzantıları olarak görülebilir.

İslam felsefe ve ahlâk bilginleri de 'oikonomia' teriminin karşılığı olarak 'tedbîrü'l-menzil' terkibini, az da olsa 'es-siyâsetü'l-menziliyye' tabirini kullanmışlardır (Güler, 2005, s. 377-386). İktisat tarihçisi Sabri Orman, 'tedbîrü'l-menzil' terimini İslâm dünyasına Aristo şârihi olarak bilinen İbn Sînâ'nın (Batılı kaynaklarda Avicenna) kazandırdığını söylemiştir. Bilindiği gibi İbn Sînâ ev yönetimi konusunda *es-Siyâsetü'l-menziliyye* başlığını taşıyan müstâkil bir risâle kaleme almıştır.

2 Adam Smith'in neşriyle birlikte modern iktisat biliminin başlangıcı olarak kabul edilen ve en bilinen eseri Türkçe literatürde kısaca Ulusların Zenginliği kısaltmasıyla bilinen *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776)'dır. Glasgow Üniversitesi'nde ahlâk felsefesi kürsüsünde profesör olan Smith'in ahlâk felsefesiyle ilgili eserleri arasında şunlar yer almaktadır; *The Theory of Moral Sentiments (1759)*, *Essays on Philosophical Subjects* (bu eser Smith'in ölümünden sonra 1795 yılında neşredilmiştir). Bu son zikredilen eserinde Smith'in daha önce yayınladığı makaleleri toplanmıştır (Smith, 1982).

Corcî Zeydân, Mora Savaşı neticesinde Atina'nın işgalcilerin eline geçmesi ve aldıkları ağır hezimetlerden dolayı, Yunanlıların bir uyanış ve hakikat arayışına giriştiklerini belirterek, felsefe geleneğinin Antik Yunan'da tebârüz ettiğini ortaya koymaktadır. Zeydân, bu uyanış döneminin kurucusu ve en büyük temsilcisinin Sokrates olduğunu söyler (Zeydân, 2015, s. 31, 32). Antik Yunan'da düşünürler ideal bir toplum ve devlet yönetim anlayışını ele alırken, toplumun en küçük birimi olan hane/ev yönetimi üzerinde de durmuşlar ve bu konuda bir külliyatın ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Burak Takmer, Antik Yunan'da oikos'un yani ailenin yaşam şekli ve aile bireylerinin kendi aralarındaki ilişkilere dair bilgilerin Homeros'a kadar uzandığını söylemiş, Hesiodos, Yedi Bilge (Kleobus, Solon, Khilon, Thales, Pittakos, Bias ve Periandros), Pherekydes, Pythagoras, Sofistler ve Demokritos gibi Sokrates öncesi dönemde yaşamış düşünürlerin de 'oikonomia'ya ilişkin görüşlerinin bulunduğunu delilleriyle ortaya koymuştur (Pseudo-Aristoteles, 2016, s. 316-352).

Filozoflar, felsefeyi genellikle nazarî/ teorik ve amelî/pratik olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Nazarî felsefede metafizik, matematik ve fizik ilimleri incelenmektedir. Hikmet diye de isimlendirilen amelî felsefe üç bilim dalından oluşmaktadır: *Êthiko (*ahlâk), *oikonomikos* (ev yönetimi) ve *politikos* (siyaset: şehir yönetimi). Farâbi, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Tûsî ve Kınalızâde gibi bilginler felsefenin bu şekildeki tasnifini gelenek halinde sürdürmüşlerdir (Ocak, 2013, s. 88). Biraz önce de ifade edildiği gibi İslam filozofları amelî felsefenin üç ana konusunu tehzîbu'l-ahlâk, tedbîri'l-menzil, tedbîri'l-medîne terimleri altında açıklamışlardır. Ahlâkın ferdin nasıl kemâle ereceğini ele aldığını; tedbîri'l-menzilin ev yönetimi ve ekonomi ile ilgili konuları incelediğini; tedbîrü'l-medîne ise şehir ve ülkelerin ahlâklı ve faziletli yönetimini konu edindiğini ifade etmişlerdir. İslâm filozofları bu konularda Yunan felsefesinden öğrendikleri ile İslâmî unsurları uzlaştırmaya çalışmışlar, özellikle "tedbîrü'l-menzil" ile ilgili görüşlerinde İslâmî unsurlara öncelik vermişler, İslâm'ın önerdiği ideal aile modelini ortaya koymaya çalışmışlardır (Aydın, 1989, s. 14).

Grafik.1.Oikonomia'dan Economics'e Bir Kavramın Seyr ü Seferinin Ana Hatları

2. Xenophon: Tarihteki İlk Müstakil Ekonomi Kitabı Yazarı

Literatürde Ksenofon, Ksenophones gibi isimleriyle de bilinen ve iktisat tarihi/iktisadi düşünceler tarihi kitaplarında sıklıkla atıfta bulunulan Atinalı Yunan filozofu Xenophon'un (Yunanca: Ξενοφών), kişisel geçmişiyle ilgili eldeki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Hakkında mutlak bilinen şey ise velûd bir yazar olduğudur (Flower, 2017, s. 15). Kaynaklarda yaşadığı dönem ile ilgili olarak farklı tarihlendirmeler söz konusudur. Bazı kaynaklarda M.Ö. 430-354, bazılarında ise M.Ö. 570-478 yılları arasında yaşadığına dair bilgiler yer almaktadır. Xenophon'un Atina'da kırsal bir bölgede büyümüş olması ve Skillus'taki yaşamı onun ziraî faaliyetlerle ilgili görüşlerinin oluşmasında etkilidir. Onun Antik Yunan'daki sui-generis varlığı kişisel yaşam öyküsüyle de yakından ilgilidir. Xenophon, Atina siyasî hayatından duyduğu hoşnutsuzluk neticesinde uzun yıllar siyasetten uzak durmuş, bir anlamda münzevi bir yaşam sürerken 'oikonomia' üzerinde düşünme fırsatı bulmuştur. Atina'nın kadîm düşmanları Sparta ve Perslilerle yakınlığı ve buralardaki paralı askerlik hizmetleri ona farklı bir pencere açmıştır. Yaşamını hem şehirde hem taşrada sürdürmesi ile de iki hayat tarzını da birebir tecrübe etmiştir. (Pseudo-Aristoteles, 2016, s. 362, 363). M.S. 180 ilâ 240 yılları arasında yaşamış olan Diogenes Laertius, Xenophon'la ilgili şu bilgileri aktarıyor:

"*Xenophon, Gryllus'un oğluydu; o Erchia tavrına sahip bir Atinalıydı. Mütevazı ve olağanüstü yakışıklıydı. Sokrates'in onunla dar bir yolda karşılaşıp eşyalarıyla yolunu kestiğini ve her çeşit yiyeceğin nerede satıldığını sorgulayarak bir yanıt aldığında, "Erkekler nerede iyi ve onurlu hale gelir?" diye sorduğu, Xenophon'un kafasının karıştığı ve Sokrates'in 'Beni takip et ve öğren' dediği söylenir. Ve o andan itibaren Sokrates'in öğrencisi oldu. Memorabilia başlığı altında yazdığı eserinde Sokrates'in sözlerini ilk kaydeden oydu. Aynı zamanda o, tarih eseri yazan ilk filozof oldu.*" (Laertius, 2018, s. 103)

M.S. 346 yılında Sardis'te[3] dünyaya gelip yaklaşık 414 yılında yine memleketi Lidya'da ölen Eunapius, *Sofistlerin Yaşamları* (İng. *The Lives of the Sophists*) isimli eserinde Xenophon'a ilişkin şu çarpıcı bilgileri veriyor:

"Felsefeyi sadece sözlerle değil, eylemlerle de süslediği için tüm filozoflar arasında benzersiz olan filozof, Xenophon'dur. (Çünkü o, bir yandan ahlaki erdemleri hem söylemlerde hem de tarihsel yorumlarda yazarken, gerçek başarıda da üstünlük sağlamıştır. Bunun da ötesinde, kendisine verdiği örnekler aracılığıyla orduların liderleri doğmuştur. Örneğin, Büyük İskender, Xenophon olmasaydı asla büyük olamazdı) O, seçkin in-

3 Sardis: Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı Sart kasabası yakınlarında bulunan ve Lidya (Lydia) devletine başkentlik yapmış antik kent.

sanların günlük eylemlerini bile kaydetmemiz gerektiğini öne sürüyor." (Eunapius, 1922, s. 343).

Diogenes Laertius, tarihte Xenophon adını taşıyan yedi kişinin olduğunu belirtmektedir: "*İlki şimdi bahsettiğimiz kişi; ikincisi diğer eserlerinin yanı sıra Epaminondas ve Pelopidas'ın biyografisini yazan bir Atinalı (Theseid'i yazan Pythostratus'un kardeşi), üçüncüsü Cos'lu bir doktor; dördüncüsü Hannibal tarihinin yazarı; beşincisi mitolojik mucizeler üzerine bir otorite olan kişi; altıncısı Paros'tan bir heykeltıraş ve yedincisi Eski Komedi'nin şairidir*" (Laertius, 2018, s. 107). Xenophon kimi araştırmacılara göre ise monoteizmin önemli bir temsilcisidir (Schrödinger, 2020, s. 84). Sokrates'in pratik yönü güçlü öğrencileri arasında yer alan Xenophon, düşünce kadar eylemi de sevmiş ve paralı asker olmuştur (Durant, 1966, s. 489). Sokrates'in çağdaşı ve arkadaşı (bazı kaynaklara göre öğrencisi) olan Xenophon arkasında Memorabilia, Symposium, Apology ve Oeconomicus gibi önemli eserler bırakmıştır.

Çeşitli kaynaklarda M.Ö. 427-355, M.Ö. 430-354, M.Ö. 445-354, M.Ö. 570-478 yılları arasında yaşadığına dair bilgiler yer almaktadır. Sokrates'in M.Ö. 470'ta doğduğu kabul edilirse, Z. Fındıkoğlu'nun *Ahlak Tarihi* (1945) isimli kitabında geçen Delium savaşında Sokrates ile Xenophon'un birlikte savaştıkları bilgisi doğru ise doğum tarihlerinin de birbirlerinden çok uzak bir tarihte olmaması beklenir. Yine Fındıkoğlu'nun aktardığına göre Xenophon Sokrates'in öğrencisi, Platon'un (Eflatun) ise arkadaşı olmuştur. Xenophon Sokrates'e şöyle övgülerde bulunmaktadır: "*Sokrates, bana tasvir ettiğim gibi göründü. O kadar faziletliydi ki, herkese yararlı olmaya çalışırdı. O denli iyi kalpli bir insan idi ki kendisine gelen herkese nasihâtlarını aktarırdı"*. Xenophon; Sokrates, Platon ve İslâm dünyasınca "muallim-i evvel" olarak isimlendirilen Aristoteles ile aynı çağda yaşamıştır.

Felsefe tarihçileri Xenophon'un Sokrates'i ne denli doğru aktarabildiği konusunda şüphe içinde kalmışlardır. Buna sebep olan temel konu ise Sokrates'in arkasında hiçbir yazılı metin bırakmamış oluşudur. Platon'un tasvir ettiği Sokrates ile Xenophon'un tasvir ettiği Sokrates arasında farklar bulunması, tarihçileri Xenophon ile Platon'u mukayese etmeye zorlamıştır. Bazılarına göre Xenophon Sokrates'i anlayacak bir kabiliyette olmadığı için Platon esas alınmadır. Ancak yine başka bir bakış açısına göre ise her ne kadar Sokrates'i bazen yanlış anlamış olsa bile, hocasının fikirlerini aslına sadık kalarak nakletmiştir. Leo Strauss, tarihçi olmayı arzu edip bunu eylemleriyle ortaya koyan ve Sokrates'i tanıyan tek kişinin Xenophon olmasından dolayı, Sokrates'le ilgili bilgilerimizin temel kaynağının Xenophon olması gerektiğini ifade eder (Strauss, 1998, s. 83). Strauss, Xenophon'un XVIII. asrın sonlarına kadar iyi bir şöhretinin olduğunu, çağımızda ise kötü bir şöhrete sahip olduğu gerçeği karşısında sessiz

kalamayacağını belirtir. Strauss, bu iyiden kötüye dönüşen şöhretin ilk müsebbibi olarak Roma tarihçisi Alman B.G. Niebuhr'u işaret eder. Strauss'a göre Niebuhr'un Xenophon'a yönelen kötücül bakışı şu nedenlere bağlıdır; XIX. asrın hemen başlarında Napolyon'un Fransız İhtilâli'ne bir tepkisi olarak evrensel bir Avrupa devleti kurmak için Alman ulusu gibi ulusları baskılama girişimi bulunmaktaydı. Aynı dönemde Almanya'da çok güçlü bir vatanseverlik vurgusu bulunmaktaydı. Tarihçi Niebuhr'un Xenophon'a saldırmasının altında yatan neden de buydu çünkü Xeneophon'un yaşadığı dönemde Atinalılar ile Spartalılar arasında çatışmalar yaşanıyordu ve Atinalı Xenophon Coronea savaşında Spartalıların saflarında yer alarak "yanlış" tarafı yani Spartalıları seçmişti. Vatanseverlik için "yanlış" bir örnek teşkil eden Xenophon bu nedenle gözden düşürüldü ve bu miras XX. asra taşındı (Strauss, 1962, s. 1, 2). Xenophon, kendisini Sokrates'in halefi olarak hiçbir zaman görmemiş, zaten askerlik mesleği de buna izin vermemiştir. Fındıkoğlu'na göre ise tüm bu değerlendirmeler neticesinde Sokrates'in fikirlerinin temel kaynağı olarak Xenophon'un *Memorabilia* (Fr. Les Memorables) isimli eseri dikkate alınmalıdır.

2.1. Xenophon'un Eserleri

Xenophon arkasında 14 kadar eser bırakmıştır[4] (Flower, 2017, s. 15). *Memorabilia, Cyropaedia Symposium, Apology, Hiero* ve *Oeconomicus* bu eserlerden bazılarıdır. Önceden de ifade edildiği gibi Xenophon'un *Oeconomicus* adlı eseri tarihte iktisadi alanda yazılan ilk müstakil eser olarak bilinmekte ya da yorumlanmaktadır. Aslında Xenophon'un iktisadî görüşleri yalnızca Oeconomicus'da yer almaz, onun görülerine başka kitaplarında da rastlanılmaktadır. *Oeconomicus*'un içeriği hakkında bundan sonraki başlık altında kaynaklara dayalı olarak tatmin edici açıklama yapılacaktır. J.K. Galbraith, Aristoteles'te Atina ekonomisi hakkında doyurucu bilgiler bulamayan bilim adamlarının, Sokrates'in öğrencisi ve pratik düşünen bir insan olarak Xenophon'a yöneldiklerini belirtir. Galbraith, Xenophon'un genç Cyros ile olan dostluğuna dayanan anılarını anlattığı eseri *Anabasis*'te ekonomi ile ilgili kısa bilgiler verdiğini ifade eder. Galbraith Xenophon'un *Cyropaedia* adlı eserinde tıpkı Adam Smith'in öngördüğü gibi şehirdeki iş bölüşümünün üstünlüğünden bahsettiğini alıntımaktadır. Galbraith ayrıca *Poroi*[5] (Tr. Yollar ve Kaynaklar) adlı eserinde Xenophon'un, Atina şehir devletinin refahının kaynaklarını ve onu geliştirmenin yollarını ele aldığını belirterek, kuşatıcı tarımın üstünlüğü, Spartalıları dahi hariç tutmayarak, yabancı tüccarlara ve denizcilere misafirperverce ve ayrıcalık tanınarak

4 Bir dönem Xenophon'un 15. eseri olarak zikredilen *Atinalıların Anayasası* (ing. *Constitution of the Athenians*; yun. *Athenaion Politeia*) isimli kitabın şimdilerde başka bir yazara ait olduğu belirtilmektedir. Xenophon'un *Avlanma Üzerine* (ing. *On Hunting*; yun. *Cynegiticus*) isimli eserinin de ona ait olduğu konusunda şüpheler bulunmaktadır (Flower, 2017, s. 15).

5 J.K. Galbraith, Xenonphon'un bu eserinin adını İngilizce'ye *On the Means of Improving the Revenues of the State of Athens (Tr. Atina Devletinin Gelirlerini İyileştirme Yolları Üzerine)* şeklinde tercüme etmiştir.

yaklaşılması ve bayındırlık işlerine gereken özeni gösterilmesiyle devletin refahının artacağından bahsettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, Galbraith, Xenophon'nun bu eserinde mümkün mertebe tüm iş gücünün gümüş madenlerine gönderilerek Atina'nın ödemeler dengesinin önemli bir bileşeni olarak gördüğü gümüş arzının da önemine değindiğini vurguluyor. Galbraith, her şeyin ötesinde Xenophon'un iktisadi istikrar için barışı korumanın önemini kavradığını da belirtiyor (Galbraith, 1907, s. 15,16). İşbu çalışmamızda, Xenophon'un *Memorabilia, Symposium, Apology ve Oeconomicus* eserlerinin Yunanca asıllarıyla birlikte İngilizce tam metin çevirilerine yer verilen ve E. C. Marchant ve O. J. Todd'e ait olan eser esas alınmıştır. Bu eserde *Memorabilia ve Oeconomicus* E. C. Marchant tarafından, *Symposium ve Apology* ise O. J. Todd tarafından Yunanca aslından İngilizceye tercüme edilmiştir. Bahsi geçen bu eserin ilk baskısı 1923 yılına ait olup sonra sırasıyla 1938, 1953, 1959, 1965, 1968, 1979, 1992, 1997 yıllarında da yeni baskıları yapılmıştır (Marchant & Todd, 1997).

2.2. Xenophon'un Türkçe Literatürdeki Yeri

Xenophon'un Türkçeye ilk çevrilen eseri *Memorabilia* (Fr. Les Memorables) isimli eseri olmuştur. 1869 yılında Türkçeye çevrilen bu eserin mütercimi Necib Efendi'dir. Bu eserin Fransızcadan mı yoksa Yunanca aslından mı çevrildiği ise belli değildir (Fındıkoğlu, 1945, s. 210). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Xenophon'un *Oeconomicus* adlı eserinin bugüne kadar Türkçeye tam metin olarak çevirisi yapılmamıştır. Son dönemin ünlü Türk sosyologlarından Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Ahlâk Tarihi* kitabının I. cildinde (1945, s. 219-222) toplam 20 fasıldan oluşan *Oeconomicus*'un birinci faslını François Ollier'in Fransızca metninden Türkçeye çevirmiş ve bu çeviriyi kitabında yayımlamıştır. Burada belirtelim ki bu eserin yalnızca 1/20 nisbetindeki bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Yine Fındıkoğlu *Ahlâk Tarihi* (1945) adlı kitabının "*İktisat ve Ahlak*" başlığı altında *Oeconomicus*'un genel bir değerlendirmesini de yapmıştır (Fındıkoğlu, 1945, s. 216-218). Ünlü iktisat tarihçisi Sabri Orman, *"Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni"* adlı kitapta kaleme aldığı, *"İlm-i Tedbir-i Menzil, Oikonomia ve İktisat"*[6] başlıklı bölümünde Xenophon'dan ve Oeconomicus adlı eserinden söz etmiş, bu eserin herhangi bir Türkçe ya da İngilizce tam metnine ulaşamadığını, ancak bu eserin tek bir pasajının Türkçe tercümesini Fındıkoğlu'nun *Ahlâk Tarihi* kitabında gördüğünü ve bu Türkçe pasajı eserine aynen aktardığını ifade etmiştir.

Bu çalışma vesilesiyle Xenophon'un *Oeconomicus* adlı eserinin daha önce Türkçeye tercüme edilmemiş bazı kısımları İngilizce metninden tarafımızca ilk defa Türkçeye tercüme edilmiş ve bu çalışmada Türkçe çevirisinden örnek olarak sunulan diyaloglardaki konuların bütüncül bir bakışla iktisat ilmi açısından tahlili yapılmıştır.

6 Bu çalışma ilk kez 1992 yılında "*İlm-i Tedbir-i Menzil, Oikonomia ve İktisat*" başlığıyla neşredilmiştir (bkz. (Orman, 1992)).

2.3. Oeconomicus'un Avrupa'daki Yansımaları

Oeconomicus'un papirüs kağıdına basılı keşfedilen en eski versiyon M.S. ilk yüzyıla aittir. Cicero (M.Ö. 106-51) *Oeconomicus* hakkında hayranlıkla konuşur ve gençliğinde bunu Latinceye çevirdiğini söyler (Morris, 1880, s. 170). Eserin, el yazması olarak bulunan en eski halleri ise XII. ya da XIII. asra aittir. XV. asırda birkaç kez tercüme edildiği belirtilen *Oeconomicus*'un ilk tercüme baskısı 1506 yılında Raphael Maffei tarafından yapılmıştır ki bu tercümenin pek iyi olmadığı da ifade edilmektedir (Humble, 2017, s. 424). Eserin Yunancadan Latinceye çevirisi 1569 yılında yapılmıştır. Xenophon'a ait tüm eserlerin bir araya getirilmesi ise ilk olarak Junta'nın Floransa'daki 1516 tarihli çalışmasıdır. Aldus, 1525 yılında Venedik'te, Stephanus 1561 ve 1581 tarihlerinde Cenova'da, Lenklau ise ilki 1594'te ikincisi 1596 yılında olmak üzere *Oeconomicus*'un yayımını sağlamışlardır (Marchant & Todd, 1997).

Rönesans Avrupasında da Xenophon'un etkileri görülmektedir. 1436 yıllarında Floransalı Agnolo Pandolfini (1360-1446) tarafından kaleme alınan *Trattato Del Governo Della Famiglia* (Tr. Aile Yönetimi Üzerine Risâle) başlığını taşıyan eser ile Leon Battista Alberti (1404-1472) tarafından yazılan *Della Famiglia*[7] (Tr. Aile) adlı eser *Oeconomicus*'tan izler taşır. Hadd-i zâtında Alberti'nin eseri Pandolfini'nin eserinin hemen akabinde neşredilmiş ve büyük benzerlikler taşımaktadır. Pandolfini, bir devlet adamı ve tüccar olarak Floransa'da yaşamanı sürdürmüş, ömrünün sonlarına doğru bahsi geçen eserini yayımlamıştır. *Trattato*'da Pandolfini, Xenophon'un *Oeconomicus* kitabındaki üç karaktere benzer şekilde sokratik bir tarzda ele aldığı eserinde diyalogları üç oğlu üzerinden kurgulamıştır. Tarihçiler, bu iki eser arasından Pandofini'nin eserini daha başarılı bulurlar (Durant, 1953, s. 587). Alberti ise eserinde şu ifadelere yer verir: "*Elimden geldiğince o en tatlı ve en hoş yazarı, Xenophon'u taklit etmek istedim*." (Flower, 2017, s. 425). Zengin bir bankacının oğlu olarak Cenova'da doğan Alberti, *Della Famiglia* isimli eseriyle sivil hayatın temel bir unsuru olarak kâr ve ticaretin Batı kültürüne girişini tasdik etmiştir. Alberti gençliğinde ise 100-170 yılları arasında yaşamış ünlü İskenderiyeli ünlü Yunan bilgini Ptolemy'nin (İslâm dünyasındaki adıyla Batlamyus) *Coğrafya* isimli eserinden derinden etkilenmiştir (Maifreda, 2012, s. 57). Alberti'nin *Della Famiglia*'sı, erken Rönesans'ın modern tarihi araştırmalarında temel bir referans kaynağı haline gelmiştir. Bu eser, Floransa'yı yöneten aristokrasinin, burjuvazi ya da vatandaşlarına ilişkin bir savunması olarak görülmektedir (Kuehn, 1985, s. 161). Denilebilir ki, Rönesans İtalya'sında Yunanca 'oikonomia' kavramı kendisini İtalyanca 'della famiglia' olarak tezâhür ettirir.

7 Eserin ismi W. Durant'ın (1953) çalışmasında *Economico* olarak geçmektedir. Bazı eserlerde ise kitabın ismi *I Libri Della Famiglia* (Tr. Ailenin Kitapları) bkz. Germano Maifreda, *From Oikonomia to Political Economy : Constructing Economic Knowledge From The Renaissance to The Scientific Revolution,* Ashgate, Burlington 2012.

3. Oeconomicus Adını Taşıyan Eserler

Literatürde Xenphon'un *Oeconomicus* adlı eserinin yanı sıra bu ismi taşıyan başka eserlerin de bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında yazarın kimliğinin belirsizliği ya da eserin gerçekten atfedilen isme ait olup olmadığının bilinmezliği yüzünden bu isimdeki eserlerden bazılarının 'pseudo' yani sahte sıfatla bazı kişilere nispet edildiği ileri sürülmektedir. Aristoteles'in eserleri arasında zikredilen Oeconomica kitabı bunlardan birisidir. (Yalazı & Keyinci, 2015, s. 94). Üç makaleden oluşan ve bunlardan ilk ikisi Yunanca, üçüncüsü ise Latince olarak günümüze kadar ulaşan bu kitabın ilk iki makalesi Yunancadan Türkçeye[8], üçüncüsü ise Latinceden Türkçeye[9] tercüme edilmiştir.

İktisadi analiz tarihçisi Schumpeter, Xenophon'un iktisat tarihçileri için ilgi çekici bir figür olduğu, *Oeconomicus* adlı eserinde ele aldığı 'ev/hane yönetimi' kavramının ise benzer başlıklar altında XVI. asra kadar devam ettirildiğini belirtmektedir (Schumpeter, 2006, s. 51). M.Ö. 106-43 yılları arasında yaşayan ve Xenophon'un öğretilerinden etkilenen Romalı büyük devlet adamı ve düşünür Cicero, meşhur *Cato Maior De Senectute*[10] isimli eserinde *Oeconomicus*'tan şöyle bahseder: "*Xenophon'un çalışmaları birçok açıdan faydalıdır. Kişinin mülkünün bakımıyla ilgilenen Oeconomicus adlı kitabında tarımı ne de güzel övüyor.*" (Cicero, 1923, s. 73) W. Durant, Xenophon'un *Oeconomicus* isimli eserinde tarım ve savaş dışındaki meşguliyetleri küçük gördüğünü vurgulamaktadır (Durant, 1966, s. 490). 1907 yılına ait bir yazısında Herbert Richards, kolay bir dile sahip olduğu Yunancaya yeni başlayanların ve kısmen de tarihçilerin Xenophon'un eserlerine yöneldiklerini, bunların dışında kalanların ise Xenophon üzerine çok az çalışma yaptıklarını ifade etmektedir (Richards, 1907).

3.1. Oeconomicus'un Metin Kritiği

Diyalog şeklindeki eserde üç karakter bulunmaktadır. Bunlar; Sokrates (Yun. Σωκράτης), Critobulus (Yun. Κριτόβουλος) ve Ischomachus (Yun. Ἰσχόμαχον)'dur. Critobulus, Sokrates'in dostu Kriton'un oğlu olup Ischomachus'un ise bizzat Xenophon'un kendisi olduğu belirtilmektedir.

Oeconomicus'un giriş faslı ev/hane yönetiminin tanımlanması ile başlamaktadır.

---

8 Bu çeviri metin Burak Takmer tarafından Türkçeye kazandırılmıştır (Pseudo Aristoteles, *Oikonomika*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016).

9 Latinceden Türkçeye çeviri Esra Yalazı ve Ceyda Üstünel Keyinci tarafından yapılmıştır (*"Pseduo Aristoteles'in Oeconomica Adlı Yapıtının 3. Kitabının Yorumu ve Çevirisi"*, Archivum Anatolicum (ArAn), 9/2, 2015, s.91-106).

10 Latince bir kelime olup, Türkçeye "Yaşlı Cato veya Yaşlılık Üzerine" olarak çevirilmektedir. Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Cicero, *Yaşlı Cato veya Yaşlılık Üzerine*, (Latinceden) Çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

3.1.1. Oeconomicus I. Kısım: Ev Yönetimi Tanımlanıyor[11]

▪ *(Bir keresinde hane yönetimi ile ilgili şu tartışmayı yaparken işittim)*

▪ Sokrates: *Anlat bana Critobulus! Ev yönetimi, tıp, demircilik ve maragozluk gibi ilimlerin bir şubesi midir?*

▪ Critobulus: *Bence öyle, diye cevaplandırdı, Critobulus.*

▪ Sokrates: *Öyleyse ev yönetiminin tıpkı bu saydığın zanaatlardan herhangi birinin fonksiyonunu taşıdığını söyleyebilir miyiz?*

▪ Critobulus: *Aslında iyi bir ev yöneticisini işinin kendi hanesini iyi idare etmek olduğunu düşünüyorum.*

▪ Sokrates: *Evet ve o kişiyi başka birinin evini idare etmeyle vazifelendirsek bunu yapamaz mı? Eğer bunu (işi) seçerse kendi evi kadar iyi edere edemez mi? Marangozluk bilen birisi bu işi kendisi için yaptığı gibi tam olarak başkası için de yapabilir. Ve öyleyse, iyi bir ev yöneticisi olabileceğini varsayıyorum.*

▪ Critobulus: *Bence öyle, Sokrates. Öyleyse ev yönetimi sanatını bilen birisi, tıpkı kendisine bir ev inşâ edebileceği gibi bizzat kendisine ait bir gayr-i menkulü olmasa bile başkasının evini yöneterek de para kazanabilir mi?*

▪ Sokrates: *Evet, tabi ki. Ve de bir mülkü devraldıktan sonra, tüm harcamaları ödemeye devam ederse ve bir denge göstererek mülkü artırmaya devam ederse iyi bir maaş alırdı.*

▪ Critobulus: *Fakat şu an bir ev derken neyi kastediyoruz? Bir evle aynı şeyi mi, yoksa ikâmet edilen yerlerin dışında sahip olunan tüm mülkler de evin bir parçası mı?*

▪ Sokrates: *Aslında bir kimsenin farklı şehirlerde olsalar bile sahip olduğu tüm mülklerinin de evin bir parçası olduğunu düşünüyorum.*

▪ Critobulus: *Sokrates, sen paranın dahi onu nasıl kullanacağını bilmeyenler için bir servet olmadığını ima ediyorsun.*

▪ Sokrates: *Sanırım servetin bir insanın kâr elde edebileceği şey olduğu konusunda bana katılıyorsun. (Xenophon, s.367)*

Kaynak: (Marchant & Todd, 1997, s. 363-365).

Diyaloglardan anlaşılmaktadır ki ev yönetimi bir sanat /meslek olup iyi bir iktisatçı evini iyi yöneten kimsedir. Daha açık bir ifadeyle ev yönetimi tıpkı demircilik, marangozluk, tıp gibi bir ilim, bir sanat/zanaat

11 Bu kısım F. Ziyaeddin Fındıkoğlu'nun *Ahlâk Tarihi* I. cildinde de yer almakta olup verilen burada verilen diyaloglar İngilizcesi üzerinden tarafımızca Türkçeye tercüme edilmiştir.

dalıdır. Diyaloglarda ev/hane ifadesinin dar anlamıyla değil daha geniş anlamıyla anlaşılması gerektiği vurgulanmıştır. Xenophon, paranın bizatihi kendisinin rasyonel olarak kullanmasını bilmeyen kişiler için bir servet olmadığını, servetin ise kâr elde etmenin bir aracı olduğunu belirtmiştir.

3.1.2. Oeconomicus II. Kısım: Zenginlik Nedir?

- *(Ve söz şimdi Critobulus'a geçti ve o şöyle devam etti)*

- Critobulus: *Pekâlâ, sanırım bana bu tür tutkulardan yeterince bahsetmiştin ve kendimi değerlendirdiğimde, sanırım onları oldukça iyi bir şekilde kontrol altında tutuyorum ve bu yüzden malımı artırmak için ne yapmam konusunda tavsiyede bulunursan, -senin deyiminle- bu metreslerin beni engelleyeceğini sanmıyorum. Öyleyse bana verebileceğin herhangi iyi bir tavsiyede bulunmaktan çekinme, zaten yeterince zengin olduğumuzu ve daha fazla paraya ihtiyacımız olmadığımızı düşünmediğin sürece, Sokrates.*

- Sokrates: *Oh, eğer beni de dâhil ederek bunu kastediyorsan, kesinlikle daha fazla paraya ihtiyacım olmadığını ve yeterince zengin olduğumu düşünüyorum. Ama sen bana oldukça fakir görünüyorsun, Critobulus ve seni temin ederim bazen senin için çok üzülüyorum.*

- Critobulus: *Ve "Kaç para" diye gülerek sordu Critobulus, "Mülkünü satsan, senin mülkün ne kadar eder, benim mülküm ne kadar?".*

- Sokrates: *İyi bir alıcı bulsam, sanırım ev de dahil olmak üzere tüm malımı mülkümü beş Minæ*[12]*'ya hemen satabilirim. Seninki eminim bu meblağın yüz katından fazlasını getirecektir.*

- Critobulus: *Ve bu tahmine rağmen, gerçekten paraya ihtiyacın olmadığını düşünüyor ve yoksulluğum için bana acıyor musun?*

- Sokrates: *Evet, çünkü benim malım isteklerimi karşılamak için yeterli, ancak senin (mevcut mülklerinin) yaşam tarzını sürdürmek ve itibarını desteklemek için yeterli olacağını sanmıyorum, servetiniz şu ankinin üç kat daha fazla olsa bile.*

3.1.3. Oeconomicus II. Kısım: İhtiyaçlar Sonsuz Mu?

- Critobulus: *"Nasıl olabilir?" diye haykırdı Critobulus.*

- Sokrates: *"Çünkü, ilk olarak" diye açıkladı Sokrates, "Birçok büyük fedakârlık yapmak zorunda olduğunu fark ediyorum; aksi takdirde hem tanrılarla hem de insanlarla başının belaya gireceğini düşünüyorum. İkincisi, cömert bir ölçekte birçok yabancıyı eğlendirmek senin görevindir. Üçüncü olarak, yurttaşlara akşam yemekleri vermeli ve hayırsever*

12 20 İngiliz Pound 'undan biraz daha fazla değeri haiz Yunan para birimi Mina'nın çoğul hali. Antik Yunan, Mısır vb. ülkelerde kullanılan değişen ağırlık ve para birimi, genellikle 1⁄60 talent, 100 drahmi veya 50 şekele eşittir (Marchant & Todd, 1997, s. 375).

rolünü oynamalısın, yoksa takipçilerini kaybedersin. Dahası, devletin zaten senden ağır katkılar (istekler) talep ettiğini görüyorum: At yarışları, korolar ve jimnastik yarışmaları düzenlemeyi ve başkanları kabul etmeyi sürdürmelisin ve eğer bir savaş patlak verirse, bir gemiye sahip olmanı ve seni neredeyse ezecek vergileri ödemeni isteyeceklerini biliyorum. Senden beklenenden ne zaman yetersiz kalırsan Atinalılar seni (sanki) onları soyarken yakalamış gibi cezalandır. Tüm bunların yanı sıra, kendini zengin bir adam olarak hayal ettiğini fark ettim; Paraya kayıtsızsın ve yine de maliyeti senin için hiçbir şey değilmiş gibi minyonlarla kur yapıyorsun. İşte bu yüzden sana acıyorum ve kedere düşüp kendini sefalet içinde bulmandan korkuyorum. Şimdi, param biterse, hiç şüphesiz bunu benim kadar iyi biliyorsun, bardağımı doldurmak için çok az katkıda bulunması gereken yardımcılardan yoksun olmamalıyım. Ama arkadaşların, senden çok daha fazla bir şekilde müesses nizamı desteklemek için araçlar sağlamış olsalar da onlar senden yardım almayı bekliyorlar".

- Critobulus: *"Buna itiraz edemem, Sokrates" dedi Critobulus, "Ama şimdi beni gözetip, gerçekten acınacak bir durumda olmadığımı görme zamanı".*

- Sokrates: *Bunun üzerine Sokrates şöyle dedi: "Ne, tuhaf değil mi Critobulus, biraz önce zengin olduğumu söylediğimde, sanki zenginliğin anlamını bile bilmiyormuşum gibi bana güldün ve benim yanılgıda olduğumu kanıtlayana ve mallarımın seninkinin yüzde birinden daha az olduğunu bana gösterene kadar durmamıştın ve şimdi seni gözetmemi ve tam anlamıyla fakir bir adam olmadığını görmemi mi istiyorsun?"*

- Critobulus: *Pekâlâ, Sokrates, refahı yaratan bir süreci ve denklemi anladığını görüyorum. Dolayısıyla, küçük bir gelirden tasarruf eden bir adam, sanırım büyük bir artı değeri büyük bir gelirle çok daha kolay bir şekilde elde edebilir.*

Kaynak: (Marchant & Todd, 1997, s. 373-379).

Oeconomicus'un II. kısmındaki diyaloglardan paylaşılan bir kesitten de görülebileceği üzere Sokrates ile Critobulus arasında zenginliğin ne olduğu, ihtiyaçların nasıl tanımlanması gerektiği ifade edilmektedir. Sokrates, parayla mutluluk sağlamada yeterli olmayacağını, ihtiyaçlarının sınırlı olmasından dolayı kendisini zengin bir kişi olarak gördüğünü ifade eder. Buna mukâbil kendisinden kat be kat zengin konumda olan Critobulus'u ise mevcut servetini sürdürebilmesi adına katlandığı şeylere binâen acınası bir durumda gördüğünü belirtir. Ayrıca Sokrates bu diyaloglarda, Critobulus'un zenginlik kıstası olarak salt maddi refahı görmesini de yererek Critobulus'un acınası bir durumda olduğunu ifade eder.

3.1.4. Oeconomicus III. Kısım: Tarımın Önemi, Erken Dönem Fizyokrasi Düşüncesi

- Critobulus: *O halde, kralın zamanını geçirdiği bu cennetlerin güzel bir ağaç mevcudu ve toprağın ürettiği diğer tüm güzel şeyleri içermesine dikkat etmek elbette gereklidir, Sokrates.*

- Sokrates: *Bazıları diyor ki, Critobulus, kral hediyeler verdiğinde, önce savaşta üstün gayret gösterenleri davet ediyor, çünkü onları (kralı) savunacak adamlar olmadıkça geniş alanlara sahip olarak toprağı işlemenin bir faydası yok ve onların (seçkin askerlerin) yanlarına yürekli savaşçıların bile işçilerin yardımı olmadan yaşayamayacağını söyleyerek toprağı en iyi stoklayıp işleyenleri alıyor. Son zamanlarda prenslerin en ünlüsü olan Cyrus'un[13], bir zamanlar arkadaşını, hediyesini almak üzere davet ettiğini anlattığı bir hikayesi var. Cyrus: "Ben bu iki sınıfa dahil olarak hediyeyle ödüllendirilmeyi hak ediyorum; çünkü arazi stoklamada ve stoğu korumada en iyisiyim".*

- Critobulus: *Eğer Cyrus bunu dediyse, Sokrates, toprağı işlemek ve stoklamaktan bir asker olmak kadar gurur duyuyor olmalı.*

- Sokrates: *Evet, Aman Tanrım keşke sadece Cyrus yaşasaydı! Bu (söz) onun mükemmel bir hükümdar olacağını kanıtlardı. Bu, hakikati kanıtlayan birçok delilden sadece biri. Kardeşiyle taht için savaşmaya giderken, Cyrus'un krala (rakibe) kaçan bir adamı bile olmamış, halbuki on binlercesi Kral'dan Cyrus'a kaçmıştı. Sanırım, bir yöneticinin mükemmelliğine dâir en bâriz kanıt, insanların tehlike anında ona itaat etmek üzere yanında durmayı isteyerek tercih etmesidir. O vakit savaştaki yeri aslında sol tarafta olan Ariaeus[14] dışında tüm arkadaşları onun yanında savaştılar ve onun bedenin çeperinde savaşan birer erkeğe dönüştüler.*

- Sokrates: *"Şimdi sana şunu söyleyeyim diyerek" devam etti Sokrates. "Çünkü en zenginler bile tarımdan uzak duramaz. Bunun peşinde koşmak, bir anlamda bir lüks olmanın yanı sıra, kişinin mülkünü artırmasının ve bedenini özgür bir insanın yapabilmesi gereken her şeyle eğitmesinin bir aracıdır. Çünkü, her şeyden önce, arz/toprak çiftçilere insanların yaşaması için gereken besini verir; hem de bunu o zevk aldıkları lüksün yanında verir. İkincisi, sunakları, heykelleri ve kendilerini süsledikleri her şeyi, en güzel manzaralar ve kokularla birlikte tedarik eder. Üçüncüsü, birçok hassas yemeğin malzemelerini üretir veya besler; çünkü hayvan yetiştirme sanatı, tarımla yakından bağlantılıdır; böylelikle insanlar, tanrılarını*

---

13 Cyrus The Younger (Genç Kiros), Babil merkezli Ahameniş (Achaemenian) İmparatorluğu'nun prensi. M.Ö. 423'ten sonra doğduğu ve M.Ö. 401 yılında Cunaxa Savaşı'nda (günümüzde Bağdat yakınları) öldüğü belirtilmektedir. Xenophon'un, Cyrus'un kurduğu paralı orduya katıldığı ve bahsi geçen savaşta yer aldığı belirtilmektedir. Cyrus, yeteneği ve kabiliyeti nedeniyle Yunanlı düşünürler, özellikle Xenophon tarafından övülmüştür (Dillery, 2003).

14 Ariaeus, Cyrus'un savaşı kaybettiğini görünce kaçtı.

memnun etmek için kurbanlara ve kendi kullanımları için sığırlara sahip olurlar. Ve o (arz) bolca iyi şeyler sunmasına rağmen, bunları zahmetsizce kazanmasılar diye onlara (insanlara) acı çektirir ve fakat insanları kışın soğuğuna ve yazın sıcağına alıştırır. Kendi elleriyle çalışan erkeklere egzersiz yaptırarak (onlara) daha fazla güç verir ve onları erkenden uyandırarak ve hızlı hareket etmeye zorlayarak işe nezaret edenleri sertleştirir.

- Sokrates: *Bir çiftlikteki en önemli işlerin belirli süreleri vardır, bu bir kasabadakinden daha az değildir. Yine, bir adam süvari birliğinde hizmet etmek isterse, çiftçilik onun atının ayağına dayanmasını sağlamak için en etkili ortağıdır, vücudunu canlandırır. Ve arazi, bir ölçüde avcılık zahmetinden hoşlanmaya yardımcı olur, çünkü tazıları tutmak için olanaklar sağlar ve aynı zamanda karada avlanan vahşi av için yiyecek sağlar. Ve eğer hayvancılık atlara ve tazılara yarar sağlıyorsa, çiftliğe daha az fayda sağlamaz. Atlar, görev yerine erken taşıyarak ve onu geç terk etmesini sağlayarak, tazılar yabani hayvanların ekinlere ve koyunlara zarar vermesini önleyerek ve ıssız yerlerde güvenliğini sağlayarak tarlanın nâzırına yardımcı olur. Arazi ayrıca, en güçlülerin alması için mahsullerini açıkta besleyerek, çiftçiler adına ülkenin silahla korunmasını teşvik eder. Ve hangi zanaat, hayvancılıktan daha iyi koşucular, atıcılar ve atlayıcılar üretir? Hangi zanaat işçiyi daha cömertçe ödüllendirir? Hangi zanaat, takipçisini daha memnuniyetle karşılar, onu gelip ne isterse onu almaya davet eder? Hangi zanaat yabancıları daha cömertçe eğlendirir? Kışı cömert ateş ve sıcak banyolarla rahatla-yarak ya yazın serin suların, esintilerin ve gölgenin keyfini çıkararak geçirmek kırsalda olduğundan daha fazla nerede keyiflidir? Başka hangi zanaat, tanrılar için daha ilk meyvelerini verir ya da daha kalabalık festivallere fırsat verir? Hangi zanaat hizmetçiler için daha değerli, bir eş için daha mutlu, çocuklar için daha keyifli ya da arkadaşlar için daha uygun olabilir? Bana göre, eğer özgür bir adam bundan daha hoş bir mülkle gelmişse ya da bundan daha hoş ya da geçim kaynağı için daha yararlı bir mesleği bulmuşsa, gerçekten tuhaf görünür.*

Kaynak: (Marchant & Todd, 1997, s. 397, 399, 401, 403).

Oeconomicus'un III. kısmındaki diyaloglardan paylaşılan bu kesitte ise Xenophon, tarımın önemi üzerinde durmaktadır. Ziraî üretimin, birçok diğer iş kolunun önünde geldiğini, dolaylı birçok etkileşiminin olduğunu vurgularken, Cyrus karakteri üzerinden Ahameniş İmparatorluğu'na övgü dolu cümleler de kurmaktadır. Tarımın en zengin insanlar tarafından bile bizzat icra edilmesi gerektiğini, bu faaliyetleri neticesinde insanların servetlerini artırırken aynı zamanda fiziki faaliyetleri de yerine getireceğinden bir anlamda beden eğitimi de olacağını söyler. Bu yönleriyle kölelerin mevcut olduğu ve aslında bu tür faaliyetlerin kölelerce yerine getirildiği bir toplumda Xenophon farklı bir bakış açısına sahiptir.

Xenophon, tarıma önem vermesiyle XVIII. asrın ikinci yarısından sonra Fransa'da ortaya çıkan fizyokrasi düşüncesinin de erken dönem bir habercisi konumundadır. Fizyokrasi de esasen Yunanca bir kelime olup 'physis' ve 'kratia' kelimelerinin terkibinden oluşmaktadır. Türkçeye ise 'doğanın yönetimi' olarak çevrilebilir[15]. Fizyokratlar, bir ekonomide artı değer yaratan yegâne faaliyetin tarım olduğunu belirterek, diğer iş kollarını tarımın birer tâli unsuru olarak değerlendirirler. Hattâ 1888 tarihli Quesnay'ın çalışmalarının ve bunların analizinin yer aldığı bir çalışmada Xenophon'dan şu alıntı yapılmaktadır:

"*Tarım geliştiğinde, diğer tüm sanatlar onunla birlikte gelişir; ama ne sebeple olursa olsun kültürü terk ettiğimizde hem karada hem de denizde diğer tüm işler aynı anda çöker."* (Oncken, August, Œuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay, fondateur du système physiocratique; accompagnées des éloges et d'autres travaux biographiques sur Quesnay, 1888).

4. Aristoteles'te Oikonomia Düşüncesi

Platon'un ya da İslâm dünyasındaki söylenişiyle Eflâtun'un en önemli talebesi olan Aristoteles M.Ö. 384 yılında Trakya'da doğmuş, M.Ö. 322 yılında ise vefât etmiştir. İslâm dünyasında halifelerin desteğiyle VIII. asırda başlayıp X. asrın sonlarına kadar üç asır devam eden tercüme hareketleri sayesinde, antik ve helenistik çağlarda yaşamış olan seksene yakın bilgin ve filozofun çeşitli eserleri Arapçaya çevrilmiştir. Bunlar arasında Aristoteles, İslâm dünyasındaki etkileri bakımından üzerinde en çok durulan filozoflar arasında yer alır. İslâm dünyasında Aristoculuk düşüncesine 'Meşşâiyye' adı verilmiştir (Kaya, Aristo, 1991). Aristoteles, Büyük İskender'e hocalık etmiş ve Atina'da Lyceum'u kurmuştur (Warburton, 2020, s. 24).

Sabri Ülgener, 'oikonomia' kavramının Aristoteles'i takip eden Arap felsefecileri tarafından 'tedbîrü'l-menzil' terimiyle İslâm dünyasına aktarıldığını belirtir. Ülgener, İslâm bilgini İbn Rüşd (ö. 595/1198) başta olmak üzere Müslüman filozofların Aristoteles'i Orta Çağ'da tanıtan kimseler olduklarını ve Avrupa'nın Aristoteles'i bu vesileyle tanıdığını, Hristiyan skolastiğinde Aristocu geleneğin Thomas Aquinas (1225-1274) ile devam ettiğini ifade eder (Ülgener, 2016, s. 374, 375). İslâm tarihinde "el-hakîm", "el-feylesûf", "sâhibü'l-mantık", "el-muallimü'l-evvel" gibi unvanlarıyla

15 XVIII. asrın ikinci yarısından sonra Fransa'da ortaya çıkan fizyokrasi, merkantilist dönemde ihmâl edilen tarımın yeniden ekonominin merkezine alınmasını salık veren, verimli ve üretken yegâne iktisadî faaliyetin tarım olduğunu vurgulayan doktrinin adıdır. Bu düşünce akımının en önemli düşünürlerinden olan François Quesnay (1694-1774) bir doğal hukuk felsefecisi olup en önemli eseri ise *Tableau Économique* (Tr. Ekonomik Tablo)'dir. Fizyokratlara göre doğal haline bırakıldığında ekonomi düzgün işleyecek, devletin yaptığı dış müdahaleler neticesinde ise dengesini bozacaktır (Schumpeter, 2006, s. 221). Ünlü "Laissez faire, laissez passer" (Tr. Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) cümlesi bu iktisadî düşünce okulunun sloganı olmuştur.

anılan Aristoteles'in, İshak b. Huneyn (M. 830-910) tarafından Arapçaya da çevrilen ve oğlu Nikomakhos'a adadığı *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde 'oikonomia' terimi geçmektedir (Çağrıcı & Katipoğlu, 2000, s. 534). Ancak bu konuların daha detaylı ele alındığı eseri ise *Politika*'dır (Orman, 2015, s. 418). Ayrıca Aristoteles 'oikonomia' kavramını *Politika* adlı eserinde de bir bölüm olarak ele almaktadır. *Politika*'da Xenophon'dan bahis geçmemektedir. Aristoteles hane yönetiminin bileşenlerini *Politika* isimli eserinde da şöyle tanımlar: "*Efendi ve köle, karı ve koca, ebeveyn ve çocuk arasındaki üç ilişki. Dördüncü bileşen ise (öneminden dolayı bazılarınca diğer üçünü de kapsayan) 'para yönetimi'dir.*" (Aristoteles, 1975, s. 11)

Aristoteles, Politika isimli eserinde şunları aktarmaktadır:

- *Köleler üzerinde otorite uygulamasının bir tür bilgi olduğunu savunanlar vardır. (Başlangıçta söylediğimiz gibi) ev yönetiminin, köle mülkiyetinin, devlet adamlığının ve krallığın aynı olduğuna inanıyorlar. Bununla birlikte, kölelerin efendinin kontrolünü doğaya aykırı olarak gören başkaları da var. Onların görüşüne göre, efendi ve köle arasındaki ayrım yasa veya sözleşmeden kaynaklanmaktadır; aralarında doğal bir fark yoktur: efendi ile köle arasındaki ilişki kuvvete dayanır ve bu yüzden adaletin hiçbir emri yoktur* (Aristotle, 1995, s. 13).

- *Hane halkının araçları, mülk varlığını oluşturur: onlar canlı ve cansızdır: Köle, üretim için değil, eylem için (evdeki tüm aletler gibi) amaçlanan canlı bir araçtır* (Aristotle, 1995, s. 13).

- *Doğanın niyeti, özgür insanların bedenleri ile köleler arasında fiziksel bir fark oluşturmaktır. Bu nedenle, tıpkı bazılarının doğası gereği özgür olması gibi, diğerlerinin de doğası gereği köleler olduğu ve bu sonrakiler için köleliğin koşullarının hem yararlı hem de adil olduğu açıktır* (Aristotle, 1995, s. 17).

- *Hane halkı yönetimi, kazanç elde etmekten farklıdır. Hane halkı için bir ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir stok sağlanmalıdır ve bunun gerçekleştirildiği farklı yöntemler, farklı yaşam biçimleri bulunur: Avlanma, çobanlık, tarım, vb. Doğa, ev kullanımı için gerekli olan şeyleri sağlamakta ve amaçlamaktadır ve bu tür gereksinimlerin elde edilmesi, doğal bir kazanç tarzıdır. İçlerindeki varlık, hane halkının ihtiyaçlarının gerektirdiği miktarla sınırlıdır ve bu kadar sınırlı olması tüm gerçek servetin doğasıdır* (Aristotle, 1995, s. 21).

- *Mübadele, para aracılığıyla ve kâr amacıyla yapıldığında, mübadele sayılır. Dolayısıyla, kazanma sanatının özellikle sermaye terakümüyle ilgili olduğu görüşü ortaya çıkar. Ancak, paranın kazanma sanatının gerçek nesnesi değil, yalnızca bir anlaşma aracı olduğu konusunda aleyhe bir görüş vardır. Bu zıt görüş hakikat taşır. Kazanma sanatının, ev yönetimi*

sanatından farklı olmayan ama onun bir parçası olan doğal bir biçimi vardır. Bu doğal kazanç biçimi, para birikimi değil gerçek servetin birikimini hedefler ve dolayısıyla sonsuz olan birikimi değil geçici olan birikimi hedefler (Aristotle, 1995, s. 24).

- *Ev yönetimi mülkün kullanımı ile ilgilenir, (genel gözetim dışında) mülk edinimi ile ilgilenmez; genellikle ev sahibi ihtiyaç duyduğu araçları sağlayan doğaya güvenebilmelidir* (Aristotle, 1995, s. 28).

- *Kazanma sanatı ev yöneticisine mi yoksa o bölgenin devlet adamına mı aittir? Kazanma sanatı hane halkı yönetimi sanatının bir parçası olarak kabul edilseydi, tıp sanatının neden eşit şekilde bir parçası olarak görülmemesi gerektiği sorusu gündeme gelebilir ve bir hane halkının, tıpkı bir yaşam ya da diğer ihtiyaçlara sahip olması gerektiği gibi, sağlığa da ihtiyaç duyduğu tartışılabilir. Hane halkı ya da şehir üyelerinin sağlığını gözetmenin ev yöneticisinin ya da bir yöneticinin işi olduğu bir anlamda doğrudur; ama işin, kendisinin (ev yöneticisi) değil doktorun işi olduğu başka bir anlamı daha vardır. Benzer şekilde, mülkiyet konusunda, bir ev yöneticisinin onun kazancıyla ilgilenmesi onun sanatının tâli bir parçasıdır. Ancak genel olarak, daha önce de fark ettiğimiz gibi, bir mal arzı elde mevcut olmalıdır* (Aristotle, 1995, s. 39).

5. Antik Yunan Felsefesinin İslâm Dünyasına Aktarımı

Suriye, Filistin ve Mısır'daki ilk Arap fetihlerinden sonra, Arap yöneticiler ve aşiretlerin Yunanca konuşulan bölgelere yerleşmesi gerek idarede gerekse gündelik hayatta Emevî dönemi boyunca Yunanca' dan Arapçaya tercüme faaliyetlerini kaçınılmaz hale getirmişti. Bu durum, ilk Emevîlerin Şam'daki imparatorluk yönetiminde hem Yunanca konuşan memurların istihdam edilmesini hem de Yunanca dilinin kullanılmasını zorunlu kılıyordu (Gutas, 1999, s. 23). Hattâ halife Hz. Ömer döneminde divanlardaki (devlet daireleri) işlemlerin yerel dillerde mesela İran'da Pehlevice, Şam'da Yunanca, Mısır'da ise Kıptîce dilleriyle devam etti. Bu divanlardaki işlemlerin Arapçalaştırılması Abdülmelik b. Mervan (miladî 685-705) ve Velid b. Abdülmelik (miladî 705-715) dönemlerinde gerçekleştirilmiştir (ed-Dûrî, 2019, s. 189, 190). Aslında Mezopotamya (Yakın Doğu) bölgesinde çeviri faaliyetleri M.Ö. iki binli yıllara kadar gitmektedir. Örneğin Sümerce metinler Akad diline çevrilmişti (Gutas, 1999, s. 20). Hızlı Arap fütühâtının en belirgin yansımalarından birisi savaşlarda ele geçirilen Çinli mahkûmlardan kâğıt yapma tekniğinin öğrenilmesiydi (Gutas, 1999, s. 13). Böylelikle Müslümanlar arasında bilgi üretiminin hızlanması ve yaygınlaşması sağlanmıştır. Suçin'e göre Abbasilerde tercüme faaliyetlerinin yoğunlaşmasının temelinde iki ana gerekçe bulunmaktadır; Bunlardan ilki Emevilerin hızlı fetihleriyle iktidar alanlarını genişletmesi, bunun ise bilginin kazandırdığı gücün farkına varmış olmalarıydı. İkin-

ci neden ise Hristiyanlarla karşılaşan Müslümanların entelektüel seviyede yaşadıkları fikrî tartışmalarda kendilerine argüman kazandırmak üzere Antik Yunan felsefesine ve Aristoteles mantığına dayanma ihtiyaçlarıydı (Suçin, 2010, s. 7).

Abbasî halifesi Me'mûn döneminde adeta bir tercüme odası hüviyetine kavuşan Beytü'l-hikme bu dönemde (miladî 830) resmî bir kurum kimliği kazanmıştır. X. asrın sonlarına kadar farklı etkinlikler halinde yürütülen tercümeler kanalıyla Grek, İran ve Hint bilgin ve düşünürlerinden 80 civarında müellifin eseri Arapçaya tercüme edilmiş, bu çevirilerden 12'si Eflâtun'a, 20'nin üzerinde ise Aristoteles'e ait eserlerden müteşekkildir. Gutas, Beytü'l-hikme'nin Sasani dilinde kütüphane anlamına gelen bir kelimenin karşılığı olduğunu belirtir ve Beytü'l-hikme'nin Yunanca-Arapça çevirilerinin yapıldığı bir merkez olmadığını, bunun, dayanağı olmayan bir iddia olduğunu da ilave eder (Gutas, 1999, s. 54, 59). İslâm medeniyetinde beş asırlık bir birikimin oluşmasına vesile olan Beytü'l-hikme, İlhanlı Devleti'nin kurucu hükümdârı Hülâgû tarafından yakılarak ortadan kaldırılmıştır (Kaya, 1992, s. 89).

İslâm devletlerinin bilimsel faaliyetlerin gelişip ilerlediği ilk dönemi, İslâm medeniyetinin en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilir. Bu dönemde bilimsel faaliyetlerin gelişip yükselmesine yardımcı olan birkaç faktör bir araya gelmiştir. Bu faktörlerin en öne çıkanlarından biri çeviri hareketidir. O dönemde bu hareketin varlığına acil bir ihtiyaç vardı, çünkü İslam devleti genişleyip büyüdü, halkları çoğaldı ve bununla birlikte farklı dine mensup insanlar devletin tebaası haline geldi. Yabancı bilimlerin Arapçaya çevrilmesi İslam medeniyeti üzerinde olumlu bir etki yarattı çünkü Müslümanlar yabancı bilimlerden topladıklarının özünü alıp üzerine eklemeler yaptılar ve ortaya özgün bir İslami karakter çıkardılar. Farklı ırklardan olan ve farklı diller konuşan İslâm halkları tercüme hareketine aktif olarak katıldılar, böylece devletin halifeleri bile çeviri alanında ün saldılar. Tüm bu gelişmeler tercüme faaliyetlerinin İslâm medeniyetinin gelişimi açısından büyük bir etki yaratmıştır.

Araştırmalarımızda bu çeviriler arasında Xenophon'a ait bir eser bulamadığımız gibi Brockelmann[16], Fuat Sezgin[17], Steinschneider[18], Dimitri Gutas[19] gibi müelliflerin eserlerinde de bu düşünüre ait Yunancadan Arapçaya tercüme edildiğine dair bir bilgiye rastlayamadık.

16 Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. I-II (Supplementband I-III), Brill, Leiden 1938.
17 Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*. I-XIII, Brill, Leiden 1967.
18 Moritz Steinschneider, *Die Arabische Literatur Der Juden,* Frankfurt 1902.
19 Dimitri Gutas, Greek Thought, Arabic Culture_ The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasaid Society (2nd-4th 5th-10th c.), Routledge, New York 1998.

Tûsî'nin, antik filozofların (kudemâ-yi hükemâ) bu konularda (ev yönetimi) çokça fikir beyan ettikleri, ancak Ebrûsun'un (Brûson/Bryson) sözlerinin özet bir kısmı hariç Yunancadan Arapçaya tercüme edilmediği şeklindeki ifadesini, Xenophon'un eserlerinin Yunancadan Arapçaya çevrilmediği hakkında zımnî bir delil olarak kabul edebiliriz (Tûsî, s.189). Bu bilgiyi üç asır sonra yani 1565'te Kınalızâde de Tûsî'den aynen alıntı yaparak yineler (Kınalızâde, s.328).

6. Tedbîrü'l-Menzil Kavramının Literatüre Girişi ve Kullanılışı

'Tedbîrü'l-menzil" kavramının Antik Yunan kaynaklarından İslâm dünyasına intikâl ettiği hususunda literatürde herhangi bir görüş ayrılığı yoktur. Bununla birlikte kavramın intikalinin yapıldığı kişinin kim, eserinin ne olduğu, bu aktarımın İslâm dünyasındaki hangi bilgin ya da bilginler aracılığıyla yayıldığı konusunda ise farklı görüşler bulunmaktadır. Sabri Orman, 'tedbîrü'l-menzil' kavramının İbn Sînâ tarafından Aristoteles'in özellikle *Politika* isimli eseri aracılığıyla İslâm dünyasına aktarıldığı görüşünü savunurken (Orman, 2015, s. 413, 431), Hümeyra Özturan ise bu kavramın Brûson isimli bir Antik Yunan düşünürünün Arapçaya intikal eden ve Yunanca aslı kaybolan *Oeconomicus*[20] *isimli eseri üzerinden İbn Miskeveyh aracılığıyla İslâm dünyasına aktarıldığını belirtmektedir. Özturan, İbn Miskeveyh'in takipçisi konumunda olan Nasirüddîn Tûsî'nin de Brûson'a yaptığı göndermeyi bu aktarım sürecinin bir ispatı hükmünde saymaktadır. Özturan, Brûson'un Oeconomicus* isimli eseri ile İbn Miskeveyh'in *Tezhibü'l-Ahlâk* isimli eserindeki bazı bölümlerinde geçen ifadeleri mukayeseli bir şekilde ele alarak 'tedbîri'l-menzil' kavramının menşeinin Brûson olduğunu ortaya koymaktadır (Özturan, 2020, s. 461). Plessner ise çizdiği bir diyagram üzerinde 'oikonomia'nın İslâm dünyasına girişini tasvir eder. Buna göre Brûson tüm bilgilerin ana kaynağı pozisyonundadır. İbn Miskeveyh ve İbn Sînâ 'tedbîrü'l-menzil'i Arapça metin üzerinden Brûson'dan almışlardır. Tûsî de bu üç kaynaktan birden yani Brûson, İbn Miskeveyh ve İbn Sînâ'dan beslenmiştir. Bunlara bir de İbn Ebü'r-Rebî' (ö. 272/885) eklendiğinde Tûsî'nin dört kaynaktan yararlandığı görülür[21].

Çalışmamızın ekler bölümünde yer alan *Tablo.3'te (Köleliğin Toplumsal Rolü*) de görülebileceği üzere Brûson ile İbn Sînâ'nın neredeyse aynı ifadelerle konuyu anlatıyor olmaları Plessner'in ortaya koyduğu bilgiyi doğrular niteliktedir. Tûsî, bu kavramın/bilimin menşeine dair şunları aktarır:

---

20 Eserin Yunanca aslı günümüze kadar ulaşamayıp, Arapça tercümesi olan *Kitâbu Brûson fî tedbîri'l-racul li-menzilihî* başlığını taşıyan eser üzerinden elimizde mevcuttur. Eserin Arapça tercümesi Kitâbü Birisîs (?) fî tedbîri'r-recül li-menzilihî adıyla Luvîs Şeyho (Batı kaynaklarında ismiyle Louis Cheikho) tarafından basılmıştır.

21 Martin Plessner, *Der Oikonomikoc des Neupythagoreers 'Bryson' und sein Einfluß auf die islamische Wissenschaft, Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung*, 1928, p. 141.'den aktaran (Ermiş, 2014, s. 82).

"Antik filozofların (kudemâ-yı hükemâ) bu hususta çok sözleri olmuştur. Lakin, onların bu bilim dalına dair kitapları, sonrakilerin (müteahhir) elinde bulunan Ebrûsun'un (Bryson/Brûson) sözlerinin özet bir kısmı hariç, Yunanca'dan Arapçaya tercüme edilmemiştir. Sonrakiler, isabetli görüşler ve temiz zihinlerle bu disiplini (sanat) olgunlaştırma (tehzib) ve düzenlemede ve onun kanunlarını ve asıllarını çıkarmada akılların gereğine göre, alabildiğince çaba sarf etmiş ve onu kitaplaştırıp tedvin etmişlerdir. Hâce Reis Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah İbn Sînâ'nın bu konuda, özlülük şartına son derece belagatle riayet ettiği bir risalesi vardır. O risalenin bir özeti (hulâsâ) bu makaleyle birlikte nakledilmiş ve öncekilerden ve sonrakilerden rivayet edilen diğer öğütler (mevâiz) ve edepler ile süslenmiştir. İnşallah, erdem ehlinin takdir nazarıyla müşerref olur. O, başarıya erdirendir." (Tûsî, 2007, s. 189, 190).

Tûsî, yukarıda alıntıladığımız ifadelerinde bu konuda bir anlamda hakemlik görevi üstlenmektedir. Brûson'un 'tedbîrü'l-menzil' literatüründeki belirleyici konumunu ortaya koyan Tûsî, İbn Sînâ'nın *er-Risâle fi's-Siyâseti'l-Menziliyye* isimli eserine referans göstererek, bu kaynaktan da yararlandığını ifade etmiştir. Kanaatimize göre, tedbîri'l-menzil kavramının menşei konusunda Brûson'a, İbn Miskeveyh'e, Aristoteles'e ve İbn Sînâ'ya değinmeyen her akademik çalışma bir yönüyle eksik kalacaktır.

Biz de bu çalışmada Brûson, Aristoteles, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Tûsî, Kınalızâde, Taşköprizâde, Şirvânî ve Kâtip Çelebi gibi bilginlerden bazılarının aynı konu üzerindeki ifadelerini bir tablo halinde yan yana göstermek suretiyle bir anlamda kavramın menşeini, ilgili müelliflerin aynı konu hakkındaki görüşlerini çok katmanlı bir şekilde gözler önüne sermek istiyoruz. Böylece, daha önce 'tedbîri'l-menzil' konusunda yapılan Türkçe çalışmalarda isimleri yan yana gelmemiş olan düşünürlerin aynı konu üzerindeki mukayeseli görüşlerini literatüre kazandırmayı amaçlamaktayız.

7. Brûson (Bryson): Antik Yunan'dan İslâm Dünyasına Bir Miras

Batı dillerinde Bryson, Brason, Abrussan, Brasson, Brusson (Islahi, 2008, s. 18); Türkçe literatürde ise Brûson, Ebrûsun adları ile bilinmektedir[22]. Çalışmamızda bu filozof için bazen Bryson bazen ise Brûson isimlerini kullanmış bulunmaktayız. Brûson'un kitabının orijinal adı *Oeconomicus* olup Yunanca iki kısa fragman haricinde günümüze kadar ulaşamamıştır[23] (Swain, 2013). Eserin Arapça tercümesi ise el yazması halinde günümüze kadar ulaşmıştır (Islahi, 2008, s. 73). Bu kitap, Luvîs Şeyho tarafından *Kitâbü Birisîs fî tedbîri'r-recül li-menzilihî* adıyla 1921'de yayımlanmıştır

22 Türkçe bir eserde ismi Brossen olarak çevrildiği görülen filozofun mensup olduğu okul ise Megâra Okulu olarak belirtilmektedir (Sunar, 1980, s. 52).

23 Bu iki fragman Stobaeus'un V. asra ait *Anthology*'sinde yer almaktadır. Swain, Yunanca bu iki fragmanı aslından İngilizceye tercüme ederek yorumlamaktadır (Swain, 2013, s. 110-115).

(Bryson, 1921, s. 161-181)[24]. Muhtemeldir ki bu kitabın Arapçaya çevirisini Ebû Alî Îsâ b. İshâk b. Zür'a (ö. 398/1008) yapmıştır (Şeyho 1921, s.161). Şeyho'nun bu yayını, Mısır Milli Kütüphanesi'nin Teymur koleksiyonunda bulunan XIV. asra ait nüsha ile hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır[25].

Schumpeter, *İktisadi Analizin Tarihi* kitabında Brûson'a değinmemiştir. Yeni-Pisagorcu[26] olduğu da iddia edilen Brûson'un yaşadığı dönem ile ilgili çelişkili bilgiler mevcuttur. Bu konuda milâttan önce IV-III. asır ilâ milattan sonra I-II. asır arasında değişen farklı tarihlendirmeler bulunmaktadır (Özturan, 2020, s. 57). Alman asıllı şarkiyatçısı Martin Plessner (1900-1973), Brûson'un Hristiyan dönemde yaşadığını ileri sürmüştür (Dodge, 1970, s. 974). Martin Plessner (1900-1973), *Der Oikonomikos des Neupythagoreers 'Bryson' und sein Einfluss auf die islamische Wissenschaft* (Heidelberg 1928) adıyla hazırladığı doktora tezinde Brûson'un eserini Arapçadan Almancaya çevirmiştir (Görgün, 2007, s. 301). Kraus, Plessner'in çevirisini yaptığı Brûson'un eserinin ona ait olmayabileceği hususundaki şüphesini dile getirmektedir (Sezgin, 1971, s. 91). *Cambridge Felsefe Sözlüğü*'ne göre Arapça felsefe literatüründeki iktisat yazını neredeyse tamamen Bryson'un *Oeconomicus*'una dayanmaktadır (Audi, 1999, s. 41). Simon Swain'e göre Brûson'dan bahseden yegâne iktisat tarihçisi Christos Baloglou'dur. Ancak Swain, Baloglou'nun Plessner üzerinden sathî bir değerlendirme ile bahsettiği Brûson'un iktisadî görüşü hakkında ciddi bir yanılgıya düştüğünü belirtmektedir (Swain, 2013, s. 51).

Bryson tedbîrü'l-menzil ile ilgili bu kitabında aile reisinin yönetimindeki evin mal, hizmetçiler/köleler, kadın ve çocuklar olmak üzere dört unsurdan meydana geldiğini açıklamıştır. Müellif, mal konusuna ayrılan ilk bölümde malın yaratılış hikmeti, insanların mala ihtiyacı, kazanılması, korunması ve harcanmasına ilişkin bilgilere yer vermiştir. Kölelere ayrılan ikinci bölümde yaratılışları itibariyle üç türlü kölenin bulunduğunu anlatmıştır. Kadınlara ayrılan üçüncü bölümde kadının varlık sebebinin neslin devamı ve ev işlerinin görülmesi olarak ortaya koymuş, eşlerin uyumlu olmasının önemine işaret etmiştir. Eserin dördüncü bölümü ise çocuk eğitimi konusuna ayrılmıştır (Bryson, 1921, s. 161-181).

---

24 Bryson, Kitâbü Birisîs (?) fî tedbîri'r-recül li-menzilihî (nşr. Luvîs Şeyho, el-Meşrik içinde), XIX/3 (1921), s. 161-181.

25 Bahsi geçen koleksiyonun kurucusu Türk asıllı Ahmed Teymur Paşa'dır (1871-1930). Aralarında eserlerin yazarlarının kendi hatları da bulunan ve yarısından çoğu yazma eserlerden müteşekkil 20.000 ciltlik değerli bir koleksiyona sahip olan bu kütüphaneyi Ahmed Teymur Paşa Mısır Millî Kütüphanesi'ne (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye) vakfetmiştir (Günel, 1989, s. 140).

26 M.Ö. 570-500 yılları arasında yaşadığı düşünülen Pisagor (Pythagoras) ve ona bağlı kimselerin felsefe, matematik, ahlâk ve din öğretisi olan Pisagorculuk (Pythagoreanism) (Akarsu, 1975, s. 141), Hristiyanlığın yayılamaya başladığı dönemde yeniden ihyâ edilmeye çalışılmış, bu yaklaşıma ise Yeni-Pisagorculuk adı verilmiştir (Gökdoğan, 2007, s. 292). Eğer Brûson'un Yeni-Pisagorcu olduğu iddiası doğruysa yaşadığı döneminde buna göre dikkate alınması gerekmektedir.

Plesser, Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkī'nin (ö.900-1000 yılları arası), *el-İşâre* adlı eserinin tedbîrü'l-menzil bölümünde Bryson'un *Oikonomikos*'unun Arapça tercümesinden faydalandığını ileri sürmüştür (Plessner, s. 29). Swain'in de İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), İbn Ebü'r-Rebî' (ö. 272/885), Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkî gibi bilginlerin Brûson'dan iktibâslarda bulunduklarını açıklamıştır (Swain, 2013, s. 94). Nasîrüddîn-i Tûsî, Kınalızâde Ali Efendi, Taşköprizâde gibi müelliflerin eserlerinde tedbîrü'l-menzil konusu münasebetiyle Bryson'un kitabından faydalanıp iktibâsta bulunduklarını açıkça söylemişlerdir. Swain, *Economy, Family, and Society From Rome to Islam, A Critical Edition, English Translation, and Study of Bryson's Management of the Est*ate (Tr. Roma'dan İslâm'a Ekonomi, Aile ve Toplum, Bir Edisyon Kritik, Brûson'un Ev Yönetimi'nin İngilizce Tercümesi ve İncelenmesi) isimli eserinde Brûson'un *Kitâbü Birisîs fî tedbîri'r-recül li-menzilihî* adını taşıyan Arapça eserini esas almak suretiyle İngilizceye tercüme etmiş ve bu metinlerin değerlendirmesini yapmıştır.

Brûson'un Arapça kitabının Swain tarafından yapılan İngilizce tercümesinin bazı bölümlerini aktarmak istiyoruz;

- *O (Brûson), Ev işinin dört unsurdan oluştuğunu söylüyor: Birincisi mal/mülk, ikincisi hizmetkarlar, üçüncüsü kadın ve dördüncüsü çocuk* (Swain, 2013, s. 431).

- *İnsanların ve hayvanların geçinmesi için, gıdaların toplanması, hazırlanması ve işlenmesi, birçok farklı zanaatın varlığını gerektirir. İnsanda, her zanaatı keşfetmek için bir meleke ve onu öğrenmek için de bir meleke bulundurulmuştur. Ancak hayatın kısalığı nedeniyle, bir kişinin bu her bir zanaatı ve melekeyi keşfetmesi ve öğrenmesi imkansızdır. Çünkü bir zanaatın keşfi ve onu öğrenmesi, onu zanaatların geri kalanını keşfetmesi ve öğrenmesi açısından çok meşgul edecektir. Birçoğunu öğrenme potansiyeline sahip olmasına rağmen hepsini öğrenme potansiyeline sahip değildir. Ama hayatını idâme ettirebilmek için bir insanın tüm zanaatlara ihtiyacı vardır* (Swain, 2013, s. 435).

- *Üstelik zanaatlar birbiriyle bağlantılıdır. Örneğin, bir yapı ustası, marangozun zanaatına; marangoz, demircinin zanaatına; demirci, madencinin zanaatına ve bu zanaat de (madenci) yapı ustasının zanaatına ihtiyaç duyar. Dolayısıyla, zanaatların her biri, kendi içinde tamamlanmış olsa bile, bir zincirin parçalarının birbirine ihtiyaç duyduğu şekilde bir başkasına ihtiyaç duyar ve zanaatlardan biri kaldırılırsa, zanaatların geri kalanı (da) bunun sonucunda ortadan kalkar. Ve her bir insan, hayatını sürdürebilmek, kendini beslemek ve kuşatmak (örtmek) için çeşitli şeylere ihtiyaç duyduğundan, bu amaçla bütün zanaatlara ihtiyaç duymuştu; çünkü bir insanın hepsinde uzman olması imkansızdı, tüm insanların hayatla-*

rını sürdürebilmeleri için birbirine ihtiyacı vardı ve bu nedenle insanlar zanaatlar konusunda birbirlerine yardım etmek için şehirler oluşturmalı ve burada birlikte yaşamalıydı (Swain, 2013, s. 436, 437).

- *Üç türlü kusurun farkında olmak gerekir: Suistimal, zorbalık, alçaklık. Örneğin suistimal, az ağırlık vermekten, ölçüyü doldurmamaktan, hesapta aldatmaca yapmaktan, gerçeklerden kaçmaktan, gerçek dışı iddialarda bulunmaktan ve ağır suçlardan meydana gelen benzeri şeylerden oluşur. Bunlar, kazancı durdurur, ticaret akışını sekteye uğratır ve dışlanmaya neden olur. Bunun nedeni, kötü bir itibarın yayılmasının iş yapan kişileri bu kadar kötü şöhretli bir kişiden uzaklaştırması ve kendisinden mustarip olan herkesin başkalarına da onun bu kötü şöhreti hakkında bilgi vermesindendir. Sonuç itibariyle onunla ticaret yapan da yapmayan da ondan uzak dururlar* (Swain, 2013, s. 443).

- *Köleler, bir insanın idaresindeki vücudunun organlarına benzer… Hizmet etmekle görevlendirilmiş ellere benzerler, çünkü onlar vücut için yararlı şeyleri elde etmeyi başarırlar. Hizmet etmekle görevlendirilmiş bacaklara benzerler, çünkü üzerlerinde tüm vücut ve onun ağırlığı vardır* (Swain, 2013, s. 459).

- *Hizmetçi bir hata yaparsa, efendisi onu ilk başta görmezden gelmelidir, onu ikinci kez hata yaptığında düzeltmelidir. Onu düzeltmek başlangıçta kınama, uyarı ve nasihât ile yapılmalıdır; eğer yeniden (hata) yaparsa) öfkeyle; eğer ısrar ederse, yumrukla (mukâbelede bulunur). Cehaletle ve istemeyerek yaptığı bir suç yüzünden onu cezalandırmamalı. Ama kötülük ve günahkârlık yüzünden işlediği bir suç olursa onu cezalandırmayı ihmal etmemelidir. Hizmetçi hata yaptığında, yalnızca (efendinin) oğlunun bir hata yaptığında ona verilen cezanın bir benzeri verilmelidir. Çünkü bu hem hizmetçi hem de oğul için en iyisidir* (Swain, 2013, s. 461).

8. İbn Miskeveyh: Tedbîrü'l-Menzil Düşüncesinin İslâm Dünyasına Aktarımı

İbn Miskeveyh'in doğum yeri ve tarihi konusunda net bir bilgi bulunmamakta, ölümü ise 421/1030 olarak tarihlendirilmektedir (Bayrakdar, 1999, s. 201). *Palgrave Felsefe Sözlüğü*'nde İbn Miskeveyh, İranlı saray devlet adamı, hekim ve Antik Yunan ve diğer düşüncelerin savunucusu olarak tanıtılır. İbn Miskeveyh, Brûson, Platon, Galen, Aristoteles, Yeni-Platoncu filozoflar olmak üzere birçok Yunan kaynağından istifade etmiş ve yaptığı iktibâsları eserlerinde açıkça belirtmiştir (Özturan, 2020, s. 105). Çok sayıda eseri günümüze kadar gelmiş bulunan İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-Ahlâk* isimli eseri, ahlâk felsefesinin İslâm dünyasındaki en etkili çalışma olarak ifade edilmiştir (Audi, 1999, s. 573). Swain, İbn Miskeveyh'in, Brûson'un kitabının dört ana bölümünden alıntı yaptığını belirtir (Swain, 2013, s. 94). İbn Miskeveyh'in 'tedbîrü'l-menzil' konusunun bir

parçası sayılan çocuk eğitimine dair bilgilerin geçtiği eseri *Tehzîbü'l-Ahlâk'*tır (Çağrıcı, 2011, s. 328-329), (İbn Miskeveyh, 1329, s. 46). İbn Miskeveyh, özellikle 'tedbîrü'l-menzil' kavramı dâhilinde belirttiği bazı bilgileri Brûson'dan almış gibi gözükmektedir (Özturan, 2020, s. 461).

Tehzîbü'l-Ahlâk'tan bazı metinlerin Türkçe tercümelerini meâlen aşağıda veriyoruz:

• *Evinin işlerinin bir kısmını özenle yürütüp diğer kısmını yürütmeyen veya bazı vakitlerde evin işerine bakıp diğer vakitlerde evin işlerine bakmayan bir kişi, ev yöneticisi olamaz. Yine bir grup insanın işlerine bakıp diğer bir grubun işlerine bakmayan veya bazı vakitlerde insanların işlerine bakıp diğer vakitlerde insanların işlerine bakmayan şehir yöneticinin hali de böyledir; böyle bir kişi riyâset ismini haketmez (yani şehir yöneticisi olamaz)* (İbn Miskeveyh, 1329, s. 77).

• *Para "sessiz kanun", insan (hâkim) ise "konuşan kanun"dur. Paranın bu özelliği, ticaret gibi hakka konu olan muamelelerde eşitlik ve adâleti sağlama fonksiyonundan ileri gelir… Aristo, meşhur kitabı Nikomakhos'ta şöyle diyor: En büyük kanun (en-nâmûsü'l-ekber) Allah'ın kanunu, ikincisi Allah tarafından gönderilen hâkim, üçüncüsü paradır. Bütün kanunların öncüsü (kudve) Allah'ın kanunudur* (İbn Miskeveyh, 1329, s. 96).

• *Erdemli bir sultanı yönettiği kişiler hayırla hatırlar, onu hiçbir zaman eleştirmezler…Bir sultanın şehrine, yönettiği kişilere nispeti, tıpkı bir ev yöneticisinin evine ve ailesine nispeti gibidir* (İbn Miskeveyh, 1329, s. 100).

9. İbn Sînâ'da Tedbîrü'l Menzil Düşüncesi

Miladî takvimle yaklaşık 980-981 yıllarında Buhara yakınlarındaki dünyaya gelen İbn Sînâ, Doğu'da dönemi ve sonrasında yaşamış âlim ve filozoflar tarafından kendisine verilen isimlendirmeyle 'eş-şeyhü'r-reîs', Batı'da ise 'Avicenna' olarak anılmaktadır. Tıp ve felsefe alanlarında büyük yapıtlarıyla asırlar boyu dünya bilimine kaynaklık etmiştir. İslâm'ın bilimsel düşünce ile çelişkiye düşmeyeceğinin en büyük delili ve adeta ete kemiğe bürünmüş hâlidir. Nitekim Arap filolojisi ve İslâmi ilimler konusunda uzman olan Gerhard Endress, İbn Sînâ'nın tıp alanındaki otoritesinin, onun felsefe alanına da taşıdığını, bu alanda da otorite kabul edildiğini belirtir (Endress, 2006, s. 122). İbn Sînâ, İslâm felsefe tarihinde Fârâbî'nin öğrencisi ve halefi olarak görülmüştür (Alper, 1999, s. 321). Albert Hourani, Kindî ve Farâbî tarafından başlatılan İslâm felsefe geleneğinin İbn Sînâ ile en yüksek noktasına ulaştığını belirtir (Hourani, 2020, s. 214). *el-Ḳānûn fi'ṭ-ṭıbb* isimli eseri, defalarca Latince tercüme edilmiş, Orta Çağ'daki Avrupa için bir ışık hüviyetinde olmuştur. İbn Sînâ meşşâiyye okulunun da

en büyük filozofu olarak kabul edilir. İbn Sînâ'nın 'tedbîrü'l-menzil' literatürüne ait eseri, konuya ilişkin kaleme aldığı müstakil bir risâlesi olan *er-Risâle fi's-Siyâseti'l-Menziliyye*'dir. Bu risâle ilk defa Luvîs Ma'lûf tarafından neşredilmiştir (İbn Sînâ, 1906, s. 2-17). İbn Sînâ *'Uyûnü'l-ḥikme* adlı eserinde amelî felsefeyi açıklarken 'tedbîrü'l-menzil' yerine 'el-hikmetü'l-menziliyye' terkibini kullanmıştır (İbn Sînâ, 1953, s. 13), (Çağrıcı, 2011, s. 260). Küçük bir hacme sahip olan *es-Siyâsetü'l-Menziliyye* adlı risâlede özetle şu bahisler geçmektedir;

- *Allah, lütfu ve keremiyle insanlara, durumlarının eşitliğinde ve mertebelerinin yakınlığında, aralarına rekabet ve kıskançlık, isyan ve haksızlık sokup yok olmalarına yol açan kötülük bulunduğundan dolayı hem akıl ve görüşlerinde hem de mülklerinde, mertebelerinde ve konumlarında farklı yaratmak suretiyle ihsanda bulunmuştur. Akıl sahipleri bilirler ki, şayet insanların hepsi hükümdar olsalar, birbirlerini yok etmeye çalışırlar; hepsi tebaa olsalar, hiç kimse başkasına iş yapmaz, kimse kimseye yardım etmez; yoksullukta eşit olsalar, yoksulluktan ölür, sefillikten yok olurlar* (İbn Sînâ , 1992, s. 907).

- *Hükümdar ve tebaa her insanın, hayatını sürdüreceği ve kişiliğini devam ettireceği azığa ihtiyacı olduğu, ihtiyaç fazlası azığını ihtiyaç duyacağı vakte hazırlamaya muhtaç bulunduğu, insanın azık edinmede fazla azığı saklamaksızın, elde ettiğini korumaksızın, açlığa ve susuzluğa ihtiyaç duyacağını bilmeksizin acıktığında ve susadığında gıda ve suyu aramaya koşan ve doyup suya kandıktan sonra bunlardan ayrılan hayvanlardan farklı olduğu bilinmelidir* (İbn Sînâ , 1992, s. 908).

- *Geçimini sağlama konusunda insanlar iki sınıftır: Bir grubun çabası hazır rızkı sağlamaya yeterli olup, miras veya biriktirme yolları ona sebep kılınmıştır. İkinci grup ise, geçimini sağlamada çalışmaya muhtaçtır. Bu sınıfa da ticaret ve sanatlarla azıklarını arama ilhamı verilmiştir. Sanatlar, ticaretten daha güvenilir ve kalıcıdır. Çünkü ticaret, malla yapılır. Mal ise çabuk tükenir, âfete ve musibete çok maruzdur* (İbn Sînâ , 1992, s. 911).

- *Mürüvvet sahiplerinin sanatları üç türlüdür: 1. Birinci grubun yeri akıldır: Bu, sağlam görüş, doğru fikir verme ve en iyi yönetme demektir ki böylesi, vezirlerin, yöneticilerin, siyaset erbabının ve hükümdarların sanatıdır. 2. İkinci grubun yeri edebiyattır: Bu, ehliyet, belâgat, astronomi ve tıp bilgisi demektir ki edebiyatçıların sanatıdır. 3. Üçüncü grubun yeri kollar ve cesarettir: Bu, süvarilerin ve süvari komutanlarının sanatıdır* (İbn Sînâ , 1992, s. 912).

- *Bilinmelidir ki kişi için bir hak edişe dayanan bol rızıktan daha üstün bir nesne yoktur. Günahla, hırsızlıkla, çirkin sözle, yalanla, yüzsüzlükle, hayasızlıkla, yiğitliği yaralamakla ve namusu kirletmekle elde edilen*

bir kazanç, değeri çok olsa da bir hiçtir, maddesi çok olsa da azdır, göze kârlı görünse de sonu vahimdir. Temiz ve iyi kazanç; miktarı az, ağırlığı hafif de olsa, daha lezzetli, daha güzel, daha bereketli ve daha artıcıdır (İbn Sînâ , 1992, s. 912).

- *İnsanlardan hizmetçi ve iş görenlerle ilgili siyasetin yolu, tıpkı vücudun organlarıyla ilgili yol gibidir. Çünkü, elinin yaptığı işi sana yapan elin yerine geçer, ayağının yaptığı işi yapan ayağın yerine geçer, gözünün koruduğunu koruyan gözün yerine geçer* (İbn Sînâ , 1992, s. 916).

Zakaria, İbn Sînâ'nın hizmetçilerin eğitimi ile ilgili görüşlerini şöyle özetlemiştir: *"Eğitim ve uygulamalar sağlanmalıdır. Efendi ile hizmetçiler arasındaki ilişki iyi olmalıdır. Hizmetçi, ancak konumunu ve sorumluluğunu gerçekleştirmediği için cezalandırılabilir. Eğer hizmetçi açıkça bir suç işler ve günahını veya isyanını tekrarlarsa, sistemi ve diğer hizmetkarları bozmaması için görevden alınmalıdır"* (Zakaria, 2012, s. 247).

10. İbn Ebü'r-Rebî' ve Sülûku'l-Mâlik Adlı Siyâset ve Ahlâk Eseri

Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed İbn Ebü'r-Rebî' (ö.272/885) Abbâsî döneminde yaşamış bir âlimdir. Hayatı hakkında çok bilgi bulunmamaktadır. İbn Ebü'r-Rebî*', Sülûkü'l-mâlik fî tedbîri'l-memâlik* adlıyla bir eser yazmıştır. Bu eser, tedbîrü'l-medîne (şehir yönetimi) konusunda yazılmış en değerli kaynaklarından biridir. İbn Ebü'r-Rebî' bu eserinde ev idaresi konusuna da yer vermiştir (Çağrıcı, 2011, s. 260). *Sülûkü'l-mâlik* adlı eseri Müşîr Nusret Paşa, *Nusretü'l-Hamîd* adıyla, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa da *Mikyâsü'l-Ahlâk* adıyla tercüme etmişlerdir. Bu tercümeler Osmanlıca Türkçesiyle yayımlanmışlardır. Ali Adem Yörük tarafından yayına hazırlanan bu tercümeler, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları tarafından 2020 yılında yayımlanmıştır.

Bu eserden örnek bir parça:

- *Amelin ikinci kısmı servete, evlâd u ıyâle, idâre-i beytiyyeye ta'alluk edenlerinden ibâretdir. İnsân servetini, zevcesini, evlâdını, hânesini hüsn-i idâreye mecbûr ve muhtâcdır.*

- *"Servet" denilen bilâ-istisnâ herkesin muhtâc olduğu mâldır. Makâsıd ve meâribe vusûl mâla mütevakkıfdır.*

- *"Zevce" hânenin sâhibesi, erkeğin şerîk-i idâresidir.*

- *"Evlâd" ibkâ-yı nâmı mûcib, istînâsı müstevcibdir.*

- *"Tedbîr-i menzil", idâre-i beytiyyede her husûsu dâire-i savâbda rü'yetdir* (Ebü'r-Rebî', 2020, s. 259).

11. Nasîrüddin Tûsî'de Tedbîrü'l-Menzil Düşüncesi

Nasîrüddîn Tûsî miladî 1201 yılında günümüzde İran sınırlarında yer alan Tûs'ta doğmuştur. Meşşâiyye yani Aristoteles felsefe ekolüne mensup olan Tûsî'nin in en önemli eseri Farsça kaleme aldığı *Ahlâk-ı Nâsırî*'dir. Kitap üç ana bölümden müteşekkil olup birinci bölümü ahlâk, ikinci bölümü tedbîrü'l-menzil (ev yönetimi) ve üçüncü bölümü 'tedbîrü'l-medîne' (şehir yönetimi) ile ilgili konulara ayrılmıştır. Tûsî eserin ahlâk bölümünde İbn Miskeveyh'in *Tehẕîbi'l-aḫlâḳ* adlı eserinden, "tedbîrü'l-menâzil" kısmında daha çok İbn Sînâ'nın aynı konuyla ilgili risâlesinden, tedbrîbü'l-medîne kısmını da Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserinden istifade etmiştir. Tûsî, Eflâtun, Aristoteles ve Kindî'nin risâleleri gibi diğer kaynaklardan da iktibâslar yapmıştır (Şahinoğlu, 1989, s. 17, 18). İlk dönem âhlâk kitaplarında 'tedbîrü'l-menzil' konusuna çok az yer verilmiştir. Gazzâlî, *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'de 'tedbîrü'l-menzil' terimini kullanmış ve konuyu İslâmî kaynaklara dayanarak açıklamıştır (el-Gazzâlî , t.y., s. 24,31,34,39), (Çağrıcı, 2011, s. 260). *Ahlâk-ı Nâsırî*'yi özel bir konuma getiren en önemli husus İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-Ahlâk* eserinde müstakil birer başlık olarak yer almayan 'ilmu tedbîri'l-menzil' ve 'ilmu tedbîri'l-medîne' konularını ayrı başlıklar halinde tasnife tâbi tutup incelemiş olmasıdır (Yılmaz, 2017, s. 317).

Çağının önemli astronomlarından olan Tûsî usturlap aleti üzerinde de geliştirmeler yapmıştır (Zeydân, 2015, s. 163). Nasîrüddin Tûsî, Aristoteles'in ortaya koyduğu, İbn Sînâ'nın İslâm literatürüne kazandırdığı bilim tasnifinin de sürdürücüsü olmuştur (Arıcı, 2016, s. 49). Kaynaklarda İlhanlı Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Hülâgû ile Bağdat seferine çıktığı yazılır (Şirinov, 2012, s. 437).

Türkçe tercümesi yaklaşık 40 sayfa hacminde olan 'ev yönetimi' konusu, beş alt başlık (fasıllar) halinde ele alınmıştır. Eserden bazı kesitleri aktarıyoruz:

Birinci Fasıl (Evlere İhtiyacın Sebebi, Evlerin Rükünlerinin Açıklanması ve Bu Anlamda Önemli Olan Şeyin Takdimi)

- *Bilinmelidir ki, burada evden maksat kerpiç, çamur, taş ve ağaçtan yapılmış bir ev değildir. Bilakis karı ile koca, ebeveynle çocuk, hizmetçiyle hizmet olunan, mal sahibiyle mal arasında özel bir biraradalıktır; onların malı ister ağaç ve taştan ister çadır ve otağdan, isterse de ağaç gölgesinden ve dağ mağarasından olsun (değişmez). İster hükümdar ister tebaa ister ileri gelen (fâzıl), isterse geride kalan (mefzûl) olsun, türün tüm şahısları, bu türden biraradalık ve idareye muhtaç olduklarından ve herkes kendi mertebesinde, gözetici (râî) olduğu gözetimindeki topluluğun işini üstlenmekle yükümlü olduğundan, bu ilmin yararı genel ve zorunludur ve onun faydaları hem dini hem de dünyayı kapsamaktadır. Bu hususta*

Şerîat Sahibi (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: «Hepiniz çobansınız (gözetici) ve sürünüzden (gözetim be yönetiminiz altında bulunanlardan) sorumlusunuz. İnsanoğlu, bireyin bekasında gıdaya muhtaçtır, insan türünün gıdası da ekip biçmek, temizlemek, öğütmek, yoğurmak ve pişirmek gibi sınaî bir idare olmadan hazır olamamaktadır; bu araçların hazırlanması ise, yardımcıların (hizmetçiler) yardımı, alet ve gereçlerin kullanılması ve bu hususta bir zaman sarf etmekle olur (Tûsî, 2007, s. 189).

▪ *Bu yüzden (insan), geçim araçlarını biriktirmeye ve söz konusu ihtiyaçtaki diğer hemcinslerinden korumaya ihtiyaç duyar; fakat koruma, gıda ve yiyeceğin bozulmayacağı uyku ve uyanıklık vaktinde, gündüzün ve geceleyin yağmacıların ve zorbaların elinin ulaşamayacağı bir mekân olmadan gerçekleşmez* (Tûsî, 2007, s. 187).

İkinci Fasıl (Malların ve Yiyeceklerin Yönetimi Hakkında)

▪ *İnsan ilişkilerinin (muâmelât) zorunluluğu ve alışverişin çeşitliliği sebebiyle, geçen makalede ifade ettiğimiz gibi adaletin koruyucusu, tümel (küllî) kurucu ve küçük kanun (nâmus) olan paraya ihtiyaç olunmuştur. Paranın varlığının gücü (izzet) ve onun bir azının diğer şeylerin çoğuna denkliği ile yiyeceklerin eşdeğeri olan biraz paranın taşınması, çok (miktarda) yiyeceğin taşınması yerine geçtiğinden, (yiyeceğin aksine) onun taşınmasındaki külfet ve meşakkatten müstağni kalınmıştır. Aynı şekilde onun kalıcılığına yol açan cevherinin sağlamlığı, mizacının dayanıklılığı ve bileşiminin yetkinliği sebebiyle, kazanılmış faydaların sebat ve devamı (kıvam) mümkün olmuştur. Ayrıca, paranın çeşitli millet yanında kabulüyle de onun yararının kapsamı herkes için düzenlenmiştir* (Tûsî, 2007, s. 192).

▪ *Sanatlar üç türlü olur: Birincisi üstün, ikincisi alçak ve üçüncüsü ise orta. Üstün olanlar, beden alanından değil nefs alanından olan sanatlardır ve onlara, hürlerin ve mürüvvet sahiplerinin sanatları denilir. Onları çoğu üç sınıfa dahil olmaktadır: Birincisi sağlam görüş, doğru istişare ve iyi idare gibi aklın cevheriyle ilgili olandır. Bu, vezirlerin sanatıdır. İkincisi yazıcılık, belagat, yıldız bilimi, tıp, muhasebe ve yer ölçüm gibi, edep ve erdemle ilgili olandır. Üçüncüsü binicilik, askerî kumandanlık, sınırları idare altına alma ve düşmanları püskürtme gibi, kuvvet ve yiğitlikle ilgili olandır. Bu, kahramanların sanatıdır. Alçak sanatlar da üç çeşittir: Birincisi tekelcilik (ihtikar) ve sihir gibi halkın genelinin yararına aykırı olandır. İkincisi soytarılık, çalgıcılık ve kumarbazlık gibi erdemlerden herhangi birine aykırı olandır. Bu, sefihlerin sanatıdır. Üçüncüsü, hacamatçılık, deri tabaklama ve çöpçülük gibi (insan) doğasının tiksinmesine sebep olanlardır. Bu mayası düşük olanların sanatıdır. Orta sanatler ise diğer kazanç çeşitleri ve meslek sınıflarıdır. Onların bir kısmı ziraat gibi zorunludur, bir kısmı da kuyumculuk gibi zorunlu değildir* (Tûsî, 2007, s. 194).

▪ *Bir sanatla tanınmış kimse o sanatta ilerleme ve olgunlaşma isteğinde olmalı aşağı mertebeye kanaat göstermemeli ve düşük hedefe razı olmamalıdır. Bilinmelidir ki insan için, hiçbir ziynet bol rızıktan daha güzel olamaz.*

▪ *....üçüncüsü işin rayici aranmalı, az da olsa, daimi kâr, rast gelen olan çok kazançlara tercih edilmelidir* (Tûsî, 2007, s. 194).

Beşinci Fasıl (Hizmetçilerin ve Kölelerin Yönetimi)

▪ *Köleler doğalarına göre üç sınıftır: Birincisi doğası itibariyle hür olanlar, ikincisi doğası itibariyle kötü olanlar, üçüncüsü şehvetin kölesi olanlar. Birinci zümreyi evlat yerinde görmek ve uygun edep öğrenmeye teşvik etmek gerekir. İkinci zümreyi binek hayvanları ve dört ayaklılar gibi (görüp) kullanmak ve yetiştirmek gerekir. Üçüncüsüne ise ihtiyaç ölçüsünde arzusunu karşılamasına müsaade etmek ve onu küçümseyerek ve hafifseyerek çalıştırmak gerekir* (Tûsî, 2007, s. 230).

12. Kınalızâde'de Tedbîrü'l-Menzil Düşüncesi

1510 Isparta doğumlu Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) dedesi Kanunî döneminde kadılık ve kazaskerlik yapan Abdülkadir Hamidî Efendi'dir. İlköğretimi Isparta'da tamamladıktan sonra tahsil için İstanbul'a giden Kınalızâde burada devrin önemli âlimlerinden Çivizâde Muhyiddin Efendi'den ders almış, ona intisap etmiş ve derslerinde ona yardımcı (muîd) olmuştur (Aksoy, 2002, s. 416, 417). Kınalızâde sırasıyla Edirne, Bursa, Kütahya ve İstanbul şehirlerinde medreselerde müderrislik vazifesi görmüş, akabinde ise Şam, Kâhire, Halep, Bursa, Edirne ve İstanbul'da kadılık görevlerinde bulunmuştur. En son 1571 yılında II. Selim devrinde Anadolu kazaskerliği görevine getirilmiş ve bu görevi esnasında 1572 yılında vefat etmiştir (Aksoy, 2002, s. 417).

Kınalızâde'nin 'ilmu 'tedbîri'l-menzil' konusu ele aldığı eseri *Ahlâk-ı Alâî*'dir. Türkçe kaleme alınan bu eserinde Batı'dan büyük ölçüde Aristoteles'ten; Doğu'dan ise Fârâbî (ö. 339/950), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Gazzâlî (ö. 505/1111), Nasîrüddîn Tûsî (ö. 672/1274), Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502), Hüseyin Vâiz el-Kâşifî (ö. 910/1504-1505) gibi âlimlerin eserlerinden yararlanmış ve bu eserlerden aktarımlar yapmıştır (Kahraman, 1989, s. 15). Çağrıcı'ya göre "*Ali Efendi, gerek isimlerini zikrettiği Grek filozofları Pisagor, Empedokles, Sokrat, Eflatun, Aristoteles, Galen, Bryson, Hermes, Diojen, Batlamyus ve Hipokrat'tan gerekse Kindî, Farâbî, İbn Miskeveyh gibi müslüman düşünürlerinden doğrudan değil, Tûsî ve Devvânî'nin eserleri aracığıyla yararlanmıştır*" (Çağrıcı, 2014, s. 61). Bununla birlikte Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinde en çok istifade etmiş olduğu eser Gazzâli'nin *İhyâu Ulûmi'd-dîn*'idir (Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 8). Her ne kadar Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sini te-

mel referans noktası almış olan *Ahlâk-ı Celâlî* isimli eser *Ahlâk-ı Alâî'*den önce neşredilmiş olsa da Kınalızâde kitabında birkaç istisna dışında *Ahlâk-ı Celâlî*'den ziyâde *Ahlâk-ı Nâsırî*'den nakiller yapmıştır (Kâşifî, 2019, s. 41). Eserin te'lif amaçlarından birisi de *Aḫlâḳ-ı Nâṣırî*, *Aḫlâḳ-ı Celâlî* ve *Aḫlâḳ-ı Muḥsinî* gibi Farsça eserlerin hâricinde Türkçe bir eser bırakmaktır (Kahraman, 1989, s. 15). Neşrinden itibaren Osmanlı ulemâsı arasında güven tesis etmiş ve en çok okunan ahlâk kitabı olma özelliğine sahip olan bu eser, klasikler arasındaki yerini almıştır (Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 10). Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî'*si üzerine yapılan bir çalışmada Sabri Ülgener, 'Orta Çağ ahlâkı' olarak nitelendirdiği Osmanlı dünyasında modern bir iktisadî düşüncenin gelişmesine mâni olan unsurlardan birine örnek olarak *Ahlâk-ı Alâî*'yi göstermektedir (Beşer, 2014, s. 7). Kınalızâde'nin kitabı, tertip şekli ve içeriği itibariyle 'ilmu tedbîri'l-menzil' faslı da Tûsî'nin Kınalızâde üzerindeki etkisini göstermektedir.

Ahlâk-ı Âlâi üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ikinci kısım 'ilmu tedbîri'l-menzil'e ayrılmıştır. Bu ilmi Kınalızâde şöyle târif eder: *"İlm-i tedbîri'l-menzil, bir ilimdir ki insanla ehl-i menzil arasında nizâm ve intizâm vucûha lâyık üzere maaş eylemeğin keyfiyeti bilinur çün insan sâir hayvanattan mümtâz ve ictima-i menziline, ehl-i 'iyâle ve hadım ve hevâlden ibârettir."* (Kınalızâde Ali Efendi, 1248, II. Kitap, s. 2).

- *Hikmet-i ameliyenin mutlaka ve ilmu ahlâk ve ilmu tedbîri'l-menzil ve ilmu siyâseti'l-mudun nice isimlerdir. Tâ'rif-i isimleri nedir , anın beyanıdır. Evvelen ma'lum olsun ki ta'rif-i ilim mümkün olmaz illâ hadd-i ismîsiyle ki ta'rifte asıldır* (Kınalızâde Ali Efendi, 1248, s. 11).

- *Ev halkı ile ilgili olan fiil ve amellerinden bahseden ilimdir. Buna 'ilm-i tedbîri'l-menzil' (Aile Ahlâkı) denir. Herkes ev halkı, çocukları, hizmetçileri, çalıştırdıkları ile ne şekilde alâka kurup toplanmalı, oturmalı ki, intizama kavuşup yükselsin* (Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 323).

- *Ve menzilde bu ilimde murâdımız taş ve ağaçla binâ olunmuş hâneler değildir, belki erkân-ı hamse-i mezkûreyi yâ ekserini câmi' olan mahall ü me'vâdır,...* (Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 328).

- *Ve zenaatta üç kısımdır: Şerîf ve müteveassıt ve hasîs.* (Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 336) (Kınalızâde burada da Tûsî'yi aynen nakletmektedir).

- *Evvelâ ma'l'um olsun ki hukemâ, abîd ü imâ ve hadem ü haşem inşana el ve ayak ve göz ve kulak mesâbesindedir demişler. Zîrâ insân kendi eliyle tutacağı nesneyi anlar eliyle tutar ve ayağı ile varacak yere anın ayağıyla varır ve terakkub edecek nesneye anların gözüyle terakkub eder ve alâ hâza'l-kıyâs* (Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 387).

13. İlmu Tedbîri'l Menzil'den İlm-i İktisad'a Geçiş ve Osmanlı'da Ahlâk Literatürüne Genel Bir Bakış

Osmanlı ilim dünyasında ahlâk kitapları arasında en meşhur olan eser, bir önceki başlığımızda kendisine yer verdiğimiz Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) *Ahlâk-ı Alâi* isimli eseridir. *Ahlâk-ı Alâi*'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'den alımlanan 'ilmu tedbîri'l-menzil' konusundaki ifadeleri, bizi Brûson, Aristoteles, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Tûsî hattında Antik Yunan'dan Osmanlı'ya uzanan bir ilim zincirinin varlığına götürmektedir. İktisadî düşünce tarihçisi Ahmed Güner Sayar, Osmanlı klasik dönemi boyunca iktisat düşüncesinin 'ilmu tedbîri'l-menzil' ile 'ilmu tedbîri'l-devlet' (daha yaygın ifade ile 'ilmu tedbîri'l-medîne') anlayışından ibaret olduğunu belirtmektedir (Sayar, 2013, s. 11). Genel kanı, Osmanlı fikir dünyasınca Batı'da ortaya çıkan yeni iktisadî fikirleri tanınması ve alımlanmasının Tanzimat (1839) sonrası döneme denk geldiği yönündedir. Bununla birlikte Tanzimat'tan önce te'lif edilmiş eserlere de denk gelinmektedir. 'Oikonomia', bir dönem ekonomi politik ya da politik iktisat adını almıştır (Güler, 2005). İlber Ortaylı'nın tespitine göre Osmanlı'da Avrupâi bir tarzda te'lif edildiği düşünülen ancak ihtiyatlı bir şekilde tercüme eser de olabileceği belirtilen ilk eser *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî*'dir[27]. Bu eserin başlığı, Avrupa'da ortaya çıkan 'ekonomi politik' (Fr. économie politique) ismindeki Osmanlılar arasında henüz pek bilinmeyen yeni bilim dalına denk gelmektedir. Ortaylı, bu yazma eseri Viyana'da, Avusturya Millî Kütüphanesi Şark Yazmaları bölümünde bulduğunu belirterek bu eserin varlığının tespit edilmesiyle Batı iktisadî zihniyeti tarzında kaleme alınmış eserlerin tarihinin 1850'li yıllardan daha da öncelere dayandığının ortaya çıktığını ifade etmektedir (Ortaylı, 2007, s. 93). Bu eserin yazarı belirsiz olmakla birlikte Ortaylı'ya göre Tercüme Odası'nda çalışan bir gayr-i müslim olabilir. Bahsi geçen yazma eseri konu edinen bir başka çalışmada ise Metin Aydar, eserin yazarının 1830'lu yıllarda Londra ve Paris gibi Avrupa şehirlerinde sefirlik görevleri yapmış olan Mehmed Nuri Bey olabileceğini ileri sürmektedir (Aydar, 2016, s. 12). Osmanlı'da Türkçe te'lif edilmiş öncü iktisat kitaplarından bir diğeri ise Cavit Orhan Tütengil'in dikkatlere sunduğu Charles Wells tarafından kaleme alınan ve 1860 yılında Londra'da taş baskısı yapılan *İlm-i Tedbîr-i Mülk* isimli eserdir (Tütengil, 1965, s. 141). Jean Baptiste Say'ın (1767-1832) *Traité d'économie Politique* adlı eseri Sehak Efendi tarafından *İlm-i Tedbîr-i Menzil* ismiyle hicrî 1268 yılında (miladî 1851/1852) tercüme edilmiş ve Sultan Abdulhamid'e sunulmuştur (Tütengil, 1965, s. 142). Fındıkoğlu, 1859 tarihli bir kitaptan bahsetmekte, eserin isminin *İlm-i Tedbîr-i Menzil* olduğunu ancak içeriğinin tamamen yeni ve Avrupaî tarzda olduğunu belirtir[28].

27 İlber Ortaylı bu konuyu ilk kez 1983 yılında Yapıt Dergisi'nde neşretmiştir.

28 İlber Ortaylı, J.B. Say'ın farklı iki eserinin tercümesinin Z. Fahri Fındıkoğlu tarafından birbirine karıştırıldığını ifade etmektedir (Ortaylı, 2007, s. 95).

Fındıkoğlu, zikrettiği bu eser ile birlikte Osmanlı'nın iktisadî düşünce sahasında yeni bir yola yöneldiğini işaret eder. Bu yeni iktisat paradigmasında zikredilebilecek başlıca isimler ve eserleri şöyle sıralanabilir; Sakızlı Ohannes Efendi (1836-1912) ve eseri *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*[29], *Akyiğitzade Musa (1865-1923) ve eseri İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*[30]. Bu bilgilerden hareketle denilebilir ki, her ne kadar 1850'lerde halen daha 'ilmi tedbîri'l-menzil' kavramı lafzen dolanımda görülüyor olsa da içerik itibariyle Osmanlı'da artık doktriner bir paradigma değişimi yaşanmış, Avrupa'nın merkantilist dönemden itibaren geliştirdiği ve liberal iktisadî anlayışa mündemiç olan klasik okul ve neo-klasik okul yaklaşımları Osmanlı ülkesinde bir zemin bulmuştur.

Çeşitli dönemlerde Mâliye Nâzırlığı yapmış olan ve Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler üstlenen Mehmed Câvid Bey (1875-1926) (İlkin, 1993, s. 175), *İlm-i İktisâd* (basımı:1908/1909) isimli eserinde şunları aktarmaktadır:

"*Yakın vakitlere kadar lisânımızda ilm-i servet diye tercüme edilen 'économie politique' mukâbili olarak birkaç seneden beri 'ilm-i iktisad' ta'biri kullanılmağa başlanmıştır. Bu tâ'bir birçok nokta-i nazardan birincisine mercuhtur (üstündür). Zîrâ bu ilmin muhteviyâtı hakkında bir fikr-i mahsûs sahibi olmayanlar, ilm-i servet unvanından yanlış ma'nâlar istihrâç eylemekte ve bu ilmi okuyup öğrenenlerin mutlaka sahib-i servet ve sâmân (zengin) olması lâzım geleceğini zannetmektedirler. Sonra da memleketimizde ilm-i iktisâd ile mütevağğil olanların nasîb-i servetleri pek az olduğunu görerek bu ilmin adem-i lüzûm ve fâidesine hükmederlerdi*" (Câvid, 1326, s. 3).

Mehmed Câvid Bey'in bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki 1906 yılına gelinen süreçte bir ilim olarak iktisat genellikle 'ilm-i servet' olarak isimlendirilmektedir. Câvid Bey ise bu isimlendirmenin mahzurlarına dikkat çekerek bunun yerine 'ilm-i iktisâd' ifadesinin kullanılmasının daha yerinde olacağını işaret etmektedir. Mehmed Câvid Bey, Türkiye'de 'ilm-i iktisad' konusunda yazılan eserleri ise şöyle sıralamaktadır; Ohannes Paşa'nın *Servet-i Milel*'i, Suâd Bey'in *İlm-i Servet*i, Musâ Efendi'nin *İktisâd yâhud İlm-i Servet*'i, Nâil Bey Efendi'nin Muhtasar *İlm-i Servetler*'i, kendisinin (M.Câvid Bey) dört ciltlik *İlm-i İktisâd*'ı.

Osmanlı ahlâk literatüründe bahsedilmesi gereken bilginlerden başlı-

29 Bu eser 2015 yılında Hamdi Genç editörlüğündeki bir ekip tarafından transkript edilerek neşredilmiştir. bkz. Sakızlı Ohannes Efendi, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1, haz. Filiz Dığıroğlu, Hamdi Genç, M. Erdem Özgür, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

30 Bu eser 2016 yılında Hamdi Genç editörlüğündeki bir ekip tarafından transkript edilerek neşredilmiştir. bkz. Akyiğitzade Musa, *İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*, Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2, haz. Gökçen Coşkun Albayrak, Hamdi Genç, Saim Çağrı Kocakaplan, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

caları ve eserleri kronolojik olarak şöyle sıralanabilir; Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1388-1389) ve eseri *Ahlâk-ı Cemâlî*, Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) ve eserleri *Miftâḥu's-saʿâde* ile *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî (ö. 1036/1627) ve eseri *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) ve eseri *Keşfü'z-Zunûn*. Zikredilen bilginlerden ve eserlerinden müstakil başlıklar halinde kısaca bahsetmek istiyoruz.

13.1. Cemâleddin Aksarâyî: Ahlâk-ı Cemâli

Fahreddin Râzî'nin soyundan geldiği bildirilen Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 791/1388-1389) asıl adı Mehmet olup doğum yeri ve tarihi tam olarak bilinememektedir. Ömrünün çoğunluğu Aksaray'da geçen âlimin yaşadığı dönemde nisbesi Cemâlî'dir. Erken dönem Osmanlı ulemâsı arasında ye alan Aksarâyî'nin öğrencileri arasında II. Murad tarafından müftülük makamına getirilen Molla Fenâri (ö. 834/1431) de bulunmaktadır (Öz, 1993, s. 308). II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın hükümranlıklarında 24 yıl boyunca müftülük vazifesini ifâ eden Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526), Aksârâyî'nin torununun çocuğudur (Küçükdağ, 2013, s. 248). Tefsir, lûgat, edebiyat ve tıp alanlarında bilgin olan Cemâleddin Aksarâyî'nin ahlâk konusundaki eseri *Ahlâk-ı Cemâli* olup, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'ẕ-ẓunûn*'unda bu eserin Yıldırım Bayezid'e ithafen yazıldığı belirtilmekle birlikte bugüne kadar bu esere ulaşılamamıştır (Görkaş, 1995, s. 83).

13.2. Taşköprizâde Ahmed Efendi: Miftâhu's-saʿâde ve Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye

Soyu Osmanlı'nın meşhur bir ulemâ ailesi olan Taşköprizâdeler'e dayanan ve 901/1495 yılında Bursa'da doğan Taşköprizâde Ahmed Efendi, Dimetoka, Üsküp, Edirne, İstanbul gibi merkezlerdeki medreselerde müderrislik yapmış, 1545 yılında ise Bursa kadılığına atanmıştır. Kelâm, fıkıh, tefsir, mantık, ilimler tarihi, biyografi, tıp ve ahlâk gibi çok çeşitli alanlarda çeşitli kitaplar neşretmiş ve 30'a yakın risale te'lif etmiştir. Taşköprizâde özellikle ilimler tarihi alanında neşrettiği *Miftâḥu's-saʿâde* isimli eseriyle bilinmektedir (Yavuz, 2011, s. 151). *Miftâḥu's*-saʿâde ilimler tarihiyle ilgili bibliyografik ve ansiklopedik eserdir. Abdülkadir Özcan, Taşköprizâde Ahmed Efendi'yi XVI. asrın en büyük biyografı olarak niteler (Özcan, 2020, s. 71). *Miftâḥu's-saʿâde*, oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi tarafından *Mevzûâtü'l-ulûm* ismiyle Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. *Mevzûâtü'l-ulûm*'de 'ilmu tedbîri'l-menzil şöyle tanımlanmaktadır;

- *İlmü tedbîri'l-menzil bir ilimdir ki, anunla insânun nefsi ile zevcesi ve evlâdı ve huddâmı beyninde müşterek olan ahvâlde tahsîl-i i'tidâl bilinür. Ve hâric-i i'tidâl olan umûrun tarîk-i ilâcı ve her birinde vech-i sevâb*

ma'lûm olur. Ve mevzûu ahvâl-i ehl ve evlâd ve karâib ve hıdem ve bunların emsâlidir -ki dayf (misâfir) ve câr (komşu) gibi- i'tidâl ve intizâm-i hâl cihetinden. Ve bu ilmin menfaat-ı azîmesi bir ferde hattâ umûma hafî değildir. Zîrâ mahassalı insânûn menzilinde olan ahvâlin intizâmıdır, tâ ki ol sebeb ile kendisi ile eşhâs-ı mezkûre beyninde olan riâyet-i hukûk-i vâcibeye miknet ve ol intizâm ve i'tidâl ile kesb-i sa'âdet-i 'âcile ve âcileye ferâğ-ı bâl (gönül rahatlığı) ile kudret müyesser ola. Ve bu ilmin eşher-i kütübi kitâb-ı (Bürüş[31])dur[32].

Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*[33] isimli eseri Elzem İçöz- Mustakim Arıcı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu eserde 'ilmu tedbîri'l-menzil' konusuna ilişkin bahisler ise şöyledir;

- *Ev ile kastedilen halkın bildiği anlamda korunaklı saraylar ve dizi dizi evler değildir. Aksine burada onunla kastedilen şey karı, koca, çocuk, hizmetçi ve azıktan oluşan beş unsur arasındaki hususi birlikteliktir* (Taşköprîzâde, 2014, s. 174).

- *İnsan, diğer canlılara nispetle hayatını sürdürmede daha fazla ilgiye, daha ileri ve tam bir düzene muhtaçtır. Zîrâ insan en mutedil mizâca ve en yetkin cevhere sahip olduğundan, onun, gıdaların doğadaki halleriyle beslenmesi mümkün değildir, aksine insan [bunlardan yararlanmak için] bir işleme ihtiyaç duyar. Bu doğal besinleri her seferinde ve her zaman yeniden tanzim etmesi de kolay değildir. Dolayısıyla ihtiyaç anında gıdayı hazırlaması için gıdanın zaptedilmesini mümkün kılan bir mekânın ve yılın belli zamanlarında yanında olunmadığında, onu saklayacak bir koruyucunun olması kaçınılmazdır. Bu, birey bakımından olan bir gerekliliktir* (Taşköprîzâde, 2014, s. 174).

- *Ev yönetimine dair inceleme dört maddeden oluşmaktadır. Bunlar azık, eşler, hizmetçiler ve çocuklardan ibaret olan dört gruptur. Birinci grup maldır ve onun durumu üç açıdan ele alınır ki bunlar malın kazanılması, korunması ve harcanmasıdır. Malın kazanılmasında ev yönetimiyle ilgili olan kısım, miras, bağış ve buluntu değil de ticaret ve zanaattır. Yani bu ikisi en faydalı olanlardır, zira insanların geçim temininin merkezinde*

31 Brûson kastediliyor olmalıdır.

32 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm*, (Trc. Kemaleddin Mehmed Efendi), İstanbul 1313/1889, C.1, s.436; Mevzuat'ül Ulûm, Üçdal Neşriyat tarafından sadeleştirilmiştir. *İlm-i tedbîr-i menzil şöyle sadeleştirilmiştir: Bu ilim sayesinde fertler kendileriyle sorumlu oldukları aile efradı ve hizmetçileriyle müşterek konularda orta yolu seçerek itidalli hareket etmeyi öğrenir. İtidalin olmadığı durumlarda problemlerin nasıl çözüleceği ortaya konur. Bu ilmin konusu eş, evlat, akraba, komşu, misafir ve hizmetçi gibi kişiye yakın kişilerin durumlarının bilinmesi ve gözetilmesidir. Bu ilmin gayesi kişinin hanesindeki durumun düzene konmasıdır.* (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (1975). *Mevzuat'ül Ulûm*. Sadeleştiren: Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, s.328).

33 Bu eser, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin, Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355*). el-Ahlâku'l-Adudiyye* adlı Arapça risâlesinin şerhidir. *el-Ahlâku'l-Adudiyye*, dolayısıyla şerhi Fârâbî ve İbn Miskeveyh gibi İslâm Meşşâî filozoflarının ahlâk alanındaki görüşlerini önemli ölçüde içermektedir. Çalışmamıza bu eserin Türkçe tercümesinden bazı pasajları aktarmış bulunuyoruz.

sadece bunlar değil, dört şey vardır: Ticaret, ziraat, hayvancılık ve zanaat. Ziraat en çok azim isteyen ve kârı en az olandır, ticaret ise bunun tam tersidir, hayvancılık ise ikisinin arasındadır. Az olsa bile zanaatla uğraşma daimî bir kâr getirir ve diğerlerinden daha az zarara uğrar (Taşköprîzâde, 2014, s. 176).

- *Meslekler muteber, adi ve orta seviyeli olmak üzere üç tabakadır. Birincide üç sınıf vardır. Bunların ilki iyi yönetim, doğru düşünce ve istişare gibi akılla ilgili olanlardır ki bunlar vezirler ve ülkeleri yöneten bürokratlardır. İkincisi belagat, yazı, tıp, müneccimlik ve benzerleri gibi edebî ilimler ve seçkinlikle ilgilidir, bunlar edipler ve bu itibarlı meslekleri icra edenlerdir. Üçüncüsü süvarilik, düşmanı caydırma, geçitlerin korunması gibi yiğitlik isteyen işlerdir, bunlar da askerler ve komutanlardır. İkinci tabaka, yani adi işler ya karaborsacılık ve sihir gibi herkesin maslahatına zarar verir, ya kumar ve şarkıcılık gibi erdeme aykırıdır ya da deri tabaklama gibi insan doğasının tiksinmesini gerektirir, ancak bu son söylenenler yapılması gerekli ve zorunlu işlerden oldukları için aklen çirkin değildir. Üçüncü tabaka insanın ihtiyaç duyduğu zorunlu zanaatlardır ve ticaret, demircilik gibi insan doğasının tiksinmediği mesleklerdir, bunların en faydalısı ziraattır* (Taşköprîzâde, 2014, s. 178).

13.3. Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî: el-Fevâidü'l-Hâkâniyye

Azerbaycan'da yer alan Şirvân'da doğan Sadreddinzâde, Diyarbakır'da iken Vezir Nasuh Paşa'nın hocalığını yapmış, bir süre Hüsrev Paşa Medresesi'nde müderrislik görevini icrâ ettikten sonra ise Nasuh Paşa'nın sadarete yükselmesiyle Paşa'yla birlikte İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da gerek I. Ahmed'in gerekse ulemânın takdirini kazanan Şirvânî, çeşitlik medreselerde müderrislik ve kadılık görevleri yapmıştır. Hicrî 1306 (miladî 1627) yılında vefat eden Şirvânî, vasiyeti gereği Üsküdar'da defnedilmiştir. Şirvânî'nin torunu Sâdık Mehmed Efendi şeyhülislâmlık yapmıştır (Altıntaş, 2010, s. 208). Şirvânî'nin 'ilmu tedbîri'l-menzil' bahsi geçen eseri *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye'*nin Türkçe tercümesinden[34] bazı bölümleri aktarıyoruz;

- *Bu ilim, baba ve çocuk, efendi ve köle gibi evde ortak yaşayan topluluğun maslahatıyla ilgilidir. Bu ilmin faydası ise, kendi yararlarına olan işlerin düzenlenmesinde ortak yaşam alanı üyeleri arasında olması gereken ortaklık niteliğinin bilinmesidir* (Şirvânî, 2019, s. 666).

- *Öncelikle bil ki burada evden maksat taşlardan ya da ağaçlardan yapılmış bir ev değildir. Bilakis onunla kasıt ister yerleşik ister göçebe olsunlar koca ile karı, baba ile çocuk, efendi ile hizmetçi, mal sahibi ile mal arasında var olan özel bir birlikteliktir* (Şirvânî, 2019, s. 666).

34 Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesinden bazı kısımları aktarmış bulunuyoruz.

▪ *Eve olan ihtiyacın açıklamasına gelince, insan, şahsi varlığının devamı için gıdaya muhtaçtır. Gıdanın kazanılması ise ancak ziraat, ekim ve hasat, ayıklama, öğütme, mayalama ve pişirme gibi sınaî bir yönetimle mümkündür. Bu sebeplerin ve araçların hazırlanması ancak yardımlaşma ve ortaklaşma ile gerçekleşir. Sonra, insanın günlük ihtiyaç duyduğu zorunlu miktardaki gıdayı her gün hazırlamasının zor olması, geçim araçlarını biriktirip saklama ve kendi türünden olan insanlardan koruma ihtiyacını doğurmuştur. Koruma işi, içinde gıdanın tutulacağı bir mekân olmaksızın düşünülemeyeceğinden, bir eve ihtiyaç duyulmuştur. Dahası kişi gıdayı elde etmek için gerekli olan sanatın düzenlenmesine ihtiyaç duyar. Sonra ona, evde olmadığı ve zorunlu işlerle meşgul olduğu zamanlarda evde oturup gıda ve besinleri koruma işini üstlenecek bir yardımcı gerekir. Bu, şahsın durumuna göre belirlenmiş bir ihtiyaçtır. Türün durumu göz önüne alınacak olursa, doğurma ve üreme işinin yürütülmesi için kendisiyle evlenilecek bir kadına ihtiyaç duyulur. Bu nedenle ilâhî hikmet hem eve ilişkin ihtiyaçlardan hem de üreme işinin yerine getirilmesi için kadınlarla evlenme işini gerekli bir hüküm olarak ortaya koymuştur* (Şirvânî, 2019, s. 666).

13.4. Kâtip Çelebi: Keşfü'z-zunûn

Hicrî 1017 (miladî 1609) yılında İstanbul'da doğan Kâtip Çelebi'nin asıl adı Mustafa'dır. Ulemâ tarafından 'Kâtip Çelebi', Dîvân-ı Hümâyûn mensuplarınca ise 'Hacı Halîfe' olarak isimlendirilmiştir. Babası Enderûn'da yetişen Abdullah'tır. Kâtib Çelebi, henüz 14 yaşındayken babasının yönlendirmesiyle Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinden Anadolu Muhasebeciliği Kalemi'ne girmiş ve burada hesap kurallarını ve siyâkat yazısını öğrenmiştir. Kâtip Çelebi, babasıyla birlikte Bağdat seferine katılmış, burada bir harbin tüm yönlerini görme imkânını edinmiştir. Coğrafya'ya dair ünlü eseri *Cihannümâ* ile bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi mahiyetinde olan *Keşfü'z-zunûn*, Kâtip Çelebi'nin en çok bilinen önemli eserleri arasında yer almaktadır (Gökyay, 2002, s. 36). Abdülkadir Özcan, *Keşfü'z-zunûn*'un yalnızca XVII. asır için değil, Osmanlı ve hattâ İslâm tarihinin bibliyografya türünde kaleme alınan en büyük eserlerden birisi olarak sayılabileceğini ifade etmektedir (Özcan, 2020, s. 4). Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn'da amelî felsefe ve ilmu tedbîrü'l-menzil hakkında önemli bilgiler vermiştir (Kâtip Çelebi, 1941, s. 381). Sabri Orman, Kâtip Çelebi'nin amelî felsefe ve 'ilmu tedbîr'il-menzil' konusunda yazdığı Arapça metni şöyle tercüme etmiştir:

"*Ameli felsefe (hikmet) üçe ayrılır; zira o ya tek başına bir şahsın faziletlerle bezenmek ve reziletlerden arınmak şeklindeki maslahatlarının bilgisidir; ya baba-evlat, efendi-köle gibi aynı evi (menzil) paylaşan bir topluluğun maslahatlarının bilgisidir; ya da aynı şehri (medineyi) paylaşan bir topluluğun maslahatlarının bilgisidir. Böyle olunca, ameli hikmet*

birinci durumda 'Tehzîbu'l-Ahlâk' (Ahlâk İlmi), ikinci durumda 'Tedbîru'l-Menzil' (Ev Yönetimi), üçüncü durumda 'es-Siyâsetu'l-Medeniyye' (Şehir Yönetimi) diye isimlendirilir (Orman, 2015, s. 414).

- *Ona göre ilm-i tedbîr-i menzil, ameli hikmetin üç kısmından biri olup; kişiyle eşi, çocukları ve hizmetkarları arasında ortak olan durumların nasıl dengeleneceğini ('itidal' haline getirileceğini) ve dengeden ('itidal' halinden) sapmış durumların nasıl düzeltileceğini öğreten ilim, diye tanımlanmıştır. Konusu, adı geçen şahısların -düzenlilik bakımından- durumlarıdır. Faydası ise büyüktür ve herkesin anlayabileceği bir husustur; zira özü itibariyle sağladığı şey, insanın kendi evindeki ahvalinin intizama girmesi ve böylece kendisiyle aile efradı arasında uyulması gereken haklara riayetin sağlanmasıdır ki böyle bir dengenin kurulmasından dünya ve ahiret mutluluğu kaynaklanır. Kısacası, ilm-i tedbîr-i menzil, bir evde ortaklaşa yaşayan bir topluluğun yararına olan şeylerin bilgisi olup, bununla bir ev ahalisi arasında mevcut olması gereken paylaşmanın nasıl olabileceği öğrenilir. Yalnız, bilinmelidir ki burada "menzil" terimiyle anlatılmak istenen şey 'taşlar ve keresteyle yapılan ev değil, koca ile karı, baba ile evlat, hizmet edilen ile hizmet eden ve mal sahibi ile mal arasındaki özel kaynaşmadır'. Yaşanılan yerin bizzat kendisinin ne olduğu farketmez; ister ev olsun, isterse çadır...Buna olan ihtiyacın sebebi ise insanın yaradılıştan medeni (sosyal) olmasıdır* (Orman, 2015, s. 415).

Sonuç ve Değerlendirme

Antik Yunan'dan Avrupa'da ortaya çıkan klasik iktisat okuluna kadar ekonomi (ev/hane halkı yönetimi) ile ilgilenenler iktisada ilişkin çalışmalarını ahlâk felsefesinin içerisinde yürütmüşlerdir. Hatta Adam Smith'in bir ahlâk felsefecisi oluşu iki bin yıla dayanan bu 'oikonomia' kültürünün medeniyetler arasındaki etkileşimini gözler önüne sermesi açısından ilgi çekicidir. Xenophon-Kınalızâde (ve Kınalızâde sonrası Osmanlı modernleşmesine kadar ki dönem) hattında yaklaşık 2300 yıllık bir zaman dilimi olmasına rağmen, 'ev yönetimi' konusundaki yaklaşımlar birbiriyle çok benzer yönleri içermektedir. Esasen Yunanca 'oikonomia' kavramı altında ortaya konan görüş ve yaklaşımlar yalnızca İslâm dünyasında değil örneğin Rönesans İtalya'sındaki şehir devletlerinde de karşılık bulmuş, Agnolo Pandolfini ve Leon Battista Alberti gibi düşünürler vâsıtasıyla Xenophon'un *Oeconomicus* adlı eserinden izler de taşıyan İtalyanca 'della famiglia' düşüncesi ve külliyâtı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Xenophon'un iktisadî hayata bakışı Aristoteles ve meşşâiyye geleneğin sürdürdüğü anlayıştan bazı farklar barındırmaktadır. Başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz;

- Xenophon, bedenî çalışmayı kutsamaktadır. Köleliğin 'yaygın ve doğal' bir uygulama olduğu bir dönemde kişilerin bizâtihi iş görmelerinin onlara ve topluma getireceği faydalardan bahsetmektedir.

- Ziraî üretime verdiği önem itibariyle kendisinde 2200 yıl sonra gelen fizyokratları anımsatmaktadır. Bütün üretimler içinde en faydalı ve verimli iş kolunun ziraî faaliyetler olduğunu söyler.

- Maddî zenginliğe önem vermeyerek adeta bir zühd içinde yaşamayı salık vermektedir. Diyaloglarına yansıdığı şekliyle insan ihtiyaçlarının sınırsız olmadığını, bilâkis az şeye ihtiyaç duyarak daha refah içinde yaşanabileceğini belirtmektedir. Zenginliğin, insan-toplum devlet ilişkileri bağlamında insanı bir anlamda esir hale getirdiğini ifade etmektedir. İhtiyaçların sınırlandırılmasının gerekliliği ve gerçek mutluluğun ancak bu şekilde temin edilebileceğini belirterek klasik iktisat doktrininde yer alan 'ihtiyaçların sınırsızlığı' olgusuna zıt bir görüş ortaya koymaktadır.

Aristoteles, her ne kadar 'oikonomia' kavramını kronolojik olarak Xenophon'dan sonra dile getirmiş olsa da muhtevası ve Batı-Doğu'daki etkinliği itibariyle farklı bir konum edinmiştir. 'Oikonomia'nın İslâm dünyasındaki karşılığı olan 'ilmu tedbîri'l-menzil' kavramının kim ya da kimler aracılığıyla İslâm dünyasında yayıldığı konusunda literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre bu yayılım Aristoteles'in *Politika* isimli eseri üzerinden İbn Sînâ aracılığıyla ile olduğu yönündeyken diğer bir göre ise Brûson'un günümüze kadar gelebilmiş Arapça çeviri metni üzerinden İbn Miskeveyh ile olmuştur. İşbu çalışmamızda, Brûson ve Aristoteles'in eserleri ile İslâm ahlâk literatüründe yer alan çeşitli bilginlerin eserleri mukayese edilmek sûretiyle bu aktarımın hem doğrudan Brûson hem de Aristoteles üzerinden olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Osmanlı ahlâk felsefesindeki 'ilmu tedbîri'l-menzil' düşüncesi de Tûsî, Brûson ve İbn Sînâ üzerinden gelişmiştir. Xenophon ve *Oeconomicus* adlı eserinin ise İslâm bilginleri tarafından bilindiği ya da iktibâs edildiğine dâir ise elimizde herhangi bir delil ve gösterge bulunmamaktadır. Bu çalışmamızda daha önce Xenophon'un *Oeconomicus* adlı eserinden Türkçe literatürde yer almayan birtakım pasajlar aktarılmış, Xenophon-Aristoteles-İbn Sînâ-Tûsî-Kınalızâde ve bazı Osmanlı âlimlerinin eserleri ışığında iki bin yıldan fazla süren bir kavramsal yaklaşımın izleri aranmıştır.

Kaynakça

Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksoy, H. (2002). *Kınalızâde Ali Efendi* (Cilt XXV). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Akyiğitzade Musa. (2016). *İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat, Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2.* (H. Genç, Dü.) İstanbul: Dergâh Yayınları.

Alper, Ö. M. (1999). *İbn Sînâ* (Cilt XX). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikoledisi.

Altıntaş, R. (2010). *Şirvânî, Sadreddinzâde* (Cilt XXXIX). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Arıcı, M. (2016). Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk. Ö. Türker, & K. Bilgin içinde, *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler* (s. 43-78). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Aristoteles. (1975). *Politika.* (M. Tuncay, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Aristotle. (1995). *Politics.* New York: Oxford University Press.

Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary of Philosophy 2nd Edition.* New York: Cambridge University Press.

Aydar, M. (2016). *Risâle-i Tedbîr-İ 'Umrân-ı Mülkî: Osmanlı Devleti'nde İktisat İlmine Dair Bir Risâle.* Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Aydın, M. S. (1989). *Ahlâk* (Cilt II). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Bayrakdar, M. (1999). *İbn Miskeveyh* (Cilt XX). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikopedisi.

Beşer, A. H. (2014). Ahlakta İktisat: Ahlâk-ı Alâî'de İktisadi Meseleler. *İş Ahlakı Dergisi, 7*(1), 5-33.

Bryson. (1921). *Kitâbü Birisîs (?) fi tedbîri'r-recül li-menzilihî* (Cilt XIX). (L. Şeyho, Dü.) Beyrut: el-Meşrik.

Câvid, M. (1326). *İlm-i İktisâd.* İstanbul: Dârüttıbâati'l-âmire.

Cicero. (1923). *Cato Maior De Senectute.* Cambridge: Harvard University Press.

Çağrıcı, M. (2011). *Tedbîrü'l-Medîne* (Cilt XL). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Çağrıcı, M. (2011). *Tedbîrü'l-Menzil* (Cilt XL). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Çağrıcı, M. (2011). *Tehzîbü'l-Ahlâk* (Cilt XL). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Çağrıcı, M. (2014). Kınalızâde'de Siyaset Ahlâkı. *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 57-71). Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Çağrıcı, M., & Katipoğlu, H. (2000). *İshak b. Huneyn* (Cilt XXII). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Dillery, J. (2003). *Xenophon and The History of His Times.* Londra: Routledge.

Dodge, B. (1970). *The Fihrist of al-Nadim; a Tenth-Century Survey of Muslim Culture.* New York: Columbia University Press.

Durant, W. (1953). *The Renaissance: A History of Civilization in Italy from 1304-1576 A.D. (The Story of Civilization V).* New York: Simon and Schuster.

Durant, W. (1966). *The Life of Greece (The Story of Civilization II).* New York: Simon and Schuster.

Ebü'r-Rebî', İ. (2020). *Sülûkü'l-mâlik fi tedbîri'l-memâlik.* (A. A. Yörük, Dü.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ed-Dûrî, A. (2019). *İslam Kurumları Tarihi.* (K. Koç, Çev.) İstanbul: Albaraka Yayınları.

el-Gazzâlî , E. (t.y.). *İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn* (Cilt II). Beyrut: Dâru'l-ma'rife.

Endress, G. (2006). The Cycle of Knowledge: Intellectual Traditions and Encyclopædias of the Rational Sciences in Arabic Islamic Hellenism. G. Endress içinde, *Organizing Knowledge Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World* (s. 103-134). Leiden-Boston: Brill.

Ermiş, F. (2014). *A History of Ottoman Economic Thought : Developments Before the 19th century* . New York: Routledge.

Eunapius, P. a. (1922). *The Lives of Philosophers and Sophists.* (W. C. Wright, Çev.) Londra: Loeb Classical Library.

Fındıkoğlu, Z. F. (1945). *Ahlâk Tarihi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Flower, M. A. (2017). *The Cambridge Companion to Xenophon.* New York: Cambridge University Press.

Galbraith, J. K. (1907). *A History of Economics.* Londra: Penguin Books.

Gökdoğan, M. D. (2007). *Pisagor* (Cilt XXXIV). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Gökyay, O. Ş. (2002). *Kâtip Çelebi* (Cilt XXV). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Görgün, H. (2007). *Martin (Meir) Plessner* (Cilt XXXIV). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Görkaş, İ. (1995). *Cemaleddin Aksarayî'nin Hayatı-Eserleri.* Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Gutas, D. (1999). *Greek Thought, Arabic Culture: the Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbâsid Society (2nd-4th/8th-10th c.)* . New York: Routledge.

Güler, M. N. (2005). Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematiği. *İslâmî Araştırmalar Dergisi, 18*(4), 377-386.

Günel, F. (1989). *Ahmed Teymur Paşa* (Cilt II). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Hourani, A. (2020). *Arap Halkları Tarihi.* (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Humble, N. (2017). Xenophon and the Instruction of Princes. M. A. Flower içinde, *The Cambridge Companion to Xenophon* (s. 416-434). Cambridge: Cambridge University Press.

İbn Miskeveyh, E. A.-H. (1329). *Tehzîbü'l-Ahlâk* (I b.). Mısır: el-Matba'atü'l-Hüseyniyye.

İbn Sînâ . (1992). Aile Siyasetine Dair Risâle (er-Risâle fi's-Siyaseti'l-Menziliyye). E. Erverdi içinde, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (V. Akyüz, Çev., s. 906-917). Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

İbn Sînâ. (1906). *er-Risâle fi's-Siyâseti'l-Menziliyye* (Cilt IX). (L. Ma'luf, Dü.) Beyrut: Mecelletü'l-Meşrik.

İbn Sînâ. (1953). *'Uyûnu'l-ḥikme* (Cilt I). (H. Z. Ülken, Dü.) Ankara .

İlkin, S. (1993). *Câvid Bey, Mehmed* (Cilt VII). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Islahi, A. A. (2008). The Myth of Bryson and Economic Thought in Islam . *Journal of King Abdulaziz University, Islamic Economics*, 73-79.

Kahraman, A. (1989). *Ahlâk-ı Alâî* (Cilt II). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Kâşifî, H. V.-i. (2019). *Ahlâk-ı Muhsinî.* (M. Demirkol, Dü.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Kâtip Çelebi. (1941). *Keşfü'z-zunûn* (Cilt I). İstanbul.

Kaya, M. (1991). *Aristo* (Cilt III). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikopedisi.

Kaya, M. (1992). *Beytülhikme* (Cilt VI). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Kınalızâde Ali Çelebi. (2007). *Ahlâk-ı Alâî.* (M. Koç, Dü.) İstanbul: Klasik Yayınları.

Kınalızâde Ali Efendi. (1248). *Ahlâk-ı Alai.* (A. Dağıstanî, & E. Sadullah Said, Dü) Kâhire: Bulak Matbaası.

Kuehn, T. (1985). Reading between the Patrilines: Leon Battista Alberti's "Della Famiglia" in Light of His Illegitimacy. *I Tatti Studies in the Italian Renaissance, I*, 161-187.

Küçükdağ, Y. (2013). *Zenbilli Ali Efendi* (Cilt XLIV). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Laertius, D. (2018). *Lives of the Eminent Philosophers.* (J. Miller, Dü., & P. Mensch, Çev.) New York: Oxford University Press.

Leshem, D. (2016). What Did the Ancient Greeks Mean by "Oikonomia?". *The Journal of Economic Perspectives, 30*(1), 225-238.

Maifreda, G. (2012). *From Oikonomia to Political Economy: Constructing Economic Knowledge From The Renaissance to The Scientific Revolution.* (L. V. Mannucci, Çev.) Burlington: Ashgate.

Marchant, E., & Todd, O. (1997). *Xenophon.* Londra: Harvard University Press.

Mitropoulos, A. (2012). *Contract and Contagion: From Biopolitics to Oikonomia.* New York: Autonomedia.

Morris, C. (1880). Xenophon's Oeconomicus. *The American Journal of Philology, 1*(2), 169-186.

Ocak, H. (2013). İslam Ahlak Felsefesinde Et-Tedbiru'l-Menzil/Ev İdaresi Kavramı. *Journal of Intercultural and Religious Studies, 6*, 85-118.

Orman, S. (1992). İlm-i Tedbir-i Menzil -Oikonomia ve İktisat-. E. Erverdi içinde, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (s. 255-300). Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Orman, S. (2015). İlm-i Tedbir-i Menzil, Oikonomia ve İktisat. B. A. Çetinkaya içinde, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (s. 409-458). İstanbul: İnsan Yayınları.

Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma Yolunda (Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması).* İstanbu: Merkez Kitaplar.

Öz, M. (1993). *Cemâleddin Aksarâyî* (Cilt VII). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Özcan, A. (2020). *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri.* İstanbul: Kronik Kitap.

Özturan, H. (2020). *Ethostan Ahlâka Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslâm Dünyasına İntikali ve Alımlanışı.* İstanbul: Klasik Yayınları.

Pseudo-Aristoteles. (2016). *Oikonomika, Aristoteles Özelinde Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I.* (B. Takmer, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Richards, H. (1907). *Notes on Xenophon and Others.* Londra: E.G. Richards.

Sakızlı Ohannes Efendi. (2015). *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel, Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1.* (H. Genç, Dü.) İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sayar, A. G. (2013). *Osmanlı İktisat Düüncesinin Çağdaşlaşması.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Schrödinger, E. (2020). *Doğa ve Yunanlar & Bilim ve Hümanizm.* (A. Başpınar, Çev.) İstanbul: Babil Kitap.

Schumpeter, J. A. (2006). *History of Economic Analysis.* Oxfordshire: Routledge.

Sezgin, F. (1971). *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Cilt IV). Leiden: E.J. Brill.

Smith, A. (1982). *Essays on Philosophical Subjects.* (I. S. Ross, Dü.) Indianapolis: Liberty Fund.

Strauss, L. (1962). Leo Strauss, 1962 Seminar on Xenophon's Works .

Strauss, L. (1998). *Xenophon's Socratic Discourse, An Intepretation of the Oeconomicus.* Indiana: St. Augustine's Press.

Suçin, M. H. (2010). Arapça Çeviri Geleneği: Altın Dönem. *Journal of Turkish Studies*, 1-26.

Sunar, C. (1980). *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları.

Swain, S. (2013). *Economy, Family, and Society from Rome to Islam, A Critical Edition, English Translation, and Study of Bryson's Management of the Estate.* New York: Cambridge University Press.

Şahinoğlu, N. (1989). *Ahlâk-ı Nâsırî* (Cilt II). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Şirinov, A. (2012). *Tûsî, Nasîrüddin* (Cilt XLI). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Şirvânî, S. M. (2019). *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye.* (A. K. Cihan, Dü., & D. İ. Ahmet Kamil Cihan, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Taşköprizâde , A. (1313). *Mevzûâtü'l-Ulûm.* (K. M. Efendi, Çev.) İstanbul: İkdâm Matbaası.

Taşköprîzâde, İ.-H. (2014). *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye.* (Ö. Türker, Dü., & M. Arıcı, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Taşköprülüzâde Ahmet Efendi. (1975). *Mevzuat'ül Ulûm.* (M. Çevik, Çev.) İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Tûsî, N. (2007). *Ahlâk-ı Nâsırî.* (T. Özakkaş, Dü., A. Gafarov, & Z. Şükürov, Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık.

Tütengil, C. O. (1965). Türkçede İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 25*(1-2), 141-150.

Ülgener, S. F. (2016). *Makaleler.* (A. G. Sayar, Dü.) İstanbul: Derin Yayınları.

Warburton, N. (2020). *Felsefenin Kısa Tarihi.* (G. Ateşoğlu, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.

Yalazı, E., & Keyinci, C. (2015). Pseudo Aristoteles'in Oeconomica Adlı Yapıtının 3. Kitabının Yorumu ve Çevirisi. *Archivum Anatolicum (ArAn), 9*(2), 91-106.

Yavuz, Y. Ş. (2011). *Taşköprizâde Ahmed Efendi* (Cilt XL). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Yılmaz, E. R. (2017). *Aristoteles İbn Miskeveyh ve Nasîrüddin Tûsî'ye Meta Etik Bir Yaklaşım* . Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitütüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Zakaria, I. (2012). Ibn Sina and the Theory of Management of Household. *International Journal of Business and Social Science, III*(13), 244-247.

Zeydân, C. (2015). *İslâm Uygarlıkları Tarihi* (Cilt 2). (N. Gök, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Ekler: Eserlerin Bazı Bölümlerinde Yer Alan Konularla İlgili Karşılaştırmalı Tablolar

Tablo.1. İlmu Tedbîri'l-Menzil'in Tanımı

Tûsî	**Kınalızâde**	**Taşköprizâde (Şerhu'l-Ahlâki'l Adudiyye)**	**Şirvânî**	**Kâtip Çelebi**
Bilinmelidir ki, burada evden maksat kerpiç, çamur, taş ve ağaçtan yapılmış bir ev değildir. Bilakis karı ile koca, ebeveynle çocuk, hizmetçiyle hizmet olunan, mal sahibiyle mal arasında özel bir biraradalıktır; onların malı ister ağaç ve taştan ister çadır ve otağdan, isterse de ağaç gölgesinden ve dağ mağarasından olsun (değişmez) (Tûsî, 2007, s. 189).	*Ve menzîlde bu ilimde murâdımız taş ve ağaçla binâ olunmuş hâneler değildir, belki erkân-ı hamse-i mezkûreyi yâ ekserini câmi' olan mahall ü me' vâdır,...* (Kınalızâde A. , 2007, s. 328).	*Ev ile kastedilen halkın bildiği anlamda korunaklı saraylar ve dizi dizi evler değildir. Aksine burada onunla kastedilen şey karı, koca, çocuk, hizmetçi ve azıktan oluşan beş unsur arasındaki hususi birlikteliktir* (Taşköprîzâde, 2014, s. 174).	*Öncelikle bil ki burada evden maksat taşlardan ya da ağaçlardan yapılmış bir ev değildir. Bilakis onunla kasıt ister yerleşik ister göçebe olsunlar koca ile karı, baba ile çocuk, efendi ile hizmetçi, mal sahibi ile mal arasında var olan özel bir birlikteliktir* (Şirvânî, 2019, s. 666).	*Yalnız, bilinmelidir ki burada "menzil" terimiyle anlatılmak istenen şey taşlar ve keresteyle yapılan ev değil, koca ile karı, baba ile evlat, hizmet edilen ile hizmet eden ve mal sahibi ile mal arasındaki özel kaynaşmadır. Yaşanılan yerin bizzat kendisinin ne olduğu fark etmez; ister ev olsun, isterse çadır...* (Orman, 2015, s. 415).

Tablo.2. Kölelere İlişkin Yaklaşımlar

Brûson	**Aristoteles**	**Tûsî**	**Taşköprizâde (Şerhu'l-Ahlâki'l Adudiyye)**
Doğası gereği köle, güçlü bir vücuda sahip olan ve çok fazla çalışmaya dayanabilen, ancak ruhunda yalnızca bir başkası tarafından yönlendirilmesine izin verecek kadar idrak ve zekaya sahip olan, ancak yetersiz olan kişidir. Kendini yönetmesi için. Doğası gereği, insanların istediği gibi yönlendirdiği hayvanlara yakındır. Böyle bir adam, özgür bir adam olsa bile köledir. Onu yönetecek bir efendiye sahip olmak onun için en iyisidir (Swain, 2013, s. 111, 112).	*Doğanın niyeti, özgür insanların bedenleri ile köleler arasında fiziksel bir fark oluşturmaktır. Bu nedenle, tıpkı bazılarının doğası gereği özgür olması gibi, diğerlerinin de doğası gereği köleler olduğu ve bu sonrakiler için köleliğin koşullarının hem yararlı hem de adil olduğu açıktır* (Aristotle, 1995, s. 17).	*Köleler doğalarına göre üç sınıftır. Birincisi doğası itibariyle hür olanlar, ikincisi doğası itibariyle köle olanlar, üçüncüsü şehvetin kölesi olanlar. Birinci zümreyi evlat yerinde görmek ve uygun edep öğrenmeye teşvik etmek gerekir. İkinci zümreyi binek hayvanları ve dört ayaklılar gibi (görüp) kullanmak ve yetiştirmek gerekir. Üçüncüsünü ise ihtiyaç ölçüsünde arzusunu karşılamasına müsaade etmek ve onu küçümseyerek ve hafifseyerek çalıştırmak gerekir.* (Tûsî, 2007, s. 230)	*Doğaları bakımından köleler üç sınıftır: Doğası bakımından hür olanlar eğitim ve hizmet konusunda evlat yerine konulur. Doğası bakımından köle olanlara iş ve eğitim hususunda hayvanlar gibi muamele edilir. Şehvetin kölesi olanların ise ihtiyaç miktarınca şehveti giderilir ve başına kakarak ve hafife alınarak ağır işlerle meşgul edilir* (Taşköprîzâde, 2014, s. 200).

Tablo.3. Köleliğin Toplumsal Rolü

Brûson	**İbn Sînâ**	**Taşköprizâde (Şerhu'l-Ahlâki'l Adudiyye)**
Köleler, bir insanın idaresindeki vücudunun organlarına benzer… Hizmet etmekle görevlendirilmiş ellere benzerler, çünkü onlar vücut için yararlı şeyleri elde etmeyi başarır. Hizmet etmekle görevlendirilmiş bacaklara benzerler, çünkü üzerlerinde tüm vücut ve onun ağırlığı vardır (Swain, 2013, s. 459).	*İnsanlardan hizmetçi ve iş görenlerle ilgili siyasetin yolu, tıpkı vücudun organlarıyla ilgili yol gibidir. Çünkü, elinin yaptığı işi sana yapan elin yerine geçer, ayağının yaptığı işi yapan ayağın yerine geçer, gözünün koruduğunu koruyan gözün yerine geçer* (İbn Sînâ , 1992, s. 916)	*Nasıl ki erkek ev için ruh, kadın beden gibi ise onlar da ev için bedendeki organlar mesabesindedir. Bunun nedeni, onlar olmadığı takdirde organların kullanılması ve yorulmasına ihtiyaç duyulacak hususlarda yeterliliğin onlarla sağlanmasıdır. Öyleyse hizmetçilerin faydası, organların faydası gibidir. Onlar olmasaydı birçok iş erkeğin elinde birikirdi ve çok daha fazla hareket etmesi gerekirdi, bu da onun heybetini ve vakarını yok ederdi. Dolayısıyla onun, hizmetçilere ihtimam göstermesi gerekir* (Taşköprîzâde, 2014, s. 194).

Bölüm 79

M. Ö. III.-II. BİNDE MEZOPOTAMYA'DA DENİZ ULAŞIMI, DENİZ TİCARETİ VE GEMİ YAPIMI*

Babür Mehmet AKARSU[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, baburakarsu@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0004-8963

* Bu çalışma, "M. Ö. III.-II. BİNDE MEZOPOTAMYA ve ANADOLU'DA DENİZ TİCARETİ ve GEMİCİLİK" adlı yüksek lisans tezimden üretilmiştir (T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Sualtı Arkeolojisi Bilim Dalı-2008).

GİRİŞ

Mezopotamya gemicilik sanatı, özellikle bu bölgedeki Eski Çağ kanun maddelerinin ışığında anlaşılabilmektedir. Şüphesiz diğer çivi yazılı belgelerde de gemicilik noktasında bilgiler vardır. Ancak bu konudaki çalışmalar, batı dillerinde yazılmış bir kaç makale içinde kaybolmuştur denebilir. Ayrıca, Akdeniz'de bulunmuş olan Son Tunç Çağı batıkları da Mezopotamya denizciliğine dair aydınlatıcı mahiyettedir. Çünkü son arkeolojik verilerin işaret ettiği üzere; bu gemileri işleten tüccarlar, çoğunlukla Orta Doğu kökenlidirler.

Anadolu'daki gemicilik ile ilgili arkeolojik malzeme olarak Uluburun Batığı, tek olmasa da en güzel örnektir. Uluburun Batığı sayesinde, incelenen dönem denizciliğinin yanısıra, dönemin diplomasisine, eğitim araçlarına ve seviyesine, dönemin dini inançlarına ve kültürüne dair pek çok mühim noktayı görebilmekteyiz. Şüphesiz Hitit çivi yazılı belgeleri de gemicilik hakkında bazı bilgiler vermektedir.

MEZOPOTAMYA'DA DENİZ ULAŞIMI, DENİZ TİCARETİ VE GEMİ YAPIMI

Elde edilmiş olan arkeolojik verilerin ışığında, MÖ III. ve II. Binyıl Mezopotamyası'nda deniz ticareti ve deniz ulaşımının varlığı net bir şekilde görülmektedir. Örneğin, Akkadlı Sargon'un oğlu Maniştusu "aşağı denizin öte tarafına" bir deniz seferi yaptığını, bu deniz seferi esnasında "32 birleşik kralı yendiğini" ve "denizin ötesindeki dağlardan heykel taşları getirttiğini" anlatmaktadır (Şekil 1). Akkadlı Sargon da; Agade Şehri'nin rıhtımının önüne, Magan ve Meluha gemilerinin demir attıklarını söylemektedir (Kınal 1983, 158).

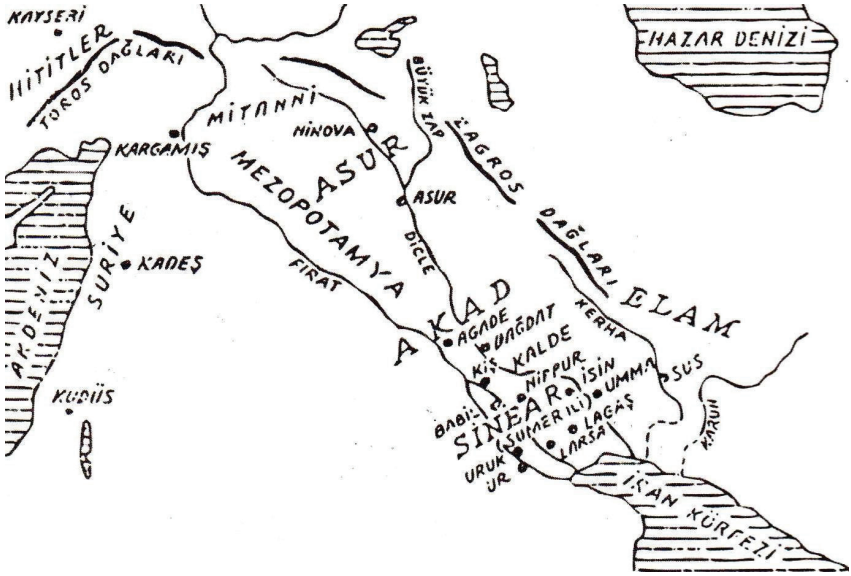

Şekil 1: *İlk Çağ Mezopotamyası'nda Akkadlar. (Özçelik 2004, 30)*

MÖ III. ve II. Binyıl Mezopotamyası'nda, Basra Körfezi'nin Irak sahilleri ile körfezin içindeki Tilmun (Bahreyn), Elam (İran) ve Hindistan sahilleriyle işlek bir deniz ticaretinin mevcut olduğunu, tarihi metinlerden öğrenmekteyiz (Şekil 2). Genelde özel sektör mahiyetinde işletilen deniz ticaretinin aksaması, devlet ekonomisini de zora sokabilecek etki yaratabilmekteydi.

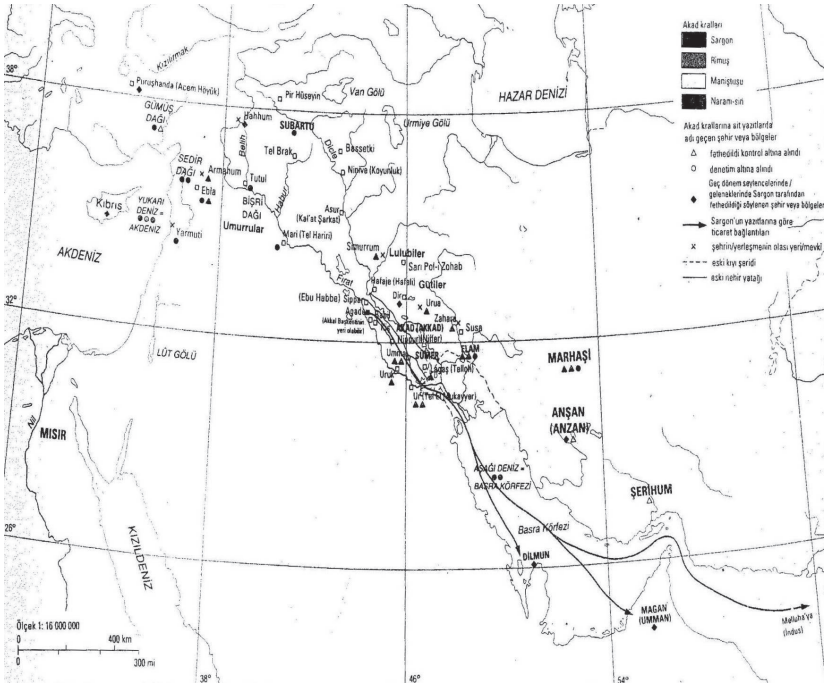

Şekil 2: *Akkad şehirleri ve deniz ticaret bağlantıları. (Büyük Uygarlıklar 1996, 97)*

Mezopotamyadaki deniz ticaretinin içeriğine dair Ur'daki Larsa Devri metinlerinden öğrendiğimize göre; Ur'dan, Tilmun (Bahreyn), İran sahilleri ve Batı Hindistan sahillerine kumaş, yün, deri, kurutulmuş balık, zahire, hurma gitmekteydi. Gemiler, geri dönüşlerinde ise Mezopotamya'ya ingotlar halinde bakır, lapislazuli, fildişi ve inci getirmektelerdi (Kınal 1983, 161).

Güney Mezopotamya'da "Karum" kelimesi liman anlamında kullanılmaktaydı. Önceleri teknelerin yanaştığı limanlar olan karumlar, sonraları gelişerek buralarda ambarlar kurulmuş, mallar buralarda depo edilmeye başlanmış ve karumlarda tüccarlar yaşamaya başlamışlardır. Ticaret mahalleleri haline dönüşen karumlar, süreç içerisinde özerk bir yönetim ve sosyal bir statüye sahip olmuşlardır (Kuzuoğlu 2007,101-112). Karumlar; hukuksal statülere, memurlara, tüzel kişiliklere sahip olan yerleşik organize ticaret birimleriyken, "Wabartumlar" karumlardan daha küçük ticaret merkezleriydi.

Son Tunç Çağı deniz ticareti ve gemi yapımına dair detaylı bilgileri, Finike-Antalya arasında bulunmuş olan Gelidonya Batığı'nda ve Antalya İli Kaş ilçesindeki Uluburun Batığı'nda yapılan arkeolojik kazılardan elde edebilmekteyiz. Bu iki batık, MÖ II. Binyıl Mezopotamyası denizciliğine

önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Uluburun Batığı'nda bulunan Ortadoğu kökenli bir zırh parçası, Mezopotamya kökenli mühürlerin yanısıra gemide ele geçen 150 adet ağırlıktan sadece biri hariç, hepsinin Orta Doğu kökenli sistemler olması; Uluburun Gemisi ticari girişiminin Orta Doğulu tüccarların elinde olduğunu göstermektedir (Pulak 2004, 78-89) (Şekil 3).

Şekil 3: *Uluburun Batığı sualtı kazısı. (Pulak 2004, 87)*

En azından dokuz ya da on kadim kültüre ait olan mallarla yüklü Uluburun Gemisi, Son Tunç Çağı Ege dünyasına, Orta Doğu ve diğer bölgeler kaynaklı çeşitli hammadde ve üretilmiş mallarının nasıl ulaştırılmış olduğunu göstermektedir (Şekil 4-5-6).

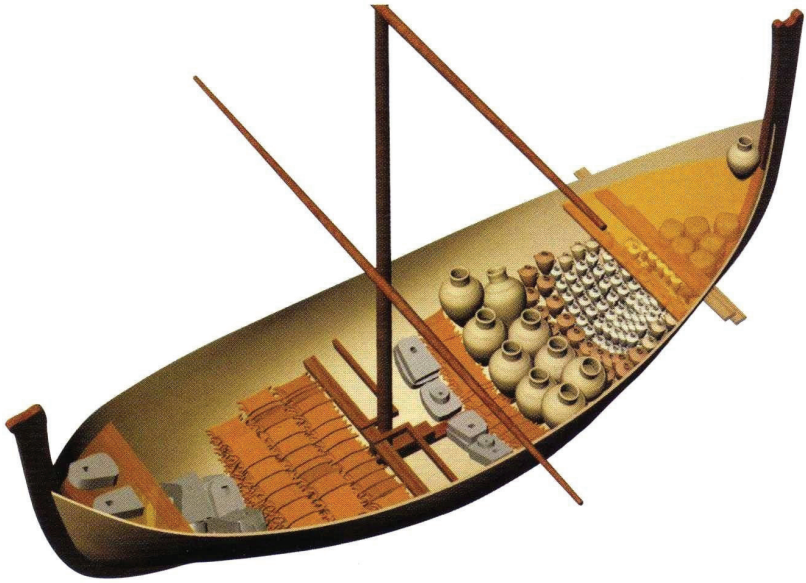

Şekil 4: *Uluburun Gemisinin'nin üç boyutlu illüstrasyonu. (Pulak 2004, 84)*

Şekil 5: *MÖ XIV. yüzyıl deniz ticaret yolları. (Arkeo Atlas 2004)*

Şekil 6: *Uluburun Batığı buluntusu altın bir pandatif. (Pulak 2004, 80)*

ESKİ MEZOPOTAMYA DENIZCİLİĞİNİ AYDINLATICI NİTELİKTEKİ SÜMER, BABİL, ASSUR KANUNLARI VE FERMANLARI

Urukagina Reformları (Tosun-Yalvaç 1975, 24-25)

1) Urukagina'ya

2-3) Lagaş'ın kırallığını

4) verdiği zaman

5) (Ningirsu) 36000 kişinin içinden

6) elini .... -den çekip çıkardığı zaman,

7-8) eski günlerin kesin hükümlerini

9) koyduğu zaman

10-12) Kıralı Ningirsu'nun ona söylediği sözler

13-14) memlekette yerleşti.

15) O gemi adamını

16) oradan (gemide) attı

17) eşeklerden

18) koyunlardan

19-20) çobanı attı (ayırdı)

21) Dalyanlardan (?)

22) balıkçı gözcülerini

23) attı.

24) buğdayın başında duranı (bekçisini)

25) sepetlerden

26) (ve) ambarların ağzından

27) uzaklaştırdı.

28) Besili beyaz koyunları

29) besili göğüslü, karınlı (?) kuzuları

30) paraya koyduğu (çevirdiği sattığı) için

31) çavuşu

Ur-^{d} Nammu Kanunları (Tosun-Yalvaç 1975, 38)

37) doğurdugu evlat,

39) onu doğuran

40) sevgili anasına

41) onun adaleti (ve)

42) doğruluğu için

43) .....bozuk

73) yedi....

74) ..... versin

76-77) Lagaş ensi'si

75) Nam-hani'yi

78) öldürdü

79) hudutta

81) Tanrı Nanna'nm

80) Magan gemisini

83) Şehir kıralı

82) Nanna'nm yardımıyle

84) geri döndürdü.

85) Ur'da (böylece)

86) parladı

87) Vaktaki (o zamanlar)

88) seçme tarlalar

89) vardı.

90) ticaret nakliyesini (yapan)

91) büyük gemiciler

92) vardı.

93-94) sığır, koyun

95) eşek ve diğer hayvanların

96) [çobanları] vardı.

97-103 kırık

104) Vaktaki Ur-Nammu

105) kuvvetli adam

106) Ur kralı

107) Sumer ve Akkad kralı

108) Nanna'nın kolu ile (yardımı ile, desteği ile)

109) şehrin kıralı

111) tann Utu'nun

110) değişmez sözüyle

Ešnuna Kanunları (Tosun-Yalvaç 1975, 79-80)

(§:Paragraf başını belirtir)

§1)1kur arpa 1 šeqel gümüşe

3 qa baş yağı (iyi yağ) 1 šeqel gümüşe

1 süt 2 qa bitki yağı 1 šeqel gümüşe

1 süt 5 qa domuz yağı 1 šeqel gümüşe

4 sat katran 1 šeqel gümüşe

6 mana yün 1 šeqel gümüşe 2 kur tuz 1 šeqel gümüşe

1 kur x x 1 šeqel gümüşe

3 mana bakır 1 šeqel gümüşe

2 mana tasfiye edilmiş bakır 1 šeqel gümüşe §

2) 1 qa bitki yağı- iskarta (olan) 5 sat arpaya

1 qa domuz yağı-iskarta- 2 sat 5 qa arpaya

1 qa katran-iskarta- 8 qa arpaya

§ 3) 1 yük arabası, emeği (kirasi) öküzleri ve sürücüsü ile (birlikte)

1 massiktum 4 sat arpaya. Eğer gümüş (ödenecekse) emeği

1/3 šeqeldir. Onu bütün gün sürecektir (sürebilecektir)

§ 4) 1 geminin kirasi 2 qa'si 1 kur'dan ve gemicinin kirası 1 sat 1

qa'dır. Bütün gün sevkedecektir (kullanacaktır)

§ 5) Eğer gemici ihmal ederse ve gemiyi batırırsa, bütün batırdıklarını ödeyecektir

§ 6) Eğer bunalım içinde (?) olan bir adam onun olmayan (kendine ait olmayan) bir gemiyi zaptederse 10 şeqel gümüş ödeyecektir

Hammurabi Kanunları (Tosun-Yalvaç 1975, 207-211)

(§:Paragraf başını belirtir)

§234 -Eğer bir gemici 60 GUR'luk bir gemiyi bir adama ziftletirse 2 şekel gümüşü ücret olarak (adam) ona verecektir.

§ 235-Eger bir gemici, tahtadan yaptığı bir gemiyi bir adam için ziftlerse fakat işini güvenilir şekilde yaprnadıysa, o yıl içinde o gemi yan yatarsa, kusur çıkarsa gemici o gemiyi sökecek, kendi malından onu sağlamlaştıracak, sağlam gemiyi gemi sahibine verecektir.

§236- Eğer bir adam, gemisini gemiciye kiraya verirse, gemici ihmal edip gemiyi batırır veya yok ederse gemici gemiyi sahibine ödeyecektir.

§237- Eğer bir adam, bir gemiciyi ve bir gemiyi kiralarsa, arpa, yün, susam yağı, hurma ve herhangi bir yükle yüklerse, gemici ihmal edip gemiyi batırır ve içindekileri telef ederse, gemici batırdığı gemi ile içinde telef olan herşeyi ödeyecektir.

§238- Eğer bir gemici, bir adamın gemisini batırıp onu (tekrar) yüzdürürse fiatının yarısı kadar gümüş verecektir.

§ 239- Eger bir adam bir gemici kiralarsa, yılda ona 6 GUR arpa verecektir.

§240- Eğer, akıntıya karşı giden (kürekli ?) bir gemi, akıntıyla giden (yelkenli ?) bir gemiye çarpar ve onu batırırsa, gemisi batan geminin sahibi, gemisinde telef olan ne varsa tanrı önünde açıklayacak, akıntıyla giden gemiyi batıran akıntıya karşı giden geminin (sahibi), diğerinin gemisini ve kaybolan herşeyini ona ödeyecektir.

§241-Eğer bir adam, bir öküzü haczederse 1/3 MANA gümüş ödeyecektir.

§242-Eğer bir adam, bir öküzü bir yıllığına kiralarsa, dip öküzün (sabana bağlı öküzün) emeği karşılığı 4 GUR arpa,

§243-Orta öküzün bedeli karşılığı 3 GUR arpa sahibine verecektir.

§244-Eğer bir adam, bir öküz (veya) bir eşek kiralarsa ve kırda arslan onu öldürürse, (zarar) sahibinindir.

§276-Eğer kürekle idare edilen bir kayık kiralarsa, günde 2 1/2 arpa danesi ağırlığında gümüş verecektir.

§277-Eğer bir adam, 60 GUR'luk bir gemi kiralarsa günde, ücreti karşılığı olarak 1/6 (şekel) gümüş verecektir.

§ 278-Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve ay dolmadan sar'ası tutarsa, satanına geri dönecek, satın alan ödediği gümüşü (geri) alacaktır.

§279-Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve bir iddia olursa, onu veren (satan) o iddiayı cevaplandıracaktır.

§280-Eğer bir adam, yabancı bir memlekette (diğer) bir adamın erkek köle veya kadın kölesini satın alırsa, kendi memleketine (yaşadığı şehre) döndüğü zaman erkek kölenin veya kadın kölenin sahibi kendi erkek kölesini veya kadın kölesini tanırsa (açıklarsa) ve bu erkek veya kadın köle (döndüğü) memleketin evladı (yerlisi) iseler (satın alan) para ödemeden, onların özgürlükleri verilecektir.

SONUÇ

Eskiçağ Mezopotamya ve Anadolusu arasında, hammaddelerin, mamul malların, buluşların, fikirlerin, yeni teknolojilerin aktarımının yapıldığı deniz ticareti olgusu mevcuttu. Bu deniz ticaretinin rotası doğu-batı istikametindeydi ve Orta Doğu limanlarından çıkan gemiler, Anadolu'nun güney kıyılarını takip ederek, Antalya İli Kaş İlçesi'nin güneydoğusundaki Uluburun Mevkisini aşıyor ve Anadolu'nun güneybatısından Ege Denizi'ne ulaşıyorlardı.

Seyir esnasında genelde kıyı şeridi takip edildiğinden, rota üzerindeki sığlıklar, gemiler için büyük tehlike oluşturmaktaydı. Bu rota üzerinde seyir ederken Kaş İlçesi civarında batmış olan ve MÖ 1300 yılına tarihlenen

Uluburun Batığı, arkeoloji dünyasına Son Tunç Çağı'na ait en büyük ve en zengin hammadde ve malzemeyi kazandırmıştır. Gemi kargosundaki bazı son derece değerli malzemeden anlaşıldığı üzere, deniz ulaştırması saraylar arasındaki diplomatik hediyelerin taşınması amacıyla da kullanılmıştır. Gemideki tonlarca ağırlıktaki hammadde ve diğer yük, bizlere dönemdeki deniz ticaretinin çapının büyüklüğünü göstermektedir. Bundan dolayıdır ki, Hititler'in en mühim devlet politikalarından biri denizlere inme hedefi olmuştur. Genelde özel sektör mahiyetinde işletilen deniz ticaretinin aksaması, devletlerin ekonomisini de zora sokabilecek etki yaratabilmekteydi.

Uluburun Gemisi, Bizlere Son Tunç Çağı'nda gemi yapım teknikleri hakkında bilgiler vermiştir ve bununla beraber Akdeniz'deki gemi yapımının evrelerine de önemli ölçüde ışık tutmuştur. Uluburun Gemisi sualtı kazıları neticesinde elde edilmiş olan verilerin, Eski Çağ metinlerinde anlatılan hikayeler ve detaylarla uyuşması dikkat çekicidir.

Tarihi metinlerden öğrendiğimize göre, kıtlık zamanlarında devletler, deniz ulaştırmasını kullanarak birbirlerine gemiler dolusu gıda maddesi yardımları yapmışlardır. Firavun Merneptah, Hitit ülkesine gemilerle tahıl sevkiyatı gerçekleştirmiştir. Mısır'daki Karnak yazıtında "Hatti ülkesini yaşatmak için, Asyalılar'a gemiler içinde tahıl gönderdim" diyen Firavun Merneptah'ın bu yardımı Hititler için oldukça önemliydi. Hitit kralı, Ugarit Kralı'na mektup göndermiş ve Ura Kenti'ne tahıl götürecek gemilere yer sağlanmasını istemiştir. Hitit Kralı, mektubunun son cümlesinde "Bu hayat memat sorunudur!" diyerek hadisenin ne kadar önemli olduğunu belirtmiştir.

KAYNAKÇA

Arkeo Atlas (2004). *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, Hititler, Sayı 3, İstanbul: Doğan Ofset.

Büyük Uygarlıklar (1996). *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu (9. Cilt)*, Zülal Kılıç (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Kuzuoğlu, R. (2007). Kaniš Karumu'nun Koloni Döneminde Siyasi Barış ve Ticaret Hayatındaki Yeri. Şakir Batmaz, Hasan Ali Şahin (Ed.), *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş) ve Eski Önasya'da Barış*, (s. 101-112). Nevşehir: Nevşehir Belediyesi- E. Ü. Kapadokya Araştırmaları Merkezi.

Özçelik, N. (2004). *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Pulak, C. (2004). İhtiyar Akdeniz. *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, Sayı 3, 78-93.

Tosun, M. ve Yalvaç, K. (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bölüm 80

MADUN BİR KAMUSAL ALAN İMKÂNI OLARAK ÇEVRECİ HAREKETLER: GÖKÇEADA ÖRNEĞİ

Gülsüm HEKİMOĞLU[1]

1 Dr. Gülsüm HEKİMOĞLU, Batman Üniversitesi, ORCİD: 0000 0003 1372 1088

1. GİRİŞ

Dünya Bankası'nın organizatörlüğünde düzenlenen bir panelde, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne hitaben yaptığı konuşmayla dikkatleri üzerine çeken çevreci aktivist Greta Thunberg, bu çalışmaya fikir veren motivasyonu tetiklemiştir. 20 Ağustos 2018'de başlattığı bir dizi eylemle uluslararası gösterilere de ilham kaynağı olan İsveçli genç aktivist Thunberg, dünyadaki siyasetçilerin, medya kuruluşlarının ve çeşitli toplulukların uzun günler gündeminde kalmıştır. Doğrudan siyasileri hedef alan ifadeleriyle Türkiye'deki kamuoyunun da ilgisini çeken aktivist; teknik dille yaptığı cesur konuşmalarıyla, sesinin titremesiyle, asperger sendromlu olmasıyla, giyimiyle, oturuşuyla, bakışıyla konuşulduğu kadar ne yazık ki, mesele ettiği temel sorunla yani bizi bekleyen iklim krizi sorunuyla konuşulamamıştır. Hatta Fransa, Almanya, Brezilya, Arjantin ile birlikte Türkiye'yi de 'iklim bilimine aykırı davranmakla' şikayet eden genç aktivist, yer yer antagonistik tepkilerle karşılanmıştır. Canlı türlerinin yok oluşu, doğanın sömürülmesi, sera gazlarının sağlığımız üzerindeki etkileri gibi dirimsel konular hakkında kamusal alan yaratabilmiş olan aktivistin sorunsallaştırdığı kritik konular, biçimsel tartışmaların gölgesinde kalmıştır. Ancak ortak yaşamımızla ilgili müşterek sorunlarımız hakkında ve kamuya karşı konuşmasıyla bir kamusal alan yaratabilmiş olan Thunberg deneyimi, bu makalenin mahreci olmuştur. Bu çalışmada çevreci hareketlerin Türkiye'deki seyri ve karakteri incelenmek istenmiştir. Thunberg deneyimi gibi bir kamusal alan yaratabilmiş olan çevreci bir ulusal hareket değerlendirilmiştir. Söz konusu sorunsaldan yola çıkılarak, çevreci hareketlerin kamusal alan yaratma yetisi ve imkanı bilimsel olarak irdelemek istenmiştir. Bu amaç ve kapsam doğrultusunda ayrıksı özellikleri bulunan ve sonunda 'zafer' olarak adlandırılan Gökçeada çevreci hareketi değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın temel problemi, burjuva deneyiminin dışında yer alan karşıt hatta madun kamusal alan tecrübelerini çözümleyebilmektir. Çünkü çalışmanın problemi kurgulanırken şu sorulara yanıt aranmak istenmiştir: Temsili Demokrasideki krizlerin üstesinden gelmenin yolları nelerdir? Aktif kamusal alanların varlığı bunun için etken bir alternatif olabilir mi? Kamusal alanları dinamik kılmak için burjuva kamusal alan modeli yeterli midir? Madun kamusal alan okuması yapmak neden gereklidir? Çevreci hareketler madun kamusal alanların bir görüngüsü olabilir mi? Gökçeada durumunda madun kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış mıdır?

Anlaşılacağı gibi çalışmanın kuramsal dayanağını, kamusal alan kuramı oluşturmaktadır. Pek çok araştırmacı, bu kurama ilgisini sürdürmeye devam etmektedir. Çünkü kamusal alan, disiplinler arası bir diyaloğa girmemize izin vermektedir. Üstelik "bir tanım denemesi yapmaya yeltendiğimizde; 'meşrulaştırılmış politikanın yeri' 'politik enformasyona erişebilen yer' 'kültürel cemaatlerin simgesel alanı' 'kamusal sorunların ve

dolayısıyla politikanın görünürlük kazandığı bir sahne' gibi 'ortak yaşam' la ilgili kolektif çaba, ilgi ve merakın bir değerlendirmesi olacaktır" (Hekimoğlu, 2019: 21). Mevcut literatürün sunduğu olanaklar çerçevesinde, kamusal alanın birden fazla tarifi ile karşılaşılmaktadır. Buradaki sınırlı metinde hemen hepsi aktarılamamaktadır. Ancak etraflıca bir tanım denemesiyle kamusal alan; "toplumsal antagonizmaların ifade edilebildiği ama bir yandan da bireyler arasında bir ortaklaşalık kurulması olanağı da taşıyan karşılaşmalar mekânıdır" (Hekimoğlu, 2019: 13). Toplum olmanın ön koşulu olarak 'bir arada yaşama kurgusu' Türkiye sosyolojisinde önemini korumaya devam etmektedir. Bu kontekste aktif kamusal alanların varlığı önemli bir alternatif olarak değerlendirilmektedir. Çünkü kamusal alan, ortak yarar üzerine düşünebilen, tartışabilen, akıl edebilen ve kolektif bir ruh taşıyabilen bireylerin karşılaşma alanlarıdır. Bu alanlar toplumsal müzakere, katılım ve kolektif karar alma süreçlerini devreye sokan bir mekanizma olarak demokrasi için eşsiz bir potansiyel sunmaktadır.

Kamusal alanla ilgili zengin yazının içinden, Negt ve Kluge'nin önermeleri bu çalışmanın dayanağı olmuştur. Çünkü her ne kadar kamusal alan; ortak yaşam, kolektif ilgi ve kolektif çaba gibi bir 'biraradalık' durumuyla ilgili olsa da, klasik kamusal alan anlatısında; toplumsal sınıf kamuları, toplumsal cinsiyet kamuları, köylü kamuları gibi birbirine rakip kamular kendilerine bir yer bulamaz. Habermas'ın öncülük ettiği kamusal alan fikri bazı sosyal bilimciler tarafından (Bkz. Fraser, 2015: 109; Coşkun, 2006:147; Hansen, 2015:161) en çok bu yönüyle eleştirilir. Böylece burjuva kamusal alanı temel yaşam tecrübelerini dışlar. Bu yüzden bu çalışmanın amacı, gerçek yaşam tecrübeleriyle içkin olan sosyal hareketleri bu aksiyomla incelemektir. Yeni sosyal hareketler arasında yer alan çevreci hareketlerin kamusal alan tecrübesine ne oranda öncülük ettiğini anlamak, çalışmanın amacıdır.

Birçok ülkede gözlemlendiği üzere, Türkiye'de de son yirmi yılda çevreci hareketlerde dikkat çeken bir artış yaşanmaktadır. Genellikle yerel zeminde doğan ve yerel halkadaki çevreye ilişkin deneyimlenen sayısız soruna dikkat çeken çevreci hareket, aynı zamanda ulusal kamuoyunun da desteğini almaktadır. Daha ziyade büyük ölçekli yatırımların yol açtığı tehlikelere ya da olası tehditlere karşı biçimlenen böylesi direngen hareketler, bu yatırımlara yön veren politikalara da muhalefet etmektedir. Ekonomik, siyasal ya da çevreci eylemlere odaklanan akademik yazında da vurgulandığı gibi siyasetin, güç asimetrilerinden olumsuz etkilenen toplumsal kesimlerin taleplerine kulak tıkaması, bu tarz toplumsal hareketlerin oluşmasında kritik rol oynamaktadır. Ekolojik sorunlarla ve/ya bir dizi sağlık sorunuyla ilgili olan bu hareketler ve diğer yandan birlikte eyleyebilen uyum içindeki insanların bu biraradalığı kamusal bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla taleplerin protestolar yoluyla iletildiği çevreci hareketler 'ortak varlığın' sorunlarını mesele eden kamusal alan kuramı üzerinde yeni-

den düşünmeye neden olan toplumsal bir fenomen gibi durmaktadır.

Toplumsal hareketler, egemen olduğu dönemin amaçlarına göre dört kategoriyle sınıflandırılır. Bu hareketler etkili olduğu döneme göre yeni ve eski toplumsal hareketler (Çımrın, 2010); hedeflerine göre ise norm yönelimli ve değer yönelimli toplumsal hareketler (Türkdoğan, 2013: 27; Şentürk, 2006) şeklinde sınıflandırılabilir. Eski veya klasik sosyal hareketler; işçi sınıfı hareketleri ve bağımsızlık hareketleri gibi sömüren-sömürülen dikotomisi üzerine kurgulanırken; insan hakları, eşitlik, demokrasi, kimlik ve özgürlük gibi taleplerle 'yeni' sosyal hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır (Balkaya, 2014: 43). Birçok fenomenin yavaş yavaş küresel bir karakter taşımaya başladığı 1980 sonrasında, Türkiye'de yeni sosyal hareketler önemli ve kritik bir rol oynamaya başlamıştır. Üstelik yeni sosyal hareketlerin Türkiye'deki müzakereci demokrasi için son derece işlevsel olduğu düşünülebilir.

Türkiye'nin toplumsal ve politik yapısında tipik ve kritik bir yer tutmaya başlayan birçok özgül sosyal hareket bulunmaktadır. Ancak Gökçeada çevreci hareketinin incelenmesi bu çalışmanın sınırlılığı olacaktır. Çalışma, kamusal söz ve edimin farklı biçimlerde varlık bulacak zeminlerinde genellenebilirlik kaygısı taşımadan, nitel araştırmanın el verdiği ölçüde gerçekleşen saptamalar aracılığıyla gerçekleşmiştir.

2. KURAMSAL TEMELLER

Jürgen Habermas'ın aynı zamanda doçentlik tezi olan 'Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü' yazıldıktan tam otuz yıl sonra İngilizceye çevrilmiştir. Eleştirel Teorinin en önemli düşünürleri arasında sayılan teorisyen, iletişimin gücüne dikkat çeken bir düşünür olarak kimi açılardan eleştirilen söylemsel bir kamusal alan modeli geliştirmiş, burjuva toplumunu, kamuoyunu, devlet ve toplum arasındaki ilişki dinamiğini ele aldığı eserinde, siyasal tarih için önemli bir kuramsal çerçeve sunmuştur. Kitap, birçok açıdan pek çok eleştiriye tabi tutulmuş; ancak kamusallık adına ne söylenecekse bu eser öncülüğünde ve/veya çerçevesinde söylenmiştir.

Habermas'a göre insanların ortak yaşamla ilgili bir konu üzerine toplandıkları her eyleme ve konuşma durumunda kamusal alan varlık kazanmış olur. Böylesi bir birliktelik içindeki insanların davranışları, onların diğer tüm davranışlarından farklı olarak oldukça dirimsel ve dönüştürücü bir potansiyel taşır. Bu yüzden Habermasçı aksiyomla, tüm yurttaşların bu alana erişmesi garanti altına alınmış olmalıdır. Yurttaşlar bu alanda "ancak ortak yaşama ilişkin ve genel yararla ilgili konular hakkında sınırları daraltılmamış bir tarzda, yani örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş olarak tartışabildiklerinde kamusal bir gövde biçiminde davranmış olurlar" (Habermas 2015: 95). Yani Habermas'ın kamusal alan fikriyle kastettiği şey, toplumsal yaşamımız içinde kamuoyu

oluşturabileceğimiz her türlü biraradalık durumuna gönderme yapmaktadır.

Habermas'ın kamusal alan kavramı, kuşku yok ki, sosyolojinin en dirimsel kuramlarındandır. Fraser'in ortaya serdiği gibi "Habermas'ın geliştirdiği kavram, kamusallık meselesinin kamuoyu olgusuna gönderme yapmaktan çok daha farklı ve çok daha derin kuramsal bakış açılarını gerektirmektedir. Veya buna müsaade etmektedir. Dahası, "Habermas'ın kamusal alan kuramı, ilerici toplumsal hareketlere ve bu hareketlerle ilintili politik kuramlara bulaşmış olan bazı kafa karışıklıklarıyla baş edebilmek için de bir yol sunmaktadır" (Fraser, 2015: 103). Bu yüzden bu çalışmada kamusal alan kuramı bir hediye olarak kutlanmaktadır.

Özellikle 1960'lı yılların öğrenci hareketlerince kucaklanan, şimşekleri üzerine çekmekte gecikmeyen eser, eleştirmenler tarafından hem güncel hem de anakronik şeklinde değerlendirilmiştir (Hansen, 2015: 142). Habermas, her şeyden önce ve belki en çok burjuva kamusallığını idealize edişiyle eleştirilmiştir. Fraser'in bu bağlamda Habermas'ın çalışmasıyla ilgili öne sürmek niyetinde olduğu temel eleştiri de bununla ilgilidir. Burjuva kamusal alan modeli denilen bir alan yükselmiş ve sonrasında çöküşe geçmişse bu koşulların gerileyişine neden olan haritayı ortaya çıkarmak esastır. Diğer değişlerle; yeni bir kamusal alan biçimi gereklidir (Fraser, 2015: 105). Oysa Habermas yeni bir kamusal alan modeli geliştirmeden çalışmasını bitirmiştir. Böylece eserin sonuna gelindiğinde, eleştirel teorinin gereksinimlerine yardımcı olmak üzere, burjuva deneyiminden yeterince ayrı duran bir kamusal alan çözümlemesi kalmaz okura. Yani Fraser'e göre "Habermas'ın çalışmasının tek problemi, liberal kamusal alanı idealize etmesi değil, ama aynı zamanda öteki burjuva ya da liberal olmayan rakip, ast ve karşıt kamusal alanları incelemeyi ihmal etmesidir" (Fraser, 2015: 109). Hatta belki de, Habermas'ın bu diğer kamusal alanlara gereken ilgili göstermemesinden dolayı, burjuva kamusal alan deneyimini idealize ettiği düşünülebilir.

Bu çalışmada ise Habermas'ın burjuva deneyimini idealize ettiği fikri, aceleci bir yorum olarak değerlendirilmektedir. Ancak kamusal alan reeldeki demokrasi deneyimlerinin sınırlarını zorlamada yeterli bir ulam olmayı devam ettirecekse, kamusal alanın Habermas okumasının yeniden gözden geçirilmesi gerektiği de yadsınmamaktadır. Geç kapitalist toplumlarda var olan demokrasilerin sınırlarını kavrayacak diğer kamusal alan okumaları oldukça önemsenmektedir. Burjuva deneyiminin dışında yer alan diğer kamusal alan tecrübeleriyle ilgilenen, madun, karşıt ve proleter kamusal alanlara yönelen Negt ve Kluge bu noktada değerlendirilmektedir.

2.1. Neden Negt ve Kluge?

Negt ve Kluge'nin 'Kamusal Alan ve Tecrübe' eseri ise ilk yazıldığı andan yarım asır sonrasına tarihlenen bugünlerde (örneğin bu çalışmada)

bile kültürel, politik, coğrafi koordinatları bakımından hala konuşulmaktadır. Belki Habermas'ın eserinden bile daha fazla…

Alternatif bir medya kültürü üzerinde çalışan Kluge ile işçi sınıfı bilincinin geliştirilmesinde politik öğütlenmenin önemi üzerinde çalışan Negt'in ilgileri şu soruda kesişmiştir: "Toplumsal tecrübe nasıl geliştiriliyor ve bağlayıcı oluyor?" (Hansen, 2015: 141-142). Burjuva deneyiminin dışındaki yaşamsal etkinlikleri, özellikle karşıt ve madun yaşamsal deneyimleri de kucaklamak isteyen araştıracılar, kamusal alana dair ortaya koydukları problemin düğümünü buradan atmışlardır.

Negt ve Kluge'yi bu kontekste okuyan biri için kitaplarının isminin neden 'Kamusal Alan ve Tecrübe' olduğunu anlamak zor olmayacaktır. 'Burjuva kamusal alanının karşısında yer alan başka, belki karşıt kamusal alan deneyimlerinin olup olamayacağı' meselesi Negt ve Kluge'nin hareket noktasıdır. Bu odaktan hareket eden yazarlar kamusal alanı, şu şekilde kavrarlar: "Kamusal alan; birbirine karşıt ya da en azından farklı, politik ve ekonomik örgütlenme katmanlarına karşılık gelen kamusallıkların bir birlikteliğidir. Birbirine eşir olmayan, çeşitli ve çoklu katılımcılar arasındaki eylemsel ve söylemsel rekabetin alanıdır. Kamusallık tipolojileri ve çeşitli kamular arasındaki konjonktürler sebebiyle tam olarak kestirilemeyen ve bir süreçtir. Dolayısıyla daha ziyade soyut evrensellik idealleri yerine maddi gerçekliklerle temellenen farklı kamular arasındaki deneyimi mümkün kılan kapsayıcı bir boyut içeren önemli bir kategoridir" (Hansen, 2015: 162-163). Dolayısıyla onlar kamusal alanı; yeknesak ve hegemonik bir anlamın uzağında, karşıt ve rekabet halindeki çoklu kamusal tecrübeler bağlamında çözümlerler.

Negt ve Kluge her şeyden önce ve önemlisi; Habermas'ın son derece denetlenebilir, erişilebilir ve şeffaf olarak imgelediği "ideal" kamusal alanın yanında, kimi dışlayıcı işleyiş biçimlerini devreye sokan bir kamusal alanın varlığını savlamışlardır. Bu teorisyenlerce toplumun geniş bir kesiminin kamusal alana katılma noktasında aşılması güç engelleri vardır. Yazıldığı dönemin tartışmalarını da kucaklayan bu fikir, daha çok madun sınıfın kamusal alanla olan toplumsal tecrübesi üzerinde inşa olmuştur. "Dışlanmayı daha çok işçi sınıfı üzerinden tartışan bu alternatif okuma, döneminin alternatif dünya tasarımlarıyla ilgili olarak, karşı proleter bir kamusal alanın yaratılması üzerine fikir yürütür" (Çetinkaya, 2008: 128).

Habermasçı aksiyomla kamusal alan; konsensüs, müzakere, rasyonel tartışma ve eşit katılımla ilgilidir. Negt ve Kluge açısındansa kamusal alan; çatışmalar, iktidar, ihtiyaçlar, somut çıkarlar üzerinedir (Negt ve Kluge, 2015:135). Alexander Kluge ye göre kamusal alan bu yanıyla "politikanın kabıdır". Burjuva deneyiminin dışındaki diğer toplumsal tecrübelere dikkat kesilen kuramcıların kamusal alan okuması, Habermas'ın üzerinde fazlasıyla durduğu müzakereyi tamamen reddetmez ama daha ziyade

maddi toplumsal gerçekliklere odaklanır. Böylelikle, modern kapitalist toplumlarda yaşanan paradoksların, madun kamusal alanlar için taşıdığı potansiyeli irdelerken proleter kamusal alana da bir gerçeklik kazandırmayı hedeflerler. Negt ve Kluge, egemen sınıfların kamusal alan aracılığıyla çıkarlarını sürdürüp sürdürmediğini ve işçi sınıfının kamusal alandan ne ölçüde faydalanabildiğini sorunsallaştırırlar. "Dolayısıyla Negt ve Kluge'nin kamusal alan aksiyomu, burjuva kamusal alanın dışarıda bıraktığı, kapitalist ekonomik sistemin sömürüp parçaladığı toplumsal emek gücünün tecrübelerinin yeniden güçlendirilmesinin yaratacağı bir devrimci potansiyel olduğu anlayışına dayanır" (Coşkun, 2006:147). Onlara göre klasik burjuva kamusal alan fikrinin güçsüz ve güvenilir olmayan yanı, bu kamusal alan biçiminin hayatın tözsel kimi alanlarını (örneğin endüstri ilişkileri ve aile) dışlıyor olmasına rağmen yine de bütün olarak toplumu temsil ettiğini iddia etmesidir (Negt ve Kluge 2015:136).

Negt ve Kluge, karşıt ya da madun kamusal tecrübeler üzerinde, neredeyse bir gediği doldurmaya çalışır gibi mesai yapmışlardır. Kuşkusuz, burjuva kamusu, kamusal alan deneyiminin biricik örneği değildir. Köylü kamuları, toplumsal sınıf kamuları, toplumsal cinsiyet kamuları gibi birbirine rakip kamular ve onların deneyimleri Habermas'ın çalışmasında yer bulmaz. Negt ve Kluge'nin "Kamusal Alan ve Tecrübe" makalelerinin ses getirmesinin sebebi bizce budur. Onlara göre, "işçi sınıfına özgü tecrübenin kristalleşmesinin ortamı olarak burjuva kamusal alanının herhangi bir kullanım değeri yoktur" (Negt ve Kluge, 2015: 136). Klasik kamusal alan anlatılarının karşısına koydukları 'proleter karşıt kamusal alan deneyimi' gerçekte var olan kapitalist demokrasinin sınırlarını anlamaya çalışan ve bunun için de kamusal alan fikrini, her nasılsa, kullanmak durumunda kalan sosyal bilimcilere önemli başka bir tutamak sunmaktadır.

2.2. Madun Bir Kamusal Alan Olarak Çevreci Hareketler

Ekolojik hareketin motivasyonu aktüel "dünyadaki çevresel kararların olası sonuçları konusunda artan bilinçliliktir ve geçmişteki kötü deneyimlerdir." (Caldwell, 1970: 21). Doğanın sömürüsü, hava ve su kirliliği, canlı türlerinin yok edilmesi, nüfus patlaması, dünyadaki kaynakların dengesiz dağılımı gibi meselelerden doğan çevreci hareketler, modern toplumların yüz yüze kaldığı meselelerle ilgili olarak bir karşı tepki şeklinde varlık kazanmıştır.

Çevreci hareketlerin ortaya çıkış süreci genelde üç aşamalı olarak ele alınmaktadır: "ilk dalga, bilimsel çevrecilik görüşünü içerir. Bu dönemin en kritik öncüsü biyolog Ernst Heackle'dır. Ekoloji biliminin öncüsü olan Heackle, bu konudaki ısrarcı ve bilimsel çalışmalarıyla ismini 19. Yüzyılda duyurmuştur. Doğanın dengesi ve doğal varlıkların korunması gerekliliği, onun çalışmalarıyla insanlığın gündemine girmeye ve kamuoyunda önemli bir yer tutmaya başlamıştır. İkinci dalga ise, tüm toplumları etkileyen 68

olaylarıyla birlikte başlamış ve çevreci hareket bu dönemde toplumsal bir karakter kazanmıştır. Üçüncü ve son dalgada ise, yeşiller hareketinin liderlik ettiği çevreci eylemler vardır ki, 1979'larda nüvelenen bu eylemler yeni bir siyaset yapma biçimine dönüşmüştür" (Ceritli, 1998: 256). 1800'lerde bilimsel, 1900'larda toplumsal bir tepki varlık kazanan çevreci hareket, 1980'lerle birlikte ve sonrasında, özgürleşme taleplerinin bir boyutunu temsilen siyaset yapma seçenekleri arasında yer almaya başlamıştır.

Toplumların hem kendi hem de birbirleri arasındaki ekonomik ve sosyal güç asimetrilerinin sonucu olarak ortaya çıkan çevreci görüş, ideolojik alanda da ikili bir düzlem üzerine inşa olmaktadır (Simonnet, 1990: 9-10). Çevreci eylem, otonom bir siyaset yapma seçeneği olarak kendini kurgulamaktadır. Diğer taraftan ise, kendini sosyal bir hareket olarak konumlandırmakta ve toplumlar için başka bir eşik önermeye çalışmaktadır. Çevreci hareket bu tarafıyla, yani sosyal bir hareket olarak, bireyi tüketici insanın ötesine taşımayı hedeflemektedir. Yani en çoğuna sahip olmak yerine daha iyi olmayı salık vermekte ve daha fazla büyümek yerine bütünlüklü bir sosyal ilerlemeyi teklif etmektedir. Çevreci görüşün politik mottosu "insanların sömürülmesi sona erdirilmeden, çevrenin sömürülmesi sona erdirilemez" şeklindedir (Porritt,1989:217). Bu sebeple "çevreciler 'iyi çevre' mefhumunun; kalkınma, mutluluk ve özgürlük gibi birçok kamu politikasıyla kaçınılmaz olarak ilişkili olduğunu iddia etmektedirler" (Caldwell, 1970: 21). İşte bu noktada çevreci hareket, Türkiye'deki kamusal alan deneyimlerinden biri olmuştur. Türkiye'deki çevreci hareketler çoğu kez kamusal bir mutabakat olarak belirmiştir.

Çevre sorunları 19. yüzyılda varlık ve 20. yüzyılda ise kimlik ve yaygınlık kazanmış bir fenomen olarak, 21. yüzyıl toplumlarının çözmek zorunda kalacağı en önemli sorunsallar arasında yerini alacaktır. Çünkü aydınlanma ve gönenç vadeden Modernizm, doğayı sömürüp ekolojik dengesizliklerin yaşanmasına neden olmuş, post-modern olarak ilan edilen daha sonraki dönem ise bu durumla ilgili bir dizi tespit yapmanın dışında hiçbir şey önermemiştir.

Theodor Roszak, "çevrecilerin fikirlerinden büyük oranda yararlandıkları düşünürlerden biri olarak bu gerçekliğe dikkat çekmektedir. Sanayileşme sonrasındaki mekanik ve teknolojik konjonktürün, insanı doğal çevreden, daha önce örneği görülmemiş bir şekilde kopardığını savlamaktadır" (Rozsak, 1972: 8). Rozsak'ın ileri sürdüğü iddiaya göre, yaratılmaya çalışılan suni çevre, çevrebilimin yadsınamaz gerçekliklerine karşı insanları bir nebulanın içine sokmuş; aynı zamanda insanlığa, sömürülen ya da kirletilen her şey için suni üretim mallarının var olduğu gibi bir yanılsama yaşatmıştır" (Rozsak, 1972: 13).

İçinde yaşadığımız aktüel dünyada çevreci eylemlerin; refah düzeyi, katılımcı demokrasi ve sosyal düzen gibi meseleler üzerinde hatırı sayılır

bir rolü vardır. Ki, bir siyaset yapma biçimi olan çevreciliğin, toplumsal dönüşümün ateşlenmesinde dirimsel bir yer tutacağı varsayılmaktadır. Diğer deyişlerle "çevreci hassasiyet, tüm toplumların doğayla olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmeleri için önemli bir potansiyel taşımaktadır. Tam da burada siyaset yapma biçimi olarak çevrecilik; bilimsel, ekonomik ve politik gündemi belirleyecektir" (Ceritli, 1998: 269).

Çevrecilere göre, "solcu ve/ya sağcı politikacılar, muktedir olduklarında, yerel demokratik dinamikleri değersiz kılmaktadır" (Porritt, 1989: 94). Dolayısıyla Çevre uygulamaları üzerinde odaklanmış bu eylemsel biraradalık, çevreye etki eden pratik ve kararlarla ilintili tüm unsurları etraflıca işlemek durumundadır. Bu yüzden yıkıcı teknolojik kararlara ve kapitalist ekonomik büyüme modellerine karşı çıkan; katılımcı, direngen ve birlikte yaşam hakkı üzerine kurgulanan çevresel eylem aslında hem Türkiye toplumunun hem de gelişen ve ilerleyen diğer toplumların yükselen ortak bunalımlarını yansıtmaktadır.

Türkiye'deki çevreci protesto hareketlerinin en etkilisi ve ilki olan Bergama direniş hareketi daha sonra doğacak olan tipik ve kritik eylemlerin biçimlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çokuluslu bir şirket, 1989'da Bergama'da altın rezervi saptaması üzerine maden işletmek için lisans almak istemiştir. Böylece Türkiye'nin belki de en etkili kamusal alanlarından biri vücut bulmuştur. Çoğunluğu yalnızca ilkokul mezunu olan insanlar, uzmanlara danışıp kendi aralarında bir iletişim ağı kurarak birlikte hareket etmeyi öğrenmişlerdir. Köylülere ve arazi sahiplerine zengin olacakları sözleri verilse de, yörenin yaşayanları siyanürlü altın arama anlaşmasına şiddet dışı eylemlerle ve etkileyici biçimde tepki göstermiştir. Gelecek nesillerini düşünen, ortaya çıkacak ekolojik sorunları önemseyen 17 köyün halkı, 'kamusal aktiflik' durumunun simgelerinden olmuştur. Bu hareket ile dünyada ilk defa madencilik sektörü, insanca yaşam hakkını temel alan ciddi bir muhalefetle karşılaşmıştır (Holzer, 2015: 389-400). Kelebek etkisi yaratan bu hareketin ardından Niğde, İzmir ve Artvin gibi kentlerde de altın arama anlaşmalarına karşı çıkan inatçı toplumsal hareketler doğmuş ve örgütlenen halk kamusal bir gövde olarak hareket etmeyi başarmıştır. "Bu toplumsal hareketlerin yanında Hasankeyf gibi tarihi dokuları tahrip edip kadim kültürel alanları derinden etkileyecek baraj projelerine, Karadeniz bölgesi başta olmak üzere pek çok bölgede ve çok sayıda alanda yapılan veya yapılması planlanan hidroelektrik santrallerine (Özen, 2011)" ve Mersin'de inşa edilen nükleer santrale yönelik pek çok protesto hareketi vücut bulmuştur.

Sözü edilen yeni dönemin ilk hedeflerinden biri de 'tüketiciler' yaratmak olmuştur. Otomatik banka vezneleri, kredi kartları ve yeni bankacılık hizmetleriyle her şey yeni tüketiciler yetiştirmeye kodlanmıştır. Reklamlar hep seçkinciliği içeren kodlarla döşenmiştir. Tüketici olma yolunda atılan

tüm bu gelişmeler ve zengin olma hedefi yeni nesil köşe yazarları tarafından bile pekiştirilmiştir (Bali, 2018: 32). Türkiye toplumunun karakteri 1980'lerle birlikte neo-liberal kodlarla çizilmiştir. İnsanların kimliklerini, hedef ve duruşlarını belirleyen en önemli unsur (neo-liberal politikaların pekiştirmesiyle) tüketim olmuştur. Çevrecilerin ortaya koydukları tepkinin bir boyutu da bununla ilgilidir.

Türkiye'de çevreci hareketin niteliği özellikle ilk kümedeki boyuttaki nedenlerle biçimlenmiştir. Bilhassa 1980'lerden bugüne değin dünya kapitalizminin geçirdiği kimi bunalımlara koşut olarak Türkiye'de neo-liberal politikaların yükselişi, çevreye yönelik korumacı itkilerin artmasının ardındaki en önemli nedenlerdendir. Çünkü neo-liberal transformasyon sonucunda, özellikle geç modernlik örneklerinden Türkiye gibi ülkelerde, yabancı ya da yerli kapitale inanılmaz bir iltimas gösterilmiştir. İşte bu yönelimle kapitalin neredeyse istediği her alanda faaliyetini sürdürmesine sonsuz bir hak tanınmış ve kârın maksimizasyonu güdüsüyle doğal çevreye yönelik tedbirler göz ardı edilmiştir.

Ivan Illıch gözardı edilen bu hayati tedbirlere (belki de daha doğrusu sorumluluklara) yönelik önemli eleştiriler getirmektedir. Illıch, "halkı yönetmek ve tüketim davranışları arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Örneğin onun teorisine göre, yüksek enerji tüketen toplumlar, teknokratların tahakkümüne açıktır. Oysa aktif yurttaşlık ve katılımcı demokrasi düşük enerjili teknolojileri gerektirir" (Illıch, 1992: 12-13). Illıch, enerji tüketim düzeyi be toplumsal düzenle ilgili olan tespitinde; bir toplumun kültürel ve politik sisteminin, kabul edilebilir enerji düzeyinin dışına çıkıldığında çökeceğine değinir: "Kişi başına kritik enerji seviyesi aşıldığında, bürokrasinin soyut hedefleri uğruna bir eğitim, artık kişinin hukuki teminatlarına ve somut teşebbüs hevesine galip gelecektir. İşte bu seviye toplumsal düzenin sınırıdır" der (Illıch, 1992: 14).

Çevrecilerin kulak kesildikleri bir başka isimde Arne Naes'tir. "Naes'e göre müreffeh, adil, düzenli bir yeşil toplum ancak ve ancak taban demokrasisinin gerektirdiği biçimde hareket eder. Arzu edilen böylesi bir toplumda şiddet, var gücüyle dışlanır ve tüm bireyler sosyal sorumluluğa açıktır" (Tamkoç, 1994: 10). Bu bakımdan çevreci hareketlerin gelişmesini kamusal alanla birlikte düşünmek gerekmektedir: Halk, içinde söylemsel ve eylemsel bir etkileşim içine girdiği çevreyi, kamusal edimlerin gerekli ve meşru bir alanı olarak görebilmektedir.

3. YÖNTEM

Sosyal bilimlerdeki farklı yaklaşımlar ve farklı metodoloji kavrayışları farklı varsayımları temsil eder (Neuman, 2017: 119). Bu çalışmada, Gökçeada çevreci hareketinin ayrıksı nitelikleri olduğu varsayılmaktadır. Bu yüzden çalışma, nitel araştırma yöntemiyle ile hazırlanmış bir durum

çalışmasını içermektedir. Çünkü nitel metodoloji, yorumlayıcı sosyal bilim dallarından biridir. Yeni sosyal hareketler arasında yer alan çevreci hareketler içinde 'Gökçeada Durumu'nu yorumlayabilmek, çalışmanın sınırlılığıdır. Bu yorumu en sağlıklı şekilde yapabilmek Gökçeada durumun özgül özelliklerine sosyal bir açıklama getirmeyi gerektirir. Bu kapsamda gerekli açıklamayı yapabilmek için Gökçeada hareketinin öznel doğasını anlamak esas olacaktır. Durum çalışmasının bu noktada önemli bir tutamak sunması beklenmektedir. Çünkü durum çalışması "sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesidir" (Merriam, 2013).

"Gerçekliğin bilgisine hangi tür bir yol ve yordam ile ulaşılabileceğinin bilinmesi" (Dikeçligil, 2006: 31) bir bilimsel çalışmanın omurgasıdır. Bu çalışmada bilgisi edinilmek istenen problematik; çevreci hareketlerin madun kamusal alanların bir görüngüsü olup olmadığı ve Gökçeada durumunda madun kamusal alanın bir varlık bulup bulmadığıdır. Bu yüzden nitel metodoloji seçilmiştir. Nitel çalışma; "hayat deneyimlerini anlamaya çalışan ve açıklamayı hedefleyen bilimsel çabaları içerir" (Kümbetoğlu, 2012: 44). "Nitel araştırmalarda derine gidilerek yüzeyin altındakileri çıkarmak esastır" (Yazar, 2015: 25).

Genelde nitel araştırma yöntemlerinin kapsamına giren durum çalışması ile ilgili farklı fikirler mevcuttur. Durum çalışması ilgili "literatürde 'olay incelemesi', 'örnek olay çalışması', 'örnek olay inceleme yöntemi', 'vaka çalışması' şeklinde de karşımıza çıkar. İngilizce literatürde ise bu araştırma yönteminin karşılığı 'Case Study'dir" (Aytaçlı, 2012: 2). Hangi tür çalışmanın bir durum çalışması olarak adlandırabileceği kafa karışıklığına neden olmaktadır" (Subaşı ve Okumuş, 2017: 419). Durum çalışması; tek bir durum ya da olayın derinlemesine boylamsal olarak incelendiği, verilerin sistematik bir şekilde toplandığı ve gerçek ortamda neler olduğuna bakıldığı bir yöntemdir" (Subaşı ve Okumuş, 2017: 420). Nitel yöntemle hazırlanmış durum çalışmasını içeren bu çalışmada entelektüel bir bilmece olarak Gökçeada eylemlerinin etrafında yoğunlaşılıp bu bilmeceye sosyal açıklama getirilmeye çalışılmıştır.

4. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME: GÖKÇEADA DURUMU

Bu makalenin mahreci Gökçeada çevreci hareketinin madun bir kamusal alan örneği olup olamayacağı problematiğidir. Bu sosyal olayı anlamak için seçilen durum çalışması stratejisi, olay incelemesini içermektedir. "Katılımcı gözlem ve etnografya ile karıştırılan durum çalışmasında, tüm bu yöntemlerin aksine kütüphaneden, telefondan ya da internetten sağlam ve nitelikli veriler toplanabilir" (Yin, 2003). Dolayısıyla bir vaka çalışması şeklinde incelenen Gökçeada eylemlerine dair söz konusu yollarla edinilen veriler, kontrol ve manipüle edilmeden çözümlenmiştir.

Bir madencilik şirketi 2013'te almış olduğu ruhsata dayanarak Gökçeada'nın 44 noktasında altın ve gümüş arama çalışmalarını gerçekleştirmek için girişimde bulunmuştur. Çanakkale Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü 4 Aralık 2017 tarihinde projeyi uygun bulduğunu duyurmuştur. "Uzmanlar 1 kilo altın için 1000 ton kayanın eritilmesi gerektiğini ve bunun siyanürle gerçekleştiğini ifade etmiş" (Göksel, 2017) bu durum 'dünyanın en sakin adası'nı ayaklandırmıştır.

Gökçeada çevreci eyleminin ayrıksı yanı bu yerin; misafirperverlik, organik tarım, sanat aktiviteleri, sosyal uyum, altyapı, kentsel yaşam gibi kriterler sonucunda Türkiye'deki 'yavaş şehirler' listesinde yer almasıdır. Tam da bu yüzden altın arama onayı, Gökçeada'da oldukça rahatsız edici karşılanmıştır. Türkiye'nin organik tarım adası olarak ilan edilmesi beklenirken, bir dizi riskle mücadele etmek durumunda kalan ada sakinleri bir eylem planı oluşturmak için STK'larında desteğiyle sosyal medyada örgütlenmeye başlamışlardır. Hemen ardından doğa, turizm, sağlık ve çevre sorunlarına duyarlı birçok yurttaş sosyal medyada maden arama projesine karşı örgütlenmiş ve dijital aktivizm ile yaşanan dönüşüme karşı çıkmak maksadıyla çaba sarf etmişlerdir.

Gökçeada hareketinin sosyolojik olarak karşımıza çıkan özgül özelliklerinden biri, toplumsal hareketin yönüdür. Açılan hashtag'ler aracılığıyla, konuyla ilgili kaygı taşıyan bireyler önce dijital platformlarda bir kamuoyu oluşturmuştur. Twitter'in kurulduğu 2007 yılından itibaren hayatımıza giren hashtag kavramı, sözcük ve/ya sözcüklerin başına "#" sembolü konulmasıyla açılan konu başlığını ifade etmektedir. Sosyal medya kanallarında çok sık kullanılan, hashtag'ler, içerik paylaşmak ve özellikle etkileşim oluşturmak için kullanılmaktadır (Hekimoğlu, 2019: 163-164). İncelenen durum çalışması kapsamında da benzer biçimde bir hashtag trafiği ile bu etkinliğe katılmaları bakımından sosyal medya kullanıcıları için kanal açılmıştır. Nitekim Gökçeada eylemleri, açılan #GökçeadayaDokunma hashtag'i ile Facebook ve Twitter (ağırlıklı olarak twitter) üzerinden binlerce yansıma almıştır. Her yansı kendi içinde başka çevrimiçi sohbetlere dönüşmüştür. Büyük ölçüde, eylemin konusu ile ilgili olan çevrimiçi sohbetler, internetin sağladığı e-müzakere olanağı olarak karşımıza çıkmıştır. Üstelik sosyal medya kullanıcıları bu yolla karar sürecinin pasif nesnesi konumundan çıkarak, sürece 'aşağıdan' müdahale edebildikleri bir vatandaş etkileşimine girmişlerdir.

Dijital platformların toplumsal dönüşümde oynadıkları kritik rol bu yüzdendir. Katılımcılar burada, imza kampanyaları başlatıp, sosyal medya hesaplarını kullanarak en çok konuşulan konu olmaya çalışırlar (Turhan, 2017: 31). İncelenen Gökçeada durumunda da bu hedefe ulaşılmıştır. Burada kurulan networkte insanlar; kanaatlerini ifade edip, haklarını korumak ve bilinç yaratmak için kamuoyu oluşturmuşlardır. NTV, Habertürk, Tele1,

T24 gibi merkez ya da muhalif medyayı temsil eden kanallar; Hürriyet, Cumhuriyet, BirGün, Yeniçağ gibi farklı ideolojileri çağrıştıran gazeteler; Atlas Dergisi gibi ulusal ve uluslararası yayın organları ya da farklı farklı yerel dergiler sosyal medya hesaplarında defalarca paylaşım yapmışlardır. Başlatılan imza kampanyasına, vegan gruplardan, kadın örgütlenmelerinden, tarım platformlarından "İmzala ve Paylaş Lütfen!" başlığıyla destek istenmiştir.

İlgili literatür, internet ve gazetelerden edinilen sağlam ve nitelikli bulgulara göre, Gökçeada hareketinde madun bir kamusal alan deneyimi yaşandığı söylenebilir. Şöyle ki; bu deneyimde geleneksel örgütlenme biçimlerinden farklı olarak bireyler, bir liderin başatlığında olmadan yaygın ve demokratik biçimde örgütlenebilmişlerdir. Ünlüler, ev hanımları, sanatçılar ve siyasetçiler –normal şartlar altında yan yana gelip etkileşime girmezken- burada kolayca söylemsel ve eylemsel bir etkileşim içine girmişlerdir. Başta twitter, bloglar, youtube ve facebook gibi mecraların etkileri görüldükçe aktivizm daha çok sanal ortamda vücut bulmuştur. Lakin hareket kısa sürede sokağa kaymıştır. Böylelikle milyonlarca insana ulaşabilmek mümkün hale gelmiş ve sosyal hareketlerin doğasında bulunan kamuoyu oluşturma çabaları çerçevesinde tüm çevreciler seferber edilmiştir. Online sohbetlerde bir bilinç ve tavır kazanarak 'taraf' olan kişiler, sokağa indikleri andan itibaren aktif yurttaşlık stratejisiyle seslerini şirkete ve hükümete duyurmuş, tepkilerini dile getirmiş ve dikkat çekmeyi başarabilmişlerdir.

Gökçeada Belediye Başkanı ve ilçe sakinlerinin de yer aldığı eylemlerde yurttaşlar, kararı onaylamadıklarını belirtmişlerdir. Eylemler sırasında Gökçeada, Arendt'in kavramsallaştırdığı biçimiyle, şiddetten tümüyle arındırılmış bir yer olarak bir araya gelme dokusu zedelenen insanlığın, ortak dünyaya olan ilgilerini yeniden kazandıkları holistik bir tecrübeye dönüşmüştür. Kapitalist üretim ve tüketim sisteminin çevre üzerindeki tahakkümü ile uzlaşmayan Gökçeada halkı, dünyanın her yerinden insanların geldiği, her gün güzelleşen ve kendini yenileyen bir adada maden arama çalışmaları yapmanın burayı öldürmek demek olduğu sesini yükseltmişlerdir. Bunun üzerine 15 Aralık 2017'de şirket, proje iptal başvurusunda bulunduğunu belirtmiş, Çanakkale Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü'nce aynı tarihte iptal talebini uygun bulmuş ve ÇED süreci iptal edilmiştir. Gerek adalıları gerekse çevre sorunlarına duyarlı diğer yurttaşları sevince boğan bu gelişme 'çevre zaferi' olarak nitelendirilmiştir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır: Temsili Demokrasideki krizlerin üstesinden gelmenin yolları nelerdir? Aktif kamusal alanların varlığı bunun için etken bir alternatif olabilir mi? Kamusal alanları dinamik kılmak için burjuva kamusal alan modeli yeterli midir? Madun kamusal

alan okuması yapmak neden gereklidir? Çevreci hareketler madun kamusal alanların bir görüngüsü olabilir mi? Gökçeada durumunda madun kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış mıdır?

Ülkemiz iletişimsel demokrasi, aktif yurttaşlık, sosyal ve siyasal katılım konularında kimi paradokslara sahip bir ülke olarak temsili demokrasinin krizlerini yaşamaktadır. Çünkü bugün Türkiye'de demokrasiye yönelik egemen bakışın mayasını oluşturan görüş, temsili demokrasidir. Son yıllarda dikkate değer bir artış yaşanan çevreci hareketlerin, temsili demokrasinin meşruiyet krizini aşmakta önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü karar vericiler tarafından onanan ancak kamu sağlığını ve ekolojik dengeyi bozacak olan bir proje, çevrecilerin biraradalığı sayesinde iptal edilmiştir.

Politika sadece yönetsel bir tavır değildir. Daha çok karşılaşmayla, müzakereyle, tanımayla içkin bir meseledir. Aktif kamusal alanların varlığı, bu yüzden etken bir alternatiftir. İncelenen durum çalışmasında da görülebileceği gibi; kamuyu ilgilendiren böylesi bir düzenleme ve/ya kararın kamusal müzakere içinde sorgulanmış ve kamusal müzakereye açılmış olması son derece dirimseldir. Gökçeada'da altın arama çalışmaları yapmak isteyen şirkete verilen onay, kolektif karar alma süreçlerinden yeniden süzülmüştür. Yerel ya da yerel olmayan toplumsal gruplar kurumsallaşmış ve süreklilik kazanmış politik eylemlerin dışında yer alan protestoları hedef alarak, bu yolla itiraz, tasarı ve taleplerini hem yasa koyuculara hem de kamuya duyurmuşlardır.

Tüm yaşam pratiklerimizi kucaklayan tek bir tip kamusal alandan söz edilemez. Dolayısıyla burjuva deneyiminin dışında yer alan diğer kamusal alan tecrübeleriyle ilgilenmek kaçınılmazdır. Arendtçi aksiyomla kamu alanı özgür ve uyum halindeki toplumsal eylemin kendini ifade edebildiği yerdir. Örneğin "bir kentin kalabalık meydanı insanların uyum içinde ve özgürce eyleyebildikleri bir yer değildir. Oysa bireylerin müşterek yaşamla ilgili bir konuşmayı dinlemek amacıyla toplandıkları bir mekân ya da çevreci bir eylem için bir araya geldikleri herhangi bir toplanma yeri bir kamusal alandır" (Yükselbaba, 2012: 124-125). Bu bağlamda çevreci hareketler kamusal alanın önemli görüngülerinden biridir.

Bu çalışmada amaçlandığı gibi madun, karşıt ve proleter kamusal alan deneyimlerine spot tutmak son derece önemlidir. Bu alanlar bize 'toplum olma' fırsatı sunmaktadır. Ülkemizde son yıllarda dikkate değer bir artış yaşanan çevreci hareketler ise buna öncülük etme potansiyeli taşımaktadır. Çevreci eylemler toplumların reel maddi gerçeklikleriyle ilgili tepkileri yansıtmaktadır. Görünen o ki "gelişmekte olan ülkeler listesinde yer alan Türkiye, kalkınmış ülkelere yetişmek isterken, teknokratik yönetim anlayışlarıyla, ekolojik dengeyi koruyabilme hedefi arasındaki bulanıklaşan sınırda yer almaktadır" (Dural, 2008: 190). Yakın bir zamana dek, ekolojiyi

gözeterek ve çevresel zenginlikleri koruyarak yenilenebilir kalkınma hızına ulaşmak fazla önem taşımazken, yeni dönemle birlikte çevre hassasiyetinde görece bir artış yaşanmaktadır. STK'ların öncülüğünde palazlanan çevre hareketleri, yavaş yavaş çevresel talep ve duyarlılıklarla siyasetinde ağırlıklı gündemi haline gelmiştir.

Gökçeada çevreci hareketi madun bir kamusal alan karakteri taşımaktadır. Çünkü güç asimetrilerinden olumsuz etkilenen gruplar, yapısal dışlanmaların aşınması imkânını yaratabilmişlerdir. Bu sosyal olayda; birbirlerinden farklı bireysel ve kolektif kimliklerin arasında dayanışma olasılığı taşıyan bir müzakere ve rekabet aktivitesi tecrübe edilmiştir. Bu deneyimde çevreci hareketlerin topluma tanıtmaya çalıştığı doğa sömürüsü, çevre kirliliği, savaş, sağlık sorunları, aynı zamanda onları güçlendiren unsurlar noktasında bir kamuoyu yaratılmıştır. Siyasetin ve karar vericilerin bu yönde ilgisi çekilebilmiştir. Bir yandan gündelik hayatlarındaki sosyalizasyon süreçlerinde, diğer yandan da sosyal medyada örgütlenen çevreciler, temsili demokrasinin krizlerini aşabilmişler ve katılımcı demokrasinin daha işlevsel hale gelmesini sağlayabilmişlerdir.

Doğa ve insan tahribatı gibi ortak yaşamla ilgili müşterek sorunlarımız üzerine odaklanan bu eylemler 'alt' kamusal alanların bir örneğidir. Bireylerin, kendilerinin biçimledikleri ve ifade edebildikleri eylemler sırasında toplumsal 'karşılaşmalar' meydana gelmiştir. Dolayısıyla ekonomik ya da kültürel farklılıklardan kaynaklanan toplumsal bir tahakkümden nasibini alan birçok konu (Fraser, 2015: 103-132) kişi, talep ve/ya itiraz bu madun kamusal alanda gün yüzüne çıkma fırsatı yakalayabilmiştir.

KAYNAKLAR

Aytaçlı, B. (2012). Durum Çalışmasına Ayrıntılı Bir Bakış. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi,* Haziran 2012, 3 (1), 1-9.

Balkaya, F. (2014). Yeni Toplumsal Hareket Çeşidi Olarak Çevreci Hareketler. *Global Journal of Economics and Business Studies Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 5, 41-50.

Caldwell, L. Kç (1970). *Envin: a challenge for modern society.* New York: The Natural History Press.

Ceritli, İ. (1998). Çevreci Hareketin Siyasallaşma Süreci. *İstanbul: Divan Dergisi,* 255-270.

Çetinkaya, D. (2008). 1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 38, 125-140.

Çımrın, F. K. (2010). Yeni Sosyal Hareketler ve Kentsel Yaşam. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi,* 2, 45-58.

Dikeçligil, B. (2006). Sosyal Bilimler Epistemolojisinde Sorunların Kaynağı: Ontolojiyi Unutmak. [Bildiri]. *Muğla Üniversitesi Felsefe ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri,* Muğla.

Dural, A. B. (2008). Türkiye'de Çevreci Harekete Sağlanan Destek ve Yeşil Siyaset. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10, 2, 190-216.

Fraser, N. (2015). *Kamusal alanı yeniden düşünmek: gerçekte varolan demokrasinin eleştirisine bir katkı.* Kamusal Alan İçinde. (Ed. Meral Özbek). (s. 103-133). İstanbul: Hil Yayın.

Göksel, H. (2017) *Gökçeada'da Altın Madeni Çalışmaları Başladı,* https://www.dosyahaber.com/cevre/gokceada-da-altin-madeni-calismalari-basladi-h36967.html Erişim Tarihi: 30.01.2019.

Habermas, J. (2014). *Kamusallığın yapısal dönüşümü.* (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar). İstanbul: İletişim Yayınları.

Habermas, J. (2015). *Kamusal alan.* Kamusal Alan içinde. (Ed. Meral Özbek). (s. 95-103). İstanbul: Hil Yayın.

Hansen, M. (2015). *Yirmi yılın ardından negt ve kluge'nin kamusal alan ve tecrübesi: değişken karışımlar ve genişlemiş alanlar.* Kamusal Alan İçinde. (Ed. Meral Özbek). (s. 141-179) İstanbul: Hil Yayın.

Hekimoğlu, G. (2019). *Televizyondaki agora: bir kamusal alan imkânı olarak televizyon*. Ankara: Gece Akademi.

Holzer, P. (2015). *Bergama direniş hareketi.* Kamusal Alan İçinde. (Ed. Meral Özbek). İstanbul: Hil Yayınları.

Illıch, I. (1992). *Enerji ve eşitlik.* (Çev. Ufuk Uyan). İstanbul: Ağaç Yayınları.

Kümbetoğlu, B. (2012).S*osyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: desen ve uygulama için bir rehber.* (Çev. S. Turan). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Negt, O. ve Kluge, A. (2015). *Kamusal alan ve tecrübeye giriş.* Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* içinde, İstanbul: Hil Yayınları.

Neuman, W. L. (2017). *Toplumsal araştırma yöntemleri, nitel ve nicel yaklaşımlar.* 1. Cilt, (Çev. Sedef Özge). Ankara: Yayın Odası.

Özen, H. (2011). *Çevreci Protesto Hareketleri,*

https://www.academia.edu/21785099/%C3%87evreci_Protesto_Hareketleri Erişim Tarihi: 01.02.2019.

Porritt, J. (1989). *Yeşil politika.* (Çev. Alev Türker) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Roszak, T. (1972). *Where the wasteland ends,* Doubleday and Company. New York: Inc.

Simonnet, D. (1990). *Çevrecilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Subaşı, M. ve Okumuş, K. (2017). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Haziran, 419-426.

Tamkoç, G. (1994). *Derin ekoloji.* İzmir: Ege Yayınları.

Turhan, D. G. (2017). Dijital Aktivizm. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 26, 26-44.

Türkdoğan, O. (2013), *Sosyal hareketlerin sosyolojisi.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Yazar, T. (2015). Öğretmen Adaylarının Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı Dersi Hakkındaki Görüşleri. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi*, 5, 9.

Yin, R. K. (2003). *Case study research design and methods.* London: Sage Publications.